

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
Серія: ІСТОРІЯ

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHGOROD UNIVERSITY**
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 1 (44)
ISSUE 1 (44)

Ужгород 2021
Uzhhorod 2021

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

DOI: 10.24144/2523-4498.1(44).2021

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 27 травня 2021 р., протокол № 6.

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»

Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

(Наказ МОН України № 1301 від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. Вип. 1 (44). 292 с.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Редакційна колегія:

Бабіч Марек – магістр, PhD, доцент, декан Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Галемба Агнешка – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської Академії Наук, Польща.

Гутька Мирослав – магістр, PhD, доцент, завідувач кафедри історії Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Калішевська Івона – доктор, доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, Польща.

Кічера Віктор – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Марек Павел – PhDr. PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії університету Палацького в Оломоуці, Чехія.

Немеш Ярослав – магістр, PhD, доцент; доцент кафедри медіа та культурної спадщини Жилінського університету в Жіліні, Словаччина.

Нікжентайтис Альвідас – доктор габілітований, професор Литовського інституту історії, Литва.

Худіш Павло – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Цоранич Ярослав – доцент PhDr., PhD., завідувач кафедри історичних наук, заступник декана з освіти та акредитації Греко-католицького богословського факультету Пряшівського університету, Словаччина.

Шмігель Міхал – doc. PhDr., PhD., доцент кафедри історії Філософського факультету Університету Матея Бела в Банській Бистриці, Словаччина.

Шмід Марек – доцент PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету Південночеського університету в м. Чеське Будейовіце, Чехія.

Шульце Вессель Мартін – доктор, професор; професор історичного семінару Історія Східної та Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, Німеччина.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972

від 9 жовтня 2003 р.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Адреса редакції:

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000.

тел.: +380506928781, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

© Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, 2021

© Видавництво УжНУ «Говерла», 2021

© Автори статей, 2021

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33
DOI: 10.24144/2523-4498.1(44).2021

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record № 6 from May 27, 2021.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: I. Danylets (editor-in-chief) and other]; Responsible for the issue Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2021. Issue 1 (44). 292 p.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc.
The Peer-reviewed Journal.

Editor-in-chief:

doc. **Iurii Danylets**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»), Ukraine.

Deputy Editor:

doc. **Igor Prokhnenko**, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

Editorial board:

doc. Mgr. **Marek Babic**, PhD., Dean of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.

dr hab. **Agnieszka Halemba**, Profesor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Poland.

Mgr. **Miroslav Hutka**, PhD., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.

dr **Iwona Kaliszewska**, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Poland.

doc. **Viktor Kichera**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Modern Ukrainian history and foreign countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

doc. **Pavlo Khudish**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

prof. PhDr. PaedDr. **Pavel Marek**, Ph.D., Professor; Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Czech Republic.

doc. Mgr. **Jaroslav Nemeš**, PhD., Docent of the Department of Mediomatics and Cultural Heritage of the Faculty of Humanities at the University of Žilina, Slovakia.

prof. habil. dr. **Alvydas Nikžentaitis**, Professor of the Lithuanian Institute of History, Lithuania.

doc. PhDr. **Jaroslav Coranič**, PhD., Head of Department of historical sciences, Vice-dean for education and accreditation of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Slovakia.

doc. PhDr. **Michal Šmigel'**, PhD., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Slovakia.

doc. PhDr. et PaedDr. **Marek Šmíd**, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Czech Republic.

prof. Dr. **Martin Schulze Wessel**, Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Germany.

Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Editorial Board Address:

SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations, 3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000
tel.: +380506928781, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

© Scientific Herald of Uzhhorod National University. Series: History, 2021

© Printing House of Uzhhorod National University «Hoverla», 2021

© Copyright by the contributors, 2021

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Монич О. І. «Quasi»-єпископи та адміністратори Марамороської православної єпархії (1706 – 1739 рр.).....	10
Карліна О. М. Волинська гімназія (Кременецький ліцей) першої третини ХІХ ст. як зародок майбутнього університету.....	18
Альошина О. А. Фінансове забезпечення православних братств Правобережної України у другій половині ХІХ ст.	26
Данилець Ю. В. Особливості розвитку православного руху на Підкарпатській Русі в другій пол. 1920 року (на прикладі сіл Білки та Великі Лучки)	33
Майороші М. А. Галицька митрополія і Мукачівська греко-католицька єпархія: складні стосунки в умовах окупаційних режимів (1939 – 1944 рр.).....	43
Міщанин В. В. Радянські стандарти алкогольного законодавства Закарпатської України (1944 – 1946 рр.)..	51
Акименко К. В. Періодика націоналістичних організацій діаспори як засіб створення українського інформаційного простору в умовах еміграції (1950-ті – поч. 1990-х рр.).....	62
Журавльов М. В., Мулява В. Д. Організація військово-соціальної роботи у Збройних Силах України: основні проблеми становлення та удосконалення в сучасних умовах	72

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ферков О. В. Монастирі ордену братів менших (францисканців) в комітатах Берег та Угоча в Середньовіччі та ранньому новому часі	80
Перун М. М. Матеріальне становище, повсякдення та соціальна структура селянства Мараморощини у першій половині ХVІІ ст.....	90
Бевзюк Є. В. Інтеграційна ідеологія у народів Центральної Європи	101

Марек П.

Про політичну диференціацію чеського суспільства на межі ХІХ та ХХ століть.
Створення та розвиток політичної партії чесько-слов'янських підприємців
у Моравії (англійською)..... 111

Ферков К.-Ш. О.

Утворення Реформатського церковного округу в межах Підкарпатської Русі..... 119

Ігнатоля М. М.

Історія однієї метафори: «Мала війна» в словацькій та угорській історіографії..... 128

Шніцер І. О.

Судовий процес над словацькими «буржуазними націоналістами» в 1954 р. 135

Підберезних І. Є., Мірошкіна Н. В.

Міждивілізаційні запозичення в історичних концепціях А. Тойнбі та Ф. Броделя 142

Казак О. Г.

Поліський етнокультурний рух в Радянській Білорусі в роки «перебудови»
(за матеріалами газети «Балесы Полісься») 152

Стойків А. Д.

Роль треш металу у становленні екстремальної важкої музики
(на матеріалах інтерв'ю музикантів)..... 160

Босак Е.-Т.

Національне самозбереження українців в контексті сучасного
фестивального руху в Польщі..... 169

**ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ**

Ковальська Л. А.

Поняття «документ» в історичному документознавстві 179

Усатенко І. А.

«Сарматська Катинь». Образ страти польських бранців після Батозької битви 1652 року
в історіографії та колективній пам'яті Польщі 185

Гуцул В. М.

Франкська армована кіннота каролінгської доби у західній історіографії другої половини
ХХ – початку ХХІ століття: вибрані проблеми 196

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Красиков М. М.

Тяглість традиції: змія в повір'ях і звичаєвості гуцулів Рахівщини (за польовими
матеріалами) 206

Король В. В. Скарб в традиційних віруваннях гуцулів історико-етнографічного Закарпаття (за польовими матеріалами).....	224
Рекрут'як М. Я. Структура сім'ї та середня різниця у віці між подружжям ясінянських гуцулів в 20 – 40-ві роки ХХ ст.	231
Воловар М. Традиційне каркасне будівництво на прикладі житла родини рабина із с. Коромля, Словаччина (англійською).	238

АРХЕОЛОГІЯ

Кобаль Й. В., Мойжес В. В., Прохненко І. А. Скарб доби бронзи Вари II (Закарпаття): хронологічний аспект.....	250
---	-----

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Коцан В. В. Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту	269
Місюк М. Д., Вискварко С. А. Проблеми історії Підкарпатської Русі в міжвоєнний період (1919 –1939 рр.) на сторінках збірника Празького національного архіву «Сторінки історії» («Paginae historiae»)	276

НЕКРОЛОГ

Олашин М. В. Пам'яті професора О. Г. Лавера	284
---	-----

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ	287
---	-----

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

- O. Monych.**
Quasi Bishops and Administrators of the Maramoros Orthodox Eparchy (1706 – 1739)..... 10
- O. Karlina.**
Volyn gymnasium (Kremenets lyceum) of the first third of the XIX century as the dawn of the future university 18
- O. Alyoshina.**
Financial support of Orthodox fraternities of the Right-Bank of Ukraine in the second half of XIX century 26
- I. Danylets.**
The Specific Features of Development of the Orthodox Movement in Subcarpathian Rus in the second half of the 1920s (based on the example of Bilky and Velyki Luchky villages).....33
- M. Majoroshi.**
The Metropolitanate Galicia and the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo: Difficult Relations under Occupation Regimes (1939 – 1944).....43
- V. Mischanyn.**
Soviet standards of alcoholic legislation of Transcarpathian Ukraine (1944 – 1946 years).....51
- K. Akymenko.**
Periodics of nationalist organizations of the diaspora as a means of creating the Ukrainian information space in the conditions of emigration (1950s – early 1990s).....62
- M. Zhuravlyov, V. Mulyava.**
The Organization of Military and Social Work in the Armed Forces of Ukraine: main nowadays problems of evolving and improvement 72

WORLD HISTORY

- O. Ferkov.**
Monasteries of the Order of Friars Minor (Franciscans) in the counties of Bereg and Ugocsa in the Middle Ages and early modern times.....80
- M. Perun.**
Material situation, daily routine and social structure of Maramorosh peasantry in the first half of the 17th century 90
- E. Bevzyuk.**
Integration ideology in the people in Central Europe 101

P. Marek.	
On the political differentiation of Czech society at the turn of the 19th and 20th centuries. Establishment and development of the Czechoslavonic Trader's party in Moravia	111
K.-S. Ferkov.	
Formation of the Reformed Church District within Subcarpathian Rus	119
M. Ihnatolja.	
The story of one metaphor: «Little War» in Slovak and Hungarian historiography	128
I. Shnitser.	
The Trial of Slovak «bourgeois nationalists» in 1954	135
I. Pidbereznykh, N. Miroszkina.	
Intercivilizational borrowings in the historical concepts of A. Toynbee and F. Braudel	142
O. Kazak.	
Polesie ethnocultural movement in Soviet Belarus during the years of «perestroika» (based on materials from the newspaper «Balesy Polisy»)	152
A. Stoikiv.	
The role of thrash metal in the formation of extreme heavy music (Based on the interview of musicians)	160
E. Bosak.	
National self-preservation of Ukrainians in the context of the modern festival movement in Poland	169

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

L. Kovalska.	
The Concept of «Document» in Historical Documentary Studies	179
I. Usatenko.	
«Sarmatian Katyń». The image of the mass execution of Polish captives after the Battle of Batih in 1652 in historiography and collective memory of Poland	185
W. Hucul.	
Debates on the Carolingian Franks' Armored Cavalry in Western Historiography of the Second Part of the 20th – Beginning of the 21st Centuries: Selected Issues	196

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

M. Krasikov.	
The succession of traditions: the snake in the beliefs and customs of the hutsuls of Rakhiv region (according to materials gathered in the fields)	206
V. Korol.	
The treasure in traditional Hutsul's beliefs of historical-ethnographical Transcarpathia (by the field materials)	224

M. Rekrutyak.

Family structure and average age difference between Yasinia Hutsuls spouses
in 20 – 40 years of the XXth century 231

M. Volovár.

Traditional timber-framed construction, case study: the rabbi family house in Koromľa,
Slovakia.....238

ARCHEOLOGY

Y. Kobal, V. Moizhes, I. Prokhnenko.

Bronze Age hoard Vary II (Transcarpathia): chronological aspect 250

REVIEWS

V. Kotsan.

Scientific volume of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life 269

M. Misyuk, S. Vyskvarko.

Problems of the history of Subcarpathian Russia in the interwar period (1919 – 1939)
on the pages of the collection of the Prague National Archive «Pages of History»
(«Paginae historiae»).....276

OBITUARY

M. Olashyn.

In Memory of Professor Oleksandr Laver 284

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE 287

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 271-722.52-735(477.87)"18"

DOI: 10.24144/2523-4498.1(44).2021.231778

«QUASI»-ЄПИСКОПИ ТА АДМІНІСТРАТОРИ МАРАМОРОСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ (1706 – 1739 РР.)

Монич Олександр Іванович

протоієрей, кандидат богослов'я, аспірант кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: oleksandr.monych@uzhnu.edu.ua

Researcher ID: AAM-6358-2021

<https://orcid.org/0000-0002-1264-2305>

У статті розглядається проблема розбудови та адміністративного управління Марамороською єпархією в 1706 – 1739 рр. Особливу увагу приділено з'ясуванню того, хто керував церковною одиницею у період відсутності легітимних єпископів Йосипа Стойки та Досифея Феодоровича. В публікації простежується лінія керівників єпархії, порушується тема їх юридичної легітимності і церковно-канонічного статусу. На основі вивчення документів та новітніх досліджень констатується факт того, що всі ситуативні адміністратори були «обраними» в єпископи, але не були висвячені в цей сан. У статті зроблено аналіз діяльності єпископа Серафима, легітимність якого позбавлена повноцінної та чіткої ідентифікації. В цьому зрізі можливим є припущення про його статус «quasi» як цілком реальний факт. Єпископи Марамороської єпархії обиралися на соборах духовенства, після чого їх висвячували православні митрополити в містах Сучава та Ясси. У свою чергу, адміністратори єпархії теж обиралися соборами місцевого духовенства та затверджувалися комітатською владою. Остання часто втручалася в церковні справи, чим провокувала конфлікти. В період 1709 р. – початку 1710 р. Марамороською єпархією керувала рада з 4-х протопопів. Аналіз нових тематичних досліджень указаної теми румунськими науковцями значно корегує місцеву історіографію щодо питання діяльності останнього керівника Марамороської єпархії. Цілком припустимим є факт продовження управління єпархією до 1739 р., хоч і в підпіллі, священником-адміністратором Гавриїлом, якого окремі джерела позиціюють як єпископа. На основі різноманітних джерел показано суспільно-церковні умови, у яких відбувалася розбудова Марамороської єпархії. Опираючись на дослідницьку літературу, автор доходить висновку, що адміністративне життя Марамороської єпархії у вказаний період було у край важкому стані. Постійні судові процеси, з'ясування юрисдикційних статусів, проунійні симпатії керманічів, перші спроби впровадження унії в комітаті, а також аморальна поведінка окремих адміністраторів єпархії – усе це унеможлилювало повноцінний розвиток та становлення нової церковної одиниці.

Ключові слова: Мараморош, церква, єпископ, єпархія, адміністратор, священник.

Постановка проблеми. Адміністративна діяльність церковних єпархій безпосередньо пов'язана з єпископами, які ними керували. В традиційній варіації ними є єпископ, архієпископ, митрополит або ж помічний (вікарний) єпископ. Однак в історії Церкви були і винятки в цих сталих, еклізіїчних формах і поняттях управління. Так, наприклад в історії Мукачівської та Марамороської єпархій були періоди, коли ними керували номінальні «quasi»-єпископи, собори духовенства, а також священники-адміністратори. Щодо діяльності сумнівних за статусом «нібито» єпископів, то мова йде про обраних на посаду архієрея, але не висвячених у відповідний сан.

В контексті діяльності Марамороської єпархії, виняток зі статусу «quasi» складає Серафим, проте його правовий статус та сан теж полишені чіткої ідентифікації. Дослідницькою проблемою у вивченні церковного Мараморошу є також історична оцінка вже сталого твердження про те, що останнім православним єпископом цієї єпархії був Досифей (1733 – 1735). Наявні дослідження піддають сумніву цей факт і констатують, що ланцюг керуючих архієреїв Марамороською єпархією на чолі з єпископом

Гавриїлом продовжувався до 1739 р.

Однією з найбільших проблем у розвитку та становленні Марамороської єпархії в першій чверті XVIII століття був супротив її діяльності як місцевої влади, так і унійного керівництва Мукачева. В період правління єпархією єпископа Йосипа Стойки останній піддавався постійним ув'язненням та відстороненням від управління. В його «відсутність» єпархією керував отець Іов Цірка. Така ж картина була і в часи правління єпископа Серафима, коли єпархією керували адміністратори – священники Іван та Андрій. Ці факти дозволяють говорити про те, що влада жорстко контролювала керівництво єпархією та піддавала його утискам.

Метою дослідження передусім є встановлення еклізіїчного статусу «quasi»-єпископів Марамороської єпархії; упорядкування списку та вивчення діяльності адміністраторів; стислий аналіз біографій та короткий огляд правління адміністраторів. У рамках окресленої мети у статті розв'язується ряд завдань: простежити хронологію правління сумнівного за статусом єпископату та адміністраторів єпархії; проаналізувати їхню діяльність щодо розбудови єпархії; з'ясувати роль влади у діяльності єпархії; вивчити причини

відторгнення духовенством та вірянами ситуативно керуючих єпархією адміністраторів.

Джерела та література. Церковно-адміністративна та структурна діяльність керуючих Марамороською єпархією першої половини XVIII століття є маловивченою темою, а тому недостатньо представлена в предметній історіографії. Використовуючи принцип хронології публікації, вкажемо головні праці, в яких прямо або ж дотично досліджується тема.

Головними дослідниками, які вивчали це питання, були: о. Іван Дулішкович [Дулішкович, 1877], János Mihályi [Mihályi, 1900], Augustin Bunea [Bunea, 1902], Алексей Петров [Петров, 1905; Петров, 1906; Петров, 1930], Antal Hodinka [Hodinka, 1911], preotul Alexandru Cziplé [Cziplé, 1916], о. Василій Гаджега [Гаджега, 1922], о. Гліб Кінах [Кінах, 1926], Ștefan Meteș [Meteș, 1936], Simeon Reli [Reli, 1938], о. Олександр Баран [Baran, 1962; Баран, 1968], о. Дмитро Блажейовський [Блажейовський, 1990], о. Мірсеа Рăsurariu [Răsurariu, 1993], о. Атанасій Пекар [Пекар, 1997], о. Михайло Лучкай [Лучкай, 2002], о. Степан Пап [Пап, 2002], В. Пидгайко [Пидгайко, 2015], Nuțu Roșca [Roșca, 2015], Dumitrița Daniela Filip [Filip, 2018] та ін.

Вітчизняна історіографія стисло презентує події і явища, які відбувалися в Марамороській єпархії на початку XVIII століття. Іноді, через конфесійну належність авторів, їхні праці є упередженими [Пекар, 1997, с. 65–72; Лучкай, 2002, с. 146–149]. Через обмежений доступ до архівних документів, висновки попередників часто дублюються їхніми наступниками, хоча в публікаціях останніх іноді трапляється певна новизна. Так, услід за о. Іваном Дулішковичем [Дулішкович, 1877, с. 28; 43; 74] та А. Петровим [Петров, 1905, с. 13–16; 20–26; Петров, 1906, с. 32–41; Петров, 1930, с. 100–110] їхні тези і припущення повторюють о. Атанасій Пекар [Пекар, 1997, с. 65–75], о. Степан Пап [Пап, 2002, с. 220–235], о. Василій (Пронін) [Василій (Пронін), архимандрит, 2009, с. 250–257; 261–266] тощо.

Кодифікований, фундаментальний джерельний матеріал, який ліг в основу багатьох історичних праць, що сфокусовані на темі церковного життя Марамороської єпархії, був зібраний і розміщений у працях Яноша Мігалі [Mihályi, 1900], Августина Бунія [Bunea, 1902] та Антала Годинки [Hodinka, 1911].

Значно розширені та доповнені відомості про діяльність єпископату й адміністраторів єпархії зібрані та опрацьовані відомим істориком, греко-католицьким священником Олександром Бараном [Baran, 1962; Баран, 1968]. До аналізу окремих сюжетів діяльності та управління марамороських єпископів автор залучає архівні матеріали Ватикану, зокрема документи архіву святої Конгрегації пропаганди віри (APF) [Baran, 1962, с. 30–50]. В подачі матеріалу дослідник намагається уникати однобокості та акцентує увагу на фактах, таким чином звільняючи свої праці від штампу деномінаційності.

Нові, суттєво відмінні від наявної історіографії дослідницькі сентенції містяться в працях румунських істориків. Мова йде передусім про дослідження відомих науковців Олександра Ціпле [Cziplé, 1916], Мірчі Пакураріу [Răsurariu, 1993] та Нуцу Рошка

[Roșca, 2015]. Їхні праці значно розширюють сталі знання про церковну минувшину Мараморощини та оперують новими даними, які зовсім не відображені у вітчизняних доробках. Дослідники чітко аргументують свої твердження і подають широкую розгортку ситуативних фактів в історії єпархії вказаного періоду.

Джерельна база наукової публікації включає документи Державного архіву Закарпатської області (далі – ДАЗО). Нами опрацьовано документи двох фондів ДАЗО: Мукачівський монастир отців Василіан, м. Мукачево (ф. 64) та Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород (ф. 151). Предметні матеріали про діяльність Марамороських єпископів Йосипа, Серафима, Досифея та Гавриїла знаходяться в описах № 1 двох вищевказаних фондів.

Виклад основного матеріалу. Безсумнівно, поява Марамороської єпархії була викликана чинниками, які з'явилися всередині її *alma mater* – Мукачівської кафедри. 29 липня 1690 р. не тільки Мукачівський монастир, а й узагалі межі єпархії назавжди покидає останній православний єпископ Мефодій Раковецький. В комітаті Мараморош починається розбудова видозміненої за назвою та локаційним осідком нової-старої єпархії [Монич, 2019b, с. 383–409].

Як не враховувати перші етапи Марамороської єпархії, такі як початок формування та «транзитне» управління нею її засновниками – єпископами Іоанікієм Зейканем та Мефодієм Раковецьким, то першим керуючим церковною одиницею, в повному розумінні цього слова, був єпископ Йосип Стойка (1690 – 1711) [Baran, 1968, с. 140; Монич, 2008, с. 141–147]. Через 15 років від початку свого управління, а саме в травні 1705 р. (хоча є припущення що це було раніше – 5 березня того ж року [Монич, 2018, с. 75]) єпископ був знятий єпархіальним синодом та ув'язнений до Хустського замку [Василій (Пронін), архимандрит, 2009, с. 257]. Крім «філопротестантизму» [Баран, 1968, с. 140], єпископу інкримінувалося: нехтування єпархіальним синодом [Лучкай, 2002, с. 146–147; Пап, 2002, с. 235; Пекар, 1997, с. 70], відкрите єретицтво [Лучкай, 2002, с. 149], накладання «інтердикту» на населення Марамороша, співробітництво з угорськими повстанцями, а також висвячення у сан двоєженців [Монич, 2018, с. 75–76]. За висновками судового слідства, наступного 1706 р. – єпископа цілковито «звільнили з управи єпархії, а його маєтки сконфіскував комітат» [Hodinka, 1911, s. 425–463; Пекар, 1997, с. 70].

На місце Стойки в кінці 1706 р. собор духовенства вибирає румунського священника Іова Цірку [Пидгайко, 2015, с. 671]. Дослідники Пекар та Блажейовський вважають, що Цірку вибрали в 1708 р. [Блажейовський, 1990, с. 245; Пекар, 1997, с. 70] і характеризують його як «персяжлого кальвінізмом і завзятого ворога унії» [Пекар, 1997, с. 70]. Схильність до унії та співпраці з протестантами йому інкримінує також історик Симеон Релі [Reli, 1938, s. 114]. Отець Цірка в 1706 – 1707 рр., у період угорського повстання проти Габсбургів, зміг повернути більшу частину парафій Трансільванії, які прийняли унію, в Православ'я. За підтримки Ференца Ракоці, він на початку 1707 р. навіть очолив митрополічу кафедру в

Альба-Юлії, звідки до Сібіу був вигнаний унійний митрополит Афанасій (Ангел). В кінці 1707 р., у зв'язку з погіршенням позицій Ракоці, Іов за звинуваченням у співробітництві з повстанцями був заочно засуджений до страти, після чого втік у Молдавське князівство, де і помер [Reli, 1938, s. 114; Пидгайко, 2015, с. 671]. Загалом, Цірка своїм «вільнодумством скоро втратив духовенство, яке бачило єдиний вихід у з'єдиненні. Через п'янство й негідне поводження Цірка позбувся також прихильності самих магнатів, котрі поставили його адміністратором Мараморощини» [Пекар, 1997, с. 76].

Є різні думки щодо офіційних регалій та статусу Цірки. Окремі дослідники не вважають його єпископом [Пекар, 1997, с. 70; Пап, 2002, с. 235; Пидгайко, 2015, с. 671], однак є й інше твердження. Антал Годинка наводить лист настоятеля Мукачівського монастиря Петронія Камінського, датований 16 листопада 1706 р., адресований тогочасному адміністратору Мукачівської єпархії – Перемишльському єпископу Георгію (Вінницькому). В останньому Петроній, описуючи церковну ситуацію в краї, пише, що в Марамороші керують два єпископи – Стойка і Цірка: «*Erri 2 schismatici: Stojka et Cirka. [Ile] Maromosci depositus, Circa autem Monkacioviae hic epipalem gerit jurisdictionem et munere ordinarii indebite fungitur*» [Hodinka, 1911, s. 522–524]. «Іван Цирк, єпископ Семигородський (1709)» є в списку єпископів, які висвячували закарпатських священників під час війн та повстань [Пап, 2002, с. 221]. Отець Василій Пронін взагалі отожднює Цірку з єпископом Досифеєм Федоровичем і «титулує» його номінальним вікарієм Стойки, який тоді не мав ще архієрейського висвячення. Більше того, автор, покликаючись на сербського історика Є. Поповича, пише, що саме Досифея називали Цірка [Василій (Пронін), архимандрит, 2009, с. 262].

Єпископ Стойка вийшов на волю не раніше 1707 р., коли Цірка покинув Мараморош [Пидгайко, 2015, с. 671]. В 1707 р., коли було порушене питання про підтвердження в єпископи Йосипа Годермарського, легітимність останнього мотивувалося тим, що Стойка висвячував багатьох священників [Василій (Пронін), архимандрит, 2009, с. 256]. Отже, у вказаному році Стойка вже керував єпархією. Отець Пекар вважає, що, «скинувши судовим шляхом» Цірку, адміністрацію Марамороської єпархії магнати знову передали єпископу Йосифу тільки в 1710 р. Духovenство прийняло Стойку з умовою, що Ракоці «затвердить його на владичому престолі» [Пекар, 1997, с. 71]. Скоріш за все, що підтверджують і подальші події, в цьому епізоді мова йде про «офіційне» призначення єпископа Йосипа, до якого він керував єпархією підпільно.

Отже, в 1707 – 1710 рр. єпархія не перебувала у вакуумі адміністративного керування, тому що, поперше, Цірка ще робив спроби керування єпархією, можливо, навіть із сусідньої Молдови, а по-друге, – скоріш за все, Стойка після виходу з ув'язнення керував єпархією «не санкціоновано» [Монич, 2018, с. 77–78].

Під час правління Ракоці Стойка був вимушений обмежувати свою діяльність [Василій (Пронін),

архимандрит, 2009, с. 257]. В 1709 р. влада забороняє Йосипу титулуватися єпископом, це було підтверджено в лютому 1710 р. на суді, який наклав на прихильників Стойки штраф у розмірі 400 флоринів. Незважаючи на це, духовенство Марамороша на черговому соборі в 1710 р. визнало Йосипа своїм архієреєм і звернулося до правителя Марамороша Ференца Ракоці з проханням затвердити його рішення. Однак останній відповів відмовою. В 1709 р. - на початку 1710 р. Марамороською єпархією офіційно керувала рада з 4 протопопів, владика Йосип звершував богослужіння нелегально. В 1710 р. єпископ був заарештований і повторно ув'язнений до Хустського замку. Вийшов на волю в 1711 р., після втечі 21 лютого Ференца Ракоці до Речі Посполитої. Останній раз ім'я єпископа Йосипа згадується в 1711 р. [Дулишкович, 1877, с. 28]. Крайніми датами його смерті вважають 24 травня 1711 р. [Василій (Пронін), архимандрит, 2009, с. 257] або 3 червня 1711 р. [Пидгайко, 2015, с. 672]. Можливо, архієрей був похований у монастирі Сепинца-Пері [Пидгайко, 2015, с. 672].

Після смерті Стойки в 1711 р. «проунійна група» обрала і поставила Марамороським єпископом румунського священника Степана Петрована [Пекар, 1997, с. 71]. Він був з білого духовенства, але після смерті дружини прийняв чернецтво з іменем Серафим [Cziple, 1916, s. 26; Василій (Пронін), архимандрит, 2009, с. 261]. Походив з дворянської сім'ї, села Петрова (рум. *Petrova*), що в комітаті Мараморош [Cziple, 1916, s. 26]. Обраний місцевим собором та конгрегацією комітату [Василій (Пронін), архимандрит, 2009, с. 261], Серафим, через свій жорстокий характер, не ладнав з владою комітату, а через це почувався не впевнено у своєму кріслі [Cziple, 1916, s. 26]. Пронін, услід за Ціпле, наводить його прізвище як «Петровай» [Cziple, 1916, s. 26; Василій (Пронін), архимандрит, 2009, с. 261]. Отець Степан Пап пише його прізвище як «Пап» [Пап, 2002, с. 235]. У вирокі судової справи над єпископом його прізвище записано як «*Petrovai Pap Stephan*» [Bunea, 1902, doc. № 84].

Обрання Серафима викликало значне невдоволення в Мукачеві. Єпископ-номінат на апостольського вікарія Мукачівської єпархії Полікарп Філіпович [Блажейовський, 1990, с. 331] в 1711 р. зі Львова написав лист голові Конгрегації пропаганди віри, в якому просив Папського нунція та Угорського примаса перешкодити призначенню нового єпископа Мараморощини та включити її до Мукачівської єпархії [Cziple, 1916, s. 25].

З періоду правління Серафима відомо, що єпископ був «прихильник унії», однак політичні обставини унеможливили йому її запровадження [Пап, 2002, с. 235]. Невдовзі після своїх виборів він відправився в Ердель до унійного єпископа Афанасія (Ангела), перед яким, узамін на різносторонню підтримку (в тому числі єпископського крісла), виявив бажання прийняти унію та передати останньому «під свою опіку і Мараморську єпархію» [Cziple, 1916, s. 26; Василій (Пронін), архимандрит, 2009, с. 261; Пекар, 1997, с. 71]. Дізнавшись про це, місцеве дворянство та румунські поміщики, разом з народом, 21 грудня 1711 р. зібралися на собор у Сигет, на якому

протестували проти дій отця Серафима, стверджуючи, що не визнають його єпископом [Bunea, 1902, doc. № 65; Cziple, 1916, s. 26].

У «Списанії» чернечих обителів Марамороша 1749 р. в описі Барсанівського монастиря є повідомлення про те, що цей монастир у 1711 р. освячував єпископ Серафим, який не був «правим» єпископом [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66, на 8 арк. арк. 6; Кінах, 1926, с. 117]. Серафим згадується і в 1712 р., але при цьому йому не дозволялося виконувати свої функції, поки він у 1713 р. не зрікся думки про об'єднання з унією та не пообіцяв у всьому підкоритися комітату, який, у свою чергу, ратифікував друге його обрання [Bunea, 1902, doc. № 68, 69, 72].

Поведінка Серафима під час його правління єпархією викликала негативну реакцію, через що почався судовий процес, який тривав три роки [Пекар, 1997, с. 71]. Крім того, що він мав симпатію до унії, чому не були раді православні, він висвячував дяконів з Ерделю і Мукачева, проти чого виступав унійний єпископ Георгій Бізанцій [Cziple, 1916, s. 26]. Конгрегація комітату, яка у лютому 1714 р. захищала Серафима від інкриминувань Бізанція, через два місяці оголосила обвинувальний вирок єпископу, про що літом того ж року повідомляє реформатську консисторію [Cziple, 1916, s. 26]. Крім усього іншого, в тесті буквально зазначається, що Серафим навіть не був висвячений у єпископи, а хотів і хоче бути визнаний єпископом через сумнівного листа [Cziple, 1916, s. 27]. Кількома місяцями раніше конгрегація писала Бізанцію, що в Серафима бачили листи, які вповноважують його діяти як єпископа. Олександр Ціпле пише, що легітимності правління Петрована як єпископа додає та обставина, що поряд з іменем Стефан він носив ім'я Серафим, що «змушує нас вірити», що він був висвячений [Cziple, 1916, s. 27]. 26 листопада 1714 р. він був відсторонений від керування аж до кінця розслідування [Bunea, 1902, doc. № 77].

Під час ув'язнення Серафима 10 жовтня 1714 р. [Блажейовський, 1990, с. 245-246] адміністративне управління Марамороською єпархією було передано священнику Івану «Мойсенієву» [Cziple, 1916, s. 27; Ваган, 1962, s. 39–56; Пекар, 1997, с. 72; Пап, 2002, с. 236]. Коректніше його ім'я та прізвище наводить Августин Бунія: «Pora Ionaș din Moiseiu» [Bunea, 1902, doc. № 75]. Тобто отець Іван Попа був з села Мойсей (угор. *Mózesfalva*; рум. *Moiseieni*), що зараз є комуною в повіті Марамуреш у Румунії. Відповідно до джерел, він був призначений «інспектором» Румунської Церкви в Мараморощині: «numit inspector al bisericii românești din Maramurăș» [Bunea, 1902, doc. № 75].

В період такої нестабільності до комітату приїхав перший, майбутній вікарій Марамороша, ієромонах Прокопій Годермарський. В 1715 р. він скликає в Сигеті синод духовенства, яке було схильне до унії. Протестанти розігнали цей синод [Дулишкович, 1877, с. 43]. Тоді у справу втрутилася Військова Рада, яка хотіла вернути спокій. Рада вирішила: парафії, які не бажали унії, залишаються під керуванням православного єпископа [Ваган, 1962, s. 39–56]. Однак дворяни «мусіли дозволити Годермарському управляти тими парафіями, які були схильні до унії»

[Пекар, 1997, с. 72]. В 1716 р. Годермарський робить другу спробу введення унії [Дулишкович, 1877, с. 74]. В м. Сигет він знову збирає унійний синод, в якому взяло участь 60 священників Марамороша [Василий (Пронин), архимандрит, 2009, с. 251; Пекар, 1997, с. 72; Пап, 2002, с. 236]. Агітаційна робота Годермарського сильно сколихнула реформаторів комітату. На цьому тлі розв'язалася суперечка за право належності уніатів Марамороша уніатському ердельському єпископу. У підсумку, вони все ж таки були підпорядковані Мукачеву [Василий (Пронин), архимандрит, 2009, с. 299].

Після адміністратора єпархії, отця Івана з села Мойсей, 14 травня 1715 р. православне духовенство Марамороша вибрало собі кандидатом у єпископи священника Андрія з «Касовського округу и обычнымъ путемъ ходатайствовали объ его утверждениі» [Cziple, 1916, s. 27; Петров, 1905, с. 22–23; Петров, 1906, с. 38]. Касовський (угор. *Kaszó*; рум. *Cosăului*) дистрикт *Districtus Kaszoviensis* знаходився на границі Трансильванії і включав села: угор. *Bartfalva*, рум. *Bârlești*; угор. *Budfalva*, рум. *Budești*; угор. *Gyulafalva*, рум. *Giulești*; угор. *Kracsfalva*, рум. *Kratseșty*; угор. *Sugatagh*, рум. *Sat-Șugatag* та інші [Петров, 1905, с. 22]. Був чи не був отець Андрій висвяченим у єпископи – не відомо, хоча *Gubernium* і просили про це священники Марамороша [Петров, 1905, с. 22]. Те, що він якийсь час керував єпархією, залишається фактом. Румунський історик Нуцу Рошка переконаний, що Андрій був обраний єпископом Марамороша, але не був затверджений Віденським судом. Причиною цього були інтриги Мукачівського єпископа, який сприяв тому, аби документи, відправлені до Відня для підтвердження Андрія, так і не повернулися [Filip, 2018, s. 84].

Повертаючись до єпископа Серафима, зауважимо, що в перший раз він вдало врятувався від ув'язнення, але це було початком кінця. 19 червня 1715 р. він підписує контракт «*Seraphim Episcopus*», однак комітат більше не визнав його єпископом. 19 квітня 1717 р. за різні зловживання вдруге і востаннє засуджує його до ув'язнення та позбавляє єпископства «*Petrovai Pap Stephan*» [Bunea, 1902, doc. № 84]. Того ж року у «в'язниці» він і помер [Пекар, 1997, с. 71; Пап, 2002, с. 236]. Є припущення, що єпископ помер за нез'ясованих обставин [Filip, 2018, s. 84].

Ціпле стверджує, що після звільнення з ув'язнення Серафима визнавали справжнім єпископом [Cziple, 1916, s. 26–27]. Пронін обережно припускає, що Серафим, «будучи вибран в єпископы, не был хиротонисан» [Василий (Пронин), архимандрит, 2009, с. 261], тобто, можливо, він був quasi-єпископом. Румунський історик Рошка стверджує, що Серафим усе-таки був висвячений у єпископи в 1711 р. Молдавським митрополитом Гедеоном II [Roșca, 2015, s. 493]. Про поїздку Серафима для архієрейської хиротонії до Молдови згадує також Ціпле [Cziple, 1916, s. 26].

На початку 1718 р. собор духовенства обрав у єпископи Марамороської єпархії знову того ж священника Андрія, але цей вибір не був схвалений світською владою [Василий (Пронин), архимандрит, 2009, с. 261]. В тому ж році духовенство обирає

останнього Марамороського єпископа – Досифея Феодоровича [Cziple, 1916, s. 28]. Вперше його ім'я як керуючого єпископа Марамороською єпархією згадується 3 червня 1718 р. [Петров, 1906, с. 38]. Діяльність владики була відносно легітимною, а тому факт його висвячення в єпископи не підлягає сумніву [Монич, 2009, с. 76–89]. Помер єпископ в 1734 р. або в першій половині 1735 р. [Василий (Пронин), архимандрит, 2009, с. 265; Roşca, 2015, s. 497] (Рис. 1). Після смерті Досифея, який, на думку історика румунської Церкви Н. Рошка, був убитий, Православна Церква Марамороша була оголошена поза законом [Roşca, 2015, s. 497; Filip, 2018, s. 84].

Однак дослідження румунських церковних істориків дозволяють говорити, що після Досифея в 1735 – 1739 рр. єпархією керував священник Гавриїл Штефанка з Бирсани (рум. *Bârsana*), *Gavriil Ştefanca de Bârsana* [Meteş, 1936, s. 158; Filip, 2018, s. 84]. Комітатською та імперською владою він ніколи не був затверджений як єпископ Мараморошу, тому діяв незаконно. Його ім'я відоме тільки з деяких записів, а смерть – залишається загадкою, хоча є припущення, що він був закатований [Filip, 2018, s. 84].

Услід за Яношем Мігалі [Mihályi, 1900, s. 108], Олексій Петров [Петров, 1930, с. 105] та отець Василій (Пронін) чітко називають Гавриїла останнім православним єпископом Марамороша, який у 1739 р. проживав у Барсанівському монастирі «*Episcopus Gabriel ex Barczanfalva scribit de non ordinando quendam juvenem 1739*» [Василий (Пронин), архимандрит, 2009, с. 265; 285]. Дослідник Янош Мігалі стверджує, що замітку, у якій вказаний єпископський сан Гавриїла, він виявив в архіві Марамороського вікаріату [Mihályi, 1900, s. 108]. Факт останнього згадування в джерелах Марамороського єпископа Гавриїла в 1739 р. підтверджує і румунський дослідник Мірча Пакураріу [Răcurariu, 1993, s. 304].

Очевидно, що після смерті Гавриїла почався незворотній процес самоліквідації Марамороської єпархії та її структурного управління, тим більше, що православним румунам та русинам влада більше не дозволяла вибрати собі єпископа.

Разом з тим, збереглися свідчення, які доводять, що зв'язки з ієрархами із Молдови та Валахії в Марамороші продовжували існувати [Filip, 2018, s. 84]. Під час візитації в 1751 р. Мукачівського греко-католицького єпископа Мануїла Ольшавського в храмах комітату Мараморош ще зберігалися антиминоси та відповідно священнослужителі, висвячені православними єпископами Стойкою і Досифеєм. Згідно з даними візитації, із 135 парафіяльних отців комітату 55 – були висвячені єпископами марамороськими, 50 – молдовськими, 7 – ердельськими «схизматичними» єпископами, 23 – мукачівськими [Гаджега, 1922, с. 166; 173–185]. Події 1760 – 1761 рр. в останнє показали і довели, що стремління до збереження православної традиції в період 1740-х – 1770-х рр. – було живим і бажаним [Монич, 2019а, с. 356–382].

Отже, тема розбудови Марамороської єпархії в першій чверті XVIII століття, принципи управління та статуси її очільників є надзвичайно широкою і маловивченою. Сьогодні триває виявлення та вивчення

нових документів вказаного періоду.

Висновки. Дослідження тематичної джерельної бази та історіографії проблеми дають підстави стверджувати, що в період з 1706 р. по 1739 р. керівництво Марамороською єпархією здійснювалося одним quasi-єпископом, п'ятьма священниками-адміністраторами та радою протопопів. Аналіз діяльності останніх показує, що їхня легітимізація безпосередньо була пов'язана з комітатською владою, яка дозволяла або ж, навпаки, забороняла їм вести церковно-адміністративну роботу в комітаті Мараморош.

Враховуючи факти правління всіх без винятку керуючих єпархією, можна переконливо говорити, що вказаний період у Марамороській єпархії був важким. Короткотривалі періоди управління єпархією кліриками, часто далекими від морального життя та позбавленими практичного управлінського досвіду, зводили нанівець стремління і досягнення офіційних єпископів – їхніх попередників та наступників, Йосипа Стойки та Досифея Феодоровича. Під час транзитного керівництва єпархією священниками-адміністраторами вона постійно перебувала в фазі судових процесів та еклізіяльних скандалів. Останні чинники сприяли тому, що в комітаті Мараморош у період 1715 – 1716 рр. мукачівськими ідеологами була зроблена перша спроба введення Ужгородської унії.

Припущення дослідників, що Іов Ціпка був єпископом Досифеєм, не витримує ніякої критики. Адже роки правління Цірки та факт його втечі до Молдови в 1707 р. переконують, що це була окрема особа, не пов'язана з майбутнім єпископом Досифеєм. Під час ув'язнення Стойки в 1707 – 1710 рр. єпархією, крім Цірки, керувала рада з чотирьох протопопів. Отже, принципами управління єпархією були колегіальність та соборність.

Наступником Цірки був Степан Петровай, який, прийнявши чернецтво, став єпископом. Його проунійна політика, загравання з митрополитом Афанасієм Ангелом, а також жорсткий характер практично унеможливили повноцінне правління єпархією. Документи свідчать, що він не був «правим» єпископом. Питання його висвячення теж не має цілісної доказової бази. Дослідники висловлюють різні думки з цього приводу, однією з таких варіацій є надання йому статусу quasi-єпископа.

Адміністратор єпархії отець Іван з села Мойсей, згідно з джерелами, володів статусом «інспектора». Його наступник – священник Андрій, з Касовського округу, не був висвяченим у єпископи, хоча владу Трансільванії й просили про це священники Марамороша. Ймовірно, він був обраний, як і всі інші претенденти, єпископом Марамороським, але не був затверджений світською владою.

У переважній більшості праць, що належать до української історіографії церковного Марамороша, ланцюг управління єпархією закінчується діяльністю єпископа Досифея. Однак дослідження румунських істориків доводять, що після Досифея в 1735 – 1739 рр. Марамороською єпархією керував священник, якого деякі джерела називають єпископом, – Гавриїл Штефанка з Бирсани.

Таким чином, пропонувану статтю можна

вважати лише початковим етапом вивчення цієї проблематики. Поза межами публікації залишилося багато неопрацьованих джерел та досліджень, які

допоможуть у майбутньому суттєво звузити поле нашого незнання і заповнити наявні білі плями вказаної теми.

Список використаних джерел

Архівні документи

- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 64, оп. 1, спр. 45, на 1 арк.
 ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66, на 8 арк.
 ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 169, на 3 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 312, на 3 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 510, на 1 арк.
 ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 554, на 18 арк.

Література

- Baran, A., 1962. *Eparchia Maramorošiensis eiusque unio*, Romae, 107 p.
 Bunea, A., 1902. *Vechile episcopii românești a Vadului Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaș, 152 p.
 Cziple, A., preotul, Dr., 1916. DOCUMENTE PRIVITOARE LA EPISCOPIA DIN MARAMURĂȘ, *Analele Academiei Române*, Seria. II, tom. XXXVIII, București, 128 p.
 Filip, D.D., Drd., 2018. Biserica ortodoxă maramureșeană între toleranță și martiriu, *Revista Teologică*, № 3, seria: Nouă, Andreiana, Sibiu, p. 72–85.
 Hodinka, A., 1911. *A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára*, I. KÖT. 1458 – 1715, Ungvár, LVI, 659 p.
 Meteș, Ș., 1936. *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 363 p.
 Mihályi, J., 1900. *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*, Máramaros-Sziget, 674 p.
 Păcurariu, M., Preot., Prof. Dr., 1993. *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Chișinău: Știința, 496 p.
 Reli, S., Prof., Dr. 1938. *Biserica Ortodoxă Română din Maramureș în vremurile trecute*, Cernăuți, 255 p.
 Roșca, N., Prof., Dr., 2015. *Istoria Bisericii Ortodoxe Române din Maramureș*, Baia Mare, 912 p.
 Баран, О., д-р., о., 1968. Церква на Закарпатті в роках 1665 – 1691, *Богословія*, т. XXXII, кн. 1–4, Рим, с. 77–145.
 Блажейовський, Д., о., 1990. *Ієрархія Київської Церкви (988 – 1990)*, том 72, SACRUM UCRAINAE MILLENIUM, том 3, Рим, 539 с.
 Василий (Пронин), архимандрит. 2009. *История Православной Церкви на Закарпатье*, Мукачево: ОП «Філокалія», 524 с.
 Гаджега, В., о., 1922. Додатки к истории Русинов и русских церквей в Марамошо. Студии исторично-архивни, *Науковий Зборник товариства «Просвіта»*, рочник I, Ужгород, с. 171–209.
 Дулишкович, І., о., 1877. *Историческія черты Угро-Русскихъ*, Тетрадь III, Унгварь, 234 с.
 Кінах, Г., о., 1926. Посіщенне марамороських монастирів 1749 р., *Записки ЧСВВ*, Т. II, Вип. 1–2, Жовква, с. 105–122.
 Лучкай, М., 2002. *Історія карпатських русинів*, Т. III, Ужгород, 322 с., іл.
 Монич, О., диякон, 2008. Діяльність Марамороського святителя Іосифа (Стойки), *Русин*, № 3-4, Кишинев, с. 141–147.
 Монич, О., диякон, 2009. Діяльність останнього Православного єпископа Досифея (Феодоровича) Угольського (1648 – 1733), *Русин*, №1, Кишинев, с. 76–89.
 Монич, О., прот., 2018. *Нескорена Правда: нариси з історії Кричівського монастиря*, Ужгород, 160 с.
 Монич, О., прот., 2019а. «Волошській раздоръ»: окремі аспекти історії локаційного опору унії в 2 пол. XVIII століття, *Наукові Записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна)*, № 6, Ужгород, с. 356–382.
 Монич, О., прот., 2019б. «Імстичівський екзил» в часи правління останніх православних архієреїв Мукачівської єпархії: Іоанкія (Зейкана) та Мефодія (Раковецького), *Наукові Записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна)*, Ужгород, № 6, с. 383–409.
 Пап, С., о., 2002. *Історія Закарпаття*, т. II, Івано-Франківськ, 443 с.
 Пекар, А., 1997. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. I: Єрархічне оформлення, Рим-Львів, 232 с.
 Петров, А., проф., д-р., 1905. «Старая вѣра» и унія въ XVII – XVIII вв. *Пояснительная записка*, Матеріали для історії Угорської Руси, т. I, Санкт-Петербург, 74 с.
 Петров, А., проф., д-р., 1906. «Старая вѣра» и унія въ XVII – XVIII вв. *Пояснительная записка*, Матеріали для історії Угорської Руси, т. II, Санкт-Петербург, 88 с.
 Петров, А., проф., д-р., 1930. *Древнѣйшія грамоты по исторіи Карпаторусской Церкви и ієрархіи 1391 – 1498 гг.* Съ 12 фотографическими факсимиле, Прага, 231 с.
 Підгайко, В., 2015. Іосиф (Стойка), *Православная Энциклопедия*, т. XXV, Москва, с. 669–672.

References

- Baran, A., 1962. *Eparchia Maramorošiensis eiusque unio*, Romae, 107 p. (in Latin).
 Baran, A., 1968. *Cerkva na Zakarpatti v rokah 1665 – 1691* [Church in Transcarpathia in the years 1665 – 1691], *Bogosloviya*, t. XXXII, Kn. 1–4, Ry'm, s. 77–145. (in Ukrainian).
 Blazhejevskij, D., o., 1990. *Ijerarhija Kyi'vs'koi' Cerkvy (988 – 1990)* [Hierarchy of the Kyiv Church (988 – 1990)], том 72, SACRUM UCRAINAE MILLENIUM, том 3, Rym, 539 s. (in Russian).
 Bunea, A., 1902. *Vechile episcopii românești a Vadului Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaș, 152 p. (in Romanian).
 Derzhavnyj arkhiv Zakarpats'koi oblasti (DAZO), f. 64, op. 1, spr. 45 [State Archives of the Transcarpathian region (SATR), f. 64, descript. 1, case. 45], na 1 ark. (in Latin).
 DAZO, f. 64, op. 1, spr. 66 [SATR, f. 64, descript. 1, case. 66], na 8 ark. (in Russian).
 DAZO, f. 64, op. 1, spr. 169 [SATR, f. 64, descript. 1, case. 169], na 3 ark. (in Hungarian).
 DAZO, f. 151, op. 1, spr. 312 [SATR, f. 151, descript. 1, case. 312], na 3 ark. (in Hungarian).
 DAZO, f. 151, op. 1, spr. 510 [SATR, f. 151, descript. 1, case. 510], na 1 ark. (in Hungarian).
 DAZO, f. 151, op. 1, spr. 554 [SATR, f. 151, descript. 1, case. 554], na 18 ark. (in Hungarian).

- Cziple, A., preotul, Dr., 1916. DOCUMENTE PRIVITOARE LA EPISCOPIA DIN MARAMURĂȘ, *Analele Academiei Române*, seria. II, tom. XXXVIII, București, 128 p. (in Romanian).
- Dulyshkovych, I., o., 1877. *Istoricheskija cherty Ugro-Russkih* [Historical features of the Ugro-Russians], tetrad' III, Ungvar, 234 s. (in Russian).
- Filip, D. D., Drd., 2018. Biserica ortodoxă maramureșeană între toleranță și martiriu, *Revista Teologică*, № 3, seria: Nouă, Andreiana, Sibiu, p. 72–85. (in Romanian).
- Hadzhega, V., o., 1922. Dodatky k ystorii' Rusynov y ruskykh tserkvei v Maramoroshi. Studiy ystorychno-arkhyvni. [Dodatki to the history of Rusyns and Russian churches in Maramorosh. Historical Archive Studios], *Naukovyi Zbornyk tovarystva «Prosvita»*, rochnyk I. Uzhhorod, s. 171–209. (in Ukrainian).
- Hodinka, A., 1911. *A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára*, I. KÖT. 1458 – 1715, Ungvár, LVI, 659 p. (in Hungarian).
- Kinah, G., o., 1926. Posishhennje maramoros'kyh monastyriv 1749 r. [Visiting the Maramures monasteries in 1749], *Zapysky ChSVV*, t. II, vyp. 1–2, Zhovkva, s. 105–122. (in Ukrainian).
- Luchkaj, M., 2002. *Istorija karpats'kyh rusyniv* [History of Carpathian Ruthenians], t. III, Uzhgorod, 322 s., il. (in Ukrainian).
- Metes, Ș., 1936. *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 363 p. (in Romanian).
- Mihályi, J., 1900. Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból, Máramaros-Sziget, 674 p. (in Latin).
- Monych, O., dyjakon, 2008. Dijal'nist' Maramoroshs'kogo svjatytelja Iosyfa (Stojky) [Activities of St. Joseph of Maramures (Stoyki)], *Rusyn*, № 3–4, Kyshynev, s. 141–147. (in Ukrainian).
- Monych, O., dyjakon, 2009. Dijal'nist' ostann'ogo Pravoslavnogo jepyskopa Dosyfeja (Feodorovycha) Uhol's'koho (1648 – 1733) [Activities of the last Orthodox bishop Dosifey (Feodorovich) Ugolsky (1648 – 1733)], *Rusyn*, № 1, Kyshynev, s. 76–89. (in Ukrainian).
- Monych, O., protoijerei, 2018. *Neskorena Pravda: narysy z istorii' Krychiv's'koho monastyrja* [Unconquered Truth: Essays on the History of the Krychiv monastery], Uzhgorod, 160 s. (in Ukrainian).
- Monych, O., protoijerej, 2019a. «Voloshskij razdor»: okremi aspekty istorii' lokacijnogo oporu unii' v 2 pol. XVIII stolittja [«Voloshsky discord»: some aspects of the history of locational resistance of the union in the 2nd floor. XVIII century], *Naukovi Zapysky Bogoslovs'ko-istorychnogo naukovu-doslidnogo centru imeni arhimandryta Vasylija (Pronina)*, № 6, Uzhgorod, s. 356–382. (in Ukrainian).
- Monych, O., protoijerej, 2019b. «Imstychivskij ekzyl» v chasy pravlinnja ostannih pravoslavnyh arhijerei'v Mukachivskoi' jeparhii': Ioanikija (Zejkana) ta Mefodija (Rakovec'kogo) [«Imstychiv exile» during the reign of the last Orthodox bishops of the Mukachevo diocese: Ioanikiya (Zeykana) and Methodius (Rakovetsky)], *Naukovi Zapysky Bogoslovs'ko-istorychnogo naukovu-doslidnogo centru imeni arhimandryta Vasylija (Pronina)*, Uzhgorod, № 6, s. 383–409. (in Ukrainian).
- Păcurariu, Mircea, Preot., Prof. Dr., 1993. *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. Chișinău: Știința, 496 p. (in Romanian).
- Pap, S., o., 2002. *Istoriya Zakarpattja* [History of Transcarpathia], t. II, Ivano-Frankivs'k, 443 s. (in Ukrainian).
- Pekar, A., 1997. *Narysy istorii' Cerkvy Zakarpattja* [Essays on the history of the Church of Transcarpathia], t. I: Yerarkhichne oformlennja, Rym – L'viv, 232 s. (in Ukrainian).
- Petrov, A., prof., d-r., 1905. «Staraja vera» i unija v XVII – XVIII vv. Pojasnytel'naja zapiska [«Old Faith» and the union in the XVII – XVIII centuries. Explanatory note], *Materialy dlja istorii' Ugorskoj Rusi*, t. I, Sankt-Peterburg, 74 s. (in Russian).
- Petrov, A., prof., d-r., 1906. «Staraja vera» i unija v XVII – XVIII vv. Pojasnytel'naja zapiska [«Old Faith» and the union in the XVII – XVIII centuries. Explanatory note], *Materialy dlja istorii' Ugorskoj Rusi*, t. II, Sankt-Peterburg, 88 s. (in Russian).
- Petrov, A., prof., d-r., 1930. *Drevnejshija gramoty po ystorii' Karpatorusskoj Cerkvy y ierarhiy 1391 – 1498 gg. s 12 fotografyčeskimi faksymyle* [Ancient letters on the history of the Carpathian Church and the hierarchy of 1391 – 1498. With 12 photographic facsimiles], Praga, 231 s. (in Russian).
- Pidgajko, V., 2015. Iosif (Stojka) [Joseph (Stojka)], *Pravoslavnaja Enciklopedija*, t. XXV, Moskva, s. 669–672. (in Russian).
- Reli, S., Prof., Dr. 1938. *Biserica Ortodoxă Română din Maramureș în vremurile trecute*, Cernăuți, 255 p. (in Romanian).
- Roșca, N., Prof., Dr., 2015. *Istoria Bisericii Ortodoxe Române din Maramureș*, Baia Mare, 912 p. (in Romanian).
- Vasilij, (Pronin), arhimandrit. 2009. *Istoriya Pravoslavnoj Cerkvi na Zakarpatt'e* [History of the Orthodox Church in Transcarpathia], Mukachevo: ORP «Φιλοκαλία», 524 s. (in Russian).

SUMMARY

QUASI BISHOPS AND ADMINISTRATORS OF THE MARAMOROS ORTHODOX EPARCHY (1706 – 1739)

Oleksandr Monych

Archpriest, Candidate of Theology, PhD-student of the Department of Archeology,
Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

This article examines the problem of development and administrative management of Máramaros Eparchy in 1706 – 1739. Particular attention is paid primarily to finding out who led the church unit during the absence of legitimate bishops Yosyp Stoika and Dosipheus Feodorovych. The publication traces the line of leaders of the Eparchy and raises both their legal legitimacy and church-canonical status. Based on the study of documents and recent research, it is stated that all priests-administrators were "elected" as bishops but were not ordained to this rank. The article analyses the activities of Bishop Seraphim, whose legitimacy is devoid of full and clear identification. In this context, it is possible to assume his status «quasi» as a pretty actual fact. The bishops of Máramaros Eparchy were elected at clerical councils, after which Orthodox metropolitans ordained them in the cities of Suceava and Iasi. In turn, the Eparchy administrators

were also elected by the councils of local clergy and approved by the county authorities. The latter often interfered in church affairs, which provoked conflicts. Between 1709 and early 1710, Máramaros Eparchy was governed by a council of four archpriests. Analysis of new researches on this topic by Romanian scholars significantly adjusts the local historiography concerning the activities of the last administrator of Máramaros Eparchy. It is possible that the Eparchy continued to be governed until 1739, albeit underground, by the priest-administrator Gabriel, whom some sources put in line with the bishop. In general, based on various sources, it is shown in what socio-ecclesiastic conditions the development of Máramaros Eparchy took place. Based on the research literature, the author concludes that the administrative life of Máramaros Eparchy in this period was in a challenging situation. Ongoing trials, determination of jurisdictional statutes, pro-Union sympathies of leaders, the first attempts to introduce the Union in the district, and the immoral behavior of individual administrators of the Eparchy all made it impossible to develop and form a new church unit fully.

Keywords: Máramaros, church, bishop, Eparchy, administrator, priest.

ІЛЮСТРАЦІЇ

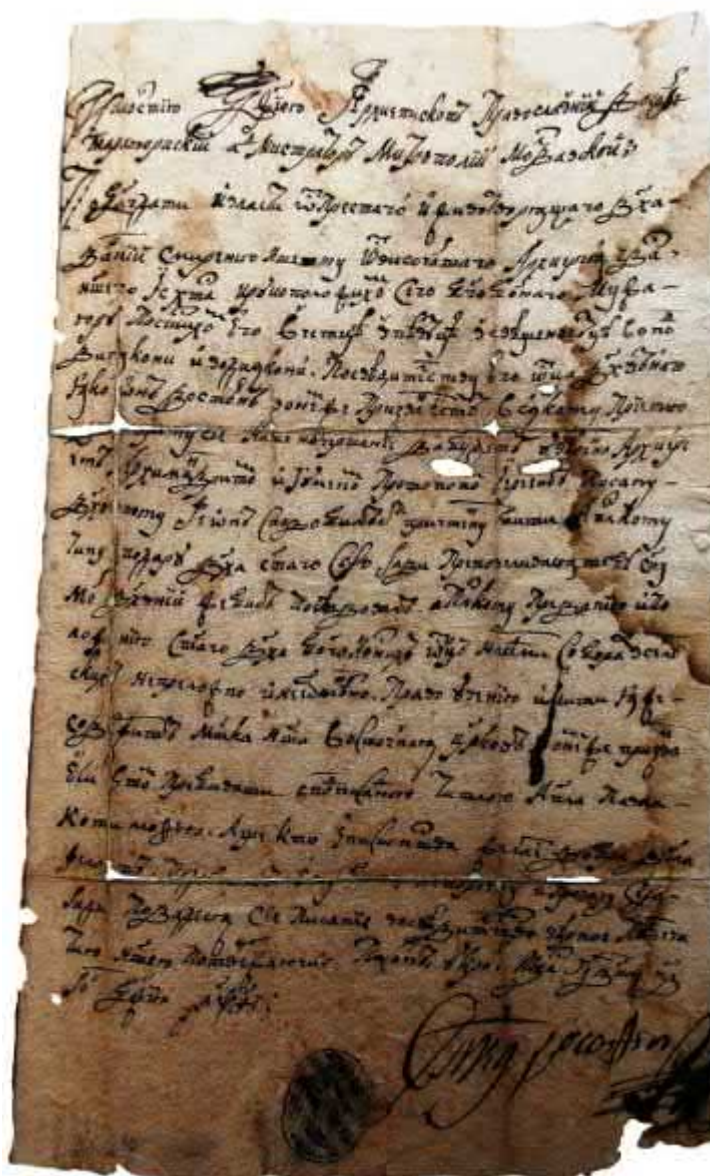

Рис. 1. Грамота Угольського єпископа Досифея (Феодоровича) про висвячення священника Юрія (27 січня 1719 р. [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 45, арк. 1].

ВОЛИНСЬКА ГІМНАЗІЯ (КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЛІЦЕЙ) ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТ. ЯК ЗАРОДОК МАЙБУТНЬОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Карліна Оксана Миколаївна

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та філософії,

Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк

E-mail: karlina.oxana@vnu.edu.ua

Researcher ID: 3173402/oksana-karlina

<https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

У статті обґрунтовується думка про те, що у справі організації гімназії у Кременці Тадеуш Чацький і Гуго Колонтай за підтримки князя Адама Єжи Чарториського дотримувались політики доконаних фактів. Від часу відкриття гімназії вони та їхні послідовники свою діяльність спрямовували на створення в майбутньому університету на Волині. Автор концентрує увагу на особливому статусі Волинської гімназії, на формуванні її образу як найважливішої, добре організованої інституції регіону, що поєднує навчання й науку. Подано характеристику педагогічних кадрів. Наголошено на тому, що викладачі Волинської гімназії вирізнялися зацікавленістю творчою роботою, педагогічними досягненнями, чималим науковим доробком. Підкреслено, що реалізація освітньої мети, яка визначалася при заснуванні гімназії її творцями, забезпечувалась відмінною матеріальною базою. Прослідковано перетворення гімназії на ліцей – навчальний заклад, який за своєю програмою наближався до Віленського університету. Показано сприйняття аристократами і шляхтою Волинського ліцею як джерела культури і знань, необхідних як у повсякденному житті, так і для збереження власної ідентичності, а прагнення вихідців із безземельної шляхти навчатися у Кременці пояснюється бажанням підвищити свій соціальний статус шляхом отримання освіти. Зауважено, що гімназія (ліцей) впливала на життя Кременця і його мешканців, демонструючи їм певні уподобання і культурний рівень. Зроблено висновок, що російська влада, реалізуючи свої політичні цілі в південно-західних губерніях після Листопадового повстання 1830 року, при відкритті Університету св. Володимира у Києві скористалася здобутками Волинської гімназії (ліцею): доброю організацією та високим рівнем навчання, який забезпечували кваліфіковані викладачі, належним чином обладнаними навчально-науковими кабінетами, чудовим ботанічним садом і багатою бібліотекою, що відповідали рівню вищої школи.

Ключові слова: Волинська губернія, Волинська гімназія, Кременецький ліцей, Тадеуш Чацький, Кременець, освіта, університет.

Постановка проблеми. Сучасна освітня політика і прогнозування розвитку освіти на перспективу неможливі без вивчення історії освітніх закладів, їхнього взаємозв'язку з іншими суспільними явищами. Деякі гімназії чи університети у минулому розвивались не тільки відповідно до освітніх запитів привілейованих верств чи потреб держави у вихованні вірнопідданого чиновництва, а об'єктивно ставали чинником збереження або формування національної ідентичності. До таких належить Волинська гімназія (згодом – Кременецький ліцей), яка в першій третині ХІХ ст. відігравала роль елітного польського навчального закладу, а в 1834 р. стала базою для відкриття університету св. Володимира у Києві. Офіційно ліцей у Кременці не закривався, а переростав у вищий навчальний заклад – університет. Однак на нього покладалися вже інші завдання: набуття студентами професійних знань мало поєднуватися з їхньою культурною уніфікацією і мовною асиміляцією. За словами тодішнього міністра народної освіти графа Сергія Уварова, випускник університету мав «бути русским по духу и европейцем по образованию».

Джерела та література. Волинська гімназія (ліцей) у Кременці має багату дослідницьку літературу авторства як українських, так і польських науковців. Її змістове наповнення добре відображають збірники

статей, підготовлені за матеріалами конференцій, присвячених 200-літтю заснування славетного навчального закладу [Волинські Афіни, 2006; «Ateny Wołyńskie», 2015]. Історики висвітлюють діяльність Тадеуша Чацького і Гуго Коллонтая як організаторів гімназії, розкривають роль гімназії і ліцею в розвитку освіти і науки, літератури і мистецтва. Предметом зацікавлення дослідників були також окремі аспекти функціонування ліцею: ботанічна наукова школа в Кременці [Grębecka, 1998], бібліотека ліцею та її беззмінний директор Павел Янковський [Warda, 2000], організація наукового життя в ліцеї [Danilewiczowa, 1937], повсякдення життя учнів гімназії і ліцею [Danowska, 2003] та інші. Біографія Тадеуша Чацького, як науковця і творця, за образним визначенням Міхала Ролле, «Волинських Афінів», розкрита в кількох монографіях [Chmielowski, 1898; Rolle, 1923; Danowska, 2006]. Однак за всього обсягу наукових розвідок з історії Волинської гімназії (ліцею) повнішого викладу потребує представлення цієї освітньої інституції як школи вищого рівня, якою вона задумувалась і реалізовувалась її фундаторами і якою її бачили сучасники.

Мета і завдання: показати Волинську гімназію (Кременецький ліцей) як прообраз університету, матеріальним, кадровим і науковим потенціалом якої скористалась влада для відкриття університету в Києві,

що мав виконувати не тільки освітні функції, але й сприяти державі в соціальних перетвореннях у південно-західних губерніях.

Виклад основного матеріалу. Заснування у місті Кременці Волинської гімназії проходило в межах освітньої реформи, яка проводилась у Російській імперії на початку XIX ст. Відповідно до указу від 24 січня 1803 р. запроваджувалися навчальні округи [Полное собрание, 1830, т. XXVII, с. 442]. В кожному з них були університети, які відповідали також за функціонування шкіл у межах округу. Однією з таких одиниць став Віленський навчальний округ, до якого увійшли вісім губерній, що охоплювали територію колишньої Речі Посполитої. Куратором округу призначили князя Адама Єжи Чарториського. Для Волинської, Подільської та Київської губерній ввели посаду інспектора з повноваженнями куратора. Ним став Тадеуш Чацький – волинський шляхтич, автор публікацій з історії, права, економіки.

Чацький не мав ані педагогічного досвіду, ані шкільної практики, не брав участі в розробці концепцій Комісії національної освіти – центрального органу освіти Речі Посполитої у 1773 – 1794 рр. Однак він орієнтувався в доробку західної філософської і педагогічної думки. У змінній політичній ситуації Чацький розумів важливість продовження польської освіти, культури й науки. Разом з іншим діячами (Яном Альбертранді, Станіславом Солтисом і Франциском Ксаверієм Дмоховським) у 1800 р. він був засновником Варшавського товариства шанувальників наук – науково-мистецького об'єднання представників польської культури й науки першої чверті XIX ст.; тоді ж опублікував свої дослідницькі праці: «Про литовські і польські права» (1800 – 1801), «Про євреїв» (1805), «Про назву України та виникнення козаків» (1806).

Посада інспектора стала для Чацького поштовхом до реорганізації шкільництва у південно-західних губерніях. Важливо, що до реалізації своїх задумів Чацькому вдалося залучити Гуго Коллонтая, члена Комісії національної освіти, досвідченого реформатора Головної коронної школи – Краківської академії. Коллонтай теж походив із Волині, із села Дедекрали, що недалеко від Кременця.

У ході розмови 7 вересня 1803 р. Коллонтай, вислухавши наміри Чацького запровадити у трьох губернських гімназіях розширену програму навчання, в якій гуманітарні та математично-природничі предмети будуть доповнюватися дисциплінами з практичним застосуванням, запропонував розглянути можливість відкриття на Волині університету замість трьох гімназій у центрах трьох недавно утворених губерній. Втім, і Коллонтай, і Чацький добре розуміли, що ця ідея передчасна, хоча й можлива для втілення. Тому вони зійшли на рішення утворення взірцевої гімназії, яка мала стати зародком майбутнього університету, а розмістити її, за пропозицією Коллонтая, у Кременці [Chmielowski, 1898, s. 15–17].

Варто відзначити, що у ті роки ідею відкриття університету у Києві на базі Духовної академії активно просував тодішній міністр народної освіти граф Петро Завадовський, ініціатор заснування університетів в імперських провінціях. Проте ця ідея викликала спротив як з боку духовенства, яке стало на захист

академії, так і «польської партії» на чолі з Чарториським, котра наполягала на неможливості «дроблення» навчального округу [Булкина, 2009, с. 363].

Кременець, повітове місто як за часів Речі Посполитої, так і за Російської імперії, був вибраний не випадково для організації гімназії. Тут у середині XVIII ст. на кошти князя Вишневецьких та деяких інших осіб архітектор-єзуїт Павел Гжицький звів великий монастирський корпус у стилі пізнього бароко для єзуїтського колегіуму (величний тринавовий костел, два корпуси, що примикали до нього з півночі й півдня). Коли в 1773 р. монастир у Кременці припинив своє існування, то всі його маєтки перейшли у відання Комісії національної освіти. У частині отриманих споруд вона відкрила Волинську відділову школу – світський середній навчальний заклад.

Коллонтай зайнявся розробкою програми та організаційних засад майбутнього навчального закладу, а Чацький – збором коштів на його відкриття [Фабьяновський, 2006, с. 41–50; Beauvois, 1991, s. 110–113].

Програму навчання в гімназії Коллонтай поділив на два рівні: нижчий («класи») і вищий («курси»). Перший відповідав рівневі повітової (середньої) школи, другий був проміжним між гімназією та університетом, а в майбутньому мав перерости в університетські кафедри. Чотирирічний термін навчання у «класах» забезпечувався вивчення мов і загальноосвітніх предметів. Навчання польської мови поєднувалося з латинською, а також вводилося вивчення французької, німецької і російської мов. Мовну підготовку доповнювали загальна географія, арифметика і наука моралі. Поділені на три дворічні періоди «курси» охоплювали опанування математики з логікою, історії з географією, фізики, права, природничої історії, хімії та літератури. Разом на навчання в «класах» і на «курсах» відводилося десять років. Поглибленню індивідуальних інтересів учнів мали служити додаткові факультативні предмети: математичні науки, фізичні науки, садівництво, сільське господарство, анатомія і фізіологія та інші. Для розвитку «талантів» передбачалися такі предмети: рисунок із малюванням, фехтування, кінна їзда, танці [Bartnicka, 1989, s. 508].

Проект Волинської гімназії схвалив ректор Віленського університету, куратор і затвердив імператор Олександр I указом від 29 липня 1805 р. [Полное собрание, 1830, т. XXVIII, с. 1137–1140]. Згода вищої влади на створення гімназії – вагомих успіхів Коллонтая і Чацького. Новий навчальний заклад мав стати важливим освітнім осередком у губерніях, недавно утворених на землях колишньої Речі Посполитої.

Відкриття гімназії 1 жовтня 1805 р., усі наступні початки і завершення навчального року вибудовували образ навчального закладу як інституції, що об'єднує людей науки, заслуговує на увагу місцевої громадськості, користується підтримкою нових спонсорів.

Гімназія розмістилася на так званій єзуїтській юридиці – ділянці колишнього монастиря єзуїтів, розташованій вище ринкового майдану напологому

схилі гори. У 1806 р. новий навчальний заклад отримав доходи від Кременецького староства [Полное собрание, 1830, т. XXIX, с. 787]. Тоді ж за указом Олександра I для Волинської гімназії василіани віддали свою садибу (дерев'яну Богоявленську церкву і мурований монастирський корпус), яка знаходилась на краю Ринку [Собчук, 2009, с. 131].

Підбираючи педагогічні кадри, Чацький і Коллонтай брали до уваги науковий доробок, зацікавленість творчою роботою і педагогічні досягнення кандидата на вчительську посаду в новоствореній гімназії. Це були знавці свого предмету навчання, які могли зацікавити учнів і переконати їх у практичному значенні отриманих знань. Першу групу викладачів Волинської гімназії склали колишні професори Краківської академії та вчителі краківських середніх шкіл.

Викладач хімії та природничої історії Францишек Шейдт став організатором ботанічного саду в Кременці. У своїй діяльності він спирався на досвід роботи ботанічних садів Вільна і Кракова, створених у роки діяльності Комісії національної освіти [Czerpe, Wereszucka, 1994, s. 437–438; Мельник, 2009, с. 110–112]. Після передчасної смерті Шейдта керівництво ботанічним садом обійняв Віллібальд Бессер, відомий ботанік, який за короткий час перетворив його на взірцевий осередок садового мистецтва на Волині [Danilewiczowa, 1937, s. 60]. Разом зі своїм учнем Антонієм Анджейовським він здійснював дослідницькі експедиції по Волині, Поділлі, Південному Поліссі й Побужжі. Результати його досліджень, опрацьовані спільно з Анджейовським, високо оцінювали інші науки інституції [Grębecka, 1998, s. 76]. Кременецький ботанічний сад публікував каталоги французькою і латинською мовами, що слугували основою для обміну з іншими науковими осередками. На 1832 р. (перед перенесенням до Києва) колекція саду налічувала близько 12 тисяч видів рослин. Завдяки своїй незвичайній і багатій флорі, прекрасним гербаріям і високому рівневі досліджень Кременець неодноразово приймав видатних учених. Місцеві ботаніки листувалися з усім науковим світом [Грембецька, 2006, с. 173–186].

Викладач грецької мови і літератури Міхал Юрковський за дорученням Філологічного комітету при Віленському університеті уклав перший польсько-грецький словник у двох томах (перший том був надрукований у Кременці у 1830 р.) [Plezia, 1964 – 1965, s. 346].

Філософ і математик, перший директор навчального закладу в Кременці Юзеф Чех зумів перетворити Волинську гімназію на осередок підготовки математиків. Такі його учні, як Міхал Чарноцький, Францишек Мехович, Гжегож Гречина, Кароль Єнтц, стали відомими математиками [Гофман-Пйотровська, 2006, с. 200–2007].

Юзеф Чех був взірцем для наступних директорів. За п'ять років, упродовж яких обіймав посаду директора, він зумів згуртувати й дисциплінувати педагогічний колектив. Іншим видатним директором кременецького освітнього осередку був Алоїз Фелінський, котрий приступив до виконання своїх функцій 1 серпня 1819 р., тобто невдовзі після надання

навчальному закладу статусу ліцею [Rolle, 1923, s. 224–226]. Як відомий літератор і викладач польської літератури, він певною мірою змінив славу навчального закладу як осередку підготовки математиків і митців на славу кузні літературних талантів, з якої вийшли, зокрема, Юзеф Коженевський, Тимко Падура, Антоній Мальчевський, Томаш Август Олізаровський, Маурицій Гославський, Густав Олізар, Ян Казімеж Ординець, Теодозій Сероцинський і Тимон Заборовський [Крисовський, 2006, с. 88–110].

Директором навчального закладу в Кременці найчастіше ставала відома особа, науковий чи громадський авторитет. Директор завжди призначався керівництвом Віленського університету і погоджувався міністром народної освіти. Однак великий вплив на його номінацію мали інспектор і куратор. Директор гімназії (пізніше ліцею) був ще й керівником усіх шкіл Волинської, Подільської губерній, а також Київської до 1818 р. (тобто до часу приєднання її до Харківського навчального округу). Тому навчальний заклад у Кременці виконував роль провідного осередку щодо всіх шкіл, які працювали на території вказаних губерній [Шмит, 2006, с. 51–62]. На фінанси гімназії директор мав менший вплив, оскільки в цьому плані його постійно обмежувала створена ще наприкінці 1807 р. судово-освітня комісія, яка контролювала так званий освітній фондус, створений ще в часи Комісії національної освіти [Beauvois, 1991, s. 101–123].

Волинська гімназія (ліцей) мала добру бібліотеку. Її основу склала королівська книгозбірня Станіслава Августа, придбана Чацьким. Перший кременецький префект гімназії Антоній Ярковський працював над збільшенням її фондів. Бібліотеку поповнили книги з колишнього єзуїтського колегіуму, книгозбірні приватних осіб. Для потреб викладачів з усієї Європи надходили видання, які свідчили про стан досліджень у певній галузі науки. Бібліотека стала місцем самостійної роботи учнів. Бібліотекар і бібліограф Павел Ярковський опрацював каталоги книгозбірні навчального закладу [Кремінська, 2006, с. 226–227]. За дослідженням Марії Данилевичової, її фонди налічували 24 379 книг у 34 378 томах [Danilewiczowa, 1937, s. 88]. Паралельно з роботою в бібліотеці Ярковський читав курс загальної граматики, бібліографії і бібліології, завдяки чому виховав плеяду майбутніх бібліотечних працівників. У його курсі поєднувалось книгознавство і бібліотекознавство. Кременецька бібліотека – унікальна скарбниця приватних книжкових колекцій, своєрідна історична пам'ятка, цінність якої полягає у тому, що за складом і змістом своїх фондів вона належить до рідкісних зібрань, що містять матеріали для наукових досліджень з історії, економіки, політичного і культурного життя.

Організатори гімназії в Кременці подбали про облаштування фізичного кабінету, астрономічної обсерваторії, метеорологічної станції, зоологічного кабінету. Цікавими колекціями міг похвалитися нумізматичний кабінет із десятитисячним зібранням монет і медалей, мінералогічний кабінет – колекцією мінералів, кристалю, дорогоцінних каменів [Там само,

с. 97]. Завдяки добрій науковій базі та широкому обсягу програм природничих дисциплін (хімія була обов'язковим предметом, а мінералогія викладалась як додатковий предмет) Волинський ліцей став другим після Віленського університету центром геологічних досліджень, душею яких був викладач хімії і мінералогії Стефан Зенович. Учений мав ґрунтовні знання про геологічну будову Волині й Поділля, які виклав у своїх працях, що залишилися в рукописах [Гарбовська, 2006, с. 187–194].

Зацікавлення Волинською гімназією швидко росло серед місцевої громадськості, про що свідчить кількість вихованців: у перший рік роботи (1805) у ній навчалося 280 учнів, у 1807 р. їх було 434, у 1810 р. – 612, а в 1812 р. – 693 [Chmielowski, 1898, s. 62]. Проявом схвалення діяльності гімназії стала її реорганізація 1819 р. в ліцей – школу напіввищого типу з правом присвоєння нижчих наукових ступенів (реального студента й кандидата наук). У 1827 і 1828 рр. кількість учнів у цьому навчальному закладі, який отримав назву «Кременецький ліцей», доходила майже до 900 [Коляденко, 2002, с. 35].

Гімназія (ліцей) впливала на життя міста і його мешканців, демонструвала їм певні уподобання і культурний рівень. У цьому процесі неабияку роль відігравали два осередки, сформовані в 1811 р. у стінах навчального закладу – книгарня і друкарня. Ними відали Натан і Теофіль, потім Леон Глюксберги. Гімназія мала можливість видавати власні публікації меншим коштом від найдешевших цін на поліграфічні послуги на Волині. Друкований каталог книгарні за 1821 р. свідчить, що її асортимент відображав запити викладачів та учнів гімназії. Домінуючі позиції займали наукові праці, підручники, подорожні записки, класика художньої літератури, збірники законів. Виданням іноземними мовами, здебільшого французькою, охоплювали близько 80% пропозиції, решту становили книжки польською мовою [Оссовський, 2006, с. 232–242]. Книгарня також об'єднувала усіх тих, хто цікавився наукою: тут проходили наукові засідання, що нагадували засідання Варшавського товариства шанувальників наук. На цих зустрічах викладачі навчального закладу виголошували доповіді.

Волинська гімназія, а після її реорганізації – Кременецький ліцей – це середня школа нового типу, що вирізнялася доброю організацією та високим рівнем навчання, який забезпечували кваліфіковані викладачі. Належним чином обладнані навчально-наукові кабінети, чудовий ботанічний сад, багата бібліотека відповідали рівню вищої школи.

Статусу університету навчальний заклад у Кременці не дочекався, хоча ліцей залишився осторонь від Листопадового повстання 1830 р. Справа в тому, що у 1830 р. на Волині почала поширюватись епідемія холери, а її пік припав на першу половину 1831 р. [Карліна, 2006, с. 14–15]. Багато вихованців і викладачів захворіли на цю страшну хворобу, тому у березні 1831 р. навчання було припинено, а ліцей закрито. Наприкінці цього ж року навчання в ліцеї відновилося. Однак уряд скористався політичною ситуацією для того, щоб у Кременці ліквідувати навчальний заклад з польською мовою навчання.

На початку 1830-х років правлячим колам стало

очевидним, що і місцева шляхта не є для Російської імперії надійною опорою, і гімназія (ліцей) у Кременці, яка отримала розвиток в епоху імператора Олександра I, містить у собі закорінені пропольські тенденції. Тоді російська влада розпочала новий етап в освітній політиці в південно-західних губерніях. Школи Волинської губернії були передані у відання Харківського навчального округу, а з кінця 1832 р. – новоутвореного Київського округу. Перестав існувати Віленський університет, відразу постало питання про Волинський ліцей, його матеріальне забезпечення, бібліотеку, викладацький і учнівський колективи. Уже 12 квітня 1832 р. було прийнято рішення перевести його до Києва [О перемещении, 1876, с. 574–578].

У 1833 р. київський генерал-губернатор Василій Левашов запропонував імператорові Миколі I проект створення юридичного інституту св. Володимира у Києві, місті, яке стало центром нової адміністративної одиниці – генерал-губернаторства у складі Київської, Подільської та Волинської губерній. У цьому ж році Левашов та попечитель Київського навчального округу Єгор фон Брандке вирішили просити про відкриття в Києві університету замість ліцею та інституту.

У перший рік перебування на новій посаді Є. фон Брандке відвідав Кременець. Його вразив ліцей: «Кременець явно соперничал с Вильною, и многие профессора были лучше виленских. [...] Число книг в библиотеке превысило 100 тысяч томов, и кабинеты видимо умножились» [Брандке, 1875, с. 273]. Кременецький ліцей був вибраний як база для створення університету в Києві.

Уже 8 листопада 1833 р. вийшов указ Сенату, в якому стверджувалося: «Признали мы за благо, по переводе Волинского лицея из Кременца в Киев, преобразовать оный в высшее учебное заведение, [...] преимущественно для жителей Киевской, Волинской и Подольской губерний» [Полное собрание, 1834, т. VIII, с. 648]. Третій пункт цього указу містив важливе положення: «Университету Св. Владимира присваиваются все доходы с фундашей и капиталов, пожертвованных дворянством Волинской, Подольской и Киевской губерний для Волинского лицея, кои и имеют составлять впредь неприкосновенную сего Университета собственность». 15 липня 1834 р. відбулося урочисте відкриття університету. Воно «було продовженням польської кампанії, просто театр воєнних дій переміщувався у сферу цивільну, в бік культури і освіти» [Булкіна, 2012, с. 48]. Новий університет мав завдання «згладжувати ті різкі характерні риси, якими польське юнацтво відрізняється від російського, і особливо придушувати в ньому думку про окрему народність, зближувати його більше і більше з російськими поняттями і засадами, надавати йому загального духу російського народу» [Київ и университет, с. 64–65].

Спочатку було вирішено призначити на посади професорів кафедр тільки росіян, але міністерство народної освіти не спроміглося знайти таку кількість кандидатів, а тому ще в 1833 р. сам Є. фон Брандке прибув до Кременця, щоб вести перемовини з учителями Волинського ліцею, запрошуючи їх викладати в університеті. Для нового попечителя

Київського навчального округу залучення їх було гарантією високого наукового рівня майбутньої вищої школи. На той час службу поляків в університеті уряд вважав необхідним, але тимчасовим злом [Рождественский, 1902, с. 297–298; Zasztowt, 1997, s. 133–137].

До кінця січня 1834 р. до професорсько-викладацького складу Університету св. Володимира було зараховано 19 осіб, серед яких 13 до цього часу працювали у Волинському ліцеї. Наступного року до них долучився Олександр Міцкевич (рідний брат Адама Міцкевича) – професор римського права. Найбільше колишніх кременецьких учителів було зосереджено на фізико-математичному факультеті, де вони обіймали посади професорів та ад'юнктів. До них належали Стефан Вижевський – ординарний професор математики у 1834 – 1837 рр., Гжегож Гречина – екстраординарний професор математики у 1834 – 1839 рр., Францішек Мехович – ординарний професор математики у 1834 – 1839 рр., Ігнатій Абламович – ординарний професор фізики у 1834 – 1837 рр., Стефан Зеневич – ординарний професор хімії у 1834 – 1839 рр., Віллібальд Бессер – ординарний професор ботаніки у 1834 – 1837 рр., Антоній Анджейовський – ад'юнкт зоології у 1834 – 1839 рр. На історико-філологічному відділенні цього факультету працювали Максиміліан Якубович, Юзеф Коженювський, Юзеф Микульський, Антоній Плансон, Альберт Лідл. До кременецького грона входили також учитель малювання і завідувач кабінету мистецтв Бонавентура Клембовський і Павел Ярковський (працював до 1845 р.) – засновник і перший директор бібліотеки Університету Св. Володимира [Марценюк, 2015, с. 129–141].

Для більшості з них російська мова, якою довелось читати лекції, була малознайома, якщо не чужою зовсім. Тому читали вони або латиною, або французькою, дехто німецькою. Становище колишніх викладачів Волинського ліцею ускладнилось у 1837 – 1838 рр. у зв'язку з участю деяких студентів університету в таємній організації – Союзі Польського Народу. У листопаді 1837 р. імператор Микола I схвалив пропозицію міністра народної освіти Сергія Уварова усунути з посад усіх професорів-поляків Університету Св. Володимира [Ремі, 2001, с. 18]. Із січня до вересня 1839 р., як писав Михайло Владимирський-Буданов, «вирішено було очистити Університет Св. Володимира від усіх польських слухачів і викладачів, залишивши в ньому з перших – тільки росіян, а з других – росіян і німців» [Владимирский-Буданов, 1884, с. 77]. Правда, до цього часу шість із них вийшли на пенсію, а Гречину, Міцкевича, Пуансона і Клембовського в 1838 – 1839 рр. перевели до Харківського університету, решту

розмістили у різних навчальних закладах; Коженювського призначили директором однієї з харківських гімназій. На 1838 р. міністр освіти граф Сергій Уваров вважав, що реформування навчальної системи в західних губерніях завершилось у дусі російської освітньої традиції [Шевченко, 2003, с. 98].

Висновки. Отже, від часу опрацювання структури і програми Волинської гімназії та її відкриття Тадеуш Чацький і Гуго Коллонтай спрямовували свою діяльність на створення в майбутньому університету на Волині. Досягнути цієї мети прагнули також їхні послідовники. У межах Віленського навчального округу Волинська гімназія перебувала на особливому статусі. Послідовно формувалася її образ як найважливішої, добре організованої інституції регіону, що поєднує навчання й науку. До комплектування кадрів (як керівних, так і адміністративно-навчальних) в гімназії сталися прискіпливо. Викладачі Волинської гімназії вирізнялися зацікавленістю педагогічними досягненнями, творчою роботою, чималим науковим доробком. Реалізація освітньої мети, яка визначалася при заснуванні гімназії її творцями, забезпечувалася відмінною матеріальною базою.

Наявність висококваліфікованих учителів, добра організація навчання, заангажованість дирекції у розвиток навчального закладу – все це забезпечило перетворення гімназії на ліцей – навчальний заклад, який за своєю програмою наближався до Віленського університету. Волинські аристократи і заможні шляхтичі сприймали ліцей як інтелектуальний, культурний центр для всього краю, що забезпечує поширення знань, необхідних як у повсякденному житті, так і для збереження власної ідентичності. Навчаючись у Кременці, вихідці із безземельної шляхти прагнули підвищити свій соціальний статус шляхом отримання освіти.

З усіх навчальних закладів південно-західних губерній Російської імперії саме Кременецький ліцей відповідав тим вимогам, аби стати одним із провідних університетів на українських землях. Його закриття (або офіційне переведення до Києва) було пов'язане з боротьбою влади з польським культурним впливом у губерніях та посиленням русифікації краю. Іншість Кременецького ліцею добре розуміли в миколаївській Росії. Русифікація мала знищити цю іншість. Праця кременецьких викладачів у Києві, хоча й не тривала довго, заклала міцні підвалини високого освітнього рівня Університету Св. Володимира.

Видається, що перспективним напрямом подальшого дослідження може стати розгляд функціонування Волинської гімназії (Кременецького ліцею) як одного з каналів трансляції європейських освітніх практик у реаліях тогочасної Російської імперії.

Список використаних джерел

- «*Ateny Wolyńskie*» – między historią a współczesnością, 2015. Olsztyn, Krzemieniec: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, 484 s.
- Bartnicka, K., 1989. Programy nauczania w Wileńskim Okręgu Naukowym a Szkoła Krzemieniecka, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, Nr 3, s. 501–522.
- Beauvois, D., 1991. *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-polskich. 1803-1832*, t. II: *Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym; Lublin: Fundacja Jana Pawła II, Redakcja wydawnicwa KUL, 459 s.
- Chmielowski, P., 1898. *Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys biograficzny*, Petersburg: K. Grendyszyński, 119 s.

- Czeppe, M., Wereszycka, M., 1994. Scheidt Franciszek (1759 – 1807), *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa; Kraków, t. XXXV, s. 437–438.
- Danilewiczowa, M., 1937. Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego, *Nauka Polska*, t. 22, s. 58–100.
- Danowska, E., 2003. Życie codzienne w Gimnazjum Wołyńskim w Krzemieńcu (1805 – 1831). *Annales Akademiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica*, folia 17, s. 145–156.
- Danowska, E., 2006. *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków: PAU, 379 s.
- Grębecka, W., 1998. *Wilno-Krzemieniec. Botaniczna szkoła a (1791 – 1841)*, Warszawa, 288 s.
- Plezia, M., 1964 – 1965. Jurkowski Michał, *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław; Warszawa; Kraków, t. XI, s. 346.
- Rolle, M., 1923. *Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce*, Lwów; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 307 s.
- Warda, K., 2000. Szkice z dziejów szkół krzemienieckich. Biblioteki liceum, ich zasoby i losy. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 233 s.
- Zasztowt, L., 1997. *Kresy: 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa: IHN PAN, 456 s.
- Брандке, Е., 1875. Автобиографические записки сенатора Е. Ф. фон Брандке, *Русский архив*, № 3. с. 257–295.
- Булкина, И., 2012. Киев конца XVIII – первой трети XIX в. в исторических и идеологических нарративах, *Русский сборник: исследования по истории России*, т. XII, с. 29–59.
- Булкина, И., 2009. Политика Николая I в Юго-Западном крае и учреждение Университета св. Владимира, *Труды по русской и славянской филологии Тартуского университета. Литературоведение: Новая серия*, т. 7, с. 360–378.
- Владимирский-Буданов, М. Ф., 1884. *История императорского Университета святого Владимира, т. 1: Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича*, Киев: тип. Имп. ун-та св. Владимира, 674, XLII, IV с.
- Волинські Афіни. 1805 – 1833, 2006, Тернопіль: Богдан, 304 с.
- Гофман-Пйотровська, Е., 2006. Математика і математики в гімназії і ліцеї в Кременці, *Волинські Афіни. 1805–1833*: 36. наук. пр., Тернопіль: Богдан, с. 200–207.
- Гарбовська, Я., 2006. Стефан Зенович – кременецький теоретик природничих наук, *Волинські Афіни. 1805 – 1833*: 36. наук. пр., Тернопіль: Богдан, с. 187–194.
- Грембецька, В., 2006. Ботаніка в Кременці: люди, навчання, дослідження, *Волинські Афіни. 1805 – 1833*: 36. наук. пр., Тернопіль, с. 173–186.
- Карліна, О., 2006. Місто Кременець у першій третині XIX століття, *Волинські Афіни. 1805 – 1833*: 36. наук. пр., Тернопіль: Богдан, с. 11–22.
- Киев и университет святого Владимира при императоре Николае I*; ред. Ф. Фортинский, 1896, Киев: изд. университета Св. Владимира, 100 с.
- Коляденко, С., 2002. *Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.)*, Житомир: Житомирський держ. пед. ун-тет, 131 с.
- Кремінська, М., 2006. Кременецький бібліотекар Павел Яковський, *Волинські Афіни. 1805 – 1833*: 36. наук. пр., Тернопіль: Богдан, с. 222–231.
- Крисовський, О., 2006. Кременецький парнас у період діяльності гімназії та ліцею, *Волинські Афіни. 1805 – 1833*: 36. наук. пр., Тернопіль: Богдан, с. 88–110.
- Марценюк, Р., 2015. З «Волинських Афіні» на Київські гори: вчителі Волинського ліцею в Університеті св. Володимира в Києві (1834 – 1839), *Студії і матеріали з історії Волині. 2013*, Кременець: Кременецько-Почаївський історико-архітектурний заповідник, с. 129–141.
- Мельник, В. І., 2009. Перший професор природничої історії Волинської гімназії (до 250-річчя з дня народження Францішека Шейдта), *Інтродукція рослин*, № 4, с. 110–112.
- О перемещении Вольнского лицея из Кременца в Киев, 1876. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*, Санкт-Петербург, т. 2, отд. 1: *Царствование Николая I. 1825 – 1855*, с. 574–578.
- Оссовський, К., 2006. Шкільна друкарня і книгарня в Кременці (1811 – 1832), *Волинські Афіни. 1805 – 1833*: 36. наук. пр., Тернопіль: Богдан, с. 232–242.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое*, 1830, Санкт-Петербург, т. XXVII, 1120, 38, 31, 4 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое*, 1830, Санкт-Петербург, т. XXVIII, 1326, 24 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое*, 1830, Санкт-Петербург, т. XXIX, 1370, 17 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Часть 1*. 1834, Санкт-Петербург, т. VIII, 832 с.
- Рождественский, С. В., 1902. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802 – 1902*, Санкт-Петербург: м-во нар. прос., II, 785 с.
- Ремі, Й., 2001. Імперська освітня політика і польське питання в Київському учбовому окрузі. Суперечка між Сергієм Уваровим та Дмитром Бібіковим наприкінці 1830-х рр., *Етнічна історія народів Європи*, вип. 8, с. 17–21.
- Собчук, В., 2009. Соціокультурна топографія міста Кременця першої третини XIX ст., *Студії і матеріали з історії Волині. 2009*, Кременець: Кременецько-Почаївський історико-краєзнавчий заповідник, с. 123–150.
- Фабяновський, А., 2006. Гуго Коллонтай і Тадеуш Чацький – творці Волинської гімназії, *Волинські Афіни. 1805 – 1833*: 36. наук. пр., Тернопіль: Богдан, с. 41–50.
- Шевченко, М. М., 2003. *Конец одного величия. Власть, образование и печатное слово в Имперской России на пороге освободительных реформ*, Москва: Три квадрата, 256 с.
- Шмит, А., 2006. Директори і префекти гімназії та ліцею в Кременці, *Волинські Афіни. 1805 – 1833*: 36. наук. пр., Тернопіль: Богдан, с. 51–62.

References

- «*Ateny Wołyńskie*» – między historią a współczesnością, 2015. Olsztyn, Krzemieniec: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, 484 s. (in Polish).
- Bartnicka, K., 1989. Programy nauczania w Wileńskim Okręgu Naukowym a Szkoła Krzemieniecka, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, Nr 3, s. 501–522. (in Polish).

- Beauvois, D., 1991. *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-polskich. 1803-1832*, t. II: *Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym; Lublin: Fundacja Jana Pawła II, Redakcja wydawnicwa KUL, 459 s. (in Polish).
- Brandke, J., 1875. Avtobiograficheskiye zapiski senatora J. F. fon Brandke [Senator's autobiographical notes J. F. fon Brandke], *Russkij arkhiv*, № 3. s. 257–295. (in Russian).
- Bulkina, I., 2012. Kiev konca XVIII – pervoj treti XIX v. v istoricheskikh i ideologicheskikh narrativakh [Kyiv at the end of the XVIII – the first third of the XIX century in historical and ideological narratives], *Russkij sbornik: issledovanija po istorii Rossii*, t. XII, s. 29–59. (in Russian).
- Bulkina, I., 2009. Politika Nikolaja I v Jugo-Zapadnom kraje I uchrezhdenije Universiteta sv. Vladimira [Nikola's policy in the southwestern region and establishment of the University of St. Vladimir], *Trudy po russkoj i slavianskoj filologii Tartuskogo universiteta. Literaturovedenije: Novaja serija*, t. 7, s. 360–378. (in Russian).
- Chmielowski, P., 1898. *Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys biograficzny*, Petersburg: K. Grendyszyński, 119 s. (in Polish).
- Czeppe, M., Wereszycka, M., 1994. Scheidt Franciszek (1759 – 1807), *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa; Kraków, t. XXXV, s. 437–438. (in Polish).
- Danilewiczowa, M., 1937. Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego, *Nauka Polska*, t. 22, s. 58–100. (in Polish).
- Danowska, E., 2003. Życie codzienne w Gimnazjum Wołyńskim w Krzemieńcu (1805 – 1831). *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica*, folia 17, s. 145–156. (in Polish).
- Danowska, E., 2006. *Tadeusz Czacki 1765 – 1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków: PAU, 379 s. (in Polish).
- Fabjanov's'kyj, A., 2006. Hugo Kollontaj i Tadeusz Chackyj – tvorci Volyns'koji gimnaziji [Hugo Kollontaj and Tadeusz Chacki – creators of the Volyn Gymnasium], *Volyns'ki Afiny. 1805 – 1833*, Ternopil': Bohdan, s. 41–50. (in Ukrainian).
- Garbovs'ka, Ja., 2006. Stefan Zenovich – kremenec'kyj teoretyk pryrodnych nauk [Stefan Zenovich – Kremenets theorist of natural sciences], *Volyns'ki Afiny. 1805 – 1833*, Ternopil': Bohdan, s. 187–194. (in Ukrainian).
- Grembec'ka, V., 2006. Botanika v Kremenci: liudy, navchannia, doslidzhennia [Botany in Kremenets: people, learning, research], *Volyns'ki Afiny. 1805 – 1833*, Ternopil': Bohdan, s. 173–186. (in Ukrainian).
- Grębecka, W., 1998. *Wilno-Krzemieniec. Botaniczna szkoła a (1791 – 1841)*, Warszawa, 288 s. (in Polish).
- Hofman-Piotrows'ka, E., 2006. Matematyka i matematyki v gimnaziji i liceji v Kremenci [Mathematics and mathematicians in the Gymnasium and Lyceum in Kremenets], *Volyns'ki Afiny. 1805 – 1833*, Ternopil': Bohdan, s. 200–207. (in Ukrainian).
- Karlina, O., 2006. Misto Kremenec' u pershij tretyni XIX stolittia [City Kremenets at the first third of the XIX century], *Volyns'ki Afiny. 1805 – 1833*, Ternopil': Bohdan, s. 11–22. (in Ukrainian).
- Kiev i universitet sviatogo Vladimira pri imperatore Nikolaje I; red. F. Fortinskij*, [Kiev and the University of St. Volodymyr under Emperor Nicholas I. Ed. F. Fortinsky], 1896, Kiev: izd. Sv. Vladimira, 100 s. (in Russian).
- Koladenko, S., 2002. *Kremenec'kyj licej u systemi osvity Volyni (XIX – 30-ti rr. XX st.* [Kremenets Lyceum at the system of education of Volyn (XIX – 30s of the XX century)], Zhytomyr: Zhytomyr's'kyj derzh. ped. un-tet, 131 s. (in Ukrainian).
- Kremins'ka, M., 2006. Kremenc'kyj bibliotekar Pavel Jarkovs'kyj [Kremenets librarian Pavel Yarkovsky], *Volyns'ki Afiny. 1805 – 1833*, Ternopil': Bohdan, s. 222–231. (in Ukrainian).
- Krysov's'kyj, O., 2006. Kremenc'kyj parnas u period dijal'nosti gimnaziji ta liceju [Kremenets Parnassus during the period of activity of the Gymnasium and Lyceum], *Volyns'ki Afiny. 1805 – 1833*, Ternopil': Bohdan, s. 88–110. (in Ukrainian).
- Marceniuk, R., 2015. Z «Volyns'kykh Afin» na Kyjivs'ki gory: vchyteli Volyns'kogo liceju v Universyteti sv. Volodymyra v Kyjevi (1834 – 1839) [From the "Volyn Athens" on Kyiv Hills: the teachers of the Volyn Lyceum at the University of St. Volodymyr in Kyiv (1834 – 1839)], *Studiji i materialy z istoriji Volyni. 2013*, Kremenc': Kremenc'ko-Pochajivskij istoriko-arkhitekturnyj zapovidnyk, s. 129–141. (in Ukrainian).
- Melnyk, V. I., 2009. Pershij profesor pryrodnochoji istoriji Volyns'koji gimnaziji (do 250-richchia z dnia narodzhennia Francisheka Shejdta) [The first professor of natural history of Volyn gymnasium (to the 250th anniversary of his birth of Franciszek Sheidt)], *Introdukciya roslyn*, № 4, s. 110–112. (in Ukrainian).
- O peremeshchenii Volynskogo liceja iz Kremenca v Kiev, 1876 [About the relocation of the Volyn Lyceum from Kremenets to Kiev], *Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshchenija, Sankt-Peterburg*, t. 2, otd. 1: *Carstvovanije Nikolaja I 1825–1855*, s. 574–578. (in Russian).
- Ossov's'kyj, K., 2006. Shkilna drukarnia i knygarnia v Kremenci (1811–1832), *Volyns'ki Afiny. 1805 – 1833*, Ternopil': Bohdan, s. 232–242. (in Ukrainian).
- Plezia, M., 1964 – 1965. Jurkowski Michał, *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław; Warszawa; Kraków, t. XI, s. 346. (in Polish).
- Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj imperii. Sobranije pervoje [Complete collection of laws the Russian Empire. First collection]*, 1830, Sankt-Peterburg, t. XXVII, 1120, 38, 31, 4 s. (in Russian).
- Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj imperii. Sobranije pervoje [Complete collection of laws the Russian Empire. First collection]*, 1830, Sankt-Peterburg, t. XXVIII, 1326, 24 s. (in Russian).
- Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj imperii. Sobranije pervoje [Complete collection of laws the Russian Empire. First collection]*, 1830, Sankt-Peterburg, t. XXIX, № 22 318, s. 787. (in Russian).
- Polnoje sobranije zakonov Rossijskoj imperii. Sobranije pervoje [Complete collection of laws the Russian Empire. Collection second. Part I]*, 1830, Sankt-Peterburg, t. VIII, 1370, 17 s. (in Russian).
- Remi, J., 2001. Impers'ka osvithnia polityka I pols'ke pytannia v Kyjivs'komu uchbovomu okruzi. Superechka mizh Sergijem Uvarovym ta Dmytrom Bibikovym naprykinci 1830-kih rr. [Imperial educational policy and the Polish question in the Kyiv educational district. Dispute between Sergei Uvarov and Dmitry Bibikov in the late 1830's.], *Etnichna istorija narodiv Evropy*, vyp. 8, s. 17–21. (in Ukrainian).
- Rolle, M., 1923. *Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce*, Lwów; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 307 s. (in Polish).
- Rozhdestvenskij, S. V., 1902. *Istoricheskij obzor dejatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshchenija. 1802 – 1902*, Sankt-Peterburg: m-vo nar. pros., 785 s. (in Russian).
- Shevchenko, M. M., 2003. *Konec odnogo velichija. Vlast', obrazovanie i pechatnoje slovo v Imperskoj Rossii na poroge osvoboditel'nykh reform* [The end of one greatness. Power, education and the printed word in the Imperial Russia on the verge of liberation reforms.], Moskva: Tri kvadrata, 256 s. (in Russian).

Shmyt, A., 2006. Dyrektory i prefekty gimnaziji ta liceju v Kremenci [Directories and prefects of the Gymnasium and Lyceum in Kremets], *Volyns'ki Afiny. 1805 – 1833*, Ternopil': Bohdan, s. 51–62. (in Ukrainian).

Sobchuk, V., 2009. Sociokulturna topografija mesta Kremencia pershoji tretny XIX st., [Socio-cultural topography of the city of Kremets at the first third of the nineteenth century], *Studiji i materialy z istoriji Volyni. 2009*, Kremeneč': Kremeneč'ko-Pochajivskij istoriko-arkhitekturnyj zapovidnyk, s. 123–150. (in Ukrainian).

Vladimirskij-Budanov, M. F., 1884. *Istorija imperatorskogo Universiteta sviatogo Vladimira, t. 1: Universitet sv. Vladimira v carstvovanije imperatora Nikolaja Pavlovicha* [History of the Imperial University of St. Vladimir, t. 1: University of St. Vladimir during the reign of Emperor Nikolai Pavlovich], Kiev: tip. Imp. Un-ta sv. Vladimira, 674, XLII, IV s. (in Russian).

Volyns'ki Afiny. 1805 – 1833, 2006 [Volyn Athens], Ternopil': Bohdan, 304 s. (in Ukrainian).

Warda, K., 2000. *Szkice z dziejów szkół krzemienieckich. Biblioteki liceum, ich zasoby i losy*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 233 s. (in Polish).

Zasztowt, L., 1997. *Kresy: 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa: IHN PAN, 456 s. (in Polish).

SUMMARY

VOLYN GYMNASIUM (KREMENETS LYCEUM) OF THE FIRST THIRD OF THE XIX CENTURY AS THE DAWN OF THE FUTURE UNIVERSITY

Oksana Karlina

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Word History and Philosophy, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk

The article substantiates the opinion that Tadeusz Czacki and Hugo Kolontai, with the support of Prince Adam Jerzy Czartoryski, followed the policy of accomplished facts in the organization of the gymnasium in Kremets. Since the opening of the gymnasium, they and their followers had focused their activities on establishing a future university in Volyn. The author focuses on the special status of the Volyn Gymnasium, forming its image as the most essential, well-organized institution of the region, which combined education and science. The characteristic of the teaching staff was given. It was emphasized that the teachers of Volyn Gymnasium showed interesting in creative work, had pedagogical achievements and considerable scientific works. It was underlined that the educational goal realization, which was determined when the gymnasium was founded, was provided by an excellent material base. The transformation of the gymnasium into a lyceum as an educational institution close to Vilnius University in terms of its curriculum was followed. The aristocrats' and gentry's perception of Volyn Lyceum as a source of knowledge and culture necessary both in everyday life and to preserve their identity was shown. The ambition of descendants of landless gentry to study in Kremets was explained by the desire to increase their social status through education. It was noted that the Gymnasium (Lyceum) influenced the lives of Kremets and its inhabitants, showing them specific preferences and cultural levels. It was concluded that the Russian government (realizing its political goals in the south-western provinces after the November Uprising of 1830) took advantage of the achievements of Volyn Gymnasium (Lyceum) such as good organization and high level of education provided by qualified teachers, properly equipped classrooms, a wonderful botanical garden and a rich library that corresponded to the level of the higher educational institution when opened the University of St. Volodymyr in Kyiv.

Keywords: Volyn province, Volyn Gymnasium, Kremets Lyceum, Tadeusz Czacki, Kremets, education, university.

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Альошина Оксана Анатоліївна

кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та філософії,

Національний університет «Острозька академія», Острог

E-mail: oksana.alioshyna@oa.edu.ua

ResearcherID: AAX-8161-2020

<https://orcid.org/0000-0002-0893-3791>

Стаття присвячена аналізу специфіки фінансового забезпечення православних братств на теренах Правобережної України упродовж другої половини ХІХ ст. Розкрито основні аспекти формування та наповнення грошового бюджету, що забезпечувало функціонування братств. Уся різновекторна просвітницька робота братств регулювалася статутними документами, в яких фіксувалися обов'язки членів, управління справами та розпорядження грошовими статками. Крім того, у статутах кожне братство прописувало визначені розміри грошових внесків засновників та інших членів братства. Кожне братство встановлювало різний розмір членських внесків, що формувалися на основі матеріальних можливостей жителів даного міста чи села, де функціонувало братство. Важливе джерело грошових надходжень складали пожертви від заможних жителів та відомих громадських діячів місцевості. Значна частина доходів формувалася на основі пожертв від благодійників з різних міст, а також від відомих меценатів з інших губерній Правобережної України. Такі форми доходів складали основну прибуткову частину та формували накопичення братств впродовж року. Додаткову форму прибутків складала матеріальна допомога, що надходила від членів імператорської родини, від консисторії, інколи від Священного Синоду. Проте такий вид допомоги, в переважній більшості, потрапляв тільки до тих православних братств, що функціонували у великих містах. На прикладі окремих братств Волинської та Подільської, Київської губерній показано особливості фінансового наповнення їх кошторису. Церковні братства на підсумковому річному зібранні ради повідомляли про доходи та витрачені гроші впродовж поточного року. Детальну інформацію, що містила розлогий аналіз діяльності братства та дані про грошові надходження, голова ради братства публікував у річних звітах та періодичних виданнях губернії.

Ключові слова: православні братства, фінансове забезпечення, членські внески, благодійники, Правобережна Україна.

Постановка проблеми. Відновлення православних церковних братств упродовж другої половини ХІХ ст. було продиктоване політичними намірами уряду Російської імперії. Їх просвітницька діяльність суворо контролювалася не лише духовними консисторіями, а також державною владою. Вона віддзеркалювала політику самодержавства і спрямовувалася на утвердження позицій православ'я та перешкоджала поширенню інших релігій на території Правобережної України. Відповідно головним завданням православних братств було «відродження православ'я в західноруському краї й очищення, наскільки можливо, ґрунту для православ'я від усяких домішок та здійснення виховної просвіти серед народу на християнських православних істинах» [Девятсотлетие, 1892, с. 145].

Аналіз досліджень і публікацій. Впродовж останніх десяти років з'явилися наукові статті, що висвітлюють діяльність православних братств ХІХ ст. Дослідники С. Гаврилюк [Гаврилюк, 1997], О. Сажок [Сажок, 2011], С. Жиллок [Жиллок, 1996] розкрили основні напрями просвітницької роботи братств Волинської губернії. Н. Діанова [Діанова, 2014] дослідила напрями діяльності православних братств на півдні України. Внесок церковних братств у культурне життя Подільської губернії з'ясовано у наукових статтях І. Лях [Лях, 2019], О. Григоров [Григоров, 2008] та І. Опрі [Опрі, 2012]. М. Казаков [Казаков,

2011] розкрив формування православних братств в Київській губернії. Дана тематика не достатньо представлена у вітчизняній історіографії ХХ ст. Відтак представлена тема залишається малодослідженою, а тому складає значний науковий інтерес. У дослідженні, репрезентований науковий матеріал, що використаний із різних архівних документів Центрального державного історичного архіву України та держархіву Житомирської області, опублікованих матеріалів та періодичних видань. Опрацьований матеріал дав можливість показати специфіку наповнення бюджетів православних братств у визначений період.

Мета наукової статті полягає у розкритті специфіки фінансового забезпечення православних братств на території Правобережної України. **Завданням** є з'ясувати основні види грошових надходжень братств.

Виклад основного матеріалу. Православні братства розпочинали свою діяльність після затвердження статуту, який уклали відповідно до закону «Основних правил для заснування православних церковних братств», затвердженого 8 травня 1864 р. [Полное, 1878, с. 409–410]. У статуті зазначалися цілі та завдання, права та обов'язки членів, управління справами та фінансування.

Виникали православні братства, як зазначає О. Мельничук «за сприяння і підтримки керівної верхівки православної церкви і опікувалися ними князі

і дворяни, які мали досить вагомий суспільний вплив» [Мельничук, 2007, с. 81–82].

Православні братства знаходилися під заступництвом імператора та інших членів імператорської родини, представників церковної влади, а тому отримували від них певну фінансову допомогу. Таке покровительство з боку представників державної та церковної влади давало можливість окремим братствам розгорнути доволі плідну культурно-просвітницьку діяльність [Русское, 1989, с. 375]. Зокрема, архієпископ Волинський і Житомирський Модест був покровителем Володимиро-Василівського братства у м. Житомирі [Отчет о деятельности Волинского, 1898, с. 150]. Кременецьке братство знаходилося під опікою єпископа Острозького Віталія, вікарія Волинської єпархії [Отчет Кременецкого, 1887, с. 167]. Серед покровителів Кирило-Мефодіївського братства був сам імператор та його родина, Луцьке братство опікував Іоанікій, митрополит Київський та Галицький [Отчет о деятельности Луцкого, 1893, с. 677]. Братство ж імені князів Острозьких взяв під особисту опіку архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) [Устав, 1909, с. 14].

Фінансове становище братств формувалося з низки джерел: розміру внесків осіб, активності його членів, підприємницької діяльності. Тому одні братства володіли великими капіталами – від кількох сотень до кількох десятків тисяч рублів, а деякі просто животіли, не маючи можливості проводити елементарну релігійно-просвітницьку роботу. Наприклад, великим капіталом, який 1893 р. складав 60 тис. крб. володіло Острозьке Кирило-Мефодіївське братство. 1915 р. капітал цього братства сягав вже 145 тис. руб. [Сажок, 2011, с. 61]. Прикладом благодійницьких внесків значних сум можуть бути, зокрема, одноразові допомоги почесного члена Кременецького Свято-Миколаївського братства, статського радника О. Ф. Вороніна, який перед смертю передав йому на різні потреби 100 руб. та заповів ще 300 руб. для відкриття в своєму маєтку Білокриниця Кременецького повіту ремісничої та сільсько-господарської шкіл [Девятсотлетие, 1892, с. 192]; передсмертний заповіт священика А. Бродовича Луцькому Хрестовоздвиженському братстві власного майна (одягу, посуду, меблів) коштом 1106 руб. і відсотків від страхового внеску 3000 руб. на користь Луцької Свято-Троїцької соборної церкви [Огибовский, 1902, с. 53]. Впродовж п'ятдесяти років діяльності Острозького Кирило-Мефодіївського братства тільки царська родина пожертвувала близько 185 тис. руб. [Грималюк, 2017, с. 129]. Із звіту Київського Свято-Володимирського братства випливає, що в 1871 р. загальна сума готівки становила 437 крб. Відтоді, коли братство з 1901 р. стало називатися єпархіальним, його прибуткова частина збільшилася і у 1913 р. складала 2886 крб. [Отчет Киевского, 1914, с. 20].

Проте в окремих братствах у різні роки не завжди спостерігався приріст бюджету. На прикладі Житомирського братства проведемо аналіз грошових надходжень за 1887 і 1892 роки. У 1887 р. залишок грошей складав 2590 крб. 15 коп., з них: капітал в облігаціях - 2000 крб., на книзі ошадкаси 524 крб. 80

коп., готівкою 64 крб. 70 коп. [Отчет Волинского, 1898, №9, с. 153]. Через 5 років кошторис, у порівнянні з 1887 р., зменшився і становив 1971 крб. 74 коп., а саме: капітал в облігаціях - 1000 крб., в книзі ошадкаси - 892 крб. 40 коп., готівкою - 79 крб. 34 коп. [ЦДІАК, ф. 442, оп. 623, спр. 1, арк. 38].

Такі православні братства діяли у великих містах Волинської губернії, проте крім зазначених братств, функціонували братства, засновані в маленьких містечках та селах.

Проте братства, засновані у маленьких містах, знаходилися в скрутнішому матеріальному становищі. Підтвердженням цьому слугує лист членів Олександрівського братства м. Городка до генерал-губернатора Київського, Подільського та Волинського О. І. Ігнат'єва. В ньому зазначено, що після трьох років існування братство «не досягає своїх цілей по причині нечисленності членів та доволі скромних від них надходжень. В теперішній час братство має 90 членів і в касі всього лише 200 руб. Такі надто обмежені засоби рішуче не дають можливості зробити будь-що добре і корисне для своїх вірян» [ЦДІАК, ф. 442, оп. 626, спр. 541, арк. 1-1 зв].

Проаналізувавши статuti міських та сільських братств дізнаємося, що дохідна частина їх бюджету формувалася на основі обов'язкових членських внесків (щорічних та одноразових) та пожертвувань охочих, а також подарованих речей. Членські внески визначалися статutom та званням, яке займав братчик. До почесних членів зараховували за рішеннями загального зібрання, осіб, котрі зробили особливі послуги чи проводили корисну діяльність, або здійснювали значні пожертви близько 100 крб. одноразово чи 25 крб щороку. Дійсними вважали осіб, які щороку вносили в касу від 1 до 5 крб. З цих внесків формувався обіговий капітал, щорічні залишки якого зараховувалися в основний капітал братства.

Окремим видом надходжень був збір грошей за підписним листком, кошти, які збирали від виданих з дозволу єпархіального керівництва книг, пожертви парафіян в «кружку» братства. Гроші, що залишалися в кінці кожного року, зараховувалися до запасного капіталу. Запасний капітал формувався з одноразових внесків «пожиттєвих» членів та пожертв, що не витрачалися на вирішення поточних потреб. Накопичені гроші братства, що складали основний капітал, зберігалися в наявності в ошадній касі місцевого повітового казначейства [ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 80, арк. 22–23]. Вони могли бути переведені в гарантовані урядом процентні папери, які здавали на зберігання в найближчі установи державного банку. Пожертвування використовувалися на визначені жертводавцями цілі, інші гроші витрачали на виконання цілей, передбачених статutom чи використовували для спеціальних призначень. Вони виділялися на утримання місцевої церкви, на ремонтні роботи церковних будівель, для будівництва нових споруд [Устав православного, 1886, с. 654].

При опрацюванні фінансового звіту Костянтинівського братства за 1898 р. виявлено, що воно отримало 246 крб. 90 коп. доходу від членських внесків, від «кружечного» збору 72 крб. 92 коп., від цінних паперів – 318 крб. 44 коп., від пожертвувань

благодійників 125 крб. [ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 80, арк. 37]. З наведених даних можна констатувати, що розмір пожертвувань від благодійників та заможних осіб кожного року змінювався і тому не становив основну частину грошових доходів.

Для того, щоб покращити своє фінансове становище братчики час від часу зверталися в пресові видання з проханням посприяти у реалізації намічених планів. Звичайно, це привертало увагу окремих вірян, благодійників. Графиня А. Блудова звернулася до Подільського і Брацлавського єпископа Леонтія із запрошенням до вступу у Острозьке братство. У листі вона просила «відшукати з середовища подільської пастви по одній особі в кожному повітовому місті, без різниці звання і стану, охочому взяти на себе обов'язки старшого братчика, якому можна було би довірити справу збору для святої і загальнокорисної цілі... про прийняття не себе почесної справи відносно збору пожертвувань» [Распоряжения 1866, с. 69–70]. Найбільш активні та дієві голови братств безпосередньо налагоджували стосунки з заможними доброчинцями і отримували від них матеріальну допомогу.

Крім того, братчики налагоджували зв'язки з заможними людьми та особисто зверталися до осіб, котрі займали впливові урядові посади. В одному з документів Центрального державного історичного архіву України міститься лист-звернення, в якому члени Олександрівського братства м. Городка звертаються до генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської губерній О. П. Ігнат'єва з пропозицією стати його почесним членом. У відповідь він відписав: «якщо тільки успіху духовно-просвітницької місії братства буде сприяти запрошення в число членів осіб, котрі проживали в південно-західному краї, відомих своєю благодійністю й любов'ю до православного народу, то для здійснення цієї запланованої міри немає заборон. Начальник краю вказує на поміщика Виноградського, як на того, хто не відмовить в своїй посильній допомозі для втілення братством намічених цілей» [ЦДІАК, ф. 442, оп. 626, спр. 541, арк. 5].

Основний дохід Кам'янецького Іоано-Предтеченського братства Подільської губернії складався з внесків членів, випадкових пожертв відомих благодійників і установ, щорічної допомоги Священного Синоду в розмірі 250 крб., пожертв на стипендії від заможних осіб, від продажу виробів, виготовлених вихованцями притулку, зі зборів від лотерей, концертів і спектаклів, від продажу портретів єпархіальних єпископів, зі зборів за підписними листками, щорічної допомоги Кам'янецької міської управи на суму 300 крб. Наприклад, за звітний 1878 р. від внесків членів і благодійників до братської каси надійшло 889 крб., 250 крб. матеріальної допомоги від Синоду, 100 крб. від архієпископа Холмського і Варшавського Леонтія, 300 крб. від старшини ради братства В. Г. Устругова, 226 крб. 34 коп. від аматорського спектаклю, від місцевого клубу 232 крб., 50 крб. під час візитації братської школи генерал-губернатором М. І. Чертковим. Додаткова сума грошей в розмірі 500 крб. надійшла від голови попечительства сімей військових В. П. Гудим-

Левкович на утримання в притулку кількох сиріт, котрі втратили батьків на війні. Загалом в наявності на утримання притулку була сума 2725 крб. 4 коп. [ЦДІАК, ф. 442, оп. 532, спр. 132, арк. 7]. Загальна сума грошових надходжень впродовж 20 років, а саме в період з 1869 по 1890 роки становила від 550 до 3224 крб. Найбільше грошей зібрали в 1872 р. (3143 крб.), в 1873 р. (3202 крб.), в 1885 р. (3224 крб.), в 1886 р. (3231 крб.), в 1889 р. (2433 крб.). Відповідно найменші суми зібрали в 1870 р. (704 крб.), в 1871 р. (556 крб.), в 1875 р. (865 крб.) [Отчет Каменецкого, 1890, с. 38].

Для утримання братських шкіл Кам'янецького братства начальник Подільської губернії в серпні 1868 р. виділив суму в розмірі 500 крб., додатково в жовтні за розпорядженням єпископа консисторія надіслала 300 крб., з коштів зібраних в церквах губернії [Отчет Каменецкого, 1868, с. 832].

Подібний стан прослідковуємо в Острозькому братстві, яке виділяло одноразову допомогу вихованкам училища. На пожертви почесних і дійсних членів та користуючись коштами фонду братство організувало 12 стипендій: 1 царська стипендія, 1 від братства, 1 від А. Д. Блудової, 1 від С. А. Шевич, 1 – на спомин 17 жовтня 1888 р., 4 – на честь померлого царевича Миколая, 2 від А. П. Олонкіної, 1 від родини Лукашевичів, 3 – імені російських письменників, 1 – Л. М. Толстого, 2 від графів Шереметьєвих, 3 – іменні І. Є. Шевича. На ці кошти утримували на пільговій або безплатній основі 21 дівчинку [Єршова, 2006, с. 199–200].

Інколи найбільш впливові братства отримували грошові дотації від церковного управління. З архівних документів відомо, що управління Синоду щороку або одноразово виділяло кошти в розмірі 250 крб. на потреби Володимир-Волинського Свято-Володимирського, Луцького Хрестовоздвиженського та Острозького Кирило-Мефодіївського братств [ВКМ, кдф-561, арк. 54; ДАЖО, ф. 1, оп. 25, спр. 245, арк. 1; Быков, 1915, с. 46; Отчет Луцького, 1893, с. 674]. На місіонерську діяльність головного Житомирського Волинського єпархіального Володимиро-Василівського братства здійснювався збір коштів з церков та монастирів єпархії. Зокрема, Св. Синод схвально оцінив роботу Іоано-Предтеченському братству Подільської губернії, зазначивши «що деякі православні братства, при доволі обмежених засобах, утримують своїм коштом училища, направлені на поширення народної освіти в душі православ'я» і призначив в 1869 р. одноразову допомогу 250 крб. [Отчет Каменецкого, 1868, с. 605–606].

Іншим видом надходжень були доходи від нерухомого майна, сільськогосподарських ферм. До прикладу засновниця Острозького братства графиня А. Блудова придбала та передала братству значну кількість земельних володінь в Острозькому та Кам'янецькому повітах, зокрема, ферму «Монастирок», пасіку, ліс, два млини, частину м. Шумськ [Острожское, 1893, с. 886]. Згодом вона отримала дозвіл на передачу йому зруйнованих будівель колишнього капуцинського монастиря. До того ж воно отримувало прибуток з трьох млинів та ферми у селі Миклаші та містечку Кунів Острозького повіту.

Окремі братства організували платні культурно-розважальні заходи, а саме концерти

духовної музики, читання. До таких способів вдавалися Володимир-Волинське, Кременецьке Богоявленське та братство імені князів Острозьких [ВКМ кдф-22, арк. 179; Отчет Кременецкого, 1901, с. 16]. Кам'янецьке братство провело благодійну лотерею у 1885 р., в результаті якої отримало додатковий прибуток у розмірі 1500 крб. [Отчет Каменецкого, 1890, с. 43].

Сільські братства, у порівнянні з міськими, були нечисленними і матеріальне становище їх було скрутнішим, оскільки вони мали значно менше коштів в своєму розпорядженні. Відтак члени сільських братств не могли вповні розгорнути свою роботу і тому їхня діяльність не була вагомою. Однак у межах своєї місцевості вони все ж провели певну культурно-просвітницьку роботу.

Братство в селі Олеське Володимир-Волинського повіту в пункті 15 статуту зазначило організувати книжковий склад, що мав стати додатковим засобом грошових надходжень [ЦДІАК, ф. 442, оп. 625, спр. 31, арк. 3 зв].

Діяльність деяких сільських братств не завжди була результативною і не вповні вони могли реалізувати свої завдання. Такий стан речей залежав, в основному, від матеріальних статків братської каси. Попри негаразди в певні роки існування братчики докладали різних зусиль, щоб змінити таку ситуацію на краще. Прикладом цього слугує діяльність Свято-Покровського братства у селі Кричильськ Ровенського повіту у 1901 – 1902 роках. Братство заснувало на власні кошти церковнопарафіяльну школу в тимчасовому старому приміщенні. Проте її утримування впродовж 12 років вимагало значних витрат і накопичився борг близько 955 руб. На прохання священника парафія виділила земельну ділянку для побудови нового приміщення школи, а

братчики виділили на її будівництво 500 руб. [Отчет о состоянии, 1903, с. 967].

Це були поодинокі випадки, коли братству вдавалося самостійно розв'язувати нагальні проблеми. Проте більшою мірою така непроста ситуація, а в основному матеріальна скрута, призводила до того, що деякі сільські братства закривалися через нетривалий період свого існування.

Фінансовий річний звіт та ведення кошторису братств перевіряла ревізійна комісія. Його виголошували на останньому річному засіданні ради. Кожне братство було юридичною особою, що давало їм право займатися господарською діяльністю, володіти землею та приміщеннями. Зокрема, Кременецьке братство мало власну печатку і можливість викуповувати землі під будівництво церков, орендувати приміщення для парафіяльних шкіл та лікарень [Левчук, 2015, с. 130].

Висновки. З вищезазначеного випливає, що фінансове забезпечення братств Правобережної України формувалося, в основному, зі внесків членів-покровителів, «пожиттєвих» та дійсних членів братства. Відповідно фінансування братства повністю залежало від кількості членів та їх активної громадської діяльності. Додатковою формою доходу слугували пожертви від заможних родин, жертводавців, духовенства губерній, чиновників, духовних консисторій. У фінансових книгах фіксувалися відомості про надходження та витрати братських сум. Інформація про стан прибутків та витрат оприлюднювалася головою ради на щорічних зібраннях членів братства та розміщувалася в щорічних опублікованих звітах про діяльність братств.

Перспективи подальшого вивчення цієї теми вбачаємо у висвітленні аспектів витрат православних братств на теренах Правобережної України.

Список використаних джерел

- Быков, Н., 1915. *Пятидесятилетие состоящего под Высочайшем Его покровительством Государя императора покровительством Острожского св. Кирило-Методиевского православного церковного Братства 1865 – 1915 гг. Историческая записка*, СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 424 с.
- Волинський краєзнавчий музей (ВКМ), кдф-22. ВКМ, кдф-561.
- Гаврилюк, С. 1997. Діяльність православних церковних братств Волині у XIX столітті, *Науковий вісник Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки: історія*, №2, с. 40–42.
- Григорук, О., 2008. До історії православних церковних братств Поділля (За матеріалами «Подольських єпархиальних ведомостей»), *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, Київ, т. 16, с. 234–242.
- Грималюк, О., 2017. Благодійна діяльність церковних братств Волині XIX – початку XX ст., *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, Рівне, випуск 29, с. 225–230.
- Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 1, оп. 25, спр. 245, на 6 арк.
- ДАЖО, ф. 1, оп. 30, спр. 378, на 2 арк.
- Діанова, Н., 2014. Діяльність православних братств на півдні України (кінець XIX – XX ст.), *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Запоріжжя, випуск 34, с. 53–57.
- Девятисотлетие православия на Волини 992 – 1892 гг.*, 1892, Житомир: Тип. Литорг. Е. П. Льва, 594 с.
- Жилюк, С., 1996. *Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.)*, Житомир: Журфонд, 174 с.
- Єршова, Л., 2006. *Жіноча освіта на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.)*, Житомир: Полісся, 488 с.
- Казаков, М., 2011. Відродження церковно-братського руху в Київській єпархії на початку 1860-х рр., *Сумська старина*, XXXV, с. 37–42.
- Левчук, І., 2015. Аналіз організаційних засад створення та діяльності православних братств Волині другої половини XIX – початку XX ст. на прикладі Кременецького Богоявленського Свято-Миколаївського православного братства, *Андріївський вісник*, №4, с. 126–134.
- Лях, Г., 2019. Діяльність церковно-парафіяльних братств початку XX ст. на теренах Поділля, *Архіви України*, №3, с. 137–148.
- Мельничук, О., 2007. *Свято-Богоявленський Кременецький монастир у контексті історії православ'я в Україні*, К., 216 с.
- Огибовский, П., 1902. О почившем священнике Иосифе Бродовиче, *Волинские епархиальные ведомости*, №25, с. 53.

- Опря, І., 2012. Місіонерська діяльність православних братств у Правобережній Україні у 60-ті роки XIX – на початку XX ст., *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*, К., випуск 65, с. 44–47.
- Острожское Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство. 1893, *Волынские епархиальные ведомости*, № 32, с. 885–886.
- Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1867 – 1868 гг., 1868, *Подольские епархиальные ведомости*, №24, с. 817–844.
- Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1889 год, 1890, *Подольские епархиальные ведомости*, № 2, с. 37–47.
- Отчет о деятельности Киевского уездного отделения Епархиального Свято Владимирского братства за 1914 г., 1915, К., 15 с.
- Отчет Кременецкого Богоявленского Св.-Николаевского Братства за 1885 – 86 гг., 1887, *Волынские епархиальные ведомости*, № 7, с. 167–172.
- Отчет Кременецкого Богоявленского Св.-Николаевского Братства за 1900 г., 1901, *Волынские епархиальные ведомости*, № 1-2, с. 8–25.
- Отчет о деятельности Волынского Епархиального Владимирско-Васильевского Братства при Житомирском Кафедральном Соборе за 1897 год, 1898, *Волынские епархиальные ведомости*, №9, с. 150–154.
- Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1891 – 1892 года (окончание), 1893, *Волынские епархиальные ведомости*, №24, с. 670–680.
- Отчет о состоянии православного церк.-приходского Св.-Покровского братства в с. Кричильске, Ровенс. уезда, Волын. Губ, за 1901 год – 1 октября 1902-й год его существования, 1903, *Волынские епархиальные ведомости*, №31, с. 956–971.
- Полное собрание законов Российской империи*, 1878. В 55 т, т. 51, Спб., 602 с.
- Распоряжения епархиального начальства, 1866, *Подольские епархиальные ведомости*, №6, с. 69–70.
- Русское православие: веки истории*, 1989, М.: Политиздат, 719 с.
- Сажок, О., 2011. Бібліотека Острозького Кирило-Мефодіївського церковного православного братства у другій половині XIX – на початку XX ст., *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство*, Острогож, випуск 4, с. 159–169.
- Устав братства имени Князей Острожских, под покровом преподобного князя Федора, 1909, *Волынские епархиальные ведомости*, №34, с. 399–400.
- Устав Православного церковно-приходского Братства, Левковецкого прихода при Свято-Зачатиевской приходской церкви, Старокопачинского уезда Волынской губернии, 1886, *Волынские епархиальные ведомости*, №21, с. 654–658.
- Центральний державний історичний архів України (ЦДАК), ф. 442, оп. 532, спр. 132, на 16 арк.
- ЦДАК, ф. 442, оп. 623, спр. 1, на 184 арк.
- ЦДАК, ф. 442, оп. 625, спр. 31, на 14 арк.
- ЦДАК, ф. 442, оп. 626, спр. 541, на 5 арк.
- ЦДАК, ф. 442, оп. 628, спр. 80, на 98 арк.

References

- Вьков, Н., 1915. *Pyatidesyatiletiye sostoyashchego pod Vysochayshem Yego pokrovitel'stvom Gosudarya imperatora pokrovitel'stvom Ostrozhs'kogo sv. Kirillo-Mefodiyevskogo pravoslav'nogo tserkov'nogo Bratstva 1865 – 1915 gg. Istoricheskaya zapiska* [The fiftieth anniversary of the patronage of St. Cyril and Methodius Orthodox Church Brotherhood 1865 – 1915 Historical note], SPB.: Tip. V. F. Kirshbauma, 424 s. (in Russian).
- Derzhavnyy arkhiv Zhytomyr's'koyi oblasti (DAZHO) [State Archives of Zhytomyr Region]. f. 1, op. 25, spr. 245, na 6 ark.
- DAZHO [SAZHR], f. 1, op. 30, spr. 378, na 2 ark.
- Devyatitsotletniye pravoslaviya na Volyni 992 – 1892 gg. [Nine-centenary of Orthodoxy in Volhynia 992 – 1892], 1892, Zhitomir: Tip. Litorg. Ye. P. L'va, 594 s. (in Russian).
- Dianova, N. 2014. Diyal'nist' pravoslavnykh bratstv na pivdni Ukrainy (kinets' XIX – XX st.) [Activities of Orthodox fraternities in the south of Ukraine (late XIX - XX centuries)], *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, Zaporizhzhya, vypusk 34, s. 53–57. (in Ukrainian).
- Grigoruk, O., 2008. Do istoriyi pravoslavnykh tserkovnykh bratstv Podillya (Za materialamy «Podol's'kykh yeparkhyal'ntkh vidomostey») [To the history of the Orthodox Church fraternities of Podillya (According to the materials of the «Podolsk Diocesan Gazette»)], *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv*, №16, s. 234–242. (in Ukrainian).
- Havrylyuk, S. 1997. Diyal'nist' pravoslavnykh tserkovnykh bratstv Volyni u XIX stolitti [Activities of Orthodox church fraternities in Volyn in the XIX century], *Naukovyy visnyk Volyn's'koho derzhav'nogo un-tu im. Lesi Ukrainky: istoriya*, №2, s. 40–42. (in Ukrainian).
- Hrymalyuk, O., 2017. Blahodiyna diyal'nist' tserkovnykh bratstv Volyni XIX – pochatku XX st. [Charitable activity of church fraternities of Volyn XIX – early XX centuries], *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitnoyi istoriyi. Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhav'nogo humanitarnoho universytetu*, Rivne, vypusk 29, s. 225–230. (in Ukrainian).
- Kazakov, M., 2011. Vidrodzhennya tserkovno-brat's'koho rukhu v Kyyiv's'kyy yeparkhiyi na pochatku 1860-kh r. [Revival of the church-fraternal movement in the Kiev diocese in the early 1860s], *Sums'ka staryna*, XXXV, s. 37–42. (in Ukrainian).
- Levchuk, I., 2015. Analiz orhanizatsiynykh zasad stvorenniya ta diyal'nosti pravoslavnykh bratstv Volyni druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. na prykladi Kremenets'koho Bohoyavlens'koho Svyato-Mykolayivs'koho pravoslav'nogo bratstva [Analysis of the organizational foundations of the creation and operation of Orthodox fraternities in Volyn in the second half of XIX - early XX centuries. on the example of Kremenets Epiphany St. Nicholas Orthodox Brotherhood], *Andriyiv's'ky visnyk*, №4, s. 126–134. (in Ukrainian).
- Lyakh, H., 2019. Diyal'nist' tserkovno-parafiyal'nykh bratstv pochatku XIX st. na terenakh Podillya [Activities of church-parish fraternities of the early twentieth century on the territory of Podillya], *Arkhivy Ukrainy*, №3, s. 137–148. (in Ukrainian).
- Mel'nychuk, O., 2017. *Svyato-Bohoyavlens'ky Kremenets'ky monastyr u konteksti istoriyi pravoslav'ya v Ukraini* [Holy Epiphany Kremenets Monastery in the context of the history of Orthodoxy in Ukraine], Kiev, 216 s. (in Ukrainian).
- Ogibovskiy, P., 2002. O pochivshem svyashchennike Iosife Brodoviche [About the late priest Joseph Brodovich], *Volynskiy yeparkhial'nyye vedomosti*, № 25, s. 53. (in Russian).

- Oprya, I., 2012. Misioners'ka diyal'nist' pravoslavnykh bratstv u Pravoberezhniy Ukraini u 60-ti roky XIX – pochatku XX st. [Missionary activity of Orthodox fraternities in the Right Bank Ukraine in the 60s of the XIX - early XX centuries], *Gileya: maukovyy visnyk. Zbirnyk maukovykh prats'*, випуск 65, s. 44–47. (in Ukrainian).
- Ostrozhs'koye Kirillo-Mefodiyevskoye pravoslavnoye tserkovnoye bratstvo [Ostrog Cyril and Methodius Orthodox Church Brotherhood], 1893, *Volynskiyeh yeparkhial'nyeh vedomosti*, №32, s. 885–886. (in Russian).
- Otchet Kamenetskogo Svyato-Ioanno-Predtechenskogo bratstva za 1867 – 1868 gg. [Report of the Kamenets St. John the Baptist brotherhood for 1867 – 1868], 1868, *Podol'skiye yeparkhial'nyeh vedomosti*, №24, s. 817–844. (in Russian).
- Otchet Kamenetskogo Svyato-Ioanno-Predtechenskogo bratstva za 1889 god [Report of the Kamenets St. John the Baptist brotherhood for 1889], 1890, *Podol'skiye yeparkhial'nyeh vedomosti*, №2, s. 37–47. (in Russian).
- Otchet Kremenetskogo Bogoyavlenskogo Sv.-Nikolayevskogo Bratstva za 1885 – 86 gg. [Report of the Kremenets Epiphany St. Nicholas Brotherhood for 1885 – 86.], 1887, *Volynskiyeh yeparkhial'nyeh vedomosti*, № 7, s. 167–172. (in Russian).
- Otchet Kremenetskogo Bogoyavlenskogo Sv.-Nikolayevskogo Bratstva za 1900 g. [Report of the Kremenets Epiphany St. Nicholas Brotherhood for 1900], 1901, *Volynskiyeh yeparkhial'nyeh vedomosti*, № 1-2, s. 8–25. (in Russian).
- Otchet o deyatelnosti Kiyevskogo uyezdnogo otdeleniya Yeparkhial'nogo Svyato Vladimirskogo bratstva, sost. pod vysoch. pokrovitel'stvom yego imperat. velichestva za 1914 g. [Report on the activities of the Kiev district branch of the Diocesan Holy Vladimir Brotherhood], 1915, Kiev, 15 s. (in Russian).
- Otchet o deyatelnosti Lutskogo Pravoslavnogo Krestovozdvizhenskogo bratstva za 1891 – 1892 goda (okonchaniye) [Report on the activities of the Lutsk Orthodox Holy Cross Brotherhood for 1891 – 1892 (end)], 1893, *Volynskiyeh yeparkhial'nyeh vedomosti*, №24, s. 670–680. (in Russian).
- Otchet o deyatelnosti Volynskogo Yeparkhial'nogo Vladimiro-Vasil'yevskogo Bratstva pri Zhitomirskom Kafedral'nom Sobore za 1897 god [Report on the activities of the Volyn Diocesan Vladimir-Vasilevsky Brotherhood at the Zhytomyr Cathedral for 1897], 1898, *Volynskiyeh yeparkhial'nyeh vedomosti*, №9, s. 150–154. (in Russian).
- Otchet o sostoyanii pravoslavnogo tserk.-prihodskogo Sv.-Pokrovskogo bratstva v s. Krichil'ske, Rovens. uyezda, Volyn. Gub, za 1901 god – 1 oktyabrya 1902-y god yego sushchestvovaniya [Report on the state of the Orthodox parish Church of the Holy Protection of the Intercession in the village. Krichil'ske, Rovens. county, Volyn. Gub, for 1901 - October 1, 1902, the year of its existence], 1903, *Volynskiyeh yeparkhial'nyeh vedomosti*, №31, s. 956–971. (in Russian).
- Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii* [Complete collection of laws of the Russian empire], 1878, V 55 t, t. 1. Spb., 602 s. (in Russian).
- Rasporyazheniya yeparkhial'nogo nachal'stva [Orders of the diocesan authorities. Podolsk Diocesan Gazette], 1866, *Podol'skiye yeparkhial'nyeh vedomosti*, №6, s. 69–70. (in Russian).
- Russkoye pravoslaviye: vekhi istorii* [Russian Orthodoxy: milestones in history]. 1989, Moskva: Politizdat, 719 s. (in Russian).
- Sazhok, O., 2011 Biblioteky Ostroz'koho Kyrylo-Mefodiyiv's'koho tserkovnoho pravoslavnoho bratstva u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. [Libraries of the Ostroh Cyril and Methodius Church Orthodox Brotherhood in the second half of the XIX - early XX centuries], *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»: Istorychne relihiyehnavstvo*, Ostroh, випуск 4, s. 159–169. (in Ukrainian).
- Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy (TDIAU) [Central State Historical Archive of Ukraine], f. 442, op. 532, spr. 132, na 16 ark.
- TDIAU [CSHAU], f. 442, op. 623, spr. 1, na 184 ark.
- TDIAU [CSHAU], f. 442, op. 625, spr. 31, na 14 ark.
- TDIAU [CSHAU], f. 442, op. 626, spr. 541., na 5 ark.
- TDIAU [CSHAU], f. 442, op. 628, spr. 80., na 98 ark.
- Ustav bratstva imeni Knyazey Ostrozhs'kikh, pod pokrovom prepodobnogo knyazya Fedora [Charter of the Brotherhood named after the Princes of Ostrog, under the protection of the Monk Prince Theodore], 1909, *Volynskiyeh yeparkhial'nyeh vedomosti*, №34, s. 399–400. (in Russian).
- Ustav Pravoslavnogo tserkovno-prihodskogo Bratstva, Levkovetskogo prikhoda pri Svyato-Zachatiyevskoy prihodskoy tserkvi, Starokonstantinovskogo uyezda Volynskoy gubernii [The charter of the Orthodox parish brotherhood, the Levkovets parish at the Holy Conception parish church, the Starokonstantinovskiy district of the Volyn province], 1886, *Volynskiyeh yeparkhial'nyeh vedomosti*, №21, s. 654–658. (in Russian).
- Volyns'kyi kryeznavchyy muzey (VKM) [Volyn Museum of Local Lore], kdf – 22.
- VKM, kdf – 561.
- Yershova, L., 2006. Zhinocha osvita na Volyni (kinets' XVIII – pochatok XX st.) [Women's education in Volyn (end of XVIII – beginning of XX century)], Zhytomyr: Polissya, 488 s. (in Ukrainian).
- Zhylyuk, S., 1996. Rosiys'ka pravoslavna tserkva na Volyni (1793 – 1917 rr.). [Russian Orthodox Church in Volyn (1793 – 1917)], Zhytomyr: Zhurfond, 174 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

FINANCIAL SUPPORT OF ORTHODOX FRATERNITIES OF THE RIGHT-BANK OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

Oksana Alyoshina

Candidate of Historical Science, Associate Professor Department of Cultural studies and Philosophy, National University of Ostroh Academy, Ostroh

The article is devoted to analyzing the specifics of financial support of Orthodox fraternities on the territory of the Right-Bank of Ukraine during the second half of the XIX century. The main aspects of forming and filling the monetary budget, which ensured the fraternities' functioning, are revealed. All the multi-vector educational work of the fraternities was regulated by the statutory documents, which fixed the members' responsibilities, the management of affairs, and the disposal of money. In addition, the statutes of each fraternity prescribed specific amounts of monetary contributions of the founders of the fraternity and other members of the fraternity. Each fraternity set a different amount of membership fees, which was formed based on the material capabilities of the inhabitants of a given town or village. An essential source of income was donations from wealthy residents and prominent public figures in the area. A significant part of the income was formed based on donations from philanthropists from different cities and well-known patrons from other Right-Bank of Ukraine provinces. Such forms of income accounted for the primary income and formed the accumulation of fraternities during the year. An additional form of income was material assistance from members of the imperial family, from the consistory, and sometimes from the Holy Synod. However, in the vast majority, this type of assistance fell only to those Orthodox fraternities that functioned in large cities. The peculiarities of the financial content of their budget are shown in the example of different fraternities of Volyn and Podil, Kyiv provinces. Church fraternities reported on income and expenditures during the year at the final annual meeting of the council. Detailed information, which contained a detailed analysis of the fraternity's activities and data on receipts, was published by the chairman of the fraternity council in the annual reports and periodicals of the province.

Keywords: orthodox fraternities, financial support, membership fees, philanthropists, Right-Bank Ukraine.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНОГО РУХУ НА ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ В ДРУГІЙ ПОЛ. 1920 РОКУ (НА ПРИКЛАДІ СІЛ БІЛКИ ТА ВЕЛИКІ ЛУЧКИ)¹

Данилець Юрій Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56032318300

Researcher ID: P-6617-2017

<https://orcid.org/0000-0003-0592-3907>

У даній публікації проаналізовано нововиявлені архівні документи та матеріали періодики з питання розвитку православного руху в другій пол. 1920 року. Автор виокремив для прикладу два населені пункти, де православ'я проявилось ще на початку ХХ ст. Акцентується увага на тому, що в цей період на Підкарпатській Русі ще не було створено православної юрисдикції, був відсутній єпископ та органи управління. Всі ці факти призводили до хаотичності та невпорядкованості православного руху. Автор доводить, що населення, яке вирішило покинути греко-католицьку церкву, не бажало дотримуватися застарілого австро-угорського законодавства. Воно дійсно було дискримінаційним та потребувало негайного реформування. Спираючись на архівні документи у статті простежується думка, що місцева і центральна влада не достатньо уваги приділяли релігійному питанню в краї. Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що урядовці та Президент Республіки не виробили чіткої позиції щодо розв'язання можливого релігійного конфлікту на Підкарпатській Русі. Ігнорування законних вимог населення щодо виділення приміщень для молитовних зібрань, призвело до насильних захоплень храмів та церковного майна. У статті аналізується зміст звернень та меморандумів до Президента та урядовців у Празі, в яких православне населення пропонувало своє бачення вирішення складної ситуації. Окремо досліджується позиція греко-католицького духовенства та єпископа на православний рух. Прослідковується поведінка православних священників у названих населених пунктах. Автор приходить до висновку, що радикалізація відносин була спричинена саме рядовими вірниками, котрі не бажали дотримуватися настанов духівників. Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень.

Ключові слова: православний рух, Великі Лучки, Білки, священник, православні, церква.

Постановка проблеми. Відсутність консолідуючого центру православної церкви та постійного єпископа на території Підкарпатської Русі призводило до невпорядкованості та хаотичності православного руху. В кінці літа 1920 р. православним активістам вдалося налагодити контакт із Сербською православною церквою (далі – СПЦ), яка відправила до Чехословаччини (далі – ЧСР) свого представника для вивчення ситуації. Ним виявився єпископ Нішський Досифей (Васич), котрий здійснив неофіційний візит на Підкарпатську Русь в кінці серпня – на початку вересня 1920 р. Сучасні дослідники православної церкви переконують, що візит Досифея мав велике значення, так як він дав підставу вважати СПЦ головною покровителькою у справі церковного відродження. У грудні 1920 р. Архієрейський Собор СПЦ прийняв постанову про направлення згаданого архієрея до ЧСР в якості свого офіційного делегата. У коло обов'язків владики Досифея входило, в тому числі і тимчасове керівництво православними громадами на Підкарпатській Русі. Однак, черговий візит делегату вдалося здійснити тільки в серпні 1921 р., коли було засновано сербську юрисдикцію та створено її керівні органи в краї. Найбільш яскраво проблеми міжконфесійних відносин проявилися на прикладі двох населених пунктів – с. Білки та с. Великі Лучки в тодішній Березькій жупі.

Крайова влада не змогла (або не хотіла) локалізувати релігійний конфлікт, котрий вийшов на новий рівень протистояння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний розвиток православної церкви на Підкарпатській Русі на початку 1920-х рр. вивчався в загальному контексті історії церкви в ЧСР, так і в регіональному зрізі. Слід відзначити найновіше монографічне видання чеського історика П. Марєка [Marek, 2020], яке написане із залученням широкого спектру джерельної бази празьких архівів. Окремі аспекти проблеми досліджували українські дослідники В. Бурега [Бурега, 2009], Ю. Данилець [Данилець, 2009; Danilec, Marek, 2019], В. Кічера [Кічера, 2019], Д. Поп та Т. Волошин [Поп, Волошин, 2010], М. Палінчак [Палінчак, 1996]. Загальну характеристику розвитку православної церкви на Закарпатті в ХХ ст. подано в працях церковних істориків: ієромонаха Сергія (Цьоки) [Сергий (Цьока), 2013], ігумена Гавриїла (Кризини) [Гавриил (Кризина), 1999], прот. В. Максимішинця [Максимішинець, 2004]. Цікавилися релігійним питанням й сучасники тих подій. Зокрема, можна виокремити праці Ф. Цінека [Cinek, 1926], З. Ашкіназі [Ашкинази, 1926] та В. Григоріча [Grigorič, 1926; 1928]. Історичний розвиток сіл Білки та Великі Лучки подано в красноразумних дослідженнях М. Василиця [Василинець, 2007],

¹ This article was prepared with the support of the Slovak Academic Information Agency.

Ф. Рубіша та В. Рубіш-Чучвар [Рубіш, Рубіш-Чучвар, 2007.]. Разом з тим, слід зазначити, що окремих публікацій про православну церкву в названих населених пунктах в 1920 р. досі не з'явилось.

Автор ставить собі за мету дослідити особливості розвитку православного руху у визначені хронологічні рамки, обмеживши свою увагу двома населеними пунктами. У названих селах православ'я зародилося ще на початку ХХ ст., однак, лише з 1920 р. серед селян почав спостерігатися релігійний конфлікт.

Завданнями даної публікації є з'ясування причин міжконфесійного протистояння, визначення ролі державних органів у нормалізації стосунків на селі та вивчення позиції окремих церковних діячів.

Виклад основного матеріалу. Ужгородський часопис «Русскій православный вѣстникъ» в числі від 9 вересня 1921 р. писав, що під час приїзду єпископа Досифея (Васича) в 1920 р. його «урочисто зустрічало багатотисячне населення» [Преосвященный Досифей, 1921, с. 1]. Кошицький «Slovenský východ» повідомляв, що на прохання місцевих вірників Досифей пообіцяв надіслати на Підкарпатську Русь, після узгодження з чехословацькою владою, окремого сербського єпископа [Srbský pravoslávny biskup Dosifej, 1920, s. 3]. Натомість греко-католицька «Наука» називала єпископа «шизматичним» та критикувала лікаря В. Гомічкова, онука А. Добрянського, за підтримку православного руху [Кто нам помагає? 1920, с. 1]. У іншому дописі редакція зазначала, що «если нишкій сербскій шизматичкій єпископъ съ дозволомъ Праги даже въ военскомъ автомобилѣ могъ объѣздити Подкарпатску Русь...», значить чехи ведуть проти греко-католицької церкви «тайну культурну боротьбу» [Прочъ съ тероромъ! 1920, с. 2]. Автор статті закликав Прагу не засилати «намъ сюда ни сербскихъ ни російскихъ агитаторовъ, ни мадярскихъ ни російскихъ комунистовъ» [Там само]. Як бачимо, газета свідомо ставила в один ряд представників сербської церкви з прихильниками різних політичних напрямків, щоб здискредитувати її в очах населення Підкарпатської Русі.

Празькі «Národní listy» в кількох замітках акцентували увагу на тому факті, що під час перебування єпископа Досифея на Підкарпатській Русі в 1920 р., місцева влада не робили йому перешкод. Однак, як тільки він поїхав, православному священнику із с. Білки – емігрантові Луці Ольховому, котрий приймав єпископа в себе, було наказано в термін 48 годин покинути територію краю. Також був звільнений з посади сільський староста В. Андрашко [Srbský pravoslávny biskup v Karpatské Rusi, 1920, s. 3]. Редакція підкреслювала, що «цей захід має дуже гнітюче враження для всіх православних жителів регіону» [Vurovězení..., 1920, s. 2].

Щодо висилки о. Л. Ольхового із с. Білки, то, на нашу думку, часописи занадто спрощували причини цієї події. Після повернення делегатів із Праги¹, серед яких були і два представники с. Білки (В. Біров та О. Горзов), селяни почали клопотати про дозвіл на почергове богослужіння у храмі. Після відмови

Мукачівської-греко-католицької єпархії, православні вірники просили передати для них одну із двох каплиць, але і в цьому випадку вони отримали негативну відповідь [Борьба..., 1920, с. 1]. Разом з тим, делегати повідомили односельців, що в Чехії і Моравії питання щодо користування церковного майна вирішується на користь більшості мешканців. Хоч ці правила і не поширювалися на Підкарпатську Русь, де продовжувало діяти старе австро-угорське законодавство, вони спровокували серед населення незадоволення. Віцегубернатор у листі до Канцелярії Президента від 7 серпня 1920 р. повідомляв, що делегати, які повернулися із Праги, «поширювали неправдиві відомості про наслідки аудієнції у пана Президента». «Зокрема, вони поширили повідомлення про те, що пан Президент дозволив православним жителям Великих Білок – якщо вони матимуть більшість, щоб насильно перейняли греко-католицьку церкву у своєму селі» [Archiv KPR 1]. Головнослужний з Іршави, щоб упередити можливі конфлікти та захоплення храму, провів роз'яснюючу роботу з священником та лідерами православного руху. Отець Л. Ольховий пояснював чиновнику, що не має можливості виступати проти волі всієї громади та змушений виконувати рішення вірників. Володіючи інформацією, що 8 серпня 1920 р. православні мають намір забрати храм, напередодні жандарми спробували його опечатати. Це спровокувало активізацію селян і проникнення до церкви [Archiv KPR 2]. Після проведення літургії за православним обрядом, вірники залишили споруду.

Зважаючи на те, що крім православних із с. Білки на богослужінні були присутні вірники з інших населених пунктів, жандарми не змогли припинити порушення закону. Вже ввечері до населеного пункту прибув головнослужний у супроводі 25 жандармів з Мукачева та 23 військових з Берегова. Отримавши ключі від культової споруди, було видано наказ заборонити використання храму в неділю 8 серпня 1920 р. Щоб вірники обох напрямків мали можливість відправити літургію, чиновник розпорядився провести богослужіння в двох каплицях з різних частинах села. Того ж дня, за наказом віцегубернатора, в селі було проведено засідання комісії за участі представників окружного керівництва, політичного, поліцейського та шкільного рефератів, греко-католицької та православної церкви. Під головуванням шкільного референта Йозефа Пешака сторони намагалися дійти згоди про почергове богослужіння. Однак, у зв'язку з тим, що греко-католицький священник не мав повноважень приймати такі рішення, референт провів зустріч з єпископом Антонієм (Паппом). Останній категорично відкинув будь-які поступки, посилаючись на канонічні перепони [NA Praha 13]. Таким чином, мирний варіант розв'язання конфлікту не вдалося реалізувати.

За звинуваченням у захопленні храму та погрозам греко-католицькому священнику жандарми заарештували 7 жителів с. Білки, в тому числі сільського старосту. 12 серпня 1920 р. в Меморандумі на ім'я Президента ЧСР представники православного

¹ Православна делегація у складі 24 осіб їздила до Праги в кінці липня – на початку серпня 1920 р. Закарпатці були на аудієнції в

Президента ЧСР Т. Г. Масарика та зустрічалися з кількома членами уряду [Данилець, 2020, с. 323–351].

населення протестували проти переслідування активістів. Автори документу переконували, що місцевий уряд обіцяв «нам, то школу то денегъ на постройку новой церкви, но ничего не далъ». Потім православні спробували домовитися з греко-католиками про почергове богослужіння, а коли їм було відмовлено, то молилися чотири з половиною місяці під відкритим небом. Селяни відкидали будь-яке насильство під час проведення літургії 7 серпня, наголошуючи, що жандарми та військові, котрі прибули до населеного пункту «нашли все въ порядкѣ и никого не трогали» [NA Praha 6]. Підсумовуючи під Меморандумом, представники православних категорично протестували проти «произвольного ареста нашихъ лучшихъ людей» і вимагали їх негайно звільнити. Також висувалася вимога щодо дозволу на проведення богослужінь в храмі, «построенному нашими отцами и нами» [Там само].

Певним заспокоєнням для селян мало послужити розпорядження Шкільного відділу Цивільного управління Підкарпатської Русі щодо передачі в тимчасове користування православним приміщення державної школи. Також жителям с. Білки пропонувалося заснувати, згідно із законом, церковну громаду та приступити до побудови храму. У документі міститься обіцянка щодо асигнування грошової допомоги на зведення церкви [ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 72, арк. 39]. Очевидно дані поступки не задовільнили православних, адже 24 серпня 1920 р. делегати із с. Білки передали Меморандум до Канцелярії Президента та Президії Міністерської Ради в Празі. У фондах архіву Канцелярії Президента Республіки виявлено лист-відповідь на Меморандум на ім'я о. Л. Ольхового від одного із чиновників Президії. У документі зазначалося, що Президія Міністерської Ради звернулася до Міністерства юстиції, яке в свою чергу 24 серпня 1920 р. телеграфувало до прокуратури в Берегові, щоб негайно вивчити причини постійного тримання під вартою громадян, заарештованих у с. Білки. Щодо прохання використання сільського храму, Президія також взяла до відома та підтримала усну заяву депутатів про можливість почергового використання культової споруди. Для вирішення даного питання було надіслано телеграфічний запит до Ужгороду, де віцегубернатор прийняв тимчасову ухвалу в цій справі [Archiv KPR 3].

Незважаючи на обіцянки центральних та місцевих урядів сприяти вирішенню конфлікту, віцегубернатор наполягав на покаранні сільського старости В. Андрашка та священника Л. Ольхового. У листах до Канцелярії Президента Петро Еренфельд зазначав, що перший, будучи православним, «не діяв об'єктивно з цього приводу, як повинен діяти голова села», а тому його пропонувалося звільнити з посади та замінити чеським урядником [Archiv KPR 4]. Щодо священника, то з ним ситуація була більш складною. Із листування Мукачівського греко-католицького єпископа та священника с. Білки о. Віктора Хоми довідуємося, що о. Л. Ольховий прибув до населеного пункту 31 березня 1920 р. Вже через три дні, 2 квітня о. В. Хома просив архієрея зробити все можливе, щоб православні не змогли перебрати у свою власність «ни

церковъ, ни каплицы, ни церковні маетки». Автор листа називає своїх опонентів «такъ названѣ «православнѣ» несоединенні», а власних вірників іменує «правдивими» [ДАЗО, ф. 28, оп. 3, спр. 36, арк. 8–9]. Підтримуючи звернення священника, єпископ Антоній 5 квітня того ж року просив голову військової адміністрації генерала Марі Паріса, припинити православну агітацію в селі та видалити «чужинців із краю» [Там само, арк. 7]. 19 серпня 1920 р. віцегубернатор, за погодженням з головним служним у Іршаві та жупанатським урядом в Берегові, пропонував висилку православного священника Л. Ольхового як іноземця (українця). Спираючись на результати слідства, голова цивільної адміністрації краю стверджував, що священник міг впливати на людей та порушив обіцянку не вступати до греко-католицького храму [Archiv KPR 2].

Отримавши схвалення з Праги, головним служним уряд в Іршаві вислав священника за межі Підкарпатської Русі [NA Praha 15]. Він поїхав до столиці ЧСР, де подав папери на отримання громадянства. У свою чергу, представники православної громади с. Білки почали надсилати прохання до різних інстанцій, з вимогою повернути о. Л. Ольхового до населеного пункту. Наприклад, у листі до Шкільного реферату в Ужгороді вони наголошували, що «за священникомъ, которого у насъ убрали, мы не находимъ ни какой вины, ибо политической агитацией онъ не занимался» [ДАЗО, ф. 28, оп. 3, спр. 33, арк. 1–2]. Незважаючи на негативне ставлення віцегубернатора до питання надання о. Л. Ольховому чехословацького громадянства, він його все таки отримав 4 квітня 1921 р. [Archiv KPR 5]. Окрім 7 селян, звинувачених прокуратурою та притягнутих до відповідальності «за злочин участі у насильстві щодо приватних осіб і порушення громадського порядку», було порушено кримінальну справу проти ще 19 жителів с. Білки за дрібніші провини. Після завершення слідства, 23 серпня 1920 р. заарештовані були звільнені з-під варті [NA Praha 8]. Інформація про подальші дії проти православних активістів нами не виявлено.

Завдяки клопотанню Івана Мондича 13 серпня 1920 р. до с. Великі Лучки із Праги прибув священник Іван Ілечко. Він походив із с. Костяшин (нині Люблінське воєводство, Польща). Навчався в дяківській школі при Яблочинському Свято-Онуфрійському монастирі на Холмщині [Данилець, 2015, с. 143]. Після рукоположення в священницький сан служив на різних парафіях Галичини та Волині [ДАЗО, ф. 21, оп. 16, спр. 60, арк. 60]. У одній із автобіографій о. І. Ілечко вказував, що його приїзд на Підкарпатську Русь був санкціонований чехословацькою владою [ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д, спр. 172, арк. 128]. Аналогічно з випадком у с. Білки, вже 17 серпня єпископ Антоній (Пап) звернувся до генерала М. Паріса та П. Еренфельда з протестом проти приїзду православного священника [ДАЗО, ф. 29, оп. 1, спр. 155, арк. 1–3 зв.]. Архієрей інформував, що 22 серпня 1920 р. православні планують захопити тамтешній храм і просив, для унеможливлення даного явища, ввести до села військо. У листі до віцегубернатора окремо вимагалось дати пояснення на

ряд запитань, що стосувалися приїзду священника та ролі окремих білоемігрантських діячів у цих подіях. Єпископ стверджував, що с. Великі Лучки є «чисто гр. кат. приход», в якому бажачі перейти у православ'я складають не більше 30% [Там само, арк. 2].

Хоч влада і відреагувала на попередження єпископа, надіславши відповідне запевнення в його канцелярію та видавши розпорядження військовим, однак інформація сприймалася з недовірою. 20 серпня 1920 р. Мукачівський головнослужбний Кліма здійснив поїзду до Великих Лучок та підготував звіт для жупанату. Добуті ним відомості абсолютно не співпадали із тими, які наводилися в листі єпископа. У першу чергу, спостерігалися різкі відмінності у наведеній статистиці щодо прихильників православної і греко-католицької церков. Кліма підмічав, що за даними окружного уряду із 1453 родин підписалося за православ'я 800. Однак, перевірка на місці показала, що майже все село, за виключенням 24 родин, розірвало зв'язки з греко-католицькою церквою. Таким чином, Антоній (Папп), вимагаючи вислати православного священника із «чисто гр. кат. приходу», допускався помилки, чи свідомо вводив в оману військову та цивільну владу Підкарпатської Русі.

Головнослужбний вважав греко-католицького священника Михайла Бачинського основною причиною переходу у православ'я в селах Великі Лучки, Горонда та Страбичово. В оцінці діяльності священнослужителя чехословацький чиновник використовує терміни «мадярон», «здирик» і т.д. Не підтверджував Кліма також і нібито заклик православного священника І. Ілечка до захоплення храму 22 серпня того ж року, наголошуючи, що селяни сподіваються на рішення уряду та Президента на їхню користь [ДАЗО, ф. 29, оп. 1, спр. 155, арк. 7–8]. Позитивно про діяльність о. І. Ілечка відкликався пізніше і віцегубернатор П. Еренфельд у звіті до Президії Міністерської Ради від 3 вересня 1920 р. «Гарно служить там, закликає людей, які його прямо обожають, поводитись мирно і терпляче чекати рішення про передачу церкви православним» [NA Praha 14].

Попередження Кліми про безпідставність інформації єпископа про захоплення храму були проігноровані. До Великих Лучок було відправлено військову бригаду у складі 30 осіб. 23 серпня 1920 р. головнослужбний повідомляв жупанському уряду в Мукачеві, що в селі було все спокійно і не відбувалося жодного насильства. Жителі висловлювали незадоволення щодо появи у населеному пункті військових, звинувачуючи своїх опонентів у містифікації. «Поява військової асистенції в селі стало причиною найбільших заворушень, населення стверджує, що в селі немає розбійників, щоб на них мусило прийти військо». Селяни сприймали даний крок влади за образу та планували висловити своє незадоволення під час аудієнції до Президента Республіки [ДАЗО, ф. 29, оп. 1, спр. 155, арк. 10].

На початку жовтня 1920 р. на адресу Президента, Президії Міністерської Ради, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства шкільництва і народної освіти (далі – МШіНО) та губернатора Підкарпатської Русі жителі Великих Лучок направили протест, який містив вимоги відміни застарілого австро-угорського законодавства про зміну релігії. Селяни зазначали, що

за розпорядженням цивільної влади всі мешканці подали заяви про перехід у православ'я та сплатили при цьому 6 тис. «мадярських кронь» гербового збору [ДАЗО, ф. 46, оп. 4, спр. 11, на 2 арк. 1 зв.]. Однак, 19 вересня 1920 р. вони отримали наказ від окружного начальника про обов'язковість заявити в 14 денний термін при двох свідках місцевому греко-католицькому священнику про своє бажання вийти з унії. Автори протесту доводили безпідставність даних вимог, наголошуючи, що старе законодавство було спрямоване проти православної церкви та не відповідає демократичним основам нової республіки [NA Praha 16].

Місцева влада прекрасно усвідомлювала чим може закінчитися конфлікт у селі, яке в більшості свого населення оголосило про перехід у православ'я. Вже 8 жовтня 1920 р. шкільний референт Йозеф Пешек у конфіденційному листі звітував Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі про стан справ у с. Великі Лучки. За словами чиновника, у особистих розмовах із селянами він намагався переконати їх у дотриманні законодавства про культури [NA Praha 9]. Прагнучи знизити градус напруги в населеному пункті віцегубернатором 16 листопада 1920 р. було видано наказ про передачу у користування православних одного класу в державній народній школі для проведення «богослуження гр. восточного обряду в днях воскресеній «праздничных» [NA Praha 10].

Половинчасті заходи влади не давали результатів. 24 листопада 1920 р. Мілош Червінка, «як уповноважений представник інтересів православної церкви в Чехословацькій Республіці та на Підкарпатській Русі», звернувся до Президії Міністерської Ради з листом щодо подій у с. Великі Лучки. Він звинуватив місцеве Цивільне управління в порушенні прав православних та потуранні греко-католицьким священникам, які нібито просякнуті мадяронським духом і працюють для відновлення угорського панування та відокремлення Підкарпатської Русі від Чехословаччини [NA Praha 11]. Окремо в листі висувалися звинувачення проти о. М. Бачинського, якого М. Червінка називав ворогом республіки. Стосовно ситуації в с. Великі Лучки з культовим приміщенням, то автор стверджував, що виділена школа не може задовольняти в повній мірі потреб православних. Приміщення дійсно було невелике, воно могло вмістити не більше 50–60 осіб. У той же час, у селі проживало близько 5 тис. православних вірників. М. Червінка інформував Президію Міністерської Ради, що до Праги прибув православний священник І. Ілечко, котрий повідомив про намір селян перебрати храм у своє володіння. У зв'язку з цим, автор листа просив прийняти відповідні міри, щоб не допустити насильства в даному населеному пункті [Там само].

Таким чином, центральна влада у Празі була добре інформована про реальний стан справ в с. Великі Лучки, однак, не зробила жодного кроку для вирішення питання. На нашу думку, радикалізації серед населення можна було уникнути надавши православним більше приміщення для богослужіння. За інформацією Президії Міністерської Ради, 28 листопада 1920 р., після нетривалих суперечок з о. М. Бачинським та його помічником, православні

відібрали ключі від храму та ввійшли до приміщення. о. І. Ілечко освятив церкву та провів у ній літургію [NA Praha 7]. Кошицький «Slovenský východ» повідомляючи про цю подію наголосив, що храм було пересвячено, бо «все населення перейшло у православну віру» [Vo Velkých Lúčkach, 1920, s. 4]. Празький «Čas» присвятив подіям у Великих Лучках передовицю в номері від 24 грудня 1920 р. Редакція визнавала, що причини православного руху в с. Великі Лучки криються в цілому ряд причин. Разом з тим, часопис вважав, що на Підкарпатській Русі існує релігійна свобода, яка виражається у вільному праві змінювати церковну приналежність, відправляти обряди, будувати храми тощо. Загалом автор допису підтримував позицію влади щодо дотримання діючого законодавства та покладав завдання для його зміни на майбутній автономний сейм [Veliké Lúčky..., 1920, s. 1]. Храм перебував у руках православних до 8 грудня 1920 р. Тоді з Мукачева було відправлено військову бригаду, яка конфіскувала ключі від споруди та заборонила проводити в церкві богослужіння [Там само]. «Národní listy» інформували, що нібито військові хотіли схопити православного священника, але селяни цього не дозволили [V obse..., 1920, s. 2].

Очевидно, що події в с. Великі Лучки призвели до підготовки православними Підкарпатської Русі нового Меморандуму на ім'я Президента Республіки від 8 грудня 1920 р. У вступній частині документу піднімалося питання вигнання із с. Білки священника Л. Ольхового та зняття з роботи старости населеного пункту В. Андрашка, «всякого рода притѣсненія народа со стороны администрации и жандармовъ», нерозуміння Прагою потреб православних та небажання йти їм на зустріч [NA Praha 12].

Автори Меморандуму прослідкували історичні основи православ'я на Підкарпатській Русі, показали його становище після укладення Ужгородської унії та переслідування початку ХХ ст. Всі сподівання щодо вільного розвитку православної церкви, згідно із текстом документу, населення покладало на празьке «правительство, руководимое чистымъ демократизмомъ». Наголошувалося, що православний рух «принимаетъ стихійные размѣры и что съ этимъ движеніемъ слѣдуетъ серйозно считаться», підписанти висували ряд вимог до влади, які зводилися до чотирьох пунктів. 1) Заява уряду, що питання православ'я на Підкарпатській Русі вважається відкритим, так як «народъ былъ... силой и тероромъ переведенъ на унію съ Римомъ и насильственно въ унію держанъ; съ водвореніемъ настоящей вѣроисповѣдной свободы насиліе въ пользу унії прекратилось и всякій не признающій себе на дѣлѣ уніятимъ имѣетъ полное право требовать, чтобы его признали формально православнымъ» [Archiv KPR 6]. Для реалізації пропонуваного пункту, автори Меморандуму пропонували внести зміни до закону від 1868 р., надавши право населенню самому визначати свою релігійну приналежність. «Желающий остаться православнымъ долженъ просто заявить политическимъ властямъ, къ какому вѣроисповѣданію желаетъ онъ принадлежать, правительство же гарантируетъ при этомъ актѣ полную свободу и заявляетъ, что этотъ актъ не является переходомъ изъ

одного вѣроисповѣданія въ другое, но просто констатированіемъ факта» [NA Praha 12]. У пункті 3 розглядалося питання церковного майна, яке вимагалось передати у власність церковним громадам. «Всякое имущество церковное признается имуществомъ церковныхъ общинъ, а не имуществомъ церкви». Тобто, у даному випадку йдеться про те, що не єпархіальна влада має бути власником усього майна, а саме окрема церковна громада повинна мати на нього права. Наприкінці документу піднімалося питання сприяння приїзду із Сербії єпископа та православних священників [Там само]. Таким чином, більшість вимог, які висувалися в Меморандумі, вже раніше порушувалися представниками православного населення перед урядом і Президентом. Щодо реформування законодавства, то воно безперечно потребувало зміни, адже суперечило демократичним вимогам часу.

Меморандум було підписано представниками 55 православних сіл та передано особисто Президенту під час аудієнції 13 грудня 1920 р. трьома делегатами із Підкарпатської Русі: В. Гомічковим, І. Мондичем та ієромонахом Матфеєм (Вакаровим). Референт Канцелярії Президента у справах Підкарпатської Русі Йозеф Патејдл склав детальний звіт про переговори, акцентувавши на основних аспектах. На початку розмови В. Гомічков зазначив, що незважаючи на обіцянку, яку делегати отримали під час аудієнції у голови Президії Міністерської Ради в червні 1920 р., православний сербський єпископ так і не приїхав на Підкарпатську Русь. Головною перешкодою цьому, за словами членів делегації, було зволікання чехословацького уряду щодо налагодження контактів із владою у Белграді. Делегати скаржилися на переслідування православних з боку цивільної адміністрації Підкарпатською Русі. «Проти мирного населення, яке хоче перебрати у свою власність колишні греко-католицькі храми, в тих селах, де воно має переважну більшість, вони відправляють війська» [NA Praha 3]. Наводилися приклади сіл Великі Лучки, Білки, Іза, Данилово, Чумалово. «Люди не розуміють, чому проти них направляєтьс я армія, якщо народ поводитьс я цілком мирно». Окремо делегати говорили про висилку священника Л. Ольхового з с. Білки та просили Президента підтримати його клопотання про отримання чехословацького громадянства. У звіті Й. Патејдла знаходимо також відомості про реакцію Т. Г. Масарика на текст Меморандуму та усні повідомлення членів делегації. Президент заявив, що австро-угорське законодавство безперечно потребує уніфікації, у зв'язку з чим, він доручив відповідним органам влади зайнятис я даним питання. Разом з тим, він наголосив, що релігійне питання знаходиться виключно у віданні автономної влади Підкарпатської Русі, яка повинна його розглянути та упорядкувати через власний сейм. До компетенції названого органу, за словами Президента, мали відійти і майнові відносини між церковними організаціями. Віршуючи практичні питання щодо надання православним можливості відправляти богослужіння, Т. Г. Масарик пропонував досягненням компромісів на почергове богослужіння у тих селах, де останні мали більшість. Щодо тих населених пунктів, де православні складали

абсолютну більшість (наприклад с. Великі Лучки), глава ЧСР допускав, що «за втручання наших органів влади та взаємною згодою, місцеві храми могли б тимчасово залишатися у користуванні православними» [Archiv KPR 7]. Стосовно контактів із урядом Югославії щодо приїзду єпископа, Президент заявив про цілковиту підтримку цієї ідеї та пообіцяв її вирішити в найближчий час.

Крім аудієнції у Т. Г. Масарика, делегати також відвідали керівника чехословацького уряду Яна Черного. Останній зокрема відмітив, що вирішення даного питання вкрай необхідне в найближчі строки, позаяк його ігнорування може призвести до відкритого конфлікту між православним населенням та чехословацькими адміністративними органами [NA Praha 1]. Щоб розробити спільний план дій для уніфікації законодавства та недопущення конфліктів між православними та греко-католиками голова Президії Міністерської Ради розпорядився скликати нараду за участі представників Міністерства внутрішніх справ, Міністерства зовнішніх справ, Міністерства уніфікації законів та адміністративної організації Чехословаччини, працівників Президії та Канцелярії Президента [Там само]. Таким чином, чехословацькі урядовці в цілому обіцяли врегулювати питання щодо релігійного життя на Підкарпатській Русі, однак їхні рішення були досить суперечливими і мали неоднозначні наслідки.

На візит представників православних громад до Праги відреагувала столична преса. «Národní politika» зазначала, що православні незадоволені діяльністю губернатора Г. Жатковича, який відправляє проти них війсьکو. «Угорські агенти користуються цією ситуацією, промовляючи: «Отже, Ви бачите, при угорській владі ви мали релігійну свободу, а тепер чехи її від вас відбирають». На думку редакції часопису, адміністративна влада на Підкарпатській Русі «фактично працює на руку ворогу». Стосовно зустрічі з чехословацькими урядовцями, газета відмітила слова Т. Г. Масарика про необхідність захисту свобода віросповідання та Я. Черного, який «не схвалює терору і пообіцяв покровительство населенню». У статті також подано інформацію, що делегація православних зустрічалася з міністром освіти [Zastupci..., 1920, s. 1]. Однак, про останній факт нами не виявлено документальних джерел. «Národní listy» повідомили про візит до редакції двох членів делегації, які розповіли про аудієнцію до Президента ЧСР та зміст поданого йому Меморандуму. Часопис характеризував населення Підкарпатської Русі як працююче, віддане, вірне та лояльне республіці. «Але вони також віддані – можливо навіть фанатичні – своїй православній вірі», йдеться у статті. Підводячи підсумки, газета наголошувала, що зважаючи на складні життєві умови на Підкарпатській Русі, не можна допускати ще їхнього погіршення, через підживлення «жорстоких релігійних суперечок» [Pro svobodu..., 1920, s. 4]. Отже, названі часописи досить позитивно оцінювали православний рух та стояли на позиції врегулювання

церковного життя в автономії.

Візит делегації до Праги 13 грудня 1920 р. мав певні результати. Про це свідчить листування крайових урядовців Підкарпатської Русі з представниками центральної влади. 26 грудня 1920 р. шкільний референт Й. Пешек переконував Президію МШіНО в необхідності в найкоротші строки провести уніфікацію законодавства щодо зміни релігійної приналежності, прививши його до чеських взірців. На думку урядника, такі зміни б могли навести порядок в краї до часу обрання автономного сейму. Наприкінці документа Й. Пешек зазначав, що розмовляв у даній справі з губернатором, який не підтримав його пропозицій. Г. Жаткович вважав, що дане питання повинен розглядати тільки сейм [NA Praha 4]. Наприкінці грудня 1920 р. влада дозволила приїзд до с. Білки православного священника Олексія Ванека з Праги. На прохання місцевих вірників, протоіерей освятив сільський храм та відправив необхідні треби [Archiv KPR 9; ДАЗО, ф. 14, оп. 1, спр. 37, арк. 28–29 зв.].

До Президії Міністерської Ради зверталися не тільки православні, але й греко-католики. Зокрема, нашу увагу привернув лист Антонія (Папа) від 1 грудня 1920 р., в якому керівник єпархії окреслював масштаби православного руху та давав йому оцінку. За його словами, «на території Підкарпатської Русі переслідуються переважаюча греко-католицька релігія, церква та віра руського народу». «Політичні та релігійні агітатори москвофільського, більшовицького та анархістського напрямку переїхали до нас з-за кордону і зараз агітують по селах під виглядом національної організації» [Archiv KPR 8]. Архієрей вважав, що виступи «проти церкви, віри та духовенства» проводяться і поширюються за пасивного споглядання «представників місцевої адміністрації або з їх дозволу, а в багатьох випадках навіть із схвалення». Таким чином, єпископ фактично звинувачував чехословацьку владу у сприянні православному руху. «Носієм цього переслідування віри» Антоній (Папп) називав частину сільського населення, «яка збурилася під впливом недобросовісних агітаторів та заволоділа церковним майном та спорудами». Прослідковуючи хронологію православного руху, єпископ зауважував, «що під час угорсько-більшовицької революції лише у трьох парафіях правовий порядок був порушений», а за «румунської окупації право греко-католицької церкви» було забезпечено. Разом з тим, керівник єпархії критикував уряд, що з часу «чехословацької окупації та адміністрації» 11 священників було переслідувано «підкупленими агітаторами». Привертає увагу той факт, що Антоній (Папп) визначає включення Підкарпатської Русі до складу ЧСР як окупацію, що певним чином характеризує його політичні погляди. У листі названо 15 населених пунктів, де, за словами єпископа, храми та церковне майно «стали жертвою цього анархічного руху»¹.

Покликаючись на відповідні параграфи закону від 1868 р., автор листа вважав незаконними перехід у

¹ Марамороська жупа: Нижній Бистрий, Нижнє Селище, Горінчово, Нанково, Данилово, Іза, Кошельово, Липча, Кричово, Теребля, Уйбарово, Вонігово, Занде, Лисичово та Великі Лучки (жупа Берг).

православ'я, наголошуючи, що вірники de jure і надалі залишаються греко-католиками. Наприкінці документу єпископ висував до влади три вимоги: 1) повернення храмів та церковного майна; 2) енергійне втручання «проти терору та переслідування нашої віри, священників та віруючих», забезпечення щодо них дотримання законів; 3) вигнання з території Підкарпатської Русі «москвофільських політичних та релігійних агітаторів» [Archiv KPR 8].

Висновки. Таким чином, православний рух в другій пол. 1920 р. мав неупорядкований характер. Населення, що виходило з греко-католицької церкви, не бажало дотримуватися застарілого австро-угорського законодавства. Цей факт, в свою чергу, ставив їхні переходи поза юридичне поле і не визначався ні Мукачівською греко-католицькою єпархією, ні окремими місцевими

чиновниками. На прикладі двох населених пунктів можна говорити про прагнення селянства діяти в межах законодавчих норм, спроби досягнути компромісу за посередництвом крайової та центральної влади. Разом з тим, аналіз документів празьких та місцевих архівів дає підстави стверджувати, що урядовці та Президент Республіки не виробили чіткої позиції щодо розв'язання можливого релігійного конфлікту на Підкарпатській Русі. Вони зволікали, надаючи обіцянки різноманітного харак-теру представникам обидвох релігійних спільнот. На ділі спостерігалася інертність та спроба перекласти всю відповідальність на губернатора та майбутній автономний сейм. Відсутність належної уваги з боку держави призвела до загострення ситуації, яка в подальші роки вилилася в справжню «релігійну війну».

Список використаних джерел

Архівні документи

- Archiv KPR 1 – Archiv Kanceláře prezidenta republiky (Archiv KPR), f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. 618, inv. č. 134. П. Еренфельд, 7 серпня 1920 р., KPR.
- Archiv KPR 2 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. 618, inv. č. 134. П. Еренфельд, 19 серпня 1920 р., KPR.
- Archiv KPR 3 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. 618, inv. č. 134. KPR, 24 серпня 1920 р., Л. Ольховому.
- Archiv KPR 4 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. 618, inv. č. 134. П. Еренфельд, 9 серпня 1920 р., KPR.
- Archiv KPR 5 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 311, inv. č. 219, MV, 16 квітня 1921 р., KPR.
- Archiv KPR 6 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895. Меморандум, 8 грудня 1920 р., KPR.
- Archiv KPR 7 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895. Протокол KPR, 13 грудня 1920 р.
- Archiv KPR 8 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895. Антоній (Папп), 1 грудня 1920 р., PMR.
- Archiv KPR 9 – Archiv KPR, f. KPR, sign. 653042/64, Česká církev pravoslavná v ČSR, 1920–1964 (nezpracováno). Мілош Червінка до KPR, 31 січня 1921 р.
- NA Praha 1 – Národní archiv, Praha (NA Praha), f. MŠ, sign. 47 I, k. 796. Звіт МШІНО, 11 березня 1921 р.
- NA Praha 2 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 I, k. 796. Меморандум, 8 грудня 1920 р., KPR.
- NA Praha 3 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 I, k. 796. Протокол KPR, 13 грудня 1920 р.
- NA Praha 4 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 III, k. 3884. Й. Пешек, 26 грудня 1920 р., МШІНО.
- NA Praha 5 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 III, k. 3884. Меморандум, 8 грудня 1920 р., KPR.
- NA Praha 6 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Документ від 12 серпня 1920 р.
- NA Praha 7 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Звіт PMR, 19 березня 1921 р.
- NA Praha 8 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Звіт PMR, 23 вересня 1920 р.
- NA Praha 9 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Й. Пешек, 8 жовтня 1920 р., Президії ЦУ ПР.
- NA Praha 10 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Й. Пешек, 16 листопада 1920 р., В. Лучки.
- NA Praha 11 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. М. Червінка, 24 листопада 1920 р., PMR.
- NA Praha 12 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Меморандум, 8 грудня 1920 р., KPR.
- NA Praha 13 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. П. Еренфельд, 9 серпня 1920 р., PMR.
- NA Praha 14 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. П. Еренфельд, 3 вересня 1920 р., PMR.
- NA Praha 15 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. П. Еренфельд, 13 вересня 1920 р., PMR.
- NA Praha 16 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Протест, 3 та 7 жовтня 1920 р., PMR, KPR.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 14, оп. 1, спр. 37, на 29 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 16, спр. 60, на 187 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 3, спр. 33, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 3, спр. 36, на 8 арк.
- ДАЗО, ф. 29, оп. 1, спр. 155, на 16 арк.
- ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 72, на 68 арк.
- ДАЗО, ф. 46, оп. 4, спр. 11, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д, спр. 172, на 198 арк.

Література

- Cinek, F., 1926. *K náboženské otázky v pavních letech naši samostatnosti, 1918 – 1925*, Olomouc, 316 s.
- Danilec, J., Marek, P., 2019. Success, or Defeat? On the Orthodox Mission of the Serbian Bishop Dositheus (Vasić) in Czechoslovakia in 1920 – 1926, *Kultúrne dejiny / Cultural History*, №2, pp. 233–263.
- Grigorič, V., 1926. *Pravoslavná církev v republice československé*. 1. vyd. Praha: V. Čerych, 128 s.
- Grigorič, V., 1928. *Pravoslavná církev v republice československé*. 2. vyd. Praha: V. Čerych, 176 s.

- Marek, P., 2020. «*Obtížný cizinec*». *Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej a meziválečné Československo (1920 – 1939)*, Olomouc: UP v Olomouci, 390 s.
- Pro svobodu vyznání v Podkarpatské Rusi, 1920, *Národní listy*, 17 prosince, s. 4.
- Srbský pravoslavný biskup Dosifej, 1920, *Slovenský východ*, 12 septembra, s. 3.
- Srbský pravoslavný biskup v Karpatské Rusi, 1920, *Národní listy*, 16 září, s. 3.
- V obce Veliké Lúčky, 1920, *Národní listy*, 13 prosince, s. 2.
- Veliké Lúčky a pravoslaví v Podkarpatské Rusi, 1920, *Čas*, 24 prosince, s. 1.
- Vo Veľkých Lúčkach, 1920, *Slovenský východ*, 15 decembra, s. 4.
- Вуповѣzeni pravoslavného kněze», 1920, *Národní listy*, 22 září, s. 2.
- Zastupci Karpatské Rusi v Praze, 1920, *Národní politika*, 15 prosince, s. 1.
- Ашкинази, З., 1926. *Православное движение въ Подкарпатской Руси*, Ужгород: Типография Школьной помощи 40 с.
- Борьба за церковь, 1920, *Русская земля*, 19 августа, с. 1.
- Бургеа, В., 2009. Чехословацкое государство и православное движение в Подкарпатской Руси (1919 – 1922), *Славянский альманах*, с. 207–219.
- Василинець, М. М., 2007. *Білки, село над Боржавою: док.-худож. розповіді*, Ужгород: Карпати, 343 с.
- Гавриил (Кризина), игумен, 1999. *Православная церковь на Закарпатье (век XX)*, Київ, 200 с.
- Данилець, Ю., 2009. *Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст.* / Передмова В. Феніча, Ужгород, 376 с.
- Данилець, Ю., 2015. З історії репресій проти православного духовенства на Закарпатті: протоіерей Іоанн Лечко (1883 – 1958), *Pravoslavny teologický sborník*, XLI (26), с. 142–154.
- Данилець, Ю., 2020. У пошуках юрисдикції: православна церква на Закарпатті в 1918 – 1920 рр., *Pravoslavny teologický sborník*, XLVI (31), с. 323–351.
- Кичера, В., 2019. Церковь и государство на Подкарпатской Руси: от ограниченной греко-католического духовенства к компромиссу с чехословацкой властью (1918 – 1924), *Acta historica Neosoliensia. Vedecký časopis pre historické vedy*, 22, vol. 1, s. 29–44.
- Кто нам помагає? 1920, *Наука*, 19 септембра, с. 1.
- Максимишинец, В., протоіерей, 2004. *История Православной Церкви в Карпатской Руси*, Ужгород: Лира, 160 с.
- Палінчак, М., 1996. *Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20-середині 30-х років ХХ століття*, Ужгород, 93 с.
- Поп, Д., Волошин, Т., 2010. *История Подкарпатской Руси через призму христианских идей*, Ужгород, 296 с.
- Преосвященный Досифей, 1921, *Русский православный вѣстникъ*, 9 септембра, с. 1.
- Прочь съ тероромъ! 1920, *Наука*, 26 септембра, с. 2.
- Рубіш, Ф. Ф., Рубіш-Чучвар, В. Ф., 2007. *Великі Лучки: історико-етнографічне дослідження*; перedm. Ю. Ю. Керекеш. 2-е вид., переробл. і доп., Ужгород: Патент, 508 с.
- Сергий (Цюка), иеромонах, 2013. *Православие и иноческая жизнь в Закарпатье в первой половине ХХ столетия*, Липча, 492 с.

References

- Archiv KPR 1 – Archiv Kanceláře prezidenta republiky (Archiv KPR), f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. 618, inv. č. 134. P. Erenfeljd, 7 serpnja 1920 r., KPR. (in Czech).
- Archiv KPR 2 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. 618, inv. č. 134. P. Erenfeljd, 19 serpnja 1920 r., KPR. (in Czech).
- Archiv KPR 3 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. 618, inv. č. 134. KPR, 24 serpnja 1920 r., L. Oljkhovomu. (in Czech).
- Archiv KPR 4 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. 618, inv. č. 134. P. Erenfeljd, 9 serpnja 1920 r., KPR. (in Czech).
- Archiv KPR 5 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 311, inv. č. 219, MV, 16 kvitnja 1921 r., KPR. (in Czech).
- Archiv KPR 6 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895. Memorandum, 8 ghrudnja 1920 r., KPR. (in Czech).
- Archiv KPR 7 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895. Protokol KPR, 13 ghrudnja 1920 r. (in Czech).
- Archiv KPR 8 – Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. PR 713, inv. č. 895. Antonij (Papp), 1 ghrudnja 1920 r., PMR. (in Czech).
- Archiv KPR 9 – Archiv KPR, f. KPR, sign. 653042/64, Česká církev pravoslavná v ČSR, 1920 – 1964 (nezpracováno). Milosh Chervinka do KPR, 31 sichnja 1921 r. (in Czech).
- NA Praha 1 – Národní archiv, Praha (NA Praha), f. MŠ, sign. 47 I, k. 796. Zvit MShiNO, 11 bereznja 1921 r. (in Czech).
- NA Praha 2 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 I, k. 796. Memorandum, 8 ghrudnja 1920 r., KPR. (in Czech).
- NA Praha 3 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 I, k. 796. Protokol KPR, 13 ghrudnja 1920 r. (in Czech).
- NA Praha 4 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 III, k. 3884. J. Peshek, 26 ghrudnja 1920 r., MShiNO. (in Czech).
- NA Praha 5 – NA Praha, f. MŠ, sign. 47 III, k. 3884. Memorandum, 8 ghrudnja 1920 r., KPR. (in Czech).
- NA Praha 6 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Dokument vid 12 serpnja 1920 r. (in Czech).
- NA Praha 7 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Zvit PMR, 19 bereznja 1921 r. (in Czech).
- NA Praha 8 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Zvit PMR, 23 veresnja 1920 r. (in Czech).
- NA Praha 9 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. J. Peshek. 8 zhovtnja 1920 r., Prezydiji CU PR. (in Czech).
- NA Praha 10 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. J. Peshek, 16 lystopada 1920 r., V. Luchky. (in Czech).
- NA Praha 11 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. M. Chervinka, 24 lystopada 1920 r., PMR. (in Czech).
- NA Praha 12 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Memorandum, 8 ghrudnja 1920 r., KPR. (in Czech).
- NA Praha 13 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. P. Erenfeljd, 9 serpnja 1920 r., PMR. (in Czech).
- NA Praha 14 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. P. Erenfeljd, 3 veresnja 1920 r., PMR. (in Czech).
- NA Praha 15 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. P. Erenfeljd, 13 veresnja 1920 r., PMR. (in Czech).

- NA Praha 16 – NA Praha, f. PMR, sign. 263, kart. 142, sv. 743-15. Protest, 3 ta 7 zhovtnja 1920 r., PMR, KPR. (in Czech).
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO), f. 14, op. 1, spr. 37 [State Archives of the Transcarpathian region (SATR), f. 14, descript. 1, case. 37], na 29 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 21, op. 16, spr. 60 [SATR, f. 21, descript. 16, case. 60], na 187 ark. (in Czech, in Russian).
- DAZO, f. 28, op. 3, spr. 33 [SATR, f. 28, descript. 3, case. 33], na 2 ark. (in Russian).
- DAZO, f. 28, op. 3, spr. 36 [SATR, f. 28, descript. 3, case. 36], na 8 ark. (in Czech, in Russian).
- DAZO, f. 29, op. 1, spr. 155 [SATR, f. 29, descript. 1, case. 155], na 16 ark. (in Czech, in Russian).
- DAZO, f. 29, op. 3, spr. 72 [SATR, f. 29, descript. 3, case. 72], na 68 ark. (in Czech, in Russian).
- DAZO, f. 46, op. 4, spr. 11 [SATR, f. 46, descript. 4, case. 11], na 2 ark. (in Russian).
- DAZO, f. r – 1490, op. 4d, spr. 172 [SATR, f. r – 46, descript. 4d, case. 172], na 198 ark. (in Russian).
- Ashkinazi, Z., 1926. *Pravoslavnoe dvizhenie v" Podkarpatskoj Rusi* [Orthodox movement in Subcarpathian Rus], Uzhhorod: Tipografija Shkol'noj pomoshhi 40 s. (in Russian).
- Bor'ba za cerkov' [Struggle for the Church], 1920, *Russkaja zemlja*, 19 avgusta, s. 1. (in Russian).
- Burega, V., 2009. *Chechoslovakoe gosudarstvo i pravoslavnoe dvizhenie v Podkarpatskoj Rusi (1919 – 1922)* [The Czechoslovak State and the Orthodox Movement in Subcarpathian Rus (1919 – 1922)], *Slavjanskij al'manah*, s. 207–219. (in Russian).
- Cinek, F., 1926. *K náboženské otázce v pavnich letech naši samostatnosti, 1918 – 1925*, Olomouc, 316 s. (in Czech).
- Danilec, J., Marek, P., 2019. Success, or Defeat? On the Orthodox Mission of the Serbian Bishop Dositheus (Vasić) in Czechoslovakia in 1920 – 1926, *Kulturne dejiny / Cultural History*, №2, pp. 233–263. (in English).
- Danylets, Yu., 2009. *Pravoslavna cerkva na Zakarpatti u pershij polovyni XX st.* [The Orthodox Church in Transcarpathia in the first half of the twentieth century] / Peredmova V. Fenycha, Uzhhorod, 376 s. (in Ukrainian).
- Danylets, Yu., 2015. Z istorii represii proty pravoslavnogo dukhovenstva na Zakarpatti: protoierei Ioann Ilechko (1883 – 1958) [From the history of repressions against the Orthodox clergy in Transcarpathia: Archpriest Ioann Ilechko (1883 – 1958)], *Pravoslavny teologický sborník*, XLI (26), s. 142–154. (in Ukrainian).
- Danylets, Yu., 2020. U poshukakh jursydykciji: pravoslavna cerkva na Zakarpatti v 1918 – 1920 rr. [In Search of Jurisdiction: The Orthodox Church in Transcarpathia in 1918 – 1920], *Pravoslavny teologický sborník*, XLVI (31), s. 323–351. (in Ukrainian).
- Gavriil (Krizina), igumen, 1999. *Pravoslavna cerkva na Zakarpatt'e (vek XX)* [Orthodox Church in Transcarpathia (XX century)], Kiïv, 200 s. (in Russian).
- Grigorič, V., 1926. *Pravoslavna cirkve v republice československé*. 1. vyd. Praha: V. Čerych, 128 s. (in Czech).
- Grigorič, V., 1928. *Pravoslavna cirkve v republice československé*. 2. vyd. Praha: V. Čerych, 176 s. (in Czech).
- Kichera, V., 2019. Cerkov' i gosudarstvo na Podkarpatskoj Rusi: ot ogranichenij greko-katolicheskogo duhovenstva k kompromissu s chechoslovakoj vlast'ju (1918 – 1924) [Church and state in Subcarpathian Rus: from restrictions to compromise between Greek Catholic clergy and Czechoslovak authorities (1918 – 1924)], *Acta historica Neosoliensia. Vedecký časopis pre historické vedy*, 22, vol. 1, s. 29–44. (in Russian).
- Kto nam pomagae? [Who is helping us?] 1920, *Nauka*, 19 septembra, s. 1. (in Russian).
- Maksimishinec, V., protoierej, 2004. *Istorija Pravoslavnoj Cerkvi v Karpatskoj Rusi* [History of the Orthodox Church in Carpathian Rus], Uzhgorod: Lira, 160 s. (in Russian).
- Marek, P., 2020. «Obtížný cizinec». *Vladyka srbské pravoslavné cirkve Dositej a meziválečné Československo (1920 – 1939)*, Olomouc: UP v Olomouci, 390 s. (in Czech).
- Palinchak, M., 1996. *Derzhavno-cerkovni vidnosyny na Zakarpatti ta v Skhidnij Slovačchyni v 20-seredyni 30-kyh rokiv XX stolittja* [State-church relations in Transcarpathia and Eastern Slovakia in the 1920s and mid – 1930s], Uzhhorod, 93 s. (in Ukrainian).
- Pop, D., Voloshin, T., 2010. *Istorija Podkarpatskoj Rusi cherez prizmu hrištianskih idej* [History of Subcarpathian Rus through the prism of Christian ideas], Uzhhorod, 296 s. (in Russian).
- Preosvjashennyj Dosifej [Right Reverend Dositheus], 1921, *Russkij pravoslavnyj vrnstnik*, 9 sentjabrja, s. 1. (in Russian).
- Pro svobodu vyznání v Podkarpatské Rusi, 1920, *Národní listy*, 17 prosince, s. 4. (in Czech).
- Proch' s" terorom"! [Away with terror!] 1920, *Nauka*, 26 septembra, s. 2. (in Russian).
- Rubish, F. F., Rubish-Chuchvar, V. F., 2007. *Velyki Luchky: istoriko-etnografichne doslidzhennja* [Velyki Luchky: historical and ethnographic research]; peredm. Ju. Ju. Kerekesh. 2-e vyd., pererobl. i dop., Uzhhorod: Patent, 508 s. (in Ukrainian).
- Sergij (C'oka), ieromonah, 2013. *Pravoslavie i inocheskaja zhizn' v Zakarpatt'e v pervoj polovine XX stoletija* [Orthodoxy and monastic life in Transcarpathia in the first half of the 20th century], Lipcha, 492 s. (in Russian).
- Srbský pravoslavný biskup Dosifej, 1920, *Slovenský východ*, 12 septembra, s. 3. (in Slovak).
- Srbský pravoslavný biskup v Karpatské Rusi, 1920, *Národní listy*, 16 září, s. 3. (in Czech).
- V obce Veliké Lúčky, 1920, *Národní listy*, 13 prosince, s. 2. (in Czech).
- Vasilinec', M. M., 2007. *Bilki, selo nad Borzhavoju: dok.-hudozh. rozpovidi* [Squirrels, village above Borzhava: doc. stories], Uzhhorod: Karpati, 343 s. (in Ukrainian).
- Veliké Lúčky a pravoslavi v Podkarpatské Rusi, 1920, *Čas*, 24 prosince, s. 1. (in Czech).
- Vo Velkých Lúčkach, 1920, *Slovenský východ*, 15 decembra, s. 4. (in Slovak).
- Vypovězení pravoslavného kněze», 1920, *Národní listy*, 22 září, s. 2. (in Czech).
- Zastupci Karpatské Rusi v Praze, 1920, *Národní politika*, 15 prosince, s. 1. (in Czech).

SUMMARY

THE SPECIFIC FEATURES OF DEVELOPMENT OF THE ORTHODOX MOVEMENT IN SUBCARPATHIAN RUS IN THE SECOND HALF OF THE 1920S (BASED ON THE EXAMPLE OF BILKY AND VELYKI LUCHKY VILLAGES)

Iurii Danylets

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

This paper analyzes the newly discovered archival documents and materials of periodicals focusing on the development of the Orthodox movement in the second half of the 1920s. As an example, the author singled out two localities where Orthodoxy manifested itself yet in the early 20th century. Emphasis is placed on the fact that over this period in Subcarpathian Rus no Orthodox jurisdiction was established and there was neither bishop nor administration. All these facts used to lead to chaos and disorder within the Orthodox movement. The author argues that the population who decided to leave the Greek Catholic Church did not wish to comply with the outdated Austro-Hungarian legislation. It was indeed discriminatory and needed immediate reform. Based on the archival documents, the paper suggests that local and central authorities did not pay sufficient attention to the religious issue in the region. Due to the study of the sources it can be asserted that the government officials and the President of the Republic did not have a well-elaborated position on resolving a possible religious conflict in Subcarpathian Rus. Ignoring the population's legitimate demands for the allocation of premises for prayer meetings, led to the forcible seizure of churches and church property. The paper analyzes the content of the appeals and memoranda to the President and government officials in Prague, in which the Orthodox Christian population offered their vision of resolving the difficult situation. The Greek Catholic clergy's position as well as the bishop's position on the Orthodox movement are studied separately. The author traces the behavior of Orthodox priests in the mentioned localities. It has been concluded that the radicalization of the relations was caused by ordinary believers who did not want to follow the clergy's instructions. This issue is insufficiently explored and requires further research.

Keywords: Orthodox Movement, Velyki Luchky, Bilky, priest, Orthodox Christians, Church.

ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ І МУКАЧІВСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЄПАРХІЯ: СКЛАДНІ СТОСУНКИ В УМОВАХ ОКУПАЦІЙНИХ РЕЖИМІВ (1939 – 1944 РР.)

Майороші Марія Андріївна

магістр історії, директор музею історії,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: majorossym@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9734-9951>

В статті висвітлено взаємини між двома греко-католицькими церковними провінціями: Галицькою митрополією та Мукачівською єпархією в умовах окупаційних режимів. В цей непростий період в історії обох церковних інституцій співпраця між ними була практично унеможливлена, позаяк Галицька митрополія вже була під радянським режимом, а Мукачівська єпархія потрапила до складу Угорщини. Галицький митрополит Андрей Шептицький був змушений боротися з нападами на Греко-католицьку церкву з боку «совєтів», а мукачівський єпископ Олександр Стойка після отримання МГКЄ в 1937 році статусу «свого права» («Ecclesia sui iuris») був націлений на повну автономію єпархії. Окрему увагу автор приділяє інциденту з арештом ченців з ордену ЧСВВ угорською владою, описується процес їх звільнення, в якому брали активну участь єпископи Олександр Стойка та Міклош Дудаш, а також протоігумен Леонтій Долгій (Маріяповчанський монастир). Проаналізувавши листи-клопотання згаданих архієреїв до різних урядових структур Угорського королівства, автором зроблено висновок, що вони прикладали максимальних зусиль аби якнайшвидше домогтися визволення монахів-василіан з-під арешту. Після перших же звернень, арештованих ченців було переведено з в'язниці до монастиря отців Єзуїтів у м. Будапешт і надалі, аж до моменту свого звільнення, вони проживали тільки в монастирях. Влітку 1942 року монахи-василіани повернулися до служіння в МГКЄ. На підставі аналізу архівних джерел, а саме листуванню між галицькими священниками (які опинилися в таборах для біженців Угорщини, Австрії та Німеччини) та мукачівськими єпископами ми дізнаємося про долі цих душпастирів. Капітулярний вікарій канонік Олександр Ільницький та єпископ Міклош Дудаш в період з травня по жовтень 1944 р. не змогли надати притулок для галицьких священників, позаяк на території єпархії велися воєнні дії, але нам відомо про факт прийняття галицьких священників для служіння в МГКЄ владикою Теодором Ромжею. На жаль, після приходу радянської влади цих священників було заарештовано одними з перших: їх звинуватили у антирадянській діяльності та співпраці з націоналістичним рухом ОУН і засуджено до позбавлення волі на у виправних таборах. На жаль, про їх подальшу долю нічого не відомо. Дослідницею введено до наукового обігу серію епістолярних джерел, які стосуються історії відносин двох церковних провінцій в 1939 – 1944 рр.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Галицька митрополія, Мукачівська греко-католицька єпархія, окупаційний режим.

Постановка проблеми. Взаємини між Галицькою митрополією та Мукачівською греко-католицькою єпархією тема малодосліджена. Особливо це стосується 1939 – 1944 років. Позаяк цей період окупації для обох церковних провінцій видався складним, відносин на офіційному рівні між ними майже не було, на відміну від активних спільних заходів і комунікації між ієрархами Галицької митрополії та Мукачівської єпархії в 20–30-х рр. ХХ ст. Загалом все зводилося до рідкісних контактів на рівні особистісних взаємин окремих галицьких священників з мукачівськими єпископами, саме через призму яких і проводиться аналіз взаємин цих двох церковних інституцій.

Аналіз досліджень і публікацій. Зв'язкам між Галицькою митрополією та Мукачівською єпархією в окупаційний період приділяло небагато дослідників. Одним з перших в своїх публікаціях дану проблематику порушив церковний історик о. Атанасій Пекар, ЧСВВ [Пекар, 1996] та світський історик Володимир Фенич [Фенич, 2002]. У своїй праці про репресованих священників Мукачівської єпархії згадують про галицьких священників-біженців отці

Стефан та Даниїл Бендаси [Бендас, 1994].

Дана публікація написана в основному на архівних джерелах, більшість яких знаходяться у Державному архіві Закарпатської області (далі – ДАЗО) [напр., ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374; Там само, спр. 991]. Значна частина з цих документів – листування між єпископом Олександром Стойкою та угорськими урядовими організаціями, а саме клопотання про звільнення арештованих у 1942 р. монахів ЧСВВ. Першоджерелами для нас також були циркуляри єпископів Мукачівської єпархії – офіційні документи, які висвітлюють поточний стан справ в житті двох ГКЦ. Одним з найцінніших для нас є відомості про єпископські свячення Теодора Ромжі в умовах наближення Східного фронту [Циркуляр МГКЄ V/1944]. Автором також опрацьовано кримінальні справи репресованих галицьких священників Стефана Антонишина, Іллі Янковського та Йосифа Чубатого, які знаходилися в Архіві Управління Служби безпеки України в Закарпатській області (далі – Архів УСБУ) [Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. 2016-с.; Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. С-5354, т. I-II].

Мета. Висвітлити історію взаємин двох греко-

католицьких церковних провінцій Галицької митрополії та Мукачівської єпархії через призму перебування їх під окупацією. **Завданням** є розглянути специфіку відносин кліру обох церковних провінцій в умовах окупаційних режимів (1939 – 1944).

Виклад основного матеріалу. Напередодні Другої світової війни обидві греко-католицькі церковні провінції були добре розвиненими інституціями. Греко-католицьке духовництво окрім душпастирської діяльності також брало активну участь в культурному та громадському житті краю.

Галицька митрополія налічувала 2387 парафій, 3,6 млн. вірних, 2352 єпархіальних священників, 31 чоловічий і 121 жіночий монастир та чернечі доми [«До світла Воскресіння крізь терни катакомб», 2012, с. 9]. Митрополію очолював кир Андрей Шептицький.

В Мукачівській греко-католицькій єпархії станом на березень 1939 р. нараховувалося 315 парафій, 412 тисяч вірників, 460 церков, 8 монастирів, 355 священників і 85 ченців та чорниць [Маркусь, 1962, с. 6]. Крім того, близько 50-ти парафій Мукачівської єпархії опинилося в кордонах Словацької республіки. Вже 13 квітня 1939 р. папою Римським було затверджено Апостольську адміністрацію на чолі з пражським єпископом Павлом Гойдичем [Пекар, 1996, с. 6]. Після того, як в березні 1939 р. в силу політичних обставин владика Діонісій Нярадій виїхав за межі краю, законним єпископом МГКЄ залишався Олександр Стойка. Попри всі негаразди, на початку 1941 р. греко-католики на Підкарпатті склали більшість у порівнянні з іншими релігійними громадами: греко-католики – 412 901 (61,9%), православні – 144 659 (17,2%), іудеї – 80 598 (12,1%), римо-католики – 39 818 (6,0%), реформати – 14 825 (2,2%), євангелісти – 1858 (0,2%), інші – 2842 (2,2%) [Botlik, 1997, old. 256].

В період з 22 березня по 17 липня 1939 р. керівником Підкарпатського краю був начальник угорської військової адміністрації дивізійний генерал Бейла Новакович, а цивільним урядовим комісаром було призначено греко-католицького священника Юлія Марину [Фенич, 2002, с. 63]. Від Підкарпаття в обох палатах Державних зборів (парламенту) Угорщини нараховувалося 26 депутатів. Значна кількість з яких були греко-католицькими священниками. В різні періоди депутатами були: єпископ Олександр Стойка, д-р Стефан Фенцик, д-р Євгеній Ортутай, канонік Олександр Ільницький та д-р Юлій Марина, о. Петро Дем'янович, титулярний канонік Іван Рабар із Великих Лучок, архідиякон Рудольф Кабацій із Середнього (входили до складу ініціативної або дорадчої комісії в травні 1939 р., що діяла в рамках 12-ти радників при головному регентському радникові каноніку О. Ільницькому), а також Ф. Кампо і Е. Бокшай [Фенич, 2002, с. 63].

Як бачимо, греко-католицький клір брав активну участь у громадсько-політичному житті краю. Хоч часто між священниками були ідейні розбіжності щодо подальшої долі Підкарпаття, але вони змогли об'єднати зусилля і в січні 1941 р. заснувати культурно-просвітницьке товариство «Подкарпатське общество наук» [Зоря-Најнал, 1941, с. 185].

Ініціаторами заснування такого товариства були єпископ Олександр Стойка, а також каноніки Олександр Ільницький та Юлій Марина. Основним напрямком діяльності товариства було визначено розвиток науки і культури краю, підтримка місцевої еліти, але без політики. Першим головою ПОН став академік Угорської академії наук Антал Годинка, а вже з червня 1942 р. його на цій посаді замінив канонік Олександр Ільницький (його заступником став о. Іриней Кондратович) [Літературна неділя, 1942, с. 121–123]. Товариство мало свої періодичні видання: часопис «Літературна Неділя» та народознавчий журнал «Руська Молодежь» (ред. І. Гарайда), науковий кварталник «Зоря-Најнал» (гол. редактор Іриней Кондратович) [Фенич, 2002, с. 63]. Це було одне з небагатьох товариств, що здійснювало видавничу та просвітницьку діяльність.

Єпископ Олександр Стойка не полишав надії отримати автономію як для Підкарпаття, так і для управління єпархією. Будапешт мав наміри повернути МГКЄ під протекторат Егерського архієпископства (на очільника єпархії розглядалася кандидатура архієпископа Антона Паппа) [Пекар, 1992, р. 306]. Після переговорів у Римі єпископ Олександр Стойка все ж був призначений Апостольським адміністратором Мукачівської єпархії, що автоматично (відповідно до угорської Конституції зробило його членом Верхньої палати парламенту) [Мазурок, 2009, с. 149]. Влітку 1939 р. владика Олександр Стойка склав присягу на вірність Угорщини [ДАЗО, ф. 151, оп. 18, спр. 1496, арк. 2].

Спочатку Угорська держава прагнула встановити тотальний контроль над релігійними громадами, все ж пізніше авторитарну політику змінила на більш ліберальну (наприклад, 18 липня 1939 р. адміністрація Ужгорода видала наказ про проведення Літургій у всіх релігійних громадах угорською мовою, однак цього положення не дотримувалися). Якщо місцеві релігійні громади були лояльні до уряду, натомість отримували можливість розвитку, звісно, в рамках державної політики. Яскраво вираженої релігійної чи національної дискримінації не було [Мазурок, 2009, с. 151].

Однак, певне упереджене ставлення угорська влада мала до отців-василіан. Планувалося з'єднати всі василіанські монастирі, що знаходилися на території Угорщини в одну провінцію, осідком якої мав стати Маріяповчанський монастир з провінціалом о. Леонтієм Йосифом Долгієм. Також монастирями для русинів мав опікуватися о. Антоній Августин Гаш-Станинець, для угорців – о. Варфоломій Василь Дудаш, для румунів – о. Атанасій Аврелій Максим [Циркуляр VI, 1940, с. 43].

Перші утиски розпочалися вже 18 березня 1939 р., коли угорськими жандармами було здійснено обшук в Імстичівському монастирі. В результаті настоятель о. Петро Котович перейшов до Мукачівського монастиря, а потім був вимушений залишити територію краю. Згодом його було призначено на місійну працю до Канади [Записки ЧСВВ, XI (1982), с. 508]. Більшість монахів ЧСВВ як от о. Христофор Миськів (Малоберезнянський монастир) були змушені тікати через Румунію до Югославії, звідки за допомогою комітету для біженців монахи роз'їхалися

по різних куточкам світу [Фенич, Цапулич, 2004, с. 94].

Однак, василіанські монастирі продовжували діяти. В Ужгородському монастирі настоятелем був о. Б. Дудаш, Мукачівському – о. Й. Гегедюш, Мало-березнянському – о. М. Сабо, Боронявському – о. Й. Кіш та Імстичівському – о. В. Жаткович [Циркуляр VI, 1940, с. 43].

В лютому 1941 р. сталася прикра ситуація з отцями-василіанами в монастирі на Чернечій горі. Про це у своїх спогадах розповідає о. Мелетій Малинич: «о. Теодозій Легеза, який завідував порядком проведення богослужінь видав попередження, щоб не вживати українську мову при церковнослужінні, тільки місцеву. Після декількох попереджень 4 лютого 1941 року о. Теодозій вже прийшов з поліціантами, нас арештували і відвезли в Ужгород, де вже були інші отці. Допит проводили з 4 по 12 лютого, відносилися дуже толерантно. 11 лютого нас відвезли до в'язниці у Будапешт, зняли опис, а далі привели до єзуїтського монастиря. Було всього дев'ять осіб: о. Полікарп Лозан, о. Йосип Завадяк, о. Антоній Станканинець, о. Іван Сотмарій, о. Іван Сідней, о. Дмитро Дребітко, о. Антоній Мондик, о. Богдан Мересій. Там потримали два тижні, потім старших відправили в Трансільванію, молодших – в Угорщину, з надією на перевиховання» [Архів Інституту історії Церкви (АІЦ), ф. П1, оп. 1, спр. 430].

Ця подія не залишилася поза увагою єпископа Олександра, який доклав чималих зусиль для звільнення монахів. Вже 6 лютого 1941 р. владику Олександр Стойка пише листа до єпископа Гайдудорозької єпархії Міклоша Дудаша з проханням «допомогти як в ім'я Церкви, так і заради свого чину, деякі члени якого потрапили у складну ситуацію, цим піддаючи небезпеці всю спільноту» [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, арк. 2]. Також просить владику М. Дудаша про приїзд до Ужгорода разом з провінціалом о. Л. Долгієм, щоб спільно виправити ситуацію, яка склалася. З відповіддю єпископ Міклош Дудаш не забарився, він сам належав до цього Чину і, звісно, турбувався долею монахів. Вже 8 лютого 1941 р. в своєму листі до єпископа Олександра він пише: «Із здивуванням та біллю дізнався про поведінку деяких членів Чину і неприємну ситуацію, яка трапилася. Провінцій Долгій попередив мене і на його запрошення я виїхав у Маріяповч. Він і його попередник сказали, що попереджали цих осіб, якби вони слухалися з відданістю, то цього б не трапилося. Я, бачачи серйозність та небезпечність ситуації, запропонував керівництву Чину свою підтримку та допомогу. Згідно з домовленістю, я із землі Сейкеї поїду в Будапешт, більше того, якщо є необхідність, готовий поїхати і до Естергому. Провінцій о. П. Козьма хоче провести переговори з Вашим Преосвященством і з інформацією у вітворок будемо вирушати до Ужгорода. Так ми вчора домовилися в Марія-Повчі. У відданих молитвах та найщирішою повагою, єпископ Міклош» [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, арк. 4].

Протоігумен Леонтій Долгій 7 лютого 1941 р. вже особисто звертається до єпископа Олександра Стойки, «як до щирого прихильника нашого Чину» з

проханням про допомогу та підтримку у відповідних владних структурах [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, арк. 3]. Провінціал дуже переживав за подальше становище всього ЧСВВ і підкреслював, що керівництво Чину не знало про дії підозрюваних. Єпископи Олександр Стойка та Міклош Дудаш прикладали всіх зусиль, щоб звільнити отців-василіан. Також ієрархи намагалися забезпечити ув'язненим монахам якомога комфортне перебування в монастирі Будапешта (через каноніка Миколу Крайняка просили, щоб надали належні умови для проживання та забезпечили одягом та церковною літературою на старослов'янській мові для ведення богослужіння) [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, арк. 7].

Більше року велися перемовини та листування єпископів з урядовим уповноваженим по території Підкарпаття та Міністерством внутрішніх справ Угорщини. І тільки в березні 1942 р. за безпосереднього втручання папського нунція, який перебував у Будапешті, було досягнуто домовленості щодо умов звільнення арештованих отців-василіан. Єпископи Мукачівської та Гайдудорозької греко-католицьких єпархій Олександр Стойка і Міклош Дудаш разом з провінцієм угорських отців-василіан Леонтієм Долгієм надіслали кожен особисто, а потім і одну спільну заяву на МВС п. Ф. Керестеш-Фішера, в якій зобов'язувалися виконати умови Апостольського нунція Анджело Ротта (від 14 березня 1942 р. №7032/42) [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, арк. 10] та урядового уповноваженого Пала Томчані, а саме надати місця перебування отців-василіан після їх звільнення, і вони мають бути розселені там, де головують щирі прихильники державницької ідеї Угорщини, а також «у подальшому не відправляти ні звільнених з-під інтернації, ні інших членів ЧСВВ на навчання, чи з будь-яких інших причин до Галичини» [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, арк. 9]. В спільній заяві трьох архієреїв від 21 березня 1942 р. було вказано наступне: «На основі наших заяв дуже просимо Ваше панство, щоб дев'ятьох отців було звільнено і дозволено повернутися до Підкарпаття. Цим листом ми висловлюємо повагу уряду Угорського королівства, Вам та урядовому уповноваженому по Підкарпаттю» [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, арк. 10].

Посередником між єпископами та урядом Угорщини був урядовий уповноважений по Підкарпаттю Пал Томчані. З його листування з єпископом О. Стойкою можна зробити висновок, що це були не просто офіційні відносини, але й дружні. Вже 27 березня 1942 р. Пал Томчані надсилає відповідь до владики Олександра Стойки: «Ваші офіційні заяви я особисто передав міністру внутрішніх справ і тепер вже не буде перешкод тому, щоб згадані 9 монахів могли повернутися. Однак, поки немає наказу п. міністра, нам потрібно знати, у яких монастирях вони будуть жити і хто буде їх провінціалами. Прошу терміново з'ясувати це питання, адже наказ міністра з'явиться тільки після того, як ми отримаємо і перевіримо цю інформацію. Так само просимо, якщо ці отці будуть змінювати місце перебування, нас треба буде повідомити. Також вважаю за необхідне, щоб монахи після звільнення поїхали до Ужгорода і Ти, зі своєю авторитетністю, їм

пояснив правила поведінки. Дуже радий, що нам вдалося вирішити це питання і сподіваюсь, отців-василіани будуть вдячні» [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, арк. 16].

9 квітня 1941 р. Леонтій Долгій надав точний список розподілу арештованих отців-василіан по монастирях: 1) Мукачівський монастир: провінцій Матей Євчак – оо. Богдан Мересій, Антоній Мондик, Діонізій Дребітко; 2) Малоберезнянський: провінцій Микола Сабов – Мелетій Малинич; 3) Імстичівський монастир: провінцій Діонісій Жаткович – о. Іван Сідей; 4) Хуст-Боронявський монастир: провінцій Микола Шепя – Й. Завадяк; 5) Марія-Повчанський монастир: провінцій Леонтій Долгій – оо. Антон Станканинець, Іван Сатмарій, Полікарп Лозан [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, арк. 19].

Цей факт підтверджує у своєму листі і єпископ Олександр Стойка: «В цих монастирях головують не просто віддані патріоти, а прямо кажучи справжні угорські керівники. Тільки в Хуст-Боронявському русин, якому не тільки з церковної, але й з державницької точки зору можна довірятись, у чому я переконався на власному досвіді» [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, арк. 20].

Таким чином, спільними зусиллями, в серпні 1942 р. вище згаданих нами отців-василіан було звільнено і скеровано на нові місця призначення. Їм було дозволено займатися душпастирською та місійною діяльністю, брати участь у відпустах та масових заходах [Циркуляр МГКЄ II, 1942, с. 28].

В тому ж 1942 р. німецькою розвідкою в Галичині було перехоплено і передано угорським властям список людей із Підкарпаття, що співпрацювали з націоналістами. Це призвело до масових обшуків, а потім і арештів сотень учнів та студентів, серед яких були і молоді священники і семінаристи. Завдяки численним зверненням і клопотанням єпископа Олександра Стойки понад 200 арештантів були амністовані регентом Королівства Угорщини Міклошем Горті. Більшості звільненим вдалося повернутися до навчання [Пекар, 1996, с. 59–60].

Після тривалої хвороби 31 травня 1943 р. помирає владика Олександр Стойка. На часи його єпископства випало чимало випробувань, але він намагався підтримувати душпастирів та вірників як духовно, так і матеріально. «А тепер – на жаль – из смутных досвидовь знаеме, что якь много злого принесло религийное несогласие межи русинами нашой Церкви и народу на нашей родной земле на всякомь полю, и зато изъ великой любви къ Святой Матери Церкви и нашему народу словами апостола прошу Вас: «Аще другъ друга сифдаете и оугрызаєте, блюдитесь, да не другъ от друга истребленны будете» [Циркуляр МГКЄ II, 1941, с. 17]. Всі пастирські послання єпископа Олександра Стойки закликали до єдності, любові та підтримки одне одного у важкі часи війни, що він неодноразово довів своїми справами.

2 червня 1943 р. Капітула Мукачівської греко-католицької єпархії обирає каноніка Олександра Ільницького капітулярним вікарієм [Циркуляр МГКЄ IV, 1943, с. 1]. Так тривало до 11 грудня 1944 року. Тоді папа призначив єпископа Гайдудорозької єпархії Міклоша Дудаша апостольським адміністратором

Мукачівської греко-католицької єпархії: «Знаю я то, что в тяжких, полних мурами часах перебираю я сію славной минулости Епархию и при тяжких условиях стаю я на чоло богобойного стада Христового» [Циркуляр МГКЄ II, 1944, с. 1].

Життя протікало у важких воєнних умовах, тому в квітні 1944 р., враховуючи всю складність ситуації, єпископом Міклошем Дудашем було видано наступні вказівки для священників МГКЄ: дозволялося проводити Літургію в будь-якій хаті чи іншому придатному для цього приміщенні, в цивільному одязі, без золотої чаші та дискоса; можна було для причастя використовувати звичайний хліб; священник мав мати при собі малий літургійник, а ще краще знати напам'ять літургію св. Іоана Златоустого; дозволялося уділяти таїнство Причастя поза межами храму [Циркуляр II МГКЄ, 1944, с. 1].

Позаяк владіці Міклошу Дудашу було важко управляти одночасно двома єпархіями, 8 вересня 1944 р. папою Пієм XII було призначено Георгія Теодора Ромжу (1944 – 1947) титулярним єпископом Апійським та владикою-ординарієм Мукачівської єпархії (є відомості про копію листа будапештського апостольського нунція А. Ротта примасові-кардиналу Угорщини Юстиніану Шереді про рішення Святого Престолу за №12048/44 від 16 вересня 1944 р. щодо іменування о. Т. Ромжі єпископом) [Пушкаш, 2001, с. 78]. Хіротонія відбулася 24 вересня 1944 р. в Кафедральному соборі Ужгорода [Циркуляр V МГКЄ, 1944, с. 22].

Активні бойові дії, що велися на територіях обох церковних провінцій унеможлилювали взаємини між ними на рівні інституцій. Про це свідчать випадки особистих звернень галицьких священників-біженців, які потерпіли під час Другої світової війни до мукачівських єпископів про тимчасове місце проживання і працевлаштування. З тих, що збереглися документальні підтвердження в період з 1944 р. по 1945 р. звернулося шість священників і у кожного з них була своя трагічна історія.

Першим у травні 1944 року звернувся о. Володимир Пилипець, парох с. Ослави Станіславської (з 1962 р. Івано-Франківської) області, так як через фронтові події втратив жінку, маму і трьох діток, а також знищено все матеріальне майно. Священник просить Мукачівського владика про тимчасовий притулок у випадку евакуації з Галичини [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 991, арк. 2]. Цим питанням зайнявся ігумен МГКЄ Євменій Дулішкович, який у червні 1944 року отримав чітку відповідь від головного управління каноніків єпископської резиденції про те, що єпископ мукачівський вже звертався до МВС Угорщини з проханням прийняти біженців з Галичини, на що отримав категоричну відмову, мотивовану воєнним станом [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 991, арк. 3].

Зі схожим проханням у серпні 1944 р. до єпископа звернувся о. Микола Угорчак (так само з Станіславівської дієцезії), який опинився в Угорщині у таборі для біженців у м. Шаторуйгелі [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 991, арк. 8–10]. Його храм згорів, а він був евакуйований. Незважаючи на всі клопотання владика перед владою, йому відповіли категоричною відмовою, мотивуючи тим, що наразі край є

територією воєнних операцій, що означало заборону на проживання для «посторонніх осіб». Саме тому вже декільком священникам-біженцям були змушені відмовити [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 991, арк. 9]. «Ми не в змозі допомогти у Вашій важкій ситуації, бо Вас як біженця серед русинів в душпастирській роботі асимілювати не можна і на угорській території немає сенсу. Ви допоможете Матері-Церкві, якщо будете займатися душпастирською роботою серед Ваших братів-біженців з Галичини», – ось така відповідь була дана тодішнім мукачівським владикою Міклошем Дудашем [ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 991, арк. 11]. Таким чином, нам невідомі факти про надання притулку для галицьких священників-біженців за капітулярного вікарія каноніка Олександра Ільницького та єпископа Міклоша Дудаша.

Інші галицькі священники почали повертатися з Австрії та Німеччини у серпні 1945 р. у зв'язку з репатріацією – отці Степан Антонишин, Андрій Дубицький, Йосиф Чубатий та Ілля Янковський. На цей раз в середині серпня 1945 р. священники самостійно добралися до м. Мукачеве, маючи на меті повернутися до Галичини [Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. С-5354, т. I, арк. 185]. Але тут їм повідомили, що до села Лавочне ешелони не їздять, так як був пошкоджений тунель і вони були змушені зупинитися у знайомій о. Іллі Янковського [Там само, арк. 188]. Так співпало, що 28 серпня на свято Успіння Богородиці, як завжди, до Мукачеве на відпуст приїжджав єпископ, на той час ним був Теодор Ромжа. Дізнавшись про це, священники направилися до нього з проханням про подальше працевлаштування [Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. 2016-с, арк. 28]. Вже 31 серпня отці Стефан, Ілля, Йосиф та Андрій прибули до владики Теодора Ромжі на прийом, сподіваючись бути влаштованими на службу в парафії Мукачівської єпархії. Єпископ відразу ж дав схвальну відповідь, невідкладно призначивши їх на наступні парафії: о. Стефана Антонишина – с. Княгиня Великоберезнянського району, о. Йосифа Чубатого – с. Майдан Міжгірського району, о. Іллю Янковського та Андрія Дубицького (вони були родичами) до с. Смереково Великоберезнянського округу у зв'язку з відсутністю місця для служіння [Там само, арк. 28].

Кожен із цих душпастирів мав особливу непросту долю. Почнемо з о. Стефана Антонишина, який народився 5 серпня 1901 р. у м. Львові. Ще юнаком він вирішує посвятити своє життя Богу і вступає в монастир в с. Збоїска (неподалік від Львова), звідки в 1923 по 1928 рр. навчається в Бельгії, там же в 1929 році був рукоположений на священника. З 1929 по 1931 р. – вже як монах служив у с. Збоїска, наступні 5 років проживав в м. Станіслав у монастирі, з 1936 по 1939 рр. служив в с. Голоско, а з 1939 р. за власним бажанням пішов служити в с. Беско, звідти в с. Брунари, з листопада 1941 по жовтень 1944 р. жив у с. Долина. Побоюючись репресій з боку польської влади, пішов до монастиря м. Кракова, а потім у зв'язку з поганим матеріальним становищем виїхав до Австрії, де о. Стефан вступив до монастиря м. Пулькау (Австрія) (тут пробув до серпня 1945 року і разом з іншими священниками виїхав на Закарпаття) [Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. 2016-с, арк. 14–19].

3 серпня 1945 р. о. Стефан Антонишин служив в с. Княгиня, Великоберезнянського округу, а з 25 березня 1946 р. після особистого прохання його було переведено до с. Костева Пастель. З 16 серпня 1948 р. капітулярний вікарій МГКЄ Микола Мураній переводить о. Стефана до с. Люта, так як попереднього пароха о. Юлія Іванчо було заарештовано. Отець Стефан Антонишин служив тут до свого арешту 8 вересня 1948 року. Його звинуватили в співпраці з німецькими окупантами в 1943 р. на території Галичини, а також за антирадянську діяльність [Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. 2016-с, арк. 29–30]. Стефана Антонишина було засуджено 13 листопада 1948 р. до 10 років позбавлення волі з поразкою в правах терміном на 5 років і конфіскацією майна за ст. 54.10 ч.1 КК УРСР [Там само, арк. 148].

Священники Ілля Янковський та Йосиф Чубатий проходили по одній справі, вони товаришували ще з 1944 р. і разом приїхали з Австрії на Закарпаття. Радянські органи держбезпеки арештували їх за звинувачення у співпраці з ОУН. Священник І. Янковський народився 1 лютого 1902 р. в с. Добровляни Стрийського району Дрогобицької області. В кінці травня 1919 р. він добровільно пішов служити в Українську галицьку армію. Спочатку був у полоні у поляків, а потім заарештований польською поліцією за зрив виборів до Сейму. З 1925 по 1929 рр. навчався у Львівській богословській семінарії. З квітня 1930 р. він був висвячений на душпастиря, після чого служив у таких парафіях с. Сенечів і с. Славськ [Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. С-5354, т. II, арк. 62–64]. Ілля Янковський в 1935 р. в с. Сенечів створив місцевий осередок «Просвіти» (один з фактів, який використовували радянські спецслужби для підтвердження звинувачення у націоналістичній діяльності) [Там само, арк. 68]. У вересні 1944 року під час наступу радянських військ він разом зі своєю родиною та друзями, серед яких були отці Андрій Дубицький та Йосиф Чубатий виїхали у м. Штрасгоф (Австрія) до табору біженців, а потім проживали у м. Пулькау (Австрія), звідки й приїхали на Закарпаття.

Після зустрічі з єпископом Теодором Ромжею він був направлений в с. Смереково, а з серпня 1947 р. – за особистим проханням був переведений в с. Малий Березний, де і був арештований 16 липня 1948 р. [Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. С-5354, т. I, арк. 185].

Священник Андрій Дубицький 1887 року народження проживав разом зі своїм зятем Іллею Янковським у до вересня 1944 року у Славську, надалі виїхав разом з ним до Австрії і так же у 1945 р. після приїзду на Закарпаття був призначений єпископом Теодором Ромжею в с. Смереково, однак зі слів отця Іллі Янковського з його допиту випливає, що отець Андрій Дубинський на момент 1948 року вже проживав у с. Вільховець Бережанського району Тернопільської області, де служив священником [Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. С-5354, т. II, арк. 59].

Священник Йосиф Чубатий народився 1909 р. в с. Жабо-Круки Городецького району Станіславської області. Навчався в Львівській духовній семінарії, після чого в 1938 р. митрополитом Андреем Шептицьким був рукоположений і до червня 1944 р. прослужив парохом в с. Добряни Стрийського району

Дрогобицької області [Там само, арк. 186]. З червня 1944 р. весь час товаришував і працював разом з о. Іллею Янковським аж до моменту арешту. Отця Йосифа Чубатого, по даним з допиту, арештували за членство в ОУН, вербування і створення нових груп націоналістичних організацій [Там само, арк. 261].

Душпастирів в листопаді 1948 р. було засуджено до 10-ти років позбавлення волі по статті 54.4 і відправлено до таборів Сибіру [Там само, арк. 262]. Подальша доля арештованих священників невідома.

Висновки. Незважаючи на те, що офіційні відносини між Галицькою митрополією та Мукачівською єпархією в силу певних історичних обставин не здійснювалися, контакти підтримувалися саме завдяки особистісним взаєминам між кліром обох провінцій. Мукачівські єпископи Олександр Стойка та Теодор Ромжа проявили справжню пасторську опіку щодо своїх «олтарних братів», допомагаючи їм у скрутні часи. Як нами вже згадувалося, владика Олександр

Стойка допомагав у звільненні заарештованих угорською владою монахів-василіан, а єпископ Теодор Ромжа надав прихисток галицьким священникам, які не змогли повернутися додому з таборів для біженців після закінчення Другої світової війни.

На долю обох церковних провінцій випали окупація, активні бойові дії та зміна влади. Церква в ці складні часи пробувала всіляко підтримувати населення, паралельно борючись за власне існування.

Священнослужителі окрім душпастирської діяльності також займалися громадською, науковою, культурно-просвітницькою, а часто і політичною діяльністю. При цьому було багато ідеологічних розбіжностей щодо майбутнього як МГКЄ, так і краю в цілому. Стосовно відносин між церковними провінціями, то кожна з них мали вирішувати свої проблеми, тому для активної співпраці не було ні сприятливих умов, ні можливостей.

Список використаних джерел

- Botlik, J., 1997. *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646 – 1997)*, Budapest: Hatodik sír alapítvány új mandátum könyvkiadó, 335 old.
- Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області, ф. 7, оп. 1, спр. 2016-с., на 161 арк.
- Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. С-5354, т. I, на 295 арк.
- Архів УСБУ, ф. 7, оп. 1, спр. С-5354, т. II, на 300 арк.
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 18, спр. 1496, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 374, на 25 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 24, спр. 991, на 12 арк.
- Бендас, С., Бендас, Д., 1999. *Священники – мученики, сповідники віри*, Ужгород: Закарпаття, 412 с.
- «До світла Воскресіння крізь терни катакомб. Підпільна діяльність та легалізація Української Греко-Католицької Церкви», 2012, Львів, 79 с.
- Життєпис о. Петра Котовича, ЧСВВ (1873–1955), 1982, *Записки ЧСВВ*, XI, с. 508–511.
- Зоря-Најнал*, 1941, Ужгород, роч. 1, чис. 1–2, с. 185.
- Інтерв'ю з о. Мелетієм Малиничем від 27.10.1994, м. Свалява, Закарпатської обл., Архів Інституту Історії Церкви, ф. П1, оп. 1, спр. 430.
- Літературна неділя*, 1942, 5 юлія, с. 121–123.
- Мазурок, І., 2009. Владно-конфесійні відносини на Закарпатті у 1939 – 1944 рр.: історико-правовий аспект, *Держава і право*, випуск 45, с. 147–152.
- Маркусь, В., 1962. Нищення Греко-Католицької Церкви в Мукачівській єпархії в 1945 – 50 рр., *Записки НТШ*, том CLXIX, 23 с.
- Пекар, А., 1996. Греко-католицька церква за мадярської окупації, *Карпатський край*, річник 6-й, № 8–12 (115), Ужгород, с. 58–63.
- Пекар, А., 1992. Греко-католицька церква під час Карпатської України (Доповідь виголошена на симпозиумі НТШ в Нью-Йорку, з нагоди 50-ліття проголошення Карпатської України), *Analecta Ordinis S. Basilii Magni ecclesiae catholicae Ucrainae persecutae dedicate (1945 – 1990)*, Sectio II, ol. XIV (XX), Fasc. 1–4, Romae: Sumptibus PP. Basilianorum, p. 302–308.
- Пушкаш, Л., 2001. *о. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа*, Львів: Ін-т Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 244 с.
- Фенич, В., 2002. Церковна політика угорського уряду та національно-політична заангажованість греко-католицького і православного духовенства Закарпаття (березень 1939 – жовтень 1944 рр.), *Carpatica – Карпатика*, випуск 20: Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи / Відп. за вип.: В. І. Фенич, Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, с. 61–103.
- Фенич, В., Цапулич, О., 2004. *Малоберезнянський Свято-Миколаївський монастир та нарис історії Чину св. Василія Великого на Закарпатті*, Ужгород: Вид-во В. Падяка, 188 с.
- Циркуляр VI/1940 від 27.12.1940 Мукачівської греко-католицької єпархії, 1940, 43 арк. / Копія
- Циркуляр II/1941 від 23.02.1941 МГКЄ, 1941, 20 арк. / Копія
- Циркуляр IV/1943 від 3.06.1943 МГКЄ, 1943, 1 арк. / Копія
- Циркуляр II/1944 від 15.02.1944 МГКЄ, 1944, 2 арк. / Копія
- Циркуляр V/1944 від 6.10.1944 МГКЄ, 1944, 24 арк. / Копія

References

- Arkhiv Upravlinnja Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zakarpatskij oblasti [Archive of the Security Service of Ukraine in the Transcarpathian region], f. 7, op. 1, spr. 2016-s, 161 ark. (in Ukrainian).
- Arkhiv Upravlinnja Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zakarpatskij oblasti [Archive of the Security Service of Ukraine in the Transcarpathian region], f. 7, op. 1, spr. S-5354, t. I, 295 ark. (in Ukrainian).
- Arkhiv Upravlinnja Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zakarpatskij oblasti [Archive of the Security Service of Ukraine in the Transcarpathian region], f. 7, op. 1, spr. S-5354, t. II, 300 ark. (in Ukrainian).

- Bendas, S., Bendas, D., 1999. *Svjashhenyky – muchenyky, spovidnyky viry* [Priests – martyrs, confessors of the faith], Uzhhorod: Zakarpattja, 412 s. (in Ukrainian).
- Cyrkuljar II/1941 vid 23.02.1941 Mukachivskojki ghreko-katolycjkoji jeparkhiji, 1941, 20 ark. / Kopija [Circular II / 1941 of 23.02.1941 of [GCEM] / Copy] (in Ukrainian).
- Cyrkuljar II/1944 vid 15.02.1944 Mukachivskojki ghreko-katolycjkoji jeparkhiji, 1944, 2 ark. / Kopija [Circular II / 1944 of 15.02.1944 of [GCEM] / Copy] (in Ukrainian).
- Cyrkuljar IV/1943 vid 03.06.1943 Mukachivskojki ghreko-katolycjkoji jeparkhiji, 1943, 1 ark. / Kopija [Circular IV / 1943 of 03.06.1943 of [GCEM] / Copy] (in Ukrainian).
- Cyrkuljar V/1944 vid 06.10.1944 Mukachivskojki ghreko-katolycjkoji jeparkhiji, 1940, 24 ark. / Kopija [Circular V/ 1944 of 06.10.1944 of [GCEM] / Copy] (in Ukrainian).
- Cyrkuljar VI/1940 vid 27.12.1940 Mukachivskojki ghreko-katolycjkoji jeparkhiji, 1940, 43 ark. / Kopija [Circular VI / 1940 of December 27, 1940 of the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo [GCEM] / Copy] (in Ukrainian).
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoji oblasti [State Archives of the Transcarpathian region (SATR)] f.151, op. 18, spr. 1496, 2 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR] f.151, op. 24, spr. 374, 25 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR] f. 151, op. 24, spr. 991, 12 ark. (in Ukrainian).
- «Do svitla Voskresinnja krizj terny katakomb. Pidpiljna dijalnistj ta leghalizacija Ukrajinskoji Ghreko-Katolycjkoji Cerkvy», 2012, [To the light of the Resurrection through the thorns of the catacombs. Underground activity and legalization of the Ukrainian Greek Catholic Church], Ljviv, 79 s. (in Ukrainian).
- Fenyh, V., 2002. Cerkovna polityka ughorsjokogho urjadu ta nacionaljno-politychna zaanghazhovanistj ghreko-katolycjokogho i pravoslavnogho dukhovenstva Zakarpattja (berezenj 1939 – zhovtenj 1944 rr.) [Church policy of the Hungarian government and national-political involvement of the Greek Catholic and Orthodox clergy of Transcarpathia (March 1939 – October 1944)], *Carpatica – Karpatyka*, vypusk 20: Religijna i cerkva v krajinakh Centraljnoji ta Pivdenno-Skhidnoji Jevropy / Vidp. za vyp.: V. I. Fenyh, Uzhhorod: Vydavnytvo Uzhhorodskogho nacionaljnogho universytetu, s. 61–103 (in Ukrainian).
- Fenyh, V., Capulych, O., 2004. *Malobereznjanskyj Svjato-Mykolajivskyj monastyr ta narys istoriji Chynu sv. Vasylija Velykogho na Zakarpatti* [Malobereznjansky St. Nicholas Monastery and an essay on the history of the Order of St. Basil the Great in Transcarpathia], Uzhhorod: Vyd-vo V. Padjaka, 188 s. (in Ukrainian).
- Interv'ju z o. Meletijem Malynychem vid 27.10.1994, [Interview with Fr. Meletij Malynych] m. Svaljava, Zakarpatskoji obl., Arkhiv Instytutu Istoriji Cerkvy, f. P1, op.1, spr. 430. (in Ukrainian).
- Lyteraturna nedelja* [Literary Week], 1942, 5 ijulyja, s. 121–123. (in Ukrainian).
- Markusj, V., 1962. Nyshhennja Ghreko-Katolycjkoji Cerkvy v Mukachivskij jeparkhiji v 1945 – 50 rr. [Destruction of the Greek Catholic Church in the Mukachevo Diocese in 1945 – 50], *Zapysky NTSh*, tom CLXIX, 23 s. (in Ukrainian).
- Mazurok, I., 2009. Vladno-konfesijni vidnosyny na Zakarpatti u 1939 – 1944 rr.: istoryko-pravovyj aspekt [Power-confessional relations in Transcarpathia in 1939 – 1944: historical and legal aspect], *Derzhava i pravo*, vypusk 45, s. 147–152. (in Ukrainian).
- Pekar, A., 1992. Ghreko-katolycjka cerkva pid chas Karpatskoji Ukrainy [Greek Catholic Church during the Carpathian Ukraine] (Dopovidj vygholoshena na sympozijumi NTSh v Njuj-Jorku, z naghody 50-littja progoloshennja Karpatskoji Ukrainy), *Analecta Ordinis S. Basilii Magni ecclesiae catholicae Ucrainae persecutae dedicate* (1945 – 1990), Sectio II, ol. XIV (XX), Fasc. 1–4, Romae: Sumptibus PP. Basilianorum, s. 302–308. (in Ukrainian).
- Pekar, A., 1996. Ghreko-katolycjka cerkva za madjarskoji okupaciji [Greek Catholic Church during the Hungarian occupation, Carpathian region], *Karpatskyj kraj*, richnyk 6-j, 8–12 (115), Uzhhorod, s. 58–63 (in Ukrainian).
- Pushkash, L., 2001. *o. Kyr Teodor Romzha: Zhyttja i smertj jepyskopa* [Fr. Cyrus Theodore Romzha: The Life and Death of a Bishop], Ljviv: In-t Istoriji Cerkvy Ljvivskojki Boghoslovskojki Akademiji, 244 s. (in Ukrainian).
- Zhyttjepys o. Petra Kotovycha, ChSVV (1873 – 1955), 1982, [Biography of Fr. Peter Kotovich, OSBM (1873 – 1955)], *Zapysky ChSVV*, KhI, s. 508–511. (in Ukrainian).
- Zorja-Hajnal*, 1941, Uzhhorod, roch. 1, chys. 1–2, s. 185. (in Ukrainian).

SUMMARY

THE METROPOLITANATE GALICIA AND THE GREEK CATHOLIC EPARCHY OF MUKACHEVO: DIFFICULT RELATIONS UNDER OCCUPATION REGIMES (1939 – 1944)

Maria Majoroshi

Master of History, Director of the Museum of History,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The relationships between two Greek Catholic Provinces: the Metropolitanate of Galicia and the Eparchy of Mukachevo under occupation regimes, are highlighted in the article. During this difficult period in the history of both church institutions, cooperation between them was almost impossible since the Metropolitanate of Galicia was already under the Soviet regime while the Eparchy of Mukachevo became part of Hungary. Metropolitan of Galicia Andrey Sheptytsky was forced to fight attacks on the Greek Catholic Church by the "Soviets" and Bishop of Mukachevo Oleksandr Stoyka after receiving the status of "one's own right" ("Ecclesia sui juris") by the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo in 1937, was aimed at full autonomy of the eparchy. The author pays special attention to the incident with the arrest of monks from the Order of St. Basil the Great by the Hungarian authorities. The author describes the process of their release, in which bishops Oleksandr Stoyka and Miklosh Dudash, as well as archpriest Leontii Dolhii (Mariapovchanskyi (Máriapócs) monastery), took an active part. After analyzing the letters of the mentioned bishops to various government

structures of the Kingdom of Hungary, the author concluded that they made every effort to get the Basilian monks out of prison as soon as possible. After the first appeals, the arrested monks were transferred from prison to the Jesuit Church in Budapest, and later, until the moment of their liberation, they lived only in monasteries. Finally, the Basilian monks were released and returned to serve in the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo in August 1942. They were also allowed to engage in missionary activities and participate in mass events. Based on the analysis of archival sources, namely correspondence between Galician priests (who found themselves in refugee camps in Hungary, Austria and Germany) and Mukachevo bishops, we learn about the fate of these pastors, as well as the fact that Bishop Teodor Romzha accepted them for service in the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo. Unfortunately, after the arrival of Soviet authority, Galician priests were arrested: they were accused of anti-Soviet activities and cooperation with the Organization of Ukrainian Nationalists and sentenced to imprisonment in correctional camps. The researcher introduced into scientific circulation a series of epistolary sources concerning the history of relations between the two ecclesiastical provinces in 1939 – 1944.

Keywords: *Greek Catholic Church, Metropolitanate of Galicia, Greek Catholic Eparchy of Mukachevo, occupation regimes.*

РАДЯНСЬКІ СТАНДАРТИ АЛКОГОЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1944 – 1946 РР.)¹

Міщанин Василь Васильович

доктор історичних наук, доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vasy1.mistchanyn@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56031499200

<https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

У статті йдеться про копіювання Народною Радою Закарпатської України (далі – НРЗУ) радянського алкогольного законодавства на території краю. Це все відбувалося в період превентивної радянзації Закарпаття 1944 – 1945 рр., з часу звільнення Закарпаття від угорсько-німецьких загарбників 28 жовтня 1944 року. Відзначимо, що офіційно Підкарпатська Русь до підписання договору про возз'єднання Закарпатської України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою перебувала в складі Чехословаччини. Договір підписано 29 червня 1945 р., а ратифіковано тимчасовими Національними Зборами ЧСР 22 листопада 1945 р. та Президією Верховної Ради СРСР 27 листопада 1945 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у складі УРСР була створена Закарпатська область, а на наступний день тут запроваджувалося законодавство УРСР. Відзначаємо, що НРЗУ копіювала досвід Радянського Союзу стосовно алкогольної політики. Він полягав у встановленні монополії на виробництво і збут алкогольних виробів, повному державному контролі за випуском винно-горілчаної продукції. Одними з перших законів НРЗУ стали декрети про націоналізацію спиртних заводів, підприємств з виробництва алкогольних напоїв, пивоварного заводу графа Шенборн-Бухгейма в Підгорянах. Згодом націоналізували й церковні винокурні. Таким чином, у Закарпатській Україні націоналізовано півтора десятка підприємств з виробництва спирту. Окремими постановами Народна Рада регулювала ціни на спирт, горілку, пиво. Коротко розглядаємо також промислові потужності підприємств з виробництва горілки, спирту, пива, вказуємо на потенційні можливості виноробства Закарпатської України. Після підписання договору про возз'єднання, вже 6 липня 1945 р. НРЗУ окремою постановою при відділі харчової промисловості створила трест спиртової та горілчаної промисловості, якому підпорядковувалися спиртові заводи Закарпатської України. Це стало одним із кроків підготовки до імплементації промислового комплексу Закарпаття до загальносоюзного. Постановою НРЗУ контролювалося «виробництво спиртних напівків і переслідування виробництва без дозволів». Разом з цим керівництво НРЗУ нерідко вдавалося до використання продукції спиртних заводів для власних цілей, військової ради 4-го Українського фронту, «безпеки» тощо.

Ключові слова: Закарпатська Україна, СРСР, УРСР, алкоголь, законодавство, націоналізація, спиртзавод, пиво, виноробство.

Постановка проблеми. 28 жовтня 1944 р. Червона армія вигнала із Закарпаття угорсько-німецьких загарбників. Населення краю вперше зустрілось із представниками радянської спільноти. З цього часу тут розпочинаються процеси радянзації. Для більшості населення краю вже сама присутність військових означала становлення радянської влади. Щоправда, юридично Підкарпатська Русь (з осені 1944 р. використовується термін Закарпатська Україна), входила до складу Чехословаччини. А тому керівництву СРСР потрібен був певний час для врегулювання юридичних питань стосовно входження краю до УРСР (СРСР).

Ініціатором возз'єднання з Радянською Україною став представницький орган Закарпатської України – з'їзд Народних комітетів, що відбувся 26 листопада 1944 р. в м. Мукачеві [Міщанин, 2016, с. 71]. Підготовка і проведення цих заходів, котрі легітимізували новий порядок речей, відбувалися під безпосереднім наглядом військового командування. У нашому випадку – 4-го Українського фронту, а

конкретно – члена Військрази фронту генерал-полковника одіозного Л. Мехліса і начальника політвідділу 18-ої армії полковника Л. Брежнева.

Сучасні дослідники виділяють дві стадії радянзації Закарпаття: превентивну (1944 – 1945) і тотальну (1946 – 1950) [Міщанин, 2018]. Превентивна радянзація періоду Закарпатської України (1944 – 1945) мала два етапи: до і після підписання Договору про Закарпатську Україну 29 червня 1945 р. [Віднянський, 2013; Офіцинський, 2010; Рєпін, 2007]. На першому етапі (жовтень 1944 – червень 1945) діяло перехідне квазідержавне утворення Закарпатська Україна під повним контролем Червоної армії. Другий етап (липень 1945 – січень 1946) став часом інтеграції краю до УРСР. Класична ж радянзація в умовах Закарпатської області тривала ще п'ять років (1946 – 1950). Наприкінці 1950 р. радянський лад у краї цілковито встановився. Виключенням не стала і алкогольна політика.

Вже в перші роки існування Радянського Союзу держава перебирає на себе монополні права на

¹ Тему апробовано у виступі на міжнародній науковій конференції «Алкоголь і тверезість: минуле і сучасність» (Київ, 4–5 березня 2021 р.).

алкогольні виробни. 26 серпня 1923 р. ЦВК СРСР і РНК СРСР видають спільну постанову про відновлення виробництва й торгівлі спиртними напоями в СРСР. При цьому держава здійснювала повний контроль за випуском винно-горілчаної продукції [Государственное, 2010]. Разом із контролем, радянська держава отримала й значну статтю доходів. Наведемо слова Й. Сталіна, який обґрунтовував необхідність введення державної монополії на алкоголь: «Два слова про одне з джерел резерву – про горілку. Є люди, які думають, що можна будувати соціалізм в білих рукавичках. Це – груба помилка, товариші. Якщо у нас немає позик, коли ми бідні капіталами і якщо, крім того, ми не можемо піти в кабалу до західно-європейських капіталістам, не можемо прийняти тих кабальних умов, які вони нам пропонують і які ми відкинули, – то залишається одне: шукати джерела в інших областях. Це все-таки краще, ніж закабалення. Тут треба вибирати між кабалою і горілкою, і люди, які думають, що можна будувати соціалізм в білих рукавичках, жорстоко помиляються... Потрібно відкинути помилковий сором і прямо, відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки на предмет забезпечення дійсної і серйозної оборони країни» [Водочная монополия, 2018].

Відповідаючи на запитання, «як пов'язуються горілчана монополія і боротьба з алкоголізмом?», він назвав це рішення «найменшим злом», «тимчасовим засобом незвичайної властивості».

Та, як відомо, немає нічого постійнішого за тимчасове. «Алкогольні гроші» й надалі були вагомою часткою надходжень у держбюджет. Так, у період з 1940-х до 1980-х років бюджет Радянського Союзу на 17–25% складався із «спиртових» поступлень. Постійний товарний дефіцит горілки не стосувався [Винная монополия, 2018]. Більше того, після війни в системі державної звітності алкогольна продукція була віднесена до товарів народного споживання, що давало можливість абсолютно чесно рапортувати про зростання виробництва цих товарів [Малахов, 2003].

По завершенні радянсько-німецької війни споживання алкоголю як державного так і виготовленого самостійно (самогону) збільшилося. Розуміючи неминучість росту споживання алкоголю, Радянський Союз доволі активно починає формувати нову структуру питної індустрії. Виноградарство и виноробство стають основою державної алкогольної політики на довгі роки – фактично до 1985 р. [Каунова, 2013].

Закарпаття після входження до УРСР (СРСР) долучається до реалізації цієї програми. Традиції виноробства на Закарпатті сягають глибини століть. За деякими даними, виноград у нашому краї вирощували вже у II столітті. На початку Першої світової війни площа виноградників краю становила 3 тис. га. За період перебування в складі Чехословацької площі під виноградом займали близько 4,5 тис. га. Але угорська окупація краю призвела до скорочення виноградників. На час возз'єднання Закарпаття з Україною залишилось 3,5 тис. га. В часи колективізації почалися масові посадки виноградників. Створено спеціальний винтрест, розсадницьку базу. Вже в 1953 р. площі виноградників зросли до 5400 га. Так, щороку

закладалось по 1200–1500 га нових насаджень [Історія виноробства]. Закарпаття на десятиліття перетворюється на «край садів і виноградників». Але боротьба за кількісними показниками призвела до втрати багатьох сортів: «на сьогодні сировинна база марочного виноробства значно укріплена. Замість 150 сортів винограду та їх різновидностей культивується до десятка промислових сортів» [Советское Закарпатье, 1971, с. 78]. На жаль, горбачовська антиалкогольна кампанія болісно вдарила по виноробній галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Радянські науковці спеціальних досліджень з «алкогольного» питання не проводили. Їхні праці стосувалися хіба що декретів Народної Ради Закарпатської України про націоналізацію підприємств [Евсеев, 1954, с. 53–88; Сірко, 1966, с. 87–91], промислового розвитку [Чернявський, 1957] (в т.ч. спиртових заводів чи виноробної галузі харчової промисловості), інтеграцію промисловості краю до народногосподарського комплексу СРСР [Куценко, 1970а]. Зокрема, відзначалось, що «уже в 1945 році Раднарком УРСР створив із представників наркоматів і управлінь групу спеціалістів, яка провела значну роботу з вивчення стану промисловості і сільського господарства області (Закарпатська область створена 22 січня 1946 р. – автор), обліку природних ресурсів з метою планомірного розвитку її народного господарства [Куценко, 1970, с. 283–284]». Цією ж протореною дорогою пішли й сучасні українські історики, які також досліджували здебільшого «політичні» декрети Народної Ради Закарпатської України. Алкогольна проблематика вивчалася ними у руслі націоналізації, здійснюваної Народною Радою Закарпатської України [Міщанин, 2014]. Стали предметом досліджень учених і економічні показники розвитку різних галузей промисловості, в тому числі традиційної галузі харчової промисловості Закарпаття – виноробства [Макара, 1995; Міщанин, 2012].

Разом з тим, на межі XX – XXI ст. з'являються окремі роботи стосовно споживання алкоголю в СРСР, в тому числі і в досліджуваній нами період [Никишин, 2006], а також історіографічні дослідження. Їх автори відзначають, що на протязі майже всього радянського історіографічного етапу об'єми алкоголізації населення замовчувались. Виключенням стала хіба що друга половина 1980-х рр., коли на хвилі антиалкогольної кампанії ця тема піднімалась на сторінках публіцистичних та періодичних видань. За словами російської дослідниці М. Клінової, не дивлячись, що за період 1990-х – 2000-х років були зроблені суттєві кроки в розробці теми, масштабні історико-демографічні розробки, присвячені цій проблемі, сьогодні тільки починаються [Клинова, 2009, с. 60]. Серед українських дослідників слід згадати працю Ю. Латиша [Латиш, 2016], в якій автор крізь призму антиалкогольної кампанії 1985 р. проглядає основні тенденції алкогольної ситуації в СРСР другої половини 1940-х – першої половини 1980-х років.

Метою нашого дослідження стала політика Народної Ради Закарпатської України стосовно встановлення контролю нас спиртовою та виноробною промисловістю в 1944 – 1945 рр. спрямована на

копіювання радянського алкогольного законодавства, питної традиції.

Виклад основного матеріалу. Народна рада Закарпатської України при виданні власних декретів і постанов часто брала за взірць радянське законодавство. Дослідники схиляються до думки, що перші закони НРЗУ мали чіткі про радянські орієнтири і мали на меті показати населенню краю подальший політичний вектор, спрямований на Москву [Мішанин, 2014].

Серед одних із перших декретів про прийнятих НРЗУ два стосувалися націоналізації підприємств з виробництва алкоголю. Це декрети від 5 грудня 1944 р. – «Декрет чис. 11. Про націоналізацію спиртних заводів, палінчарень і всіх підприємств по виробництву алкогольних напоїв», «Декрет чис. 12. Про націоналізацію пивоварного заводу графа Шенборн-Бухгейма, акційної спілки в Підгор'ях» [Мішанин, 2012, с. 111]. Декрет чис. 11. гласив: «Всі спиртні заводи, палінчарні та інші підприємства по виробництву алкогольних напоїв, без огляду на те, чи належать вони фізичним, чи правничим особам, націоналізуються, а їх движиме і нерухоме майно стає державною власністю» [Вісник НРЗУ, 1944, 15 грудня, с. 10]. Націоналізованими спиртовими заводами управляла Народна Рада Закарпатської України через уповноваженого в справах промислу і торгівлі. Робітники і службовці націоналізованих підприємств мали залишатися на своїх робочих місцях і забезпечувати «безперебійний хід виробництва». Втілення декрету покладалося на уповноважених НРЗУ в справах промислу і торгівлі спільно з уповноваженим у справах фінансових та земельних.

На подібних умовах націоналізувався пивоварний завод графа Шенборн-Бухгейма та акційна спілка в Підгор'ях. Так само обумовлювалось «Всі службовці і робітники націоналізованого пивоварного заводу повинні залишатися на своїх місцях за старих службових умов і відповідають за безперебійний хід виробництва» [Вісник НРЗУ, 1944, 15 грудня, с. 10]. Відповідальність за реалізацію декрету покладалась на уповноваженого НРЗУ в справах промислу і торгівлі. Обидва декрети вступали в дію з часу їх прийняття – 5 грудня 1944 року.

Про вагомість цих декретів свідчить те, що вони прийняті першими із «економічного» блоку законів НРЗУ, відразу ж після основних організаційних та політичних. Пізніше були прийняті навіть ключові політичні декрети – «Декрет чис. 27. про Народний Гімн Закарпатської України» та «Декрет чис. 28. про державний прапор Закарпатської України». Названі закони прийняті 12 січня 1945 р. взяли за основу для Закарпатської України символіку Радянського Союзу.

Влада відразу ж приступає до конфіскації підприємств. Від греко-католицької церкви були націоналізовані дві винокурні в Ужгороді та Середньому. 25 грудня 1944 р. єпископ Т. Ромжа звернувся з листом-клопотанням до голови НРЗУ

І. Туряниці, в якому просив повернути ці підприємства церкві. Спиртзаводи до середини 1945 р. працювали під наглядом угорських фінансових органів. З того часу середнянська винокурня працювала під контролем місцевого народного комітету, а ужгородська варила горілку для клієнтів, які привезли сюди сировину. Єпископ аргументував: «Наші винокурні були збудовані з грошей фондів єпархіальним, що служать соціальним цілям, бо з цих фондів мають пенсії єпарх. вдови і сироти, та пенсіоновані священники. Ці довги ще і нині стоять, бо винокурні нерентабельними вказались за послідні роки, бо ужгородська ще лише рік працює, а середнянська два роки, при чім в минулім році не було овочів і с'як майже цілий рік стояла» [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 45, арк. 1].

Заборгованість церкви за будівлю середнянського підприємства становила 40 000 пенге¹, за закупівлю слив, які залишалися не переробленими – 61 500 пенге. За будівлю в Ужгороді єпархія боргувала 36 000 пенге і 26 000 пенге за сливи. Єпископ пропонував: «дозволити, щоб під дозором на це покликаних осіб єпископство ще цього року виварило закушлену матерію, і с'як покрило довги, щоб фонди не потерпіли, при чім і країна наша найде можливість спокійного поладження справ соціальних, зв'язаних нині з цими винокурнями» [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 45, арк. 1 зв.].

19 січня 1945 р. єпархія через майордомуса (господаря єпископських маєтків) вдруге звернувся до І. Туряниці: «маю підозріння, що моя просьба №3605/44 не дісталася Вам в руки і тому осмілюся опята рушати Вас, просячи, щоби справу наших винокурень в с. Середне і м. Ужгород Ви самі взяли в свої власні руки і винесли рішення». Одним з аргументів було, що «наші права на ці винокурні верне тим більше, що тут не розходиться о якісь заводи винокурні, але о малі підприємства, які і в Совітськім Союзі зістали в посіданню бувших маїтелів і не були націоналізовані, як о цім мене більше офіцерів інформувало» [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 45, арк. 2]. Управитель вказував, що отримав від уповноваженого НРЗУ у справах промислу і торгівлі рішення Ш.20.224/1945 від 15 січня 1945 р. про націоналізацію винокурні в Ужгороді. Проте такого рішення по середнянській винокурні не надано. Він все ж сподівався, що рішення будуть відмінені.

23 січня 1945 р. І. Туряниця дав доручення уповноваженому в справах промислу й торгівлі С. Вайсу «виготовлення і предложення о мотивованого внеску на поладження просьби» [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 45, арк. 3].

В архівній справі підшито документи, які мали підтвердити керівництву Закарпатської України значні оплати єпархії священству. Це зокрема «Рекапітуляція тих сум, що єпархія Мукачівська помісячно діставала як законну платню та підпори від мадарського міністерства культу та народної освіти (послідній раз на місяць жовтень 1944 р)» підписана Т. Ромжою (там

¹ Пенге (П) – грошова одиниця Угорщини, яка разом з чехословацькою кроною перебували в обігу в Закарпатській Україні. Постановою НРЗУ від 12 січня 1945 р. встановлювався обмінний курс: 1 пенге (П) дорівнював 2,21 чехословацьким кронам (Кч); 1

крона дорівнювала 0,45 пенге. З 15 листопада 1945 р. на території Закарпатської України введено в обіг радянську грошову одиницю карбованець (рубль).

само, арк. 5), «Виказ конгруової платні духовенства гр. кат. епархії Мукачівської від малярського міністерства культу по стані місяця жовтня 1944 року (в мадь. пенгах)» (там само, арк. 6–16), «Виказ тих сум, що епархія Мукачівська (гр. кат.) діставала щомісячно (последній раз у жовтні 1944 р. від малярського міністерства культу для епархіальних інституцій)» (там само, арк. 17), «Виказ грек кат священників пензистів і вдов та сиріт що від малярського міністерства міністерства культу діставали державну пензію (последній раз в жовтні 1944 р. сума в малярських пенгах)» (там само, 18–21). Документи датовано 30 січня 1945 року. Але це аж ніяк не вплинуло на зміну рішення керівництва НРЗУ.

Скоріше навпаки, 9 лютого 1945 р. НРЗУ окремим декретом внесла зміни до декрету чис.11. – «Декрет чис. 45. Про частинну зміну декрету НРЗУ з дня 5-го грудня 1944 року число 11 про націоналізацію спиртних заводів, палінчарень і всіх підприємств по виробництву алкогольних напоїв». Попередній декрет трактувався ширше «по словах «державною власністю» доповняється словами «з виїмкою церковних винокурень і палінчарень»». Таким чином було націоналізовано підприємства та обладнання церковної власності [Вісник НРЗУ, 1945, 15 лютого, с. 30].

Для боротьби зі спекуляцією алкогольними напоями і контролем продажу 15 січня 1945 р. НРЗУ видає постанову про ціну на пиво. Відповідно неї в державному пивоварному заводі в Підгорянях (поблизу Мукачева), встановлювалися наступні відпусчні ціни: I. За 100 літрів бочкового пива оптові покупці мали сплатити 138 пенге; роздрібні торговці – 178, 25 пенге. II. За 100 пляшок (ємністю 0, 45 л) оптовики сплачували 86, 25 пенге, роздрібні покупці – 110, 70.

Ціна пива в пивних (гуртових) крамницях прирівнювалася до ціни, яку платили роздрібні торговці на заводі, тобто 100 л пива в бочках коштувало 178,25 пенге, 100 пляшок – 110, 70 пенге.

Регулювалася й роздрібна ціна на пиво в готелях, ресторанах, корчмах, їдальнях та інших торговельних підприємствах, що реалізують алкогольні напої. Вона не мала перевищувати 2,50 пенгів за літр, або 1, 50 за 0,45 літрову пляшку. В постанові відзначалось, що «встановлені ціни на пиво дійсні на території всієї Закарпатської України без огляду на віддаль місцевості від пивоварного заводу, або пивної крамниці, транспортних і інших видатків» [Вісник НРЗУ, 1945, 15 січня, с. 9]. Підвищення ціни на пиво каралось штрафом 5000 пенге, який мали право накладати окружні, або міські народні комітети. Накладання штрафу, чи його сума оскарженню не підлягали.

Як бачимо, керівництво НРЗУ встановивши монополію на виробництво та реалізацію пива, суворо контролювало його ціну в оптовій та роздрібній торгівлі, боролосся зі спекулянтами. Очевидно, що прийняття цієї постанови було на часі. До слова, подібні постанови НРЗУ які регулювали оптові та роздрібні ціни на кухонну, столову та денатуровану сіль були прийняті 28 лютого та 7 березня 1945 р.

7 березня 1945 р. НРЗУ «з огляду на підвищення цін сирців, довозу і т.п.» переглянула ціни на пиво. Відтепер в державному пивоварному заводі в Підгорянях встановлювалася «слідуюча продажна ціна пива: I. За 100 літрів в бочках: а) гуртівникам 287,50 пенге, б) роздрібним торговцям 359,35 пенге. II за 100 пляшок (кожна 0,45 літрів): гуртівникам 212 пенге, роздрібним торговцям 243,80 пенге» [Вісник НРЗУ, 1945, 15 квітня, с. 84]. Ціна пива в пивних крамницях (гуртівнях) мала дорівнювати ціні, що встановлена для роздрібних торговців на пивзаводі – за 100 літрів бочкового пива 359,35 пенге, за 100 пляшок 243,80 пенге.

У новій постанові частково враховувалася віддаленість питних закладів від заводу чи гуртівні. Власники мали право на незначне зменшення суми податків. Так, при відстані від 1 до 10 кілометрів ця сума складала 3 П за 100 л або 1000 пляшок, 10–20 км – 5 П, 20 км і більше 8 П. Так, за 100 л пива при «довознім» 3 П податок складав 117, 65 П, при «довознім» 5 П сплачували 115, 65 П і при «довознім» 8 П – 112, 65. За 100 пляшок податок складав відповідно 53, 20, 51, 20, 48, 20 пенге.

Встановлені ціни діяли на всій території Закарпатської України, без врахування відстані до пивзаводу, пивної крамниці чи якихось інших видатків і в торгівлі, їдальнях і ресторанах не мали перевищувати 4,80 пенге за л, або 3 пенге за 1 пляшку [Вісник НРЗУ, 1945, 15 квітня, с. 84].

30 червня 1945 р. НРЗУ своєю постановою врегулювало ціни на спирт виготовленого на націоналізованих спиртзаводах. Так, ціна один абсолютний гектолітр становила: сирого спирту 2 149, 32 П (4 750 Кч); чистого (96%) спирту для виробництва горілки і рому 16 855, 20 П (37 250 Кч); ціна чистого (96%) медичного спирту становила 1 149, 32 П (2 540 Кч); денатурованого (91,5%) спирту для промислових, медичних чи домашніх потреб 1 447, 96 П (3 200 Кч). Ціни діяли в магазинах при спиртзаводах, не враховували вартості тари і неоподатковувалися, оскільки спирт продавався для медичних чи промислових потреб.

Встановлювалися й ціни на горілку, ром, денатурований спирт. Так, 1 літр 50% горілки або рому коштував 171, 94 П (380 Кч); 40% – 151, 60 П (335 Кч); 91, 5% денатурований спирт – 30, 30 П (67 Кч). Ціни вказані в заводських магазинах з врахуванням тари (пляшок). При поверненні тари, що було обов'язковим, продавець мав відшкодувати покупцеві її вартість. Наприклад, 1 літрова біла пляшка оцінювалася 4, 08 П (9 Кч), зелена – 3, 62 П (8 Кч); 0,50 літрова біла пляшка 3, 16 П (7 Кч), зелена – 2, 72 П (6 Кч); 0,25 літрова біла пляшка 2, 72 П (6 Кч), зелена – 2, 26 П (5 Кч); 0,20 літрова біла пляшка 2, 26 П (5 Кч), зелена – 1, 80 П (4 Кч); 0, 10 літрова біла пляшка 1, 80 П (4 Кч), зелена – 1, 36 П (3 Кч) [Вісник НРЗУ, 1945, 30 червня, с. 151].

При продажі спирту, горілки, рому у пляшках (плетенках), бідонах продавець брав заставу за тару. При поверненні тари, що було обов'язковим, продавець мав відшкодувати її вартість покупцю. Наприклад, за 1 літр бочкової тари від 25 до 100 літрів застava становила 5 П або 11 Кч, від 101–200 літрів – 4, 08 П або 9 Кч., від 201–300 літрів – 3, 16 П або 7 Кч.,

від 300 літрів і вище – 2, 26 П або 5 Кч. Застава платилася й за бутлі-плетенки (за штуку): 1–5 літровий 22, 60 П (50 Кч), 10 літровий 40, 76 П (90 Кч), 15 літровий 61, 08 П (135 Кч), 20 літровий 81, 44 П (50 Кч), 25 літровий 100 П (221 Кч), 30 літровий 122 П (270 Кч) [Вісник НРЗУ, 1945, 30 червня, с. 151]. Націнка Кооперативного Союзу, разом з транспортними витратами могла скласти 15 П (33 Кч.) за літр. Окремі пункти стосувалися контролю якості та дотримання цінової політики. Постанова стала чинною 25 червня 1945 р. за декілька днів до підписання договору «Про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР».

Ще 20 грудня 1944 р. між уповноваженим НРЗУ у справах промислу й Торгівлі С. Вайсом та начальником управління военторгу № 22 майором інтендантської служби С. Орловим було підписано договір про переробку трофейного вина на заводі D-Вейгон в Булчі (передмістя Берегова) за ціною 2 крони за літр 96% спирту. Военторг зобов'язувався робити сплати двічі на місяць до 15 і 30 числа в заводській касі [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 47, арк. 1]. Інший договір стосувався сплати військовими за вивезене з пивоварного заводу в Підгорянах пива за ціною 1, 5 крон за літр. Перший внесок в рахунок цього договору було зроблено 13 грудня 1944 р. Сума становила 91 000 крон. Наступні оплати мали вноситися до 15 та 30 числа кожного місяця. Військові зобов'язувалися повертати заводу тару (бочки, пляшки), а у випадку неповернення, компенсувати її вартість [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 47, арк. 2].

Разом з тим, НРЗУ приймає закони, які забороняють виробляти алкоголь для продажу. Так, 17 березня 1945 р. НРЗУ прийняла постанову про заборону виготовлення спиртових напоїв без дозволів. Копія постанови чомусь написана на російській мові. Вона забороняла виготовляти алкогольну продукцію із «хлібного зерна». Ось як виглядав редактований текст документу: «В ~~целях~~ ~~предупредить~~ катастрофу Поэтому Народная Рада З.У. постановляет:...». Органам державної безпеки та фінансовому відділу доручалось виявляти ці «шкідництва та злочинні спекуляції», конфісковувати обладнання для виготовлення алкоголю, посуд сировину та готові вироби. Народні суди мали розглядати «алкогольні» справи за скороченою процедурою. Порушення каралися штрафом від 4 до 10 кратного акцизного збору або ув'язненням терміном від 1 місяця до 3 років [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 362, арк. 2].

1 серпня 1945 р. з'являється ще одна постанова НРЗУ про виробництво спиртних напоїв і заборону цього виробництва без дозволу. У ній, до речі так само писана російською мовою, вказувалося, що дозвіл на виробництво спирту дає уповноважений НРЗУ у справах торгівлі і промисловості. Виробництво спирту мало відбуватися тільки на державних (націоналізованих) спиртових заводах. У дозволі мало вказуватися, кому надається дозвіл на виробництво, на якому спиртзаводі, в який час і з якої сировини має відбуватися його переробка, якою буде міцність напою. Власникам садів і виноградників дозволялося переробляти свою продукцію на алкоголь на додаткових умовах поставлених уповноваженим НРЗУ

в справах торгівлі і промислу. Виробництво без дозволів заборонялося. Органи держбезпеки та фінансові мали слідкувати за дотриманням цієї постанови. Штрафи за порушення залишилися як і в попередній постанові, але додали адміністративний штраф від 100 до 10 000 пенге за не зареєстрований апарат. Ув'язнення складало від 10 днів до 6 місяців [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 362, арк. 4].

Ще 5 травня 1945 р. державна планова комісія при РНК УРСР представила 75 сторінковий документ «Закарпатська Україна: економічний огляд». Справа зберігається у Державному архіві Закарпатської області. У ній зафіксовано 14 спиртзаводів на території краю з виробничими потужностями 18 000 літрів за сезон [ДАЗО, ф. П-4, оп. 1, спр. 140, арк. 30-31].

Після підписання договору про возз'єднання, завданням НРЗУ стала підготовка до імплементації промислового комплексу Закарпаття до загально-союзного. Вже 6 липня 1945 р. окремою постановою НРЗУ при відділі харчової промисловості НРЗУ створювався трест спиртової та горілчаної промисловості, якому підпорядковувалися спиртові заводи Закарпатської України. Постановою визначалися заробітна плата працівників тресту, відділ харчової промисловості протягом 10 днів мав подати на затвердження НРЗУ положення про спирто-горілчаний трест, фінвідділ НРЗУ профінансувати новостворений трест. Також при спиртогорілчаному тресті створювався відділ збуту [Вісник НРЗУ, 1945, 15 липня, с. 160.]. «Вісник НРЗУ», проте не опублікував додатки до постанови, де все це розписувалося. Натомість цю інформацію знаходимо в архівній справі. Але за незрозумілих причин постанова датована 26 липня 1945р., а вівована президією НРЗУ 1 серпня 1945 р.

У першому додатку – «Список горілчаних підприємств та палінчарень, що входять до складу тресту спиртово-горілчаної промисловості Закарпатської України» – зафіксовано 33 підприємства. По Ужгородському округу: «Спиртовий завод і рафінерія з відділом у Боздоші» (Ужгород, набережна Молотова), господарський спиртзавод (Великі Лази), 3 палінчарні (В. Лази, Баранинці, Середнє). По Мукачівському округу: «Спиртовий завод і рафінерія» (Мукачево), спиртовий завод (Росвигово), 3 палінчарні (Мукачево, Рапідь, Підгоряни). Дві палінчарні знаходилися в Свалявському окрузі (Чинадієво, Німецька Кучава). По три господарські спиртзаводи (Булчу, Бийгань, Мачола (Гедза)) і палінчарні (Дідово, Боржава, Берегово) нарахували на Берегівщині. А також 3 господарські спиртзаводи (Кайданово, Ракошино, Горонда) і 4 палінчарні (Арданово, Загаття, Волоське, Ільниця). Севлюш (нині Виноградово) мав господарський спиртзавод і рафінерію, 2 господарські спиртзаводи, ще 2 палінчарні працювали в селах округу (Фанчиково, Шаланки). На Тячівщині діяли 2 підприємства: господарський спиртзавод у Руському Полі та палінчарня в Тересві. Ще одна палінчарня знаходилася в Перечині [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 360, арк. 2].

Третій додаток – штатний розклад тресту спиртово-горілчаної промисловості Закарпатської України – регламентував заробітні плати (в пенгах).

Так, місячний оклад заробітної плати керівника тресту становив 2 000 пенгів, заступника керівника – 1 700, головного інженера – 2 000, помічника керівника по кадрах – 1 500. Керуючий справами отримував 1 200 пенге, секретар – 800, машиністка – 600, кур'єр – 500, прибиральниця – 400, вахтовик – 400. Зарплата працівників виробничо-технічного відділу: начальник відділу, головний інженер тресту отримував 1 200 пенге, стільки ж старший інженер, 2 інженери технологи, інженер механік та інженер енергетик інженер будівельник. 1 000 пенге отримував зоотехнік і 800 секретар відділу. Начальник заготівельного відділу отримував 1 500 пенгів, 2 агрономи по 1 200. Начальник відділу збуту і постачання мав 1 500 пенгів, 2 референти, 2 товарознавці і статистик отримували по 900 пенге. Головний бухгалтер отримував 1 500 пенге, старший бухгалтер – 1 200, – 2 бухгалтери по 1 000, касир – 800. Начальник планово-економічного відділу отримував 1 500 пенге, 2 економісти по 1 000, статистик – 800, інженер по організації праці – 1 200 [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 360, арк. 4].

Для «прицінення» вкажемо вартість деяких промислових та продовольчих товарів. Так, 1 літр бензину коштував 15 пенге, 1 літр керосину – 4, 1 л. мазуту – 0, 70 пенге, моторне масло (автол) – 20 пенге [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 386, арк. 14]. Вартість продовольчих товарів у роздрібній торгівлі: кухонна сіль – 0, 50 П за кілограм, яйце 15 пенге за десяток, оцет 60% – 10 пенге за літр, борошно житнє – 2, 50 пенге за кілограм, пшеничне вищого гатунку – 9,5 П, пшоно – 3, 75 П, рис І сорту, фасоль, манна крупа – по 10 П за кілограм [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 387, арк. 5, 21, 25].

Створення Закарпатського спирттресту відбулося наказом народного комісаріату харчової промисловості УРСР 14 листопада 1945 р. У ньому, апелюючи до постанови НРЗУ 3310/45 від 26 липня 1945 р. про створення спирттресту, утверджувалося рішення про створення Закарпатського спирттресту, який підпорядковувався тепер головному управлінню Спиртрової промисловості західних областей УРСР. Трест розмістився в Мукачеві, в одному з приміщень Мукачівського ректифікаційного заводу. До тресту увійшли ще 2 такі підприємства (Ужгород, Севлюш), а також спиртзаводи: Боздошський (Ужгород), Велико-Лазський, Фанчиківський, Русько-Полянський, Севлюшський, Росвиговський, Горондівський, Кайдановський, Ракошинський, Мачоланський, Булчунський, Велико-Бейганський [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 361, арк. 1]. Відділу праці та зарплатні наркомату приписувалося розробити нові штатні розписи для тресту та заводів. Трест мав забезпечитися обіговими коштами. Реалізація готової продукції відбувалася за нарядами наркомхарчпрому через відділ торгівлі НРЗУ.

За офіційними даними станом на жовтень 1945 р. на території Закарпатської України діяло 16 підприємств з виробництва спирту та горілки. До прикладу, на спиртзаводі в Ужгороді працювало 56 робітників, на 6 спиртових підприємствах Ужгородського округу – 25. 3 підприємства з виготовлення горілки діяли на Севлющині (Виноградівщині). В селі Руське поле Тячівської округи при спиртзаводі діяв

мармеладно-фруктовий цех. Добове виробництво спирту тут становило 350 літрів. Спирт виготовлявся із кукурудзи і картоплі. На 15 жовтня 1945 р. на заводі було запасів сировини на 3 місяці роботи (120 ц кукурудзи і 20 ц картоплі). На підприємстві працювало 15 робітників [ДАЗО, ф. П-4, оп. 1, спр. 142, арк. 8, 37, 45, 76, 88].

НРЗУ слідувала, щоб підприємства з виготовлення алкоголю не простоювали. 3 листопада 1945 р. навіть прийшлося приймати окрему постанову «про потрібну кількість сир'я та ячменю на солод для виробництва спиртової промисловості Закарпатської України». Відповідно до неї «Заготзерно» у ІV кварталі мало передати 50 тон ячменю на солод» Постановою від 10 листопада 1945 р. ще 380 тон [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 360, арк. 9, 12].

20 листопада 1945 р. було підготовлено інформацію управляючого Закарпатським спирттрестом начальнику Укрголовспитру М. Нестеренко про стан спиртзаводів Закарпатської України. В ДАЗО вона зберігається окремою 3 сторінковою архівною справою. У ній зібрано відомості про діючі підприємства з виробництва спирту, їх продуктивність, технологічну оснащеність, наявність транспорту.

У доповідній записці відзначалося, що після проведення інвентаризації на Закарпатській Україні зафіксовано 15 підприємств з виготовлення спирту, які увійшли до складу Закарпатського спирттресту. Найбільшим підприємством був Ужгородський ректифікаційний лікєро-горілочний завод (Директор Шандор). Колись належав Акційному товариству. Місячна продуктивність підприємства: горілчаних виробів – 50 000 л; ментолового спирту 2 000 л; спирту-денатурату – 10 000 л; спирту рактифікату І сорту 40 000 л; спирту рактифікату ІІ, ІІІ сорту 15 000 л. На час перевірки у бочках зберігалася готової продукції 9 784, 86 дкл, ще 3 683, 75 в пляшках. Апаратура і обладнання знаходилися у задовільному стані. Із транспорту називалися 4 коні, 4 корови, 9 возів, 2 автомобілі.

Друге підприємство Ужгорода – Боздошський спиртзавод. (колишній власник Грінвалд). Директор Степан Король. Місячна продуктивність 1 500 декалітрів спирту сирцю. На час інвентаризації 15 листопада 1945 р. мав таку сировину: 2 770 кг кукурудзи, 1 148 кг пшениці, 5 890 жита, 2 000 картоплі [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 364, арк. 1]. Власного палива та транспорту підприємство не мало.

Спиртзавод в с. В. Лази (бувший власник Плотені Вільгельм). Новим директором став Пойдич Йосип. Місячна продуктивність 1 000 літрів спирту сирцю. Запас сировини складав 200 кг кукурудзи, 180 кг ячменю, 260 кг картоплі. Завод не мав палива та транспорту.

Фанчиківський спиртзавод. Директор Ю. В. Рахівський. Завод перебував на ремонті. Місячна продуктивність 1 200 дек літрів спирту-сирцю. Наявна на цей час сировина: 4 500 кг кукурудзи, 150 кг ячменю, 1 800 картоплі, 640 кг вівсу, 160 кг пшениці. Також завод мав 10 т тютюну. Із транспорту – 12 коней, 8 возів, 4 сани. Підприємство володіло 160 га землі. 3 них озиминою засіяно 16 га пшениці, 13 га жита, 30 га розорано під яровий засів. Для ведення сільсько-

господарських робіт реманенту та обладнання вистачало. На території підприємства знаходилося 80 м³ дров. Залишок спирту складав 1 000 л.

Булчевський спиртзавод (бувний власник граф Шенборн Бухгейм). Директор спиртзаводу Лоренц Людвиг Людвигович. Місячна продуктивність 1 000 дек спирту-сирцю. Запаси сировини складали 429 кг картоплі, 468, 90 кг ячменя, 5 854, 40 кг кукурудзи і зерна, 501, 60 віссу. Наявний транспорт: 4 коні, 4 воли, 5 возів, 4 саней. Підприємство мало 50 м³ дров. Залишок продукції – 516 л спирту-сирцю.

Русько-Полянський спиртзавод. Бувний власник Новак Самошуйварі. Директор заводу Горенецький М. М. Підприємство з місячною продуктивністю 1 200 дек спирту сирцю. На час інвентаризації мало 500 кг кукурудзи, 150 кг ячменю, 380 кг віссу. Паливом забезпечене (290 м³ дров). Залишок продукції 915 декалітрів.

Відзначалося, що на всіх спиртових заводах брагоперегонні апарати мають велику зношеність і їх потрібно замінити. Парові котли «потребують термінового інспекторського нагляду». Відсутність власного транспорту утруднює забезпечення заводів дровами. Відзначено й велике зношення ременів, із-за обривання яких простоє виробництво. Це ж відбувається за відсутності сировини. Управляючий Закарпатським спирт трестом просив дозволити йому продати 3 000 літрів готового спирту на закупівлю сировини, відновлення підприємств, закупівлю транспорту [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 364, арк. 2–3].

На цьому перелік працюючих заводів скінчився. Бийгаський спиртзавод (бувний власник Найман) перебував у неробочому стані. Приміщення заводу вціліло, проте окремі приміщення зруйновані. На заводі відсутнє деяке обладнання, а також сировина і паливо.

Севлюшський спиртзавод, Севлюшський ректифікаційний завод (власник Зігмунд Перені), Кайдановський спиртзавод (Вайнбергер), Росвигівський спиртзавод (граф Шенборн), Горондівський спиртзавод (Др. Кертек) хоча і зберегли деяке обладнання (запарники, брагоперегонні апарати, парові котли, насоси), проте вони знаходилися в незадовільному стані. Ракошинський спиртзавод (колишній власник – Фейренштан), Мачоланський спиртзавод (Річі) на думку чиновника, ніякої цінності вже не мали.

Планували відновити Мукачівський рактифікаційний завод (власник Вайс). Для цього складалась дефектна відомість і розраховувалась вартість відновлення підприємства, яке відповідно до наказу Наркомхарчопрому УРСР мав розміститись в домі колишнього власника заводу по вул. Духновича 85.

На Мукачівському пивзаводі працювало 177 працівників. Серед них 12 жінок та 29 молодих людей. 163 з них були членами профспілок, 7 комуністичної партії. Виробнича потужність заводу 3000 літрів пива в день. Середня заробітна плата 700 пенгів [ДАЗО, ф. П-4, оп. 1, спр. 142, арк. 51].

Виноградарство розвинуто в долині р. Тиси в Берегівському, Мукачівському, Севлюшському, Іршавському та Ужгородському районах. Всього під виноградниками знаходилося 4 000 га земель – 1,3% сільськогосподарської території. А в перших чотирьох

із перерахованих округів – 3,5. Відзначалося, що частина виноградників засаджена «прямородною» американською лозою (сорти «Делавар», «Нова», «Отелло»), стійких до пероноскопи і філоксери. Більшість виноградників засаджена благородною лозою (сорти «Фурмінт», «Рейнський» та «Італійський Ріслінг», «Ліпка»). А в містах – ніжними сортами – «Шасла», «Цариця», «Пасатут». Валовий збір винограду визначався приблизно у 20 000 тонн. Продукція вина в окремі роки досягала 140 000 гектолітрів, в т.ч. до 120 000 білого вина [ДАЗО, ф. П-4, оп. 1, спр. 140, арк. 40].

В архіві зберігається «Рішення Берегівського міського Народного комітету про закупівлю вина від власних господарств для забезпечення державної міської торгівлі». Це рішення № 388/944 від 12 грудня 1944 р. про закупівлю вина для міських готелів від різних виробників, із пивниці фірми Гобонаш і Товт. Так, 29 грудня 1944 р. було куплено від Коц Людвикова (Берегово) 252, 49 л вина, від Вейберман Мартин (Косино) – 29, 50 л вина і від Іцкович Антоній – 52, 68 л вина. Загалом 332, 67 л за ціною 10 пенге 1 літр [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 38, арк. 1].

Керівництво НРЗУ нерідко використовувало продукцію спиртзаводів для своїх потреб. У архіві знаходимо про це майже стосторінкову справу «Листування з дирекціями спиртових та пивоварних заводів про відпуск виготовленої продукції» [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 363, на 93 арк.]. Це переважно розписки про отримання продукції із вказівкою номера рахунку, дати, виду і об'єму продукції, хто відпустив і забрав товар. Завдяки цій справі нами встановлено, яку продукцію виготовляли спиртові заводи. Так, ужгородський спиртзавод у травні-червні 1945 р. випускав Абрикос 50%, Боровичка 50%, Веніювка 50%. Вишня 50%, Грушка 50%, Кмінова 50%, Контусовка 50%, Ром 50%, Черешня 50%, Яфіня 50%.

Зі справи можемо прослідкувати, кому видавалася продукція і хто її фінансував: «Після розпоражіння тов. Вайса видано гостям приїхавшим із Кііва» (з приміткою «міський податок»), «воєнному совету IV Укр. Фронту» («міський податок»), «Для мистців олімпіади горівки 20 літ., пива 100 літ.» (на рахунок Народної Ради. Із згодою голови НР, посередництвом ЦК КПЗУ тов. Малько), «на писемне розпоряжіння тов. Вайса видано тов. Іванову» (акція. 15 оборотний податок), «Кухні Народної Ради» (на рах. Нар. Ради), «на писемне розпоряжіння тов. Вайс число III-26830 видано безпеки» [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 363, арк. 23-30, 33].

Військові досить часто зверталися до Народної Ради з приводу виділення алкоголю. Переглянемо, для прикладу, ситуацію за серпень 1945 р.: 2 серпня 1945 р. (50 літрів горілки «приїзд демобілізованих»); 9 серпня 1945 р. (100 літрів горілки «воєнній частині 11 326»); 15 літрів горілки та 100 літрів пива на рахунок НР «воєнній комендатурі», 50 літрів Контусовки 40% «в/ч 74 222»); 17 серпня 1945 р. – 50 літрів Веніювки 40%, 50 літрів Абрикосовки 40% (в/ч 11 326) [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 363, арк. 47, 49-51, 57]. Виділяв алкоголь спиртзавод м. Ужгорода. Проте в округах ситуація була гіршою.

27 липня 1945 р. уповноважений Народної Ради у

справах промислу і торгівлі Вайс звертався до директора державного спитрзавода в Ужгороді: «Як позику виплатить із грошей веденого вами заводу слідуючим державним палінчарням названі суми на їх бігучі рахунки в дотичних Народних Банках їх округів». Позику у розмірі від 50 000 до 100 000 пенге отримали підприємства Великих Лазів, Середнього (Ужгородський округ), Мукачєва, Ряпіді, Німецької Кучави, Станова (Мукачівського округу), Волоське, Ільниці (Іршавського округу) [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 363, арк. 44]. Вже 1 серпня завод звітував перед Народною Радою, що рахунок на 550 000 виплачено.

21 серпня 1945 р. до президії НРЗУ надійшов лист від директора пивзаводу в Підгорянах, у якому він просив оплатити рахунки 23 рахунки, які назбиралися від 2 травня на загальну суму 23 438 тисяч пенге. 10 грудня 1945 р. завод просив погасити непроплати 6 рахунків на загальну суму 1 474, 52 карбованців. На 25 грудня 1945 р. ці платежі ще не були закриті [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 363, арк. 69, 89].

Натомість керівництво Народної Ради не обмежувало себе у відзначенні різних радянських свят, які активно прививалися місцевому населенню. Одним із крупних святкувань стала перша річниця вступу радянських військ в Ужгород. Окрім офіційної частини були й застілля. Так, святковий обід у будівлі НРЗУ був розрахований на 200 осіб [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 258, арк. 4]. Він обійшовся у 131 066, 2 пенге [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 248, арк. 12, 12 зв., 15, 25]. До прикладу, місячна зарплата Мукачівського міського

народного комітету з відділами, в яких працювало 92 особи, становила 12 138 пенге [Мищанин, 2018, с. 120]. Зберігся «Розрахунок витрат банкета» від 27 жовтня 1945 року. Тільки «алкогольне меню» склало: 700 л пива – 2 554,5 пенге; 207 л вина – 18 216 пенге; 300 л вина – 29 190 пенге; 60 л горілки – 16 687 пенге, 60 літрів горілки – 8 000 пенге [ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 248, арк. 12].

Висновки. Можемо підсумувати, що керівництво Закарпатської України активно впроваджує алкогольні традиції Радянського Союзу в краї ще до офіційного його входження до складу УРСР. Перші декрети Народної Ради Закарпатської України були спрямовані на націоналізацію крупних підприємств. Саме декрети про націоналізацію «пивоварного» заводу та «спіртних заводів, палінчарень» були прийняті одними із перших. Іншими декретами Закарпатська Україна монополізувала виробництво горілки та спирту, пива. НРЗУ з метою припинення спекуляцій встановило і контролювало ціни на алкогольну продукцію, заборонило її виробництво і збут без спеціальних дозволів. Після підписання договору про входження Закарпатської України до складу УРСР, місцеве керівництво свої зусилля спрямовує на підготовку промислових підприємств з виробництва алкоголю до їх влиття у структуру народногосподарського комплексу Радянського Союзу. Подальші пошуки вбачаємо в дослідженні «алкогольного питання» в роки тотальної радянзації Закарпаття.

Список використаних джерел

- Винная монополия в СССР. 02.08.2018. [Online]. Доступно: <https://finance.rambler.ru/other/40702514-vinnaya-monopoliya-v-sssr/> (дата звернення: 23.01.2021).
- Віднянський, С., 2013. Народна рада Закарпатської України як інструмент приєднання Закарпаття до СРСР та радянзації краю, *Národné rady v regióne Karpat na sklonku druhej svetovej vojny*, Krakov, с. 37–52.
- Вісник Народної Ради Закарпатської України (далі Вісник НРЗУ)*, 1944, 15 грудня, с. 9–10.
- Вісник НРЗУ*, 1945, 15 січня, с. 9.
- Вісник НРЗУ*, 1945, 15 лютого, с. 30.
- Вісник НРЗУ*, 1945, 15 квітня, с. 84.
- Вісник НРЗУ*, 1945, 30 червня, с. 151.
- Вісник НРЗУ*, 1945, 15 липня, с. 160.
- Водочная монополия в СССР. Почему её не запрещали? 13.12.2018. [Online]. Доступно: <https://www.kramola.info/vesti/letopisi-proshlogo/vodochnaya-monopoliya-v-sssr-pochemu-eyo-ne-zapreshchali> (дата звернення: 24.01.2021).
- Государственное регулирование алкогольного рынка в России. 01.03.2010 [Online]. Доступно: <http://bujet.ru/article/71967.php> (дата звернення: 23.01.2021).
- Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО), ф. П-4, оп. 1, спр. 140, на 75 арк.
- ДАЗО, ф. П-4, оп. 1, спр. 142, на 118 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 38, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 45, на 21 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 47, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 248, на 26 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 258, на 30 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 360, на 14 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 361, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 362, на 5 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 363, на 93 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 364, на 3 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 386, на 47 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 387, на 40 арк.
- Евсеев, И., 1954. *Народные комитеты Закарпатской Украины органы государственной власти (1944 – 1945)*, Москва, 148 с.
- Історія виноробства на Закарпатті. [Online]. Доступно: <https://spilka-vinorobiv.com.ua/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96/> (дата звернення: 23.01.2021).

- Каунова, Е., 2013. Питейная индустрия СССР: реформы и последствия // *Аналитика культурологии. Электронное научное издание*. 24.11.2013 [Online]. Доступно: <http://analculturolog.ru/journal/archive/item/1786-%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B0%D1%8F-%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D1%81%D1%81%D1%80-%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%8B-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8F.html> (дата звернення: 23.01.2021).
- Клинова, М., 2009. Современная отечественная историография потребления алкоголя в СССР (1940-е – конец 1980-х годов), *Омский научный вестник*, № 2 (76), с. 60–63.
- Кученко, К., 1970. Братня допомога народів СРСР у відбудові і розвитку промисловості Закарпатської області *Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття: Матеріали наук. сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соц. революції, 29 черв. – 2 липня 1967 р.*, Ужгород: Карпати, с. 283–293.
- Куценко, К., 1970а. Економічна допомога Радянського народу трудящим Закарпатської України (жовтень 1944 – червень 1945 рр.) *Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади: матеріали респ. наук. конф., присвяч. 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945 – 1970)*, Ужгород: Карпати, с. 12–29.
- Латиш, Ю., 2016. Антиалкогольна кампанія М. Горбачова: причини, здобутки і втрати. 25.07.2016 [Online]. Доступно: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1952-yurii-latysh-antyalkoholna-kampaniya-m-horbachovaprychyny-zdobutky-i-vtraty> (дата звернення: 24.01.2021).
- Макара, М., 1995. Відбудова і перетворення в промисловості, *Нариси історії Закарпаття. В 3-х томах. Т. II (1918 – 1945)*. Ужгород: Закарпаття, с. 619–625.
- Малахов, А., 2003. Самая естественная монополия. 20.01.2003 [Online]. Доступно: <https://www.kommersant.ru/doc/359875> (дата звернення: 24.01.2021).
- Мишанин, В., 2012. Промисловий розвиток Закарпаття 1944-1950 рр.: перехід на соціалістичну економіку, *Русин. Міжнародний історический журнал*, Кишинев, № 4 (30), с. 109–130.
- Мишанин, В., 2011. Перші «радянські» закони Народної Ради Закарпатської України (1944 – 1945 рр.), *Тисячоліття – Millennium: Науковий щорічник, випуск 1*, Ужгород: Гражда, с. 43–58.
- Мишанин, В., 2016. «Визволення», «возз'єднання» і «радянська» Закарпаття в 1944 – 1950 рр., *Література та культура Полісся, вип. 83, серія «Історичні науки», № 2*, Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, с. 66–81.
- Мишанин, В., 2018. *Радянська Закарпаття 1944 – 1950 рр.*, Ужгород: РІК-У, 644 с.
- Никишин, А., 2006. *Водка & Сталин*, Москва: Дом русской водки, 440 с.
- Офіцинський, Р., 2010. Превентивна радянська Закарпатської України (осінь 1944 р. – весна 1945 р.), *Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 65-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. (Ужгород, 24 червня 2010 року)*, Ужгород, с. 107–115.
- Ретін, І., 2007. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.): *автореф. дис... канд. іст. Наук*, Львів, 20 с.
- Сірко, П., 1966. Перші декрети Народної Ради Закарпатської України, *Тези доп. Ужгород. ун-ту, каф. історії КПРС*, Ужгород, с. 87–91.
- Советское Закарпатье*, 1971., Ужгород: Карпати, 300 с.
- Чернявський, Ф., 1957. Соціалістичні перетворення в промисловості Закарпаття в 1944-1945 рр., *Наук. зап. Ужгород. ун-ту*, т. 29, с. 281–306.

References

- Chernyavs'kyu, F., 1957. Sotsialistychni peretvorennya v promyslovosti Zakarpattya v 1944 – 1945 rr. [Socialist transformations in the industry of Transcarpathia in 1944 – 1945], *Nauk. zap. Uzhhorod. un-tu*, t. 29, s. 281–306. (in Ukrainian).
- Derzhavnyu arkhiv Zakarpat-s'koyi oblasti (DAZO) [State Archives of Transcarpathia Region] (SATR), f. P-4, op. 1, spr 140, na 75 ark. (in Russian).
- DAZO [SATR], f. P-4, op. 1, spr 142, na 118 ark. (in Russian).
- DAZO [SATR], f. R-14, op. 1, spr 38, na 1 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 45, na 21 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 47, na 2 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 248, na 26 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 258, na 30 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 360, na 14 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 361, na 1 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 362, na 5 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 363, na 93 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 364, na 3 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 386, na 47 ark. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. R -14, op. 1, spr 387, na 40 ark. (in Ukrainian).
- Gosudarstvennoye regulirovaniye alkogol'nogo rynka v Rossii* [State regulation of the alcohol market in Russia]. 01.03.2010 [Online]. Dostupno: <http://bujet.ru/article/71967.php> (data zvernennya: 23.01.2021). (in Russian).
- Istoriya vynorobstva na Zakarpatti* [History of winemaking in Transcarpathia.] [Online]. Dostupno: <https://spilka-vinorobiv.com.ua/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96/> (data zvernennya: 23.01.2021). (in Ukrainian).
- Kaunova, Ye., 2013. Piteynaya industriya SSSR: reformy i posledstviya, *Analitika kul'turologii. Elektronnoye nauchnoye izdaniye* [Drinking industry of the USSR: reforms and consequences. Analytics of cultural studies. Electronic scientific publication]. [Online]. Dostupno: <http://analculturolog.ru/journal/archive/item/1786-%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B0%D1%8F-%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D1%83%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D1%81%D1%81%D1%80-%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%8B-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8F.html>

%D1%81%D1%81%D1%81%D1%80-%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%8B-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8F.html (data zvernennya: 23.01.2021). (in Russian).

Klinova, M., 2009. *Sovremennaya otechestvennaya istoriografiya potrebleniya alkogolya v SSSR (1940-ye – konets 1980-kh godov)* [Modern Russian historiography of alcohol consumption in the USSR (1940 – 1980)], *Omskiy nauchnyy vestnik*, № 2 (76), s. 60–63. (in Russian).

Kutsenko, K., 1970. Bratnya dopomoha narodiv SRSR u vidbudovi i rozvytku promyslovosti Zakarpats'koyi oblasti [Fraternal assistance of the peoples of the USSR in the reconstruction and development of industry of the Transcarpathian region], *Velykyy Zhovten' i rozkvit vozz'yednanoho Zakarpattya*, Uzhhorod: Karpaty, s. 283–293. (in Ukrainian).

Kutsenko, K., 1970a. Ekonomichna dopomoha Radyans'koho narodu trudyashchym Zakarpats'koyi Ukrayiny (zhovten' 1944 – cherven' 1945 rr.) [Economic assistance of the Soviet people to the workers of Transcarpathian Ukraine (October 1944 – June 1945)], *Sotsialistychni peretvorenniya na Zakarpatti za 25 rokiv Radyans'koyi vlady*. Uzhhorod: Karpaty, s. 12–29. (in Ukrainian).

Latysh, YU., 2016. *Antyalkohol'na kampaniya M. Horbachova: prychny, zdobutky i vtraty* [Gorbachev's anti-alcohol campaign: causes, gains and losses.]. [Online]. Dostupno: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1952-yurii-latysh-antyalkoholna-kampaniya-m-horbachovaprychny-zdobutky-i-vtraty> (data zvernennya: 24.01.2021). (in Ukrainian).

Makara, M., 1995. Vidbudova i peretvorenniya v promyslovosti [Reconstruction and transformation in industry Essays on the history of Transcarpathia. In 3 volumes, t. II (1918 – 1945).], *Narysy istoriyi Zakarpattya*. V 3-kh tomakh, t. II (1918 – 1945), Uzhhorod: Zakarpattya, s. 619–625. (in Ukrainian).

Malakhov, A., 2003. *Samaya yestestvennaya monopoliya* [The most natural monopoly.]. [Online]. Dostupno: <https://www.kommersant.ru/doc/359875> (data zvernennya: 24.01.2021). (in Russian).

Mishchany, V., 2012. Promyslovyy rozvytok Zakarpattya 1944 – 1950 rr.: perekhid na sotsialistychnu ekonomiku [Industrial development of Transcarpathia 1944 – 1950: the transition to a socialist economy], *Rusyn. Mezhdunarodnyy ystorycheskyy zhurnal*. Kyshynev, № 4 (30), s. 109–130. (in Ukrainian).

Mishchany, V., 2014. Pershi «radyans'ki» zakony Narodnoyi Rady Zakarpats'koyi Ukrayiny (1944 – 1945 rr.) [The first "Soviet" laws of the People's Council of Transcarpathian Ukraine (1944 – 1945)], *Tysyacholittya – Millennia: Naukovyy shchorichnyk*, vypusk 1, Uzhhorod: Grazhda, s. 43–58. (in Ukrainian).

Mishchany, V., 2016. «Vyzvolennya», «vozz'yednannya» i «radyanizatsiya» Zakarpattya v 1944-1950 rr. ["Liberation", "reunification" and "Sovietization" of Transcarpathia in 1944-1950.], *Literatura ta kul'tura Polissya*, vyp. 83, seriya «Istorychni nauky», № 2, Nizhyn: NDU im. M. Hoholya, s. 66–81. (in Ukrainian).

Mishchany, V., 2018. *Radyanizatsiya Zakarpattya 1944 – 1950 rr.* [Sovietization of Transcarpathia 1944-1950], Uzhhorod: RIK-U, 644 s. (in Ukrainian).

Nikishin, A., 2006. *Vodka & Stalin* [Vodka & Stalin], Moskva: Dom russkoy vodki, 440 s. (in Russian).

Ofitsyns'ky, R., 2010. Preventyvna radyanizatsiya Zakarpats'koyi Ukrayiny (osin' 1944 r. – vesna 1945 r.). Zakarpats'ka Ukrayina: perspektyvy ta realiyi rozvytku [Preventive Sovietization of Transcarpathian Ukraine (autumn 1944 - spring 1945). Transcarpathian Ukraine: prospects and realities of development], *Materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 65-y richnytsi vozz'yednannya Zakarpats'koyi Ukrayiny z Radyans'koyu Ukrayinoyu*. (Uzhhorod, 24 chervnya 2010 roku), Uzhhorod, s. 107–115. (in Ukrainian).

Ryepin, I., 2007. *Skhidno-Karpat-s'ka operatsiya ta pryednannya Zakarpattya do SRSR* (veresen' 1944 r. – cherven' 1945 r.) [East Carpathian operation and accession of Transcarpathia to the USSR (September 1944 – June 1945)]: avtoref. dys... kand. ist. nauk. L'viv, 20 s. (in Ukrainian).

Sirko, P., 1966. *Pershi dekreti Narodnoyi Rady Zakarpats'koyi Ukrayiny* [The first decrees of the People's Council of Transcarpathian Ukraine], *Tezy dop.* Uzhhorod. un-tu, kaf. istoriyi KPRS. Uzhhorod, s. 87–91. (in Ukrainian).

Sovetskoye Zakarpattye [Soviet Transcarpathia], 1971. Uzhgorod: Karpati, 300 s. (in Russian).

Vidnyans'ky, S., 2013. Narodna rada Zakarpats'koyi Ukrayiny yak instrument pryednannya Zakarpattya do SRSR ta radyanizatsiyi krayu [People's Council of Transcarpathian Ukraine as an instrument of Transcarpathia's accession to the USSR and Sovietization of the region], *Národné rady v regióne Karpát na sklonku druhej svetovej vojny*, Krakov, s. 37–52. (in Ukrainian).

Visnyk Narodnoyi Rady Zakarpats'koyi Ukrayiny [Bulletin of the People's Council of Transcarpathian Ukraine], 1944, 15 of December, s. 9–10. (in Ukrainian).

Visnyk Narodnoyi Rady Zakarpats'koyi Ukrayiny [Bulletin of the People's Council of Transcarpathian Ukraine], 1945, 15 of January, s. 9. (in Ukrainian).

Visnyk Narodnoyi Rady Zakarpats'koyi Ukrayiny [Bulletin of the People's Council of Transcarpathian Ukraine], 1945, 15 of February, s. 30. (in Ukrainian).

Visnyk Narodnoyi Rady Zakarpats'koyi Ukrayiny [Bulletin of the People's Council of Transcarpathian Ukraine], 1945, 15 of April, s. 84. (in Ukrainian).

Visnyk Narodnoyi Rady Zakarpats'koyi Ukrayiny [Bulletin of the People's Council of Transcarpathian Ukraine], 1945, 30 of June, s. 151. (in Ukrainian).

Visnyk Narodnoyi Rady Zakarpats'koyi Ukrayiny [Bulletin of the People's Council of Transcarpathian Ukraine], 1945, 15 of July, s. 160. (in Ukrainian).

Vodochnaya monopoliya v SSSR. Pochemu yeyo ne zapreshchali? [Vodka monopoly in the USSR. Why wasn't it banned?]. 13.12.2018. [Online]. Dostupno: <https://www.kramola.info/vesti/letopisi-proshlogo/vodochnaya-monopolya-v-sssr-pochemu-eyo-ne-zapreshchali> (data zvernennya: 24.01.2021). (in Russian).

Vynnaya monopolyya v SSSR. [Wine monopoly in the USSR]. 02.08.2018. [Online]. Dostupno: <https://finance.rambler.ru/other/40702514-vinnaya-monopolya-v-sssr/> (data zvernennya: 23.01.2021). (in Russian).

Yevseyev, I., 1954. *Narodnyye komitety Zakarpatskoy Ukrainy organy gosudarstvennoy vlasti (1944 – 1945)* [People's Committees of Transcarpathian Ukraine, state authorities (1944 – 1945)], Moskva, 148 s. (in Russian).

SUMMARY

SOVIET STANDARDS OF ALCOHOLIC LEGISLATION OF TRANSCARPATHIAN UKRAINE (1944 – 1946 YEARS)

Vasyl Mischanyn

Doctor of History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The article deals with copying Soviet alcohol legislation by the People's Council of Transcarpathian Ukraine on the region's territory. All this happened during Transcarpathia's preventive Sovietization in 1944 – 1945, from the liberation of Transcarpathia from Hungarian-German invaders on October 28, 1944. It should be noted that officially Subcarpathian Rus' was part of Czechoslovakia before signing the agreement on the reunification of Transcarpathian Ukraine with the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The treaty was signed on June 29, 1945, and ratified by the Provisional National Assembly of the Czechoslovak Republic on November 22, 1945, and the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on November 27, 1945. The Transcarpathian region was created by the Presidium of the USSR Supreme Soviet Decree on January 22, 1946. The next day the legislation of the USSR was introduced here. It should be noted that the People's Council of Transcarpathian Ukraine copied the experience of the Soviet Union regarding alcohol policy. It consisted of establishing a monopoly on the production and sale of alcoholic beverages, complete state control over the production of wine and vodka products. One of the first laws of the People's Council of Transcarpathian Ukraine was decrees on the nationalization of distilleries and the brewery of Count Schönborn-Buchheim in Pidhoryany. Later, church distilleries were nationalized. Thus, a half dozen enterprises for the production of alcohol were nationalized in Transcarpathian Ukraine. By separate resolutions, the People's Council regulated the prices of alcohol, vodka, and beer. We also briefly consider the industrial capacity of enterprises for the production of vodka, alcohol, beer, and point out the potential opportunities for winemaking in Transcarpathian Ukraine. After the signing of the reunification agreement, on July 6, 1945, a separate resolution of the People's Council of Transcarpathian Ukraine established a trust of the alcohol and vodka industry at the People's Council of Transcarpathian Ukraine food industry department, to which the distilleries of Transcarpathian Ukraine were subordinated. That was one of the steps in preparation for implementing the industrial complex of Transcarpathia to the All-Union. The resolution of the People's Council of Transcarpathian Ukraine controlled «the production of alcoholic beverages and the prosecution of production without permits». At the same time, the leadership of the People's Council of Transcarpathian Ukraine often resorted to using the products of distilleries for their purposes, the military council of the 4th Ukrainian Front, «security police», etc.

Keywords: Transcarpathian Ukraine, USSR, Ukrainian SSR, alcohol, legislation, nationalization, distillery, beer, winemaking.

ПЕРІОДИКА НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДІАСПОРИ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ЕМІГРАЦІЇ (1950-ТІ – ПОЧ. 1990-Х РР.)

Акименко Катерина Василівна

аспірантка кафедри історії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ

E-mail: kate.akimenko22@gmail.com

ResearcherID: AAC-2356-2019

<https://orcid.org/0000-0003-1053-0972>

Стаття присвячена аналізу періодичних видань українських націоналістичних організацій поза межами УРСР в 1950-х – поч. 1990-х рр. та їхньої ролі у створенні інформаційного простору в діаспорі. Розглянуто періодичні видання, як засоби забезпечення інформаційного зв'язку між націоналістичними організаціями, членством та українськими громадами діаспори. У статті охарактеризовані часописи націоналістичних організацій діаспори: «Самостійна Україна», «Українське слово», «Шлях перемоги», «Визвольний шлях», «Український самостійник». Особливу увагу приділено тематично-проблемному наповненню часописів, його значенню для популяризації націоналістичної ідеології та політичних програм організацій, збереження національної ідентичності. Детально розглянуто тематику публікацій націоналістичної преси, їх мету та інформаційний потенціал. Виділено такі основні тематичні напрямки: ідеологія організацій, стратегія відновлення незалежності України, концепція самостійної держави, офіційні рішення організацій, суспільно-політичні заходи в діаспорі, ситуація в СРСР та політика радянської влади, формування національної ідентичності та історичної пам'яті. На основі вивчення періодики встановлено, що значне місце у виданнях займала інформація про події в УРСР, що пов'язано з намаганням націоналістичних організацій створити відчуття цілісності українського народу на території України і за її межами та мобілізувати діаспору до активної діяльності для зміни ситуації на Батьківщині. У статті визначені проблемні аспекти, що мали місце у пресових виданнях націоналістичних організацій: відсутність єдиного універсального друкованого органу, посилення еміграційного характеру часописів, низька поліграфічна якість видань, розгортання конфлікту між організаціями українських націоналістів на сторінках видань. Зроблено висновок, що за допомогою пресових видань націоналістичні організації створили інформаційний простір в діаспорі, який популяризував націоналістичні наративи, об'єднував українців з різних країн світу, виступав засобом національної ідентифікації для мігрантів, сприяв активізації руху за відновлення незалежності України.

Ключові слова: українська діаспора, націоналістичні організації, періодика, Організація Українських Націоналістів, Світова Координаційна Рада Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій.

Постановка проблеми. Наприкінці Другої світової війни український націоналістичний рух почав створювати організаційні осередки в еміграції. З 1950-х рр. націоналістичні організації формували окремі системи політичних, ідеологічних, пропагандистських, фінансових, культурно-освітніх структур. Особливе місце займала інформаційна інфраструктура, яка забезпечувала комунікацію з українськими громадами в діаспорі та членством організацій. Періодичні видання виступали найдоступнішим засобом для популяризації націоналістичної ідеології, трансляції політичної доктрини, формування національної ідентичності у різних поколінь діаспори, спонукання до участі у визвольному русі та політичних виступах. Завдяки системі видань у діаспорі було створено інформаційний простір, який об'єднував локальні українські етнічні спільноти в різних країнах світу, поширював націєтворчий дискурс, утверджував систему національних ціннісних орієнтирів. Досвід застосування інформаційних засобів націоналістичними організаціями для консолідації українців, поширення політичних смислів, сприяння громадській активності є актуальним для формування інформа-

ційної політики сучасної України.

Джерела та література. Система періодичних видань націоналістичних організацій, як засіб формування інформаційного простору, національної ідентичності, політичного світогляду й культурних орієнтирів закордонних українців не стала предметом комплексного дослідження. Тривалий час націоналістична преса була недоступною для українських науковців. Проте, завдяки поступовому відцифруванню примірників видань закордоном, їх розміщенню у відкритому доступі та передачі до українських архівних та бібліотечних установ виникла можливість вивчення періодики націоналістичних організацій.

Політика націоналістичних організацій у видавничій сфері відображена у їхніх офіційних документах, в яких окреслені завдання пресових видань, описані вимоги до змістовного наповнення часописів, зазначені проблеми, що мали місце у виданні періодики. Історія діяльності та тематичний зміст окремих періодичних видань націоналістичних організацій діаспори розглянуто у розвідках творців цих часописів, зокрема, В. Олеськіва [Олеськів, 1962] та П. Стречо [Стречо, 1978]. Вказаній проблематиці

присвячені роботи сучасних українських дослідників, наприклад Т. Ф. Дорохіної [Дорохіна, 2005; 2006], А. Ю. Миколаєнко [Миколаєнко, 2018], М. С. Тимошика [Тимошик, 2002; 2018; 2021] Фрагментарно історії націоналістичної преси торкалися науковці, що здійснювали біографічні дослідження діячів видавничого сектору націоналістичного руху, зокрема, Б. М. Зек [Зек, 2013], Н. В. Матвійчук. В. А. Ковпак [Ковпак, 2017] у дисертаційному дослідженні проаналізувала післявоєнну націоналістичну періодику з точки зору теорії соціальних комунікацій із застосуванням міждисциплінарного підходу. Однак, націоналістична преса, її історія та особливості, інформаційний дискурс, тематична палітра часописів та їх комунікаційна функція залишаються недостатньо вивченими.

Метою статті є аналітичний огляд періодичних видань націоналістичних організацій, їх проблемно-тематичне наповнення та роль у створенні інформаційного середовища української діаспори.

Виклад основного матеріалу. Український націоналістичний рух в діаспорі після Другої світової війни був представлений самостійними організаціями: Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (ЗЧ ОУН), Організація Українських Націоналістів за кордоном (ОУН(з)), Організація Українських Націоналістів (мельниківці) (ОУН(м)) та Світова Координаційна Рада Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій (СКР ІСНО), яка об'єднувала громадсько-політичні організації, такі як Українське національне об'єднання (УНО, Канада), Організація державного відродження України (ОДВУ, США), Об'єднання українців у Великій Британії (ОУВБ), Українська національна єдність (УНС, Франція) та ін. Кожна з них мала власні друковані органи для встановлення зв'язку, поширення і збереження впливу на українські громади в західних країнах, які стали основною базою націоналістичних організацій.

Після перенесення націоналістичного руху в еміграцію роль друкованого слова значно зросла, тому що в середовищі діаспори видавнича діяльність стала найдоступнішим інструментом реалізації політичних завдань українських націоналістичних організацій. Вони вже мали досвід виготовлення видавничої продукції різних видів в умовах конспірації, проте новий формат роботи вимагав переосмислення та актуалізації цього сектору. Політика націоналістичних організацій у видавничій сфері охоплювала продуктування, використання, багатовекторне розповсюдження інформації, сприяння розвитку комунікаційної сфери з метою забезпечення суспільно-політичної діяльності.

Періодичні видання виступали основним засобом масової комунікації з українською діаспорою, характеризувалися різноплановістю, актуальністю змісту, оперативністю інформації. Вони виходили у форматі газет, журналів, інформаційних бюлетенів, які містили різні тематичні блоки. Кожен напрямок виступав знаряддям здійснення впливу на політичні переконання, свідомість, поведінку, діяльність української громади в інтересах організації. Видання були різного читачького спрямування, в одному

випадку вони були адресовані обмеженому членству націоналістичних організації, в іншому широкому загалу української громади, або розраховані виключно на молодіжну чи жіночу аудиторію.

Аналізуючи періодику націоналістичних організацій можна зробити висновок, що тематичні напрямки видавничої діяльності ЗЧ ОУН, ОУН(м), ОУН(з), СКР ІСНО були аналогічними, проте їх зміст відрізнявся в залежності від обраної стратегії визволення українського народу. Проблематику статей можна систематизувати за такими групами: ідеологія організацій, стратегія відновлення незалежності України, концепція самостійної держави, офіційні рішення організацій, суспільно-політичні заходи в діаспорі, ситуація в УРСР та політика радянської влади, формування національної ідентичності та історичної пам'яті.

За їх реалізацію, в першу чергу, відповідали центральні Проводи організацій та спеціальні референтури чи організаційні комісії інформації та пропаганди, пресових і видавничих справ. Вони несли відповідальність за фінансування, а отже і за збільшення кількості видань, їх інтелектуального та ідеологічного рівня, актуальність контенту. Центральне керівництво визначало основні ідейні напрямки змісту, здійснювало координацію засобів масової інформації підпорядкованих організацій. Далі по ієрархії управління цим сектором відбувалося в рамках теренових осередків організацій [Два етапи, 1966, с. 146–149; Четвертий Великий Збір ОУН, 1969, с. 164–168; Сьомий Великий Збір ОУН, 1988, с. 167–171].

ОУН(з) мала певні особливості через невелику кількість членства та в цілому демократично-ліберальний тип організації. Відповідно до статутних документів не виділялася спеціальна структура керівництва видавничою діяльністю. ОУН(з), в силу прихильності ідеології демократичного націоналізму, відзначалася розгалуженою співпрацею з іншими еміграційними об'єднаннями, такими як Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), Українська Національна Рада (УНРада) та Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ). Члени організації долучалися до їх видавничої діяльності, часто відігравали провідну роль в якості редакторів та авторів, адже ОУН(з) мала лише два періодичних видання: «Український самостійник» та «Сучасність».

Серед значної кількості періодики, що видавали націоналістичні організації можна виділити часописи універсального спрямування, які всебічно розкривали вищезазначені теми та, за редакторською концепцією, були орієнтовані на широке коло читачів української діаспори. Кожна організація виділяла одне-два видання як основні і залучала до співпраці з ними провідних членів, ідеологів організації, видатних публіцистів, громадських та культурних діячів української еміграції, колишніх військових учасників підпільного руху.

Часопис «Самостійна Україна» виступав офіціозом СКР ІСНО під егідою ОУН(м). Він виник на базі «Вісника ОДВУ», газет «Націоналіст» та «Україна» в 1948 р., проте став об'єднуючою інформаційною платформою для всіх організацій об'єднаних в СКР ІСНО, які знаходилися в різних

країнах. Головними редакторами «Самостійної України» були Б. Боцюрків (1948 – 1949), Т. Лапичак (1950 – 1955), З. Книш (1956 – 1958), С. Куропась (1959 – 1960), В. Шемердяк (1960 – 1962), М. Панасюк (1963 – 1972), Д. Квітковський (1973 – 1977), М. Панасюк (1978 – 1979), С. Куропась (1980 – 1983), В. Нагірняк (1984 – 1985), П. Стерчо (1986 – 1987). Із 1987 р. журнал редагував П. Дорожинський [Черченко, 2012, с. 437].

Для дотримання високої якості змісту журналу як співробітники та автори були залучені провідні публіцисти, історики, діячі та ідеологи націоналістичного руху. Подаємо загальний огляд проблематики та авторів, що її розробляли: ідеологічно-філософські статті – Ю. Вассиян, Д. Андрієвський, О. Бойдуник, Ю. Артюшенко, Ю. Пундик, Б. Боцюрків, Д. Квітковський; матеріали з історії української визвольної боротьби, в тому числі із військової мемуаристики – Ю. Артюшенко, П. Стречо, А. Штефан; економічна політика та соціально-політичного устрою – П. Стречо, Я. Гайвас, Р. Шраменко; теми внутрішньої української політики, консолідації навколо ДЦ УНР, розколу та конфліктів в націоналістичному русі – О. Бойдуник, З. Городиський, М. Капустянський; публікації про українське суспільно-громадське життя в діаспорі – Т. Лапичак, Б. Гасюк, Д. Квітковський, М. Плав'юк; аналітика ситуації в радянській Україні – Д. Андрієвський, Ю. Бойко, Ф. Кордуба, Ю. Артюшенко [Стерчо, 1978, с. 6–11].

Поруч із вище зазначеними проблемами, окремим постійним блоком розміщували статті про діяльність організацій підпорядкованих СКР ІСНО: Українського Золотого Хреста, Видавничої Спілки, Світового Конгресу Вільних Українців та ін. Найчастіше авторами в цьому секторі виступали С. Куропась, М. Квітковська, В. Різник, П. Надтисянський [З життя ІСНО, 1974, с. 54–59]. На окрему увагу заслуговують спеціальні випуски «Самостійної України», які були присвячені річницям визначних подій в історії націоналістичного руху, персоналіям (Є. Коновальцю, А. Мельнику, О. Ольжичу, О. Бойдунику та ін.), українським історичним подіям [Плав'юк, 1988, с. 7–10; Мельник, 1963, с. 3–9; Артюшенко, 1964, с. 3–4].

Для інформування українців в діаспорі СКР ІСНО видавала тижневик «Наш клич» (Аргентина), тижневик «Новий шлях» (Канада), тижневик «Хлібороб» (Бразилія), журнал для молоді і студентства «Смолоскип» (Канада), журнал Організації Українок Канади ім. О. Басараб «Жіночий світ», англomовний журнал молоді «МУН – БІМС» (Канада), бюлетень Об'єднання Українців у Великій Британії, бюлетень Організації Української Молоді Франції, бюлетень Українського Золотого Хреста (США), франкомовний бюлетень «Echanges» (Франція) [ЦДАЗУ, ф. 38, оп. 1, спр. 14, арк. 44; ЦДАЗУ, ф. 38, оп. 1, спр. 36, арк. 15–18] Перелічені часописи використовувала ОУН(м), адже вона знаходилася на спільній ідеологічній платформі з організаціями СКР ІСНО.

Пресовим органом ОУН(м) виступав тижневик «Українське слово». Він був заснований українською громадською організацією Франції Український

Народний Союз (УНС) в 1933 р., але виходив з перервами. Редакцію «Українського слова» після Другої світової війни очолив член Проводу ОУН(м) О. Штуль (1948 – 1977), а згодом М. Стиранка (1977 – 1996) [Зек, 2013, с. 34–41]. Газета набрала значної ваги в політичному еміграційному середовищі, адже серед авторів були авторитетні діячі визвольного руху: О. Штуль, Д. Андрієвський, Я. Гайвас, Ю. Бойко, Б. Кентржинський, Є. Мацяк, Ю. Пундик, науковці А. Жуковський, М. Ветухів, В. Кубійович, Н. Полонська-Василенко, П. Стерчо, Ю. Шевельов. «Українське слово» не обмежувалося висвітленням ідеології та внутрішніх проблем організації, а приділяло значну увагу об'єднанню українського визвольного руху навколо СКВУ та Державного Центру УНР в екзилі. Часопис вмiщав публікації присвячені політичним темам, діяльності ОУН(м), історії та культурі, подіям в Україні. З 1970-х рр. пріоритетним стає інформування діаспори про дисидентський і правозахисний рух в УРСР, а також публікація праць опозиціонерів. Видання також включало додатки: франкомовний «L'Ukrainien» («Українець»), Листок літературної комісії «Зарева» «Юність», журнал української молоді «Смолоскип» [Тимошик, 2002, с. 195–204].

Серед видань ЗЧ ОУН варто виділити «Визвольний шлях», який був заснований з мінімальним технічним оформленням у 1948 р. в Лондоні. Спочатку видавався референтурою пропаганди теренового проводу ОУН виключно для членів організації невеликим тиражем у форматі циклостилю. З 1951 р. видавцем журналу стала Українська Видавнича Спілка (УВС). Одночасно з тим, як це видання набуло статусу офіційного Проводу ЗЧ ОУН, воно стало доступним широкому загалу та значно розширило коло читачів серед української діаспори. Видання було переведено на типографський друк, а формат видання з 1954 р. змінено на книжковий [Чвертьсторіччя «Визвольного шляху», 1972, с. 35–38].

Редактори журналу поставили мету «висвітлювати читачам та обговорювати на своїх сторінках різноманітні державно-політичні, суспільні, соціально-економічні та громадські проблеми і питання національно-визвольної революційної боротьби України та всіх поневолених московсько-большевицьким імперіалізмом народів – націй єдиного фронту АБН» [Від видавництва, 1948, с. 1]. Головними редакторами журналу були Г. Драбат (1948 – 1977), С. Галамай (1977 – 1979), І. Дмитрів (1979 – 1999), С. Олесків (2000 – 2003), А. Гайдамаха (2004 – 2009) [Олесків, 1962, с. 516–521]. До журналу дописували автори зі Великої Британії та з інших країн. Із встановленням незалежної української держави 1991 р. значно збільшилася кількість дописувачів з України. 1993 р. видавцем журналу стала Українська Інформаційна Служба (УІС), з якою того ж року УВС об'єдналася.

«Визвольний шлях» сформувався як український суспільно-політичний, літературний і науковий часопис. Він містив ідеологічні матеріали, зокрема, праці Д. Донцова, Я. Стецька, С. Бандери та ін. та «вишкільні» матеріали для підвищення політичної обізнаності членів організації. Також публікувалися наукові дослідження з історії, археології, культури,

літературознавства, статті щодо церковних питань. Журнал друкував українську художню літературу, переклади творів іноземної літератури, літературну критику, спогади істориків та політичних діячів тощо [Чвертьсторіччя «Визвольного шляху», 1972, с. 35–38].

Часопис приділяв велику увагу висвітленню радянської доби, особливо дисидентському руху на теренах УРСР. Журнал розміщував документи пов'язані з правозахисним рухом, передруки творів української літератури періоду Розстріляного відродження та «шістдесятників», твори самвидаву та політичні документи, огляди книжок, новини й аналітику щодо діяльності опозиції в Україні. Більше того, дисидентство розглядалося не тільки як важливе суспільно-політичне явище, а як продовження національно-визвольного руху на Батьківщині та як ознака зростаючої кризи радянського режиму [Говерля, 1982, с. 166–177]. Лейтмотивом публікацій було протиставлення радянської та націоналістичної суспільно-політичної концепції, тому для більшості з них була характерна емоційність, гіперболізована негативна оцінка подій в СРСР. Політична еміграція, досвід підпільної боротьби, репресії проти учасників націоналістичного руху сформували суб'єктивний підхід до аналізу ситуації в радянській Україні.

Другим офіційним органом ЗЧ ОУН був тижневик «Шлях перемоги». Він був започаткований С. Бандерою в Мюнхені 1954 р. і виходив як громадсько-політичне видання у газетному форматі. Видання виникло в наслідок другого розколу в націоналістичному русі, коли «Український самостійник» перейшов під контроль ОУН(з) [«Шлях Перемоги» – газета ЗЧ ОУН, 28 лютого 1954 р., №1, с. 1]. «Шлях перемоги» редагували Я. Бенцаль (1954 – 1956), Д. Чайковський (1956 – 1967), М. Стиранка (1967 – 1969), В. Леник (1969 – 1992), Я. Сватко (1992 – 1998) та редакційна колегія до якої входили відомі діячі діаспори, серед яких Д. Штикало, Б. Вітошинський, Г. Драбат, Я. Гайвас, Л. Полтава, І. Вовчук, З. Пеленський та ін. На відміну від об'ємних статей аналітичного та наукового змісту «Визвольного шляху», газета вмщала стислі публікації, що переважно трансливали політичну позицію Проводу та актуальні події. Статті розміщувалися хаотично, адже видання не мало стабільних рубрик, розділів, проте вмщало окрему сторінку для молоді під назвою «Ідея і чин», сторінку для жіноцтва – «Голос Об'єднання Жінок ОУВФ». У газеті публікувалися матеріали, що стосувалися діяльності опозиційних сил в Україні, репресій в СРСР, суспільно-політичного життя в діаспорі, хроніки міжнародних подій. Часто друкували спогади, що переважно були присвячені видатним постатям націоналістичного руху в манері глорифікації [Кураєв, 2013, с. 646]. Видання виступало на підтримку Антибільшовицького Блоку Народів (АБН) інформуючи про досягнення організації і повідомляло про заплановані політичні акції із закликком долучатися до них.

ЗЧ ОУН також видавали Бюлетень Проводу ОУН (Німеччина), Бюлетень Проводу Юнацтва ОУН, Бюлетень Теренового Проводу ОУН у Великій Британії, журнал «Сурма» (Німеччина), тижневик «Гомін України» з англомовним щомісячним додатком

«Ukrainian Echo» (1977 – 1991 pp.) (Канада).

Офіційним політично-інформаційним виданням ОУН(з) був «Український самостійник». З моменту його появи в 1950 р. він був інформаційним тижневиком ЗЧ ОУН, в той же час на його сторінках відображався тривалий конфлікт всередині організації, публікувалися постанови, звернення, рішення Проводу, особисті звернення сторін конфлікту, документи та листи Проводу ОУН в Україні. Після остаточного розколу видання перейшло під контроль «двійкарів» (членів ОУН(з)) і в 1957 – 1958 рр. редакторами були Л. Ребет, В. Маркус, а з 1959 р. «Український самостійник» редагувала колегія у складі Б. Кордюка, В. Маркуся та А. Камінського.

Зміни торкнулися не лише редакційного штату, а й форми: газетний формат був замінений на журнальний. З вересня 1957 р. випускали раз на місяць, з 1975 р. – раз на квартал, а з 1976 р відбулася інтеграція з журналом «Сучасність». Реорганізація змісту полягала у відмові від статей присвячених міжнародним подіям, адже «не мислимо втримати на належному рівні зовнішньополітичну сторінку газети, а це тому, що наші коментарі доходять до читачів у часі, коли події сильно, а часто зовсім втратили на актуальності» [Реорганізація Українського самостійника, 4 серпня 1957 р., №32 (394), Український Самостійник, с. 1], з іншого боку читачі знали мову місця поселення і були поінформовані місцевою періодикою. Редактори вилучили обширні дописи про життя місцевої громади, адже широке розповсюдження в різних країнах вимагало матеріалів загальноеміграційного характеру натомість місцевих хронік.

ОУН(з) почала видавати журнал, де переважала українська проблематика. Він містив систематичні огляди і коментарі про ситуацію в Україні в політичній, релігійній, культурній, господарській сфері і не зважаючи на націоналістичний світогляд редактори схилилися до дотримання принципу об'єктивності. Другий блок статей був присвячений еміграційним питанням переважно в контексті визвольної політики організації та стосункам українців з іншими народами. Матеріал викладався не у газетному форматі поточної інформації, а переважали статті аналітичного змісту. Варто зауважити, що в «Українському самостійнику» розміщували публікації, що відображали ідеологічну концепцію ОУН(з) та постанови організаційних конференцій, адже у книжковому форматі вони не видавалися (як в ЗЧ ОУН та ОУН(м)). [Постанови IV Делегатської конференції ОУН(з), 1966, с. 43–45] Провідні діячі ОУН(з) також були членами редакції та авторами значної кількості статей журналу «Сучасність» (1961 – 1992), який був присвячений питанням культури, літератури і суспільно-політичного життя [VI Делегатська конференція Організації українських націоналістів за кордоном (ОУН(з)), 1980, с. 11].

Детальніше розглянемо тематику публікацій, які були представлені у націоналістичних часописах, їх мету та інформаційний потенціал. Насамперед звернемо увагу, що націоналістичні організації мали виражене ідеологічне підґрунтя, а тому потребували відображення їхніх концептуально оформлених уявлень про суспільне і політичне життя у

друкованому вигляді. Значна увага приділялася висвітленню на сторінках видань організаційних матеріалів, які розкривали основні засади діяльності націоналістичних об'єднань, базові поняття націоналізму, пояснювали прихильність організацій саме до цієї ідеології, окреслювали перспективи визвольного руху.

Наукові аналітичні матеріали про природу української нації і націоналізму слугували джерелом інформації та поглиблювали знання про український визвольний рух. На думку членів націоналістичних організацій радянською владою здійснювалася робота по дискредитації українського визвольного руху, а поняття націоналізму часто мало негативне висвітлення у світі. [Сьомий Великий Збір ОУН, 1988, с. 168] В наслідок цього частина українських мігрантів скептично й неприхильно ставилося як до націоналістичної ідеології, так і її носіїв. Для позитивної протидії було вирішено на сторінках преси розкривати історію українського націоналізму, довести до ідентифікації поняття визвольного українського руху з виявами боротьби у ХХ ст. проти колишніх імперій за самостійність і свободу поневолених народів. Дана тематика розкривалася в публікаціях провідних ідеологів націоналістичних організацій [Борковський, 1972, с. 15–19].

За допомогою видання інформаційних бюлетенів і значної кількості публіцистичних видань націоналістичні організації трансливали свою ідеологію, політичну програму, визвольно-державницьку стратегію. Вони виконували мобілізаційну функцію для дотримання позитивної динаміки природу кадрів. В умовах еміграції ідеологія трьох ОУН зазнавала значних змін: ОУН(з) і ОУН(м) поступово переходили на демократичні позиції та дотримувались стратегії мирної революції, а ЗЧ ОУН продовжувала відстоювати план революційно-збройної боротьби. Видання виступали платформою для дискусій щодо тактики організацій, її зміни з урахуванням ситуації в СРСР, ревізійських тенденцій, тобто обґрунтування поступової відмови від радикальних положень ідеології. Конкуренція ідеологій породжувала інформаційні війни на сторінках преси, з взаємними обвинуваченнями та доведенням помилковості поглядів протилежної сторони. [Ільницький, 1966, с. 33–35] Завданням інформаційної політики в такому контексті була пропаганда, яка зрозуміло тлумачила ідеї організації і привертала прихильників саме до своєї організації.

Особлива увага приділялася концепції Української Самостійної Соборної Держави (УССД), висвітленню програми державного будівництва, а саме обговорювався державний устрій, суспільний лад, економічна модель, духовна і культурна політика, проблема національних меншин. Наприклад, завдяки інтелектуалам української діаспори була сконструйована програма розбудови альтернативи до комуністичної УРСР. Кожна з організацій створила своєрідний проект Конституції вільної України, який відзеркалював основні цінності за які боролися націоналісти і пропонували запровадити після падіння радянського режиму. Пропонувалися шляхи вирішення проблем, пов'язаних із функціонуванням

українського суспільства відповідно до націоналістичної доктрини. Дискутувалося питання господарського ладу та співвідношення різних типів власності, адже з набутого досвіду боротьби за прихильність населення були зроблені висновки про високу актуальність цієї проблеми [Камінський, 1960, с. 3–8].

На внутрішньо-організаційному відтинку головним завданням було своєчасно інформувати все членство про політику Проводів. Особлива увага приділялася висвітленню змін стратегій організацій, визначенню ролі еміграції, як інтегральної частини української нації, формулюванню ідейно-політичних і ключових завдань на даному етапі визвольної боротьби. Матеріали Великих Зборів та Делегатських конференцій також розповсюджувалися за допомогою періодичних видань. В них, у стислому форматі, подавалася офіційна ідеологічна концепція, програма руху, актуальні рішення керівних органів організацій, їх ставлення до окремих подій та ситуацій у світі, аналіз становища української діаспори тощо.

Для дотримання високого ступеня динаміки кадрів організації через пресу доводили до відома українській громаді інформацію про конференції, культурні, мистецькі, освітні заходи, політичні акції та маніфестації. Також анонси подібних заходів та матеріали про їх проведення розміщувалися у популярних виданнях загальноукраїнської діаспорної преси, найчастіше в газеті «Свобода». За допомогою періодичних видань відбувалося інформування про діяльність організацій та підпорядкованих їм структур, що передбачало публікацію своєрідних звітів організацій щодо проведених конференцій, культурно-масових, освітніх, політичних заходів в країнах поселень, робочих поїздок очільників (наприклад Б. Гасюк «Конференція по національному питанню» в «Самостійній Україні» [Гасюк, 1976, с. 52–53], а також постійні розділи «Самостійної України» під назвою «З життя ІСНО» та «Прожектором по діаспорі» в «Українському самостійнику»). Також повідомлялося про політичну ситуацію в країнах, де проживали зарубіжні українці, що включало аналіз змін законодавства щодо мігрантів, політичного клімату держав, їх вплив на можливість чи обмеження діяльності націоналістичних організацій.

Націоналістичні організації володіли актуальною інформацією про дійсність в УРСР, політику радянської влади, тому сприяли задоволенню інформаційних потреб закордонних українців. Ситуація в Україні впливала на інформаційний простір та контент преси, позаяк кожна подія детально вивчалася, коментувалася, обговорювалася на сторінках видань. Таким чином, українські емігранти не відчували себе повністю ізольованими чи відірваними від Батьківщини.

На сторінках видань велася своєрідна хронологія подій, часто такі публікації ґрунтувалися на інформації від опозиціонерів радянської влади та розкривали суть тоталітарного режиму в Україні, наприклад: Д. Квітковський «СССР і національне питання» [Квітковський, 1974, с. 2–11], «Події в т. зв. СССР та Україні і ми» [Квітковський, 1974, с. 5–13], а також постійний розділ «Самостійної України» під назвою «Вісті з України». Публікувалися документи

передані з території України, які містили повідомлення про існування незгодних з радянським режимом, свідчення про репресивні заходи. Під кутом дошкульної критики в аналітичних матеріалах розкривалася суть «комуністичної системи визиску і гноблення» [Сьомий Великий Збір ОУН, 1988, с. 37], економічні невдачі, негативні сторони радянської системи господарювання. Розглядалася національна політика в СРСР, стратегія «злиття націй», що, на думку націоналістичної діаспори, становило загрозу для існування національної культури та особливостей українців. Для розкриття зазначеної тематики були створені спеціальні видання, зокрема, «News from Ukraine», «The Ukrainian review», Бюлетень Української Центральної Інформаційної Служби, «Українське слово» та ін. На сторінках націоналістичних видань передруковувалися інформаційні матеріали із газет і журналів УРСР із коментарями та редакційними замітками [Матеріали Одинадцятого Великого Збору ОУН, 1988, с. 117]. Таким чином намагалися створити відчуття цілісності українського народу на території України і за її межами, мобілізувати діаспору до активної діяльності для зміни ситуації на Батьківщині, викликати сентимент, співчуття українцям в УРСР.

Подавалася аналітика змін політичної ситуації та змін в суспільній свідомості, в контексті якої націоналісти шукали точки виникнення руху опору в УРСР. Оприлюднювалися відомості про становище опозиційних сил та репресивні заходи проти них, аналізувалися перспективи виникнення національно-визвольного руху. Обговорювалися світоглядні орієнтири опозиції, можливості взаємодії діаспори з нею, прийнятність співпраці з націонал-комуністами. Зокрема, в структурі ЗЧ ОУН працювали спеціальні друковані органи присвячені вказаній тематиці. При Союзі Українців у Великій Британії та Українській Видавничій Спілці (УВС) в 1949 р. у Великій Британії була заснована Українська Інформаційна Служба (УІС) (в 1980-х – 1990-х рр. також фігурує як Українська Центральна Інформаційна Служба). З 1950 р. почав щомісяця виходити друком бюлетень «Ukrainian Information Service», якого вийшло 13 випусків. Його метою було мобілізація світової суспільної думки на підтримку українського визвольного руху, інформування про ситуацію в УРСР та організовану діяльність діаспори. Варто зазначити, що тираж був значним, наприклад, у 1951 р. він становив 24 тисячі примірників. Частково їх реалізували на комерційних умовах, а частину «порядком безплатної інформації вислано різним установам, пресовим агенціям, редакціям і індивідуальним чільним людям в країнах усього світу – 9.240 примірників» [Українська Інформаційна Служба, 1952, с. 37]. Від січня 1952 р. до вересня 1954 р. видання продовжувало виходити під назвою «Ukrainian Observer» (вийшло 18 випусків) [Олесків, 1962, с. 516–529].

«Ukrainian Observer» було також замінено кварталником «The Ukrainian Review», який виходив до 1999 р. і був редагований В. Державиним та В. Орелецьким, а з 1965 р. – С. Стецько. Власне видавці характеризували часопис як засіб зв'язку між

українською громадою та англomовним середовищем, адже емігранти зіткнулися з тим, що Україна та українська нація були практично terra incognita не лише для широкої громадськості, а й для багатьох політичних та академічних кіл Заходу. Ідея появи видання була також пов'язана з тим, що інформація про українські проблеми часто була неповною та піддавалася спотворенню людьми та групами, які з тих чи інших причин упереджено ставилися до ідеї відновлення української незалежності [Editorial, 1954, с. 3]. Це був публіцистичний та аналітичний журнал, який зосереджувався на розгляді ситуації в Україні, аналітиці радянської політики, діяльності української діаспори. Статті транслювали ідеї розвалу СРСР на національні держави, боротьби з комунізмом та створення єдиного антибільшовицького руху, захисту прав людини, підтримки західного оборонного союзу [Editorial, 1954, с. 4]. На сторінках видання публікували наукові статті з історії України та української культури, огляди нової літератури. Крім того значне місце на сторінках видання відводилося оприлюдненню інформації про репресії, поіменно подавалися персональні данні заарештованих, ув'язнених і їх доля та друкували передані закордон звернення політичних в'язнів.

УІС в 1985 – 1999 рр. видавала Бюлетень Української Центральної Інформаційної Служби. Тут публікувалися короткі звіти про події в Україні та розгортання національно-визвольного руху, репресії каральних органів СРСР проти дисидентів і громадських активістів, списки та адреси українців – в'язнів ГУЛАГу. У виданні з'являлися документи передані з України, звернення політичних в'язнів, матеріали самвидаву. Після 1991 року переважала інформація про державотворчі процеси в Україні, соціально-економічне життя, а також про підривну роботу комуністичної партії, російської церкви та зарубіжної агентури.

На сторінках видань значна увага приділялася принципам кадрової політики націоналістичних організацій. Оскільки вони поповнювалися новими членами та симпатиками, існувала постійна необхідність їх ознайомлення з організаційними засадами та правопорядком в організаціях, окреслювали обов'язки та актуальні завдання членства, подавався ідеал вартостей націоналіста, засади національно-суспільної етики [Ковальський, 1986, с. 24–28]. За допомогою пресових видань встановлювався зв'язок та здійснювалася комунікація між керівництвом і організаційними кадрами. Розглядалася стратегія розширення членства для недопущення процесу старіння та стагнації складу, надавалися рекомендації як кожен може сприяти цьому.

В цьому контексті значний сектор видавничої діяльності був присвячений молоді і юнацтву націоналістичних організацій. Це пов'язано з переконанням керівництва, що для кращого національного майбутнього українців, молодь діаспори повинна робити вагомий вклад, стаючи на заміну старшому поколінню революціонерів, переймаючи його здобутки, ідеї, досвід, мету, щоб не переривалася нитка тягlosti боротьби за відновлення УССД. Юнацтво виступало вагомим фактором в діяльності націоналістів, як резервуар кадрів,

активізатор націоналістичних ідей серед української молоді, реалізатор програм організацій. В офіційних виданнях надавалися методика праці з молодшими поколіннями, рекомендації щодо виховної та освітньої діяльності в середовищі сім'ї, освітніх чи культурних установ. В цих публікаціях можна прослідкувати тенденцію певних змін. Спочатку акцент робився на підготовку революційних військових кадрів, що відповідало сподіванням націоналістичних організацій здобути УССД завдяки революційному зриву. Однак, згодом домінуючою риторикою цих рекомендацій стало збереження української громади, протидія асиміляції, сприяння вивченню української мови, виховання носіїв націоналістичної ідеології, забезпечення кадрами націоналістичних організацій, вирішення проблеми залучення молоді третього, четвертого покоління діаспори.

Націоналістичні організації випускали спеціальні пресові видання, які особливу увагу зосереджували на вихованні молоді, готової до боротьби за визволення України.: «Смолоскип» (журнал організації української молоді «Зарево» в Канаді), «МУН – БІМС» (англомовний орган МУНО в Канаді), «Бюлетень» (франкомовне видання Організації Української Молоді у Франції), Бюлетень Юнацтва ОУН, «Фенікс» (неперіодичне видання Товариства Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського) та ін. На сторінках цих видань особлива увага приділялася ідеології українського націоналізму, морально-етичним засадам, до яких повинна прагнути молода людина, фізичному гартові й здоровому способу життя. В кожному випуску була інформація про молодіжні справи: вишкільні табори, зустрічі з ветеранами визвольної боротьби. Вони вміщали статті з історії націоналістичних організацій та життя їх визначних діячів, згадки про підпільну боротьбу, теорії націоналізму, програми організацій. Також в них публікувалися постанови і звернення керівництва націоналістичних організацій та рішення Великих Зборів чи Конференцій стосовно молодого покоління, окреслювалися актуальні завдання для нього [Справа постановки праці в Юнацтві ОУН, 1988, с. 5–7].

Політика націоналістичних організацій у видавничій сфері ставила за мету сприяння збереженню національної ідентичності та формування історичної пам'яті. Колективні уявлення про минуле та культурні традиції наділяли українців діаспори почуттям духовної спорідненості з українцями на Батьківщині. Націоналістичні видання були наповнені статтями з історії України всіх періодів, в яких прослідковувалася державницька лінія, доводилася самотність української нації, її культури та традицій. Публікації розвідок з історії та культури України мали на меті альтернативно радянській історичній науці висвітлювати історичний процес в Україні, визначали СРСР як окупанта та обґрунтовували необхідність відновлення незалежності держави (наприклад, М. Плав'юк «До питання державної суверенності України в ХХ столітті» [Плав'юк, 1988, с. 6–17].

Особливий наголос автори робили на висвітленні історії українського національно-визвольного руху. В цьому контексті значна частина публікацій були присвячені персоналіям, а саме діячам

націоналістичного руху, українським митцям, дисидентам, відомим історичним постатям, визначним діячам української еміграції (наприклад, Антонович М. «Історичне минуле та традиція в творчості Дмитра Донцова» [Антонович, 1973, с. 33–37], В. Державин «Олег Ольжич поет національного героїзму» [Державин, 1974, с. 11–18]. Увага до історії визначних особистостей пов'язана із схильністю націоналістів до глорифікації та ідеалізації діячів революційного визвольного руху, провідників націоналістичних організацій.

Таким чином, націоналістична преса була ідейно-політичною зброєю і її розповсюдження серед української спільноти в еміграції віддзеркалює певною мірою вплив націоналістів на своє оточення. За допомогою сформованої системи видань був створений інформаційний простір, смислове наповнення якого сприяло прихильному ставленню до націоналістичного руху. Матеріали часописів давали змогу різним поколінням українських мігрантів зрозуміти ідеологічну концепцію, історичні, політичні та суспільні обставини роботи націоналістичних організацій над збереженням української ідентичності закордоном та лобіюванням українських інтересів на міжнародній арені.

Проте, можна простежити ряд перманентних проблем які мали місце в видавничому секторі націоналістичних організацій. Найчастіше згадується відсутність єдиного друкованого органу, в якому можна було б розглядати питання ідеологічно-теоретичні, тогочасної реальності в Україні та проблеми української політичної еміграції. Доводилося розподіляти ці функції між різними виданнями [Україна – спільне добро для всіх громадян, 1971, с. 109]. Другим аспектом виділимо застереження, що з часом підсилювався еміграційний характер видань, тобто на перших сторінках преси з'являлися статті з інформацією про внутрішню політику країн поселення, чи локальні конфлікти в різних частинах світу, натомість факти діяльності націоналістичного руху розглядалися побіжно. Третьою проблемою була низька поліграфічна якість видань та їх художнє оформлення, адже якщо для ідейно мобілізованих політичних мігрантів це могло не мати особливого значення, то для зацікавлення нових поколінь діаспори атрактивність видання відіграло не останню роль. Четвертою була проблема авторства, що полягає у використанні псевдонімів з метою конспірації, використання лише ініціалів або взагалі відсутність підписів статей, неможливість встановити авторство чи рівень причетності людини до організації за змістом статті. Безумовно це ускладнює роботу дослідника щодо аналізу змісту видань, тому що важко встановити на скільки висловлена думка автора відповідає загальній стратегії організації, чи можна її вважати релевантною для всієї націоналістичної спільноти. П'ятою проблемою було розгортання конфлікту між трьома гілками ОУН на сторінках видань. Лейтмотивом була нетолерантна риторика направлена на дискредитацію організаціями одна одної, що частково компрометувала націоналістичний рух в цілому.

Висновок. Україномовна періодика в багатомовному, полікультурному середовищі мала важливу

роль для мігрантів та їх нащадків як додатковий фактор національної самоідентифікації. Націоналістичні організації використовували періодичні видання як засіб комунікації з українською діаспорою, через них транслювали свою ідеологічну доктрину, інтерпретацію стратегії відновлення незалежності України, а також ідею консолідованої нації українців на Батьківщині та в еміграції. На основі аналізу і систематизації змістовного наповнення націоналістичних часописів можна зробити висновок, що головними тематичними акцентами публікацій були: діяльність націоналістичного руху в діаспорі;

українська історія; ситуація в Україні та політика радянської влади; стратегія і завдання української еміграції в контексті її обов'язків перед Батьківщиною. Таким чином, завдяки часописам був створений інформаційний простір, який об'єднував локальні українські етнічні громади з різних країн у визвольний рух, спонукав до громадської діяльності та політичних виступів. Варто зауважити, що дослідження націоналістичної преси має значний науковий потенціал, позаяк триває оновлення і розширення джерельної бази.

Список використаних джерел

- Editorial, 1954, *The Ukrainian Review*, грудень, № 1, с. 3–4.
- VI Делегатська конференція Організації українських націоналістів за кордоном (ОУН(з)), 1980. Мюнхен: Політична рада ОУН(з), 74 с.
- Антонович, М., 1973. Історичне минуле та традиція в творчості Дмитра Донцова, *Самостійна Україна*, № 11–12, с. 33–37.
- Артюшенко, Ю., 1964. Сл. П. Полк. Андрій Мельник, *Самостійна Україна*, № 11 (189), с. 3–4.
- Борковський, Р., 1972. Ідеологічні підстави нашої програми (II), *Український самостійник*, № 7–8 (573–574), с. 15–19.
- Від видавництва, 1948, *Визвольний шлях*, №1, с.1
- Гасюк, Б., 1976. Конференція по національному питанню, *Самостійна Україна*, № 1–2 (329–330), с. 52–53.
- Говерля, С., 1982. Дисиденство. Деякі завваги до суспільного явища. (Матеріали й документи з поневоленої України), *Визвольний Шлях*, №2 (407), с. 166–177.
- Два етапи. Матеріали П'ятого і Шостого Великих Зборів Українських Націоналістів, 1966. Париж, 171 с.
- Державин, В., 1974. Олег Ольжич поет національного героїзму, *Самостійна Україна*, № 5–6 (309–310), с. 11–18.
- Дорохіна, Т. Ф., 2005. Заснування та початковий період історії часопису «Визвольний шлях» (1948 – 1953), *Історичний журнал*, № 4, с. 24–33.
- Дорохіна, Т. Ф., 2006. Радянська доба в рецепції авторів «Визвольного шляху» (1948 – 1991), *Київська Старовина*, Київ: Київський славистичний університет, № 1, с. 126–134.
- 3 життя ІСНО, 1974, *Самостійна Україна*, № 9–10, с. 54–59.
- Зек, Б., 2013. *Олег Штуль в боротьбі за Україну*, Львів – Торонто: Літопис УПА, 110 с.
- Гльницький, Р., 1966. З екстремістами нема співпраці, *Український самостійник*, № 11 (505), с. 33–35.
- Камінський, А., 1960. Соціальна програма нашого руху, *Український самостійник*, № 7–8 (429–430), с. 3–8.
- Квітковський, Д., 1974. Події в т. зв. ССРСР та Україні і ми, *Самостійна Україна*, № 3–4 (307–308), с. 5–13.
- Квітковський, Д., 1974. ССРСР і національне питання, *Самостійна Україна*, № 7–8 (311–312), с. 2–11.
- Ковальський, І., 1986. До питань праці на полі кадрів ОУН, *Бюлетень Проводу ОУН*, № 26, с. 24–28.
- Ковпак, В. А., 2017. *Інформаційно-комунікаційна діяльність післявоєнної української еміграції: смислова матриця ідеї нації*: автореф. дис. докт. наук із соц. ком.: 20.00.01, Запоріжжя, 41 с.
- Кураєв, О., 2013. Шлях перемоги, *Енциклопедія історії України: у 10 т. Інститут історії України НАН України*, т. 10, Київ: Наукова думка, с. 646.
- Матеріали Одиннадцятого Великого збору Організації Українських Націоналістів, 1988, *Самостійна Україна*, Липень-вересень, № 3/428, 135 с.
- Мельник, А., 1963. Дві зустрічі, *Самостійна Україна*, № 5 (171), с. 3–9.
- Миколаєнко, А., 2018. Політичні дискусії української громади в діаспорній пресі другої половини ХХ ст., *Український інформаційний простір*, № 2, с. 209–217.
- Олесків, В., 1962. Короткий нарис розвитку «Визвольного шляху» і «Української Видавничої Спілки», *Визвольний Шлях*, № 4-5, с. 516–521.
- Плав'юк, М., 1988. До питання державної суверенності України в ХХ столітті, *Самостійна Україна*, № 1/426, с. 6–17.
- Плав'юк, М., 1988. Євген Коновалець – творець нової доби, *Самостійна Україна*, № 2 (427), с. 7–10.
- Постанови IV Делегатської конференції ОУН(з), 1966, *Український Самостійник*, № 11 (505), с. 43–45.
- Реорганізація Українського самостійника, 1957, *Український Самостійник*, 4 серпня, №32 (394), с. 1.
- Світова координаційна рада Ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (СКР ІСНО). *Збірник документів*, 2017, Київ, Державна архівна служба України, ЦДАЗУ, 92 с.
- Справа постановки праці в Юнацтві ОУН, 1988, *Бюлетень Юнацтва ОУН*, № 12, с. 5–7.
- Стерчо, П., 1978. «Самостійна Україна» тридцять років на службі нації, *Самостійна Україна*, № 11–12 (352–353), с. 6–11.
- Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів: матеріали й постанови, 1988. Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН): Бібліотека українського підпільника, 238 с.
- Тимошик, М., 2002. Українка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції, *Студії: Архівістика за кордоном*, № 8, с. 195–204.
- Тимошик, М., 2018. Лондонський журнал «The Ukrainian Review» як промоутер у західному світі ідеї української державності, *Український інформаційний простір*, № 2, с. 78–96.
- Тимошик, М., 2021. Лондонський журнал «Визвольний шлях» та його місце в історії української журналістики на чужині, *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*, № 49, с. 29–45. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2021.49.11057>
- Україна – спільне добро всіх її громадян. Матеріали VII-го Великого Збору Українських Націоналістів, 1971, Париж-Балтимор: Смолоскип, 131 с.
- Українська Інформаційна Служба, 1952, *Визвольний шлях*, № 3–54, с. 37.
- Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), ф. 38, оп. 1, спр. 36, на 15–18 арк.

ЦДАЗУ, ф. 38. Оп. 1, спр. 14, на 44 арк.

Чвертьсторіччя «Визвольного шляху», 1972, *Бюлетень Проводу ОУН*, № 3 (11), с. 35–38.

Черченко, Ю. А., 2012. «Самостійна Україна», *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Інститут історії України НАН України, т. 9, Київ: Наукова думка, с. 437.

Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів, т. 1: Постанови, 1969. Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН): Бібліотека українського підпільника, 246 с.

Шлях Перемоги – газета ЗЧ ОУН, 1954, *Шлях перемоги*, 28 лютого, №1, с. 1.

References

Antonovych, M., 1973. Istorychne mynule ta tradytsiia v tvorchosti Dmytra Dontsova [Historical past and tradition in the works of Dmitry Dontsov], *Samostiina Ukraina*, № 11–12, s. 33–37. (in Ukrainian).

Artiushchenko, Yu., 1964. Sl. P. Polk. Andrii Melnyk [The Glorious Patriot Colonel Andrii Melnyk], *Samostiina Ukraina*, № 11 (189), s. 3–4. (In Ukrainian).

Borkovskiy, R., 1972. Ideolohichni pidstavy nashoi prohramy (II) [Ideological bases of our program (II), Ukrainian independent], *Ukrainskyi samostiinyk*, № 7–8 (573–574), s. 15–19. (in Ukrainian).

Cherchenko, Yu. A., 2012. «Samostiina Ukraina» [«Independent Ukraine»], *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, т. 9, Kyiv: Naukova dumka, s. 437. (in Ukrainian).

Chetvertyi Velykyi Zbir Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv, т. 1: Postanovy [The Fourth Great Gathering of the Organization of Ukrainian Nationalists. Т. 1: Resolutions], 1969. Vydannia Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (OUN): Biblioteka ukrainskoho pidpilynka, 246 s. (in Ukrainian).

Chvertstoriichia «Vyzvolnoho shliakhu» [A quarter of a century of the «Liberation Way»], 1972, *Biuletyn Provodu OUN*, № 3 (11), s. 35–38. (in Ukrainian).

Derzhavyn, V., 1974. Oleh Olzhych poet natsionalnoho heroizmu [Oleg Olzhych poet of national heroism, Independent Ukraine], *Samostiina Ukraina*, № 5–6 (309–310), s. 11–18. (in Ukrainian).

Dorokhina, T. F., 2005. Zasnuvannia ta pochatkovyi period istorii chasopysu «Vyzvolni shliakh» (1948 – 1953) [Foundation and initial period of the history of the magazine «Liberation Way» (1948 – 1953)], *Istorychnyi zhurnal*, № 4, s. 24–33. (in Ukrainian).

Dorokhina, T. F., 2006. Radianska doba v retseptsii avtoriv «Vyzvolnoho shliakhu» (1948 – 1991) [Soviet era in the reception of the authors of the «Liberation Way» (1948 – 1991)], *Kyivska Starovyna*, Kyiv: Kyivskiy slavistychnyi universytet, № 1, s. 126–134. (in Ukrainian).

Dva etapy. Materialy Piatoho i Shostoho Velykykh Zboriv Ukrainskykh Natsionalistiv [Two stages. Proceedings of the Fifth and Sixth Great Assemblies of Ukrainian Nationalists], 1966, Paryzh, 171 s. (in Ukrainian).

Editorial, 1954, *The Ukrainian Review*, December, № 1, pp. 3–4. (in English).

Hasiuk, B., 1976. Konferentsiia po natsionalnomu pytanni [Conference on the national question, Independent Ukraine], *Samostiina Ukraina*, № 1–2 (329–330), s. 52–53. (in Ukrainian).

Hoverlia, S., 1982. Dysydenstvo. Deiaki zavvahy do suspilnoho yavlyshcha. (Materialy y dokumenty z ponevolenoï Ukrainy) [Dissent. Some remarks on the social phenomenon. (Materials and documents from enslaved Ukraine)], *Vyzvolnyi Shliakh*, №2 (407), s. 166–177. (in Ukrainian).

Ilnytskiy, R., 1966. Z ekstremistamy nema spivpratsi [There is no cooperation with extremists], *Ukrainskyi samostiinyk*, № 11 (505), s. 33–35. (in Ukrainian).

Kaminskiy, A., 1960. Sotsialna prohrama nashoho rukhu [Social program of our movement], *Ukrainskyi samostiinyk*, № 7-8 (429–430), s. 3–8. (in Ukrainian).

Kovalskiy, I., 1986. Do pytan pratsi na poli kadriv OUN [On issues of work in the field of OUN personnel], *Biuletyn Provodu OUN*, № 26, s. 24–28. (in Ukrainian).

Kovpak, V. A., 2017. *Informatsiino-komunikatsiina diialnist pisliavoiennoi ukrainskoi emihratsii: smyslova matrytsia idei natsii* [Information and communication activities of postwar Ukrainian emigration: the semantic matrix of the idea of the nation]: avtoref. dys. dokt. nauk iz sots. kom.: 20.00.01, Zaporizhzhia, 41 s. (in Ukrainian).

Kuraiev, O., 2013. Shliakh peremohy [The Way of Victory], *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, т. 10, Kyiv: Naukova dumka, s. 646. (in Ukrainian).

Kvitkovskiy, D., 1974. Podii v t. zv. SSSR ta Ukraini i my [Events in the so-called. USSR and Ukraine and we], *Samostiina Ukraina*, № 3–4 (307–308), s. 5–13. (in Ukrainian).

Kvitkovskiy, D., 1974. SSSR i natsionalne pytanntia [USSR and the national question, Independent Ukraine], *Samostiina Ukraina*, № 7–8 (311–312), s. 2–11. (in Ukrainian).

Materialy Odynadtsiatoho Velykoho zboru Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv [Proceedings of the Eleventh Grand Assembly of the Organization of Ukrainian Nationalists], 1988, *Samostiina Ukraina*, Lypen-veresen, № 3/428, 135 s. (in Ukrainian).

Melnyk, A., 1963. Dvi zustrichi [Two meetings], *Samostiina Ukraina*, № 5 (171), s. 3–9. (in Ukrainian).

Mykolaienko, A., 2018. Politychni dyskusii ukrainskoi hromady v diasporii presi druhoi polovyny XX st. [Political discussions of the Ukrainian community in the diasporic press of the second half of the twentieth century], *Ukrainskyi informatsiinyi prostir*, № 2, s. 209–217. (in Ukrainian).

Oleskiy, V., 1962. Korotkyi narys rozvytku «Vyzvolnoho shliakhu» i «Ukrainskoi Vydavnychoi Spilky» [A short essay on the development of the «Liberation Way» and the «Ukrainian Publishing Union»], *Vyzvolnyi Shliakh*, № 4–5, s. 516–521. (In Ukrainian).

Plaviuk, M., 1988. Do pytanntia derzhavnoi suverennosti Ukrainy v XX stolitti [On the question of state sovereignty of Ukraine in the twentieth century], *Samostiina Ukraina*, № 1/426, s. 6–17. (in Ukrainian).

Plaviuk, M., 1988. Yevhen Konovalets – tvorets novoi doby [Yevhen Konovalets – the creator of the new era], *Samostiina Ukraina*, № 2 (427), s. 7–10. (in Ukrainian).

Postanovy IV Delehatskoi konferentsii OUN(z) [Resolutions of the IV Delegate Conference of the OUN (z)], 1966, *Ukrainskyi Samostiinyk*, № 11 (505), s. 43–45. (in Ukrainian).

Reorhanizatsiia Ukrainskoho samostiinyka [Reorganization of the Ukrainian Independent], 1957, *Ukrainskyi Samostiinyk*, 4 serpnia, №32 (394), s. 1. (in Ukrainian).

Shliakh Peremohy – hazeta ZCh OUN [The Way of Victory – ZCH OUN newspaper], 1954, *Shliakh peremohy*, 28 liutoho, №1, s. 1. (in Ukrainian).

Somyi Velykyi Zbir Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv: materialy y postanovy [Seventh Great Gathering of the Organization of Ukrainian Nationalists: Materials and Resolutions], 1988. Vydannia Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (OUN): Biblioteka ukrainskoho pidpilnyka, 238 s. (in Ukrainian).

Sprava postanovky pratsi v Yunatstvi OUN [The case of staging work in the OUN Youth], 1988, *Biuletyn Yunatstva OUN*, № 12, s. 5–7. (in Ukrainian).

Stercho, P., 1978. «Samostiina Ukraina» trydtsiat rokov na sluzhbi natsii [«Independent Ukraine» for thirty years in the service of the nation], *Samostiina Ukraina*, № 11–12 (352–353), s. 6–11. (in Ukrainian).

Svitova koordynatsiina rada Ideolohichno sporidnennykh natsionalistychnykh orhanizatsii (SKR ISNO). Zbirnyk dokumentiv [World Coordinating Council of Ideologically Related Nationalist Organizations (SCR ISNO). Collection of documents], 2017, Kyiv, Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy, TsDAZU, 92 s. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky (dali – TsDAZU) [Central State Archive of Foreign Archival Ukrainian (TsDAZU)], f. 38, op. 1, spr. 36, na 15–18 ark. (in Ukrainian).

TsDAZU, f. 38. Op. 1, spr. 14, na 44 ark. (in Ukrainian).

Tymoshyk, M., 2002. Ukrainika v arkhivakh, bibliotekakh, redaktsiiah i vydavnytstvakh Frantsii [Ukraine in archives, libraries, editorial offices and publishers of France], *Studii: Arkhivistyka za kordonom*, № 8, s. 195–204. (in Ukrainian).

Tymoshyk, M., 2018. Londonskyi zhurnal «The Ukrainian Review» yak promoter u zakhidnomu sviti idei ukrainskoi derzhavnosti [London magazine «The Ukrainian Review» as a promoter in the Western world of the idea of Ukrainian statehood], *Ukrainskyi informatsiynyi prostir*, № 2, s. 78–96. (in Ukrainian).

Tymoshyk, M., 2021. Londonskyi zhurnal «Vyzvolnyi shliakh» ta yoho mistse v istorii ukrainskoi zhurnalistyky na chuzhyni [London magazine «Liberation Way» and its place in the history of Ukrainian journalism abroad], *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia zhurnalistyka*, № 49, s. 29–45. (in Ukrainian). DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2021.49.11057>.

Ukraina – spilne dobro vsikh yii hromadian. Materialy VII-ho Velykoho Zboru Ukrainskykh Natsionalistiv [Ukraine is the common good of all its citizens. Materials of the VII Great Assembly of Ukrainian Nationalists], 1971, Paryzh–Baltymor: Smoloskyp, 131 s. (in Ukrainian).

Ukrainska Informatsiina Sluzhba [Ukrainian Information Service], 1952, *Vyzvolnyi shliakh*, № 3–54, s. 37. (in Ukrainian).

VI Delehatska konferentsiia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv za kordonom (OUN(z)) [VI Delegate Conference of the Organization of Ukrainian Nationalists Abroad (OUN (z))], 1980, Miunkhen: Politychna rada OUN(z), 74 s. (in Ukrainian).

Vid vydavnytstva [From the publishing house], 1948, *Vyzvolnyi shliakh*, №1, s. 1. (in Ukrainian).

Z zhyttia ISNO [From the life of ISNO], 1974, *Samostiina Ukraina*, № 9–10, s. 54–59. (in Ukrainian).

Zek, B., 2013. *Oleh Shtul v borotbi za Ukrainu* [Oleg Shtul in the struggle for Ukraine], Lviv–Toronto: Litopys UPA, 110 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

PERIODICS OF NATIONALIST ORGANIZATIONS OF THE DIASPORA AS A MEANS OF CREATING THE UKRAINIAN INFORMATION SPACE IN THE CONDITIONS OF EMIGRATION (1950S – EARLY 1990S)

Kateryna Akymenko

PhD-student of the Department of History, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv

The article is devoted to analyzing periodicals of Ukrainian nationalist organizations outside the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1950s - early 1990s and their role in creating an information space in the diaspora. Periodicals are considered a means of providing information communication between nationalist organizations, their membership, and Ukrainian communities. The article describes the journals and newspapers of nationalist organizations of the diaspora: «Independent Ukraine», «Ukrainian word», «Way of Victory», «Liberation Way», «Ukrainian Independent». Much attention is paid to the thematic and problematic content of the press, its importance for promoting the nationalist ideology and political programs of organizations and preserving national identity. The topics of nationalist press publications, their purpose, and information potentials are considered in detail. It is identified the main topics of publications: the ideology of organizations, the strategy of restoring the independence of Ukraine, the concept of an independent state, official resolutions of organizations, socio-political events in the diaspora, the situation in the USSR, and the policy of Soviet government, formation of national identity and historical memory. Based on the study of the content of periodicals, it was concluded that a significant place in the publications was occupied by information about events in the USSR because nationalist organizations aimed to create a sense of integrity for the Ukrainian people in Ukraine and abroad and mobilize the diaspora to change the situation at homeland. The article identifies problematic aspects in the press of nationalist organizations: the lack of a single universal publication, the strengthening of the emigration nature of the press, the low print quality of publications, the conflict between Ukrainian nationalist organizations on the pages of publications. It was concluded that using press publications, nationalist organizations created an information space in the diaspora, which popularized nationalist narratives, united Ukrainians from around the world, acted as a means of national identification for migrants, promoted the movement to restore the independence of Ukraine.

Keywords: Ukrainian diaspora, nationalist organizations, periodicals, Organization of Ukrainian Nationalists, World Coordinating Council of Ideologically Related Nationalist Organizations.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Журавльов Микола Вікторович

ад'юнкт, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ

E-mail: nikolajzuravlev688@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5660-1660>

Мулява Віктор Дмитрович

кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ

E-mail: galinams83@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4876-2525>

У даній статті обґрунтовується ідея про те, що в сучасних умовах при відсічі збройній агресії на сході України ефективність бойової діяльності у визначальній мірі залежить від організації та вдосконалення військово-соціальної роботи у ЗС України, тобто від створення сприятливих соціальних та правових умов діяльності, всебічного задоволення потреб особового складу. Тому в статті спочатку розглядаються питання щодо сучасного розуміння сутності та завдань організації військово-соціальної роботи у ЗС України (далі – ВСР). Розкриті основні елементи її системи – суб'єкти ВСР в контексті їх становлення при розбудові ЗС України, об'єкти, напрями та заходи реалізації покладених завдань. Значна увага приділена аналізу основних проблем в історії становлення нормативно-правової бази військово-соціальної роботи. Далі в статті зроблена спроба розкрити актуальні проблеми становлення, організації та здійснення ВСР в територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки. Адаже показані авторами там проблеми поки що не вивчені і вимагають окремих досліджень. На основі вивчення досвіду країн НАТО встановлено, що в основу нових підходів організації та здійснення військово-соціальної роботи у вказаних центрах має бути покладено принцип виявлення найбільш соціально вражених категорій осіб та надання їм у взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування відповідної адресної допомоги. Також встановлено, що з метою підвищення ефективності реалізації перерахованих в статті завдань ВСР, зокрема у означених центрах необхідно більш активно та наполегливо впроваджувати Систему роботи посадових осіб щодо морально-психологічного впливу на особовий склад за напрямом військово-соціальної діяльності, яка вже затверджена рішенням начальника Генерального штабу – Головнокомандувачем ЗС України. Водночас фундаментальним документом, який доцільно покласти в основу перспективної системи ВСР є вже розроблений проект Стратегії розвитку соціальної роботи у Збройних Силах України до 2035 року. Автори приходять до висновку, що розробка означеної теми вимагає постійного аналізу та врахування факторів зростання ролі соціального чинника в забезпеченні високого рівня бойової та мобілізаційної готовності, морально-психологічного стану особового складу військ (сил) при виконанні завдань в операції Об'єднаних сил; наявність гострих соціальних проблем у військового персоналу та необхідність впровадження стандартів НАТО в соціальну сферу життєдіяльності військ (сил).

Ключові слова: гуманітарний розвиток, соціально-правове забезпечення, соціальний захист військовослужбовців, організація, військово-соціальна робота, військовий комісаріат, територіальний центр комплектування та соціальної підтримки, морально-психологічне забезпечення.

Постановка проблеми. Конституція України (ст. 17) прямо вказує: «Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в Збройних Силах України та в інших військових формуваннях...». Досвід проведення антитерористичної операції (АТО) та операції Об'єднаних сил (ООС) на сході України однозначно довів, що ефективність бойової діяльності особового складу залежить не лише від уміння майстерно володіти зброєю та бойовою технікою, але й від створення та забезпечення сприятливих соціальних та правових умов діяльності, всебічного задоволення потреб особового складу. Обмеження та надвисокі навантаження, які несуть військовослужбовці мають враховуватися та компенсуватися державою шляхом їх повного матеріально-побутового, фінансового забезпе-

чення та особливого правового статусу.

Актуальність означеної теми визначає необхідність постійного аналізу та врахування таких факторів: посилення соціальної та правової складової в політиці української і держави; зростання ролі соціального чинника в забезпеченні високого рівня бойової та мобілізаційної готовності, морально-психологічного стану особового складу військ (сил) при виконанні завдань в ООС (АТО); наявність гострих соціальних проблем та необхідність впровадження загальноєвропейських стандартів в соціальну сферу життєдіяльності військ (сил); значний вплив рівня соціальної захищеності та соціальної підтримки на формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців при відсутності системи формування національно-державницької свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення сучасних праць вітчизняних науковців і практиків з соціально-правових питань свідчить, що проблемам організації військово-соціальної роботи в Збройних Силах України приділяється дуже мало уваги. Зокрема, колектив військових науковців Національного університету оборони України випустив невелику монографію щодо економічних основ соціальної політики держави у Збройних Силах України [Мироненко, 2011]. Історію та діяльність структур виховної роботи на початку розбудови ЗС України по здійсненню соціально-правового забезпечення особового складу досліджував А. Кобзар [Кобзар, 2012]. Історію становлення правових основ військово-соціальної роботи та її проблеми при переході до комплектування армії на контрактній основі досліджував С. Корольов [Корольов, 2005]. При цьому, більш значний вклад в теорію і практику військово-соціальної роботи у ЗС України вносить один із її нинішніх головних організаторів та керівників С. Зосіч, який досліджує її в сучасних умовах відсічі збройній агресії [Зосіч, 2018]. Найбільш повно викладена суть, структура та завдання військово-соціальної роботи в системі морально-психологічного забезпечення у ЗС України у підручнику для слухачів гуманітарного інституту Національного університету оборони України [Підручник, 2012]. Один із авторів цієї статті В. Мулява дослідив сучасні проблеми та особливості соціально-правового забезпечення особового складу військ (сил) в бойовій обстановці [Мулява, 2019]. Діяльність ЗС України в антитерористичній операції розглядалися на окремі науково-практичні конференції [Соціально-гуманітарні та правові проблеми, 2014].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити проблеми становлення та шляхи вдосконалення військово-соціальної роботи у ЗС України. Цілі статті – визначити суть, сучасну структуру організації військово-соціальної роботи у ЗС України, показати основні соціально-правові проблеми її становлення і розвитку та запропонувати шляхи її вдосконалення. При цьому зосередити увагу на особливостях військово-соціальної роботи у військових комісаріатах в умовах переходу їх до статусу територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки. На підставі цього аналізу визначити актуальні проблеми та надати пропозиції щодо перспектив розвитку військово-соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу. *Військово-соціальну роботу у ЗС України* можна визначити як комплекс цілеспрямованих заходів щодо створення необхідних соціальних і правових умов для успішного виконання особовим складом покладених завдань шляхом дотримання встановлених законами, військовими статутами та іншими нормативно-правовими актами прав і свобод, реалізації його потреб та інтересів, врахування та застосування норм міжнародного гуманітарного права, зміцнення військової дисципліни, організованості та правопорядку [Морально-психологічне забезпечення, 2012, с. 183].

Головною метою ВСП є утвердження особистості військовослужбовця, працівника Збройних Сил як

найвищої соціальної цінності, забезпечення його прав і свобод, духовного і фізичного здоров'я; задоволення соціально-економічних потреб та інтересів персоналу Збройних Сил. Її досягнення передбачає вирішення цілої низки основних завдань, серед яких найважливішими є: своєчасне та повне забезпечення військовослужбовців належним матеріальним добробутом, усіма видами постачання; чітка організація служби й побуту всіх категорій особового складу, що надає необхідні можливості для професійної самореалізації, підвищення ними власного загально-освітнього та культурного рівнів, забезпечує повноцінний відпочинок, нормальне сімейне життя; сумлінне дотримання принципу соціальної справедливості, гарантованого захисту кожного військовослужбовця від грубощів, свавілля, попрання його законних прав і власної гідності; забезпечення високого рейтингу служіння Вітчизні, всебічної захищеності соціальної активності через громадську думку.

До основних напрямів ВСП належать такі: соціальний захист, соціальний супровід, соціальна реабілітація військовослужбовців, їх соціальна реадптація; формування у військовому середовищі атмосфери гуманності, взаємної поваги, товариської допомоги, чутливого ставлення один до одного; формування високої соціальної впевненості та самостійності у військовослужбовців і членів їхніх сімей, цивільного персоналу, що опинилися у скрутних життєвих ситуаціях; формування у них здатності до власної життєтворчості через надання їм умінь та навичок, запобігання соціальних проблем або більш ефективного їх вирішення.

По змісту і спрямованості заходів ВСП має досить складну структуру. До її основних складових відносяться: грошове забезпечення військовослужбовців та пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби; продовольче та речове забезпечення військовослужбовців; охорона здоров'я військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби і членів їх сімей; житлове питання; обов'язкове державне страхування військовослужбовців та компенсаційні виплати; реалізація конституційного права військовослужбовців та членів їх сімей на свободу совісті та віросповідання; соціальний захист найбільш уразливих груп військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби і членів їх сімей (інваліди, літні ветерани, сім'ї загиблих військовослужбовців, багатодітні сім'ї, «чорнобильці» тощо), військовослужбовців, які, мають особливі заслуги перед державою (учасники бойових дій, ветерани війни й військової служби та ін.); соціально-професійна адаптація військовослужбовців, звільнених з військової служби [Морально-психологічне забезпечення, 2012, с. 197].

Реалізація завдань ВСП включає три види діяльності: *базисна* – вдосконалення нормативно-правової бази соціально-правового забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей, *організаторська* – діяльність командирів (начальників), посадовців осіб органів військового управління, фахівців морально-психологічного забезпечення щодо організації заходів СПР, *практична діяльність* –

застосування форм і методів СПР спрямованих на її аналіз, прогнозування, планування, надання допомоги, пропозицій тощо.

Таким чином, *військово-соціальна робота* у Збройних Силах України передбачає здійснення соціально-правових, інформаційних і організаційних заходів щодо сприяння військовослужбовцям, працівникам ЗСУ і членам їх сімей у реалізації встановлених законами України, іншими законодавчими актами прав і пільг, одержанні ними соціальної допомоги та відповідних компенсацій, створенні соціальних умов і гарантій, які б забезпечили їх нормальну життєдіяльність, сумлінне ставлення до виконання покладених на них функціональних та службових обов'язків.

Організація ВСР полягає у визначенні функціонально пов'язаних завдань, суб'єктів (сил), засобів та плануванні заходів для створення необхідних умов щодо задоволення соціальних потреб об'єктів впливу і забезпечення їх нормальної життєдіяльності, сумлінного ставлення до виконання службових обов'язків та виконання покладених на них завдань.

Предметом ВСР є соціальні процеси, явища та соціальні відносини в межах армійського соціуму, що містять певні проблеми, породжують проблемні ситуації й безпосередньо впливають на стан боєздатності військ (сил).

Об'єктами ВСР є: громадяни України на етапі припису; всі категорії військовослужбовців, їх сім'ї, військові підрозділи, працівники Збройних Сил, військовослужбовці запасу. В умовах ведення бойових дій особливим об'єктом ВСР є поранені, контужені, психотравмовані, військовослужбовці деморалізованих підрозділів та військовополонені.

До основних *суб'єктів системи ВСР* роботи належать: суспільство в цілому, органи державної влади та місцевого самоврядування, політичні та громадські організації, що переймаються створенням відповідних соціальних умов, в яких війська (сили) мають виконувати покладені на них завдання; органи військового управління та окремі службові особи, які наділені правами та обов'язками стосовно керівництва військами (силами), особливо військові комісаріати (територіальні центри комплектування та соціальної підтримки) усіх рівнів; органи морально-психологічного забезпечення, де передбачені фахівці, що безпосередньо організують та частково виконують завдання ВСР; конкретні служби логістики (продовольча, речова, фінансова, медична), які об'єктивно входять до системи ВСР; органи правового забезпечення Збройних Сил, що забезпечують дотримання законності, захист прав і свобод військовослужбовців і членів їхніх сімей; поза структурні громадські, профспілкові організації, в тому числі і організації військовослужбовців та резервістів, ради сімей військовослужбовців тощо. При цьому слід підкреслити, що головним суб'єктом в організації і проведенні ВСР є командир (начальник) [Кобзар, 2012, с. 139].

В ході етапу становлення організації ВСР протягом 1991 – 2005 років створювалися структурні підрозділи, що функціонально займалися цією

діяльністю. У червні 1992 року при Кабінеті Міністрів України був створений Комітет з соціального захисту військовослужбовців, який контролював виконання актів законодавства України щодо соціально-правового забезпечення особового складу військових формувань. У ЗС України одним із перших офіційних суб'єктів ВСР стало Головне управління виховної роботи, яке вже з кінця 1993 року на організаційно-штатній основі проводило культурно-виховну, просвітницьку та військово-соціально-правову, що передбачала здійснення соціально-правових, інформаційних та організаційних заходів зі сприяння військовослужбовцям та членам їх сімей у реалізації встановлених законами України, іншими законодавчими актами прав, пільг, одержання ними соціальної допомоги та відповідних компенсацій [Кобзар, 2012, с. 105–107].

Наприкінці 2003 року відбулись суттєві зміни у структурі Міністерства оборони та Збройних Сил України. Відповідно до розпорядження Президента України від 25 жовтня 2003 року № 338/2003-рп «Про заходи щодо реформування гуманітарної сфери Збройних Сил України» було створено Департамент гуманітарного та соціального розвитку Міністерства оборони України і Головне управління з гуманітарних питань Збройних Сил України (на базі Головного управління виховної роботи Міністерства оборони України), які прямо займалися організацією ВСР.

Згідно Указу Президента України від 12 січня 2004 року № 28/2004 «Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України» було закладено основи системи реалізації державної гуманітарної та соціальної політики в Збройних Силах України, здійснено розподіл завдань між суб'єктами ВСР. Згідно цієї Концепції Міністерство оборони України має формувати морально - психологічний та соціальний потенціал обороноздатності держави: соціальні й гуманітарні аспекти забезпечення військової служби, взаємодію з органами державної влади, місцевого самоврядування та громадськими організаціями, а також нормативно-правове та організаційно-методичне забезпечення реалізації соціальної та гуманітарної складової військової служби у Збройних Силах України. Департамент гуманітарного та соціального розвитку Міністерства оборони України було визначено координуючим та аналітичним органом Міністерства оборони України з питань гуманітарної та соціальної політики держави у ЗС України. У 2005 році було створено Громадську раду при Міністерстві оборони України, що мала сприяти гласності, відкритості та прозорості в діяльності Міністерства оборони України, забезпечувати системний вплив інститутів громадянського суспільства на реалізацію соціальних прав військовослужбовців та членів їх сімей [Кобзар, 2012, с. 93].

Визначено, що ВСР на місцях мають займатися військові комісаріати як органи місцевого військового управління. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 03.06.2013 № 389 «Про затвердження Положення про військові комісаріати» їх завданням стало забезпечення соціального і правового захисту військовослужбовців та призваних

на збори військовозобов'язаних, ветеранів війни, пенсіонерів з числа військовослужбовців Збройних сил та членів їх сімей. У подальшому також було створено Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, затверджено Кодекс військового священика (капелана). З метою сприяння проведенню ефективної державної політики з питань сім'ї, тендерної рівності, подальшого згуртування військових колективів у Збройних силах були створені Ради сімей військовослужбовців.

В кінці етапу становлення організації ВСР у підпорядкуванні Міністерства оборони України знаходилися такі її основні суб'єкти: Департамент соціальної та гуманітарної політики, Військово-Медичний департамент, Головне квартирно-експлуатаційне управління, Департамент кадрової політики та Головне фінансово-економічне управління.

Розпад Радянського Союзу і подальші політичні та соціально-економічні реформи призвели в Україні вже у 1992 році до розвалу всієї системи соціального забезпечення військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби та членів їх сімей. Майже всі закони і нормативні акти СРСР, які регулювали питання військового будівництва та соціально-правового захисту військовослужбовців, перестали відповідати українським реаліям.

Формування головних засад державної політики щодо соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, як фундаменту ВСР у ЗС України, відбувалося зразу ж після проголошення незалежності, коли був прийнятий Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (грудень 1991 р.), де визначалися категорії осіб, що належали до військовослужбовців, у зведеному вигляді представлені їхні права, свободи та обов'язки, надавалися певні пільги та гарантії членам їх сімей. Цей закон започаткував основи створення системи соціальних гарантій військовослужбовців, тобто дав старт організації ВСР у Збройних Силах України. У 1991 році він був досить прогресивним та перспективним, не зважаючи на його правову недосконалість з погляду сьогодення.

У наступному, 1992 році, Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ». Його видання було черговим кроком держави щодо встановлення дієвого соціально-правового забезпечення захисників Вітчизни. Подальшим кроком ВСР щодо забезпечення соціальних гарантій військових ветеранів став Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 року. Ще одним правовим актом держави щодо нарощення законотворчої діяльності з соціально-правового захисту особового складу Збройних Сил став Закон України «Про статус ветеранів військової служби та їх соціальний захист», який був прийнятий 24 березня 1998 року. Метою його було законодавче визначення статусу ветерана військової служби та основних засад державної політики щодо соціального захисту звільнених з військової служби громадян та членів їх сімей.

Наприкінці 90-х років минулого століття в

Україні в основному була сформована правова база будівництва та розвитку її Збройних Сил, здійснена реорганізація їх структури, створена відповідна система управління і забезпечення військ та інших елементів, необхідних для їх функціонування. Однак структура Збройних Сил України потребувала подальшого удосконалення. Тому у січні 1997 року Верховною Радою України була прийнята Державна програма будівництва та розвитку ЗС України на період до 2005 року. У цій програмі значна увага приділялася також питанню соціального захисту військовослужбовців, як одному з найважливіших елементів підтримання належного морально-психологічного стану особового складу, Передбачалося внести необхідні зміни щодо усунення недоліків у цій галузі, що було одним з пріоритетних завдань у загальному контексті програми реформування Збройних Сил України [Мироненко, 2011, с. 38].

Але подальша діяльність Верховної Ради України започаткувала зміни негативного характеру у сфері соціального стану військовослужбовців, що значно сповільнило процес формування системи ВСР. Першим кроком стало прийняття закону про державний бюджет України на 2000 рік, окремими положеннями якого були призупинені деякі пільги для військовослужбовців на 2000 рік. Призупинення фінансування соціальних гарантій військовослужбовців, як засіб економії бюджетних коштів, було застосоване державою вперше з часів проголошення незалежності України. Почала зростати напруженість серед усіх категорій особового складу через суттєве скорочення їх власному бюджету. А вже не була виконана частина 11 статті 62 Закону України про Державний бюджет, яка зобов'язувала Кабінет Міністрів України розробити та затвердити порядок і розміри грошової компенсації на додаткові витрати військовослужбовців Збройних Сил та ветеранів військової служби.

Про зниження рівня соціального забезпечення військовослужбовців свідчили і зміни до закону України щодо соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей, внесені у лютому 2000 року щодо призупинення видачі військовослужбовцям безоплатного речового майна та продовольчих пайків. Закон про Державний бюджет України, що був прийнятий у наступному, 2001 році, не вніс позитивних змін щодо відновлення дії соціальних гарантій військовослужбовців, які були призупинені у минулому 2000 році [Корольов, 2005, с. 16-23].

Стаття 58 цього закону, який регулював розподілення бюджетних коштів у 2001 році, повністю дублювала положення норм аналогічного закону на 2000 рік. І у Законі України «Про Державний бюджет України на 2002 рік» норми щодо призупинення соціальних гарантій військовослужбовців не були відмінені. При цьому слід зазначити, що негативні зміни у соціальній сфері Збройних Сил України почали привертати увагу з боку вищих органів державної влади. Так, наприкінці 2002 року у парламенті була заслухана інформація Кабінету Міністрів про хід реформування Збройних Сил України. Наслідком

заслуховування була відповідна Постанова Верховної Ради. У ній було вказано на невирішеність багатьох соціальних проблем, низький рівень грошового забезпечення, незабезпеченість житлом, незадовільні побутові умови значної частини громадян, які перебувають на службі у ЗС України та членів їх сімей. Неправомірними були визнані рішення Кабінету Міністрів щодо видання підзаконних нормативних актів, які порушили Конституцію України. Враховуючи це, Верховна Рада постановила визнати незадовільною роботу уряду щодо реалізації програм реформування та розвитку ЗС України [Мироненко. 2011, с. 61].

Таким чином, призупинення найважливіших соціальних гарантій військовослужбовців Збройних Сил України сприяло виникненню значних проблем матеріального і морального характеру. Зволікання у їх розв'язанні могло призвести до негативних змін глобального характеру, які б значно вплинули на нормальне функціонування Збройних Сил України. Тому держава намагалася здійснити заходи щодо компенсування втрати військовослужбовцями їх основних норм соціального захисту. Так, 7 травня 2000 року вийшла Постанова Кабінету Міністрів України № 772 «Про звільнення від обкладання прибутковим податком з громадян сум одноразової допомоги та інших виплат ветеранам війни та особам, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [Корольов, 2005, с. 19].

Значним кроком щодо підвищення рівня соціального стану військовослужбовців та військових пенсіонерів став Указ Президента України від 23 лютого 2002 року «Про посилення соціального захисту військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ». Цим нормативним актом більшості військовослужбовців були встановлені щомісячні надбавки у розмірі від 50 до 100 відсотків грошового забезпечення, а Кабінету Міністрів було вказано на 2003 та наступні роки передбачити видатки на виплату зазначених надбавок.

Враховуючи неспроможність вирішити житлову проблему виключно за кошти державного бюджету Кабінетом Міністрів України 28 січня 2004 року була прийнята постанова № 88 «Про затвердження порядку кредитування будівництва та придбання житла для військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань». Цим нормативно-правовим актом було визначено механізм одержання кредитів для індивідуального та кооперативного житлового будівництва або придбання житла з покриттям боргу за рахунок бюджетних коштів.

Крім цього, низький рівень соціального забезпечення Збройних Сил України створив прецедент звернення до найвищих судових інстанцій держави. Так, наприкінці 2004 року Конституційний Суд України визнав положення Закону про Державний бюджет України на 2003 рік, дією яких призупинялися соціальні гарантії окремих категорій військовослужбовців такими, що не відповідають Конституції України. Рішення Конституційного Суду було остаточне, не підлягало оскарженню і мало обов'язково виконуватися на всій території України

[Кобзар, 2012, с. 264].

Отже, зміни в соціальному становищі військовослужбовців унаслідок призупинення їх важливих соціальних гарантій у 2000 році, а також наступні повторення цього призупинення започаткували фактичне руйнування одного з найважливіших компонентів системи соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України. При цьому компенсування втрати зазначених вище соціальних гарантій, яке було визначене відповідними законодавчими актами, жодним чином не було проведене. При цьому важливо вказати, що всі намагання та заходи різних суб'єктів ВСР щодо були спрямовані на ліквідацію проблемних змін у системі соціального захисту військовослужбовців не змогли адекватно усунути негативні наслідки суттєвої ліквідації соціальних гарантій військовослужбовців.

Таким чином, слід зауважити, що протягом 1991 – 2005 років, в умовах розбудови та реформування Збройних Сил України, в державі було здійснено формування нормативно-правової бази системи ВСР щодо забезпечення соціального захисту військовослужбовців, але при втраті одного з її найважливіших компонентів вона потребувала значного вдосконалення.

З початком збройної агресії Російської Федерації проти України та проведення антитерористичної операції значно зросла кількість державних та відомчих нормативно-правових актів, що суттєво посилили ВСР у Збройних Силах України. Однак, на сьогодні в цій сфері ще залишилось багато старих та з'явилось чимало нових проблем, що потребують швидкого вирішення. Вони зумовлюють гостру необхідність швидкого та якісного вдосконалення організації ВСР з урахуванням вимог особливого періоду та досвіду країн НАТО. Зокрема, в умовах реалій відсічі збройній агресії на Сході України, постійного зростання числа загиблих військовослужбовців і відповідного збільшення кількості членів їх сімей, проведення заходів мобілізації, організація ВСР у військових комісаріатах (ВК) виявилася не готовою до оперативного реагування на нові вимоги. Такий критичний стан справ заставив звернути на себе увагу вищого військово-політичного керівництва держави [Мулява. 2016, с. 87].

Тому, з метою підвищення якості роботи ВК та реформування системи мобілізації і мобілізаційної підготовки, соціальної підтримки на основі базових європейських підходів передбачається створення на базі військових комісаріатів територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП). При цьому кінцевим результатом їх створення є впровадження ефективної системи обслуговування та надання сервісних послуг щодо соціального і правового захисту ветеранам війни, членам сімей загиблих військовослужбовців, дійсним військовослужбовцям, резервістам та пенсіонерам з числа військовослужбовців ЗС України.

За останні 2 роки була проведена велика робота щодо наближення системи ВСР до принципів здійснення соціальної підтримки військовослужбовців в арміях країн НАТО. Зокрема, були розроблені типові обов'язки офіцера структурного підрозділу морально-

психологічного забезпечення військової частини (за напрямом «соціальна робота»), в ТЦК та СП усіх рівнів були введені посади соціологів, розроблені їх типові обов'язки. В основу нових підходів організації ВСП в ТЦК та СП було покладено принцип виявлення найбільш соціально вражених категорій осіб та надання їм у взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування та недержавними організаціями відповідної адресної допомоги. З метою ефективного аналізу та оперативного задоволення потреб ветеранів війни, членів сімей загиблих військовослужбовців, встановлена відповідна документальна форма ведення результатів адресної роботи з відповідними категоріями робіт. В цих документах відображається інформація щодо осіб, які потребують посиленої адресної роботи, їх соціально-побутовий стан, умови проживання, допомога, яка була надана органами державної та місцевої влади, громадськими організаціями та волонтерами [Зосіч, 2018, с. 119].

Водночас, слід зазначити, що організація та здійснення ВСП у військових частинах, військових комісаріатах і ТЦК та СП на сьогодні має ряд проблемних питань, основними з яких є наступні: відсутність єдиного органу в ЗС України, який би здійснював контроль та координацію за практичною реалізацією соціальної підтримки військовослужбовців та членів їх сімей; перебування структур морально-психологічного забезпечення ЗС України на етапі кардинальної трансформації у відповідності до стандартів роботи з персоналом в арміях країн НАТО; у військових комісаріатах (ТЦК та СП) залишається недостатнім рівень знань та вмінь реалізації механізмів нової системи обслуговування, надання сервісних послуг щодо соціального і правового захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних, осіб, звільнених з військової служби та членів їхніх сімей; невідповідність кваліфікаційним вимогам окремих соціальних працівників, призначених на посади соціологів ТЦК та СП державних службовців; неповне розуміння специфіки напрямків та завдань здійснення заходів соціальної роботи у військовому середовищі цивільними соціальними працівниками, відмінностей їхньої діяльності від психологів чи інших соціальних працівників загального профілю; відсутність в державі стандартів здійснення соціальної роботи з військовослужбовцями, ветеранами та членами їхніх сімей, розробка яких покладалась на професійні асоціації соціальних працівників, які на сьогодні в Україні вже не діють; відсутність програм підготовки військових соціальних працівників у ВВНЗ та цивільних навчальних закладах [Соціально-гуманітарні та правові проблеми, 2019].

Крім того, надважливою проблемою наразі залишається не дотримання запланованих термінів переходу військових комісаріатів до вимог формування ТЦК та СП, що гальмує впровадження людиноцентричних підходів до здійснення соціальної підтримки та адресної роботи з відповідними категоріями осіб в загальну систему ВСП у ЗС України.

З метою підвищення ефективності здійснення завдань ВСП необхідно більш активно та наполегливо впроваджувати *Систему роботи посадових осіб* щодо морально-психологічного впливу на особовий склад за

напрямом ВСП, яка затверджена спеціальним рішенням начальника Генерального штабу – Головнокомандувачем ЗС України від 26 червня 2019 р. №15461/С та надіслана у війська для врахування в службовій діяльності військ (сил) [Зосіч, 2018, с. 131].

Основними заходами вказаної системи впливу визначено наступні: проведення моніторингу соціальних процесів у військовій частині, впливу на них рівня забезпечення прав і свобод військовослужбовців, їх соціального захисту, підготовка пропозицій щодо попередження виникнення та нейтралізації випадків соціальної напруги у військових колективах; контроль за наданням військовослужбовцям, які виконували службові обов'язки у вихідні, святкові та неробочі дні відповідного часу (іншого дня) для відпочинку, у тому числі з можливістю виїзду до місця проживання сім'ї; підготовка та проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи з особовим складом з питань соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей; узагальнення відомостей через командирів підрозділів щодо військовослужбовців, які отримали важке поранення (контузію, каліцтво) та здійснювати контроль за дотриманням соціальної справедливості при відборі для їх направлення за відповідними клопотаннями (пропозиціями, розподілом, заявками) на відпочинок та соціально-психологічну реабілітацію, ведення обліку осіб, які направлялися на такий відпочинок; підтримання взаємодії з місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування, які надають соціальні послуги, іншими громадськими організаціями, уточнення інформації щодо наявних цільових програм, пільг та гарантій, спрямованих на здійснення адресної допомоги військовослужбовцям-учасникам бойових дій, надання їм санаторно-курортного лікування і психологічної реабілітації [Зосіч, 2018, с. 127].

Необхідно також ввести в практичну площину реалізацію Професійного стандарту офіцера оперативно-тактичного рівня Збройних Сил України з організації військово-соціальної роботи у військах (силах), який затверджений начальником Головного управління морально-психологічного забезпечення ЗС України 3 червня 2019 р., що дасть можливість готувати фахівців ВСП для органів військового управління оперативно-тактичного рівня.

Водночас фундаментальним документом, який має бути покладено в основу вдосконалення системи ВСП є вже розроблений фахівцями Головного управління морально-психологічного забезпечення проект Стратегії розвитку військово-соціальної роботи у Збройних Силах України до 2035 року. Під час розроблення цього проекту було враховано відповідні положення Візії Генерального штабу ЗС України щодо розвитку збройних сил на найближчі 10 років, наявні прогалини у організації та здійсненні ВСП та досвід країн НАТО. Зокрема, вдосконалення ВСП має здійснюватися відповідно до перспективних цілей, завдань, етапів та пріоритетів, фінансових ресурсів і матеріально-технічної допомоги на реалізацію найбільш важливих спроможностей.

Висновки. Проблема створення нормативно-правової бази соціального захисту військово-службовців і відповідної їй військово-соціальної роботи набула загальнодержавного значення та потребувала дієвого розв'язання на самому початку військового будівництва. Із 1991 по 2005 роки в Україні були прийняті основні закони та постанови щодо соціально-правового забезпечення військово-службовців, соціального статусу ветеранів, інвалідів війни та військової служби. Таким чином, у цей період була створена основа нормативно-правової бази та системи ВСП щодо соціального захисту військово-службовців.

Проте держава не могла забезпечити її повну реалізацію, через відсутність необхідної економічної бази, достатнього обсягу фінансових ресурсів. А в самій нормативно-правовій базі були відсутні юридично закріплені економічні гарантії, конкретні правові механізми забезпечення соціального захисту військовослужбовців, мала місце перевага відомчих правових актів. Правові норми, що містилися в цих актах, часто мали декларативний характер і не містили механізмів їх реалізації.

Після становлення системи ВСП, аж до початку російської агресії, її організація фактично була передана до цивільного сектора держави. При цьому, недостатність спільного бачення на усіх рівнях військового управління щодо шляхів організації соціального супроводу військового персоналу спричинила велику кількість проблем організації ВСП,

основними серед яких є: відсутність єдиного органу, який у ЗС координує діяльність соціального забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей; брак системи підготовки фахівців за напрямом “військово-соціальна робота”, невпорядкованість методів та форм ВСП за окремими напрямками, зокрема такими як соціальна та професійна адаптація, робота з сім'ями, гендерні питання, діяльність профспілок працівників ЗС України.

Таким чином, дослідження проблем становлення та вдосконалення військово-соціальної роботи у ЗС України в сучасних умовах є закономірною та об'єктивною потребою. Проведений аналіз проблем становлення і розвитку організації військово-соціальної роботи дозволили побачити її реальний стан, який потребує швидкого і суттєвого вдосконалення та подальшої трансформації з урахуванням досвіду армій країн НАТО.

Нагальною потребою подальших досліджень є розробка пропозицій з впровадження у військах (силах) визначеної Системи роботи посадових осіб щодо морально-психологічного впливу на особовий склад за напрямом військово-соціальної діяльності. Необхідно також обґрунтувати рекомендації щодо ролі і місця ТЦК та СП в Стратегії розвитку ВСП у Збройних Силах України до 2035 року, метою якої є поетапне нарощування її спроможностей, створення відповідної структури наближеної до стандартів НАТО.

Список використаних джерел

- Зосіч, С., 2018. *Особливості організації соціальної роботи у військових частинах та військових комісаріатах за досвідом антитерористичної операції*, Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 237 с.
- Корольов, С., 2005. Соціальні проблеми військовослужбовців при переході Збройних Сил України на контрактну основу, *Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Система морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил): сучасний стан та перспективи розвитку»*, Київ: НАОУ, т. 3, с. 16–23.
- Кобзар, А. 2012. *Історія структур виховної роботи у Збройних Силах України*: монографія, Київ: ТОВ «ЦП Компринг», 264 с.
- Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України*: підручник, 2012, Київ: НАОУ, 464 с.
- Мироненко, В., Ткач, І., Сазонов, С., 2011. *Соціальна політика у Збройних Силах України*, Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 104 с.
- Мулява, В., 2016. *Проблеми та особливості соціально-правового забезпечення особового складу військ (сил) в бойовій обстановці*, Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 87 с.
- Соціально-гуманітарні та правові проблеми діяльності ЗС України*: матеріали науково-практичної конференції, 2019, Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 323 с.

References

- Kobzar, A. 2012. *Istoriia struktur vykhovnoi roboty u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: monohrafiia* [History of structures of educational work in the Armed Forces of Ukraine: monograph], Kyiv, 264 s. (in Ukrainian).
- Korolov, S., 2005. *Sotsialni problemy viiskovosluzhbovtziv pry perekhodi Zbroinykh Syl Ukrainy na kontraktnu osnovu, Zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoi konferentsii «Systema moralno-psykholohichnoho zabezpechennia diialnosti viisk (syl): suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku»* [Social problems of servicemen during the transition of the Armed Forces of Ukraine to a contract basis, Proceedings of the scientific-practical conference «System of moral and psychological support of the troops (forces): current status and prospects for development»], Kyjiv, s. 16–23 (in Ukrainian).
- Moralno-psykholohichne zabezpechennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: pidruchnyk* [Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine], 2012, Kyiv, 464 s. (in Ukrainian).
- Muliava, V. 2016. *Problemy ta osoblyvosti sotsialno-pravovoho zabezpechennia osobovoho skladu viisk (syl) v boioyii obstanovtsi* [Problems and features of social and legal support of the personnel of troops (forces) in a combat situation], Kyiv, 87 s. (in Ukrainian).
- Myronenko, V., Tkach, I., Sazonov, S., 2011. *Socialjna polityka u Zbroinykh Sylakh Ukrainy* [Social policy in the Armed Forces of Ukraine], Kyjiv, 104 s. (in Ukrainian).
- Socialjno-ghumanitarni ta pravovi problemy diialnosti ZS Ukrainy: materialy naukovo-praktychnoi konferenciji* [Socio-humanitarian and legal problems of the Armed Forces of Ukraine: materials of the scientific-practical conference], 2014, Kyjiv, 323 s. (in Ukrainian).
- Zosich, S., 2018. *Osoblyvosti orghanizaciji socialjnoji roboty u vijsjkovykh chastynakh ta vijsjkovykh komisariatakh za dosvidom antyterorystychnoi operaciji* [Features of the organization of social work in military units and military commissariats based on the experience of the anti-terrorist operation], Kyjiv, 237 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

THE ORGANIZATION OF MILITARY AND SOCIAL WORK IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE: MAIN NOWADAYS PROBLEMS OF EVOLVING AND IMPROVEMENT

Mykola Zhuravlyov

Adjunct, National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi, Kiev

Viktor Mulyava

Doktor filosofii, docent, leading researcher, National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi, Kiev

This article substantiates the idea that in modern conditions in repelling armed aggression in Eastern Ukraine, the effectiveness of hostilities depends mainly on the organization and improvement of military and social work in the Armed Forces of Ukraine. Also, it depends on the creation of favorable social and legal conditions, comprehensive satisfaction staffing needs. Therefore, the article first considers the issues of modern understanding of the essence and tasks of military and social work in the Armed Forces of Ukraine (AF). The main system elements are revealed - the subjects of HRV in the context of their formation in the development of the Armed Forces of Ukraine, objects, directions, and measures for implementing the tasks. Considerable attention is paid to the analysis of the main problems in the history of forming the legal framework of military and social work. Further in the article, an attempt is made to reveal the current problems of formation, organization, and implementation of HRV in the territorial centers of staffing and social support. After all, the authors' problems have not yet been studied and require independent research. Based on the study of NATO experience, it is established that the new approaches of military and social work organization and implementation in these centers should be based on the principle of identifying the most socially disadvantaged categories of persons. Furthermore, to provide them with appropriate targeted assistance in cooperation with public authorities. It was also established that to increase the efficiency of the HRC tasks listed in the article, particularly in these centers, it is necessary to more actively and persistently implement the System of Officials on Moral and Psychological Influence on Personnel in the Field of Military and Social Activities. Staff - Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine. At the same time, the fundamental document that should be the basis of a promising HRV system is the already developed draft Strategy for the development of social work in the Armed Forces of Ukraine until 2035. The authors conclude that the topic development requires constant analysis and consideration of the growing role factors of the social factor in ensuring a high level of combat and mobilization readiness. Moreover, troops' (forces) moral and psychological condition in performing tasks in the Joint Forces operation is necessary. The presence of acute social problems in military personnel and the need to implement NATO standards in troops' (forces) social sphere of life.

Keywords: humanitarian development, social and legal support, social protection of servicemen, organization, military and social work, military commissariat, the territorial center of recruitment and social support, moral and psychological support.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 27-789.32+2-523/6(477/87) «13/16»
DOI: 10.24144/2523-4498.1(44).2021.232490

МОНАСТИРІ ОРДЕНУ БРАТІВ МЕНШИХ (ФРАНЦИСКАНЦІВ) В КОМІТАТАХ БЕРЕГ ТА УГОЧА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ ТА РАНЬОМУ НОВОМУ ЧАСІ

Ферков Оксана Василівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: oksana.ferkov@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8546-401X>

На основі систематизації та аналізу доступних джерельних свідчень автор намагається з'ясувати обставини заснування та середньовічний період функціонування монастирів ордену св. Франциска на території комітатів Берг та Угоча, а саме в містах Бергсас і Севлюш. Автор статті констатує, що регіон не був серед першочергових і привабливих територій для поселення францисканців, які, зазвичай обирали багатолюдні, заможні міста. Якщо в Угорщині перших францисканців джерела фіксують у середині 1220-х рр., а в 1238 р. вже утворено окрему угорську провінцію ордену, то у північно-східній країні брати менші з'являються значно пізніше, не скоріше другої половини XIV ст. Розквіт діяльності францисканців в Угорщині припадає на XV – XVI ст. На території північно-східних комітатів Угорщини існували монастирі обох напрямків ордену братів менших. У Бергсасі свою обитель мали конвентуали, а в Севлюші – обсерванти. Серед покровителів францисканців бачимо баронську (нялабську) гілку давнього роду Перені, представники якого наприкінці XV ст. заснували францисканський монастир у Севлюші на горі Канко. Із поширенням Реформації францисканські монастирі, подібно до інших католицьких осередків, занепали. Монахи переселилися у більш безпечні монастирі, а керівництво ордену не полишало наміри повернути втрачені маєтки і землі. Перші зародки відродження діяльності францисканців у північно-східному пограниччі Угорщині з'являються на рубежі XVI – XVII ст. Польські монахи у Стрпкові з різних причин не могли охопити великі території місіонерством, а італійські монахи не змогли адаптуватися до різноетнічного і часто ворожого оточення. Завдяки активній діяльності францисканців та підтримці Перені у 1651 р. був відроджений їхній Севлюський монастир.

Ключові слова: орден св. Франциска, Севлюський монастир, Бергсас, Канко, Перені.

Постановка проблеми. Після утворення угорської держави та офіційного хрещення угорське суспільство поступово інтегрувалося до християнського світу. За короткий час на територію Угорщини прибувають монахи різних католицьких чернечих орденів. Спочатку вони оселяються у центральній частині країни, значних містах, користуються покровительством королів. А згодом розширюють ареал діяльності на окраїнні землі Угорщини.

Терени Північно-Східних комітатів Угорського королівства стали привабливою зоною для місіонерства католицьких орденів (адже тут проживали різні етноси, у тому числі такі, що сповідували не католицьку віру – автор). Вже в XI ст. на території Егерської єпархії перші свої осередки створюють бенедиктинці, згодом францисканці, зокрема в Егері, Дьондьоші, Гуменному, Кошицах, Нірбаторі, Шарошпотоці, Берегові, тощо [Horváth, 2015, 3. old].

Отже, католицька церква тримала контроль над вірниками не тільки через мережу парафій та деканатів, але й через діяльність монастирів.

Християнське чернецтво – такий інститут католицької та православної церкви, який покликаний служити релігійному самовдосконаленню, основною

ідеєю є відхід від світу, суспільства. Діяльність католицьких чернечих орденів регламентувалася чіткими правилами, статутом.

Серед низки католицьких чернечих орденів Середньовіччя найпопулярнішими були жебруючі (ordines mendicantes), зокрема орден францисканців. Перші жебруючі монахи вели мандрівний спосіб життя, відмовилися від майна та усяких земних благ. Жебруючий орден братів менших¹ заснований Святим Франциском Ассізьким² у 1209 році³. Поступово орден поширився в країнах Європи, у тому числі в Угорщині. На землях сучасного Закарпаття монастирі францисканців виникли вже в період розквіту діяльності ордену.

Монахи жебруючого ордену св. Франциска оселилися у Бергсасі⁴, а трохи згодом і в Севлюші⁵. Крім братів менших у Бергсасі мали свою обитель інші жербуючі монахи – домінікани. Тобто органічною складовою минулого нашого краю, зокрема духовної історії є діяльність католицьких чернечих орденів. Дослідження теми доповнить Середньовічну та ранньомодерну історію нашого регіону.

Метою нашого дослідження є спроба систематизації доступних джерельних свідчень про обста-

¹ лат. «Ordo Fratrum Minorum»

² Джованні Бернардоне (1181 – 1226).

³ Остаточно орден був затверджений папою Гонорієм III у 1223 р.

⁴ Суч. місто Берегове.

⁵ Суч. місто Виноградів.

вини заснування та середньовічний період функціонування монастирів ордену св. Франциска на території комітатів Берег та Угоча, а саме в містах Берегсас і Севлюш.

Стан дослідження проблеми. Історія названих релігійних осередків не висвітлена у вітчизняній науковій та науково-популярній літературі. Причиною цього є ряд факторів, серед яких і бідність джерельної бази, і недостатня увага українських (у тому числі закарпатських) науковців до проблематики історії католицької церкви на Закарпатті і католицьких монастирів зокрема.

Писемні джерела, які можуть містити інформацію про час і обставини заснування, функціонування католицьких монастирів на території північно-східних комітатів Угорщини збереглися у незначній кількості, часто вони повідомляють фрагментарні дані або є тенденційними. Археологічні джерела також на сьогодні є не значними. Цілеспрямованих і систематичних археологічних розкопок для дослідження пам'яток колишніх католицьких чернечих осередків у нашому краї не проводили. Артефакти виявлені під час одиничних розвідувальних робіт, або випадково аматорами не дозволяють зформувати цілісну картину історії заснування, будівництва, функціонування та занепаду монастирських осередків.

Перед тим як приступити до викладу основного матеріалу зауважимо, що в цілому історію угорських провінцій ордену францисканців, організаційні особливості та реформи ґрунтовно висвітлено у класичних для дослідників історії церкви Угорщини працях – у двотомнику Я. Карачоні [Karácsonyi, 1922–1924] та монографії П. Д. Сабо [Szabó, 1921]. Знаходимо у цих працях згадки про монастирі в Берегсасі та Севлюші.

Діяльність францисканців на території Угорщині в період пізнього Середньовіччя та раннього нового часу охарактеризовано у низці досліджень угорських вчених [Fügedi, 1972, 69–94. old.; Öze, 2009, 157–175. old.; Molnár, 2005; F. Romhányi, 2005, 119–121. old.; Galla, 2005]. На сьогодні українська, у тому числі крайова історіографія не має напрацювань з цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу. Послідовники св. Франциска прибули до Угорщини із німецької провінції у середині 1220-х рр. Перший монастир заснований у місті Естергом, а в 1238 р. утворено окрему угорську провінцію ордену (*Provincia Hungariae*) [Kertész, 2015, 22. old.]. Наприкінці XII ст. на території Угорського королівства налічувалося вже 25 монастирів ордену братів менших [F. Romhányi, 2003, 16. old.]. Кількість монастирів та чисельність монахів поступово зростала.

У першій половині XV ст. на півдні країни поселилися францисканці-обсерванти¹. Підпорядковувалися вони боснійському францисканському вікаріату, а згодом у 1448 р. відділилися як самостійний угорський вікаріат – *Vicaria Hungariae*.

Обсерванти користувалися покровительством роду Хуняді. Домоглися щоб їм передали кілька монастирів іншого напрямку ордену – конвентуалів. Спроба внутрішньої реформи конвентуального напрямку францисканців не дала очікуваного результату і у 1517 році вони «злилися» із обсервантами. Вже у 1523 році на генеральній капітулі францисканського ордену були представники двох угорських провінцій – маріанської (*Provincia Sancte Mariae*) та салваторіанської (*Provincia SS. Salvatoris*).

Станом на початок XVI ст. маріани мали 30, салваторіани – 70 монастирів. Це був період розквіту монастирського життя ордену св. Франциска в Угорщині. Дуже скоро настали кризові часи: наступ турків-османів, Реформація, внутрішня анархія. І вже через століття, тобто на рубежі XVI – XVII ст. орден братів менших утримував усього кілька обителів.

Осередок маріанської провінції ордену св. Франциска знаходився у монастирі в Пожоні (суч. Братислава). Із розгортанням процесу католицького оновлення і за підтримки вищого католицького духовенства маріанці впродовж XVII ст. заснували ще кілька нових монастирів. Салваторіани і надалі мали свої монастирі в усіх частинах роз'єднаної Угорщини, центр провінції знаходився в підтурецькій частині – в Дьондьоші.

Отже, розквіт діяльності францисканців в Угорщині припадає на XV – XVI ст. Відомо, що серед засновників і патронів францисканців були нобілі із оточення короля Сигізмунда, великі землевласники південних рубежів країни [F. Romhányi, 2014, 210–218. old.]. Королі та магнати щедро підтримували братів менших фундаціями, захистом тощо.

На території північно-східних комітатів Угорщини існували монастирі обох напрямків ордену братів менших. У Берегові свою обитель мали конвентуали, а в Севлюші – обсерванти. Не випадково монахи (або ж керівництво ордену) обрали для поселення саме ці міста регіону. Адже францисканці як усі монахи жербуючої регули поселялися у розвинених містах, де була можливість прожити за рахунок пожертв. Берегсас і Севлюш вже у XIII ст. були серед значних міст північно-східного регіону.

Серед покровителів францисканців бачимо баронську (нялабську) гілку давнього роду Перені. У XIV ст. Перені заснували францисканський монастир в Сенткересті та Кошицах. Наприкінці XV ст. Перені заснували монастир для братів менших у Севлюші на горі Канко² [Riskó, 2007, 26. old.; Rupp, 1872, II, 392. old.].

Вияснити точну дату заснування монастиря через фрагментарність джерельного матеріалу не вдається. Барони Перені заснували монастир не пізніше 1506 року. Дослідниця Маріанна Рішко припускає, що сталося це ймовірно у 1505 р. [Riskó, 2007, 26. old.]. Севлюський монастир францисканців у 1506 році вже фігурує серед семидесяти монастирів провінції салваторіанів. Янош Карачоні вважав, що рішення

¹ У XV ст. францисканці розділилися на дві течії, ніби два ордени – обсерванти, які суворо притримувалися ладу життя, накресленого Правилем Франциска Ассізького, та конвентуали, що неприхильно ставилися до жебрацького способу життя. Поділ був закріплений папою Левом X у 1517 р. [Андреев, 2003. с. 236].

² Існує легенда, що назва гори Канко походить від назви вбрання монахів-францисканців, точніше тканини з якої шили називали канко.

Іштвана Перені поселити монахів-францисканців у своєму місті прийняв під впливом дружини Ішоти (Ержебет) Франгепан [Tallóczy, 1913, 430/3. old.]. Бл. 1521 р. Іштван помер, тож будівництво монастиря завершувала його вдова [Karácsonyi, 1924, II, 185. old.].

У 1514 році севлюський монастир відносився до надб'ябанської¹ кустодії (округу). Про значущість монастиря свідчить те, що провінція салваторіан кілька разів тут проводила свої загальні збори. За джерелами принаймні двічі тут відбувалися такі зібрання: 1525 та 1554 рр.

У 1530-х рр. у монастирі мешкало 22 ченців [Riskó, 2007, 26. old.]. Монахи одночасно з духовною службою забезпечували діяльність монастирського господарства. Серед перерахованих монахів знаходимо органіста, співака, художника (pictor), який одночасно був і столярем, гутника і бондаря також в одній особі, а також коваля [Karácsonyi, 1924, II, 186. old.]. Були монахи, що добре розумілися у лікуванні травами.

Мав монастир і кілька земельних наділів. Серед дарувальників севлюського монастиря були доволі знатні аристократи Угорщини, наприклад державний суддя Янош Драгфі [Karácsonyi, 1924, II, 185. old.]. Звичайно засновник і головний патрон монастиря на горі Канко барон Перені також підкувався про добробут монахів.

За історичною традицією у цій обителі зберігали остатки святого Яна Капістрана [Zubánics, 2007, 57. old.].

До середини 1540-х рр. мешканці севлюського монастиря жили своїм звичним повсякденням. Хвиля Реформації досягла комітату Берег та Угоча, але патронаж Перені гарантував відносну безпеку монахам. Ситуація змінилася коли Ференц Перені² перейшов на бік трансільванського князя Яноша Жігмонда і прийняв лютеранське віровчення. Монастирські маєтки стали жертвою шляхетської секуляризації, будівлю було зруйновано. З джерел 1540-50-х рр. випливає, що барон Перені переслідував католицьких священників Севлюша, секуляризував майно церкви та перешкоджав збору церковної десятини [ETE, 1909, IV, 526. old.; ETE, 1910, V., 535–538. old.]. У 1554 р. Ференц Перені напав на севлюський монастир, пограбував його, а монахів вигнав з свого помістя, навіть кількох було вбито [Karácsonyi, II, 187. old.]. Землевласник перетворив монастир на укріплений палац [Dienes, 1935, 19. old.]. У 1557 році загони короля Фердинанда Габсбурга на чолі з Імре Телекеші направилися на Севлюш. Після облоги 15 жовтня Телекеші захопив севлюський палац Перені, барона та його дружину ув'язнено, все майно конфісковано. Окремі автори висловлювали думку, що Телекеші передав управління замком Анталу Секелю [Dienes, 1935, 20. old.].

Після сумної події кілька францисканців ще проживали в місті та нялабському замку [ETE, 1904, II, 524, 527. old.]. Ймовірно їх прийняв Янош, син Габора Перені та Катерини Франгепан [Horváth, 1957, 23. old.].

Вихователем Яноша був Бенедик Ком'яті відомий в історії літератури як автор угорського перекладу листів св. Павла [Révész, 1941, 407–449 old.].

Із джерел відомо, що Янош Перені прихильно ставився до гуманістів та до перших сповідників протестантизму, але у своєму заповіті наказав дружині Софії Драгфі давати більше милостині монахам [Karácsonyi, II, 186. old.] та просив поховати себе за католицьким обрядом і щоб монахи молилися за упокій його душі.

В наступні десятиліття діяльність францисканців була неможливою. Реформація набирала обертів, сформувалися протестантські парафії тощо.

Згодом північно-східна країна Угорського королівства потрапила у поле зору папського престолу та Конгрегації пропаганди віри. Сюди почали направляти місіонерів як з італійських провінцій ордену св. Франциска, так і з польський з метою повернення/навернення протестантів та «інших еретиків» до лона католицької церкви. Місіонерська діяльність францисканців не набула масового характеру.

Монахи ордену св. Франциска повернулися до Севлюша в середині XVII ст. У 1651 р. Ференц Перені запропонував францисканцям повернутися до колишнього монастиря (залишилися на той час тільки руїни). Патер Флаване з своїми товаришами поселився не на місці колишнього монастиря, а в самому місті Севлюші [Galla, 2005, 187. old.]. Перені побудували для монахів новий монастир і церкву. Це були складні часи для місіонерства. Крім Севлюша місійні осередки діяли в Нірбогдані та Кішварді [Relationes, 1994, 278–284. old.].

В цей час Перені вже здійснили релігійну конверсію (тобто стали католиками), але не займали активну позицію в політичному житті країни. Однак це не вберегло від знищення їхнього родинного замку Нялаб. Після викриття змови Вешшелені правитель не довіряв аристократам Угорщини, навіть католикам. Невдовзі направив до замку Нялаб військовий загін для контролю над регіоном. Землевласники неодноразово скаржилися до двору на зловживання військових. Реакція не забарилася. Мотивуючи втратою стратегічного значення цього замку король наказав зруйнувати його. Про це інформує Габора Перені 9 серпня 1671 р. [Komáromy, 1894, 519. old.]. Наступного року замок Нялаб було зруйновано.

Отже, монастир братів менших в Севлюші був важливим осередком духовного життя північно-східної країни Угорщини. Певний час монахи користувалися щедрими пожертвами сім'ї Перені та інших мешканців міста. Однак із поширенням протестантизму монастир на горі Канко та його мешканців не оминула доля іншим чернечим осередків регіону. Патрони монахів – Перені стали протестантами і це визначило взаємовідносини пана та монахів. Після столітньої перерви францисканці повернулися до Севлюша, але оселилися не на горі Канко, а безпосередньо у місті. Патронаж над монастирем

¹ Суч. Бая Марє в Румунії

² Карачоні вважав, що Перені прийняв лютеранство під впливом другої дружини Катерини Бебек та її батька Ференца Бебек відомого

як один з перших переконаних протестантів у середовищі угорської шляхти. [Karácsonyi, II, 187 old., Nagy, 1957, I, 261. old.]

продовжували практикувати Перені.

Знаходився середньовічний монастир на горі Канко, його місце і нині чітко локалізується і підтверджується археологічними дослідженнями [Прохненко, 2007, с. 225] (див. рис. 1, 2).

Значно раніше від севлюського, ще у другій половині XIV ст., монахи францисканці поселилися в містечку Берегсас (1370-і рр.). Заснування монастиря історична традиція пов'язує із діяльністю королеви Єлизавети Польської (як багато інших релігійних осередків нашого краю – автор) [Karácsonyi, 1921, I, 46, 145. old.]. Окремі вчені припускають, що королева передала братам меншим відновлену будівлю госпіталерів, які вже давно залишили місто [Rupp, 1872, II, 375. old.]. Це тільки припущення, бо в праці авторитетного дослідника історії францисканського ордену Яноша Карачоні читаємо, що бл. 1377 р. королева-мати заснувала монастир францисканців в Берегасі. Будівництво монастиря тривало довго і в 1380 р. ще не було завершено [Karácsonyi, 1921, I, 145. old.]. Королева для завершення будівництва заповідала монастирю 50 форінтів та прикрашену перлами казулу [CD, 1934, IX/5, 401–405. old.].

Сучасник Я. Карочоні Д. Сабо вважав, що берегсаський монастир заснувала не мати, а вдова короля Людовика бл. 1370 р. [Szabó, 1921, 212–213. old.]. Так чи інакше, але ж станом на XV ст. тут був значний монастир із землями і виноградниками [Lehocky, 1882, II, 20. old.].

Як вже вказано вище, орден св. Франциска – жербуючий релігійний орден. Послідовники св. Франциска відмовлялися від матеріальних благ і вели аскетичний спосіб життя. Але як вдавалося братам меншим утримувати свої обителі? Милостині та періодичні пожертви багатих мешканців міст (де зазвичай оселялися францисканці) не завжди забезпечували щоденних потреб монахів, утримання будівель тощо.

Вже з кінця XIII ст. за дозволу Папи Римського францисканські монастирі могли мати, точніше користуватися¹ земельними наділами. Землі монастирі здобували шляхом фундацій, пожертв або за заповітом від шляхтичів. І якщо у XIII – XIV ст. жербуючі ордени, у тому числі і францисканці оселялися у центральній частині країни, у багатих містах, що гарантувало збір милостині, то в XV ст. нові монастирі виникають у містечках, у домініях шляхтичів. Джерела прибутків монастирів тепер вже залежать не виключно від милостині (відомі різні їх форми), а від патронажу шляхтича, на землях якого був монастир [F.Romhányi, 2003, 49. old.].

На XV ст. в Угорщині кількість францисканських монастирів значно зросла. Орден мав найбільш розгалужену мережу монастирів серед усіх інших католицьких релігійних організацій. У першій чверті XVI ст. на території Угорщини обидві гілки ордену мали бл. 110 монастирів у яких проживало бл. 2200 монахів [F.Romhányi, 2003, 18. old.].

Отже, повсякденне життя монастиря поєднувало

служіння Богу та різні господарські справи для забезпечення внутрішніх потреб. Францисканський монастир завдяки дарувань (фундацій) поміщиків мав кілька земельних наділів та луки у селах Яноші і Чома [Karácsonyi, 1921, I, 146–147. old.]. На жаль, достовірних джерел про земельні наділи, які були у користування берегсаських францисканців поки виявити не вдалося. Враховуючи, що село Яноші було у власності короля, монастир міг мати наділи і в інших королівських маєтках Березького комітату. Могли берегсаські монахи володіти і виноградниками, адже у більшості монастирів ордену братів менших продаж вина був головним джерелом прибутків (до 40 відсотків) [F.Romhányi, 2003, 310. old.]. Майнове становище братів менших було значно гіршим аніж іншого монастиря жербуючого ордену св. Домініка в Берегасі [Ферков, 2020, с. 127–136].

У 1540 – початку 1550-х рр. життя монахів було складним. Доводилося виживати в умовах наростання хвилі Реформації і ворожого ставлення до католицької церкви та католиків з боку послідовників вчення Лютера. Відомо, що у 1550 р. францисканці ще жили у місті. Король Фердинанд надав їм милостиню, щоб монахи змогли залишитися в монастирі у скрутні для усіх часи [ETE, 1912, V, 298. old.]. Подібно до домінікан та паулінів становище францисканців унеможлилювали постійні переслідування з боку протестантів.

У 1556 р. лютерани Берегсаса зруйнували будівлю монастиря, кількох монахів навіть було вбито, усі інші залишили місто. Можливо була спроба повернутися до Берегсаса, але безуспішна. У 1567 р. усі маєтки ордену св. Франциска в Берегасі передані у заставне володіння місцевим шляхтичам з умовою, що все без винятку буде повернуто монахам у разі їхнього повнення [Szabó, 1921, 212. old.]. Як відомо Берегсас у середині XVI ст. був одним з важливих центрів протестантизму північно-східного регіону країни. Католицизм не мав шансів відновити колишній авторитет серед місцевого, переважно угорського населення. Навіть у часи католицького відродження Берегсас залишався бути форпостом кальвінізму. Францисканці ніколи не повернулися до цього міста.

Залишається вивчити – де ж знаходився францисканський монастир.

Краєзнавець Тиводар Легоцький припускав, що францисканський монастир і церква знаходилися у південній частині домініального двору, поряд із будинком міського управління (ратуші). Коли священник Ігнац Хофнер продав наділ графу Шенборну залишки стін та підвали колишнього монастиря були добре помітні [Lehocky, 1882, II, 21. old.]. До середини XVI ст. францисканцям належала і та земля, де у XIX ст. стояла реформатська церква і школа (див. рис. 3).

Я. Карачоні зауважив, що монастир знаходився на окраїні міста. Коли Мукачівська домінія та Берегсас перейшли під владу короля Фердинанда (1541) комендант Мукачівського замку хотів перетворити

¹ Згідно були Папи Римського від 1279 р. власником земель був сам папа, а францисканські монастирі тільки користувалися землями. У 1322 р. іншою булою Понтифік дозволив францисканцям бути

повноправними власниками земель. [F.Romhányi, 2003, 302–303. old.]

монастир у замок (оборонну споруду), але монахи заперечували цьому та навіть поскаржилися правителю [Karácsonyi, 1921, I, 147. old.].

Отже, не зважаючи на доволі сміливі припущення Тиводара Легоцького точне місце розташування берегівського францисканського монастиря встановити складно. Для підтвердження або спростування гіпотези потрібно продовжити пошуки. Через щільну забудову центральної частини міста малоімовірно є археологічне дослідження території.

Окрім названих вище орден св. Франциска мав свої монастирі в суміжних з територією сучасного Закарпаття комітатах: в Земплінському – в Гуменному (XIV ст.), Стропкові (1617 р.), Шарошпотоці (XIII ст.), Враннові (1480 р.), у Марамороському – в Нодьбані (суч. Бая Маре), в Сатмарському – Сатмарі (суч. Сату Маре, 1328 р.), у Гевеші – місті Егер (1228), Шариші – у Пряшеві (кінець XVII ст.).

Отже, Реформація зруйнувала традиційні форми церковно-релігійного життя. Католицька церква довго шукала способи відновлення свого становища. Релігійні ордени опинилися на межі зникнення. Рухоме та нерухоме майно монастирів стало об'єктом секуляризації (часто стихійної, насильницької). Церковні будівлі опинилися у руках протестантських громад.

На кілька десятиліть діяльність католицьких орденів на території Угорщини зупинилася. Певні зрушення помітні з 1590-х рр. коли у північно-східному прикордонні Угорського королівства з'являються польські конвентуали (тобто прибули вони з польських монастирів – автор), але вони не проявили особливу активність у справі духовного оновлення, тобто їхня діяльність залишалася майже непомітною.

У 1590-х рр. керівник ордену братів менших призначав керівниками угорської провінції ордену італійських монахів [Molnár, 1992, 3, 44. old.]. Тобто крім місіонерів-францисканців з польської провінції відправляли монахів-італійців, які аж до 1620-х рр. не йшли до Угорщини. Перелом у місіонерській діяльності стався 1622 році, коли було створено Конгрегацію пропаганди віри (*Congregatio de propaganda Fide*)¹. Конгрегація спостерігала, і пробувала тримати під контролем процес навернення на усіх трьох частинах розділеної Угорщини. Втім, справа йшла вкрай важко та з різною інтенсивністю.

У жовтні 1629 року до францисканського монастиря у Стропкові прибув відомий місіонер Вінченцо Пінієрі да Монтефіасконі [Tadhg, 2015, 203. old.]. Пінієрі за три роки перебування тут активізував місіонерську роботу і, як про це сам звітував до Риму, на вернув до католицизму мешканців 18 сіл.

У цей час керівництво ордену робить перші спроби повернення монастирів, втрачених у роки бурхливої Реформації. Мусимо зауважити, що процес йшов слабо, успіхи були поодинокими. Берегсаський монастир повернути не вдалося (не маємо даних про те чи взагалі піднімалося питання про повернення цього монастиря, адже Берегсас залишався бути осередком протестантизму і в роки контрреформації). Як вже вище говорилося Севлюський монастир ордену св. Франциска був відроджений у 1651 р.

Висновки. Отже, нами зроблена спроба систематизації доступних джерельних свідчень про обставини заснування та середньовічний період функціонування монастирів ордену св. Франциска на території комітатів Берег та Уточа, а саме в містах Берегсас і Севлюш.

Можемо констатувати, що регіон не був серед привабливих територій для поселення францисканців, які, зазвичай обирали багатолюдні, заможні міста. Якщо в Угорщині перших францисканців джерела фіксують у середині 1220-х рр., а в 1238 р. вже утворено окрему угорську провінцію ордену, то у північно-східній країні брати менші з'являються значно пізніше.

Розквіт діяльності францисканців в Угорщині припадає на XV – XVI ст. Відомо, що серед засновників і патронів фрацисканців були нобілі із оточення короля Сигідмунда, великі землевласники.

На території північно-східних комітатів Угорщини існували монастирі обох напрямків ордену братів менших. У Берегсасі свою обитель мали конвентуали, а в Севлюші – обсерванти. Серед покровителів францисканців бачимо баронську (нялабську) гілку давнього роду Перені, представники якого наприкінці XV ст. заснували францисканський монастир у Севлюші на горі Канко. Із поширенням Реформації францисканські монастирі, подібно до інших католицьких осередків, занепали. Монахи переселилися у більш безпечні монастирі, а керівництво ордену не полишало наміри повернути втрачені маєтки і землі.

Перші зародки відродження діяльності францисканців у північно-східному пограниччі Угорщини з'являються на рубежі XVI – XVII ст. Польські монахи у Стропкові з різних причин не могли охопити великі території місіонерством, а італійські монахи не змогли адаптуватися до різноетнічного і часто ворожого оточення. На 1640-і рр. припадає розквіт місіонерства францисканців. З італійської провінції орден прибувало все більше братів менших, з розгортанням контрреформації активізували свою роботу у Верхній Угорщині. У другій половині XVII ст. до місіонерства підключаються вже і угорські монахи-францисканці.

Список використаних джерел

- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, (далі – CD), 1934. tomi IX, vol. 5. / Ed. Fejér, Georgius. Budae, 655 p.
 Dienes Adorján, 1935. *Regélő romok*. Rozsnyó: Sajó-Vidék, 509 old.
Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (далі – ETE), 1904. II. kötet, 1530 – 1534. / Szerk.: Bunyitay V., Rapaics R., Karácsonyi J., Budapest, 570 old.
Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (ETE), 1909. IV. kötet, 1542 – 1547. Szerk.: Karácsonyi J., Kollányi F., Lukcsics J., Budapest, 652 old.

¹ Метою була організація та керівництво місіонерства (поширення католицизму) по всьому світу

- Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, (ETE), 1912, V. kötet, 1548 – 1551. /Szerk.: Karácsonyi J., Kollányi F., Lukcsics J., Budapest, 684 old.
- F.Romhányi, Beatrix, 2003. *Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a késő középkori Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 443 old. <https://core.ac.uk/download/pdf/35136337.pdf> (дата звернення 13.04.2021)
- F.Romhányi, Beatrix, 2005. Ferencesek a késő középkori Magyarországon, *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. 1. / Ed.: Óze Sándor–Medgyessy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Budapest, 116–122. old.
- Fügedi, Elek, 1972. Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon, *Századok*, 69–95. old.
- Galla, Ferenc, 2005. *Ferences misszionáriusok Magyarországon és Erdélyben a 17–18. században*, Sajtó alá rendezte Fazekas István. Budapest–Róma, 408. old.
- Horváth, István, 2015. *Az egri egyházmegye rövid története*. Eger, 48 old.
- Horváth, János, 1957. *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyarországi irodalomtörténet*, 537 old.
- Karácsonyi, János, 1922 – 1924. *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II, Budapest, 567, 668. old.
- Komáromy, András, 1894. Nyalbvár és uradalma, *Századok*, 492–519. old.
- Lehocky, Tivadar, 1881. *Beregvármegye monográfiája*, 2. köt., Ungvár, 501. old.
- Molnár, Antal, 1992. Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon. *Aetas*, (8) 3, 44–77. old.
- Molnár, Antal, 2005. *Mezőváros és katolicizmus*. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területén a 17. Században, Budapest, 322 old.
- Nagy, Iván, 1857. *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I. Kötete, Pest, 320 old.
- Óze, Sándor, 2009. A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon, *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk.: F.Romhányi Beatrix–Kendeffy Gábor, Budapest, 157–175. old.
- Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627 – 1707)*, 1994. / Ed. Tóth István György, Roma-Budapest, 459 old.
- Révész Imre, 1941. Reformáció és ellenreformáció. *Magyar művelődéstörténet* /Szerk. Domanovszky Sándor, 3. köt., <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/49.html> (дата звернення 13.04.2021), 407–449 old.
- Risko, Marianna, 2007. *Ferencesek Nagyszőlősen. Ötszáz éves jelenlét térben és időben*, Budapest, 263 old.
- Rupp, Jakab, 1872. *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre 2. Az Egri érsek-egyház-tartomány*, Pest, 472. old.
- Szabó, György Pius, 1921. *Ferencesrendiek a magyar történelemben*. Adalékok a magyar ferencesrendiek történetéhez, Budapest, 454 old.
- Tadhg Ó hAnnracháin, 2015. *Catholic Europe, 1592 – 1648: Centre and Peripheries*, Oxford University Press, 272 p.
- Tallóczy, Lajos–Barabás Samu, 1913. *A Frangepán család oklevéltára. II. 1454 – 1527*, Budapest, 525 old.
- Tóth, István György, 2001. Galatáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben, *Századok*, 819–869. old.
- Tóth, István György, 2007. *Missionáriusok a kora újkori Magyarországon*, Budapest, Balassa kiadó, 428 old.
- Zubánics, László, 2007. *Viz tükörén történelemet írni*, Ungvár-Budapest, 91 old.
- Андреев, А. Р., 2003. *Монашеские ордена*, Москва, Евромир, 400 с.
- Прохненко, И. А., Гомоляк, Е. М., Мойжес, В. В., 2007. Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007, *Carpatica – Карпатика*, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», вип. 36, с. 219–256.
- Ферков, О., Мойжес, В., 2020. Історія середньовічного монастиря ордену св. Домініка в Берегові: сучасні проблеми та перспективи дослідження, *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Історія* / редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін., Ужгород: Говерла, Вип. 1 (42), с. 127–136. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.202435](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.202435)

Referenses

- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, (дали – CD), 1934. tyomi IX, vol. 5. / Ed. Fejér, Georgius, Budae, 655 p. (in Latin).
- Dienes Adorján, 1935. *Regelő romok*, Rozsnyó: Sajó-Vidék, 509 old. (in Hungarian).
- Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, (дали – ETE), 1904. II. kötet, 1530 – 1534. /Szerk.: Bunyitay V., Rapaics R., Karácsonyi J., Budapest, 570 old. (in Hungarian, in Latin).
- Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, (ETE), 1909. IV. kötet, 1542 – 1547. Szerk.: Karácsonyi J., Kollányi F., Lukcsics J., Budapest, 652 old. (in Hungarian, in Latin).
- Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, (ETE), 1912, V. kötet, 1548 – 1551. /Szerk.: Karácsonyi J., Kollányi F., Lukcsics J., Budapest, 684 old. (in Hungarian, in Latin).
- F.Romhányi, Beatrix, 2003. *Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a késő középkori Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 443 old. <https://core.ac.uk/download/pdf/35136337.pdf> (дата звернення 13.04.2021) (in Hungarian).
- F.Romhányi, Beatrix, 2005. Ferencesek a késő középkori Magyarországon, *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. 1. / Ed.: Óze Sándor–Medgyessy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Budapest, 116–122. old. (in Hungarian).
- Fügedi, Elek, 1972. Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon, *Századok*, 69–95. old. (in Hungarian).
- Galla, Ferenc, 2005. *Ferences misszionáriusok Magyarországon és Erdélyben a 17–18. században*, Sajtó alá rendezte Fazekas István, Budapest–Róma, 408. old. (in Hungarian).
- Horváth István, 2015. *Az egri egyházmegye rövid története*, Eger, 48 old. (in Hungarian).
- Horváth János, 1957. *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyarországi irodalomtörténet*, 537 old. (in Hungarian).
- Karácsonyi, János, 1922 – 1924. *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II, Budapest, 567, 668. old. (in Hungarian).
- Komáromy, András, 1894. Nyalbvár és uradalma. *Századok*, 492–519. old. (in Hungarian).
- Lehocky, Tivadar, 1881. *Beregvármegye monográfiája*, 2. köt., Ungvár, 501. old. (in Hungarian).
- Molnár, Antal, 1992. Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon. *Aetas*, (8) 3, 44–77. old. (in Hungarian).
- Molnár, Antal, 2005. *Mezőváros és katolicizmus*. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területén a 17. században. Budapest, 322 old. (in Hungarian).
- Nagy, Iván, 1857. *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I. Kötete, Pest, 320 old. (in Hungarian).

- Óze, Sándor, 2009. A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon, *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk.: F.Romhányi Beatrix–Kendeffy Gábor, Budapest, 157–175. old. (in Hungarian).
- Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania* (1627 – 1707), 1994. / Ed. Tóth István György, Roma-Budapest, 459 old. (in Latin).
- Révész Imre, 1941. Reformáció és ellenreformáció. *Magyar művelődéstörténet* / Szerk. Domanovszky Sándor, 3. köt., 407–449 old. <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/49.html> (дата звернення 13.04.2021). (in Hungarian).
- Risko, Marianna, 2007. *Ferencesek Nagyszőlősen. Ötszáz éves jelenlét térben és időben*, Budapest, 263 old. (in Hungarian).
- Rupp, Jakab, 1872. *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre 2*. Az Egri érsek-egyház-tartomány, Pest, 472. old. (in Hungarian).
- Szabó, György Pius, 1921. *Ferencesrendiek a magyar történelemben*. Adalékok a magyar ferencesrendiek történetéhez, Budapest, 454 old. (in Hungarian).
- Tadhg Ó hAnnracháin, 2015. *Catholic Europe, 1592-1648*. Centre and Peripheries, Oxford University Press, 272 p. (in English).
- Tallóczy, Lajos–Barabás Samu, 1913. *A Frangepán család oklevéltára. II. 1454 – 1527*, Budapest, 525 old. (in Hungarian).
- Tóth, István György, 2001. Galatáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben, *Századok*, 819–869. old. (in Hungarian).
- Tóth, István György, 2007. *Missionáriusok a kora újkori Magyarországon*, Budapest, Balassa kiadó, 428 old. (in Hungarian).
- Zubánics, László, 2007. *Viz tükrén történelemet írni*, Ungvár-Budapest, 91 old. (in Hungarian).
- Andreev, A. R., 2003. *Monasheskiye ordena* [Monastic orders], Moskva, Evromyr, 400 s. (in Russian).
- Prokhnenko, Y. A., Homoliak, E. M., Moizhes, V. V., 2007. Rezultati issledovaniya Vynogradovskoho y Korolëvskoho zamkov v 2007 [The results of the study of Vinogradovsky and Korolevsky castles in 2007], *Carpatica – Karpatyka*, Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU «Hoverla», vyp. 36, s. 219–256. (in Ukrainian).
- Ferkov, O., Moizhes, V., 2020. Istoriiia serednovichnoho monastyria ordenu sv. Dominika v Berehovi: suchasni problemy ta perspektyvy doslidzhennia [The history of the medieval St. Dominic's order monastery in the Berehovo: Current Issues and Prospects for Research], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: seriia: Istoriiia* / redkol.: Yu. V. Danylets (holovnyi redaktor) ta in., Uzhhorod: Hoverla, vyp. 1 (42), s. 127–136. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.202435](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.202435) (in Ukrainian).

SUMMARY

MONASTERIES OF THE ORDER OF FRIARS MINOR (FRANCISCANS) IN THE COUNTIES OF BEREG AND UGOCSA IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES

Oksana Ferkov

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The author investigates while systematizing and analyzing available sources, the circumstances under which the monasteries of the Order of St. Francis in the counties of Bereg and UgoCSa, namely in the cities of Beregsas and Sevlush, were founded and functioned. As the article author states, the region was not among the top-priority and attractive settlement areas for the Franciscans, who usually chose crowded and wealthy cities. In Hungary, the first records about Franciscans appeared in the mid-1220s. In 1238, a separate Hungarian province of the Order was formed; however, Friars Minor came to the northeastern outskirts much later, not earlier than the second half of the XIV century. According to the author, the golden age of the Franciscans in Hungary dates back to the XV-XVI centuries. Both threads of the Order of Friars Minor established monasteries in the northeastern counties of Hungary. The conventuals had their monastery in Beregsas, and the observers stayed in Sevlush. Among the Franciscan patrons, the baronial (Nyalab) branch of the ancient Pereni lineage can be found; its representatives set up a Franciscan monastery in Sevlush on Mount Kanko in the late XV century. Like other Catholic centers, Franciscan monasteries fell into decay with the spread of the Reformation. The monks moved to safer monasteries, and the Order leaders did not relinquish their intention to return the lost estates and lands. At the turn of the XVI-XVII centuries, the first grounds for the revival of Franciscan activity appeared at the northeastern boundary of Hungary. For various reasons, Polish monks in Stropkov could not involve large areas in missionary work, and Italian monks failed to adapt to a multi-ethnic and often hostile environment. In 1651, the Franciscans' diligent work and the Pereni family's support contributed significantly to restoring their Sevlush monastery.

Keywords: Order of St. Francis, Sevlush monastery, Beregsas, Kanko, Pereni.

ДОДАТКИ

№1

4 грудня 1546 р. Пожонь

Король Фердинанд на прохання Яноша Перені викликає Ференца Перені, який бл. 11 листопада 1544 р. арештував севлюського пароха Томаша і утримував його у замку Надьїда

Ferdinandus rex ad preces magnifici Joannis de Peren citari iubet magnificum Franciscum de Peren, qui circa festen b. Martini, a 1544 honorabilem Thomam presbiterum tune plebanum oppidi Zewlews in comitatu Wgocha primo captivari et dein unacum rebus omnibus captum ad castrum suum NagH Ida in comitatu Abawywar abduci et asportari fecit.

[ETE, IV, k., 530–531 p.]

№2

10 лютого 1550 року

Король Фердинанд доручає придворній коморі видати милостиню фратерам пожоньського, трнавського, папського і берегаського монастирів

Ferdinandus etc.

Reerende, venerabis ac egregii fideles dilecti. Volumus et committimus vobis, ut iuxta clementem concessionem nostram religiosis fratribus monasterii Poseniensis quinquaginta florenos, fratribus Tyrnaviensibus triginta duos florenos, fratribus de Papa quinquaginta florenos et fratribus de Berekzaz triginta duos florenos in elemosinam ex camera nostre Hungarice vestre administrationis proventibus persolvi et enumerari curetis, nostrum in eo expressam et clementem executuri voluntatem. Date in arce nostra regia Psoni, die decimali Februarii, anno etc. quinquagesimi, regnorum nostrorum Romani vigesimo, ceterorum vero vigesimo quarto.

Ferdinandus.

Ad mandatum domini regis proprium

Philippus Breynner

Melchior v. Hoberckh

S. Sigmar

Bta Dunant

[ETE, V, 298 p.]

№3

12 липня 1553 року, Відень

Король Фердинанд забороняє офіцерам мукачівського замку перетворювати берегаський монастир францисканців в укріплення

Ferdinandus divina faente clemencia Romanirum Hungarie, Bohemie etc. rex semper augustus etc.

Egregii fideles nobis dilecti. Intelledimus vos claustrum fratrum monachorum, ordinis sancti Francisci, in oppido nostro Beregzaz fundatum munire et fortificare velle. Quod, si ita est, factum vestrum vergit contra publicam tocius regni nostril Hungarie constitutionem, nostramque authoritatem, sine cuius graciosam annuenciam nemini licet fortalicium quodpiam erigere. Proinde fidelitati vestre harum serie firmiter, sub gravissime indignacionis nostre pena mandamus et fortificatione predici claustrum cessare, ac si quid hactenus forte edificassetis, demoliri et destruere debeatis. Nam alioqui certi sitis, nos non passuros, ut vos contra publicam ordinationem nostramque graciosam concessionem fortalicium aliquod erigatis. Secus pena sub premissa nequaquam facturi.

Datum Vienne duodecima mensis Julii anno Domini millessimo quingentesimo quinquagesimo tercio.

Ferdinandus

Nicolaus Olahus,

Strigoniensisetc.

[ETE, IV, k., 282 p.]

ІЛЮСТРАЦІЇ

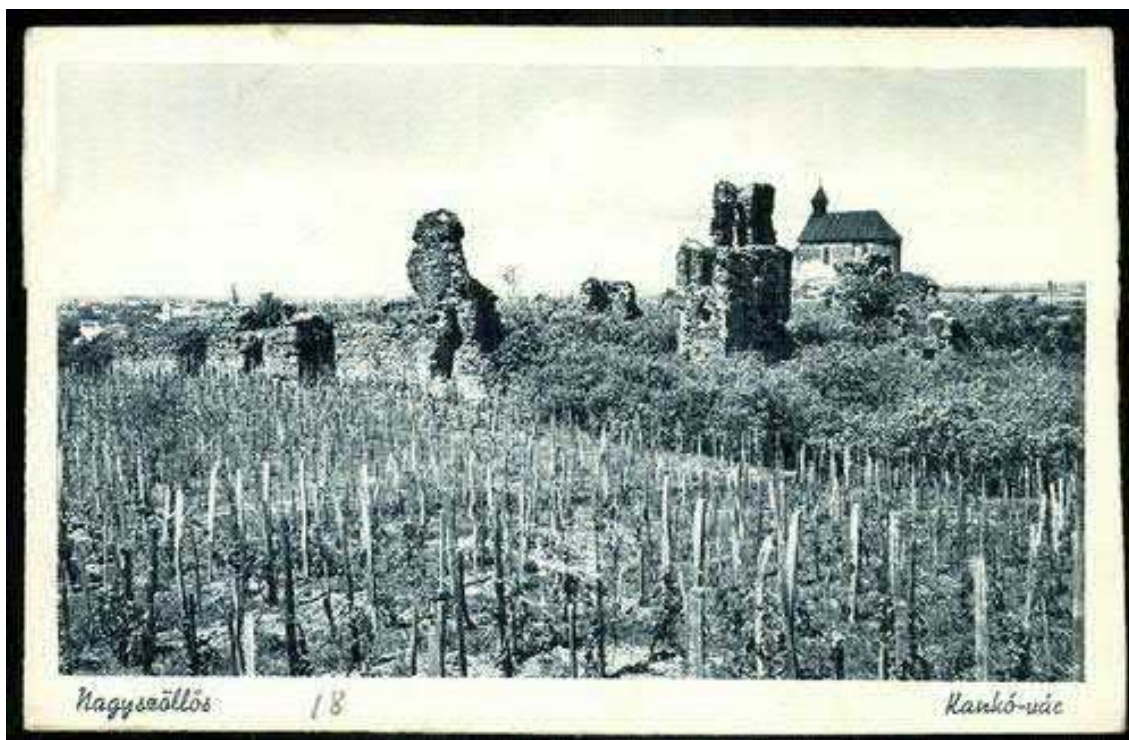

Рис. 1. Руїни замку Канко на початку XX ст.
<https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKereslap/1330797/?img=0> (дата звернення 23.04.2021)].

Рис. 2. Руїни замку Канко (сучасний вигляд), [By VargaA - Own work, CC BY-SA 4.0,
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=82918612> (дата звернення 23.04.2021)].

Рис. 3. Ринкова площа та реформатська церква в Берегові на початку XX ст. (ймовірне місце францисканського монастиря), [<https://karpatalja.ma/sorozatok/karpatalja-anno/karpatalja-anno-ilyen-volt-a-beregszaszi-hosok-tere/> (дата звернення 23.04.2021)].

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ, ПОВСЯКДЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЕЛЯНСТВА МАРАМОРОЩИНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Перун Михайло Михайлович

аспірант кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: perunmisha@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1372-7738>

У даній статті автор робить спробу комплексного розгляду проблеми історії селянства східної частини сучасного Закарпаття. Особливу увагу при цьому приділено загальній характеристиці організації сільського суспільства Марамороського комітату першої половини XVII століття. Вказаний часовий період характеризувався значним міграційним рухом у межах Карпатського регіону, що, в свою чергу, призводило до появи нових поселень на території Верхнього Потисся та змін культурно-побутового характеру. На думку автора, основним рушієм даних процесів була дрібна та середня шляхта Північно-Східної Угорщини, яка заохочувала переселення селян на свої власні землі за допомогою певних привілеїв. В статті обґрунтовується думка про те, що повсякденне життя марамороського селянства та його заняття були тісно пов'язані з виплатами данини власному пану. Саме тому, одним із основних джерел ранньомодерної історії селян Марамороського комітату виступають податкові та інвентарні описи (урбарії), в яких можна знайти багато даних про майновий стан, соціальний устрій та основні заняття людей того періоду. Автор акцентує увагу на тому, що окрім дрібних та середніх шляхтичів ще одним великим землевласником на території Мараморощини були господарі Хустської домінії. В статті висвітлена різниця між сплатою данини, формами господарювання та деякими іншими особливостями селян гірської та низовинної частин Марамороського комітату. Автор пише про те, що на основі аналізу інвентарного опису володінь шляхтича Жигмонда Липчеї (Lipcei Zsigmond) 1646-го року та декретів графа Міклоша Естергазі (Esterházi Miklós) 1613-го року, ми можемо виділити певні термінологічні нюанси документів згаданого періоду. До роботи над публікацією, задля певних уточнень або пояснень, були залучені письмові джерела кінця XVII та початку XVIII століття, а також акти й грамоти з інших територій Північно-Східної Угорщини. Автор публікації приходить до висновків про пряму залежність між матеріальним становищем селян Мараморощини та їх мобільністю.

Ключові слова: кенез, шолтис, Мараморош, батькошат, желяр, біров, телек, Липчеї, шляхта.

Постановка проблеми. В українському історичному гранд-нарративі (мова йде про неспеціалізовані праці, присвячені загальному опису історії України) територія сучасного Закарпаття, здебільшого, виступає в ролі далекої, ізольованої та, деякою мірою, специфічної землі, основними маркерами якої, до періоду інтербелуму, залишаються «багатовіковий гніт» зі сторони Угорщини та екзотичність регіону (знову ж таки, через нетиповий для більшої частини України рельєф, особливе минуле і культурно-побутові зв'язки з угорцями, румунами, словаками та представниками інших сусідніх етносів). Додатковим вододілом між більшістю українських областей та Закарпаттям виступає діалект, який, в силу історичних умов, досить сильно відрізняється від говорів Наддніпрянщини, Поділля, Волині, Слобожанщини, Галичини та інших регіонів країни. Всі ці вказані моменти призводять до коротких, майже довідкового характеру згадок про історію земель на південних схилах Карпат, без надання більш детальної картини їх минулого. Знана українська дослідниця Н. М. Яковенко усвідомлювала цю проблему і пропонувала деякі шляхи її вирішення. До прикладу, у своїй праці «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття» вчена писала про те, що минуле Закарпаття потребує не побіжних параграфів-вставок, а окремої фундаментальної праці, яка б розглядала розвиток згаданого регіону в контексті історії тих держав, до

котрих він належав [Яковенко, 2006, с. 10].

Важливо наголосити на тому, що дуже часто в українській історіографії оминається увагою саме середньовічний та ранньомодерний періоди історії земель сучасного Закарпаття. Причинами для згадок про цей час, в основному, виступають гіпотези щодо місця розселення племен білих хорватів та документ 1299 року, який дає відомості про перебування частини закарпатських земель в складі Галицько-Волинського князівства [Купчинський, 2004, с. 125–127]. Зважаючи на це, проблематика, пов'язана із колонізацією згаданих територій та повсякденним життям місцевого східнослов'янського населення періоду XVII століття, випадає із поля зору українських науковців. Хоча, до прикладу, в урбарії Сатмарського замку 1641–1643 рр., такі поселення верхньої течії р. Тиса як Ясіня, Рахів, Великий Бичків, Новоселиця, Горінчево, Терново та ін. фігурують під загальною назвою «Pagi Ruthenicis» («русинські села») [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 047. – No. 008, с. 8]. На нашу думку, такого роду дані про перебування представників східнослов'янського етносу на південних схилах Карпат, мали б зацікавлювати українськомовних дослідників

Загалом, середньовічна та ранньомодерна історія теренів сучасного Закарпаття часто стає місцем, в межах якого краєзнавці-аматори та особи, залучені до туристичної сфери, створюють міфи, використовуючи

ненаукові підходи до проблеми. Саме через намагання применшити вплив псевдоісторичних тенденцій, основною метою публікації є дослідження матеріального становища, повсякденного життя та соціальної структури сільського населення Марамороського комітату першої половини XVII століття. В рамках окресленої мети автор вирішує такі завдання: з'ясує термінологію ранньомодерних угорських документів, пов'язану з устроєм сільського населення; опрацює детальні поіменні списки власників майна на території Мараморощини; проводить аналогії між процесами та явищами на території комітатів Північно-Східної Угорщини (Мараморош, Унг, Берег, Угоча, Земплін, Шарош); аналізує та виявляє певні нюанси письмових джерел.

Актуальність та стан дослідження проблеми.

Не можна обійти увагою той факт, що до першої половини XX століття Закарпаття не існувало в якості єдиної адміністративно-територіальної одиниці. Натомість, більшу частину історичного періоду, його землі були розділені на чотири угорські комітати (області) – Унг, Берег, Угоча і Мараморош. Всі вони були створені у різний час та за різних умов і мали як свої особливості, так і деякі спільні риси. До прикладу, від 1570-го і аж до 1688-го року Мараморош¹ входив до складу Трансильванського князівства, на відміну від трьох інших згаданих комітатів, котрі, за окремими тимчасовими винятками, знаходились під владою Королівства Угорщини² [Kann, Zdeněk, 1984, с. 179]. Однак, доволі аморфні кордони між цими двома державними утвореннями (Трансильванія та Королівство Угорщина) і військові дії з обох сторін призводили до постійного руху кордонів та населення в різних напрямках. Все це вело до зміни етнічного складу сільських жителів та еволюції мовних особливостей.

Питання розкриття матеріального становища, внутрішнього поділу та повсякденного укладу сільського населення Марамороського комітату³ часів ранньомодерного періоду важливе через декілька причин: по-перше, селяни були найчисельнішим прошарком населення на землях Північно-Східної Угорщини та фундаментом тогочасної економічної системи; по-друге, кріпаки та вільні люди часів ранньомодерного періоду часто виступали у ролі колонізаторів-піонерів на землях сучасного Закарпаття; по-третє, велика частина предків сучасних закарпатців прибули до південної частини Українських Карпат саме у XVII столітті. Поряд з вищенаведеним, дослідження життя селян дає нам також інформацію про їх взаємовідносини із шляхтою, церквою, представниками влади – тобто, ми, за допомогою побічних даних, можемо дізнаватись про зв'язки між тогочасними верствами населення, що дає нам вагомий внесок у створення повноцінного історичного полотна тієї епохи та дослідження історії території сучасного Закарпаття.

Як вже було сказано, українські дослідники часто оминають історію Верхнього Потисся періоду XVI – XVII століть через незнання угорської мови і певну окремішність регіону від інших земель України. Однак, не можна говорити про те, що період Середньовіччя та ранньомодерної доби на території Закарпаття не розглядаються науковцями зовсім. Попри це, історія сільського населення, котре складало більшу частину жителів комітатів Верхнього Потисся у XVI – XVII століттях, все ще потребує більш детального розкриття та подальшої роботи з джерелами, чому й буде присвячена дана публікація.

Оскільки сучасних праць, проблематика яких стосувалась би саме ранньомодерної історії селянства Мараморощини, майже немає, то нам довелося послуговуватись інформацією як із відносно недавніх публікацій, так й зі старих класичних робіт українського дослідника О. К. Мицюка [Мицюк, 1938, с. 1–246]. та російського вченого О. Л. Петрова [Петров, 1906, с. 1–92]. Другий том праці О. К. Мицюка носить історико-статистичний характер і подає дуже деталізовану картину господарського розвитку території Закарпаття в період від другої чвертини XVI століття до середини XIX століття. Дані роботи має важливе значення для нашої статті, оскільки серед україномовної історичної літератури вона є однією із перших монографій, основною метою якої було саме дослідження господарства й повсякдення селян комітатів Північно-Східної Угорщини. Праця ж О. Л. Петрова цінна для нас тим, що вона побіжно надає деякі цікаві дані про селянство Мараморощини. Варто враховувати, що вищезгаданий російський історик не ставив перед собою за мету описати саме устрій сільського населення Верхнього Потисся XVII ст.

Про селян Закарпаття також писали у своїх працях дослідники ранньомодерної історії території Галичини В. Ф. Інкін [Інкін, 2004, с. 1–526], Ю. Г. Гошко [Гошко, 1976, с. 1–205] та В. В. Грабовецький [Грабовецький, 1962, с. 1–211]. Щоправда, основною темою їхніх робіт було сільське суспільство галицького Прикарпаття, тому всі згадки про Верхнє Потисся носять другорядний характер. Серед робіт сучасних істориків, корисних для нашого дослідження, можна назвати публікації дослідників О. В. Ферков [Ферков, Белей, 2018, с. 84–91] про господарське освоєння Ужанського комітату і Л. Л. Зубанича, котрий теж побіжно зачіпає тему життя селян ранньомодерної доби з території Північно-Східної Угорщини [Зубанич, 2013, с. 5–10].

Питання заселення Верхнього Потисся та укладу селян раннього Нового часу також розроблялось угорськими істориками. Як приклад, можна виділити класичні праці В. Белаї [Bélay, 1943, с. 1–224] та І. Сабо [Szabó, 1940, с. 1–80], перша з яких доволі детально розкрила питання заселення та освоєння території Марамороського комітату, а друга дала

¹ Нині східна частина Закарпаття (Україна) та північна частина повіту Марамуреш (Румунія).

² Та частина угорських територій, яка після 1541 року визнала законною владу австрійських Габсбургів.

³ Географічні межі вибраного нами для дослідження Марамороського комітату охоплювали територію від долини річки

Боржава на заході до Чорногірського хребта на сході та від гірського масиву Горгани на півночі й північному сході до Гутинського масиву на півдні і Родних гор на південному сході.

цілісну картину загальної історії селянства Угорщини.

Для румунських істориків Мараморош також був бажаною для досліджень територією, адже саме він став однією із важливих географічних точок так званої «волоської колонізації» та батьківщиною різних знатних родів, котрі певним чином повпливали на історію східнороманських народів (наприклад, династія Басарабів). Як угорська, так й румунська історіографія мають в своєму складі праці загального характеру, на зразок «Історії Марамороша» А. Філіпаску [Filipaşcu, 1997, с. 1–240] та «Матеріалів до історії Марамороша» Й. Попа [Pop, 1909, с. 1–368], котрі несуть в собі доволі великий об'єм інформації про минуле Верхнього Потисся.

Особливої уваги вартують праці з історичної топоніміки сучасного угорського дослідника Ж. Шебештьїна, в яких він доволі детально опрацьовує питання походження назв населених пунктів Верхнього Потисся, додатково проводячи аналіз різного роду письмових та картографічних даних, пов'язаних з історією поселень [Sebestyén, 2015, с. 67–74].

Джерельною базою даного дослідження виступають об'ємний фрагмент інвентарного опису поселень Жигмонда Ліпчеї 1646-го року, написаний угорською мовою XVII ст., із значним вкрапленням архаїчних термінів (текст документу був опублікований у 1896 році на сторінках історичного журналу «Magyar gazdaságtörténelmi szemle» дослідником Ш. Кьосегі [Kőszeghy, 1894, с. 331–343]; урбарії володінь Хустського замку [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 148. – No. 009.] [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 174. – No. 026.], інвентарні описи [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 005. – No. 045.] [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 047. – No. 008.] [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 224. – No. 008.] та акти й грамоти про звільнення селян з кріпацтва [ДАЗО, ф. 157, оп. 25, спр. 45, арк. 1–3; ДАЗО, ф. 157, оп. 25, спр. 75, арк. 1], частина з яких була знайдена в Державному архіві Закарпатської області, а інша частина знаходиться у відсканованому вигляді на сайті Hungaricana. Саме з них можна отримати великий об'єм інформації про життя селян, їх господарства, податки, внутрішні майнові поділи та інше.

Виклад основного матеріалу. Майже вся перша половина XVII століття отримала в угорській історіографії та публіцистиці назву «золотого часу Трансильванського князівства» («erdelyi aranykora»). Основною причиною для надання такої високої оцінки періоду стала активна та доволі успішна зовнішня політика правлячої верхівки Семиграддя¹ [Szabó, 1997, с. 73]. Загалом, життя марамороських селян якраз цього хронологічного періоду і буде висвітлене в нашому дослідженні. У даній статті ми не розглядатимемо «jobbágyok» або «colonus»² з самих коронних міст Марамороша³, оскільки ці поселення в урбаріях фігурували в якості «містечок» (лат. «oppidum») і їх склад населення дещо відрізнявся від

сільського (як мінімум, наявністю солекопів, великої кількості ремісників, нобілів та вільних людей).

За відсутності великих міст і в силу загального стану розвитку тогочасного центрально- та східно-європейського суспільства, серед населення Мараморощини чисельно переважали селяни, які слугували основою тодішньої економічної системи Північно-Східної Угорщини. До прикладу, історик Ласлов Зубанич, опираючись на архівні документи (судові вироки), дає відомості про повстання селян початку XVI століття на території Марамороського комітату. Даний бунт був своєрідним відлунням хрестового походу Дьєрдя Дожі 1514 р. і, окрім селян та разом з ними, в ньому брала участь велика кількість дрібних та середніх шляхтичів, позаяк перші й другі були взаємозалежними і мали спільні інтереси [Зубанич, 2013, с. 8–9]. Століттям пізніше ситуація сильно не змінилась, й тому матеріальне становище та повсякденне життя селянина часто залежало від землевласника, і навпаки – матеріальні статки нобілів залежали від селян.

Згадані нами, в описі джерельної бази, Ліпчеї (гілка родини Долгаї) належали до шляхти середнього достатку, і володіли значними територіями, котрі, однак, не приносили доходу без праці селян. Саме через це вищезгадані землевласники намагались привести до своїх необжитих або спустошених володінь нових поселенців. Дана проблема була особливо актуальною для неродючих гірських земель [Petrovay, 1894, с. 110–112].

Північно-Східна Угорщина завжди була відкритою для людей з Руського воеводства (попри те, що велика кількість галицьких русинів часто втікала чи переселялась не до південної сторони Карпат, а на Поділля та близькі до Дикого Поля території), тому угорські землевласники із Верхнього Потисся залучали до процесу заселення власних володінь саме їх [Грабовецький, 1962, с. 98]. Даному процесу сприяло й те, що із другої половини XVI ст. на території сусідньої Речі Посполитої викристалізувалась фільваркова система та збільшилась або стала ненормованою панщина [Інкін, 2004, с. 152–157]. Окрім того, жорстоке поводження пана, елементарні борги, спричинені матеріальними проблемами або пияцтвом та певного роду злочини теж змушували кріпаків мігрувати. Загалом, ця інформація вже багато говорить про майновий стан першопоселенців, котрі часто втікали без серйозних грошових чи продуктових запасів. Виняток становили, хіба що, переселенці-пастухи, котрі могли вести за собою по горах отари овець.

Помилковою є думка про те, що якщо певний населений пункт згадувався ще до XVII століття, то його жителі існували на місці весь час. Заселення території новими людьми – як і спустіння цілих місцевостей – відбувались постійно, внаслідок вмирання жителів поселень або їх міграції. Саме тому, землевласникам часто доводилось не створювати

¹ Інша назва Трансильванського князівства, похідна від німецького слова «Siebenbürgen» («Семиграддя»).

² Надалі «кріпаків», задля спрощення розуміння більш складних, однак близьких за змістом угорських та латинських понять.

³ Сучасні міста Хуст і Тячів та селище міського типу Вишково Закарпатської області (Україна), а також місто Сігету-Мармаціей (Сигіт) та село Кимпулунг-ла-Тіса (Довге Поле) повіту Марамуреш (Румунія). В період першої половини XVII століття всі згадані населені пункти були містами Марамороського комітату.

нові села, а просто обживати старі. Про такі випадки нам дає інформацію Генеральний перепис 1715–1720 рр., який, за допомогою співставлення його даних з відомостями урбаріїв XVI та XVII століть, дозволяє виявити й побачити загальний процес зникнення багатьох людей, родів або і самих населених пунктів за період 1600–1720 рр. Суттєва різниця помітна навіть між 1715-им та 1720-им роками, що свідчить про вкрай високу мобільність поселенців [Az 1715. évi országos ősszeírás, járás: Alsó – O Holyatin, N78 – 30 – Máramaros] [Az 1720. évi országos ősszeírás, járás: Alsó – O Holyatin, N79 – Máramaros megye – 31]. Загалом, Верхнє Потисся було регіоном з доволі рухливим населенням. Однак, знову ж таки, висока мобільність була тісно пов'язана з відсутністю великої кількості майна.

Селян Марамороського комітату першої половини XVII століття умовно можна поділити на гірських та рівнинних. Даний поділ стосується не тільки самого місця проживання людей, а ще й можливості чи неможливості ведення ними деяких форм господарства. До прикладу, гірський клімат не дозволяв вирощувати окремі види сільськогосподарських культур (просо, пшениця чи виноград), доступних і культивованих на низовині. Крім того, у селах біля Вододільного хребта не було змоги займатись свинарством у великих масштабах, оскільки дані населені пункти були оточені, здебільшого, смерековими або змішаними лісами, в той час як для вирощування поросят потрібен був так званий «жир» (букові або дубові жолуди). Все це добре помітно і у відомостях з урбаріїв. До прикладу, в описі володіннь Хустського замку 1625-го року особливим пунктом згадуються «жирові ліси» для відгодівлі свиней біля низинних сіл [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 148. – No. 009, с. 12]. У той же самий час ми не зустрічаємо згадок про свинарство в описах високогірних поселень – там ніша тваринництва була, здебільшого, зайнята вівчарством, а ліси частіше використовувались для полювання та заготівлі деревини.

Варто наголосити на тому, що податкові описи 1600-х – 1640-х рр. не завжди надають нам повну інформацію про господарства селян, що обов'язково має враховувати дослідник. До прикладу, в більш детальних урбаріях гірських поселень кінця XVII ст. можна знайти дані про всіх свійських тварин, якими володів господар разом із сім'єю. Саме в цих документах ми натрапляємо на записи про корів, волів, свиней і телят, ніяк не згаданих у описі володіннь Жигмонда Ліпчеї [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 005. – No. 045, с. 11].

Дослідник О. Мицюк, спираючись на дані письмових джерел, писав про те, що на початку XVII століття у гірських селах Марамороша на овець припадало 78,7 відсотків з числа всіх свійських тварин. Цей самий показник у селах низовини становив 36,4 відсотка [Мицюк, 1938, с. 230]. Необхідно уточнити той момент, що дослідник порівнював села Хустської домінії з поселеннями верхньої течії р. Тиса¹,

омінаючи, при цьому, увагою володіння Ліпчеїв та інших дрібних шляхтичів. Однак, попри можливу неточність відсоткового показника, документи підтверджують висновок О. Мицюка про більшу популярність вівчарства у горах Мараморошини в порівнянні з населеними пунктами низовини.

В описі Жигмонда Ліпчеї різницю між гірськими й низовинними селами чітко помітно ще й за тим, які одиниці вимірювання там використовувались. Гірські землі, зайняті кріпаками, ділились на «лани», і самі вони вимірювали кількість зерна в «мацях» (прибл. 64 л) [Чибирак, 2018, с. 1], в той час як селяни з рівнини господарювали на земельних ділянках «телеках» і виплачували податок «кобелями» (прибл. 100 л) [Дзєндзелівський, 1955, с. 95–102]. Останніми одиницями виміру послуговувались і автори урбаріїв поселень Хустського замку. В будь-якому випадку, Жигмонд Ліпчеї не намагався конвертувати українсько-польські одиниці вимірювання й спокійно ними оперував, що свідчить про його обізнаність з побутом та обрахунком переселенців із Прикарпаття, котрі якраз і склали основну масу населення новоутворених марамороських гірських сіл.

За результатами метрологічних досліджень буває важко визначити точний розмір таких одиниць площі як «лан» (варіюється в межах від 4 до 30 і більше гектарів) та «кріпацький телек»² (за різними даними, міг становити від 0,5 до 15 гектарів) [Онацький, 1960, с. 808]. Відповідно, з метою порівняння та задля уникнення фактичних помилок, ми використовуємо у вказаній роботі згадані міри площі без їх конвертації в метричну систему. Зіставлення проводиться лише в рамках числових показників однотипних одиниць вимірювання. За результатами такого компаративного методу ми отримуємо інформацію про те, що переважна частина кріпаків в горах тримала по одному лану або його половині, і лише невелика частка людей вела господарство на двох ланах. В той же час, селяни з низовини займали, здебільшого, четвертину або половину телека, хоча були й господарі, котрі вели хазяйство на одному чи двох телеках.

Варто додати, що в списках селян з опису Жигмонда Ліпчеї можна натрапити й на винятки, котрі стосуються вказаних нами середніх розмірів ділянок. До прикладу, у 1646 р. майже всі жителі села Турун-Поток³ тримали від трьох до шести ланів землі, що значно перевищувало величину наділів кріпаків з сусідніх гірських поселень. Можливо, користування такими великими сільськогосподарськими площами було прямо пов'язане з кількістю дорослих чоловіків у сім'ях⁴ [Kőszeghy, 1894, с. 335]. Можна допустити і версію про те, що великі земельні ділянки, в умовах екстенсивного землеробства, були надані вищезгаданим селянам через невелику родючість місцевих ґрунтів або для можливості заготівлі кріпаками великої кількості сіна та отави, так як основним заняттям турун-потокців було вівчарство. Щоправда, друга гіпотеза має свої слабкі місця, оскільки в сусідніх з Турун-Потоком селах теж були проблеми із якістю

¹ Нині Рахівський район Закарпатської області

² Угорське слово «jobbágytelek» або латинський термін «sessio».

³ Нині село Турун Хустського району Закарпатської області.

⁴ До прикладу, в турун-потокського кріпака Давидовича Яцька, котрий, згідно з описом, займав шість ланів, було 8 дорослих синів та 2 онуки)

грунтів та наявністю великих отар овець, однак там кількість наданих ланів складала дещо менше число. Ймовірно, великі наділи дійсно були прямо пов'язані з розмірами сімей та кількістю дорослих синів у них.

Окрім з'ясування метрологічних нюансів, ще однією вкрай важливою проблемою є питання оподаткування, оскільки повсякденне життя кріпаків тісно перепліталось зі сплатою данини та напряму залежало від неї. Окрім продуктів та речей для власного користування, селянин змушений був також вирощувати певні сільськогосподарські культури, розводити худобу, полювати та прислужувати для пана (можливо, й для деяких інших представників сільської общини) за визначеними термінами часу. Відповідно до цього, витворювалось і матеріальне становище кріпака. Власне, колонізація пусток заохочувалась угорськими дрібними та середніми шляхтичами якраз із точки зору економічної вигоди та можливості потенційного збільшення кількості платників податків. Система утворення нових населених пунктів також, в перш чергу, мала за основу облаштування сплати данини.

Згідно з даними документів, новопривібулі поселенці в горах Марамороша одразу ж отримували – відповідно до кількості прийшлих осіб, особливостей рельєфу та наявності вільної від лісу території – певну ділянку землі для господарювання та визначене число років «свободи» (мається на увазі звільнення від сплати данини, яке слугувало потужним стимулом для заселення високогірних місцевостей). Інформацію про приблизні терміни дії згаданого привілею ми отримуємо з опису невеликих гірських сіл (угор. «faluuskák») верхів'я р. Ріка¹, утворених в першій половині XVII століття. Мешканцям вказаних поселень було надано від 10-ти до 20-ти років «свободи» (10-ть років волі дістали жителі Прислопа, близько 15-ти – селяни Завічки² і 20-ть – поселенці Турун–Потока) [Kószeghy, 1894, с. 334–336]. Допускаємо, що різниця в звільненні від данини уворилась між згаданими селами внаслідок неоднакового заліснення їх території, позаяк відшукати інші маркери такого роду варіювання досить важко. Доказом для цієї гіпотези слугує той факт, що батько Жигмонда Ліпчеї – Гергей Ліпчеї – у своєму заповіті 1635-го року згадував про те, як він привіз із Польщі своїх майбутніх кріпаків і залишив їх розчищати ліс під поля [Bélay, 1943, с. 93]. Загалом, вищезгадана інформація підводить нас до висновку про те, що не можна писати про якийсь певний єдиний термін ануляції данини для всіх сіл, оскільки початкові умови колонізації різних місцевостей часто досить сильно відрізнялись. Також, не завжди правильно говорити про надання «свободи» одразу всьому поселенню, оскільки в Жигмонда Ліпчея, згідно з даними опису, були села, де частина кріпаків вже платила данини, а частина все ще залишалась вільною від податків на визначений термін. Самі землевласники добре розуміли, що без сільськогосподарського освоєння належної їм території та підвищення

рівня родючості місцевих ґрунтів вони просто не зможуть збирати чинш.

Часто бувало й таке, що нобілю належали тільки декілька кріпаків з конкретного поселення. До прикладу, Жигмонд Ліпчеї писав про те, що він має лише шістьох селян у Воловому³ (старому, відомому з 1415-го року, поселенні з більшою кількістю людей) та одного кріпака в селі Лозянське, купленого від іншого землевласника – Ференца Білкея – ще його батьком Гергеєм [Kószeghy, 1894, с. 340].

Розмір грошової оплати між населеними пунктами липчеївських володінь також досить сильно відрізнявся. В більш давніх селах (відомих ще з XV століття Воловому, Соймах, Келечині) данина складала 1–2 форинти. Села передгір'їв (Липча, Боріч-Полянка) платили ще менше – 50 або трохи більше 30 денаріїв [Kószeghy, 1894, с. 334–342]. В той же самий час, першопоселенці з гірських територій, після проходження визначених років «свободи», мали сплачувати більше, ніж представники старих поселень (6 форинтів з лану). Допускаємо, що така різниця в данині або компенсувалась прислужуванням у Ліпчеїв, або землевласник просто намагався повернути кошти, затрачені на розчистку лісу під поля, адже Гергей Ліпчеї, в згаданому заповіті 1635-го року пише, що він дав жителям Чорної Ізи⁴ 400 форинтів на розчистку лісу [Sebestyén, 2015, с. 70–71]. Відповідно, можемо припустити, що першопоселенці прибули на нові місця або без елементарного набору інструментів, необхідного для вирубки дерев, або їхні сокири чи інші знаряддя праці відрізнялись невисокою якістю. Крім того, селяни могли витратити гроші на покупку зерна або свійських тварин. Щодо господарських моментів виникає одразу багато питань: до прикладу, де жителі сіл купували інструменти і куди, можливо, продавали власну продукцію. Дане питання все ще потребує розробки, хоча ми можемо припустити, що селяни гірських прикордонних районів купували та продавали певні товари на території близької їм Галичини, з якою постійно перебували в різного роду контактах [Інкін, 2004, с. 159] [Гошко, 1976, с. 86]. В той же час, жителі низинних та передгірських поселень Марамороша мали набагато більше можливостей для відвідування торгових точок чи ринків, через наявність поблизу містечок на зразок Хуста або Тячева.

Після закінчення терміну свободи, кріпаки змушені були щорічно приносити погоджену данину. Її, здебільшого, виплачували в переддень Різдва чи Пасхи або на самі ці свята. Для гірських селян вона часто складалась з грошей, вівса, овець, рябчиків, лисиць та куниць. Останні два види оплати передавались у формі хутра, перманентний попит на яке, ймовірно, посилювався у час першої половини XVII століття, оскільки припав на роки так званого «Малого льодовикового періоду» – доби значного зниження середньорічної температури на території планети [Fagan, 2000, с. 79–88]. Зрозуміло, що навіть без такого роду кліматичної аномалії зима на території Центральної та Східної Європи тривала досить довго,

¹ Північна притока р. Тиса, розташована в межах сучасного Хустського району.

² Нині с. Завійка Хустського району Закарпатської області.

³ Нині смт. Міжгір'я Хустського району Закарпатської області.

⁴ Нині неіснуюче село, розташоване у першій половині XVII століття поряд з Турун-Потоком та Прислопом.

тому вироби з хутра цінувались і могли приносити доходи. Жигмонд Ліпчеї в описі своїх володінь навіть повідомляє приблизну ціну за хутро лисиці (2 форинти) та куниці (3 форинти) [Kószeghy, 1894, с. 342]. Щоправда, із запису не дуже зрозуміло, чи це ціна, яку він встановив сам, чи таку кількість грошей можна було вилучити на угорських ринках. Враховуючи те, що в кожному селі декілька господарів щорічно мали виплачувати данину лисицями й куницями, їх кількість явно була значною. В пізніших урбаріях кінця XVII століття, виплати шкурками диких тварин доповнювались або замінювались для гірських жителів необхідністю транспортування колод, дранки, дров та дощок [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 224. – No. 008, с. 1–2].

У поселеннях Хустської домонії кріпаки теж часто виплачували данини вівсом та вівцями, хоча чинші окремих сіл відрізнялись між собою. Зокрема, у 1614-му році селяни Крайникова мали щорічно дати по одній вівці від отари, селяни Ізи мусили привозити дрова, сіно та рибу на кухню (щотижнево), а селяни Стеблівки – сіно, курей, рибу (теж щотижнево) та кобел вівса [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 174. – No. 026, с. 19–24]. В урбарії 1625-го року також згадуються повинності жителів сіл біля Хуста та Тячева в оплаті данини свинями [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 148. – No. 009, с. 120].

Цікавим моментом є те, що кріпаки з гірських сіл Ліпчеїв, виплачували данину саме рябчиками, на відміну від жителів низовинних Липчі або Боріч-Полянки¹, де популярною формою оплати було відправлення пану курей. Відповідно, можна припустити, що жителі Марамороської Верховини (слово «Verhovina» зустрічається в документах 1600-их рр.) першої половини XVII століття взагалі не тримали курей, внаслідок великої кількості хижих тварин довкола гірських поселень, адже густі ліси дозволяли успішно переховуватись як багатьом куницям й лисицям, про яких вже ми згадували, так і птахам на зразок яструбів. Загалом, розведення свійської птиці в умовах майже дикої природи і слабкої густоти населення, було збитковим і неперспективним заняттям. Крім того, кури чи качки (на відміну від овець) явно були б додатковою проблемою і вантажем для завжди готових до міграції людей. Натомість, відсутність курячих яєць та м'яса могла компенсуватись полюванням на рябчиків.

Незрозумілою є також суть особливої оплати селянами Липчі й Боріч-Полянки данини вовчою шкурою. Попри наявність вовків і на території Верховини, Ліпчеї вимагав такої данини лише від жителів передгірських сіл [Kószeghy, 1894, с. 342–343].

Цікавим видом відробітку, котрий давав змогу марамороському кріпаку вирватись із свого примітивного та простого життєвого оточення, була

служба в Хустському замку та виконання там різного роду робіт. Урбарій 1625-го року дає нам відомості про те, що кожні два роки марамороське село Буштино мало постачати до згаданої фортеці 8 сторожів, котрі в наступний третій рік, замінювались 4 людьми із Стеблівки [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 148. – No. 009, с. 3].

Не всі марамороські кріпаки хотіли залишатись на землях пана з певною даниною, і тому деякі з них або втікали за пошуками кращих умов на території Речі Посполитої, або розселялись далі по Північно-Східній Угорщині, не покидаючи південних схилів Карпат. Відомості про останнє нам дає документ 1645 р. із фонду надзупана комітату Берега про звільнення селян Петра Пешковича та Яноша (Івана) Бабки від кріпацтва, через їх заслуги по заселенню села Гукливе. В тексті акту ми знаходимо дані про прихід до згаданого населеного пункту людей з Верхнього Марамороша та Окьормезева (Ökörmező²) [ДАЗО, ф. 157, оп. 25, спр. 75, арк. 1]. Ймовірно, в документі малось на увазі не саме село Волове³, а долина р. Ріка, яку в Березькому комітаті назвали за найбільшим поселенням в її верхніх межах. Загалом, ці дані свідчать про внутрішню міграцію населення, а також слабкі можливості контролю над селянами зі сторони представників шляхти.

Крім того, в описі Ліпчеї є дані про двох кріпаків (Іван Кудльоватий-Гузій та Іван Федуринців), котрі втекли до Хуста [Kószeghy, 1894, с. 342]. Важко сказати, з якою метою вони це зробили. Можливо, норми нюрнберзького права⁴, котрі, на думку деяких дослідників, діяли на території п'яти коронних міст Марамороша, давали селянам можливість звільнитись від кріпацтва. До прикладу, в урбарії володінь Хустського замку 1614-го року згадуються 17 русинів (4 – з телеком, 3 – з половиною телека, 10 – желяри⁵), які заселились в містечко у 1612-му році і дістали свободу від сплати податків до 1618-го року [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 174. – No. 026, с. 5]. Щоправда, дані про звільнення від данини у Хусті на визначений термін вступають в конфлікт з версією про втечу селян за свободою, оскільки серед жителів згаданого поселення також фігурувала велика кількість кріпаків. Ситуацію зможе прояснити лише подальша робота у фонді Архіву п'яти коронних міст.

Однією із можливостей покращити своє положення серед селян було отримання статусу кенеца (шолтиса). Шолтисом, згідно з німецьким правом, ставала людина, котра займалась заселенням села [Ферков, Белей, 2018, с. 85] і грала там роль правої руки землевласника. За це вона, разом із своєю сім'єю, діставала вихід із кріпацтва (якщо в цьому була необхідність), землю з можливістю передачі її у спадок, звільнення від данини та право на заснування корчми чи млина і збору частини із судових штрафів, сплачених селянами [Келлер, 2012, с. 95]. Часто саме

¹ Попри гіпотези про те, що село Боріч-Полянка (Борис-Поляна) знаходилось на території сучасного с. Майдан Хустського району Закарпатської області, ми вважаємо дану версію невірною і допускаємо можливість розташування згаданого вимерлого села поблизу території сучасного с. Липча Хустського району Закарпатської області. На це вказують окремі деталі опису Жигмонда Ліпчеї.

² Угорська назва смт. Міжгір'я Хустського району Закарпатської області.

³ Стара назва смт. Міжгір'я Хустського району Закарпатської області.

⁴ Вид німецького міського права, котрий побутував на частині території Угорського королівства.

⁵ Безземельні селяни, інформація про яких буде подана нижче.

шолтис займався збором данини, а в окремих випадках навіть ніс прикордонну службу [Інкін, 2004, с. 249]. В одному поселенні могло бути й декілька кенезів (як приклад, поданий вище документ з іменами Петра Пешковича та Івана Бабки, котрий якраз і був підтвердженням привілею на отримання шолтиства).

На даний момент серед вчених йде доволі серйозна дискусія про те, чи можна виділяти «волоцьке право» в окрему категорію усталених законодавств, на одному рівні з німецьким та руським правом, чи варто вважати його синтезом німецьких, східно- і південнослов'янських традицій та законів з домішками певних звичаїв пастухів Балканського півострова (оскільки навіть самі терміни «шолтис» і «кенез» мають німецьке та слов'янське походження) [Гримич, 2001, с. 110–115] [Шандра, 2014, с. 154–160]. В принципі, згаданий диспут поки не стосується нашої теми, і тому ми будемо використовувати обидва терміни на рівноцінній основі, як це робилось у документах XVII століття. В якості прикладу такого синхронного вживання згаданих понять можна взяти декрети про привілеї 1613-го року із сусіднього до Мараморощини комітату Берег, в яких жителям гірського с. Канора¹ – Лаврентію Пероловичу та Івану Плетяку – березький ішпан надає «...Sculteciam sive Kenesiatum...» (...«Шолтиство або Кенезство»...) [ДАЗО, ф. 157, оп. 25, спр. 41, арк. 3]. Творці даного документу явно не бачили ніякої різниці між термінами «шолтис» та «кенез».

Жигмонд Липчеї присвячує велику частину тексту в своєму описі розповіді про заснування села Чорна Іза та його покупу. Зокрема, він згадує шолтиса – «польського чоловіка Рапіловича» – який почав приводити людей з північного боку Карпат та заселяти місцевість біля ріки Іза, власником котрої тоді був шляхтич Іштван Бечі. Після купівлі новоутвореного села Чорна Іза, батько Жигмонда Липчеї (Гергей) вигнав згаданого шолтиса, оскільки мав на думці поставити в Чорній Ізі власного кенеза – кріпака Івана Куручича з Ляхівця². Липчеї пише, що Рапілович щорічно платив Іштвану Бечі по три куниці, і що його батько розраховувався з цим «польським чоловіком» та оплатив йому всі збитки (разом з новим кенезем), пов'язані із втратою землі. Шляхтич наголошував на тому, що компенсацію він провів за встановленими в той час цінами, про що «має документ» [Köszeghy, 1894, с. 336–337]. Цікаво те, що хоча Іван Куручич й дістав звання «кенеза», однак після шести років у свободі (з 1652 р.) він мав надалі платити по шість форинтів та однієї куниці з лану. По суті, цей чоловік нічим не відрізнявся від інших кріпаків, тому дещо незрозумілим є вживання у документі саме цього терміну. Можливим є й те, що поняття, як і сам статус «кенеза», мали багато значень, про які ми поки не маємо додаткових відомостей. До прикладу, польський дослідник П. Домбковський писав про те, що шолтиси, вийти і кенезі сусіднього, по відношенню до Північно-Східної Угорщини, Руського воєводства Речі Посполитої в XVI та XVII столітті не просто платили податки, а ще й доплачували додаткові збори, з якими не мали справ звичайні кріпаки [Домбковський, 2014,

с. 66]. Можливо, подібна ситуація мала місце й на території тогочасного Марамороша.

Іншою верствою марамороських жителів села, котра виділялась над земельними і безземельними кріпаками, були сільські бірови. В написаних латиною урбаріях XVII ст. вони фігурують під назвою «judex», котра, як і угорське слово «bíró», в перекладі на українську мову означає «суддя». Варто наголосити на тому, що згадана посада була наявна і в п'яти коронних містах Марамороша. Призначені землевласником або вибрані із запропонованих паном людей, бірови займались управлінням селом та винесенням вироків стосовно дрібних злочинів (крадіжка, бійка) [MNL I. (A-E), 1977]. Більше інформації про них ми отримуємо з урбаріїв володінь Хустського замку, оскільки в описі Жигмонда Липчеї дана сільська посада згадується лише один раз у значенні «кенез або біров», тобто в якості синонімічних понять. Шандор Кьосегі у поясненні до даного фрагменту тексту взагалі пише про те, що «кенезство є спадковим біровством» [Köszeghy, 1894, с. 334].

В урбарії 1614-го року, разом з іменами селян подані й імена та прізвища біровів кожного із сіл Хустської домнії. Зокрема, в селі Буштино цю посаду займав Іван (можл. Янош) Тарацькозі (Ioannes Tarackeozi), у селі Терєбля – Ференц Фодор (Franciscus Fodor), в селі Дулово – Владислав Галас (Ladislaus Halaz), у селі Іза – Шімон (можл. Семен) Галас (Simon Halaz) [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 174. – No. 026, с. 20–24]. Лише один із згаданих біровів – Ференц Фодор – мав половину телека землі у своєму селі. Інші очільники поселень не фігурують в списках землевласників. З цих даних ми можемо вивести припущення про те, що бірови жили за рахунок данини та, ймовірно, штрафів, а тому не мали потреби в земельних володіннях. Однак дана гіпотеза потребує подальшого підтвердження іншими документами.

Попри свій статус, і, ймовірно походження із заможних родин, бірови також не були позбавлені від певних виплат. До прикладу, у 1625-му році новий буштинський біров мав відправити удварбірову («придворному судді») лисячі хутра [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 148. – No. 009, с. 3]. Щоправда, це могла бути й одноразова виплата в честь призначення на посаду. Загалом, положення сільського бірова було значно вищим за статус звичайного кріпака.

Дещо незрозуміле місце в середовищі селян займало біле духовенство східного обряду, представники якого хоч і вирізнялось на фоні кріпаків, однак й самі не були вільними людьми. До прикладу, ми маємо акт 1624-го року із комітату Шарош про звільнення декількох православних священників з кріпацтва [ДАЗО, ф. 157, оп. 25, спр. 45, арк. 1–4]. Сам факт появи даного документу свідчить про те, представники духовенства східного обряду не звільнялись від кріпацтва тільки через свій статус.

В урбаріях та описах східнослов'янських поселень з території усіх комітатів Північно-Східної Угорщини, місцеві православні священники фігурували під назвами «рар», «рор» і «рїр» або «batyko» та «bagyko» (останні два терміни похідні від слова

¹ Нині с. Канора Мукачівського району Закарпатської області.

² Нині село Лісковець Хустського району Закарпатської області.

«батько») [Петров, 1906, с. 18] [Kőszeghy, 1894, с. 342]. Жигмонд Ліпчеї писав, що священники, як люди церкви, не повинні прислужувати йому. Натомість кожен з них (відповідно до наявності ланів та їх родючості) мав принести зазначеному немешу визначену кількість лисячих хутер і, лише за окремими винятками, певну суму грошей [Kőszeghy, 1894, с. 342]. З самого опису Ліпчеї та марамороських урбаріїв важко сказати щось про відносини між дрібним духовенством та докколишніми селянами. Зокрема, тут нема ніяких згадок про десятину священнику, виконання певних робіт на його користь чи ще чогось подібного. Щоправда, опис 1625-го року дає відомості про господарство, яке вели сільські священники із сіл Хустської домінії. Буштинські пресвітери Янош Поп і Поп Якоб мали по вісім волів та сім корів. Окрім того, перший тримав десять свиней, а другий – дванадцять вуликів з бджолами та вісімнадцять свиней. Священник з села Теревля – Фома Поп – мав дещо менше господарство, яке нараховувало шість волів та п'ять корів. Така різниця наводить на думку про те, що священники відрізнялись за рівнем достатку між собою, і скоріш за все, їх рівень багатства залежав не лише від статусу представника духовенства, а й від інших факторів.

Також варто зазначити, що в описах володінь Ужгородського замку 1631-го року (комітат Унг), священники виділені серед шолтисів, кріпаків із землею та безземельних желярів в окрему категорію «battykosag» [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 105. – No. 001., с. 105]. Можливо, урбарії з подібними списками побутували й на території Мараморощини, однак вони не збереглися до нашого часу.

Однією із проблем опису Жигмонда Ліпчеї є те, що він, на відміну від інших марамороських урбаріїв та переписів, абсолютно не дає відомостей про таку категорію селян, як желяри (угор. «zsellérek» або лат. «inquilini»), тобто безземельних кріпаків [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 174. – No. 026, с. 2–24] [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 148. – No. 009, с. 1–11]. Про неї варто згадати б навіть тому, що дана частина населення складала якщо й не більший, то доволі значний відсоток сільських жителів, серед якої були й ремісники та зайняті промислами люди. У одній великій сім'ї в якості желярів часто виступали молодші брати, котрі працювали на тих самих полях, що й старші родичі. Однак, це лише один із варіантів потрапляння до категорії безземельних кріпаків. Допускаємо, що перехід від статусу земельного кріпака до желяра був можливим, однак для спростування або підтвердження даної гіпотези потребуємо більше письмових джерел періоду XVII ст.

Насамкінець, варто виділити ще дві особливі категорії селян, котрі фігурували лише в урбаріях Хустської домінії. Мова йде про рибалок (латинське «*risicator*» або угорське «*halász*»), занесених у описі 1614-го року до безземельних жителів села Буштина [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 174. – No. 026, с. 20]

та окремо виділених серед селян Буштина, Стеблівки й Ізи в урбарії 1625-го року [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 174. – No. 026, с. 1–11]. Майновий стан цих людей добре висвітлений в останньому документі, з якого ми дізнаємось, що буштинський рибалка Матвій Галас мав двох волів, двох корів та вісім свиней; його односілчанин Лазір Гриць – двох телят та трьох свиней; Янош Бечерк із Стеблівки тримав сімох волів, двох корів і трьох свиней; Гергей Орбан з Ізи – двох волів, двох корів, двох свиней та десять вуликів з бджолами, а Янош Орбан з того самого села – шістьох волів, двох телят, трьох корів і сімох свиней [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 148. – No. 009, с. 1–4]. Враховуючи різницю між згаданими господарствами, можемо зробити висновок про те, що належність до верстви рибалок не впливала однаково чинном на матеріальне становище згаданих людей.

Також, лише в описах Хустського замку зустрічаються згадки про вільних селян (угор. «*szabados*») [UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 148. – No. 009, с. 1–11]. Ми не виключаємо можливості їх перебування й в інших (зокрема, гірських) селах, однак поки маємо недостатньо документів для підтвердження або спростування даної версії. На нашу думку, проблема переходу кріпаків у статус вільних селян потребує додаткового дослідження, тому в даній статті ми не розкриваємо це питання.

Висновки. Повсякденне життя марамороських селян першої половини XVII століття було тісно пов'язане з постійними міграціями та виплатою данини. Попри необхідність сплати податків майже всіма представниками сільської громади (деякі кенезі, священники, кріпаки із землею, желяри), розмір чинша, в дечому, варіювався від положення селянина всередині громади. Втеча від сплати данини та пошук поселень на «свободі» були поширеним явищем, що свідчить про високу рухливість значної частини тогочасного сільського населення, не обтяженої певними товарами або речами. Загалом, надавати оцінку матеріальному становищу тогочасних кріпаків в категоріях «добре» чи «погано» було б неправильним, оскільки поняття про комфорт і багатство відрізнялись тоді й зараз. Можна тільки сказати, що велика частина населення або не бачила сенсу в постійному перебуванні на одному місці та сплаті данини, або просто не мала можливості накопичити значні майнові запаси.

Окрім втеч до інших сіл, марамороські селяни мали змогу змінити свій життєвий устрій за допомогою міграції у коронні міста, служби в Хустському замку чи отриманні статусу шолтиса. Останнє надавало певні привілеї не лише конкретній людині, а й її сім'ї та нащадкам.

Загалом, проблема матеріального становища, соціального устрою та повсякденного життя селянства Мараморощини і всієї Північно-Східної Угорщини періоду XVII століття є доволі слабо висвітленою й потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Список використаних джерел

Az 1715. évi országos összeírás, járás: Alsó – O Holyatin, N78 – 30 – Máramaros [Online]. Доступно: https://adatbazisokonline.hu/ adatbazis/az-1715_-evi-orszagosszeiras/adatlap/5388?search=tarfulu&term=eyJxIjoidGFyZmFsdSI

ImZxIjp7ImRiX2lkIjp7ImM4MWU3MjhhOWQ0YzJmNjM2ZjA2N2Y4OWNjMTQ4NjJjIjoIiMiJ9fSwic29ydCI6InNjb3JllwiYXEi OiilLCJhcVR5cGUiOiIlifQ==&curr=1 (дата звернення: 25.03.2021).

Az 1720. évi országos összeírás, járás: Alsó – O Holyatin, N79 – Máramaros megye – 31. [Online]. Доступно https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720_-evi-orszagos-osszeiras/adatlap/5685?search=tarvalu&term=eyJxIjoIdGFyZmFsdSIzImZxIjp7ImRiX2lkIjp7IjllhMTElODElNGRmYTQyYzFkZGJkMDY5NGE0ZTliZGM4IjoIiNTIfX0sInNvcnQiOiJzY29yZSIzImFmFmFmIjoIiwiYXFUeXBlljoiIn0=&curr=1 (дата звернення: 25.03.2021).

Bélay, V., 1943. *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*, Budapest: Sylvester Nyomda, 224 old.

Fagan, B., 2000. *The Little Ice Age. How Climate Made History. 1300 – 1850*, New York: Basic Books, 246 p.

Filipașcu, A., 1997. *Istoria Maramureșului*, Baia Mare: Editura «Gutitul», 240 p.

Kann, R., Zdeněk, D., 1984. *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526 – 1918*, Seattle: University of Washington Press, 543 p.

Kőszeghy, S., 1894. Lipcsey Zsigmond orosz telepesei Máramarosban, *Magyar gazdaságtörténelmi szemle*, №1, old. 331–343.

Magyar néprajzi lexikon I (MNL). (A–E), 1977, főszerk. Ortutay Gyula. Budapest: Akadémiai Kiado, 752 old. [Online]. Доступно: <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-759.html> (дата звернення: 25.03.2021).

Pap, J., 1909. *Adalékok Máramaros történetéhez*, Máramarossziget: Máramarosi Független Ujság nyomdaja, 368 old.

Petrovay, G., 1894. Bilkei Lipcsey család, *Turul*, №12, old. 104–119.

Sebestyén, Z., 2015. Kárpátalja víznevei: Nagy-ág, *Pethő József–Karádi Zsolt szerk.: Korszerű tudomány – korszerű közoktatás*, Nyíregyháza: Bessenyei Kiadó, old. 67–74.

Szabó, I., 1940. *A magyar parasztság története*, Budapest: Magyar Szemle Társaság, 80 old.

Szabó, P., 1997. *Az erdélyi fejedelemség*, Budapest: Kulturtrade, 163 old.

UC (Urbaria et conscriptiones), HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 005. – No. 045, 34 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc005_no045/ (дата звернення: 25.03.2021).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 047. – No. 008., 15 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc047_no008/?list=eyJxJXdWVweS16ICJib2N6a28ifQ (дата звернення: 26.03.2021).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 105. – No. 001., 202 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc105_no001/ (дата звернення: 13.03.2021).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 148. – No. 009, 22 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc148_no009/?list=eyJxJXdWVweS16ICJodXN6dCAifQ (дата звернення: 20.03.2021).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 174. – No. 026, 31 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc174_no026/?list=eyJxJXdWVweS16ICJpemEifQ (дата звернення: 18.03.2021).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 224. – No. 008, 2 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc224_no008/?list=eyJxJXdWVweS16ICJzemNzb3JhbiJ9 (дата звернення: 20.03.2021).

Гошко, Ю., 1976. *Населення українських Карпат XV – XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут*, Київ: Наукова думка, 205 с.

Грабовецький, В., 1962. *Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.*, Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 211 с.

Гримич, М., 2001. Сучасний погляд на проблему волоського права, *Етнічна історія народів Європи*, вип. 11, с. 110–116.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 157, оп. 25, спр. 41, на 4 арк.

ДАЗО, ф. 157, оп. 25, спр. 45, на 5 арк.

ДАЗО, ф. 157, оп. 25, спр. 75, на 1 арк.

Дзэндзелівський, Й., 1955. Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області, *Наукові записки Ужгородського університету*, том XIV, Діалектол. 36., вип. 1, с. 81–139.

Домбковський, П., 2014. Волохи та право волоське в давній Польщі, *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, вип. 60, с. 65–73.

Зубанич, Л., 2013. Дворянство Верхнього Потисся і селянське повстання Дердя Довжі, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 1, с. 5–10.

Інкін, В., 2004. *Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI – XVIII століттях: історичні нариси*, Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 526 с.

Келлер, О., 2012. *Средневековое немецкое право на землях Центральной и Восточной Европы в XIII – XVIII веках*, Минск: РИВШ, 244 с.

Купчинський, О., 2004. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти*, Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1282 с.

Мицюк, О., 1938. *Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської нині Підкарпатської Русі*, том. II, Прага: Друкарня Р. Грдлічки, 391 с.

Петров, А., 1906. *Матеріали для історії Угорської Русі*, том IV, Санкт-Петербург, 92 с.

Онацький, С., 1960. *Українська мала енциклопедія*, том III, книга 4, Буенос-Айрес: Наклад Адміністрації УАПЦ в Аргентині, с. 695–820.

Ферков О., Белей Н., 2018. Господарське освоєння Ужанщини у добу Другетів, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 1 (38), с. 84–91.

Чибирак, С., 2018. *Енциклопедія історії України*, кн. 1, Київ: Наукова думка, 608 с. [Online]. Доступно: <http://www.history.org.ua/?termin=1.5.4> (дата звернення: 10.03.2021).

Шандра, Р., 2014. Поняття та правова природа волоського права: історико-правовий аналіз, *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, вип. 60, с. 154–161.

Яковенко, Н., 2006. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття*, Київ: Критика, 584 с.

References

Az 1715. évi országos összeírás, járás: Alsó – O Holyatin, N78 – 30 – Máramaros [Online]. Dostupno: https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1715_-evi-orszagos-osszeiras/adatlap/5388?search=tarvalu&term=eyJxIjoIdGFyZmFsdSIzImZxIjp7ImRiX2lkIjp7ImM4MWU3MjhhOWQ0YzJmNjM2ZjA2N2Y4OWNjMTQ4NjJjIjoIiMiJ9fSwic29ydCI6InNjb3JllwiYXEi OiilLCJhcVR5cGUiOiIlifQ==&curr=1 (data zvernennia: 25.03.2021). (in Latin).

- Az 1720. évi országos összeírás, járás: Alsó – O Holyatin, N79 – Máramaros megye – 31. [Online]. Dostupno: https://adatbazisokonline.hu/ adatbazis/az-1720_-evi-orszagos-osszeiras/adatlap/5685?search=tarfulu&term=eyJxIjoiaGFyZmFsdSIsImZxIjpb7ImRiX2lkIjpb7IjhhMTE1ODE1NGRmYTQyY2FkZGJkMDY5NGE0ZTliZGM4IjoiaWNTIifX0sInNvcnQiOiJzY29yZSIsImFmFmIjoilwiYXFXeXBllIjoIn0=&curr=1 (data zvernennia: 25.03.2021). (in Latin).
- Bélay, V., 1943. *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*, Budapest: Sylvester Nyomda, 224 old. (in Hungarian).
- Chybyrak, S., 2018. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine], kn. 1, Kyiv: Naukova dumka, 608 s. [Online]. Dostupno: <http://www.history.org.ua/?termin=1.5.4> (data zvernennia: 10.03.2021). (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO) [State Archives of the Transcarpathian region (SATR)], f. 157, op. 25, spr. 41, na 4 ark. (in Latin).
- DAZO [SATR], f. 157, op. 25, spr. 45, na 3 ark. (in Latin).
- DAZO [SATR], f. 157, op. 25, spr. 75, na 1 ark. (in Hungarian).
- Dombkovskiy, P., 2014. Volokhy ta pravo voloske v davniy Polshchi [Wallachians and Wallachian law in ancient Poland], *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Seriya yurydychna, vyp. 60, s. 65–73. (in Ukrainian).
- Dzdzdzilivskiy, Y., 1955. Sposterezhennia nad terminolohiieiu narodnoi metrolohii hovirok Zakarpatskoi oblasti [Observations on the terminology of folk metrology of dialects of the Transcarpathian region], *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu, tom XIV, Dialektol. Zb.*, vyp. 1, s. 81–139. (in Ukrainian).
- Fagan, B., 2000. *The Little Ice Age. How Climate Made History. 1300 – 1850*, New York: Basic Books, 246 p. (in English).
- Ferkov, O., Belei, N., 2018. Hospodarske osvoiennia Uzshanshchyny u dobu Druhetiv [The economic development of the Ung county in the Drugeths period], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Seriya: Istoriia, vyp. 1 (38), s. 84–91. (in Ukrainian).
- Filipaşcu, A., 1997. *Istoria Maramureşului*, Baia Mare: Editura «Gutinul», 240 p. (in Romanian).
- Hoshko, Yu., 1976. *Naseleniia ukrainskykh Karpat XV – XVIII st. Zaseleeniia. Míhratsii. Pobut* [The population of the Ukrainian Carpathians XV - XVIII centuries. Settlement. Migration. Everyday life], Kyiv: Naukova dumka, 205 s. (in Ukrainian).
- Hrabovetskyi, V., 1962. *Selianskyi rukh na Prykarpatti v druhii polovyni XVII – pershii polovyni XVIII st.* [Peasant movement in the Carpathians in the second half of XVII – first half of XVIII century], Kyiv: Vyd-vo Akad. nauk URSR, 211 s. (in Ukrainian).
- Hrymch, M., 2001. Suchasnyi pohliad na problemu voloskoho prava [A modern view of the problem of Wallachian law], *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, vyp. 11, s. 110–116. (in Ukrainian).
- Inkin, V., 2004. *Silske suspilstvo Halyskoho Prykarpattia u XVI – XVIII stolittakh: istorychni narysy* [Rural society of the Galician Prykarpattia in the XVI – XVIII centuries: historical essays], Lviv: Instytut istorychnykh doslidzhen Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka, 526 s. (in Ukrainian).
- Kann, R., Zdeněk, D., 1984. *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526 – 1918*, Seattle: University of Washington Press, 543 p. (in English).
- Keller, O., 2012. *Srednevekovoye nemetskoye pravo na zemliakh Tsentralnoy i Vostochnoy Evropy v XIII – XVIII vekakh* [Medieval German law in the lands of Central and Eastern Europe in the XIII – XVIII centuries], Minsk: RYVSh, 244 s. (in Russian).
- Kószeghy, S., 1894. Lipcsey Zsigmond orosz telepesei Máramarosban, Magyar gazdaságtörténelmi szemle, №1, old. 331–343. (in Hungarian).
- Kupchynskiy, O., 2004. *Akty ta dokumenty Halysko-Volynskoho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV stolit: Doslidzhennia. Teksty* [Acts and documents of the Galicia-Volyn principality of the XIII – first half of the XIV centuries: Research. Texts], Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka, 1282 s. (in Ukrainian).
- Magyar néprajzi lexikon (MNL) I. (A–E), 1977. főszerk. Ortutay Gyula. Budapest: Akadémiai Kiado, 752 old. [Online]. Dostupno: <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-759.html> (data zvernennia: 25.03.2021). (in Hungarian).
- Mytsiuk, O., 1938. *Narysy z sotsialno-hospodarskoi istorii b. Uhorskoi ninyi Pidkarpatskoi Rusy* [Essays on socio-economic history b. Hungarian now Subcarpathian Russia], tom II., Praha: Drukarnia R. Hrdlichky, 391 s. (in Ukrainian)
- Onatskyi, Ye., 1960. *Ukrainska mala entsyklopediia* [Ukrainian small encyclopedia], tom III, knyha 4, Buenos-Aires: Naklad Administratury UAPT's v Arhentyni, s. 695–820. (in Ukrainian).
- Pap, J., 1909. *Adalékok Máramaros történetéhez*, Máramarosziget: Máramarosi Független Ujság nyomdaja, 368 old. (in Hungarian).
- Petrov, A., 1906. *Materialy dlia istorii Ugorskoj Rusi* [Materials for the history of Ugrian Rus], tom IV, Sankt-Peterburg, 92 s. (in Russian).
- Petrovay, G., 1894. Bilkei Lipcsey család, *Turul*, №12, old. 104–119. (in Hungarian).
- Sebestyén, Z., 2015. Kárpátalja víznevei: Nagy-ág, Pethő József–Karádi Zsolt szerk.: *Korszerű tudomány – korszerű közoktatás*, Nyíregyháza: Bessenyei Kiadó, old. 67–74. (in Hungarian).
- Shandra, R., 2014. Poniattia ta pravova pryroda voloskoho prava: istoryko-pravovyi analiz [The concept and legal nature of Wallachian law: historical and legal analysis], *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Seriya yurydychna, vyp. 60, s. 154–161. (in Ukrainian).
- Szabó, P., 1997. *Az erdélyi fejedelemség*, Budapest: Kulturtrade, 163 old. (in Hungarian).
- Szabó, I., 1940. *A magyar parasztság története*, Budapest: Magyar Szemle Társaság, 80 old. (in Hungarian).
- UC (Urbaria et conscriptiones), HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 005. – No. 045, 34 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/ urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc005_no045/ (data zvernennia: 25.03.2021). (in Latin).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 047. – No. 008., 15 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/ urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc047_no008/?list=eyJxdWVyeSI6ICJib2N6a28ifQ (data zvernennia: 26.03.2021). (in Latin).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 105. – No. 001., 202 c. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/ urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc105_no001/ (data zvernennia: 13.03.2021). (in Hungarian).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 148. – No. 009, 22 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/ urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc148_no009/?list=eyJxdWVyeSI6ICJodXN6dCAifQ (data zvernennia: 20.03.2021). (in Latin and in Hungarian).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 174. – No. 026, 31 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/ urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc174_no026/?list=eyJxdWVyeSI6ICJpemEifQ (data zvernennia: 18.03.2021). (in Latin).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 224. – No. 008, 2 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/ urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc224_no008/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzemNzb3JhbiJ9 (data zvernennia: 20.03.2021). (in Latin).

Yakovenko, N., 2006. *Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII stolittia* [Essay on the history of Ukraine from ancient times to the end of the XVIII century], Kyiv: Krytyka, 584 s. (in Ukrainian).

Zubanych, L., 2013. Dvorianstvo Verkhnoho Potyssia i selianske povstannia Dierdia Dovzhi [The nobility of the Upper Potyssia and the peasant uprising of Derd Dovzhi], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Seria: Istorii, vyp. 1, s. 5–10 (in Ukrainian).

SUMMARY

MATERIAL SITUATION, DAILY ROUTINE AND SOCIAL STRUCTURE OF MARAMOROSH PEASANTRY IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

Mykhailo Perun

Postgraduate student of the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

In this article, the author tries to comprehensively consider the history of the peasantry from the eastern part of modern Transcarpathia. Particular attention is paid to the general characteristics of the organization of a rural society of the Maramorosh County of the first half of the 17th century. This period was characterized by significant migration within the Carpathian region, which led to the emergence of new settlements in the Upper Potyssia and changes in cultural and domestic nature. According to the author, the main driver of these processes was the minor and middle gentry of North-East Hungary, which encouraged the resettlement of peasants to their lands with the help of certain privileges. The article substantiates the idea that the daily routine of the Maramorosh peasantry and occupations were closely connected with the payment of tribute to their own master. That is why the primary sources on the early modern Maramorosh County peasant history are tax descriptions (urbariums), where much information about the property status, social system, and basic occupations of the people of that period can be found. The author emphasizes that in addition to small and medium-sized nobles, another large landowner in the Maramorosh region were the owners of the Khust dominion. The article highlights the difference between the payment of tribute, forms of management, and some other features of the peasants of the highland and lowland parts of the Maramorosh County. The author writes that based on the analysis of the inventory of the possessions of the nobleman Zhigmond Lipchei (Lipcsei Zsigmond) in 1646 and the decrees of Count Miklosh Esterhazy (Esterházi Miklós) in 1613, we can identify terminological nuances of the documents of this period. The author uses in the publication written sources from the end of the 17th and the beginning of the 18th century, for certain clarifications and explanations, acts, and North-Eastern Hungary and other territories charters. The author of the publication concludes the interdependence between the financial situation of the Maramorosh peasants and their mobility.

Keywords: *kenez, sholtys, Maramorosh, battykosag, zheller, birov, telek, Lipchei, nobility.*

ІНТЕГРАЦІЙНА ІДЕОЛОГІЯ У НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Бевзюк Євгеній Володимирович

доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: evbevzuk@gmail.com

Researcher ID: G-1062-2019

<https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

Метою дослідження стала панідея зокрема і панславізм конкретно. Майже у всіх етнічно споріднених народів, що входили до складу великих мовних і релігійних спільнот, на певному історичному етапі виникають неоднозначні за формою і змістом панідеології – панславізм, пангерманізм, панамериканізм, панісламізм і такі наднаціональні інтеграційні ідеї, як австрославізм, ілліризм. Їх мета полягала в обґрунтуванні не тільки цивілізаційної, етнокультурної, історичної спільності, але в тому числі і політичної. З часом панідеї ставали не тільки джерелом для формування національної ідеології, але також слугували і підставою для появи полінаціональних держав і забезпечували існування ідеології великодержавності. З огляду на заявлену вище проблему, розглянемо панславізм, враховуючи специфіку взаємовідносин у трикутнику інтересів – західні слов'яни, німецькі й угорські національні інтереси на тлі еволюціонування ідеї панславізму в змісті російсько-слов'янських стосунків й імперської зовнішньої політики. Втім, дослідження наднаціональних ідеологій неможливе без з'ясування змісту типологічності і закономірності появи панідей і панрухів як досить типових явищ в контексті становлення й розвитку національних ідеологій в Центральній і Центрально-Східній Європі першої половини XIX ст. Відповідно, аналіз наявного матеріалу дозволяє констатувати, що в суспільно-політичній думці західного слов'янства на тлі національного відродження відбувався складний процес формування парадигми національного вибору. Не в останню чергу його зміст лежав у площині цивілізаційного вибору, що і стало однією з причин появи наднаціональних інтеграційних ідей. У процесі розвитку ідеї панславізму можна виділити кілька етапів її розвитку. Насамперед, фаза становлення концепції, початок XIX ст. У цей час для багатьох національних діячів ідея філологічного зближення слов'ян переросла в концепцію «культурного панславізму». На етапі активізації в 30-х – 40-х рр. XIX ст. культурно-національних прагнень західних слов'янських народів європейська політика Російської імперії була однією з причин політизації ідеї панславізму. Поступово ідея панславізму отримувала найрізноманітніші інтерпретації – від русофільства до державного або царофільського панславізму, а в період «Весни народів» і демократичного панславізму. Намагаючись протистояти популяризації політичного панславізму, західні національні ідеологи були змушені шукати альтернативні шляхи для інтеграції доцентрових інтересів австрійських слов'ян, що знайшло своє відображення в іншій наднаціональній концепції австрославізму.

Ключові слова: нація, національна культура, ідеологія, імперія, пангерманізм, панамериканізм, панісламізм, панславізм, ідея, демократія, свобода, національна ідеологія, регіон, етнос, Росія, Європа, слов'яни, зовнішня політика, геополітика.

Постановка проблеми. Важко заперечити той факт, що сучасні міждержавні відносини існують в парадигмі двох стійкої тенденції-інтеграції та фрагментації світового простору. При цьому, означені тенденції однозначно легітимізувалися інтелектуальною спільнотою в ідеологічну конструкцію та відповідно ставали прагматичним ідеологічним інструментарієм для багатьох політиків. Метою нашого дослідження стала наднаціональна панідея, яка спирається на певні націоналістичні або релігійні ідеології, які декларують прагнення об'єднати представників близьких етнічних і мовних груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сам по собі панславізм, як його зміст, так і термінологічне наповнення, досі не отримав однозначної оцінки та визначення у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Варто визнати, що в радянській історіографії існувала значна кількість досліджень, присвячених наднаціональним інтеграційним рухам. Відповідно, в марксистській славістиці головна увага приділялася соціально-класовій традиції, а в історії розвитку ідеї слов'янської взаємності розглядалися ті концепції, які

відповідали ідеології дослідження. Можна стверджувати, русофільство чехів і словаків в умовах пролетарського інтернаціоналізму оцінювалося як один з витоків чехословацько-радянської дружби. В той самий час словацький сепаратизм, як і австрославізм, найчастіше піддавався критиці. Тому заданий алгоритм ідеологізації при вивченні слов'янської історії привнесив достатньо умовностей до термінологічного апарату досліджень.

Певним проривом у систематизації понятійного апарату відносно проблеми слов'янської об'єднавчої ідеології та її ролі в національних рухах народів Габсбурзької монархії можна вважати кілька міжнародних конференцій, що мали місце в 60-х рр. XX ст. в Чехословаччині. Під час дискусії дослідники [Колейка, 1964; Štátný, 1968] дійшли висновку, що терміни «ідея слов'янської взаємності» і «панславізм», з огляду на набутий з часом високий змістовий рівень політизації, варто менше використовувати. В той самий час, в марксистській історіографії було закономірним позитивно ставитися до ідеї слов'янської взаємності й підкреслювати реакційний

характер панславізму. Така установка остаточно внесла термінологічну плутанину до змісту багатьох славістичних досліджень, а поняття і концепції слов'янської спільності й панславізму часто використовувалися на позначення одних і тих же явищ [Кон, 1994; Moritsch, 2000; Vlček, 2002; Rokina, 2005; Rabow-Edling, 2006; Grigorieva, 2009; Загора, 2011]. Зазначені обставини змусили нас уважніше розглянути зміст і значення ідеї панславізму для процесу становлення національної парадигми у західних слов'ян.

Виклад основного матеріалу. Варто погодитися з тим, що не в останню чергу зовнішньополітичні та воєнні успіхи Російської імперії стали причиною широкого теоретичного, а з часом й історико-політичного дискурсу навколо сутності й змісту наднаціональних інтеграційних всеслов'янських ідей зокрема і панславізму конкретно. З огляду на заявлену вище проблему, розглянемо панславізм, враховуючи специфіку взаємовідносин у трикутнику інтересів – західні слов'яни, німецькі й угорські національні інтереси на тлі еволюціонування ідеї панславізму в змісті російсько-слов'янських стосунків й імперської зовнішньої політики.

Але перед тим, як визначити місце панславізму в змісті національних ідеологій західних слов'ян, цілком логічною буде наша спроба дослідити певну типологічність і закономірність появи панідей і панрухів як досить типових явищ в контексті становлення й розвитку національних ідеологій в Центральній і Центрально-Східній Європі першої половини XIX ст. Існують всі підстави стверджувати, що в історичному минулому можна знайти достатню кількість прикладів, які слугують ілюстрацією природності існування різного роду наднаціональних інтеграційних ідей. Вище ми вже вказували на притаманну розвитку великих і малих соціумів парадоксальну тенденцію. Її зміст лежить у діалектичній площині єдності і протилежності двох тенденцій – субрегіоналізації та регіоналізації. Майже у всіх етнічно споріднених народів, що входили до складу великих мовних спільнот, на певному історичному етапі виникають неоднозначні за формою і змістом панідеології – панславізм, пангерманізм, панамериканізм, панісламізм і такі наднаціональні інтеграційні ідеї, як австрославізм, ілліризм. Їх мета полягала в обґрунтуванні не тільки цивілізаційної, етнокультурної, історичної спільності, але в тому числі і політичної. З часом панідеї ставали не тільки джерелом для формування національної ідеології, але також слугували і підставою для появи полінаціональних держав і забезпечували існування ідеології великодержавності.

За допомоги порівняльного методу відзначимо характерні риси окремих згаданих вище панідей. Насамперед, своєю практикою інтродукції в геополітичний європейський простір відрізнявся пангерманізм. Він був зорієнтований на досягнення як політичної, так і культурної національної німецької єдності в рамках традиційного багатовікового політичного та історичного простору. Ідея панамериканізму, на відміну від пангерманізму, являє собою пантеорію, в змісті якої лежить ідея економічної

єдності. Появу самої теорії варто вважати даниною географічній і геополітичній специфіці Американського континенту. З цього приводу Т. Джефферсон в одному із своїх виступів заявив: «Європейські нації утворюють окремих район земної кулі, відповідно, їх місцезнаходження робить їх частиною іншої системи Америка має свою власну півкулю, а тому вона повинна мати свою окрему систему» [Антясов, 1981, с. 173]. Панісламізм, на відміну від згаданих вище панідей, насамперед, являє собою релігійно-політичну ідеологію, в основі якої лежать уявлення про релігійну єдність всіх мусульман. Звідси формується ідея необхідності консолідації мусульман у єдиній мусульманській державі.

Австрославізм, ілліризм також відносяться до числа наднаціональних інтеграційних ідей. Як відомо, перша являла собою програму перебудови Австрійської імперії на федеративну державу. Сама наднаціональна ідея австрославізму, вважає австрійський історик А. Морітч, конкретно передбачала перспективу реалізації проекту надання чехам й іншим слов'янським народам автономії в рамках Австрійської імперії під скіпетром монархічної династії Габсбургів [Moritsch, 1996, s. 11]. Процес появи наднаціонального австрославізму – це логічне продовження зростаючої політичної вагомості австрійського слов'янства в цілому. Австрійська монархія стояла на порозі масштабної модернізації, однією з головних причин якої і була, поліетнічність імперії. Країна, в якій фундаментальну політичну та економічну силу, вагомий людський потенціал являло слов'янство, не могла не враховувати цього у своїй внутрішній політиці. Достатньо сказати, що в австрійській армії, яка налічувала у мирний час 647 тис. чоловік, більшу половину становило слов'янство, а частка чехів і словаків сягала лише 126700 чоловік (для порівняння: німців було 168800 чоловік, а угорців нараховувалося 42800 чоловік) [Гильфердинг, 1868, с. 12–113].

Зауважимо, що ілліризм як інтеграційна ідея також припускав спочатку здійснення федералізації Габсбурзької імперії, а потім – утворення в її межах Іллірійського королівства. Передбачалося до його складу приєднати території Хорватії, Славонії, Далмації. Сам ілліризм як наднаціональна ідея за своєю суттю був близьким до австрославізму. Головним теоретичним замислом «іллиристів» стала ідея побудови «Великої Іллірії», яка, на переконання хорватських національних діячів, мала би об'єднати всі південнослов'янські та деякі неслов'янські території. Підставою для існування цього наднаціонального інтеграційного проекту було переконання еліти стосовно існування мовної та культурної близькості цих народів. В той самий час ідея «іллиризму» об'єктивно відповідала меті згуртування балканських слов'ян навколо імперії Габсбургів. Як бачимо, австрославізм, ілліризм також варто вважати наднаціональними інтеграційними формами, в змісті яких лежить ідея федералізації Австрійської імперії за умови розвитку слов'янських націй.

Ідею наднаціональної слов'янської федерації підтримували також члени Кирило-Мефодіївського

товариства. Ідеалом політико-державного устрою інтеграційного об'єднання слов'янських народів для членів товариства була демократична слов'янська федерація [Статут Кирило-Мефодіївського товариства, 1990, с. 150–152]. При цьому ідеологи товариства вбачали у створенні єдиного Слов'янського союзу можливий шлях здобуття Україною справжньої національної свободи, тому що обрання окремого шляху досягнення самостійного політичного існування для України вони вважали досить складним процесом. Члени Кирило-Мефодіївського товариства запропонували власний варіант панславізму. Програмні вимоги товариства передбачали створення панслов'янської федерації демократичних республік, які будуть мати демократичне правління при рівноправності всіх громадян. В той самий час, визнаючи право на широку автономію для кожного народу, що увійдуть до союзу націй, кирило-мефодіївці припускали, що основною дипломатичною мовою в союзі повинна стати російська [Семевский, 1907, с. 39]. Також передбачалося знищення у новому Слов'янському союзі кріпацтва і станових привілеїв. Таким чином кирило-мефодіївський варіант також являв собою демократичну, але в той же час наднаціональну інтеграційну ідею.

У зв'язку із викладеним вище, вважаємо, що варто визначити специфічні риси панславізму. Особливістю становлення і розвитку панславізму як одного із видів інтеграційних наднаціональних ідей стало його походження з ідеї етнічної, мовної, культурної і конфесійної спорідненості слов'янських народів. На нашу думку, ідею конфесійної близькості не варто розглядати як один із атрибутів, що супроводжував еволюцію національної ідеології західного слов'янства. З приводу існування та взаємодії двох великих християнських напрямів (православ'я та католицизму) на етнічній ниві західного слов'янства необхідно зазначити, що у переважній більшості західнослов'янські будителі не ототожнювали духовність й історію свого народу із духовно-релігійним алгоритмом православ'я. Хоча на цю тему слов'янськими теоретиками інколи і здійснювалися певні концептуальні інтерпретації. Їх поява, на нашу думку, була обумовлена не стільки специфікою часу і місця, скільки світоглядною і релігійною позицією їх інтерпретаторів. Для прикладу, російський славист XIX ст. П. Кулаковський пропонував своє прочитання творів слов'янських будителів. Він стверджував, що будителі ідеал слов'янської єдності розглядали не просто як літературну єдність, а, скоріше, як процес духовно-релігійної інтеграції, коли фактичне зближення слов'ян приведе народи «до повного, а, відповідно, і до релігійного їх об'єднання» [Кулаковский, 1894, с. 232]. При цьому П. Кулаковський, спираючись на ідеї словака Л. Штура, намагається дати таку інтерпретацію спадщини словацького будителя: «Штур як ... щирий, глибокий слов'янський діяч прямо визнавав лише один правильний вихід із слов'янської розрізненості – єднання усіх у релігійному відношенні і повернення до православ'я із всіма наслідками, що випливали б з цього» [Кулаковский, 1894, с. 232]. Зрозуміло, що така інтерпретація ідей Л. Штура мала право на своє

існування. Але, на нашу думку, конфесійний фактор, без сумніву, здійснив значний вплив на появу панславістичних ідей в середовищі південних слов'ян – сербів, чорногорців, болгар, македонців і, безумовно, тієї частини українців Галичини, які сповідували православ'я. До речі, з приводу останніх наявний архівний матеріал дозволяє стверджувати, що царський уряд намагався надавати духовну підтримку православному слов'янам. Відома доповідна записка генерал-майора Муравйова. Він спрямував до Святійшого синоду записку, в якій не тільки описав положення православних слов'ян Австрійської імперії, але й виклав свої пропозиції з приводу можливих форм і обсягів допомоги. Записка потрапила до імператора Миколи I. Про цей факт ми можемо дізнатися із примітки, що зробив своєю рукою на записці обер-прокурор синоду Н. Протасов. Він написав: «Повідомлено його імператорській величності в Царському Селі 1 листопада 1838 року. Государь імператор височайше схильний затвердити заходи, які були запропоновані, та наказав обговорити із графом Нессельроде можливість надіслати православним Австрії через посольство духовні книги» [О положении православия, РГИА СПб, ф. 797, оп. 8, ед. хр. 24170]. Як бачимо, російський уряд підтримував православ'я.

У той же час було б занадто категорично і упереджено стверджувати, що католицизм, а тим більше протестантизм, у середовищі західного слов'янства знаходилися в стані тяжкої кризи, а це, в свою чергу, було однією з причин їх критики західними слов'янськими національними ідеологами на користь православ'я. Як нами вже відзначалося, ідеологи-будителі в процесі побудови національного контенту мовної емансипації спиралися як на національно-патріотичну ідеологію, так і на технологію антагонізму. До речі, технологія антагонізму була не менш зручним засобом для політизації проблеми співіснування слов'янської й німецької культур, католицизму із православ'ям. Цю тему в тій чи іншій мірі зачіпали, досліджували, а інколи і розкручували «маховик взаємного протистояння» в XIX ст. – В. Ф. Тімковський, М. П. Погодін, Я. Коллар, В. Ганка, О. Ф. Гільфердінг, М. І. Костомаров, В. Богуславський, Ф. Енгельс, Л. Штур. Відповідно, для обґрунтування свого бачення змісту процесу відродження окремими теоретиками обиралися такі факти із історії і релігії, які могли б підкреслити негативні наслідки окатоличування західного слов'янства. При цьому подібний ідеологічний прийом у змісті національної боротьби варто вважати нетиповим для будителів – вихідців із слов'янського середовища. Швидше за все антагонізм стосовно протиріч між католицизмом і православ'ям у якості аргументу в змісті інтеграційної наднаціональної ідеї обирали теоретики слов'янофільського або російського панславізму, а не західні слов'янські будителі.

Розглядаючи процес становлення національної парадигми у західних слов'ян в контексті панславістичної ідеї, зазначимо, що саме «тяжіння до спільності» на тлі етнічного минулого, а останнє разом становить суть ідеї, було природним духовним

явищем, тому розвиток чеської, словацької, лужицької літературних мов протягом XIX ст. іманентно супроводжувався філософією спільності, яка в часи становлення націй оволоділа думками багатьох творчих особистостей на теренах германо-слов'янського простору. У той же час, на думку сучасної славістки О. О. Французової [Французова, 2006, с. 173–175], твердження про масштабність інтродукції західного слов'янського соціуму до змісту ідеології панславізму є певним перебільшенням. Однозначно можна говорити, що в середовищі західних слов'янських національних ідеологів спостерігалось прагнення до розмежування панславізму та русофільства.

Безпосередню оцінку концепцій Я. Коллара, П. Шафарика, Й. Юнгмана, Ф. Палацького, К. Гавлічека-Боровського, К. Кампеліка, Я. А. Смолера необхідно надавати із врахуванням ідеології, міжнародної і політичної ситуацій, в яких відбувалася інтерпретація наявних фактів. Пізніше такі дослідники словацького національного руху, як В. Матула, Р. Чмел, Р. Загора [Matula, 1972, Chmel, 2007, Загора, 2011], доводили, що лідери західного національного руху періоду становлення громадянського суспільства, і навіть словак Л. Штур, не раз публічно дистанціювалися від царофільського панславізму, хоча культурний панславізм все ж досить часто був для них опорним точковим поняттям в процесі власної ідентифікації та на шляху побудови національної ідеології [Загора, 2011, с. 122].

Як відомо, з моменту своєї появи панславізм як ідея одразу ж став об'єктом критики з боку низки австрійських і німецьких національних ідеологів і публіцистів, таких, як Л. Тун, Й. М. Тун, Й. Шлоссер, Ф. Шузелька. Історично відомо, що подібні процеси загострення ідеологічної конкуренції зазвичай супроводжувалися досить емоційним фоном, що часто приводило не тільки до відсутності об'єктивних суджень, але й до прийняття неоднозначних обмежувальних національні слов'янські прагнення рішень з боку німецьких урядів. Тому цілком не випадково, що Л. Штур у праці «Панславізм і наш край» із притаманним лише йому темпераментом патріота-максималіста так відгукнувся про практику негативного сприйняття офіційною австрійською владою культурного панславізму: «Хто прагнув облаштувати наші жалюгідні словацькі школи – панславіст; хто видав книгу для нашого забитого народу – панславіст; хто заснував для нас умови для життя – панславіст; хто просто наважився говорити про словацький народ – панславіст» [Matula, 1956, s. 379; s. 359–387]. Не в останню чергу причиною критичного ставлення до панславізму була наявність різноманітних ідейних напрямів і політичних відтінків у самому панславізмі, що актуалізує для нас завдання їх уніфікації. На нашу думку, найбільш раціональною класифікацією панславізму можна вважати виокремлення двох основних напрямів його розвитку – культурного і політичного.

У розрізі нашого дослідження для нас особливо цікавим буде такий тип політичного панславізму, як слов'янофільський або російський панславізм. Його прихильники припускали думку про можливість

об'єднання слов'янських народів навколо Росії. Як відомо, подібний варіант інтерпретації панславізму в тій або іншій мірі розглядався і Л. Штуром. Варто прокоментувати позицію словацького будителя рядками з його листа до невстановленої особи. В листі Л. Штур, незважаючи на імідж національного слов'янського патріота, критично висловлювався на адресу польських політиків, які втілювали в практику своєї національної програми ідею протистояння російській імперській експансії. «Ваш шлях, – писав словацький національний ідеолог, – не запозичений зі слов'янської ідеї, тому що ви з ким завгодно об'єднуєтесь, але об'єднуєтесь і в тому числі із нашими ворогами проти своїх братів» [Štúr, 1954, s. 195]. Проросійський панславізм як ідеологія в подальшому отримав свій концептуальний розвиток в рамках слов'янофільства, що, безумовно, було підставою для його багатолітньої критики з боку наступного покоління політиків, публіцистів і науковців. Наприклад, відомий американський дослідник націоналізму Ганс Кон дійшов висновку, за яким «панславізм був рухом за поширення влади Росії за допомогою включення інших слов'яномовних народів, навіть проти їх волі, у «Велику Росію», населення і економічні ресурси якої створили б достатню базу для світового панування Росії» [Кон, 1994, с. 89–91]. Поступово в історичній практиці з розвитком самої ідеї панславізму вона за своїм змістовим наповненням ставала все більш неоднорідною, а термін «панславізм» все більш розпливчастим і неоднозначним. Відповідно, незважаючи на генезис панславізму як наднаціональної ідеї, він так і не набув значення загальнослов'янської інтеграційної ідеології, не надбав форми загальнослов'янської свідомості, а являв собою лише набір різноманітних панславістських теорій і поглядів його прихильників.

Дещо підсумовуючи, зазначимо, що панславізм та спроба репродукувати на його тлі ідею загальнослов'янської свідомості ніколи не були виключно прогресивними факторами. Проти волі його фундаторів він все ж був приречений входити в суперечність з етнічною самосвідомістю, з інтересами кожного окремо взятого слов'янського народу і процесом його самовизначення. Отже, на певних етапах розвитку західних слов'янських народів загальнослов'янська свідомість не тільки не сприяла розвитку національної свідомості, але і перешкождала закріпленню національного принципу, будучи більш архаїчною, міфологізованою та заснованою на етнічних стереотипах, які є більш консервативними за своєю суттю.

Першими ідеологами панславізму як наднаціональної ідеї були не політики, а університетські наукові інтелектуали та представники мовно-літературної культурної сфери. При цьому, як свідчать факти, безпосередньо виключно поживним «інтелектуальним гумусом» для панславізму стало словацьке етнічне середовище. Визначаючи причини і обставини появи самої ідеї у словаків, О. Ф. Гільфердінг висловив таку думку: «...саме між угорськими слов'янами зародилася ідея панславізму: для них особливо був відчутним їх стан роз'єднаності і слабкості тому вони

гостро відчували потребу в союзі та єднанні» [Гильфердинг, 1880 с. 34]. У руслі сказаного додамо, що відомий європейський дослідник національної та етнічної проблематики Т. Камуселла дотримується думки [Kamusella, 2008, p. 539], що авторство змісту терміну «панславизм» і, відповідно, введення його в науковий обіг належить словацькому католицькому проповіднику Я. Геркелю. Останній в 1826 р. написав свою широко відому працю «Основи універсальної слов'янської мови». Я. Геркель, розглядаючи мовне питання, дійшов висновку, що процес відродження слов'янських народів потребує практики уніфікації їх мов у єдину загальнослов'янську мову. Безпосередньо він писав: «слов'янські народи виявляють справжнє прагнення до спільного слов'янського письма тому, всупереч роз'єднаності з'являється у всіх слов'ян прагнення до літературно-мовної єдності або істинний «панславизм» [Herkel, 2018, s. 3–4].

Факт такої прискіпливої уваги до мови з боку словацького будителя як до модусу словацького пробудження не варто розглядати лише як прояв наукової індивідуальності Я. Геркеля. Як відомо, на рубежі XVIII–XIX ст. мова як простий аспект комунікативного спілкування набувала статусу засобу національного розвитку. При цьому гносеологія лінгвістичного панславизму своїм корінням уходить в ідею культурної німецької нації. Остання, як відомо, прискорення процесу доцентровості своєї нації вибудовувала на уявленні про існування німецької ментальної і мовної спільності. Відповідно, подолання розрізненості слов'янських народів у будителів мало насамперед відбуватися на рівні колективної та індивідуальної свідомості, а головним проявом цього процесу повинна була стати слов'янська мова. З цього часу мова стає аргументом в доцентровій риторичній національних слов'янських ідеологів і об'єктом критики з боку їх європейських політичних опонентів. Безпосередньо панславизм як термін Я. Геркель поширював суто на лінгвістику і не включав у саму сутність терміну політичного змісту.

Цілком логічно до сказаного вище буде додати, що на практиці генезу ідеології панславизму, її приклади можна ще знайти у витоках культурної ідеології слов'янського відродження-пробудження. Згадаємо, що етнокультурна модернізація слов'янських спільнот починалася з фундаментальних етнічних цінностей, до яких, ми це вже неодноразово підкреслювали, будителі відносили мову, писемність, історію.

Втім, у плані генези і розвитку ідеї панславизму варто згадати і про факт формування науковцями-будителями єдиної історичної концепції слов'янського етногенезу. Справедливо нагадати, що П. Й. Шафарик один з перших серед європейських науковців відтворив картину загальної слов'янської етнографії «Слов'янський народопис» («Slovanský Narodopis») та історії «Слов'янські старожитності» («Slovanské starožitnosti»). Шафарикова ідея слов'янської загальності навіть стала підставою для О. М. Бодяньського у листі на адресу М. Погодіна написати: «Шафарик для мене – ціла академія всеслов'янства» [Письма к Погодину, 1884, с. 24]. Але П. Й. Шафарика, безумовно, варто віднести до числа

прихильників ідеї культурної слов'янської спільності, апологетів наукової панідеї, об'єктом якої є слов'янство, а не ідеї досягнення панславистичної політичної єдності. В той самий час П. Й. Шафарик [Удальцов, 1984, с. 66] був прихильником такої наднаціональної ідеї, як австрославизм, тобто поділяв теорію можливого об'єднання слов'ян у рамках Габсбурзької монархії за умови визнання їх автономних прав. Свої політичні переконання напередодні революції 1848 р. П. Й. Шафарик висловить в листі Ф. Палацькому: «Ми всі бажаємо залишатися конституційно австрійцями, національно – чехами, німцями і т.д., тими, ким реально є» [Освободительные движения, 1980, с. 394].

Такий варіант можливого вирішення слов'янського національного питання на тлі інтеграційної австрославистської ідеї почав набирати форми ідеологічної програми для цілої низки слов'янських будителів – Ф. Палацького, П. Й. Шафарика, Ф. Челаковського, Я. П. Йордана після придушення польського жовтневого повстання 1830 року і наступної російсько-польської війни 1830 – 1831 рр. У цьому зв'язку автор хотів би навести цитату П. Й. Шафарика. Її обрав для свого коментаря у «Нарисах з історії чеського відродження» В. А. Францев. Відомий російський славист, філолог, історик літератури, фахівець з міжслов'янських літературних зв'язків обрав цитату з так званої «антиросійської сповіді» Шафарика. Останній, з огляду на охоронні зовнішньополітичні принципи Російської імперії, вважав за краще заявити: «Розкішні плоди розуму Батюшкова, Жуковського, Пушкіна й інших – квіти дилетантизму; сад, в якому вони виростили, – не слов'янський народ. Без політичного життя народи – нуль; на півночі народи – ніщо, вони рішуче ніхто, і навіть ще менше, ніж ніщо. Під 60 градусом ніколи не виникнуть слов'янські Афіни, тому що без свободи немає Афин» [Францев, 1902, с. 165–166]. Відповідно, якщо на початку століття «русифільство» було певним змістовим компонентом у сприйнятті ідеї слов'янської взаємності, то після розгрому російськими військами на чолі з генералом Паскевичем польського повстання 1830 – 1831 рр. концепція «русифільства» в ідеології наднаціональної єдності стає менш привабливою ідеєю для західних слов'янських діячів. Саме «русифільство» починає втрачати свою політичну наднаціональну складову, а в ідеї єдності переважно залишається концепція «наукового русифільства». В той самий час русифільство все частіше починає ототожнюватися із панславизмом, що спонукає західних слов'янських ідеологів поступово дистанціюватися від останнього. Для прикладу також наведемо висловлювання Я. Малого. Він після того, як Й. М. Тун звинуватив чехів у русифільстві, написав, що думки «благородного графа» «як мінімум свідчать про повне незнання як прагнень, так само і потреб» чеського народу, а тому звинувачення чехів у русифільстві можна «характеризувати як злісну вигадку» [Malý, 1845, s. 7]. Схожу позицію ми знаходимо і у Челаковського. У листі, датованому травнем 1843 р., зустрічається таке висловлювання: «Про цей панславизм, названий примарою, починають говорити

вже німці, французи і англійці: що ж, ця дурість заразна! Хто з нас насправді вірить у це? Наша політика не може бути іншою, ніж всім своїм серцем стояти за австрійську владу; хоча вона досі й не виконала всіх наших вимог» [Heidler, 1920, s. 140].

Можна припустити, що з цього часу словацькі та чеські патріоти часів відродження-пробудження протиставили царофільському панславізму і політичному русофільству ідею створення федерації на тлі етнічної спільності австрійських слов'ян. Не випадково, що сам П. Й. Шафарик у цей час досить критично відгукується про європейську політику імперського політичного режиму Миколи I: «Велич, якій ми усі висловлюємо здивування, являє собою насправді жажливий військовий деспотизм» [Шафарик, 1902, с. 165].

Як ми зауважили вище, формування активного змісту ідеї політичного панславізму пов'язують із творчою діяльністю словацького будителя Л. Штура. Парадоксальність цього ідейного напрямку на тлі відродження-пробудження західного слов'янства проявилася у тому, що його витoki лежали в слов'янському романтизмі, який був привнесений у слов'янське суспільство переважно із сусідньої Німеччини (Й. Г. Гердер, К. Г. Антон, Й. Г. Шлецер, Й. К. Аделунг, Ю. А. Ремер), стимулювався бюрократичною і науковою елітою Росії і при цьому майже одночасно набрав змісту угорсько-германської фобії. Останнє твердження потребує певного роз'яснення. На нашу думку, міжнародна конкуренція була для слов'янства іманентною складовою його розвитку. Тому мадяризацію і германізацію західних слов'ян варто розглядати як мотив для зростання їх національної активності й стимул до розширення панідеї.

Фактично, своє кінцеве оформлення штурівський панславізм отримав у трактаті «Слов'янство і світ майбутнього. Послання слов'янам з берегів Дуню». З огляду на те, що хронологічно трактат з'явився в 1851 р., одразу ж після завершення революції 1848 – 1849 рр., ми вважаємо за доцільне включити штурівську працю у наше дослідження. Додамо, що до кінця залишаються незрозумілими причини, які спонукали Л. Штура до написання трактату. В той самий час варто нагадати, що за неповні три роки до появи праці «Слов'янство і світ майбутнього» словацький будитель, будучи делегатом Празького конгресу, не висловлював русофільських думок та не проголошував гасел про необхідність об'єднання всіх слов'янських народів під скіпетром Російської імперії.

Відповідно, загальні риси наднаціональної концепції словацького будителя зводилися до думки про існування тенденції, за якою статус Росії як найбільшої слов'янської держави дозволяє припустити можливість побудувати на федеративних засадах оновлену загальнослов'янську монархію. У своєму трактаті Л. Штур виклав поетапну програму досягнення наднаціональної слов'янської інтеграції. Спочатку передбачалося утворення федерації слов'янських держав. У той же час в межах Австрійської імперії західне і південне слов'янство мало би поступово перетворитися на рушійну силу якісних національних змін у самій імперії.

Завершальною стадією масштабного наднаціонального інтеграційного процесу мало би стати приєднання слов'янства до Росії [10, с. 133].

Зазначимо однак, що проект утворення слов'янської федеративної і республіканської держави сам Л. Штур вважав нереальною мрією, тому що практичний бік проекту «з самого його початку, – писав словацький національний ідеолог, – вимагав викреслити царську Росію і ті племена, які або вже увійшли до її складу, або визнали за міжнародним правом факт її заступництва» [Штур, 1867, с. 119]. За таким сценарієм на практиці до складу нової слов'янської федерації могли би увійти лише слов'янські піддані Габсбурзької корони, що в кінцевому рахунку «вихоласувало» саму штурівську ідею наднаціональної всеслов'янської інтеграції. Відповідно, розвиває далі свою думку Л. Штур, перед Росією на шляху досягнення нею статусу лідера слов'янського світу стоїть завдання здійснити зовнішньополітичні і внутрішньополітичні трансформації. Насамперед, Східна імперія, розвиває свою думку Л. Штур, має знищити кріпосне право, «зловісну тасмну поліцію» і назавжди відмовитися від таких зовнішньополітичних союзів, які «лише підготовуються заради збереження вже падаючих, а також безпорадних династій і престолів» [Штур, 1867, с. 163–164]. Такі радикальні суспільно-політичні реформи, на думку словацького будителя, дозволили б не тільки підтримати етнонаціональну ідентичність кожного слов'янського племені, але також були б умовою для розширення міжслов'янської інтеграції.

Як відомо, у передреволюційні роки перед імперією Габсбургів стояло головне завдання загального характеру – збереження старої політичної системи і того специфічного для Австрійської монархії вирішення національної проблеми, що відрізняло її від інших держав. Як пізніше констатував відомий російський славіст, за походженням чех Й. Й. Первольф, системні протиріччя та революційні настрої призвели до того, що «сама Австрія похитнулася, при цьому національне питання, яке назрівало протягом кількох десятиліть, з усією силою вирвалось назовні: ідея народності стала найголовнішим питанням для нової Австрії» [Первольф, 1879, с. 491]. Відповідно, імперія вже не могла спиратися лише на традиційну феодальну систему васалітету з його наднаціональним принципом. На цьому політичному фоні виник інший наднаціональний інтеграційний задум, зміст якого також вписується в формат поняття панідеї – австрославізм. Останній, по-перше, був ідеєю наднаціонального слов'янського об'єднання, певною формою ідеологічного компромісу між імперським центром і окремими представниками національної західної слов'янської еліти – такими, як, К. Гавлічек-Боровський, Ф. Палацький, Я. П. Йордан. Наступне: намагаючись протистояти фактам популяризації політичного панславізму, чеські національні ідеологи були змушені шукати альтернативні шляхи для інтеграції інтересів Австрії та австрійських слов'ян, що знайшло своє відображення в концепції австрославізму. При цьому, як би це парадоксально не звучало, але причиною появи австрославізму можна

вважати існування царофільського панславізму. Можна припустити, що саме після поїздки до Російської імперії К. Гавлічек-Боровський відмовився від царофільського панславізму, а на його тлі розробив новий варіант більш дрібного панславізму – середньоевропейського. З огляду на сказане додамо, що відомий чеський історик, політичний діяч Ф. Палацький та публіцист К. Гавлічек-Боровський намагалися обґрунтувати парадигму чеського національного розвитку не з огляду абстрактної лінгвістичної панідеї всеслов'янства, а враховуючи історико-політичну специфіку окремих слов'янських народів Австрійської монархії. Тому Ф. Палацький розробив план перебудови Австрійської імперії за умови збереження влади династії Габсбургів. Сама ідея була запропонована їй автором віденському парламенту в 1848 році. Згідно із цим планом, слов'янські народи повинні були отримати автономію і вже у якості повноправних членів федерації протистояти панрусизму і пангерманізму. Ідеологи австрославізму відстоювали ідею рівноправності народів Австрії, але не припускали можливості утворення самостійних слов'янських держав, оскільки вважали, що малим слов'янським народам наодинці не під силу протистояти великим сусіднім народам – німцям, росіянам, угорцям, туркам. Таким чином, австрославізм як наднаціональна слов'янська інтеграційна ідея обмежувався рамками федералізму австрійських слов'ян. При цьому активна зовнішня слов'янська політика Східної імперії розглядалася австрославістами як потенційна загроза національній і культурній незалежності малих слов'янських народів.

Отже, як ми зазначали вище, еволюція національної програми К. Гавлічека-Боровського була пов'язана з розвитком ліберального австрославізму. Складовою частиною останнього стали елементи середньоевропейського панславізму, спрямованого виключно на інтеграцію австрійських слов'ян. Саме тому у 1848 р. чеський ідеолог писав: «У австрійській державі ми всі разом. Австрійська монархія разом об'єднала велике число народів і ми повинні триматися цього союзу» [Кліма, 1974, с. 60–68]. При цьому, вважає чеський австрославіст, слов'янські народи, що входили до складу імперії Габсбургів, були не менше зацікавлені в збереженні монархічного ладу, ніж сама Австрія. Як ми бачимо, навіть у цей складний період політичної радикалізації його концепція австрославізму включала до свого змісту програму наднаціонального політичного об'єднання слов'ян.

Таким чином, К. Гавлічек-Боровський як національний чеський ідеолог по-перше, панславізм сприймає, по суті, як фактор національної політики і європейської дипломатії в цілому, і, по-друге, він досить далекий від визнання ідеї всеслов'янського об'єднання. При цьому після революції 1848 – 1849 рр. він ще більш демонстративно дистанціюється від панславізму та асоціює його із зовнішньополітичним інтересом царської Росії.

З огляду на сказане, цілком логічно припустити, що західнослов'янські будителі напевно все ж усвідомлювали суперечливість, вагомість і місце слов'яно-російського компонента в змісті проекту своїх національно-культурних прагнень. Хоча в той же

час вони не заперечували «посередницьких» послуг російського «образу» і наднаціональної панславістичної ідеї, що вони інколи опосередковано все ж використовували у якості «важеля тиску» на свій уряд. Подібні дії, прояви взаємозв'язку зазвичай супроводжувалися досить емоційним фоном і досить часто призводили до появи суб'єктивних та упереджених суджень. Зазначимо однак, що політичну позицію, в якій була відсутня об'єктивність в оцінці панславізму, на нашу думку, можна також зрозуміти. На етапі націотворення та в період високої міжнаціональної конкуренції благородна мета захисту власної етнічності, збереження і розвитку своєї культури і мови виправдовувала пропагандистські засоби їх досягнення. Відповідно, наша спроба реально визначити силу впливу панславістичної ідеї на процес становлення національної парадигми у західних слов'ян актуалізує необхідність з'ясувати вплив російського контексту на зміст цього процесу.

Проросійський панславізм як ідеологія в подальшому отримав свій концептуальний розвиток в рамках слов'янофільства, що, безумовно, було підставою для його багатолітньої критики з боку наступного покоління політиків, публіцистів і науковців. Наприклад, відомий американський дослідник націоналізму Ганс Кон дійшов висновку, за яким «панславізм ... був рухом за поширення влади Росії за допомогою включення інших слов'яномовних народів, навіть проти їх волі, у «Велику Росію», населення і економічні ресурси якої створили б достатню базу для світового панування Росії» [Кон, 1994, с. 89–91]. Поступово в історичній практиці з розвитком самої ідеї панславізму вона за своїм змістовим наповненням ставала все більш неоднорідною, а термін «панславізм» все більш розпливчастим і неоднозначним. Відповідно, незважаючи на генезис панславізму як наднаціональної ідеї, він так і не набув значення загальнослов'янської інтеграційної ідеології, не надбав форми загальнослов'янської свідомості, а являв собою лише набір різноманітних панславістських теорій і поглядів його прихильників.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що панславізм та спроба репродукувати на його тлі ідею загально-слов'янської свідомості ніколи не були виключно прогресивними факторами. Проти волі його фундаторів він все ж був приречений входити в суперечність з етнічною самосвідомістю, з інтересами кожного окремо взятого слов'янського народу і процесом його самовизначення. Отже, на певних етапах розвитку західних слов'янських народів загальнослов'янська свідомість не тільки не сприяла розвитку національної свідомості, але і перешкождала закріпленню національного принципу, будучи більш архаїчною, міфологізованою та заснованою на етнічних стереотипах, які є більш консервативними за своєю суттю.

В процесі слов'янського націотворення виділилося і сформувалося нове інтелектуальне ядро, яке в умовах тиску з боку активних німецьких і угорських національних прагнень розпочало творення власної еволюційної політичної програми. В той же час варто визнати, що слов'янство Центральної Європи, в XIX

ст. визначили досить скромну мету свого руху – визнання їхньої мови, історії і національної своєрідності. Можна стверджувати, що перераховані складові стимулювали у певної частини суспільства появу національної ідеології, а в подальшому і її пропаганду. При цьому, як ми вже відзначали вище, певним ідеологічним атрибутом на шляху еволюції слов'янських народів до зрілої нації була панідея, одним із символів якої виступила слов'янська Росія. Водночас, специфікою російського панславізму стало те, що він розвивався в Східній імперії в руслі формування російської національної ідеї. Відповідно Росія на європейському геополітичному полі намагалася підтримувати свій всеслов'янський статус, що, безперечно, ставало дискусійним матеріалом не тільки для пангерманістів, австрофілів, але й для ліберальних та консервативних ідеологів наднаціонального австрославізму.

Як нам здається, відносно присутності ідеї русофільства і царофільства в змісті національних ідеологій західних слов'ян і їх критики варто зазначити наступне: актуалізація самих ідей в першій половині XIX ст., подальша їх політична інтерпретація досить часто ставали наслідком надуманих та привнесених теоретико-ідеологічних проєктів. Їх варто вважати як іманентною частиною у змісті ідеології національних слов'янських рухів, так й ідеями, що привносилися до слов'янських народів та стимулювалися ззовні.

З огляду на сказане, цілком логічно припустити, що західнослов'янські інтелектуали напевно все ж усвідомлювали суперечливість, вагомість і місце слов'яно-російського компонента в змісті проєкту своїх національно-культурних прагнень. Хоча в той же час вони не заперечували «посередницьких» послуг російського «образу» і наднаціональної панславістичної ідеї, що вони інколи опосередковано все ж використовували у якості «важеля тиску» на свій уряд. Подібні дії, прояви взаємозв'язку зазвичай супроводжувалися досить емоційним фоном і досить часто призводили до появи суб'єктивних та упереджених суджень. Зазначимо однак, що політичну позицію, в якій була відсутня об'єктивність в оцінці панславізму, на нашу думку, можна також зрозуміти. На етапі націотворення та в період високої

міжнаціональної конкуренції благородна мета захисту власної етнічності, збереження і розвитку своєї культури і мови виправдовувала пропагандистські засоби їх досягнення.

Отже, можна констатувати, що в суспільно-політичній думці західного слов'янства на тлі національного відродження відбувався складний процес формування парадигми національного вибору. Не в останню чергу його зміст лежав у площині цивілізаційного вибору, що і стало однією з причин появи наднаціональних інтеграційних ідей. Панславізм як ідеологія з'явився під впливом європейських національно-політичних процесів на основі літературно-наукових взаємин у першій половині XIX ст. У процесі становлення ідеї можна виділити кілька етапів її розвитку. Насамперед, фаза становлення концепції слов'янської спільності відноситься до початку XIX ст. У цей час у західних слов'янських народів при формуванні національної самосвідомості актуалізувалася ідея слов'янської мовно-культурної близькості, що, відповідно, привело до мовно-літературного рефрену в змісті їх національних ідеологій. В той самий час для багатьох національних діячів ідея філологічного зближення слов'ян переросла в концепцію «культурного панславізму». На етапі активізації в 30-х – 40-х рр. XIX ст. культурно-національних прагнень західних слов'янських народів європейська політика Російської імперії була однією з причин політизації ідеї панславізму. Отже справедливим буде визнати, що формування і еволюція панслов'янської ідеології в Росії проходили під пильним наглядом з боку царського уряду, а сам її зміст дещо співвідносився із зовнішньополітичним інтересом Петербурга. Поступово ідея панславізму отримувала у сучасників найрізноманітніші інтерпретації – від русофільства до державного або царофільського панславізму, а в період «Весни народів» і демократичного панславізму. Намагаючись протистояти популяризації політичного панславізму, західні національні ідеологи були змушені шукати альтернативні шляхи для інтеграції доцентрових інтересів австрійських слов'ян, що знайшло своє відображення в іншій наднаціональній концепції австрославізму.

Список використаних джерел

- Herkel, J., 2018. *Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiis sufflata*. [Online]. Доступно: https://openlibrary.org/books/OL2493084M/Elementa_universalis_linguae_Slavicae_e_vivis_dialectis_eruta_et_sanis_logicae_principiis_sufflata (дата звернення: 15.08.2020).
- Heidler, Jan, 1920. *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových*. V Praze, Nakl. Matice české, 220 s. [Online]. Доступно: <https://biblio.hiu.cas.cz/records/48502c34-187e-44fd-b4d9-b65d14a86997> (дата звернення: 10.09.2020).
- Kamusella, T., 2008. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Springer, 1140 p. [Online]. Доступно: https://www.researchgate.net/publication/311296023_The_Politics_of_Language_and_Nationalism_in_Modern_Central_Europe (дата звернення: 10.09.2020).
- Klíma, Arnošt, 1974. *Revoluce 1848 v českých zemích*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 231 s.
- Matula, V., 1956. Eudovít Stúr. Stúr a Slovanstvo. Život a dielo 1815 – 1856, *Zborník materiálův z konferencie Historického ústavu Slovenskej akademie vied*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akademie vied, s. 359–388.
- Matula, Vladimír, 1972. M. F. Rajevskij a slovensko-ruské vzťahy v 40. – 80. rokoch 19. Storočia. *Ceskoslovenské přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistu*, Praha, zv. 2, s. 375–385.
- Maly, Jakub, 1845. *Worte eines Cechen veranlasst durch die graf Jos. Math. v. Tunsche Broschüre: Der Slawismus in Böhmen*, Leipzig, 25 s.
- Moritsch, Andreas, 1996. *Der Austroslavismus: ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*, Böhlau Verlag Wien, 210 s. [Online]. Доступно: <https://books.google.com.ua/books?id=RQeFIN4RHt8C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 10.09.2020).
- Šťastný, Vladislav, 1968. *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*, Praha: Melantrich, 500 s.

- Štúr, Ludevít, 1954. *Listy L'udovíta Štúra*. Vyd. J. Ambrus, Bratislava: Vyd. Slov. Akad. Vied, II, s. 19–196; 456–459.
- Štúr, L'udovít, 2007. *Dielo – L'udovít Štúr*, Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV, 669 s.
- Антясов, М., 1981. *Панамериканизм: идеология и политика: монография*, Москва, 293 с.
- Гильфердинг, А., 1868. Славянские народы в Австрии и Турции, *Статьи по современным вопросам славянским: монография*, Санкт-Петербург, т. 2, с. 12–113.
- Гильфердинг, А., 1980. Венгрия и славяне, *Русская беседа*, кн. 20, с. 1–42.
- Загора, Роман, 2011. Идеолог словацкого национального возрождения Людовит Штур и представители российских общественных и научных кругов в 1830-х первой половине 1850-х гг. *Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербург*, 161 с.
- Кулаковский, П., 1894. *Иллиризм. Исследование по истории хорватской литературы периода Возрождения: монография*, Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 411 с.
- Колейка, Й., 1964. *Славянские программы и идея славянской солидарности в XIX и XX веках: монография*, Praha, 264 с.
- Кон, Г., 1994. Национализм: его смысл и история, *Проблемы Восточной Европы*, Вашингтон, № 41–42, с. 88–169. [Online]. Доступно: Режим доступа. <https://m.traditio.wiki/holmogorov/library/k/kohn/index.htm> (дата звернення: 05.11.2020).
- О положении православия и уни в австрийских владениях. Секретно, *Российский государственный исторический архив Санкт-Петербург*, ф. 797, оп. 8, ед. хр. 24170.
- Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие. Конец XVIII в. – 1849 г.*, 1980. Фрейдзон В. И. (отв. ред.), Москва: Наука, 610 с.
- Первольф, И., 1879. Австрийские славяне в 1848 – 1849 гг., *Вестник Европы*, кн. 4, с. 477–536.
- Погодин, М., 1884. Письма к Погодину из славянских земель (1835 – 1875), *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*, кн. 3, с. 1–26.
- Семевский, В., 1907. Н. И. Гулак. *Галерея Шлиссельбургских узников, Санкт-Петербург*, ч. I, 298 с.
- Статут Кирило-Мефодіївського товариства 1845 – кінець 1846 р., 1990, *Кирило-Мефодіївське товариство: у 3-х томах*, Київ: Наук. думка, т. I, 544 с.
- Удальцов, И., Фрейдзон, В., 1984. *Историография чешского национального возрождения: новейшие чехословацкие и советские исследования, 1950 – 1980 гг.: монография*, Москва: Наука, 301 с.
- Францев, В., 1902. *Очерки по истории чешского возрождения: монография*, Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 472 с.
- Французова, О., 2006. Политический панславизм и идеи всеславянства в Чехии в первой половине XIX в. *Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва*, 206 с.
- Штур, Л., 1867. *Славянство и мир будущего. Послание славянам с берегов Дуная: монография*, Москва: В унив. тип. (Катков и Ко), 199 с.
- Шафарик П. Й. – Коллару Я. Письмо. 18.01.1831. 1902, *Францев В. А. Очерки по истории чешского возрождения. Русско-чешские святы конца XVIII и первой половины XIX столетия: монография*, Варшава. с. 165–166.

References

- Antyasov, M., 1981. *Panamerikanizm: ideologiya i politika: monografiya* [Pan-Americanism: ideology and politics: monograph], Moskva, 293 s. (in Russian).
- Francev, V., 1902. *Oчерки по istorii cheshskogo vozrozhdeniya* [Essays on the history of the Czech Renaissance]: *monografiya*, Varshava: Tip. Varshavskogo uchebnogo okruga, 472 s. (in Russian).
- Francuzova, O., 2006. Politicheskiy panslavizm i idei vseslavyanstva v Chexii v pervoj polovine XIX v. [Political Pan-Slavism and the Ideas of Pan-Slavism in Bohemia in the First Half of the 19th Century], *Dissertatsiya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Moskva*, 206 s. (in Russian).
- Gilferding, A., 1868. Slavyanskije narody v Avstrii i Turcii [Slavic peoples in Austria and Turkey], *Stat'i po sovremennym voprosam slavyanskim: monografiya*, Sankt-Peterburg, t. 2, s. 12–113. (in Russian).
- Gilferding, A., 1980. Vengriya i slavyane [Hungary and the Slavs], *Russkaya beseda*, kn. 20, s.1–42. (in Russian).
- Heidler, Jan, 1920. *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových*. V Praze, Nakl. Matice české, 220 s. [Online]. Доступно: <https://biblio.hiu.cas.cz/records/48502c34-187e-44fd-b4d9-b65d14a86997> (дата звернення: 10. 09. 2020). (in Czech).
- Herkel, J., 2018. *Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiis sufflata*. [Online]. Доступно: https://openlibrary.org/books/OL2493084M/Elementa_universalis_linguae_Slavicae_e_vivis_dialectis_eruta_et_sanis_logicae_principiis_sufflata (дата звернення: 15. 08. 2020). (in English).
- Kamusella, T., 2008. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Springer, 1140 p. [Online]. Доступно: https://www.researchgate.net/publication/311296023_The_Politics_of_Language_and_Nationalism_in_Modern_Central_Europe (дата звернення: 10. 09. 2020). (in English).
- Klíma, Arnošt, 1974. *Revoluce 1848 v českých zemích*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 231 s. (in Czech).
- Kolejka, J. 1964. *Slavyanskije programy i ideya slavyanskoj solidarnosti v XIX i XX vekah* [Slavic programs and the idea of Slavic solidarity in the 19th and 20th centuries]: *monografiya*, Praha, 264 s. (in Russian).
- Kon, G., 1994. Nacionalizm: ego smysl i istoriya [Nationalism: its meaning and history], *Problemy Vostochnoj Evropy, Vashington*, № 41–42, s. 88–169. [Online]. Dostupno: Rezhim dostupa. <https://m.traditio.wiki/holmogorov/library/k/kohn/index.htm> (data zvernennya: 05.11.2020). (in Russian).
- Kulakovskij, P., 1894. *Illirizm. Issledovanie po istorii horvatskoj literatury perioda Vozrozhdeniya* [Illyrism. Study on the history of Croatian literature during the Renaissance]: *monografiya*, Varshava: Tipografiya Varshavskogo uchebnogo okruga, 411 s. (in Russian).
- Maly, Jakob, 1845. *Worte eines Cechen veranlasst durch die graf Jos.Math. v.Tunsche Broschüre: Der Slawismus in Böhmen*, Leipzig, 25 s. (in German).
- Matula, V., 1956. Eudovít Štúr. Štúr a Slovanstvo. Život a dielo 1815–1856, *Zborník materiálov z konferencie Historického ústavu Slovenskej akadémie vied*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 359–388. (in Slovak).
- Matula, Vladimír, 1972. M.F. Rajevskij a slovensko-ruské vzťahy v 40.–80. rokoch 19. Storočia. *Ceskoslovenské přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistu*, Praha, zv. 2, s. 375–385. (in Czech).

Moritsch, Andreas, 1996. *Der Austroslavismus: ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*, Böhlau Verlag Wien, 210 s. [Online]. Доступно: <https://books.google.com.ua/books?id=RQeFIN4RHt8C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 10. 09. 2020). (in German).

O položnenii pravoslaviya i unii v avstrijskih vladenyah. Sekretno [On the position of Orthodoxy and union in the Austrian possessions. Secret], *Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Sankt-Peterburg*, f. 797, op. 8, ed. hr. 24170. (in Russian).

Osvoboditel'nye dvizheniya narodov Avstrijskoj imperii: Vozniknovenie i razvitie. Konec XVIII v. – 1849 g. [Liberation Movements of the Peoples of the Austrian Empire: Origins and Development. End of the 18th century – 1849], 1980. Frejdzon V. I. (otv.red.), Moskva: «Nauka», 610 s. (in Russian).

Pervolf, I., 1879. Avstrijskie slavyane v 1848 – 1849 gg. [Austrian Slavs in 1848 – 1849], *Vestnik Evropy*, kn. 4, s. 477–536. (in Russian).

Pogodin, M., 1884. Pisma k Pogodinu iz slavyanskij zemel (1835 – 1875) [Letters to Pogodin from the Slavic lands (1835 – 1875)], *Chteniya v Imperatorskom Obshchestve Istorii i Drevnostej Rossijskij pri Moskovskom Universitete*, kn. 3, s. 1–26. (in Russian).

Semevskij, V., 1907. N. I. Gulak. *Galereya Shlisselburgskijh uznikov* [N. I. Gulak. Gallery of Shlisselburg Prisoners], *Sankt-Peterburg*, ch. I, 298 s. (in Russian).

Shafarik P. J. – Kollaru YA. Pismo. 18.01.1831 [Shafarik P.Y. - Kollar J. Letter. 01/18/1831], 1902. *Francev V. A. Ocherki po istorii cheshskogo vozrozhdeniya. Russko-cheshskie svyati konca XVIII i pervoj poloviny XIX stoletiya: monografiya, Varshava*. s. 165–166. (in Russian).

Shtur, L., 1867. *Slavyanstvo i mir budushchego. Poslanie slavyanam s beregov Dunaya* [Slavism and the world of the future. Message to the Slavs from the banks of the Danube]: *monografiya*, Moskva: V univ. tip. (Katkov i Ko), 199 s. (in Russian).

Šťastný, Vladislav, 1968. *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*, Praha: Melantrich, 500 s. (in Czech).

Statut Kirilo-Mefodiïvskogo tovaristva 1845 – konec 1846 r. [Statute of the Cyril and Methodius Society 1845 - end of 1846], 1990, *Kirilo-Mefodiïvske tovaristvo: u 3-h tomah*, Kiïv: Nauk. dumka, t. I, 544 s. (in Russian).

Štúr, L'udovit, 2007. *Dielo – L'udovit Štúr*, Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV, 669 s. (in Slovak).

Štúr, Ludevit, 1954. *Listy L'udovita Štúra*. Vyd. J. Ambrus, Bratislava: Vyd. Slov. Akad. Vied, II, s. 19–196; 456–459. (in Slovak).

Udalcov I., Frejdzon V., 1984. *Istoriografiya cheshskogo nacionalnogo vozrozhdeniya: novejschie chekhoslovackie i sovetkie issledovaniya, 1950 – 1980 gg.* [Historiography of the Czech National Revival: Recent Czechoslovak and Soviet Studies, 1950 – 1980]: *monografiya*, Moskva: Nauka, 301 s. (in Russian).

Zagora, Roman, 2011. *Ideolog slovackogo nacionalnogo vozrozhdeniya Lyudovit Shtur i predstaviteli rossijskijh obshchestvennyh i nauchnyh krugov v 1830-h pervoj polovine 1850-h gg.* [The ideologist of the Slovak national revival Ludovit Stur and representatives of Russian social and scientific circles in the 1830s and the first half of the 1850s.], *Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskijh nauk, Sankt-Peterburg*, 161 s. (in Russian).

SUMMARY

INTEGRATION IDEOLOGY IN THE PEOPLE IN CENTRAL EUROPE

Evgen Bevzyuk

dr hab., Professor of the Department of International Studios and Suspension Communities,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

To achieve the primary goal of the research, the author has considered it to be necessary to solve a number of the following tasks: to scientifically, logically, argumentatively, and coherently lay out specifics of the process of Slavic national ideology formation and reveal its main features. The national-patriotic mood was not limited merely by the demand for cultural reforms by the beginning of the revolution. It gradually transformed into the context of new political and socio-economic ideas. At the same time, in the meaning of the national paradigm of the Slavic National Movement, the idea of its moderation or passive opposition actualized drastically. In general, the national paradigm was a specific mixture of political ideas. Political freedom – democracy, social and personal guarantees – took a somewhat secondary place, the struggle for national justice with its moral and cultural principles became dominant. On the eve of the 1848 revolution, western Slavs were involved in modernizing their national ideology. Although this process was an all-European phenomenon and large ethnic units were undergoing self-determination, the spiritual renaissance of the western Slavs had specific regional and ethnic characteristics, thus attracting the political attention of the governments of great empires – the Austrian and the Russian. For Russia, the biggest Slavonic country, the idea of the general Slavonic ethnic unity and the Pan-Slavistic ideology had scientific character and served as a factor of geopolitical interest. Gradually, the idea of Pan-Slavism received a variety of interpretations - from Russophilism to state or tsarophilic Pan-Slavism, and during the «Spring of Nations» and democratic Pan-Slavism. In an attempt to oppose the popularization of political Pan-Slavism, Western national ideologues were forced to look for alternative ways to integrate the centripetal interests of the Austrian Slavs, which was reflected in another supranational conception of Austro-Slavicism.

Keywords: nation, national culture, ideology, empire, Pan-Slavism, idea, democracy, freedom, national ideology, region, ethnos, Russia, Europe, Slavs, foreign policy, geopolitics.

ON THE POLITICAL DIFFERENTIATION OF CZECH SOCIETY AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES. ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE CZECHOSLAVONIC TRADER'S PARTY IN MORAVIA

Pavel Marek

Doctor of Philosophy and Pedagogy; Professor; Professor Emeritus, Department of History, Faculty of Arts, Palacký University, Olomouc, Czech Republic

Email: pavel.marek@upol.cz

Scopus Author ID: 35178301400

<https://orcid.org/0000-0001-7578-0783>

The 1990s represent one of the historical turning points in the character of Czech political partisanship. It brought an end to the existence of honorary political parties as a loose grouping of a narrow class of elites and triggered the beginning of well-organized communities with a solid, mass membership-based internal structure and expansion of their electoral potential by establishing interest affiliate organizations offering benefits to supporting voters. At the same time, the change in the parties' character was accompanied by processes of political differentiation in Czech society as an expression of its modernization and desire to complete national emancipation and the creation of its statehood. The result was the creation of several new political parties and, at the same time, the creation of political camps, which became the foundation of the emergence of the Czech society pillar political structure. With a certain time lag, the processes of political differentiation in Czech society in the first decade of the 20th century were completed by efforts to form Czech professional political parties, comprised of the so-called old urban middle classes, i.e. tradesmen, craftsmen, and merchants. In the initial phase, their founders believed that they could promote their economic interests on the political scene through established civic and socialist political parties. However, quite quickly, the elites of small entrepreneurs abandoned this vision and began to seek to establish a professional trader's political party. In Bohemia, three professional political parties were established in the short period between 1903 and 1909: the Trader's Progressive and Independent Party in Bohemia, the Trader's Party in Bohemia in the Czech Kingdom, and the Czechoslavonic Trader's Party. These were honorary-type organizations or pre-party units that just started searching for their party identity. The failures of the traders' parties in the elections to the Reich Council and the Landtag revealed a weakness in the cooperation tactics. They contributed to the transformation or the disappearance of said parties. The situation in the trader's movement in Moravia was different. The Trader's Party was formed here compared to Bohemia with a slight time lag, but its founders immediately began to form it as a mass political party. The Czechoslavonic Trader's Party in Moravia, founded in 1908 in Prostějov, even though in the short period before the outbreak of World War I, it went through a building phase, is the first successful attempt to create a standard, classical political party in the Bohemian territory. This study reflects its efforts for internal consolidation and integration into the Bohemian party-political system of pre-war Moravia.

Keywords: political party, professional middle classes, tradesmen, political differentiation of Czech society, Moravia, 20th century.

Formulation of the issue. A simplified view of the historical development of political partisanship in the Czech lands reveals the variability of this phenomenon over time. From the beginnings related to the revolutionary events of 1848/9 and the restoration of constitutionality in the Habsburg monarchy in 1861 to the present, political parties have gone through three stages of development, which have their own distinctive features. The phase of honorary-type political parties was replaced by the stage of existence of mass political parties. In the third stage, these modernized types of political organizations are complemented by the emergence of political movements, whose program emphasizes more interest than ideological postulates.

The subject of our interest are the processes of transformation of honorary political partisanship into mass partisanship, which took place at the turn of the 19th and 20th centuries and are associated with the political differentiation of Czech society [Malíř, 2005a, pp. 21–44]. It was a relatively complicated phenomenon. The Czech lands were not politically independent. They formed an

integral part of the Habsburg monarchy and were governed by a governorship, as the highest administrative body. In addition, their territory was not ethnically homogeneous, but nationally mixed. Up to a third of the population was of German ethnicity. Moreover, it was not a national minority, but a politically privileged and advanced group of the population occupying important positions in both economic and political life [Křen]. The German population of the Czech lands was also going through a process of political differentiation, so that parallelly working and essentially autonomous party-political systems on a national basis were emerging in individual countries. Public and political life in the Czech lands was characterized by national tensions and conflicts.

With regard to our topic, we will pay attention only to the process of political differentiation in the majority Czech environment, in Bohemia and Moravia; the situation in Silesia was complicated by clashes between the Czech, German and Polish ethnic groups, and economic and political development in the country was delayed. We cannot explain the reasons for the differentiation

movement in the political spectrum of Czech society only by people's dissatisfaction with the results of efforts to promote national interests achieved by the first Czech civic political parties called the National Party (the so-called Old-Bohemian, founded in 1861) [Cibulka] and National Liberal Party (the so-called Young Czech Party, founded in 1874) [Malíř, 2005b]. It was a manifestation of the final phase of the modern Czech nation forming process in the conditions of the emergence of a modern industrial society, whose goal in the political field was to achieve its own statehood [Kořalka, 1996]. The process of politicisation of society was fundamentally influenced by electoral reforms (in 1882, 1896 and 1907), which resulted in the exchange of the curatorial electoral system for elections under universal suffrage [Krejčí, pp. 45–90].

Until the early 1990s, the political interests of Czech society were represented by five political parties¹. In addition to the civic political parties mentioned above, there were also political organisations of the nobility, the Conservative Estate Party [Georgiev] and the Constitutional Estate Party [Velek]. Although it was an honorary group, small in number and already anachronistic in a democratising modern society, it was still politically influential and survived until the outbreak of the First World War. The fifth political party was the Czechoslovak Social Democratic Workers' Party (founded in 1878) [Kořalka, 2005]. Due to the party's socialistic program, until the early 1990s, the state, elites and a large part of the society had quite some difficulties in coping with its existence.

The processes of political differentiation hit Czech society hard in the 1890s. The processes took place relatively quickly and resulted in the formation of four political camps and the so-called pillar structure of society. Over the course of ten years, a relatively wide network of professional and ideologically oriented political parties emerged in both countries. They developed their activities either only on a provincial scale, or the Moravian associations joined the Czech ones as institutional or ideological factions. The Catholic political camp consisted of two types of a party [Marek, 2005]. The National Catholic Party in Bohemia (founded in 1897) and the Catholic National Party in Moravia (founded in 1896) were groups of conservatively oriented Catholics from the middle and upper social classes, while the Christian-Social Party in Bohemia (founded in 1894) and the Moravian-Silesian Christian-Social Party (founded in 1899) was inspired by the encyclical of Pope Leo XIII. *Rerum novarum* and their base of members consisted of Catholic-oriented workers and the lower middle classes. The socialist camp included the Social Democrats, who in 1911 still constituted a breakaway Social Democratic Czechoslavonic Workers' Party in Austria (the so-called Centralists). Their opponents, the National Socialists, joined the National Czechoslavonic Workers' Party (founded in 1897) [Harna]. The Moravian Brothers quickly merged their National Workers' Party in Moravia (founded in 1898) with the organization in Bohemia (1898). From the future point of view, the establishment of the Czech Agrarian Party (founded in 1899) in Bohemia was

fundamental, which immediately merged (in 1905) with the Czech Agrarian Party for Moravia and Silesia (founded in 1904). Under the motto "The countryside – one family", they gained control over the rural area and the Czechoslavonic Agrarian Party gradually developed into the position of the strongest Czech political group [Rokoský]. Masaryk's political stream of the so-called realists in 1900 constituted a small, but in terms of influence, especially on the more educated sections of the population, Czech People's Party, which in 1905 transformed into the Czech Progressive Party [Kučera, 2005a]. The political current of the so-called progressives also underwent organizational changes. After an episode with the Party of Progressive Socialists (1896 – 1897), they founded the Czech Radically Progressive Party (founded in 1897) and the Czech Constitutionalist Party (founded in 1899). Finally, after the merger of the parties, both wings met in the Czech Constitutionalist Progressive Party (founded in 1908) [Kučera, 2005b]. The followers and progressives of the Young Czech Party in Moravia followed different political paths. Their political parties worked on a provincial principle. Followers of the Young Czech Party founded the People's Party in Moravia (founded in 1891), from which the People's Party in Moravia (the so-called Bulín's Party) got separated in 1913 [Malíř, 2005c]. The progressive movement in Moravia after the episode with the so-called Young Moravia (1896 – 1897) resulted in the constitution of the Progressive Party in Moravia (founded in 1907), which quickly converged with the People's Party and the development resulted in 1908 in founding the People's Progressive Party in Moravia [Malíř, 2005d].

Study objectives. The above outlined process of the political differentiation of Czech society, which, in terms of time, falls into the period of the so-called extended 19th century, is not complete. Although it resulted in the emergence of a relatively wide range of new political parties, complementing older party entities, there were still certain social groups or classes that were not satisfied with the results of the political differentiation process. Even in this wide spectrum, they could not find speakers and advocates for their interests. Frustration with the impossibility of finding a political entity willing to promote a specific program of these population sections was reflected in the call for the establishment of other political parties. There was a strong voice, especially from the members of the so-called old city middle class, i.e. tradesmen, craftsmen and merchants. Since the beginning of the 20th century, we can note attempts to constitute a professional political party associating members of this productive and social category.

Historical research on the issue of the middle classes, their composition, life and role in society in the Czech environment lags behind in the long run [Hlavačka, p. 254], however, their importance is not to be overlooked [Machačová-Matějček, pp. 213–268]. Although we cannot base this claim on more accurate statistical data, the partial findings are eloquent. The middle classes made up 15–20% of the Czech lands' population before World War I

¹ In the notes concerning individual political parties, we intentionally refer to the synthesising work of Malíř, J. - Marek, P., *Political Parties* (2005), as the authors of the articles reflect the basic historical features

of the development of these parties and, at the same time, provide a comprehensive list of archival and printed sources and literature, which allow researchers to further study the issue.

[Hlavačka, p. 253]. From this number, the number of tradesmen, craftsmen and merchants can be estimated at up to 1 million [Podstata středního stavu a středostavovské politiky, zvláště živnostenské, 1910]. The economic base of the Czech nation consisted of handicraft production, retail and services; the other half of agriculture [Hlavačka, p. 398]. It is therefore understandable that, thanks to electoral reforms, the entry of a certain part of this population mass into political life aroused political party elites' interest in its organizational support. The traditional political base of tradesmen and merchants was represented by the National Liberal Party in Bohemia and the People's Party in Moravia. However, the introduction of universal suffrage also activated most of the newly established political parties in the struggle for acquiring small and artisanal entrepreneurs, which established special satellite, affiliated organisations for this class [Marek, 1996, pp. 30–45]. The result of these efforts was the organisational-political fragmentation of the class of tradesmen and merchants, which was complemented by efforts to constitute a new professional trader's party without any ties to existing political parties.

Our contribution evokes attempts to establish a professional trader's party, which we reflect on in the years before World War I in the Czech lands. We pay main attention to the political party of the Czechoslovak Trader's in Moravia, which we perceive as the first successful attempt to build a classic mass political party of the urban middle class, i.e. a social group classified as the so-called old middle class. Given the overall organisational fragmentation of tradesmen and merchants, which included a relatively strong tendency to resign from politics and the creation of non-political organisations based on trade regulations and federal law, and the short time to the outbreak of World War I, which, de facto, interrupted political life in the Czech lands, the party remained undeveloped, in the founding phase of its development. Nevertheless, we perceive its establishment as an important stage in the process of pre-war political differentiation of Czech society and, at the same time, we see it as one of the basic building stones of the future post-war Czechoslovak Trader's Party, which formed an integral part of the party-political system of the first Czechoslovak Republic (1918 – 1938). Although it was not one of the key political parties for which we consider the "Five Parties", at the same time, it also has its place and importance in the system of Czechoslovak interwar democracy [Marek, 1995; Kárník, pp. 311–320; Harna, pp. 121–124].

Analysis of sources and literature. The legal order of the Habsburg monarchy considered political parties to be subjects of private law. Therefore, it did not impose on them the obligation to document their activities and archive documents. The consequence of this fact in the Czech environment is the absence of archival funds of political parties. If evidence of their activities has been preserved, it is a torsion of party archives. They are usually stored in the personal funds of party officials, deputies or other important members. For the trader's political movement, i.e. its professional political party, none of the mentioned types of archive funds has been preserved. That is why we are forced to base our research on printed sources, primarily on the party press. A key source for us is the weekly *Zpravodaj* (eng. *Newsletter*, later renamed the

Živnostenský zpravodaj, (eng. *Trader's Newsletter*) as the central press body of the Czechoslovak Trader's Party in Moravia, which was published throughout the party's existence and allows us to monitor both its genesis and activities until World War I. Given that the party leaders were also involved in the professional political parties in Bohemia, *Zpravodaj* (Newsletter) makes it possible to reflect on the situation throughout the Czech lands. The periodicals of the Czechoslovak Trader's Party, the *Československý deník* (Czechoslovak Daily) and later the *Moravský deník* (Moravian Daily) published in the interwar period are also a rich source of information. With regard to the fact that it was the successor party's press body, the newspaper editors were turning to the history of their predecessor and to the issue of politicisation of the Czech professional trader's movement quite regularly and published a number of historical excursions and memories of the party and activities of the party's founders from the years before the war. We work critically with the party press as a historical source. The historiography of the politicisation of the Czech trader's movement is relatively poor. The topic can be described as more or less overlooked. The reasons can be found in the mentioned problems with the source base for research and in the fact that the role of tradesmen political parties in the Czech party-political systems was marginal. In the reality of the pre-war environment, they were actually only looking for their identity. On the other hand, it cannot be overlooked that the parties completed the form of these systems and the reflection of the political thinking of small entrepreneurs as a social class is indispensable for understanding the role of the middle classes in society [Machačová-Matějček]. The historiographical reflection of Czech political partisanship, including analyses of the society political differentiation processes in the period before World War I, has moved forward qualitatively and quantitatively since the early 1990s and is of interest to both historians and political scientists. In this case, we refer to monographs, anthologies and journal studies cited in a collective monograph prepared by J. Malíř and P. Marek [Malíř – Marek, 2005].

Research results. The establishment of the political parties of the Czech traders was preceded by several years of discussion about the politicisation of the trader's movement. It basically divided small entrepreneurs into three opinion groups (supporters, opponents, indifferent) and gained in intensity always in connection with the results of the provincial and imperial elections, in Moravia especially in 1905 – 1907 [Anděl; Pastyřík; Mlčoch, 1924]. The vast majority of tradesmen and merchants rejected the establishment of a professional political party. They feared that political involvement would negatively affect their clients and harm them economically. They preferred to join organisations established on the basis of the Trade Act (trade associations and merchant bodies), or interest groups (associations). They relied on the fact that the provincial unions of trade associations and merchant bodies were able to enforce their demands at the provincial and national levels thanks to ties to existing civic political parties. Supporters of the establishment of the professional political party did not reject the creation of non-political organisations, however, the results of the elections pointed to the fact that there was a minimum of tradesmen among the elected deputies, i.e.

that they were exclusively members or candidates of established political parties, arguing in favour of politicising the trader's movement. They claimed that the elected deputies primarily defended the interests of their parties, and not primarily the tradesmen and merchants. They wanted to establish a professional political party that would eliminate this fact. They believed that the formation of a professional political party would free tradesmen and merchants from the dependence on civic and socialist parties, help eliminate their organizational fragmentation, and ensure the size of this social class (in connection with elections) would ensure its competitiveness on the political scene. The emergence of political professional parties can be described as the victory of the minority current trader's movement.

We consider the establishment of the Czech Progressive and Independent Trader's Party to be the first attempt to form a professional tradesmen's political party. It appeared in the party-political system of Bohemia only for a short period, in 1903 – 1907. It was an honorary-type political party (or a pre-party organisation), whose members came mainly from the territory of southern Bohemia, although its ambitions extended to expanding its scope throughout the country. The party presented the economic program of the Czech traders [Živnostenský program, pp. 7–17]. The main goal of its activity was to gain the representation of tradesmen at the Czech Landtag and the Reich Council in Vienna through deputies professionally associated with the small producers, but their political profile (i.e. belonging to a political party) was not yet a decisive criterion for their nomination. A certain partial shift in the direction of constituting a classical political party was the existence of the Bohemian Trader's Party in the Czech Kingdom in 1905 – 1907, which managed to gather the tradesmen in Central Bohemia. Also in this case, it was an honorary-type party, which had already resigned from the headquarters of the local federal-based organisation and its basic components were free associations, but from a programme and tactical point of view, it did not exceed the scope of an organisation focused on enforcing economic requirements of small entrepreneurs through cooperation with existing civic political parties (Kuchynka; K naší organizaci, 1905]. From a formal point of view, the Czechoslavonic Trader's Party in Bohemia came closest to the typology of the modern mass political party in 1909 – 1914, which, however, permanently solved basic existential problems and did not develop major political activities.

Regardless of all the limits associated with the duration and functioning of the Czechoslavonic Trader's Party in Moravia (1908 – 1914), we consider this organisation to be the first classical political party to operate in the Czech area. Its establishment in Prostějov appears to be the result of the organisational work of the local Association of Tradesmen and especially the agitation of the magazine Zpravodaj (Newsletter), the press body of the District Union of Trader's Associations, in the years 1905 – 1908. The newspaper office was then led by the accountant of the local Credit Union, 25-year-old trained basket maker Rudolf Mlčoch (1880 – 1948) [Rudolf Mlčoch]. On the pages of the periodical, he promoted the idea of establishing a professional trade union political party as a spokesman for the interests of small craftsmen, tradesmen and merchants. He pointed to

the fact that existing political parties, posing as their advocates, allegedly did not fulfil this role.

The fact that the party was formed outside the natural centres of Moravian political happenings [Malíř, 1982; Malíř, 1985, pp. 115–116] in Prostějov, was not a coincidence. After the transition of self-government into the hands of Czech representatives (1892), the city went through a period of all-round development [Marek, 1999] and became one of the economic, social and cultural Moravian centres of richly developed small-scale production [Marek, 1989]. The political and social activities of middle class members also reflected this fact. A group of capable and ambitious organizers (e.g. Václav Beck Jr., Ignác Streck, Jaroslav Babička, Ferdinand Foltin, etc.) gathered on the premises of the Industrial Union [Novák] and the District Union of Traders' Associations, later grouped in the Trader's Association, purposefully and determinedly following the idea of constituting a professional political party. The agitation on the Zpravodaj (Newsletter) pages was complemented by organising numerous meetings of tradesmen and people's camps, especially in the Prostějov region. Their aim was to convince the participants of the need to obtain the representation of tradesmen at the Landtag and the Imperial Council. The only path leading to it was to create their own professional political party. The later, First Republic partisan tradition complemented this motivation and extended it with the words of the deputy and later President, T.G. Masaryk, at the Imperial Council in Vienna on April 9, 1908, when he declared that tradesmen must establish their own political party in the same way as agrarians and workers [Mlčoch, 1923]. This was supposed to be not only the current, but also the last call for the organisers. The subjective factor that anchored the party in Prostějov was the personality of the mentioned R. Mlčoch. He was not only an ambitious, but also an organizationally capable, hard-working and purposeful man who was determined to establish the party and was able to involve his co-workers.

The Czechoslavonic Trader's Party was established in two time phases. The district trader's conference on April 20, 1908 in Prostějov with the participation of about a hundred confidants from the political districts of Prostějov and Olomouc can be considered as a preparatory congress. The participants discussed the drafts of basic party documents and elected an interim provincial executive committee of the party led by V. Beck Jr. and the provincial confidant of the party, R. Mlčoch [Mlčoch, 1928]. They founded the political party de facto. However, they realized that they were participants in a local, provincially limited event, while their ambitions extended to the scope of the organisation within the whole Moravia. Therefore, the elected bodies were instructed to prepare a new, constitutive congress of the party in a short time, this time with the participation of delegates representing all major Moravian trade centres. After an eight-month relatively very intensive agitation campaign and using, inter alia, the tradesmen's desires to guarantee old-age and disability insurance of professional middle classes of the population of expanding the party as the idea for the party's expansion, the congress was held again in Prostějov on January 3–6, 1909. The traders' press cheered on the transformation of the organisation offering membership to

tradesmen and merchants from all over Moravia, however, the publicly published statistical data on the party's membership base are relentless: confidants represented about 2,000 members grouped in 40 local associations from the Central Moravia region and a few other localities (Vsetín, Královo Pole). Therefore, the old-new leadership was also given the task not only to strengthen the party internally, but especially to expand the field for its action. The presence of guests such as Josef Václav Najman (1882 – 1937) [Marek, 1997; Jakubec, 2007; Beneš, 1932] and Antonín Karel Mrha (1875 – 1947), representing the Trader's party in Bohemia at the congress, offered one of the possibilities. However, despite the absence of reliable data on the party's number of members, we can say that until the war, its base did not exceed 3,000 members. It also penetrated into other Moravian regions, but the core of the organisations was located in Central Moravia. In the party tradition, the party's foundation date was firmly connected with April 20, 1908 [Marek, 1983].

We have identified the Czechoslavonic Trader's Party as the first modern party unit in the history of the trader's movement. From the organisational point of view, it had the classical structure of a mass political party (basic, district, regional, provincial organizational articles) [Organizační řád, 1908]. It differed from other parties of this type only in the absence of a satellite system of affiliated organisations. This was related to the initial phase of forming the party, when a small circle of officials at headquarters put all their efforts into founding local organisations in individual Moravian regions and did not have the time and strength to create other components, but also to the current programme rejection of the self-help cooperative movement. The party considered them as competitive businesses weakening the position of independent small entrepreneurs.

However, we consider the party's programme a major breakthrough in the current development of the politicisation of the traders' movement. In comparison with all other programme documents created on the basis of political and non-political professional organisations, the party for the first time crossed the line of close interest in economic issues related to tradesmen and merchant entrepreneurship and also took a position on national, political, social and cultural development of the nation and the whole Czech society. With this step, the party reached a level comparable to other political parties, which offered their membership base the defence of all interests and needs, not just economic ones. It opened up space for the potential possibility of having those tradesmen and merchants, who were not satisfied with the poor programme and thus joining civic and socialist political parties, to join the party. Although articles of this nature take the form of brief propositions in the programme and the document, as a whole, lags far behind to comparable materials at the same level (enumeration of requirements, absence of philosophy, postulates without explanation), it is undoubtedly a step towards fulfilling the standard of a political party [Osнова programu, 1908].

The change in the nature of the party's programme rules was markedly reflected in the content of the central party periodical, which was the weekly Zpravodaj (Newsletter). Compared to other politically and non-politically oriented newspapers of the traders' movement,

it began to change rapidly. It was founded in 1905 from a purely class-oriented periodical, dealing only with economic issues affecting the entrepreneurship of tradesmen and merchants (this topic remained) and changed into a classic political paper which, to a limited extent, was following and critically commenting on Czech politics, events in society and later, before the war, also events in the world, i.e. in the Habsburg Monarchy and its neighbourhoods.

The results of the study of the party's internal life in the context of its provincial Moravian party-political system involvement before World War I, show that its activities significantly affected the reaction of political parties and the traders' movement to its establishment. In both cases, it was not favourable. None of the political parties (Social Democratic, National-Social, Agrarian, People's/People's Progressive, Catholic-National, Christian-Social) evaluated its creation as a positive step towards satisfying the population's political and economic interests and all responded by creating their own traders' satellite organisations. With this measure, they faced the danger of small entrepreneurs leaving their parties and weakening their own membership base. Subsequently, they argued that the professional political party did not actually have its own *raison d'être* within the trader's movement. With the exception of agrarians, all political parties rejected the professional principle of the trader's party organisation [Marek, 1984a].

This negative attitude found concrete expression in the preparations for and during the elections to the Imperial Council and the Moravian Landtag in 1911 and 1913 [Marek, 1984b]. For the first time in the history of the Czech trader's political movement, the the Czechoslavonic Trader's Party in both cases drew up its own candidate list, exclusively including only its members. However, attempts to find a partner willing to form a coalition were not successful. When the party found a partner in the provincial elections, the People's Progressive Party, it turned out that the offer of cooperation was not sincere, but it was part of a strategy aimed at liquidating or weakening of the trader's party. The number of votes that voters cast for its candidates is dismal. In the imperial elections of 1911, they received a total of 3,005 votes (for comparison, Catholics 128,072, Social Democrats 91,881, Agrarians 64,637, People's Progressive 21,529). None of the mandate candidates was shortlisted. In the second elections round, the party supported some Agrarians or members of the People's Progressive Party [Výsledky říšských voleb, 1911]. In the provincial elections, the party introduced three candidates for the mandate [Kandidátní listina, 1913]. One of them eventually withdrew his candidacy and the other reconsidered it and participated in the elections as a non-party supporter. In the end, only R. Mlčoch ran for the party, who succeeded in the first election with 577 votes and lost to the popular progressive František Šery by four votes in the second ballot with 735 votes [Politika msty, 1913].

In the case of the reaction of the professional trader's movement to the party's establishment, the criticism of its formation is not as clear as it was for political parties, as there were supporters of the establishment of a professional trader's political party, but also from formal, very reluctant consent expressions of

some central professional institutions (more pronounced in Bohemia than in Moravia), it is clear that it was accepted as a reality, but without any enthusiasm.

The organisation's leadership, in which R. Mlčoch maintained an active and self-sacrificing leadership position, in response to the adversity encountered by the party's establishment, wanted to prove, in spite of everything, that its existence not only makes sense but can also become an influential and competitive force, both within the trader's movement itself and between established political parties. Therefore, it paid priority attention to the party's apologia and agitatedly defended it within both professional and political organisations. However, the party considered building its own strong and functional organisational structures to be the most effective weapon. The party entered political events in Moravia only to a limited extent, rather at the local than the provincial level, trying to get positions in trade organisations (unions, business bodies, associations, cooperatives), administrative bodies (district road committees) and in self-government (municipal committees, city councils). The party had certain difficulties to assert itself in communal politics, yet it was represented in several municipal committees (e.g. Holešov, Litovel, Rosice, Fryšták, Dolany, Doloplazy, Brodek u Prostějova, etc.).

The penetration into the mentioned structures was accompanied by organising meetings, conventions and people's camps, which, in addition to agitation and propaganda on the pages of their own press, seem to be the most significant feature of the party's entry into public affairs. The party management used them as an activity to recruit new members, strengthen existing organisations and gain voters, and connected them with the presentation of their programme postulates. Most of the resolutions adopted at these assemblies went to the party's membership base. However, some of them were sent by the organisers to the central trader's institutions, selected imperial and provincial deputies of other political parties who had a reputation as advocates of traders' interests, or

directly to the Moravian Landtag or the Provincial Trader's Council. In June 1912, on the initiative of the party's leadership, a Working Body for Trade and Merchant Affairs was created on its premises, the task of which was to evaluate the actions of council committees in areas related to trade and merchant issues, monitor government policy and the performance of Czech deputies. The conclusions of this committee in the mentioned areas of interest can be called critical [Marek, 1983].

Research conclusions. The analysis of the political differentiation issues in Czech society at the turn of the 19th and 20th centuries showed us that the time limit of this process, traditionally associated with the period of the 1890s, should be extended to the outbreak of World War I. At the beginning of the 1910s, after several years of the trader's movement leaders discussing about the optimal model of organisation and tactics in defending professional interests and demands led to the first attempts to establish political parties with a membership base consisting exclusively of members of the so-called old middle class, i.e. tradesmen, craftsmen and merchants. The party elites of these organisations saw the meaning of the existence of these components in the design of a quality professional economic programme, which would be promoted at the Vienna Imperial Council and Landtags by deputies professionally linked with small-scale production, but by members of civic and socialistic political parties who show interest in the traders' economic programme and in its advocacy. The organisations themselves did not want to enter political life. Only practical experience convinced them of the unreality and unproductiveness of such a tactical approach and hence they re-evaluated the organisational forms, the programmes were modified in terms of their enrichment with the definition of ideological, political and cultural direction and the adoption of a new strategy of political behaviour. These changes were the sign of completing the process of the search for the professional trader's political party identity and its transformation into a standard mass political party.

References

- Anděl, K., 1928. Hnutí pro politickou organizaci živnostenskou před rokem 1908, *Československý deník*, r. 10 (24), č. 85, 21. dubna, s. 2.
- Beneš, A. J. (ed.), 1932. *J. V. Najman: jeho život a veřejná práce: 1882 – 1932*, Praha: b. n., 170 s.
- Cibulka, P., 2005. Národní strana, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 109–138.
- Georgiev, J., 2005. Strana konzervativního velkostatku, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 59–86.
- Harna, J., 2005. Česká strana národně sociální, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 395–412.
- Harna, J., 2012. Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská, Pánek, J. (ed.), *Akademická encyklopedie českých dějin*, sv. 3, Č/2, Praha: Historický ústav, s. 121–124
- Hlavačka, M. a kol., 2014. *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, 1, Praha: Historický ústav, 478 s.
- Jakubec, I., 2007. A. Krofta, J. V. Najman, J. Urban. Tři podnikatelské osudy, Na pozvání Masarykova ústavu, Praha: Masarykův ústav - Archiv AV ČR, r. 3, s. 102–109.
- K naší organizaci, 1905. *Středočeský živnostník*, r. 4, č. 24, 11. června, s. 2–3.
- Kandidátní listina politické strany živnostenské, 1913. *Živnostenský zpravodaj*, r. 9, č. 20, 17. května, s. 1.
- Kárník, Z., 2002. *České země v éře První republiky (1918 – 1938). Díl druhý. Československo a České země v krizi a ohrožení (1930 – 1935)*, Praha: Libri, 577 s.
- Komunální program politické strany českého živnostnictva na Moravě, 1908. *Zpravodaj*, r. 4, č. 19, 9. května, s. 1–2.
- Kořalka, J., 2005. Československá sociálně demokratická strana dělnická, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 213–239.
- Kořalka, J., 1996. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815 – 1914: sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Praha: Argo, 354 s.
- Krejčí, O., 1994. *Kniha o volbách*, Praha: Victoria Publishing, 353 s.
- Křen, J., 1986. *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780 – 1918*, Praha: [s. n.], 248 s.

- Kučera, M., 2005a, Realisté, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 373–393.
- Kučera, M., 2005b. Pokrokováři, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 313–340.
- Kuchynka, B., 1927. Vývoj živnostenské organizace na Kladně a historie Středočeského živnostníka, *Středočeský živnostník*, r. 25, č. jubilejní číslo, 5. června, s. 5–17.
- Machačová, J., Matějček, J., 2010. *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914*, Praha: Karolinum, 494 s.
- Malíř, J., 1982. Politizace českého živnostenského hnutí na Moravě do roku 1909, *Časopis Matice moravské*, r. 101, č. 1, s. 293–299.
- Malíř, J., 1985. *Vývoj liberálního proudu české politiky na Moravě. Lidová strana na Moravě do roku 1909*, Brno: UJEP, 226 s.
- Malíř, J., 2005a. Systém politických stran v českých zemích do roku 1918, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 17–57.
- Malíř, J., 2005b. Národní strana svobodomyšlná v Čechách a Lidová strana (pokroková) na Moravě, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 139–199.
- Malíř, J. 2005c. Moravská strana lidová, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 201–212.
- Malíř, J., 2005d. Pokrokové hnutí na Moravě, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 201–212.
- Marek, P., 1995. *Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská v politickém systému ČSR v letech 1918 – 1938*, Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 167 s.
- Marek, P., 2005. Český politický katolicismus a katolické strany, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 255–311.
- Marek, P., 1989. K otázce politizace živnostenského hnutí a vzniku prostějovského živnostenského centra, *Zpravodaj Muzea Prostějovska*, r. 9, č. 1, s. 1–20.
- Marek, P., 1997. K politickému profilu Josefa Václava Najmana, *Východočeské listy historické*, r. 11–12, s. 35–43.
- Marek, P., 1983. K založení živnostenské strany na Moravě, *Časopis Matice moravské*, r. 102, č. 1–2, s. 55–70.
- Marek, P., 1996. *Politicko-organizační aktivity českých městských středních vrstev v letech 1918 – 1938*, Olomouc: Univerzita Palackého, 219 s.
- Marek, P., 1999. Prostějov v letech 1848 – 1918, *Prostějov. Dějiny města*, 2, Prostějov: Městský úřad, s. 7–68.
- Marek, P., 1983. Příspěvek k historii živnostenské strany na Moravě v l. 1909 – 1911, *Časopis Matice moravské*, r. 101, č. 3–4., s. 226–244.
- Marek, P., 1984a. Příspěvek k problematice politické struktury Moravy před 1. světovou válkou, *Zpravodaj Muzea Prostějovska v Prostějově*, č. 2, s. 1–9.
- Marek, P., 1984b. Volební zápasy živnostenské politické strany na Moravě v l. 1911 – 1913, *Časopis Matice moravské*, r. 102, č. 3–4., s. 291–311.
- Mlčoch, R., 1928. Dvacet let založení živnostenské strany, *Československý deník*, r. 10 (24), č. 95, 21. dubna, s. 1.
- Mlčoch, R., 1923. Prof. Dr. Masaryk pro založení živnostenské strany, *Československý deník*, r. 5 (19), č. 77, 1. dubna, s. 1.
- Mlčoch, R., 1924. Začátky živnostensko-středostavovské strany, *Československý deník*, r. 6 (20), č. 132, 5. června, s. 1.
- Novák, F., 1933. Prostějov kolébkou ŽOS, *Moravský deník*, r. 28, č. 93, 20. dubna, s. 5.
- Organizační řád politické strany českého živnostnictva na Moravě, 1908. *Zpravodaj*, r. 4, č. 18, 2. května, s. 2–3.
- Osnova programu politické strany českého živnostnictva na Moravě, 1908. *Zpravodaj*, r. 4, č. 17, 25. dubna, s. 2–3.
- Pastyřík, J., 1933. Naše začátky, *Moravský deník*, r. 28, č. 93, 20. dubna, s. 1–2.
- Podstata středního stavu a středostavovské politiky, zvláště živnostenské, 1910. *Maloživnostník*, r. 2, č. 12, 1. října, s. 1–3.
- Politika msty zvítězila, 1913. *Živnostenský zpravodaj*, r. 9, č. 28, 7. července, s. 1.
- Rokoský, J., 2005. Agrární strana, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 413–441.
- Rudolf Mlčoch, *zakladatel živnostensko-obchodnické strany středostavovské. 1880–1930*, 1930. Olomouc: Živnostenský závod tiskařský a nakladatelský, 94 s.
- Velek, L., 2005. Strana ústavověrného velkostatku, Malíř, J. – Marek, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*, 1. *Období 1861–1938*, Brno: Doplněk, s. 87–108.
- Výsledky říšských voleb na Moravě, 1911. *Zpravodaj*, r. 7, č. 26, 17. června, s. 1–2.
- Živnostenský program pokrokového, programového a neodvislého živnostnictva, 1904. *Prvý manifestační sjezd neodvislého pokrokového a programového živnostnictva v Českých Budějovicích*, České Budějovice: vl. n., s. 7–17.

SUMMARY

ПРО ПОЛІТИЧНУ ДИФЕРЕНЦІАЦІЮ ЧЕСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА МЕЖІ XIX ТА XX СТОЛІТЬ. СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ У МОРАВІЇ

prof. PhDr. PaedDr. Павел Марек, Ph.D

почесний професор кафедри історії, філософський факультет, Університет Палацького в Оломоуці, Чехія

Дев'яності роки XIX століття в історії чеської системи політичних партій – один з ключових періодів, протягом якого змінювався їх характер. Закінчився період існування партій нотаблів як вільного угруповання вузького класу еліт. Почали виникати добре організовані об'єднання з жорсткою внутрішньою структурою, які спиралися на масову членську базу та розширяли свій виборчий потенціал шляхом створення асоційованих

організацій за інтересами, що пропонували вигоди й прихильним виборцям. Цю зміну характеру партій супроводжували процеси політичної диференціації чеського суспільства як вираження його модернізації та прагнення до повної національної емансипації та створення власної державності. В результаті з'явилася низка нових політичних партій і водночас утворилися політичні табори, які стали основою пілларізації чеського суспільства. З певною затримкою процеси політичної диференціації чеського суспільства в першому десятилітті ХХ століття завершилися зусиллями щодо формування станових політичних партій чеських т. зв. старих міських середніх прошарків – дрібних підприємців, ремісників, торговців. Спочатку їх засновники вважали, що свої економічні інтереси на політичній сцені вони просуватимуть через традиційні громадянські та соціалістичні політичні партії. Проте досить швидко еліти дрібних підприємців відмовились від цього бачення та почали докладати зусиль для створення станової політичної партії. За короткий період часу (1903 – 1909 рр.) в Богемії було створено три станові політичні партії: Партія прогресивних і незалежних чеських підприємців, Чеська партія підприємців у Королівстві Богемія та Партія чесько-слов'янських підприємців і торговців. Це були організації елітного типу або протопартійні утвори, які свою партійну ідентичність тільки шукали. Невдачі партій підприємців на виборах до Імперської Ради та земського парламенту виявили слабкість тактики співпраці та сприяли трансформації або припиненню існування згаданих партій. Ситуація в русі підприємців у Моравії була іншою. Станова політична партія підприємців тут сформувалася хоч і з невеликою затримкою порівняно з Богемією, проте засновники відразу ж почали створювати її як масову політичну партію. Політична партія чесько-слов'янських підприємців у Моравії, заснована в 1908 році в Простейові, незважаючи на те, що протягом короткого періоду перед початком світової війни перебувала у фазі будівництва, є першою успішною спробою створення стандартної, класичної політичної партії в чеському просторі. Дослідження відображає її зусилля щодо внутрішньої консолідації та інтеграції до чеської партійно-політичної системи довоєнної Моравії.

Ключові слова: політична партія, середні суспільні стани, підприємці, політична диференціація чеського суспільства, Моравія, ХХ століття.

УТВОРЕННЯ РЕФОРМАТСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО ОКРУГУ В МЕЖАХ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ

Ферков Клаудія-Штефанія Олександрівна

аспірантка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: klaudiiia.ferkov@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6673-8046>

Угорські реформатські громади Закарпаття після Першої світової війни та державно-адміністративних змін опинилися у ситуації повної відірваності від керівництва Реформатської церкви. Ситуація невизначеності негативно впливала на загальні настрої угорського населення, незважаючи на конфесійну належність. У середовищі активістів Реформатської церкви, які залишилися на території новоствореної Чехословаччини, сформувалося два табори щодо майбутнього реформатських єпархій Підкарпатської Русі. Одні, серед них новообраний єпископ Цінке, розглядали можливість приєднання закарпатських єпархій до Словацького Притисянського церковного округу. Інші – висловлювалися за відокремлення й утворення самостійного церковного округу в межах Підкарпатської Русі. Урядові кола «заохочували» саме цей варіант. Процес організаційного та інституційного оформлення Реформатського церковного округу Підкарпатської Русі розпочався практично після Сен-Жермена і Трианона та завершився тільки у 1923 році. Взаємовідносини Реформатської церкви з державою залишалися складними і напруженими. Держава відкрито не обмежувала автономні права церкви. Втім, залишалося ряд проблем, які стали причиною конфліктів: питання громадянства церковних урядників та вчителів, виплата конгруа та обіцяних державних субвенцій, статус церковних шкіл, мова навчання у церковних школах, національно-конфесійна належність учнів церковних шкіл тощо. Не влаштовувала владу і кандидатура обраного єпископа Реформатської церкви Підкарпатської Русі Б. Бертока. Впродовж майже цілого десятиліття влада де-юре визнавала статус Реформатського церковного округу Підкарпатської Русі, але не визнавала статус Бертока як обраного голови церкви.

Ключові слова: Реформатська церква, кальвінізм, пресвітеріат, Підкарпатська Русь, Берток, Ком'яті.

Постановка проблеми. Про угорську Реформатську церкву можна говорити починаючи з 1567 року, коли загальне зібрання – Синод, представників реформатських парафій і округів в місті Дебрецен прийняв Другий Гельветський символ віри¹. Тобто це є початок діяльності угорської Реформатської/Кальвіністської церкви. На той час сформовано 5 церковних округів, які були розпорознені на теренах роз'єднаної на три частини Угорщини [Kósa, 2016, 114. old.]. Тільки в 1881 р. відбулося об'єднання в єдину Реформатську церкву Угорщини (Magyarországi Református Egyház). Вірники-кальвіністи закарпатських комітатів належали до різних церковних округів: Ужанська реформатська єпархія – до Притисянського церковного округу, Березька, Угочанська та Мараморська єпархії – до Затисянського округу.

Із крахом Австро-Угорської монархії Реформатська церква Угорщини розпалася, вірніше була розпорознена у новостворених країнах (Чехословаччина, Румунія, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців). Процес оформлення структур Реформатської церкви в цих країнах був тривалим і складним. По-різному реагували уряди держав на прагнення лідерів Реформатської церкви – спочатку залишитися у структурі Реформатської церкви Угорщини, а згодом утворити самостійну церковну організацію вже у нових умовах. Складним була

ситуація реформатських єпархій Підкарпатської Русі. Невизначеність щодо юридичного підпорядкування та статусу самих священників і вчителів реформатських шкіл зберігалася ціле десятиліття.

Мета дослідження – показати процес утворення окремого реформатського церковного округу у межах Підкарпатської Русі. Спробуємо наголосити на тих питаннях, які стали причинами конфліктів між владою та лідерами Реформатської церкви напередодні та вже після організаційного оформлення церковного округу.

Стан вивчення проблеми. Історіографія Реформатської церкви Закарпаття/Підкарпатської Русі висвітлена в історичній літературі недостатньо. Тема однозначно є актуальною і її вивчення є потрібним, але через обмеженість джерел та інші причини вітчизняні дослідники майже не звертаються до неї. Проблематика частково висвітлена у працях зарубіжних дослідників та одиничних угорськомовних вчених України.

Серед робіт, які можуть служити підмогою для вияснення тих чи інших аспектів історії Реформатської церкви міжвоєнного періоду, можемо назвати монографію Фріца Пеєра-Мюллера [Peyer-Müller, 1995]. Автор описує реорганізацію реформатських церковних інституцій у чехословацьку добу, подає біографічні характеристики відомих діячів церкви тощо. Про окремі реформатські громади сказано не багато. Ця робота на сьогодні залишається єдиним

¹ Затверджений у 1564 році, автор – швейцарський теолог Г. Буллфінгер

комплексним дослідження з проблеми.

Про Реформатську церкву та її проблеми у складі Чехословаччини серед перших написав коротке дослідження Золтан Чома́р [Csomár, 1940]. Праця тенденційна і навіть сама назва дає зрозуміти, що автор різко критикує чехословацьку політику щодо реформатів та угорської національної меншини. Про розвиток каритативної діяльності в межах Реформатської церкви пише Вілліам Гало [Galo, 2017]. Загальна характеристика угорських церков в Чехословаччині стала предметом вивчення Імре Молна́ра [Molnár, 1998, 207–237. old.], а коротку історію Березької реформатської єпархії написала Крістіна Фодор [Fodor, é.n., 30 old.]. Серед нових досліджень з історії Реформатської церкви Закарпаття міжвоєнного двадцятиріччя варто згадати праці Бели Гаршані [Harsányi, 2014, 89–106. old.; Harsányi, 2016, 24–34. old.], які побудовані на широкій джерельній базі. Попри наявність низки праць, насамперед угорськомовних, у вітчизняній історіографії бракує вагомих досліджень з проблематики.

Отже, цілеспрямоване вивчення та написання комплексної історії Реформатської церкви Підкарпатської Русі ще чекає на свого дослідника.

Серед джерел до вивчення проблеми можна виокремити матеріали тогочасної преси, протоколи церковних синодів, засідань пресвітеріату церковних громад, окружних зборів, виступи депутатів в парламенті тощо.

Виклад основного матеріалу. На момент розпаду Австро-Угорської монархії вірниками Реформатської церкви Угорщини (офіційна назва кальвіністської церкви) були 2 млн 800 тис. осіб, переважно угорської національності.

Внаслідок укладення Сен-Жерменського та Тріанонського договорів Угорщина втратила значні території. До новоствореної Чехословаччини відійшла територія площею в 63 тис. км² з населенням 3,5 млн. чоловік, з них 1 млн 72 тис. угорців [Romsics, 2010, 104. old.]. Отже, в результаті були розділені території реформатських єпархій. До Чехословацької республіки відійшли три єпархії, а це 217 тисяч осіб, з них 200 тисяч угорців.

Державно-територіальні зміни спричинили хаос у середовищі реформатських громад Закарпаття та лідерів Реформатської церкви. Зі згоди країн Антанти 12 січня 1919 року чехословацькі війська увійшли в Ужгород [Закарпаття, 2010, с. 101–112]. На початку травня 1919 р. спільне засідання пражівської, ужгородської та хустської руських рад створили Центральну Руську Народну Раду і проголосили про приєднання краю до Чехословаччини. Тобто, на початок літа окреслився майбутній державно-політичний статус Закарпаття. В листопаді Сен-Жерменський договір був ратифікований Чехословаччиною [Хроніка, 2011, с. 43].

Вже з перших місяців чеської окупації були труднощі із фінансуванням церковних парафій та шкіл, виплати зарплат священикам, вчителям, тощо. У багатьох громадах почали збирати пожертви для утримання своїх священиків та вчителів церковних шкіл. Юридично реформатські громади і єпархії Закарпаття підпорядковувалися ще Реформатській

церкві Угорщини та її єпископу, але фізично підтримувати зв'язки було вже неможливо. В самій Угорщині ситуація була невтішною: буржуазно-демократична революція жовтня 1918 р., пролетарська революція 1919 р., румунська окупація тощо. Фактично звичне церковно-релігійне життя було паралізоване.

Вкрай напруженими були відносини Реформатської церкви та чехословацької влади. Уряд ультимативно вимагав розірвати відносини з керівним органом реформатів в Угорщині [Radvánszky, 2000, 8. old.].

Реформатська церква на теренах Чехословаччини в цілому та Підкарпатської Русі зокрема пройшла складаний шлях до організаційного оформлення та ще важче було досягти визнання самостійного статусу державою. Процес оформлення окремої Реформатської церкви у межах Чехословаччини розпочався у 1920 році. Нові структури церкви виникли на уламках колишніх реформатських округів, розділених новими державними кордонами. Лідером руху за об'єднання реформатських єпархій став Калман Ревес. Він був кошицьким священиком і єпископом Притисянського реформатського церковного округу. Влітку 1920 р. (після підписання Тріанонського договору) Ревес переїхав на територію Угорщини, до північно-угорського міста Мішкольц [Csóhány, 2012, 9. old.] і склав повноваження єпископа. Наступний єпископ – Іштван Палоці-Цінке – мав намір об'єднати усі реформатські єпархії в єдиний церковний округ і таким чином закарпатські інтегрувати до Словацького Притисянського округу. Але ситуація була не простою. 1920 рік був роком вичікування. Жоден з лідерів реформатських єпархій на Закарпатті не висловив однозначної думки стосовно майбутнього очолюваних ними деканатів/єпархій.

Думки реформатських священиків та пресвітеріату Підкарпатської Русі розділилися, частина підтримувала ініціативу Цінке про приєднання до Словацького Притисянського округу, інші висловлювали бажання утворити самостійний церковний округ. Довго на порядку денному стояло питання статусу Ужанської єпархії. Адаже кілька сіл, і тому й реформатських громад, адміністративно не увійшли до Підкарпатської Русі. Декан Габор Ком'яті, після переговорів із губернатором Григорієм Жатковичем, у січні 1921 р. радив своїм колегам – деканам Березької та Мараморош-Угочанської єпархій почекати з остаточним рішенням про утворення окремого округу чи приєднання до словацького [Harsányi, 2016, 26. old.]. Губернатор запевнив Ком'яті, що автономія церкви не буде порушена, реформати краю без зовнішнього тиску зможуть вирішити – утворити окремий церковний округ чи приєднатися до Притисянського реформатського округу. Втім, Г. Жаткович радить почекати до остаточного встановлення кордонів Підкарпатської Русі, що має вирішитися впродовж двох місяців і він «має надію, що вся Ужанщина і частина Земплінщини увійдуть до Підкарпатської Русі і тоді вже буде час визначитися чи утворювати окремий церковний округ, чи приєднуватися словацького...» [Tömösközy, 2020, 129. old.].

Кордони не змінилися і згодом 7 жовтня 1921 р.

загальні збори Ужанської реформатської єпархії підтримали ініціативу виокремлення 13 ужанських реформатських парафій, які адміністративно увійшли до Підкарпатської Русі від власне словацьких [Fedines, 2002, 94. old.]. Загальні збори обрали деканом Габора Ком'яті [Peyer–Müller, 1995, 79. old.]. Офіційне оформлення підкарпатської Ужанської реформатської єпархії відбулося пізніше [Harsáni, 2014, 96. old.]. До неї увійшли 13 населених пунктів, де звісно були реформатські громади: Нодьдобронь (Велика Добронь), Есень (Есень), Чонгор (Чоманин), Салока, Кішдобронь (Мала Добронь), Тісаагтелек (Тисянка), Кішгейоц (Малі Геївці), Нодьгейоц (Великі Геївці), Корлатхелмец (Холмці), Тісаашвань (Ашвань), Минай, Унгтарноц (Тарновці) та місто Ужгород [Fedines, 2002, 120. old.].

Питання про статус реформатських єпархій висіло у повітрі весь 1920 р. і перші місяці 1921 р. Вагомим аргументом у вирішенні питання про статус реформатських єпархій Підкарпатської Русі була позиція держави. До весни 1921 р. з боку держави, зокрема губернатора Г. Жатковича, не лунало вимоги утворення самостійного церковного округу. Проте були проблеми фінансового характеру, зокрема стосовно виплати священникам конгруа. Впродовж кількох років реформатські священники не отримували державної субвенції. Частково це було пов'язано із невизначеністю статусу церкви, незавершеністю адміністративно-політичних процесів, небажанням окремих лідерів церкви йти на компроміс з владою і скласти присягу та інше. Звинувачення на адресу церковних активістів, зокрема єпископа, у зволіканні щодо складання присяги церковними служителями і цим позбавлення священників державного фінансування лунали на сторінках преси навіть у 1928 р. [Új közlöny, 1928, július 21, 1–2. old.].

Єпископ та окремі вікарії аж до весни 1921 р. гальмували процес складання присяги священнослужителями. І тільки коли вже стало зрозуміло, що і влада не піде на значні поступки, позиція лідерів церкви стала більш поміркованою.

Єпископ Цінке у листі до мараморош-угочанського декана Ференца Бікі (квітень 1921 р.) наголошує, що «крайова влада вимагає [...] утворити окрему церкву, якій гарантує виплату субвенцій, так, як це робить для двох євангельських громад в Ужгороді і Новому Кленовці...» [Tömösközy, 2020, 130. old.].

Нарешті у серпні 1921 р. консультативні збори священників трьох єпархій в Берегові сформулювали алгоритм дій для утворення самостійного церковного округу. Серед першочергових завдань зібрання були: скликання установчих зборів, вирішення питання про назву майбутнього церковного округу, визначення дати і місця проведення зборів, інавгурація єпископа та інші [Peyer–Müller 1995, 82. old.]. На цей час більшість представників реформатських громад вже висловлювалися про утворення окремого церковного округу. Палоді-Цінке не бачив сенсу в утворенні самостійного закарпатського церковного округу і надалі

висловлювався про приєднання реформатських єпархій Підкарпатської Русі до Словацького Притисянського церковного округу. Декан Ференц Бікі ініціював об'єднання трьох єпархій Підкарпатської Русі в єдиний самостійний церковний округ. В результаті жвавих дискусій, було створено комісію, яка мала репрезентувати інтереси реформатських громад у переговорах з крайовим урядом [Botlik, 2005, 226. old.].

У 1922 р. підготовка до утворення окремого округу продовжилася. Преса повідомляла, що «після тривалих потуг утворення русинської Реформатської церкви вже на порозі. В Берегсасі багатолюдні збори, очолювані деканом Лайошем Бігарі та адвокатом др. Іштваном Палочі висловилися про необхідність утворення церковного округу. Тепер закликали громади висловитися у питанні самостійного округу. Крайовий уряд для покриття підготовчих витрат виділив по 500 чеських крон щомісячної виплати...» [Sárospataki Református Lapok, 1922. augusztus 27, 143–144. old.].

Наступний етап організаційного оформлення карпатського церковного округу припадає вже на 1923 р. 8 березня 1923 р. в Берегові відбулися загальні збори делегатів реформатських єпархій Підкарпатської Русі. Були присутні делегати 79 громад. На розгляд учасників зібрання запропонували питання про самостійність Реформатського церковного округу Підкарпатської Русі та вибори єпископа. Ференц Бікі доповів, що церковний округ отримає державну субвенцію, крайовий уряд запевняє у непорушності автономії церкви та обцяє якнайшвидше вирішити проблему депортованих реформатських священників¹ [Fedines, 2002, 118. old.]. Реформатський церковний округ включав Березьку, Ужанську та Мараморош-Угочанську єпархії, 77 громад, 65 тисяч вірників, 76 священників, 5 помічних священників, 3 філії і 3 місійні громади [Botlik, 2005, 226. old.].

Залишалося узаконити статус Ужанських реформатських громад. 13 реформатських громад Ужанщини офіційно залишалися частиною Притисянського церковного округу і як такі, не могли брати участь у виборах єпископа нового Підкарпатського округу. Отож, 22 березня 1923 р. відбулися установчі збори Ужанської реформатської єпархії за головуванням Габора Ком'яті [Peyer–Müller, 1995, 116. old.; Tömösközy, 2020, 134. old.]. Напередодні в кожній з церковних громад обирали, точніше рекомендували майбутніх урядників до керівного органу єпархії та церковного округу. Наприклад, пресвітеріат Ужгородської церковної громади провів свої збори 8 квітня 1923 р. На розгляд винесено два питання: 1) голосування за управлінців Реформатського церковного округу та 2) голосування за управлінців вже відокремленої Ужанської реформатської єпархії [ДАЗО, ф. 1373, оп. 1, од. зб. 2, арк. 78–79].

Отже, 17 квітня 1923 р. відбулися вибори першого єпископа Закарпатського/Карпатського/Підкарпатського реформатського церковного округу. Єпископом обрано авторитетного лідера об'єднувачого

¹ Ті що не склали присягу і не отримали чехословацького громадянства і були депортовані.

руху, мукачівського священника, декана Березької єпархії Бела Бертока (47 голосів із 80) [Peuer-Müller, 1995, 118. old.]. Головним управляючим став Ендре Дьордь, головним церковним нотаріусом – Арон Шуто, світським нотаріусом – Лайош Комаромі [Fedines, 2002, 120. old.]. Інавгурація єпископа відбулася у реформатській церкві Мукачева 7 червня 1923 р. Місцева преса докладно повідомляє всі деталі події історичної ваги.

Від уряду не було представників. Причина ігнорування події з боку влади невідома. Окремі автори припускають, що кандидатура Бели Бертока не влаштувала крайову владу [Tömösközy, 2020, 134. old.]. Празька угорська преса оцінила «неввічливість» крайової влади як «провокацію проти Реформатської церкви краю». Делегація реформатських активістів запросила представників влади на урочисту подію інавгурації єпископа Бертока. Втім жоден представник влади на події не з'явився [Prágai Magyar Hirlap, 1923, június 12, 4. old.].

Впродовж майже цілого десятиліття влада де-юре визнавала статус Реформатського церковного округу Підкарпатської Русі, але не визнавала статус Бертока як обраного голови церкви [Új Közlöny, 1923, május 26, 2. old.]. Таке несприйняття єпископа демонструють офіційні документи від крайової влади, які адресувалися деканам, а не єпископу. Ситуація змінилася у 1932 р., коли віцегубернатор Антонін Розсипал офіційно розпочав контакти з Реформатською церквою та її єпископом [Tömösközy, 2020, 135. old.].

Офіційне оформлення Реформатської церкви на території Чехословацької республіки завершилося у 1923 р. Установчий синод відбувся 17–18 червня у місті Левіце [Fedines, 2002, 122. old.]. Преса докладно повідомляла про роботу Синоду [Prágai Magyar Hirlap, 1923, június 19, 3. old.; 1923, június 21, 3. old.; 1923, június 22, 2. old.; 1923, június 23, 2. old.; Sárospataki Református Lapok, 1923, július 27, 107. old.]. Синод продовжив роботу у наступні дні, розглядалися

насамперед питання внутрішнього устрою церкви. Від закарпатського реформатського округу на Синоді були присутні Ференц Бікі, Габор Ком'яті, Арон Шуто, Дюла Барі, Іштван Полчі, Ференц Егрі, Лайош Комаромі, Ендре Корлат, Ференц Молнар [Peuer-Müller, 1995, 124. old.].

Увесь міжвоєнний період взаємовідносини Реформатської церкви та держави залишалися доволі напруженими. Держава відкрито не обмежувала автономні права церкви. Проте залишалось ряд проблем, які стали причиною конфліктів: питання громадянства церковних урядників та вчителів, виплата конгруа та обіцяних державних субвенцій, статус церковних шкіл, мова навчання у церковних школах, національно-конфесійна належність учнів церковних шкіл тощо.

Висновки. Після Першої світової війни та державно-адміністративних змін угорські реформатські громади Закарпаття опинилися у ситуації повної відірваності від керівництва Реформатської церкви Угорщини. Тривалий час статус реформатських громад був невизначеним, це негативно впливало на діяльність священників, церковних шкіл та й на загальні настрої населення. У середовищі активістів Реформатської церкви сформувалося два табори щодо майбутнього реформатських єпархій Підкарпатської Русі. Одні, серед них єпископ Цінке, розглядали можливість приєднання закарпатських єпархій до Словацького Притисянського церковного округу. Інші – висловлювалися за відокремлення і утворення самостійного церковного округу в межах Підкарпатської Русі. Урядові кола «заохочували» другий варіант. Процес організаційного оформлення Реформатського церковного округу Підкарпатської Русі розпочався практично після Сен-Жермена і Тріанона та завершився тільки у 1923 році. Взаємовідносини з державою залишалися складними. До початку 1930-х рр. крайова влада не визнавала єпископа Б. Бертока як керівника реформатського церковного округу Підкарпатської Русі.

Список використаних джерел

Архівні документи

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 1373, оп. 1, спр. 2., 197 арк.

Матеріали преси

Prágai Magyar Hirlap, 1923, június 10, 2–3. old.
Prágai Magyar Hirlap, 1923, június 12, 4. old.
Prágai Magyar Hirlap, 1923, június 16, 2. old.
Prágai Magyar Hirlap, 1923, június 19, 3. old.
Prágai Magyar Hirlap, 1923, június 21, 3. old.
Prágai Magyar Hirlap, 1923, június 22, 2. old.
Prágai Magyar Hirlap, 1923, június 23, 2. old.
Sárospataki Református Lapok, 1922, augusztus 27, 34–35. sz., 143–144. old.
Sárospataki Református Lapok, 1923, július 08, 27. sz., 107. old.
Új Közlöny, 1923, május 26, 2. old.
Új Közlöny, 1928, július 21, 1–2. old.

Література

Botlik, J., 2005. *Közgazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok. 1918 – 1945, Nyiregyháza. Nyiregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara*, 552 old.
 Csohány, J., 2012. *Trianon és a magyar református egyház. Egyháztörténet*, 13. évf. 2 sz., 75–85. old. [Online]. Доступно: <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csohany-trianon.htm> (дата звернення 24.04.2021).

- Csomár Z., 1940. *A csehszlovák államkeretbe kényszerített MagyarReformátus Keresztény Egyház húszéves története*, 1918 – 1938. Magyar királyi Állami Nyomda. Ungvár, 226 old.
- Fedinec, Cs., 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918 – 1944*. Nostra tempora (7.). Fórum Intézet, Lilium Aurum, Galánta, Dunaszerdahely, 536 old.
- Fodor, K., É.n. *A Beregi Református Egyházmegye rövid története. 1914 – 1923*, 30 old. [Online]. Доступно: <http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/Fodor%20Krisztina.pdf> (дата звернення 24.04.2021).
- Galo, V., 2017. *Református karitatív intézmények Szlovákiában és Kárpátalján a két világháború között – kitekintéssel a második világháború végéig*. PhD disszertáció. Budapest, 210 old. [Online]. Доступно: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/40484/dissz_Galo_%20Vilam_tortenelemtud.pdf.pdf?sequence=1 (дата звернення 24.04.2021).
- Harsányi, B., 2014. A Kárpátaljai ungi református egyházmegye megalakulása 1920 – 1923-ig. *Sárospataki Füzetek*, 18. évf., 89–106. old.
- Harsányi, B., 2016. Az egyházkerületi szervezkedés késedelmének okai Kárpátalján, *Tavaszi szél. Spring wind.* / Szerk. Keresztes Gábor. II. Köt., Budapest, 24–35. old.
- Kósa, L., 2016. A magyar református egyház területi szerveződése, *A Kárpát-medence történeti földrajza. Tanulmánygyűjtemény. Első kötet.* / Szerk. Gál András, Frisnyák Sándor, Kókai Sándor, Nyiregyháza-Szerencs, 216 old.
- Molnár, I., 1998. A magyar nyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában, *A (cseh) szlovákiai magyar művelődéstörténete 1918 – 1998, I*, Tóth László–Filep Tamás Gusztáv (szerk.), Budapest: Ister Kiadó, 207–237 old.
- Peyer–Müller, F., 1995. *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*, Budapest, 467 old.
- Radánszky, F. (főszerk.), 2000. *Kárpátaljai református templomok*, Ungár-Beregszász: Tárogató Kiadó, 128 old.
- Romsics, I., 2010. *Magyarország története a XX. Században*, Budapest: Osiris, 688 old.
- Tömösközy, F., 2020. A református egyház önszerveződésének folyamata Csehszlovákiában 1918 – 1923 között, *Múltunk*, 2, 101–136. old.
- Zakarpattia 1919 – 2009 роки: історія, політика, культура*, 2010 / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег.: Ю. Остапеч, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар], Ужгород: Видавництво «Ліра», 716 с.
- Хроніка Закарпаття. 1867 – 2010*, 2011. / Кárpátalja évszámokban. 1867 – 2010. / Вегеш М., Молнар Д. С., Молнар Й. та інш., Ужгород, 312 с. [Online]. Доступно: <http://mek.oszk.hu/09600/09645/09645.pdf> (дата звернення 24.04.2021).

Referenses

- Botlik, J., 2005. *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I*. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok. 1918 – 1945, Nyiregyháza. Nyiregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 552 old. (in Hungarian).
- Csohány, J., 2012. Trianon és a magyar református egyház, *Egyháztörténet*, 13. évf. 2 sz., 75–85. old. [Online]. Dostupno: <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csohany-trianon.htm> (data zvernennia 24.04.2021) (in Hungarian).
- Csomár, Z., 1940. *A csehszlovák államkeretbe kényszerített MagyarReformátus Keresztény Egyház húszéves története*, 1918–1938. Magyar királyi Állami Nyomda, Ungvár, 226 old. (in Hungarian).
- Fedinec, Cs., 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918 – 1944*. Nostra tempora (7.). Fórum Intézet, Lilium Aurum, Galánta, Dunaszerdahely, 536 old. (in Hungarian).
- Fodor, K., É.n. *A Beregi Református Egyházmegye rövid története. 1914 – 1923*, 30 old. [Online]. Dostupno: <http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/Fodor%20Krisztina.pdf> (data zvernennia 24.04.2021). (in Hungarian).
- Galo, V., 2017. *Református karitatív intézmények Szlovákiában és Kárpátalján a két világháború között – kitekintéssel a második világháború végéig*. PhD disszertáció, Budapest, 210 old. [Online]. Dostupno: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/40484/dissz_Galo_%20Vilam_tortenelemtud.pdf.pdf?sequence=1 (data zvernennia 24.04.2021). (in Hungarian).
- Harsányi, B., 2014. A Kárpátaljai ungi református egyházmegye megalakulása 1920 – 1923-ig., *Sárospataki Füzetek*, 18. évf., 89–106. old. (in Hungarian).
- Harsányi, B., 2016. Az egyházkerületi szervezkedés késedelmének okai Kárpátalján, *Tavaszi szél. Spring wind.* / Szerk. Keresztes Gábor. II. Köt., Budapest, 24–35. old. (in Hungarian).
- Kósa, L., 2016. A magyar református egyház területi szerveződése, *A Kárpát-medence történeti földrajza. Tanulmánygyűjtemény. Első kötet.* / Szerk. Gál András, Frisnyák Sándor, Kókai Sándor, Nyiregyháza-Szerencs, 216 old. (in Hungarian).
- Molnár, I., 1998. A magyar nyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában, *A (cseh) szlovákiai magyar művelődéstörténete 1918 – 1998, I*, Tóth László–Filep Tamás Gusztáv (szerk.), Budapest: Ister Kiadó, 207–237 old. (in Hungarian).
- Peyer–Müller, F., 1995. *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*, Budapest, 467 old. (in Hungarian).
- Radánszky, F. (főszerk.), 2000. *Kárpátaljai református templomok*, Ungár-Beregszász: Tárogató Kiadó, 128 old. (in Hungarian).
- Romsics, I., 2010. *Magyarország története a XX. Században*, Budapest: Osiris, 688 old. (in Hungarian).
- Tömösközy, F., 2020. A református egyház önszerveződésének folyamata Csehszlovákiában 1918 – 1923 között, *Múltunk*, 2, 101–136. old. (in Hungarian).
- Khronika Zakarpattia. 1867 – 2010* [Chronicle of Transcarpathia. 1867 – 2010], 2011. Kárpátalja évszámokban. 1867 – 2010 / Vehesh M., Molnar D. S., Molnar Y. та інш., Uzhhorod, 312 s. [Online]. Dostupno: <http://mek.oszk.hu/09600/09645/09645.pdf> (data zvernennia 24.04.2021). (in Ukrainian).
- Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 10, 2-3. old. (in Hungarian).
- Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 12, 4. old. (in Hungarian).
- Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 16, 2. old. (in Hungarian).
- Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 19, 3. old. (in Hungarian).
- Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 21, 3. old. (in Hungarian).
- Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 22, 2. old. (in Hungarian).
- Prágai Magyar Hirlap*, 1923, június 23, 2. old. (in Hungarian).
- Sárospataki Református Lapok*, 1922, augusztus 27, 34–35. sz., 143–144. old. (in Hungarian).
- Sárospataki Református Lapok*, 1923, július 08, 27. sz., 107. old. (in Hungarian).
- Új Közlöny*, 1923, május 26, 2. old. (in Hungarian).
- Új közlöny*, 1928, július 21, 1–2. old. (in Hungarian).

Zakarpattia 1919 – 2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura [Transcarpathia 1919 – 2009: history, politics, culture], 2010 / ukrainomovnyi variant ukrainsko-uhorskooho vydannia / Pid red. M. Vehesha, Ch. Fedynets; [Redkoleh.: Yu. Ostapets, R. Ofitsynskyi, L. Sorko, M. Tokar, S. Chernychko; Vidp. za vyp. M. Tokar]б Uzhhorod: Vydavnytstvo «Lira», 716 c. (in Ukrainian).

SUMMARY

FORMATION OF THE REFORMED CHURCH DISTRICT WITHIN SUBCARPATHIAN RUS

Klaudiia-Stefania Ferkov

Post-graduate student of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The article expresses the author's attempt to outline the process of organizational and institutional design of the Reformed Church District within Subcarpathian Rus. It is noted that the Hungarian Reformed communities of the region found themselves isolated from the Reformed Church leaders after the First World War. That uncertainty negatively affected the overall tone of the Hungarian population, despite its religious affiliation. Two camps originated among the Reformed Church activists who remained on the territory of the newly formed Czechoslovakia concerning the future of the Reformed dioceses of Subcarpathian Rus. Some, including the newly elected Bishop Zinke, considered the possible alignment of the Transcarpathian dioceses to the Slovak Prytysyn Church District. Others argued for the separation and formation of an independent church district within Subcarpathian Rus. The Government circles "encouraged" that suggestion. The process of arranging the Reformed Church District within Subcarpathian Rus began almost after Saint-Germain and Trianon and ended only in 1923. As noted by the author, the relationship between the Reformed Church and the state remained complex and tense. The state did not openly restrict the autonomous rights of the church. However, several problems remained unsolved and caused conflicts: the issues of church officials' and teachers' citizenship, payment of congrues and promised state subventions, church school status, the language of instruction in church schools, national and religious affiliation of church school students, etc. The government was also dissatisfied with the candidacy of B. Bertok, the elected bishop of the Reformed Church of Subcarpathian Rus. For almost a decade (1932), the authorities de jure recognized the status of the Reformed Church District of Subcarpathian Rus but failed to admit Bertok's status as the elected church head.

Keywords: Reformed Church, Calvinism, Presbytery, Subcarpathian Rus, Bertok, Comeat.

ДОДАТКИ

№1

Уривок з протоколу засідання пересвітеріату Ужгородської реформатської церкви від 22 квітня 1923 р. (мовою оригіналу, угорською)

Presbiteri gyűlés
1923, április 22.

Jelen vannak Komjáthy Gábor ref.lelkész elnökle alatt Basa Sándor gondnok, Kormos Gerő ref. tanító, presbiteri jegyző, dr. Korláth Endre, Arday István, Balla György, Csapza Mihály, Daru Sándor, Kassai József, Kiss János, Ujlaki József és Váradi Györgypresbiterek, Sipos István egyh. pénzbeszedő.

[...]

2. Felolvastatt az egyház gondnoka és 9 presbiteré által f.hó 1-én tartott értekezletének, a „Ref. Egyház és Iskola” c. hivatalos lapban Komjáthy Gábor lelkész úr ellen való támadására felvett köetkező jkve: „Jegyzőkönyv, mely felvétellett Ungváron, 1923. ápr. 1-én, az ungvári ref. Presbiterék értekezletén, hol jelen vannak az alulirottak.

Dr. Korláth Endre presbiter ismerteti a „Ref. Egyház és Iskola” című hivatalos lapnak f.évi március 25-iki 12.számában megjelent „Forradalmasdi” c. cikkét, melynek hangja méltatlanul bántja lelkészünket.

Az értekezlet megállapítja, hogy a támadás méltatlanul érte Komjáthy Gábor lelkész urat. Megállapítja, hogy lelkészünk csak azt tette, amit a Ruszinszkóba zárt ungi egyházak, köztük az ungvári ref. egyház, érdekében is tenni kötelessége volt, különösen akkor, amikor pl. az ungvári ref. egyház annyira leszegényedett, - hiveinek felét a kiutasítások által elvezette, - hogy kiadásait csak a hívek önkéntes és a rendes adózás 600%-os felemelését meghaladó megterhelésével tudja fedezni.

Megállapítja, hogy téves a lap támadása, amikor itt forradalmosdiról, szakadárságról beszél, mert lelkészünk eljárása forradalmasdi nem lehet akkor, amikor az illetékes „Kárpátjai Egyházkerület” felhívása alapján cselekedett, amelynek területi illetékessége kétségbe vonhatatlan, szakadárságról nem lehet beszélni ott, ahol tulajdonképpen előzetes csatlakozás nem történt. – Egyházunk ugyanis tényleg tagja volt az összeomlás előtti magyarországi „Tiszánineni Egyházkerületnek”, de az összeomlás után újként megalakult „Szlovenszkói Tiszánineni Egyházkerület”hez való csatlakozásra soha sem eltt, - legalább tudunkkal, - felszólítva, így ahhoz nem is csatlakozott; azért egyházunkat, vagy annak lelkészét, szakadársággal vádolni nem lehet, mivel egyházi törvényeink szerint a presbitériumok akarata nélkül új egyházmegyét s új egyházkerületet alakítani nem lehet; az új egyházkerület alakításához nem csak az egyháznegyék tisztviselőinek, hanem a presbitériumoknak is hozzá kellett járulni; ami pedig az ungi – Ruszinszkóba zárt – egyházaknál nem történt meg. Így mi, niután nem csatlakoztunk, nem is szakadtattunk el. Különben is egyházaink nem lelkészeink érdekében, hanem az élet-, kényszer- és nagyon sok körülmény nyomása alatt csinálták az új alakulást.

Eme tények megállapítása után megbotránkozásnak ad kifejezést az értekezlet a jelzett cikk támadása felett és az értekezlet tagjai kijelentik, hogy ez ügyben szívesen állanak lelkészünk háta megé s egyuttal felkéri lelkészünket, hogy jegyzőkönyvüket terjessze a presbitérium elé, hogy az intézkedhessék a támadást magába foglaló lapnak, – amely ügyünkkel soha nem volt objektív, ez utóbbi alkalommal pedig oly szeretetlenül támadta meg lelkészünket, – beszüntetése iránt.

Basa Sándor gondnok, Dr.Korláth Endre, Kassai József, Daru Sándor, Balla György, Váradi György, Arday István, Ujlaki József Csapza Mihály Kiss János presbiterek

Presbitérium a szószerint beiktatott jkvben foglaltakat teljes egyésében magáévá teszi, és mivel nem akar a szeretetlen támadásra hasonlóval válaszolni, a tárgylaog állapot nyilvánossá tétele végerr eme határozatával felkéri Komjáthy Gábor lelkész urat, hogy ezen jkvet egész terjedelmével a „Ref. Egyház és Iskola” című lapnak, a sajtó törvény 20§-ra való hivatkozással, szószerinti leközlés vvégett megküldeni szíveskedjék.[...]

[ДАЗО, ф. 1373, оп.1, спр. 2, арк. 80.]

Повідомлення про інавгурацію першого реформатського єпископа Підкарпатської Русі на сторінках газети «Прагый угорський вісник» (Prágai Magyar Hirlap) 10 червня 1923 року, с. 2.

Повідомлення про загальні збори Ужанської єпархії 12 червня 1923 р.
на сторінках газети «Прагський угорський вісник» (Prágai Magyar Hírlap) 16 червня 1923 року.

PRÁGI MAGYAR HÍRLAP

Az ungi református egyházmegye tavaszi közgyűlése.

Ungvár, június 15.

Saját tudósítónktól.) Junius 12-én tartotta meg tavaszi közgyűlését az ungi református egyházmegye Szűcs István tiszasalamoni lelkész esperes és Patay György dr., egyházmegyei gondnok keletös önöklete alatt. Történelmi nevezetességű volt a gyűlés, mert ezuttal már nem jelentek meg rajta azoknak az egyházközségeknek képviselői, amelyek Ruszinszko területére estek s néhány héttel ezelőtt külön egyházmegyévé is alakultak. A különválás okozta keserűség ott panaszkodott már Szűcs István esperes meghatón szép megnyitó imádságában is, de még inkább Patay György egyházmegyei gondnok mélyenjáró gondolatokban gazdag elnöki megnyitójában. Az elnöki megnyitó hálás szavakkal emlékezett meg két lemondó és távozó tanácsbíróról Stépán Lászlóról és Mány Istvánról s mindkettőt tisztelbeli tanácsbírói címmel tisztelték meg hosszú és értékes munkálkodásukért. Hasonlóan szép szavakkal emlékezett meg az elnök a távozó világi főjegyzőről, a poctalekű Kovássy Elemérről. A kegyelet hangján szólt az megnyitó beszéd néhai Tóth Lajos szőrtel lelkészről, az egyházmegye volt pénztárosáról is.

Szűcs István esperes az elmúlt esztendő eseményeiről az egyházi élet minden vonatkozásaira kiterjedő és hű beszámolót adott.

Elmondotta, hogy a lelkészek nem kapták meg az 1920. és 21-re eső államszolgálatot s most a konvont utasítása szerint minden lelkész polgári pör után igyekszik érvényesíteni törvényben biztosított követeléseiket. Meleg szavakkal üdvözli az esperesi jelentés az egyházmegye új gondnokát, Patay Györgyöt, akit az őszi közgyűlés kiterített be hivatalába. A lelki és hitélet az egyházmegye minden hírközségében buzgó és eleven. A hívek áldozatkészségét bizonyítja, hogy az elmúlt évben egyházi építkezésre 368,000 koronát fizetett ki, különféle jótékony célra pedig 176,000 koronát adtak össze.

Sivny Jón szlovák lelkész neve kétszer is előkerült a tárgyalás folyamán. Sivny arról nevezetes, hogy Amerikából került Solymos parochiájára, anélkül, hogy az egyházi fölttes hatóság erről előzetes tudomással bírt volna. Többször kérte azóta megerősítését, de a kerület sohasem jepte meg, mert Sivny nem tudta igazolni lelkészi képesítését. Most végre beterjesztette Amerikában szerzett bizonyítványainak fordítását, de az egyházmegyét ezek nem elégitették ki s arra utasították Sivny segédlelkész, hogy a magyar reformátusok képesítésének megfelelő vizsgát álljon ki előbb s csak ekkor lehet szó véglegesítéséről. Egyébként az egyházmegye fejelelmi vizsgálatot rendelt el Sivny ellen, mert pünkösd ünnepén az urt szent vacsorát a református hitelvekkel ellenkező módon szolgálhatta ki. Külömben a szlovák alku református egyházakkal szemben az egyházmegye a legmegértőbb álláspontja helyezkedett, mikor elfogadta azt az indítványt, hogy a szlovák egyházak anyakönyveit szlovák nyelven vezessék. A magyar és szlovák reformátusok közötti testvéri megértésnek elő bizonyítékai voltak azok a szép számban megjelent szlovák prebiterek is, akik a gyűlés folyamán szlovák nyelven adták elő panaszukat és kívánságaikat s akikkel szlovák nyelven tárgyalt az egyházmegye s így hirdette ki előttük a hozott határozatokat is. A szlovákok és magyarok közötti testvéri egyetértést egyébként az esperesi jelentés is hangsúlyozta s a fentiekben kívül szép bizonyossága annak az is, hogy a pályicsi egyház tagjai negyvenhat aláírással kérvényt nyújtottak be az iskolai referenshez, azt kérve benne, engedje meg a pályicsi szlovák nyelvű református iskolában a magyar nyelvnek a tanítását. Az egyházmegyétől a kérvény pártoló fejterjesztését kérték a pályicsiak. Természetes, hogy örömmel tettek eleget neki.

Mivel az egyházmegyei tisztikar mindátuma lejárt, Pataky Pál tornóci lelkész, egyházmegyei főjegyző javaslatára a közgyűlés új választást rendelt el augusztus 1-jei határnappal és pedig az esperesi, gondnoki, öt egyházi és öt világi tanácsbíró, egy egyházi főjegyző, két egyházi és két világi jegyzői tisztségre a két tanítói képviselőségre. A közgyűlésen kialakult vélemény szerint a régiakat fogják újra megválasztani.

Az egyházmegyei gondnok külföldi akciója.

A tárgysorozat legfontosabb pontja a számvivőszék jelentése volt az egyházmegyei pénztár állapotáról. Elhatározta a közgyűlés, hogy az egyházmegye vagyoni állapotának rendezésére háromtagú bizottságot küld ki. Ezzel kapcsolatban Pataky Pál főjegyző bejelentette, hogy az egyházmegye gondnoka Patay György dr. a közel hetekben egészségének helyreállítása végett hosszabb külföldi tartózkodásra megy, indítványozza tehát, kérjék fel a gondnokot, hogy a svájci, hollandi és angolországi potestáns körökben indítson gyűlést az ungi egyházmegye pénzügyi talpraállítására.

Az egyházmegyei gyűlések azékhelye is megváltozott, mert a közgyűlés határozata értelmében a megváltozott viszonyokra való tekintettel a közgyűléseket ezenútt Nagykaposon fogják megtartani.

Élénk érdeklődés kísérte a nagytuksai egyház kérdéseit: milyen napon tartassék a reformáció emlékünnepe? a halottakért szabad-e imádkozni s milyen nyelven vezetessenék a szlovák alku egyházak anyakönyveit? Az utóbbira vonatkozó határozatot már előbb ösmertették, a reformáció emlékünnepe vonatkozásig pedig abban állapodott meg az egyházmegyei közgyűlés, hogy azt mindig október utolsó vasárnapján tartassék meg. Ami pedig azt a szokást illeti, hogy némely vidéken a reformátusok a halottakért is imádkozzanak, az egyházmegye utasítja a lelkészeket, hogy ez, mivel a református hitelvekkel ellentétben áll, elhagyandó.

Számos apróbb ügy letárgyalása után a közgyűlés délután öt órakor az elnökség életetése mellett ért véget.

Kronikás.

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ МЕТАФОРИ: «МАЛА ВІЙНА» В СЛОВАЦЬКІЙ ТА УГОРСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Ігнатоля Мирослав Мирославович

аспірант кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: reneremark8@gmail.com

Стаття присвячена визначенні ролі та місця словацько-угорської «Малої війни» в словацькій та угорській історіографії. Автор звертає увагу на початок досліджень «Малої війни» в національних історіографіях. Розглянуто різницю у підході до подій того часу з боку словацьких та угорських істориків. Виділено і описано характерні особливості дослідження цієї проблематики. Дається спроба відповісти на питання, чи можна говорити про міжнаціональні історіографічні дискусії з цієї проблематики? Автор прагне прослідкувати, які хронологічні періоди у вивченні теми можуть бути виділені. Праця була побудована на порівняльному аналізі текстів словацьких та угорських дослідників останніх тридцяти років, тобто з часів актуалізації теми «Малої війни» в історіографічному просторі обох країн. У результаті проведеного дослідження було зроблено деякі важливі висновки, що дозволяють відкрити нові перспективи для подальших досліджень. По-перше, проблематика «Малої війни» представлена в національних історіографіях Словаччини та Угорщини вкрай нерівномірно та непропорційно. Довкола подій березня 1939 р. у Словаччині побудовано виразну інтелектуальну традицію з усіма ознаками національного історіографічного міту про героїчну надскладну оборонну війну проти непомирно та сильнішого супротивника, тоді як угорськими вченими це питання практично ігнорується. Автор акцентує увагу на тому, що проблематично говорити про якийсь історіографічний словацько-угорський діалог, скоріше – про активну участь угорських вчених в словацьких наукових дискусіях. Зокрема, найважливішою з них т.зв. дискусії Деака-Чефалвай, пов'язаної з термінологічним визначенням «Малої війни» та оцінкою політичних і воєнних цілей ворожих сторін. Акцентовано увагу на провідній ролі словацької історичної думки у вивченні «Малої війни», яка стає взірцевою моделлю для історіографій інших країн. Звертається увага на тенденції останніх років до акцентуалізації окремих питань, зокрема, чи був угорський напад на Словаччину в березні 1939 р. ретельно продуманим планом? Наскільки точними є сучасні хронологічні рамки «Малої війни»? Який вплив мають досліджувані події на сьогодення та політику національної пам'яті?

Ключові слова: Словаччина, Угорщина, історіографія, дискусія, «Мала війна», березень 1939, дипломатія.

Постановка проблеми. У своєму класичному підручнику «Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.)», відома київська дослідниця І. І. Колесник писала: «історичне пізнання (...) має два рівні: 1) предметний – конструктивне знання про минуле; 2) рефлексивний – знання про знання. Перший рівень історичного пізнання – це власне історична наука, другий – рефлексивний – методологія та історія історичної науки» [Колесник, 2000, с. 16]. Події пов'язані з нетривалим словацько-угорським прикордонним збройним конфліктом у березні 1939 р., що отримали в історіографії метафоричну назву «Мала війна», досить добре вивчені на першому рівні й майже ніколи, з часів, коли вони знову актуалізувалися в історичні науки, не розглядалися на другому рівні, тобто рефлексивному рівні історичного пізнання.

Така ситуація виглядає досить дивною, особливо якщо врахувати, що відповідний історіографічний аналіз міг би не тільки виконати певну практичну функцію – систематизувати отримані раніше відомості, але й відкрити шлях для надзвичайно актуальних теоретичних побудов і міркувань. Яким чином функціонує суспільна пам'ять? Як вона впливає на розвиток історичної науки? Яким є перебіг і динаміка історіографічних війн, що точаться між професійними істориками двох сусідніх країн?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як вже було зазначено, численні публікації, які

присвячені подіям словацько-угорської війни у березні 1939 р., майже не ставали об'єктом історіографічного аналізу. Якщо прийняти точку зору словацького історика П. Яшека про те, що «Мала війна» в історіографії перестає бути «білою плямою» тільки після 1993 р. (тобто набуття Словаччиною незалежності) [Jašek, 2016, s. 131] і з того моменту починається період її наукового вивчення, то станом на сьогодні (за увесь цей період) існує тільки три праці, автори яких ставили за мету здійснити історіографічний аналіз і підсумувати попередні дослідження своїх колег.

Це стаття угорського історика І. Янека [Janek, 2015], в якій зроблено спробу порівняння погляду угорських та словацьких істориків на цю тему, а також дві статті словацьких істориків, згаданого П. Яшека [Jašek, 2016], з аналізом словацького історіографічного доробку та Ф. Врabelя [Vrabel, 2016], в якій було розглянуто образ «Малої війни» в угорській історіографії та публіцистиці. Історіографічний огляд П. Яшека заслуговує на особливу увагу дослідників, оскільки в його статті було зроблено першу (і на 2021 р. – єдину) спробу періодизації предметної словацької історіографії цієї теми. Він виділив такі періоди: «1940-ві – 1993 рр.», «1993 – 2004 рр.», «2004 – 2007 рр.» та «з 2007 р. до сьогодні» – пов'язані з публікаціями Л. Деака та пізнішими дискусіями з ним.

Примітно, що всі три праці з'явилися майже

одночасно у 2015 р. (останні дві були виголошені на конференції у Спішській Новій Весі та опубліковані роком пізніше). Аналіз образу «Малої війни» у заангажованих сусідських національних історіографіях (польській, українській, російській та німецькій) на момент написання цього тексту залишався справою виключно майбутніх досліджень.

Мета статті. Проаналізувати основний доробок угорської і словацької історіографії, що пов'язаний з науковим вивченням подій «Малої війни» у березні 1939 року.

Виклад основного матеріалу. Представники як словацької, так і угорської історіографії порівняно пізно почали приділяти увагу подіям «Малої війни». В угорському випадку можна стверджувати, що такий низький рівень уваги був досить очікуваним, адже більшість угорських істориків підтримують точку зору сформульовану будапештським урядом ще безпосередньо у березні 1939 р., тобто схильні бачити у «Малій війні» звичайний прикордонний конфлікт, а не окреме історичне явище, яке варте прискіпливого і докладного вивчення [Janek, 2015, s. 89].

Словацький випадок значно складніший. В часи існування Чехословаччини тематика «Малої війни» практично не підіймалася ані серед словацьких, ані серед чеських істориків. Це не було наслідком безпосередньої цензури, вивчення цих подій не віталось, але й прямо не заборонялось. Так, словацько-угорський конфлікт у березні 1939 р. згадується в статті Л. Ліптака «Угорщина в політиці Словацької Держави» опублікована ще у 1967 р., в якій (щоправда без згадки самого терміну) він коротко описав перебіг конфлікту та увів до наукового обігу вперше деякі дипломатичні документи. Автор був також першим, хто звернув увагу на факт, що пропагандистська та ідеологічна складова цього короткотривалого протистояння мало більшу вагу у подальшій перспективі, ніж його воєнно-політична складова [Liptak, 1967, s. 4].

Цікаво, що у тому ж самому часовому проміжку (1939 – 1989 рр.) на «територіях» непідконтрольних чехословацькій цензурі вийшло всього дві праці, в яких хоча б у якийсь спосіб згадувалися події «Малої війни». Одна праця написана ще у 1940 р. [Strieženeš, 1940] мала пропагандистський характер, інша вийшла у еміграційному середовищі [Blaško, 1980]. Тобто тематика насправді, як можна бачити, була не дуже актуальною, незалежно від наявності чи відсутності ідеологічного тиску.

Справжній перелом у вивченні «Малої війни» сміливо можна пов'язувати з роботами багаторічного працівника Словацької академії наук Л. Деака. Уперше братиславський вчений звернувся до проблематики «Малої війни» у 1991 р. у своїй монографії присвяченій польсько-угорським відносинам [Deák, 1991]. Хоч у цій праці словацько-угорський конфлікт не був центральною темою, саме там були сформульовані тези, що стануть панівними в сучасній словацькій історіографії, і які Л. Деак буде боронити до кінця свого життя. Конфлікт було названо саме війною, окреслено його хронологічні рамки, а також прямо стверджено, що головною метою Угорщини у тій війні була повна поразка та анексія Словаччини [Deák, 1991,

s. 191–192].

Здобуття Словаччиною незалежності посилило як наукове, так і суспільне зацікавлення історією «Малої війни». До чого, якщо наукове зацікавлення втілювалося у так званому процесі заповнення «білих плям» (тенденції спільної майже для всіх регіональних історіографій того часу, в тому числі і української), то суспільне зацікавлення проблемою посилювалося не в останню чергу через загострення словацько-угорського конфлікту і зростання антиугорських настроїв в Словаччині в середині 1990-х років [Janek, s. 86].

Саме в таких обставинах у 30 березня 1993 р., в Міхаловці, Л. Деак організував першу словацьку наукову конференцію присвячену історії «Малої війни». Результатом конференції стала публікація невеликого збірника, який і зараз багато в чому виконує функцію «основної монографії» з історії словацько-угорської війни [Jašek, 2016, s. 131]. Цікавим фактом є те, що конференція та публікація збірника відбулися в саме у 1993 р., хоча цей рік не був круглою річницею «Малої війни». Укладачі обґрунтували її актуальність тим, що «.. в нових умовах нашого сьогодення, коли закладаються основи нашої державності та незалежності, необхідно повернутися до подій на сході Словаччини більше 50 років тому і відновити належне їм місце в нашій славній новітній історії» [Deák, 1993, s. 5]. Тобто у 1993 р. «Мала війна» відіграла дуже подібну роль для словацької історичної свідомості до тієї, що вона відіграла у 1939 – 1944 рр. Роль, непропорціональну до реальних масштабів конкретно воєнно-політичних подій, важливого символу успішного протистояння вічному, затятому і незрівнянно сильнішому агресору.

Збірка налічувала дев'ять статей, в яких обговорювалися майже всі аспекти «Малої війни». З історіографічної точки зору, найбільший інтерес складають три з них.

П. Сімуніч у своїй розвідці «Військові аспекти оборони Словаччини у другій половині березня 1939 року» [Simunič, 1993] проаналізував становище словацької армії напередодні та під час конфлікту. Він описав майже відчайдушну ситуацію, в якій опинилася новостворена армія: матеріальні втрати завдані німцями, які роззброїли чехословацьке військо, кадровий голод та логістичну анархію пов'язану з вибуттям чеських офіцерів. Інший словацький вчений Я. Корчек зосередив свою увагу на участі невійськових, цивільних та парамілітарних підрозділів, а також добровольців в оборонних боях на сході Словаччини у березні 1939 р [Korček, 1993]. Така увага непрямо, але переконливо свідчила про високий рівень національного єднання словаків перед зовнішньою загрозою.

Більш сміливі і узагальнюючі висновки зробив у своїй розвідці «Прикордонні інциденти в Південному Земпліні під час Малої війни» Й. Сулачек. Тези, які Л. Деак окреслив максимально загальною, він докладно обґрунтував, аналізуючи дипломатичні документи. Йдеться про дуже важливу гіпотезу про наявність в угорського керівництва так званого «великого рішення словацької проблеми». Рішення, яке передбачало повну окупацію Словаччини та відновлення на півночі дотріанонського угорського кордону. Звідси Й. Сулачек

робить висновок, що з боку Словаччини «...участь власної армії, добровольців, апарату безпеки та звичайного населення в захисті територіальної цілісності Словаччини виступило інтегруючим фактором для суспільства, нації та держави. Зовнішня загроза мотивувала до об'єднання та співпраці.» [Sulaček, 1993, s. 58].

Отже, як свого часу перемога у «Малій війні» призвела до зростання віри у власні сили і престижу Першої республіки, так і тепер (у 1993 р.), вона перетворювалась у досконалу історіографічну метафору, що чудово погоджувалась ідеєю споконвічної боротьби за незалежність і протистояння угорському елементу. Натхненні Л. Деаком публіцисти і історики, навіть наважувалися прямо порівнювати «Малу війну» з «Великою вітчизняною війною» (у радянському і російському розумінні) [Janek, 2015, s. 88]. Ця війна, на відміну від збройних актів проти Польщі та СРСР, була обороною і справедливою, а також до певного ступеню виправдувала союз Словацької Держави з А. Гітлером.

Погляди Л. Деака і його співавторів залишалися в словацькій історіографії безальтернативними до 2004 р., коли на сторінках одного з провідних словацьких історичних журналів «Vojenská história» вийшла полемічна стаття Ф. Чефалваї «Причини та перебіг угорсько-словацького збройного конфлікту в березні 1939 р.» [Cséfalvay, 2004].

В дискусії, що виникала відразу після появи друком статті й тривала з перемінною активністю майже три роки, більш «патріотично» налаштовані історики з кола Л. Деака прямо закидали Ф. Чефалваї проугорську позицію [Jašek, 2016, s. 139–141]. Для кращого розуміння суті цих звинувачень варто дещо проаналізувати доробок угорської історіографії проблеми.

Попри діаметрально протилежні погляди на природу «Малої війни» важко говорити про активну змістовну угорсько-словацьку історіографічну дискусію. Оскільки події березневих днів 1939 р. не відіграли жодної ролі у формуванні угорської історичної свідомості і загального нарративу про Другу світову війну, наддунайські історики практичного ігнорують це питання. Навіть коли мова напряду заходить про березневу агресію Угорщини проти Карпатської України, хронологічним і логічним продовження якої й стала «Мала війна», угорські історики не розглядають Словаччину як об'єкт історії та політики, а скоріше говорять про непорозуміння з Німеччиною [Контлер, 2002, с. 486].

Практично двома єдиними працями, в яких описується угорський погляд на «Малу війну» і в наш час залишаються дисертація І. Янека «Угорсько-словацькі дипломатичні відносини 1939–1944» захищена у Печі у 2009 р. [Janek, 2009, s. 62–91] та монографія Ч. Стенге «Хрещення вогнем. Перший бойовий досвід Королівських повітряних сил Угорщини та Повітряних сил Словаччини» [Stenge, 2013]. І перший, і другий автор здебільшого зупинялися на військових та бойових аспектах конфлікту, значно менше приділяючи увагу дипломатичній боротьбі або питанням кваліфікації конфлікту. Важливо зауважити, що обидві ці роботи

з'явилися вже після завершення активної фази словацької історіографічної дискусії Чефалвея-Деака у 2004–2007 рр. Тому насправді важко сказати чи позиція Ф. Чефалваї була проугорською чи угорські історики, розмірковуючи над суттю конфлікту, приймали ревізійністський підхід названого автора.

Ще раз варто наголосити, що І. Янек і Ч. Стенге – це поодинокі виключення. Не тільки визначення «Мала війна», але навіть сам факт збройного конфлікту не згадувався в більшості узагальнюючих праць з історії Угорщини двадцятого століття чи в загальних працях з історії цієї країни. Причому така тенденція не залежала ані від соціально-політичних обставин (до чи після 1956 або 1989 року), ані від ідеологічної орієнтації істориків [Vrábel, 2016, s. 123]. За спостереженнями словацького історика Ф. Врабеля, прикордонний конфлікт у березні 1939 р., в угорському інтелектуальному полі був і залигається цариною не стільки вчених-істориків, скільки консервативних публіцистів [Vrábel, 2016, s. 125].

Окресливши умовність поняття проугорська позиція, варто повернутися до докладного розгляду історіографічної дискусії Чефалваї-Деака та її наслідків для сучасного етапу вивчення подій «Малої війни». Поштовхом до написання дослідження, за визнанням самого Ф. Чефалваї, було звернення до джерел угорського походження, які, за його словами, словацькі публіцисти до цього старанно оминали [Cséfalvay, 2004, s. 40]. З методологічної точки зору словацький вчений в першу чергу виступив за широке використання порівняльного методу. Угорські, німецькі та словацькі джерела повинні бути співставленні в протиставленні, чого, на жаль, раніше в словацькій історіографії не відбувалось.

Найочевиднішим ревізійністським моментом у статті Ф. Чефалваї стала докорінна заміна термінології. Він не погодився з терміном «Мала війна» взагалі та вживанням слова «війна» зокрема. Натомість він запропонував використовувати термін «збройний конфлікт», який, на його думку, більше відповідає характеру подій у східній Словаччині в березні 1939 р. [Cséfalvay, 2004, s. 41]. Аргументом історика для такого «термінологічного» повороту виступило загальноюридичне визначення війни та збройних конфліктів у сфері військової служби. Цікаво, що пізніше цю думку підхопив угорський дослідник І. Янек, який запропонував термін «Триденна війна» за аналогією з відомою «Шестиденною війною» [Janek, 2015, s. 90], проте він не прижився і враховуючи наявність в ньому хронологічної інверсії (подія більш рання названа за аналогією до події більш пізньої), навряд коли-небудь увійде до наукового вжитку.

Проте найважливішою проблемою, яку підійняв Ф. Чефалваї, стала проблема так званих «двох вирішень». Про існування в угорського керівництва «великого вирішення» словацької проблеми, яке передбачало повну анексію Словаччини з ліквідацією будь-яких форм державності, писав ще Л. Деак [Deák, 2004, s. 202–203]. Він вважав, що цьому завадив саме героїчний опір словацької армії, що перетворило «велике вирішення» на «мале вирішення». Ціллю останнього було просто утримати території вже

захоплені у східній Словаччині станом на 23 березня 1939 р. На відміну від Л. Деака, Ф. Чефалваї вважає, що жодного «великого вирішення» не існувало. За його словами, угорці об'єднали окупацію Підкарпатської Росії та частин східної Словаччини в одну акцію, про яку вони заздалегідь повідомили німців, але проголошення незалежності Словаччини та німецька політика спрямована на її підтримку змусили угорське політичне керівництво бути обережнішим. Німці погодилися на те, щоб угорці зайняли лише вузьку смугу території на сході Словаччини, тому твердження про те, що лише героїчний опір словацьких солдатів та добровольців утримав Будапешт від «великого вирішення» Ф. Чефалваї вважав необґрунтованим. Він стверджує, що угорські війська майже не зустрічали опору під час окупації словацької території, а масштаб їх наступу був далеко не таким великим, як його описують у словацькій історіографії. Станом на 23 березня 1939 р. королівська армія захопила лише ту територію, на яку вона раніше оголосила свої претензії, а це означає, що планів «великого вирішення» ніколи не існувало [Cséfalvay, 2004, s. 40–43].

Відповідь Л. Деака була блискучою. «Vojenská história» опублікувала її вже в наступному номері. Перш за все Л. Деак зауважив, що якщо навіть «Мала війна» не відповідає формальному, словниковому визначенню війни, то все одно у реаліях того часу (молода держава і практично відсутня армія) та у мові тогочасних джерел, вона зображується саме як війна [Deák, 2004a, s. 128]. Л. Деак вважав неприпустимим спрощенням вважати «Малу війну» продовженням агресії проти Карпатської України. Зокрема він нагадує, що конфлікт зі Словаччиною почався аж за п'ять днів по поразці українців і це вторгнення скоріш за все було підготовленим, тобто не йдеться про звичайний прикордонний конфлікт [Deák, 2004a, s. 130]. Менш переконливі аргументи навів Л. Деак щодо можливості існування «великого вирішення». Метр словацької історіографії посилався в першу чергу на мемуарну літературу, сповнену сентиментів щодо повернення так званого Фелведека (Верхньої Угорщини).

Відповідь на контраргументи Л. Деака з'явилась тільки через три роки. На конференції молодих вчених у Прешові, Ф. Чефалваї виголосив доповідь «Початок угорсько-словацького конфлікту у березні 1939 року» [Cséfalvay, 2007], де знову повернувся до питання про характер тих подій і відповідну дослідницьку термінологію. Вчений далі наполягав на тому, що «війна» не є адекватним терміном, навіть якщо вдатися до анахронізму, перенісши на події 1939 р. більш модерні поняття «малих війн» четвертого покоління. Також Ф. Чефалваї не змінив своєї думки, щодо можливості існування плану «великого вирішення» в угорського керівництва, наполягаючи на тому факті, що просування королівських військ на сході Словаччини припинилось увечері 22 березня 1939 р. не через опір словацької армії, а через відсутність подальших чітких планів у Будапешта. «Велике вирішення» було фантазією угорських політиків і до, і після війни, проте ніколи серйозно не розглядалось військовим керівництвом,

принаймні жодних документів, які б підтверджували такі плани, досі знайдено не було [Cséfalvay, 2007, s. 248].

Дискусія Деак-Чефалваї на сьогодні залишається єдиною великою (в сенсі проблематики, не масштабів) історіографічною суперечкою, що мала місце серед істориків усіх зацікавлених країн. Порушені питання залишаються відкритими і активно впливають на напрямки подальших досліджень. Навіть у такій, на перший погляд об'єктивній, як видання архівних документів, можна побачити спробу довести або спростувати факт існування «великого вирішення». Вистачить навести хоча б два приклади – видання пов'язане з історією Віденських арбітражів [Deák, 2005] і статтю І. Бака [Baka, 2007], що відкривала публікацію німецьких документів того періоду.

Тільки в двох випадках можна з впевненістю говорити про те, що історики пробували відійти від парадигми нав'язаною полемікою Деак-Чефалваї. П. Мічіанік представив нове хронологічне визначення всього конфлікту та зазначив, що це був не просто триденний «збройний конфлікт», а справжня невеличка війна, що тривала, незважаючи на перемир'я, до квітня 1939 року [Mičianik, 2007]. М. Лацко в свою чергу проаналізував ставлення словацького суспільства до подій «Малої війни», зацентрувавши увагу не стільки на зовнішньополітичній складовій конфлікту, скільки на його значенні для зростання словацької самосвідомості й політичної мобілізації довкола режиму Й. Тісо [Lacko, 2011, s. 206].

Подальшим кроком до розгляду подій «Малої війни» в контексті існування Словацької республіки була монографія І. Бака [Baka, 2010], в якій дослідник також спирається на чимало німецьких джерел. Робота розкриває деякі аспекти цілей та методів людацької пропаганди, зміни в статусі меншин, описує створення, організацію та діяльність воєнізованих фашистських організацій.

Впливовим внеском у розгляд «Малої війни» в контексті Другої світової війни була колективна монографія «Словаччина та словаки у вирі Другої світової війни» [Baka, Cséfalvay, Kralčák, Maskalík, Surný, 2016]. Робота націлена перш за все на найширше коло читачів. Незважаючи на те, що подіям «Малої війни» там приділено доволі мало уваги, ця робота засвідчує подальший інтерес до цієї тематики, а також розгляд угорсько-словацького військового протистояння саме як певний пролог перед початком Світової війни. Неодмінним позитивом цієї монографії є також наявність фотографій, плакатів, листівок, документів, карт, оглядових таблиць і т.д.

Підтвердження того, що розглядувані нами події залишаються актуальними для наукової та громадянської думки, є збірник «Мала війна в березні 1939 та її місце в пам'яті народу» [Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa, 2016], який викликає дискусії та рецензії і в українській історіографії [Віднянський, 2018]. В цьому збірнику є також кілька цікавих думок, зокрема теза П. Мічіаніка про те, що «Мала війна» де-факто відбувалась вже з жовтня 1938 р., беручи до уваги численні прикордонні збройні конфлікти. Завершення ж цієї війни він вбачає аж в 22 травня

1939 р. Ще однією значимою подією є акцентування уваги Л. Петрашкою на низькому рівні самосвідомості серед словаків на атакованих територіях і великій кількості проугорсько налаштованого населення, що викликає доволі справедливу асоціацію з Російською агресією щодо України в 2014 р. [Віднянський, 2018, с. 567].

Висновки. В словацькій та угорській національній історіографії проблематика «Малої війни» за останні тридцять років була висвітлена вкрай нерівномірно. Якщо словацькі вчені і публіцисти вважають «Малу війну» однією з центральних подій, вивчення якої важливе для адекватного розуміння історії Словаччини у Другій світовій війні, то в Угорщині прикордонний конфлікт у березні 1939 р. залишається переважно вдячною тематикою не для істориків, а для політичних публіцистів правої та праворадикальної орієнтації. Погляди словацьких

вчених настільки авторитетні, що саме вони мають вирішальний вплив на інші національні історіографії, які намагаються або підважити їх доробок (угорська, польська), або приймають цілковито компліментарну поставу (українська). З моменту початку активного наукового вивчення і до 2004 р., тематика вивчалась здебільшого військовими істориками, що відбивалося на фактографічній орієнтації досліджень. Проте після початку полеміки спровокованої словацьким істориком Ф. Чефалвеї, на перший план починають виходити більш теоретичні питання (назва війни, її природа та цілі сторін), а серед словацьких та угорських істориків з'являються спроби розглянути події березня 1939 р. в дипломатичному та соціально-політичному вимірі. Також важливим є факт звертання уваги на події «Малої війни», яка дедалі частіше розглядається не в аспектах фактологічної подієвої історії, а з погляду національної пам'яті.

Список використаних джерел

- Baka, I., 2010. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*, Bratislava: Vojenský historický ústav, 322 s.
- Baka, I., Cséfalvay, F., Kralčák, P., Maskalík, A., Syrný, M., 2016. *Slovensko a Slováci vo víre druhej svetovej vojny. Vojenské dejiny Slovenska 1939 – 1945 slovom a obrazom*, Bratislava: Pro Militaria Historica, 167 s.
- Baka, I., 2007. Ozbrojený maďarsko-slovenský konflikt z marca 1939 v správach Sicherheitsdienst, *Vojenská história*, roč. 11, č. 4, s. 124–156.
- Blaško, Š., 1980. *Sobranecký Kraj: zážitky a spomienky*, Cleveland-Rím: Vydal Slovenský ústav, 205 s.
- Cséfalvay, F., 2004. Predohra a priebeh maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939, *Vojenská história*, roč. 8, č. 2, s. 39–58.
- Cséfalvay, F., 2007. Začiatok maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939 (o mýtoch a nepresnostiach), *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis*. Historický zborník 9, Prešov, s. 241–250.
- Deák, L., 2005. *Viedenská arbitráž: 2. november 1938: dokumenty*, Martin: Matica Slovenská, 454 s.
- Deák, L., 1991. *Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Polska v rokoch 1933 – 1939*, Bratislava: Veda, 240 s.
- Deák, L., 1993. *Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*, Bratislava, 98 s.
- Deák, L., 2004 a. *Názory a polemika, Vojenská história*, roč. 8, č. 4, s. 128–134.
- Deák, L., 2004. *Nová hranica medzi Slovenskom a Maďarskom po okupácii Podkarpatskej rusi v marci 1939, Historické štúdie*, Vol. 43, 2004, s. 189–212.
- Janek, I., 2009. *Magyar – szlovák kapcsolatok 1939 – 1944*. Pécs: Doktori disszertáció, 347 ol. [Online]. Доступно: <https://docplayer.hu/12063439-Szlovak-magyar-kapcsolatok-1939-1944.html> (дата звернення: 27.04. 2021).
- Janek, I., 2015. The History of the Slovak-Hungarian «Little War» and Its Interpretations in National Histories, *Prague Papers on the History of International Relations*, vol. 2, s. 85–101.
- Jašek, P., 2016. *Malá vojna v slovenskej historiografii, Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*, Bratislava: 2016, s. 127–153.
- Korček, J., 1993. Účasť nevojenských jednotiek a dobrovoľníkov pri obrane východného Slovenska, *Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*, Bratislava, s. 35–44.
- Lacko, M., 2011. *Maďarský vpád na Slovensko v marci 1939 a jeho ohlas, Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945. Zborník z vedeckej konferencie, Šurany 22.–23. marca 2011*, Bratislava 2011, s. 200–216.
- Liptak, L., 1967. *Maďarsko v politike Slovenského štátu 1939 – 1943, Historický časopis*, roč. 15., č. 1, s. 1–33.
- Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*, 2016, Krakov-Bratislava: Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939 – 1945, 204 s.
- Mičianik, P., 2007. Pokračovanie slovensko-maďarského vojnového konfliktu po oficiálnom skončení maďarskej agresie (marec-apríl 1939). *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis*. Historický zborník 9., Prešov, s. 251–267.
- Simunič, P., 1993. *Vojenské aspekty obrany Slovenska, Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*, Bratislava s. 27–35.
- Stenge, Cs., 2013. *Baptism of Fire: The First Combat Experiences of the Royal Hungarian Air Force and Slovak Air Force, March 1939*, Solihull, 136 p.
- Strieženc, R., 1940. *Stráž na východe. Radostná reportáž o slovenskej armáde*, Bratislava: Tlač. kníhtlač. Andreja, 183 s.
- Sulaček, J., 1993. *Pohraničné incidenty na južnom Zempline počas Malej vojny, Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*, Bratislava s. 44–59.
- Vrábel, F., 2016. *Poznámky k reflexii Malej vojny v maďarskej historiografii a publicistike, Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*, Bratislava: 2016, s. 119–126.
- Віднянський, С., 2018. *Словацький початок Другої світової війни (огляд збірника: Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili Martin Lacko, Michal Malatinský. Krakov-Bratislava: Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939 – 1945, 2016, 204 s.), Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*, вип. 11, с. 563–568.
- Колесник, І., 2000. *Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)*, Київ: Генеза, 256 с.
- Контлер, Л., 2002. *История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы*, Москва: Весь Мир, 656 с.

References

- Baka, I., 2007. Ozbrojený maďarsko-slovenský konflikt z marca 1939 v správach Sicherheitsdienst, *Vojenská história*, roč. 11, č. 4, s. 124–156. (in Slovakian).
- Baka, I., 2010. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*, Bratislava: Vojenský historický ústav, 322 s. (in Slovakian).
- Baka, I., Cséfalvay, F., Kralčák, P., Maskalík, A., Syrný, M., 2016. *Slovensko a slováci vo víre druhej svetovej vojny. Vojenské dejiny Slovenska 1939 – 1945 slovom a obrazom*, Bratislava: Pro Militaria Historica, 167 s. (in Slovakian).
- Blaško, Š., 1980. *Sobranecký Kraj: zážitky a spomienky*, Cleveland-Rím: Vydal Slovenský ústav. 205 s. (in Slovakian).
- Cséfalvay, F., 2004. Predohra a priebeh maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939, *Vojenská história*, roč. 8, č. 2, s. 39–58. (in Slovakian).
- Cséfalvay, F., 2007. Začiatok maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939 (o mýtoch a nepresnostiach), Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Historický zborník 9*, Prešov, s. 241–250. (in Slovakian).
- Deák, L., 1991. *Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939*, Bratislava: Veda, 240 s. (in Slovakian).
- Deák, L., 1993. *Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*, Bratislava, 98 s. (in Slovakian).
- Deák, L., 2004 a. Názory a polemika. *Vojenská história*, roč. 8, č. 4, s. 128–134. (in Slovakian).
- Deák, L., 2004. Nová Hranica medzi Slovenskom a Maďarskom po okupácii Podkarpatskej rusi v marci 1939, *Historické štúdie*, Vol. 43, 2004, pp. 189–212. (in Slovakian).
- Deák, L., 2005. *Viedenská arbitráž: 2. november 1938: dokumenty*, Martin: Matica Slovenská, 454 s. (in Slovakian).
- Janek, I., 2009. *Magyar – szlovák kapcsolatok 1939 – 1944*. Pécs: Doktori disszertáció, 347 ol. [Online]. Доступно: <https://docplayer.hu/12063439-Szlovak-magyar-kapcsolatok-1939-1944.html> (дата звернення: 02.05. 2021). (in Hungarian).
- Janek, I., 2015. The History of the Slovak-Hungarian «Little War» and Its Interpretations in National Histories, *Prague Papers on the History of International Relations*, Vol. 2, s. 85–101. (in English).
- Jašek, P., 2016. Malá vojna v slovenskej historiografii, *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*, Bratislava: 2016, s. 127–153. (in Slovakian).
- Kolesnik, I., 2000. *Ukrajns'ka istoriografiya (XVIII – pochatok XX stolittya)* [Ukrainian historiography (XVIII – beginning of XX century)], Kyiv: Geneza, 256 s. (in Ukrainian).
- Kontler, L., 2002. *Istoriya Vengrii. Tysyacheletie v tsentre Evropy* [History of Hungary. Millennium in the center of Europe], Moskva: Ves' Mir, 656 s. (in Russian).
- Korček, J., 1993. Účasť nevojenských jednotiek a dobrovoľníkov pri obrane východného Slovenska. *Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*, Bratislava, s. 35–44. (in Slovakian).
- Lacko, M., 2011. Maďarský vpád na Slovensko v marci 1939 a jeho ohlas, *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945. Zborník z vedeckej konferencie, Šurany 22.–23. marca 2011*, Bratislava 2011, s. 200–216. (in Slovakian).
- Liptak, L., 1967. Maďarsko v politike Slovenského štátu 1939 – 1943. *Historický časopis*, roč. 15., č. 1, s. 1–33. (in Slovakian).
- Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*, 2016. Krakov-Bratislava: Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939 – 1945, 204 s. (in Slovakian).
- Mičianik, P., 2007. Pokračovanie slovensko-maďarského vojnového konfliktu po oficiálnom skončení maďarskej agresie (marec-apríl 1939). Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Historický zborník 9.*, Prešov, s. 251–267. (in Slovakian).
- Simunič, P., 1993. Vojenské aspekty obrany Slovenska, *Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*, Bratislava s. 27–35. (in Slovakian).
- Stenge, Cs., 2013. *Baptism of Fire: The First Combat Experiences of the Royal Hungarian Air Force and Slovak Air Force*, March 1939. Solihull, 136 p. (in Slovakian).
- Strieženec, R., 1940. *Stráž na východe. Radostná reportáž o slovenskej armáde*, Bratislava: Tlač. kníhtlač. Andreja, 183 s. (in Slovakian).
- Sulaček, J., 1993. Pohraničné incydenty na južnom Zempline počas Malej vojny, *Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939*, Bratislava s. 44–59. (in Slovakian).
- Vrábel, F., 2016. Poznámky k reflexii Malej vojny v maďarskej historiografii a publicistike, *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*. Bratislava: 2016, s. 119–126. (in Slovakian).
- Vidnyans'kii, S., 2018. Slovats'kii pochatok Drugoi s'vitovoi viini (oglyad zbornika: Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili Martin Lacko, Michal Malatinský. Krakov-Bratislava: Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939 – 1945, 2016, 204 s.) [Slovak beginning of the Second World War (review of Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili Martin Lacko, Michal Malatinský. Krakov-Bratislava : Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939 – 1945, 2016)], *Visnik Kam'yanets'-Podil's'kogo natsional'nogo universitetu im. Ivana Ogiienka. Istorichni nauki*, vyp. 11, s. 563–568. (in Ukrainian).

SUMMARY

THE STORY OF ONE METAPHOR: «LITTLE WAR» IN SLOVAK AND HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

Miroslav Ihnatolja

Postgraduate Student of Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The article is devoted to the role of the Slovak-Hungarian «Little War» in Slovak and Hungarian historiography. The author draws attention to the beginning of research on the «Little War» in national historiographies. The difference in the approach to the events of that time on the part of Slovak and Hungarian historians has been considered. The characteristic features of research on this problem have been emphasized and described. An attempt has been made to answer whether it is possible to talk about interethnic historiographical discussions on this issue? The author tries to trace what chronological periods in the study of the topic can be identified. The work was based on a comparative analysis of the Slovak and Hungarian researchers' texts written in the last thirty years since the actualization of the "Little War" theme in the historiographical space of both countries. As a result of the study, some important conclusions have been which open new perspectives for further research. Firstly, the «Little War» issue is presented in the national historiographies of Slovakia and Hungary very unevenly and disproportionately. An evident intellectual tradition was built around the events of March 1939 in Slovakia with all the features of a national historiographical myth about a heroic complex defensive war against a stronger enemy, while Hungarian scholars practically ignored this issue. The author emphasizes that it is problematic to talk about any historiographical Slovak-Hungarian dialogue but rather about the active participation of Hungarian scholars in Slovak scientific discussions. In particular, the most important of them is the so-called Deak-Chefalvai discussion closely connected with the terminological definition of the «Little War» and the assessment of the political and military goals of the hostile parties. The emphasis is placed on the leading role of Slovak historical opinion in the study of the «Little War», which becomes a model for historiographies of other countries. The attention is drawn to the tendencies of recent years to focus on specific issues, mainly if the Hungarian attack on Slovakia in March 1939 was a carefully thought-out plan? How accurate are the modern chronological frameworks of the «Little War»? What impact do the events under study have on the present and the politics of national memory?

Keywords: Slovakia, Hungary, historiography, discussion, «Little War», March 1939, diplomacy.

СУДОВИЙ ПРОЦЕС НАД СЛОВАЦЬКИМИ «БУРЖУАЗНИМИ НАЦІОНАЛІСТАМИ» В 1954 Р.

Шніцер Ігор Омелянович

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57208490333

Researcher ID: T-7796-2019

<https://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

У статті висвітлено підготовку та проведення судового процесу над словацькими «буржуазними націоналістами» в 1954 р. З'ясовано, що він став апогеєм кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів» в Чехословаччині, жертвами якої стали тисячі осіб, переважно з-поміж словацької комуністичної інтелігенції. На лаві підсудних під час судового процесу 1954 р. опинилися Г. Гусак, Л. Новомеський, Д. Окалі, І. Горват та Л. Голдош. Їх звинувачували та визнали винними у тому, що вони як члени «буржуазно-націоналістичної групи» об'єдналися з реакційною буржуазією з метою збереження самостійності словацьких органів влади, перешкоджали побудові в Чехословаччині соціалізму, гальмували економічний і культурний розвиток держави. Також їм інкримінували антидержавну діяльність з метою домогтися розпаду Чехословацької народно-демократичної республіки та передачі влади в Словаччині до рук реакційної буржуазії в інтересах закордонних імперіалістів. Всі обвинувачені були засуджені на різні терміни ув'язнення, а лідер словацьких «буржуазних націоналістів» Г. Гусак – до довічного позбавлення волі. На думку автора, судовий процес над словацькими «буржуазними націоналістами» був наслідком того, що в Чехословацькій республіці після 1948 р. так і не було вирішено словацьке питання. Легітимні прагнення прогресивної словацької комуністичної інтелігенції, спрямовані на зміцнення позицій Словаччини в унітарній республіці, праявляла влада трактувала як прояв сепаратизму, що має на меті завадити інтеграційним процесам в державі та єдності двох братніх народів. Процес над словацькими «буржуазними націоналістами» був повністю сфабрикований, а його наслідки виявилися контрпродуктивними для суспільства та держави.

Ключові слова: Чехословаччина, Словаччина, «буржуазний націоналізм», комуністична партія, антидержавна діяльність, судовий процес, Г. Гусак.

Постановка проблеми. На рубежі 40 – 50-х років ХХ ст. в Чехословаччині проходила кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів». Як ми вже відзначали у попередніх публікаціях, тоталітарний комуністичний режим міг існувати лише в умовах політичного терору силових органів влади та репресій. Невирішеність словацького питання в Чехословаччині дала підстави розпочати пошук «ворогів держави» серед політиків в лавах Комуністичної партії Словаччини (КПС), які виступали за рівноправність в чесько-словацьких відносинах. Саме їх було названо «буржуазними націоналістами» й звинувачено у відступі від офіційної ідеології та співпраці з представниками колишнього буржуазного ладу [Шніцер, 2020, с. 228–229]. Апогеєм кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів» став судовий процес у Братиславі 1954 р.

Метою даного дослідження є всебічне вивчення та аналіз підготовки та перебігу судового процесу над словацькими «буржуазними націоналістами» в Чехословаччині в 1954 р. Вибір теми зумовлений тим, що в українській історіографії вказане питання й досі ґрунтовно не досліджено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Змістовними і детальними в плані висвітлення підготовки та перебігу судового процесу над словацькими «буржуазними націоналістами» 1954 р. є праці словацьких істориків Б. Кінчока [Kinčok, 2012,

2013, 2015, 2018] та Я. Штефаніци [Štefanica, 2017]. Г. Гусаку як головному обвинуваченому у справі словацьких «буржуазних націоналістів» присвячені ґрунтовні монографії чеського вченого М. Махачека [Macháček, 2017] та російської дослідниці В. Мар'їної [Мар'їна, 2019]. Цікавий матеріал про звинувачення Л. Новомеського в «буржуазному націоналізмі» місять праці З. Доскочіла [Doskočil, 2020] та Я. Гавура [Gavura, 2013].

Виклад основного матеріалу. Кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів» з самого початку була спрямована на дискредитацію ідеї самостійності Словаччини та пошук «ворогів держави» в лавах комуністичної партії [Kinčok, 2018, s. 23]. Одним з головних її ініціаторів був голова КПС В. Широкий. Перші звинувачення в буржуазному націоналізмі з його вуст пролунали 3 квітня 1950 р. на засіданні Президії ЦК КПС в Братиславі на адресу Г. Гусака, Л. Новомеського та К. Шмідке [Kinčok, 2015, s. 228]. Під час ІХ з'їзду КПС у травні 1950 р. В. Широкий у черговий раз піддав гострій критиці Г. Гусака, Л. Новомеського та К. Шмідке за «буржуазно-націоналістичний ухил» та наголосив на небезпеці, яку несе їх діяльність для усієї партії [Kinčok, 2015, s. 232].

Після ІХ з'їзду КПС боротьба зі словацьким «буржуазним націоналізмом» переважно обмежилася критикою на адресу Г. Гусака та Л. Новомеського. При

цьому, на думку міністра сільського господарства Чехословаччини Ю. Дюріша, в Словаччині було «багато людей, заражених буржуазним націоналізмом...» [Из дневника М. А. Силина, с. 390]. Під час розмови з надзвичайним і повноважним послом СРСР в Чехословаччині М. Силином, він констатував, що чимало словаків до цього часу носять нагрудні знаки періоду «тісовської республіки», щоб у такий спосіб підкреслити свою самостійність і незалежність від чехів [Из дневника М. А. Силина, с. 390].

Цікаво, що на початок 1950-х років питання про небезпеку буржуазно-націоналістичних ухилів майже не обговорювалися в чеських партійних осередках, а тому рядові члени КПЧ не розуміли суті звинувачень в «словацькому буржуазному націоналізмі» [Из дневника первого секретаря посольства СССР в Чехословакии П. Г. Кречотеня, с. 379]. Крім того, словацька преса в цей час підтримувала діяльність Г. Гусака та Л. Новомеського [Из дневника первого секретаря посольства СССР в Чехословакии П. Г. Кречотеня, с. 379]. Усе це не сприяло активізації кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів». Тому у її перебіг втрутилися представники інституту радянських радників у Чехословаччині [Сопроводительное письмо В. С. Абакумова, с. 285]. Не в останню чергу через те, що певний час боротьба зі словацьким «буржуазним націоналізмом» йшла по лінії зміцнення союзу словацького і чеського народів, шляхом применшення ролі та значення СРСР у справі визволення Словаччини [Из дневника советника посольства СССР в Чехословакии Н. Н. Тараканова, с. 394].

Головним обвинуваченим у справі «буржуазних націоналістів» став один з найвідоміших словацьких повоєнних політиків – Г. Гусак. На завершальному етапі Другої світової війни він відкрито підтримував ідею відродження чехословацької держави на федеративних засадах. Виступаючи на конференції КПС наприкінці лютого – на початку березня 1945 р. політик заявив: «Виходячи з факту існування двох рівноправних народів, ми хочемо мати федеративну державу, державу єдину і неподільну, в якій, однак, кожен з народів правитиме самостійно» [Марьяна, 2014, с. 255]. Після лютогового державного перевороту 1948 р. Г. Гусак обіймав високі державні посади, зокрема в 1946 – 1950 рр. був головою Корпусу уповноважених, в 1945 – 1951 рр. депутатом Національних зборів ЧСР, в 1950 – 1951 рр. головою відділу ЦК КПС. Підкорившись вказівкам зверху Г. Гусак був змушений змиритися з центристським курсом празької влади й нерівноправним становищем Словаччини в республіці. Однак це не врятувало його від звинувачень у «буржуазному націоналізмі». 6 лютого 1951 р. Г. Гусак був заарештований за підозрою в антидержавній діяльності, яка в ордері на арешт була сформульована наступним чином: «він є членом групи словацьких буржуазних націоналістів» [Štefanica, 2013, s. 354].

Іншими жертвами кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів» стали Л. Новомеський, Л. Голдош, І. Горват та Д. Окалі. Першим серед них, у грудні 1950 р. був заарештований письменник, посол Чехословаччини в Угорщині в 1948 – 1950 рр.

І. Горват. Далі відбувся арешт письменника і співробітника МВС Чехословаччини Д. Окалі. 2 лютого 1951 р. був заарештований генеральний секретар Словацького національного фронту і комісар уряду Словаччини з питань церкви Л. Голдош. 6 лютого 1951 р., в один день з Г. Гусаком, було заарештовано відомого словацького поета, члена ЦК КПЧ Л. Новомеського.

21 лютого 1951 р. Генеральний секретар КПС Ш. Баштьованський на пленумі ЦК КПЧ інформував присутніх, що група Гусак–Новомеський своєю сепаратистською та підіривною діяльністю цілеспрямовано шкодила єдності республіки й намагалася в її рамках зберегти самостійну словацьку державу, щоб в зручний момент відторгнути її від республіки [Rychlík, 2012, s. 404]. Під час засідання ЦК КПС 18–20 квітня 1951 р. В. Широкий відкрито звинуватив словацьких «буржуазних націоналістів» в античеській діяльності, співпраці з членами колишньої партії Глінки й буржуазною еміграцією, сепаратизмі та навіть спробах відновити Словацьку державу. Зокрема він заявив: «Якою була національна програма Г. Гусака і Л. Новомеського, у який спосіб буржуазні націоналісти планували захистити національні інтереси словаків? У такий, щоб розірвати узи братерства і єдності, що пов'язують словацький народ з чеським народом і з Радянським Союзом..., буржуазні націоналісти виявилися в одному таборі з Сидором та Дюрчанським, Леттріхом і Кветко» [Корнеев, 2008, с. 128].

Водночас для СРСР фігури словацьких «буржуазних націоналістів» були недостатньо представницькими. Річ у тому, що окремі керівники соціалістичних держав на початку 1950-х років вважали Чехословаччину найслабшою ланкою в системі країн народної демократії [Отрывки из «Заключительного отчета комиссии ЦК КПЧ о политических процессах и реабилитации невинно осужденных», с. 76]. Зважаючи на її виняткове значення як промислово розвинутої та стратегічно важливої країни, лідери соціалістичного табору прагнули гарантувати надійність Чехословаччини. Тому ворогів держави було вирішено шукати на найвищому рівні. Так в полі зору радянських радників опинився Генеральний секретар ЦК КПЧ Р. Сланський. 24 листопада 1951 р. політик був заарештований, а влітку 1952 р. була остаточно сформована концепція звинувачення з формулюванням «Антидержавний змовницький центр на чолі з Р. Сланським» [Отрывки из «Заключительного отчета комиссии ЦК КПЧ о политических процессах и реабилитации невинно осужденных», с. 89]. За підсумком показового судового процесу над групою відомих діячів КПЧ 20–27 листопада 1952 р. Р. Сланський та ще кілька політиків були засуджені до смертної кари.

Після страти Р. Сланського розслідування антидержавної діяльності словацьких «буржуазних націоналістів» було продовжено. Головним слідчим у «справі Гусака і компанії» став Б. Доубек. Велику роль у розслідуванні також відігравали московські радники В. Боярський, Б. Єсіков та С. Галкін. Слідство велося без перерв та із застосуванням таких незаконних

методів як приниження, залякування і застосування проти підозрюваних фізичної сили. Наприклад, Г. Гусак з цього приводу згадував наступне: «Десятки днів та ночей мені доводилося ходити по камері [заборона сидіти], стояти на допитах, багато разів мені довелося бути в підземеллі й спати на голій підлозі, сон обмежувався 1–2 годинами на 24 години, мене били і знущались під час допитів, вельми грубо ображали, залякували, погрожували...» [Kinčok, 2013, s. 26]. Тривалий час політичний в'язень тримався й не піддавався на провокації. Однак 30 червня 1953 р. під тиском слідчих Г. Гусак був змушений «зінатися» в тому, що згідно з вказівками В. Клементіса реалізовував в Словаччині антидержавну політику, яка мала не меті перешкодити побудові соціалізму [Štefanica, 2017, s. 138]. Згодом він відмовився від цих показів, а тому його допити продовжилися. Загалом попереднє ув'язнення Г. Гусака тривало 38 місяців. Під час 433 днів та 1 438 годин допитів проти нього було застосовано великий арсенал незаконних, часто жорстоких та нелюдських методів дізнання. Однак це не зламало Г. Гусака і він не визнав себе винним у пред'явлених йому звинуваченнях та вимагав щонайшвидшого проведення судового процесу. На думку словацького історика Б. Кінчока, саме відмова Г. Гусака визнати себе винним врятувала йому життя та зірвала плани організаторів майбутнього судового процесу над словацькими «буржуазними націоналістами» [Kinčok, 2013, s. 39].

Відзначимо, що інші заарештовані у справі «словацьких буржуазних націоналістів» не володіли такою стійкістю як Г. Гусак. Л. Новомеський, Д. Окалі, І. Горват та Л. Голдош не тільки зізналися в антидержавній діяльності в союзі з Г. Гусаком [Štefanica, 2017, s. 138], але й регулярно підписували протоколи допитів із фіктивними звинуваченнями проти себе та своїх колег. Наприклад, Л. Новомеський згадував, що перебуваючи в ув'язненні з лютого 1951 р. до квітня 1954 р. вимушено, під тиском слідчих, зводив наклепи на В. Клементіса та Г. Гусака [Doskočil, 2020, s. 253].

Д. Окалі під час розслідування справи спершу був звинувачений у підготовці сіоністської змови, і тільки згодом його віднесли до «групи буржуазних націоналістів». Під сильним психологічним тиском він у власноруч написаному зізнанні від 8 квітня 1951 р. навів поіменний список групи словацьких «буржуазних націоналістів» у складі Г. Гусака, Л. Новомеського, К. Шмідке, І. Горвата, Л. Голдоша. [Štefanica, 2017, s. 141]. На «співпрацю» зі слідством пішов й Л. Голдош. Згодом політик згадував, що після того, як він «визнав» свою провину, суттєво покращився режим його утримання у в'язниці [Štefanica, 2017, s. 143]. Зізнання в антидержавній діяльності від І. Горвата були отримані не в останню чергу через те, що його дружина була під вартою 2 роки і 1 місяць як інструмент тиску на нього.

Як випливало з матеріалів слідства небезпека словацьких «буржуазних націоналістів» полягала в тому, що своїми «автономістськими» поглядами вони загрожували єдності держави. У лютому 1953 р. міністр безпеки Чехословаччини К. Бацілек відніс «групу словацьких буржуазних націоналістів» на чолі

з Г. Гусаком до антидержавного змовницького центру [Macháček, 2017, s. 276]. До складу групи, окрім Г. Гусака, офіційно були зараховані Л. Новомеського, Д. Окалі, І. Горвата та Л. Голдоша. 23 квітня 1953 р. міністерство національної безпеки підготувало проект кримінальної справи проти словацьких «буржуазних націоналістів». Також було створено спеціальну комісію у складі К. Бацілека, Л. Бенада, Ш. Гажіка та Ш. Райса із метою отримання нових свідчень по даній справі. До цього процесу активно долучився й В. Широкий [Macháček, 2017, s. 280]. Наприклад, у червні 1953 р. він радив міністру безпеки К. Бацілеку зробити наголос на тому, що підсудні у справі «словацьких буржуазних націоналістів» вели боротьбу не за розширення прав словацьких національних органів, а за розширення впливу, повноважень і влади словацької буржуазії, за ізоляцію словацьких органів від загальнодержавних, словацького народу від чеського народу, і прагнули не допустити формування передумов їх фактичної рівноправності й таким чином гальмували розвиток Словаччини на шляху до соціалізму [Kinčok, 2012, s. 37–38].

До кінця 1953 р. прокуратура підготувала обвинувальний протокол у справі «словацьких буржуазних націоналістів», який був відправлений міністру внутрішніх справ Р. Бараку для отримання його схвалення з боку політичного секретаріату ЦК КПЧ. Однак з першою версією протоколу ЦК не погодився, і її довелося переробляти. 8 березня 1954 р. «допрацьована», фальсифікована, версія обвинувачення отримала схвалення керівництва КПЧ. Показово, що Г. Гусак, ознайомившись з обвинувальним протоколом, відмовився його підписати, назвавши брехнею всі висунуті проти нього звинувачення [Мар'яна, 2019, с. 142].

Судовий процес над словацькими «буржуазними націоналістами» проходив 21–24 квітня 1954 р. у палаті Верховного суду Чехословаччини в Братиславі. На лаві підсудних перебували Г. Гусак, Л. Новомеський, Д. Окалі, Л. Голдош та І. Горват. Чехословаччина стала останньою з країн радянського блоку, де відбувся політичний процес подібного роду. Показово, що усі деталі перебігу цього судового процесу обговорювалися та затверджувалися вищими партійними органами [Kinčok, 2012, s. 40].

Судовий процес 1954 р. мав закритий характер. На нього було допущено обмежене коло осіб з партійного керівництва. Інформація для широкого загалу про перебіг суду була мінімальною та узгоджувалася з вищими партійними органами. Л. Гешшо обіймав посаду прокурора, а Ю. Угрін – голови суду. Для керівництва судовим процесом була створена спеціальна політична комісія на чолі з членом ЦК КПС П. Давидом. Серед членів цієї комісії був й Л. Гешшо, що свідчило про політичний характер усієї судової справи. Усім підсудним були призначені захисники: К. Глац здійснював захист Г. Гусака, Ш. Феньеш – І. Горвата і Л. Голдоша, М. Гашко – Л. Новомеського та Д. Окалі.

Згідно з обвинувальним актом генеральної прокуратури в Празі, Г. Гусак, Л. Новомеський, Д. Окалі, І. Горват та Л. Голдош «як буржуазні націоналісти відокремилися від робітничого класу...

та допомагали реакційній буржуазії в її злочинних цілях» [Obžaloba skupiny buržoázných nacionalistov. Vyber]. Головним злочином словацьких «буржуазних націоналістів» було названо те, що національне питання словацького народу вони хотіли вирішити в союзі зі словацькою буржуазією, а не в союзі з чеським робітничим класом. Також їх звинувачували у тому, що свої посади в Словацькій національній раді та Зборі повіреників вони використали для ізоляції Словаччини від чеських трудящих та гальмували процес побудови соціалізму, тим самим створювали передумови для повернення до капіталізму. Зі змісту обвинувального акту випливало, що кінцевою метою діяльності словацьких «буржуазних націоналістів» був розпад Чехословацької народно-демократичної республіки та перехід влади в Словаччині до рук реакційної буржуазії в інтересах закордонних імперіалістів [Obžaloba skupiny buržoázných nacionalistov. Vyber].

Усім підсудним у справі було пред'явлено обвинувачення в державній зраді, саботажі, а Л. Голдошу та І. Горвату – ще й в шпигунстві на користь іноземних держав [Obžaloba skupiny buržoázných nacionalistov. Vyber]. Всі обвинувачені, крім Г. Гусака, визнали себе винними, що було «вбито» з них шляхом фізичного і психологічного насильства. Згодом вони відмовилися від своїх показів.

У перший день судового процесу відбулися слухання Г. Гусака. Допит другого дня розпочався з Л. Новомеського і продовжився о другій половині дня з Д. Окалі. На третій день суд розглянув звинувачення на адресу Л. Голдоша та І. Горвата. Після відбулися прикінцеві виступи учасників процесу та винесення вироку підсудним. Під час судового процесу Г. Гусак рішуче відкинув усі звинувачення прокуратури, а також намагався спростувати покази підготовлених свідків [Kinčok, 2012, s. 48].

Цікаво, що суд датував зародження словацького «буржуазного націоналізму» 1930 роком та появою групи DAV на чолі з В. Клементісом. Членами групи були названі Л. Новомеський, Д. Окалі та І. Горват. Їм інкримінували те, що під час з'їзду молоді словацької генерації в 1932 р. вони підтримали резолюцію, в якій говорилося про доцільність перебудови спільної держави чехів і словаків на федеративних принципах [Štefanica, 2013, s. 360].

Прокурор в завершальній промові заявив, що головою «буржуазно-націоналістичної групи» є Г. Гусак, а відтак він несе відповідальність за дії усіх обвинувачених. Сам Г. Гусак до останнього дня наполегливо і завзято відмовлявся визнавати себе винним. В останньому слові він вкотре заявив про незгоду з висунутими проти нього звинуваченнями та просив суд про негайне звільнення [Macháček, 2017, s. 295].

За підсумком судового процесу 1954 р. усі підсудні були визнані винними в тому, що «як буржуазно-націоналістичні зрадники, вороги чехословацького трудящого народу, народно-демократичного ладу і соціалізму, перебуваючи на службі західного імперіалізму і будучи пов'язаними з антидержавним змовницьким центром на чолі з Рудольфом Сланським, створили підривно буржуазно-націоналістичну групу в Словаччині й таким чином

допустили важкі злочини проти народно-демократичної держави і трудового народу» [Мар'яна, 2019, с. 144].

Суд також постановив, що Г. Гусак, Л. Новомеський, Д. Окалі та І. Горват як члени «буржуазно-націоналістичної групи» об'єдналися з реакційною буржуазією та за її вказівкою увійшли до керівництва Словацького національного повстання з метою гальмувати боротьбу трудящих за визволення Чехословацької держави. Водночас після визволення Словаччини вони разом з Л. Голдошем згуртувалися навколо В. Клементіса з метою саботувати реалізацію в Словаччині Кошицької урядової програми, Конституції та законів Чехословацької республіки та загалом будівництво народно-демократичної держави [Мар'яна, 2019, с. 144].

У вироку суду відзначалося, що свої позиції в Словацькій національній раді та Корпусі уповноважених «буржуазні націоналісти» використовували проти національних і державних інтересів словацького народу, прагнучи до ізоляції словацького народу від чеського народу та від будівництва соціалізму. Нібито вони ревно оберігали в Словаччині залишки капіталістичних відносин та намагалися підготувати передумови для реставрації капіталізму. Тим самим, на думку суду, Г. Гусак та його соратники загрожували самобутності словацького народу, гарантованій народно-демократичним ладом [Мар'яна, 2019, с. 144].

Доказом антидержавної діяльності «буржуазних націоналістів» на чолі з Г. Гусаком суд визнав те, що вони незаконно розбудовували в Словаччині апарат державної безпеки, саботували будівництво національних комітетів як органів влади трудящого народу та утримувалися від рішучого засудження людацько-фашистських зрадників й інших ворогів словацького народу. Також нібито «буржуазні націоналісти усіма способами гальмували економічний і культурний розвиток Словаччини та захищали економічні позиції капіталізму» [Мар'яна, 2019, с. 144].

Згідно з вироком суду, після перемоги трудящого народу в лютому 1948 р. «буржуазні націоналісти» дозволили представникам реакційної буржуазії втекти до західних імперіалістичних держав та перешкождали проведенню чисток в Словаччині. Д. Окалі також був визнаний винним у тому, що допомагав «сіоністам і єврейським капіталістам» нелегально виїжджати та переводити капітали за кордон. І. Горвата і Л. Голдоша визнали винними в активній «шпигунській діяльності в інтересах західних імперіалістів» [Мар'яна, 2019, с. 145].

Усі обвинувачені, говорилося у вироку суду, «проводили свою злочинну діяльність у згоді з ворожими планами антидержавного змовницького центру Рудольфа Сланського, в рамках боротьби західних імперіалістів проти СРСР і народно-демократичних країн» [Мар'яна, 2019, с. 145].

За підсумком судового процесу 1954 р. всі підсудні отримали попередньо узгоджені з партійним керівництвом вироки. Г. Гусак був засуджений до довічного позбавлення волі, І. Горват – до 22 років, Д. Окалі – до 18 років, Л. Голдош – до 13 років, Л. Новомеський – до 10 років позбавлення волі

[Rozsudek nad rozvratnou skupinou nacionalistů na Slovensku, s. 2]. За рішенням суду Г. Гусака, Д. Окалі та І. Горвата також було позбавлено громадянства Чехословаччини та заборонено обіймати керівні посади в державних установах та господарських органах республіки. Засудженням Л. Новомеському [Gavura, 2013, s. 120] та Л. Голдошу суд додатково призначив конфіскацію майна [Kinčok, 2015, s. 4].

Висновки. Кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів» в Чехословаччині розпочалася наприкінці 1940-х років, а її жертвами стали тисячі людей, переважно з-поміж словацької комуністичної інтелігенції. Апогеєм кампанії став судовий процес над словацькими «буржуазними націоналістами» в Братиславі 1954 року. На лаві підсудних опинилися Г. Гусак, Л. Новомеський, Д. Окалі, І. Горват та Л. Голдош. Їх звинуватили та визнали винними у тому, що вони як члени «буржуазно-націоналістичної групи» об'єдналися з реакційною буржуазією з метою збереження самостійності словацьких органів влади, перешкождали будівництву в Чехословаччині народно-демократичної держави та гальмували економічний і культурний

розвиток держави. Також їм інкримінували антидержавну діяльність з метою домогтися розпаду Чехословацької народно-демократичної республіки та передачі влади в Словаччині до рук реакційної буржуазії в інтересах закордонних імперіалістів.

Вважаємо, що справа «словацьких буржуазних націоналістів» на чолі з Г. Гусаком була наслідком невірності словацького питання в республіці. Легітимні прагнення прогресивної комуністичної інтелігенції, спрямовані на зміцнення позицій Словаччини в унітарній державі, праявляла влада трактувала як прояв сепаратизму, що має на меті завадити інтеграційним процесам в республіці та єдності двох братніх народів. Процес над словацькими «буржуазними націоналістами» був повністю сфабрикований, а його наслідки стали протилежними тим результатам, на які розраховувала комуністична влада. Спочатку вони привели до наростання вимог про розширення повноважень словацьких органів влади, а в 1960-х роках – до ініціювання словацькими політиками процесу демократизації тоталітарної політичної системи Чехословаччини.

Список використаних джерел

- Doskočil, Z., 2020. Vězeň v žaláři, vězeň na svobodě – Ladislav Novomeský na rozhraní období stalinismu a poststalinismu, *Moderní dějiny*, Roč. 28, č. 1, s. 249–306.
- Gavura, J., 2013. Komunistický intelektuál Ladislav Novomeský, *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945 – 1989)*, Ed. J. Pažout, Praha, s. 114–127.
- Kinčok, B., a kol., 2015. *Gustav Husák a jeho doba*, Bratislava: Ustav pamati naroda, 545 s.
- Kinčok, B., 2012. Trestnoprávne vyrovnanie s tzv. slovenskými buržoáznymi nacionalistami. Proces s Gustávom Husákom a spol. *Pamät' národa*, ročník XVIII. č. 2 s. 35–51.
- Kinčok, B., 2013. Vyšetřovaneč číslo 1940. Gustáv Husák vo vyšetřovacej väzbe Štátnej bezpečnosti (1951 – 1954), *Pamät' národa*, ročník IX, č. 4, s. 17–39.
- Kinčok, B., 2015. Výkon trestu v prípade tzv. slovenských buržoázných nacionalistov – Gustáv Husák a spol. (1954 – 1960), *Pamät' národa*, ročník XI, č. 3, s. 3–26.
- Kinčok, B., 2018. Prvé pokusy o revíziu prípadu tzv. slovenských buržoázných nacionalistov (1954 – 1960), *Pamät' národa*, ročník XIV, č. 4, s. 22–43.
- Macháček, M., 2017. *Gustáv Husák*, Praha: Vyšehrad, 631 s.
- Obžaloba skupiny buržoázných nacionalistov*. Vyber. [Online]. Доступно: https://www.flaw.uniba.sk/fileadmin/praf/Pracoviska/Katedry/KPDPK/Materialy/tzv.Burzoazni_nac._Husak_a_spol._OBZALOBA_vyber_.pdf. (дата звернення: 13.05.2021).
- Rozsudek nad rozvratnou skupinou nacionalistů na Slovensku, *Rudé Právo*, 25.4.1954, s. 2.
- Rychlík, J., 2012. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, ÚSTR, 677 s.
- Štefanica, J., 2017. *Kampaň proti slovenskému buržoáznému nacionalismu*, Ostrava: KEY Publishing s.r.o, 252 s.
- Štefanica, J., 2013. Vybrané právní aspekty procesu G. Husák a spol., *I. česko-slovenské setkání doktorských studentů a postdoktorandů oboru právní historie a římského práva*. Sborník příspěvků z konference, Ed. L. Vojáček, J. Tauchen, Brno: Masarykova univerzita, s. 346–362.
- Из дневника М. А. Силина. Запись беседы с мини стром сельского хозяйства Чехословакии Ю. Дюришем о борьбе с буржуазным национализмом, политике в отношении униатской церкви, положении в сельском хозяйстве, 30 сентября 1950 г., *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг., в 2-х тт. Документы* / в т 2. 1949 – 1953 г. Отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002, с. 390–392.
- Из дневника первого секретаря посольства СССР в Чехословакии П. Г. Кречотеня. Запись беседы с руководителем пражского отделения газеты компартии Словакии «Правда» Эзеровичем о положении в КПС, 11 сентября 1950 г., *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг., в 2-х тт. Документы* / в т 2. 1949 – 1953 г. Отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002, с. 378–379.
- Из дневника советника посольства СССР в Чехословакии Н. Н. Тараканова. Запись бесед с секретарем обкома КПС в г. Баньска Бистрице Клокачем и председателем обкома Национального фронта Жилинского край Стрехаем о словацком буржуазном национализме, 16–18 октября 1950 г., *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг., в 2-х тт. Документы* / в т 2. 1949 – 1953 г. Отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002, с. 393–394.
- Корнеев, С. А., 2008. *Словакия в составе Чехословакии: проблема политического статуса в 1918 – 1970 гг.*: диссертация кандидата исторических наук: 07.00.03, Москва, 250 с.
- Марыина, В., 2019. *Последний президент социалистической Чехословакии Густав Гусак: путь к одиночеству (1913 – 1991)*, Москва: Институт славяноведения РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История, 344 с.
- Марыина, В. В., 2014. Реабилитация Г. Гусака и возрождение идеи федерализации Чехословакии, *Инакомыслие в условиях «реального социализма»: Поиски новой государственности: Конец 60-х – 80-е гг. XX в.*, Москва, с. 253–276.

Отрывки из «Заключительного отчета комиссии ЦК КПЧ о политических процессах и реабилитации невинно осужденных», с. 70–111. [Online]. Доступно: [https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/EastUropeProblems/1984-09-10/1984-9-10-\(70-111\).pdf](https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/EastUropeProblems/1984-09-10/1984-9-10-(70-111).pdf). (дата звернення: 13.05.2021).

Сопроводительное письмо В. С. Абакумова В. М. Молотову с приложением сообщения сотрудников МГБ СССР М. Т. Лихачева и Н. И. Макарова о работе чехословацких органов безопасности, реакции К. Готвальда на материалы, компрометирующие бывшего министра иностранных дел В. Клементиса и др., 16 марта 1950 г., *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг., в 2-х тт. Документы* / в т 2. 1949 – 1953 гг. Отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002, с. 285–289.

Шніцер, І. О., 2020. Кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів» в Чехословаччині (1948 – 1951 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 1 (42), с. 224–231.

References

Doskočil, Z., 2020. Vězeň v žaláři, vězeň na svobodě – Ladislav Novomeský na rozhraní období stalinismu a poststalinismu, *Moderní dějiny*, Roč. 28, č. 1, s. 249–306. (in Czech).

Gavura, J., 2013. Komunistický intelektuál Ladislav Novomeský, *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945 – 1989)*, Ed. J. Pažout, Praha, s. 114–127. (in Czech).

Iz dnevnika M. A. Silina. Zapis` besedy` s mini strom sel'skogo khozyajstva Chekhoslovakii Yu. Dyurishem o bor`be s burzhuazny`m natsionalizmom, politike v otnoshenii uniatskoj czerkvi, polozhenii v sel'skom khozyajstve, 30 sentyabrya 1950 g. [From the diary of M. A. Silin. Record of a conversation with the Minister of Agriculture of Czechoslovakia, J. Dyurish, on the struggle against bourgeois nationalism, policy towards the Uniate Church, the situation in agriculture, September 30, 1950], *Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944 – 1953 gg., v 2-kh tt. Dokumenty` / v t 2. 1949 – 1953 gg.* Отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Rossijskaya politicheskaya e`ncziklopediya» (ROSSPE`N), 2002, s. 390–392. (in Russian).

Iz dnevnika pervogo sekretarya posol'stva SSSR v Chekhoslovakii P. G. Krekotenya. Zapis` besedy` s rukovoditelem prazhskogo otdeleniya gazety` kompartii Slovakii «Pravda» E`zerovichem o polozhenii v KPS, 11 sentyabrya 1950 g. [From the diary of P. G. Krekoten, First Secretary of the USSR Embassy in Czechoslovakia. Record of a conversation with the head of the Prague branch of the newspaper of the Communist Party of Slovakia "Pravda" Ezerovich about the situation in the KPS, September 11, 1950], *Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944 – 1953 gg., v 2-kh tt. Dokumenty` / v t 2. 1949 – 1953 gg.* Отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Rossijskaya politicheskaya e`ncziklopediya» (ROSSPE`N), 2002, s. 378–379. (in Russian).

Iz dnevnika sovetnika posol'stva SSSR v Chekhoslovakii N. N. Tarakanova. Zapis` besed s sekretarem obkoma KPS v g. Ban`ska Bistricze Klokachem i predsedatelem obkoma Natsional'nogo fronta Zhilinskogo kraj Strekhaem o slovaczkom burzhuaznom natsionalizme, 16–18 oktyabrya 1950 g. [From the diary of N. N. Tarakanov, Counselor of the USSR Embassy in Czechoslovakia. Recording of conversations with the secretary of the regional committee of the KPS in Banska Bistrica Klokach and the chairman of the regional committee of the National Front of the Zhilinsky region Strehai about Slovak bourgeois nationalism, October 16–18, 1950.], *Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944 – 1953 gg., v 2-kh tt. Dokumenty` / v t 2. 1949 – 1953 gg.* Отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Rossijskaya politicheskaya e`ncziklopediya» (ROSSPE`N), 2002, s. 393–394. (in Russian).

Kinčok, B., a kol., 2015. *Gustav Husak a jeho doba*, Bratislava: Ustav pamati naroda, 545 s. (in Slovak).

Kinčok, B., 2012. Trestnoprávne vyrovnanie s tzv. slovenskými buržoáznymi nacionalistami. Proces s Gustávom Husákom a spol. *Pamät' národa*, ročník XVIII. č. 2 s. 35–51. (in Slovak).

Kinčok, B., 2013. Vyšetřovanec číslo 1940. Gustáv Husák vo vyšetrovacej väzbe Štátnej bezpečnosti (1951 – 1954), *Pamät' národa*, ročník IX, č. 4, s. 17–39. (in Slovak).

Kinčok, B., 2015. Výkon trestu v prípade tzv. slovenských buržoázných nacionalistov – Gustáv Husák a spol. (1954 – 1960), *Pamät' národa*, ročník XI, č. 3, s. 3–26. (in Slovak)

Kinčok, B., 2018. Prvé pokusy o revíziu prípadu tzv. slovenských buržoázných nacionalistov (1954 – 1960), *Pamät' národa*, ročník XIV, č. 4, s. 22–43. (in Slovak).

Korneev, S. A., 2008. *Slovakiya v sostave Chekhoslovakii: problema politicheskogo statusa v 1918 – 1970 gg.:* dissertacziya kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.03, Moskva, 250 s. (in Russian).

Macháček, M., 2017. *Gustav Husák*, Praha: Vyšehrad, 631 s. (in Czech).

Mar`ina, V., 2019. *Poslednij prezident socialistscheskoj Chekhoslovakii Gustav Gusak: put` k odinochestvu (1913 – 1991)* [The last president of socialist Czechoslovakia Gustav Husak: the path to loneliness (1913 – 1991)], Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 344 s. (in Russian).

Mar`ina, V. V., 2014. Reabilitacziya G. Gusaka i vozrozhdenie idei federalizaczii Chekhoslovakii [Rehabilitation of G. Husak and the revival of the idea of federalization of Czechoslovakia], *Inakomy'slie v usloviyakh `real'nogo soczializma»: Poiski novoj gosudarstvennosti: Konecz 60-kh – 80-e gg. XX v.*, Moskva, s. 253–276. (in Russian).

Obžaloba skupiny buržoázných nacionalistov. Vyber. [Online]. Dostupno: https://www.flaw.uniba.sk/fileadmin/praf/Pracoviska/Katedry/KPDPK/Materialy/tzv.Burzoazni_nac._Husak_a_spol._OBZALOBA_vyber_.pdf. (data zvernennja: 13.05.2021). (in Czech).

Otry`vki iz «Zaklyuchitel'nogo otcheta komissii CzK KPCh o politicheskikh processakh i reabilitaczii nevinno osuzhdenny`kh» [Excerpts from the «Final Report of the Commission of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia on Political Processes and the Rehabilitation of Innocent Convicted Persons»], s. 70–111 [Online]. Dostupno: [https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/EastUropeProblems/1984-09-10/1984-9-10-\(70-111\).pdf](https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/EastUropeProblems/1984-09-10/1984-9-10-(70-111).pdf). (data zvernennja: 13.05.2021). (in Russian).

Rozsudek nad rozvratnou skupinou nacionalistů na Slovensku, *Rudé Právo*, 25.4.1954, s. 2. (in Czech).

Rychlík, J., 2012. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, ÚSTR, 677 s. (in Czech).

Shnitser, I. O., 2020. Kampaniia proty slovatskykh «burzhuaznykh natsionalistiv» v Chekhoslovachchyni (1948 – 1951 rr.) [Campaign against of the Slovak «bourgeois nationalists» in Czechoslovakia (1948 – 1951)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Istoriia*, Vyp. 1 (42), s. 224–231. (in Ukrainian).

Soprovoditel'noe pis'mo V. S. Abakumova V. M. Molotovu s prilozheniem soobshheniya sotrudnikov MGB SSSR M. T. Likhacheva i N. I. Makarova o rabote chekhoslovaczskikh organov bezopasnosti, reakcii K. Gotval'da na materialy`, komprometiruyushhie by`vshego ministra inostranny`kh del V. Klementisa i dr., 16 marta 1950 g. [Covering letter from V. S. Abakumov to V. M. Molotov with the attachment of a message from the officers of the Ministry of State Security of the USSR

M. T. Likhachev and N. I. Makarov about the work of the Czechoslovak security agencies, K. Gottwald's reactions to materials compromising the former Minister of Foreign Affairs V. Clementis et al., March 16, 1950], *Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944 – 1953 gg., v 2-kh tt. Dokumenty` / v t 2. 1949 – 1953 gg.* Otv. redaktor T. V. Volokitina, Moskva: «Rossijskaya politicheskaya e`ncziklopediya» (ROSSPE`N), 2002, s. 285–289. (in Russian).

Štefanica, J., 2013. Vybrané právne aspekty procesu G. Husák a spol., *I. česko-slovenské setkání doktorských studentů a postdoktorandů oboru právní historie a římského práva.* Sborník příspěvků z konference, Ed. L. Vojáček, J. Tauchen, Brno: Masarykova univerzita, s. 346–362. (in Slovak).

Štefanica, J., 2017. *Kampaň proti slovenskému buržoaznímu nacionalismu*, Ostrava: KEY Publishing s.r.o, 252 s. (in Slovak).

SUMMARY

THE TRIAL OF SLOVAK «BOURGEOIS NATIONALISTS» IN 1954

Ihor Shnitser

Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The article covers the preparation and conduct of the trial of Slovak «bourgeois nationalists» in 1954. The research methodology is based on the general scientific principles of historicism and objectivity. Implementing these principles made it possible to avoid inconsistencies, inconsistencies, isolation from the objective historical process during the research. It turned out to be the culmination of a campaign against Slovak «bourgeois nationalists» in Czechoslovakia, which killed thousands of people, mainly from the Slovak communist intelligentsia. G. Husak, L. Novomesky, D. Okali, I. Horvath, and L. Holdos appeared in the dock during the trial in 1954. They were accused and found guilty of uniting with the reactionary bourgeoisie as members of a bourgeois-nationalist group to preserve the independence of the Slovak authorities, hindered the construction of socialism in Czechoslovakia, and hampered the economic and cultural development of the state. They were also accused of anti-state activities aimed at achieving the disintegration of the Czechoslovak People's Democratic Republic and the transfer of power in Slovakia to the reactionary bourgeoisie in the interests of foreign imperialists. According to the author, the Slovak «bourgeois nationalists» trial was a consequence of the unresolved Slovak national question in the Czechoslovak Republic. The legitimate aspirations of the progressive Slovak communist intelligentsia, aimed at strengthening Slovakia's position in the unitary state, were interpreted by the Prague authorities as a manifestation of separatism aimed at impeding the integration processes in the state and the unity of the two fraternal peoples. The trial of the Slovak bourgeois nationalists was completely fabricated, and its consequences proved counterproductive.

Keywords: Czechoslovakia, Slovakia, «bourgeois nationalism», communist party, anti-state activity, trial, G. Husak.

МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В ІСТОРИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ А. ТОЙНБІ ТА Ф. БРОДЕЛЯ

Підберезних Інна Євгенівна

кандидат історичних наук, доцент,

Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв

E-mail: innaevgenievna2017@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9906-4327>

Мірошкіна Наталія Валеріївна

кандидат філософських наук,

Приватний заклад вищої освіти «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика», Миколаїв

E-mail: minava7306@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1255-0160>

Стаття присвячена дослідженню проблеми міжцивілізаційних запозичень у творчості корифеїв історичної науки ХХ ст. А. Тойнбі та Ф. Броделя. Особливу увагу приділено теоретико-методологічним витокам розуміння А. Тойнбі та Ф. Броделем міжцивілізаційних запозичень як історичного феномену. Обґрунтовується думка про те, що міжцивілізаційні запозичення у висвітленні А. Тойнбі та Ф. Броделя не мають статусу самостійності, а включені в більш широкі процеси міжцивілізаційних відносин та загального розвитку цивілізації. Проаналізовано підходи цих дослідників до міжцивілізаційних запозичень як елементів міжцивілізаційних відносин. Встановлено, що А. Тойнбі та Ф. Бродель вважали міжцивілізаційні запозичення істотним фактором розвитку світового історичного процесу. Цивілізації мають здібності приймати ззовні матеріальні та духовні цінності. Ф. Бродель підкреслював сталість цього процесу, А. Тойнбі пов'язував процес цивілізаційних запозичень зі стадіями розвитку цивілізації та відповідями цивілізацій на виклики із зовні. Таким чином, обидва історики показували можливість цивілізаційних дифузій. Проблема міжцивілізаційних запозичень в історичних побудовах А. Тойнбі та Ф. Броделя виявилася розчиненою серед інших проблем взаємодії цивілізацій. У статті підкреслюється незавершеність процесу міжцивілізаційних запозичень в сучасному світі, що робить актуальною проблему методології дослідження цього феномену та викликає увагу до уроків минулого, пов'язаних з процесами цивілізаційної дифузії. Продовжує залишатися дискусійною проблема розвитку цивілізацій в єдиному глобальному світі та можливості стирання культурних, соціальних та економічних бар'єрів між ними. Представлений аналіз теоретичної спадщини А. Тойнбі та Ф. Броделя показує, що самотніть цивілізацій залишиться їй надалі, але міжцивілізаційні запозичення носять вже не одиничний, а всезагальний характер та проявляються як запозичення культурних комплексів.

Ключові слова: кон'юнктури, культурна дифузія, міжцивілізаційна взаємодія, міжцивілізаційне запозичення, світ-система, структури, цивілізація, цивілізаційна дифузія.

Постановка проблеми. Цивілізації були та залишаються донині світ-системними одиницями, які інтегрують народи і держави на основі духовної, нормативної та соціокультурної єдності. Вони продовжують виступати основними складовими глобальної світ-системи. Хоч саме сучасна глобальна світ-система відкриває унікальні можливості для взаємодії та взаємопроникнення (дифузії) цивілізацій, така взаємодія та взаємопроникнення існували й раніше. Цивілізації були та продовжують залишатися відкритими системами, здатними до обміну матеріальними цінностями, людськими ресурсами, ідеями, технологіями. Такий обмін відбувається через різні форми взаємодії цивілізацій як позитивного, так і негативного характеру: міграційні процеси, війни, торгові обміни між країнами та регіонами. Обсяг та значення таких обмінів можуть бути різними. Одним з елементів таких обмінів є міжцивілізаційні запозичення.

Серед дослідників, що представляють глобальну історію, чий ідеї зробили великий вплив на становлення її методології слід назвати А. Дж. Тойнбі (1889 – 1975)

та Ф. Броделя (1902 – 1985). Вони розглядали історію людства як історію цивілізацій. Цивілізація виступає в їх історичних побудовах основною одиницею історичного процесу. Не могли вони пройти і повз проблеми взаємодії цивілізацій та такої складової цієї проблеми, як міжцивілізаційні запозичення. Хоча проблема міжцивілізаційних запозичень є всього лише частиною проблеми міжцивілізаційних відносин, на її важливість вказує те, що ці запозичення стають фактором, який впливає на розвиток цивілізацій та безпосередньо відбувається в житті людей. Значення тих чи інших запозичень може бути різним. Наразі кількість таких запозичень лише наростає. Це стосується світу матеріальної предметності та світу ідей. У зв'язку з цим, за потрібне було б звернутися до інтелектуальної спадщини А. Тойнбі та Ф. Броделя, які розглядали цю проблему та розкрили евристичний потенціал їх підходів до дослідження міжцивілізаційних запозичень як складової частини соціокультурного руху. Тим більше, що методологічні підходи, закладені А. Тойнбі, дотепер використовуються при аналізі сучасного зіткнення цивілізацій, а

побудови Ф. Броделя лежать в основі методології світ-системного аналізу.

Аналіз досліджень і публікацій. Автором першої великої роботи у незалежній Україні з проблем взаємодії цивілізацій в інтерпретації А. Тойнбі був В. Скоблик [Скоблик, 1993]. Серед сучасних українських досліджень роботу узагальнюючого характеру з теорії та історіографії цивілізаційного процесу представив В. Космина [Космина, 2008]. Він показав методологічне значення підходу А. Тойнбі в контексті європейської та вітчизняної історіографії [Космина, 2007]. Проблеми цивілізаційної теорії в розрізі осмислення сучасних проблем людства розглядав Т. Горбанюк [Горбанюк, 2015]. Теоретичні підходи до цивілізаційного процесу, у тому числі і спадщину А. Тойнбі досліджував Ю. Павленко [Павленко, 2001]. Проблему міжцивілізаційного запозичення технологій та міжцивілізаційного протистояння в Східній Європі показала в соціокультурному вимірі О. Хімяк, відштовхуючись саме від методологічного осмислення А. Тойнбі [Хімяк, 2015]. Прогностичний потенціал цивілізаційного вчення А. Тойнбі відобразив В. Воценко [Воценко, 2013].

Наукова спадщина А. Тойнбі та Ф. Броделя знайшла висвітлення у фундаментальних працях з історіографії узагальнюючого характеру. Зокрема, Л. Таран досліджувала творчість Ф. Броделя в контексті аналізу школи «Анналів» та загального розвитку історичної думки від позитивізму до постмодернізму [Таран, 2007]. В. Ададуров сумісно з Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко представили творчість Ф. Броделя як наукову домінацію школи «Анналів» [Дюпон-Мельниченко, Ададуров, 2001]. Л. Зашкільняк висвітлив місце методологічної спадщини А. Тойнбі та Ф. Броделя в контексті загальноєвропейського розвитку історичної науки [Зашкільняк, 1999; Зашкільняк, 2007].

Не втратили своєї актуальності роботи дослідників минулих років, які дозволяють проникнути в особливості методології історії А. Тойнбі. Серед них наукові доробки Є. Рашковського [Рашковский, 1969], Л. Февра [Февр, 1991]. Поміж дослідників творчості А. Тойнбі особливо слід виділити С. Гантінгтона з його широко відомою концепцією зіткнення цивілізацій, яку сформовано під впливом філософсько-історичної спадщини А. Тойнбі [Хантінгтон, 2003].

Британський історик Я. Холл розглядав цивілізаційне вчення А. Тойнбі як методологію вивчення міжнародних відносин. Він вказував на положення А. Тойнбі в сенсі того, що дослідження минулого допомагає у подоланні труднощів у сьогоденні, в тому числі в сфері міжнародних відносин [Holl, 2014].

Бразильський дослідник Г. Рібейро представив проблему злиття цивілізацій в єдиний світ на основі взаємодії в географічному просторі (космосі). Ця проблема показана у зв'язку з методологією Ф. Броделя [Ribeiro, 2011].

Ю. Остерхаммель, лауреат премії імені А. Тойнбі, у лекції «Арнольд Тойнбі і проблеми сьогодення» на щорічних зібраннях Американської історичної асоціації в січні 2017 року, назвав А. Тойнбі та

Ф. Броделя двома найбільшими грандами історичної науки минулого століття та надав порівняння їх методології. Він вказав, що А. Тойнбі дав ключ до всієї історії, а Ф. Бродель запропонував модель розгляду взаємодії цивілізацій у великому просторі, де цих цивілізацій декілька. У результаті Ф. Бродель зумів створити локально-глобальну проблематику та відчуття глобалізації задовго до того, як виник цей термін. Зрозуміло, що в такому контексті французький історик не міг обійти проблему міжцивілізаційного обміну [Osterhammel, 2017]. А. Тойнбі, незважаючи на те, що присвятив ряд робіт безпосередньо взаємодії цивілізацій, залишився, на думку Ю. Остерхаммеля, прихильником підходу О. Шпенглера та розглядав культури-цивілізацій як монади, тобто як самостійні світи, а Ф. Бродель ніколи не наполягав на деталях під ґнітом догматичних схем.

Проблема єдності сучасного світу в контексті історії «довгого часу» є однією з провідних для «Центру Фернана Броделя з вивчення економіки, історичних систем та цивілізацій» в США. Президент Центру американський політолог та соціолог І. Валлерстайн створив на основі наукової спадщини Ф. Броделя власну методологію аналізу сучасного світу та існуючих в них взаємозв'язків – методологію світ-системного підходу, в якому світ постає в тому числі як комплекс міжцивілізаційних відносин [Wallerstein, 1987]. І. Валлерстайн, К. Шадюрі, Е. Гейд, Д. Ломбар використовували методологію «тотальної історії» та «світів-економік» Ф. Броделя для дослідження регіональної історії Східної Азії та країн Індійського океану. Вони показували цей регіон як арену великих міжцивілізаційних зв'язків, де формами міжцивілізаційних запозичень виступали обмін товарами та технологіями, що диктувалося особливостями економічного розвитку, які тісно були пов'язані з географією регіону. Історіографічний аналіз їх позицій наданий Н. Трубніковою [Трубникова, 2002]. Представник центру Р. Лі досліджував представлену Ф. Броделем концепцію становлення капіталізму в Європі. Він підкреслював, що це був процес, в якому брали участь декілька цивілізацій, при цьому периферійні цивілізації були не менш важливі, ніж центральна, західноєвропейська та обмін між цивілізаціями ґрунтувався на поділі праці [Lee, 2018].

Метою статті є виявлення загального та особливого в наукових пошуках А. Тойнбі та Ф. Броделя щодо дослідження міжцивілізаційних запозичень в контексті взаємодії цивілізацій як складової глобального історичного процесу. Виходячи з цього, головним **завданням** є розкрити теоретичний зміст підходів А. Тойнбі та Ф. Броделя до міжцивілізаційних запозичень як явищ історичного процесу, показати особливості бачення причин змісту та наслідків міжцивілізаційних запозичень А. Тойнбі та Ф. Броделя, визначити евристичний потенціал спадщини істориків до подальшого вивчення міжцивілізаційних запозичень.

Виклад основного матеріалу. Порівняння міжцивілізаційних запозичень в історичних ученнях А. Тойнбі та Ф. Броделя майже не представлено в історіографічних дослідженнях, хоча імена цих

істориків часто ставляться поруч та їх позиції отримують зіставлення з інших питань. Ми вважаємо, що для цього є декілька причин. По-перше, проблема міжцивілізаційних запозичень розчиняється як складова проблеми міжцивілізованих взаємодій, частиною якої вона є; по-друге, ідейні та методологічні основи цивілізаційних підходів А. Тойнбі та Ф. Броделя різні; по-третє, проблема міжцивілізаційних запозичень в роботах обох істориків не носила самостійного характеру, часто була периферійною для них; по-четверте, питання, пов'язані з міжцивілізаційним запозиченням розкриваються істориками на різному емпіричному матеріалі та на прикладах різних цивілізацій. Все це ускладнює вибір підстав (критеріїв) для такого аналізу та ускладнює придання йому характеру системності. Якщо А. Тойнбі висвітлював процеси та результати дослідження міжцивілізаційних запозичень в ряді робіт узагальнюючого характеру, то Ф. Бродель цього майже не робив: свою ерудицію він направив на дослідження взаємозв'язку різних деталей як «множини множин» і такв полотно історії мало вдаючись до широких теоретичних узагальнень [Сыздыкова, 2010, с. 57].

Для А. Тойнбі цивілізація – соціокультурна цілісність, заснована на універсальних (для неї) цінностях, які отримали вираз у світових релігіях, моралі, нормах права, мистецтві. Культура – смислове ядро цивілізації. Вона закладає життєву програму того чи іншого народу, визначає своєрідність та динамічність кожної цивілізації, згуртовує суспільство для «Відповідей» на «Виклики» історії, визначає прогрес цивілізацій та спрямованість розвитку. Виникнення цивілізацій є «Відповіддю» на «Виклики». «Викликами» можуть стати умови навколишнього географічного середовища або вороже соціальне оточення, якому необхідно протистояти, найчастіше військовим шляхом. У результаті формуються унікальні соціокультурні системи, що створюють свої ціннісні світи та забезпечують життєдіяльність людей.

Ф. Бродель не був близьким до того розуміння цивілізації, яке стало поширеним завдяки О. Шпенглеру та А. Тойнбі. Він розглядав цивілізації як глобальні суспільства в масштабах ойкумени. Цивілізація, в його розумінні, являє собою складно-структурований простір, в якому безпосередньо розвивається життя людей з усіма його проявами. Лідер другого покоління школи «Анналів» не намагався виділити кількість цивілізацій, окреслити їх ознаки, знайти критерії, за якими слід відносити народи до тих чи інших цивілізацій. Здається, що його цивілізаційна модель нагадує «матрьошку», тобто у рамках великих цивілізацій можна виділити регіональні, а в рамках регіональних – національні. Цивілізація для французького історика – «найстійкіший, найдавніший персонаж людської історії». Змінюється економіка, політичні інститути, суспільства випливають одне з іншого, а цивілізації залишаються [Авакян, 2015, с. 143].

Здатність до запозичень або відмови від них історик також розглядав як ознаку цивілізацій. Це природно, тому що передбачає цілісну оцінку того чи іншого явища, ціннісну і практичну, що може бути здійснено лише в соціально зрілих та самостійних

системах. Новаторством Ф. Броделя стало те, що він показав глобальний світ-економіку (наприклад, середземноморський світ епохи Філіпа II) як єдину світ-систему, яка одночасно включала декілька цивілізацій. Для таких систем торгова, економічна, військова взаємодія цивілізацій (мирна або не мирна) є органічною [Бродель, 2002]. Для економічних світ-систем найважливішим параметром він виділяв рух товарів, грошей та людей. У світ-системному підході Ф. Броделя проблема руху ідей не є провідною. Світ-економіка Ф. Броделя – це перш за все матеріальні світи. Але саме звернення Ф. Броделя до цивілізаційного підходу та виділення ним цивілізацій як самостійних одиниць історичного процесу дає змогу говорити про багатофакторне бачення світу з боку історика та непряме визнання ним обмеженості власного економічного підходу.

Соціокультурні запозичення Ф. Броделем показані в контексті структур повсякденності, оскільки вони проявляються в буденному житті великої кількості людей. Саме поведінка людей, яка склалася на основі певних ціннісних канонів та нормативних систем служить фактором, який дозволяє зрозуміти сенс часу та події. Історик надає такий приклад: небажання Візантії співпрацювати з Західним світом проти мусульманської (турецької) навали виглядає ірраціонально, але воно продиктовано ціннісно-поведінковими імперативами православної цивілізації, яка не допускала в той час співпраці з латинським світом. Світ ісламу представлявся менш неприйнятним для Візантії. Аналогічну проблему А. Тойнбі показував на прикладі зіткнення ісламської та західної цивілізацій: еменський імам з великими труднощами йде на прийняття західних військових технологій, але відмовляється від використання інших досягнень західної цивілізації, інша цивілізація ним розглядається як ціле, її елементи сприймаються, як здатні проникнути в традиційні структури, зруйнувати або перетворити їх, тому вони просто не можуть бути прийняті [Тойнбі, 2003, с. 385–386].

Цивілізації для Ф. Броделя – тривалі часові протяжності. Головне в їх вивченні – інерції соціального та економічного життя. Він розумів цивілізації як щось більше, ніж культурно-історичні простори, розділені самотуністю, корінними особливостями та географічними межами. Вони розглядаються як пов'язані культурною дифузиею (взаємопроникненням), що дозволяє цивілізаціям приймати чужі елементи.

Ф. Бродель виділяв в історії три рівні: географічний (геоісторія), соціальний (рівень структур) та індивідуальний (рівень активності людини), а також майже не рухливі процеси – структури, більш рухливі середньострокові процеси (кон'юнктури) та короткострокові події. Структури найстійкіші та консервативні. На рівні структур міжцивілізаційна взаємодія і запозичення відбуваються найменше, на рівні кон'юнктури для них можуть бути більш сприятливі умови, можливі запозичення і на рівні короткотривалих подій, але тут, нам здається, є широкі можливості для проявів випадковостей. Соціокультурні запозичення – явища, які мають тривалість, а не подієвість, саме такими вони постають в

«Граматиці цивілізацій» [Бродель, 2008].

На відміну від Ф. Броделя, А. Тойнбі не виділяв у цивілізаціях будь-які рівні та відповідно не розглядав міжцивілізаційні запозичення у цьому аспекті і вказував, що міжцивілізаційні запозичення можуть мати місце вже в період становлення цивілізації. Трансформаційні процеси в архаїчному світі йдуть під впливом проникнення культур іншого суспільства, цивілізаційно зрілого. Якщо суспільство ще не вступило в фазу будівництва цивілізації, то вплив на нього буде мінімальним. Опір іноцивілізаційному впливу історик пов'язував зовсім не з прагненням захистити себе від проникнення чужої культури, а загальною ірраціональною ворожнечею до чужої цивілізації. Культура, яка втручається, розпадається на окремі частини, які синтезуються в іншому порядку. Сила проникнення іноцивілізаційного елемента зворотньо пропорційно його ціннісному впливу. Наприклад, економічний компонент приймається чужою культурою найбільш легше, за ним слідує політичний, а ось власне культурний приймається складніше, оскільки він безпосередньо пов'язаний з духовними цінностями, які встановлюють облік цивілізації. Ф. Бродель також вказував на те, що ідеї та духовні цінності запозичуються складніше. А. Тойнбі виділяв два основні канали проникнення іноцивілізаційного впливу: війна та торгівля, причому провідне місце належить війні. Ці ж канали ми бачимо і в концепціях Ф. Броделя.

Також англійський історик вказував на демографічну дифузійність цивілізацій, яка створює поле для запозичень. Людський матеріал, наприклад, з боку варварів, проникає в цивілізацію через військовополонених, заручників, потім торговців, і нарешті, завойовників. Якщо відбувається зіткнення варварів та цивілізації, то контакти такого роду призводять до того, що економічний механізм варварів підпорядковується економічному механізму тієї цивілізації, яку вони розорюють. Прикладом може слугувати Римська імперія, яка справила найбільший вплив на варварський світ, навіть перебуваючи в стані занепаду.

Елементи чужої культури адаптуються завдяки утилітаризму. Ми вважаємо, що характеристики культурних відносин цивілізації та варварської периферії можуть бути перенесені і на характеристики відносин більш-менш розвинених цивілізацій, навіть сучасних розвинених суспільств та народів, що розвиваються. Представники менш розвинутих цивілізацій (наприклад, мігранти афро-азійського походження) ведуть себе нерідко по відношенню до розвинених сучасних країн як «зовнішній пролетаріат», який прагне оселитися в привабливому для себе світі розвинутої цивілізації або утилітарно використовувати її досягнення у себе вдома. Народи пристосовують запозичення до своїх потреб, переробляють їх, зазначає А. Тойнбі. Ми можемо побачити безліч прикладів пристосування елементів західної індустріальної цивілізації до цивілізацій незахідних. Найчастіше запозичуються технології та відповідні їм економічні відносини. За цим йде запозичення деяких політичних структур або імітація їх запозичення. Водночас виникають різноманітні

синтези, наприклад, синтези правових систем. Колишні колонії запозичували з правових систем своїх метрополій, які носили утилітарний характер, поширювалися на торгове, підприємницьке право, деякі сфери процесуального права. Але норми, які стосуються регулювання структур повсякденності (шлюбно-сімейних відносин, особистих немайнових відносин, спадкового права) виявилися найменше підвергнуті запозиченням, тому дотепер регулюються нормами звичайного або релігійного права. В результаті виникають химерні правові синтези місцевих та запозичених, головним чином романо-германських та англо-саксонських норм.

Фактором, який збільшив міжцивілізаційні контакти, стало взаємопроникнення цивілізацій Старого і Нового світів, вважав А. Тойнбі [Тойнбі, 2003, с. 44]. Він також зазначав, що погляд, згідно з яким Західний світ став відправною точкою світової експансії є ілюзією західного спостерігача. Західний спостерігач часто випускає з поля зору процеси, які мали місце в інших частинах світу, наприклад, китайські, індійські та арабські торговельні експансії, які також вели до міжцивілізаційного проникнення і соціокультурним змінам як в минулому так і в теперішньому.

Запозичення може не сприйматися з ідеологічних причин. Як приклад, А. Тойнбі наводив позицію російських старовірів. Вони були категоричними противниками запозичення західних технологій, у тому числі військових, які були життєво необхідні для виживання та збереження незалежності російської держави. Старообрядці, беззавітно віруючи в Бога, вважали, що Бог збереже свій народ, якщо той буде неухильно дотримуватися його заповітів. У силу нечисленності старообрядців цю позицію неможливо було перевірити практикою. Однак англійський історик вважав, що для людей, які керувалися насамперед системою своїх цінностей, така позиція була логічною та щирою.

А. Тойнбі поставив питання про те, чи може відстала країна або цивілізація, переймаючи матеріальні та інтелектуальні досягнення більш розвинених цивілізацій, переступити через кілька ступенів розвитку. Він вважав, що така можливість існує та визначається специфікою економічного та культурного розвитку країни, але вона не абсолютна. Відстала нація часто вульгаризує запозичення у процесі пристосування до своєї, більш примітивної культури. А. Тойнбі зазначав, що запозичення Петром I західних технологій та науки не тільки не поставили Росію на шлях розвитку західної цивілізації, а й посилили такі відживаючі або віджили вже в розвинених країнах елементи цивілізації, як царизм та кріпацтво [Тойнбі, 2003, с. 50]. Комуністична Росія виявилася, за словами А. Тойнбі, першою незахідною країною, яка прийнявши західні технології, не запозичила західну культуру. Він особливо це підкреслює, оскільки аналіз інших цивілізацій показує, що разом з запозиченням західних технологій запозичується і західна культура. На це вказував і Ф. Бродель, який вважав це положення особливо актуальним для країн Африки.

Для Китаю стимулом до запозичень елементів

західної цивілізації, на думку А. Тойнбі, спочатку була допитливість. В Японії та Китаї прозахідні настрої формувалися знизу та були інтелектуальними рухами. Як закономірність, що сприяє цивілізаційним запозиченням, можна відзначити секулярність цивілізації, яка служить донором для цих запозичень. Так, наприклад, А. Тойнбі вказував на те, що секулярність західної культури, яка бере початок у XVII ст. сприяла поширенню її досягнень, а релігійна бідність елліністичної культури сприяла запозиченню її елементів іншими народами Середземномор'я [Тойнбі, 2003, с. 68].

Ісламський світ, відчуваючи потребу до систематичної теології, звернувся, як і християнський світ, до грецької філософії. Християнство й іслам складаються з елліністичних елементів. На цих прикладах А. Тойнбі показував, що запозичувати ідеї можна, але ці ідеї запозичуються вибірково та сприяють формуванню принципово нової цивілізації. Елементи цивілізації, які відіграють позитивну роль в рідному контексті, можуть виявитися негативними в чужому. Запозичений елемент культури прирікає приймаючу систему на перебудову. Іноді вона може бути досить радикальною. Запозичення одного елемента культури може з необхідністю викликати запозичення інших та позначитися на соціальній організації в цілому. Прикладом може слугувати реформа єгипетської армії, яку проводив в 20-ті роки XIX ст. султан Мухаммед Алі. Запозичення західних військових технологій, організації армійської медицини зажадали створення системи спеціалізованих навчальних закладів. Поступово така реформа привела до поширення нового типу світогляду та взаємин у суспільстві.

А. Тойнбі виділяв дві форми ставлення до зовнішнього тиску, який чиниться на цивілізації: «зелотизм» та «іродіанство». Ці форми ми можемо також розглядати як форми відношення до іноцивілізаційних запозичень. Англійський історик вбачав можливим поширення цих термінів і на інші цивілізації, що опинилися в подібних умовах. «Зелоти» – це люди, які шукають порятунку від невідомого у відомому, вторгненню новачки вони протиставляють традицію. «Зелотизм» можна розглядати як архаїзм, викликаний до життя тиском ззовні. Як приклад сучасного «зелотизму» він називав ваххабізм Центральної Аравії, який поширився і в інших ісламських країнах. «Іродіанство» представляє собою форму космополітизму. Представники цього напрямку вважали, що найкращий спосіб уберегтися від невідомого – опанувати його секрет. Насамперед, вони прагнули опанувати військове мистецтво наступаючої цивілізації, щоб спираючись на нього, а не на своє застаріле військово мистецтво, перемогти ворога. А. Тойнбі неодноразово вказував, що саме запозичення в сфері військового мистецтва найбільш часто є першими іноцивілізаційними запозиченнями. Історик вважав, що «іродіанська» «Відповідь» на «Виклики» іншої цивілізації незрівнянно більш ефективна, ніж «зелотська» [Тойнбі, 2003, с. 77].

У роботі «Грамматика цивілізацій» Ф. Бродель розглядав міжцивілізаційні запозичення як в історіософсько-методологічному аспекті, так і на

конкретному емпіричному матеріалі [Бродель, 2008]. Наприклад, Російська імперія подається французьким істориком як самостійна, самодостатня макроструктура цивілізаційного характеру. Для неї можна виділити кілька кон'юктур міжцивілізаційної взаємодії, які навіть накладалися в окремих випадках одна на одну. До таких кон'юктур можна віднести час вікінгів, які призивалися або наймалися на військову службу, час активної взаємодії з Візантією, включаючи прийняття православ'я, час монгольського панування, коли російські землі опинилися в складі Золотої Орди, починаючи з Івана III історик вказує на поворот в бік Заходу, який наростав та досяг піку між правлінням Петра I і 1917 роком. Таким чином, на прикладі однієї цивілізаційної системи ми можемо побачити декілька кон'юктур, що діяли в різний час та зумовили добровільне або примусове прийняття впливу різних цивілізацій, а отже, прийняття запозичень. Як істинний француз, Ф. Бродель не міг не підкреслити позитивний вплив французької культури на Росію починаючи з Катерини II.

На підставі методології Ф. Броделя такі ж хвили-кон'юктури можна виділити і для інших цивілізацій. В історії японської цивілізації була сильна в стародавньому світі епоха китайської культурної кон'юктури, яка дозволила запозичити гончарний круг, виплавку заліза, монети, рис, ритуали. Навіть сама назва «Я-пен» («Країна Сонця, що сходить») прийшло з Китаю. Японія зберігала деякі елементи китайської культури навіть тоді, коли їх втратив сам Китай, наприклад, китайську музику. У стародавні часи та ранне середньовіччя з Китаю перейняли норми права, державні інститути, архітектуру, ієрогліфи. У плануванні столиці дотримувалися китайських зразків [Бродель, 2008, с. 281]. Але цей вплив був поширений, головним чином, на невелике коло осіб, пов'язаних з імператорським палацом. Аналогічно історик розглядав і французький вплив на Росію в XVIII–XIX століттях, який також поширювався на невелике коло представників еліт і цей вплив в той час не було відчутно в народній культурі.

«Історію творять люди» Ф. Бродель це постійно підкреслював. Але будь-які дії людини визначаються бар'єрними можливостями, це стосується і можливостей міжцивілізаційних запозичень. Будь-яке запозичення отримує оцінку. Цивілізації можна порівняти з гігантськими товарними станціями, куди приходять різні вантажі, де постійно отримують оцінку на можливість запозичення іноцивілізаційні культурні, економічні, політичні, соціальні віяння [Бродель, 2008, с. 59]. Цивілізації можуть наполегливо відмовлятися від дару зовні. Ф. Бродель навіть говорив про те, що не може цивілізація бути гідною назви «цивілізація», якщо немає того, від чого б вона не відмовилася. Прикладом такої відмови від запозичень може слугувати відмова від Реформації в Іспанії, Франції та Італії. Тобто, цивілізаційні простори не прозорі для постійного прийому цінностей. У поняття «цінності» Ф. Бродель вкладав дуже неоднозначний сенс. Під цінностями він розумів технології, культурні досягнення, ідеї, звичаї. Таким чином, до цінностей історик відносив загартування сталі, виплави воску, релігійний культ та філософські системи. Для

цивілізації характерна специфіка колективного мислення, яка запозичується, передається найбільш важко.

Довготривале життя цивілізацій не є монотонним, воно переплітається з кон'юктурою часу, які надають їм тривалі флуктуації та коливання. Ці кон'юктури роблять можливими або неможливими ті чи інші запозичення. Можна вважати, що метод часу великої тривалості вплинув на розгляд Ф. Броделем цивілізаційних запозичень, хоча б тому, що для входження таких запозичень у цивілізацію дійсно потрібен час і вони простежуються протягом часу. Минуле цивілізацій – постійні запозичення при збереженні самобутності. Феномен сучасності – всепланетарне проникнення індустріальної цивілізації. Однак історик підкреслював, що якщо інші цивілізації адаптують технічні нововведення, вони все одно продовжують існування ще тривалий час і термін «цивілізація» ще буде використовуватися у множині.

У ряді випадків відсутність міжцивілізаційних контактів Ф. Бродель розглядав як причину повільного історичного розвитку. Так, наприклад, однією з причин повільного культурного розвитку Чорної Африки Ф. Бродель вбачав в її ізольованості, і навпаки, він вказував на те, що вищі політичні, культурні форми в Африці виникли там, де був контакт із зовнішнім світом. Вчений вважав, що світ Африки дуже сприйнятливий до зовнішнього впливу, здатний зв'язувати його зі своєю культурою. Незважаючи на зовнішні впливи, основні соціальні структури залишаються у рамках традицій. Історик зазначав, що результатом взаємодії Африки і європейської цивілізації періоду колоніалізму стало проникнення гігієни, адміністрування, медицини, освіти, техніки, монетарних систем, писемності, приватної власності. Традиційне мистецтво втрачало свою релігійну основу та набувало чисто декоративних рис, християнство й іслам накладалися на місцеві культури, національні літератури створювалися на західних мовах та були пронизані західним впливом. Однак африканський світ залишається африканським, який дуже гнучкий в плані пристосування, асиміляції, тобто західна цивілізація не поглинула африканський світ. Це ілюструє тезу Ф. Броделя про те, що індустріальна цивілізація – одна з рис західної цивілізації, світ сприймає дану сторону, але не всю західну цивілізацію цілком [Бродель, 2008, с. 152–156].

Що ж не можуть запозичувати цивілізації згідно з Ф. Броделем? Свої структури, які існують тривалий час та виявляються через порівняння цивілізацій одна з одною на великих часових відрізках. Цивілізації будуть відкидати культурні блага, якщо вони несуть загрозу їх структурам, фундаментам. Ця відмова запозичувати буде різкою, ворожою. Ф. Бродель зазначав, що активно відбуваються міжцивілізаційні запозичення під час зіткнення цивілізацій. Наприклад, колоніалізм є одним з варіантів зіткнення цивілізацій. При цьому переможений завжди поступається. У цей час відбуваються культурні запозичення, часто благодотворні. Але ці поступки тимчасові, запозичення мають свої межі: християнство, потрапивши в Чорну Африку, створило синтетичні культури з місцевими віруваннями, але не витіснило їх. Переможений

поступився, але зберіг свою самобутність [Бродель, 2008, с. 147]. Як одну з форм, у яких відбуваються міжцивілізаційні запозичення, Ф. Бродель, як і А. Тойнбі, розглядав торгівлю, тобто купівлю товару виробленого в країні, яка належить до іншої цивілізації, слід розглядати як запозичення. Численні стійкі торговельні зв'язки, які охоплюють величезні регіони (наприклад, Середземномор'я в XVI ст.) створюють світи-економіки (світ-системи). До початку «довгого XVI ст.» осовий поділ західноєвропейським ядром, де високооплачувані кваліфіковані ремісники виробляли малотоннажну продукцію з високою доданою вартістю та східноєвропейською периферією, де масові товари першої необхідності із низькою доданою вартістю вироблялися більш дешевою робочою силою. Товарообмін між цими цивілізаційними регіонами привів до накопичення капіталу в західноєвропейському ядрі. Таким чином, структура запозичень, здійснюваних через торгівлю, може привести в довгостроковій перспективі до глобальних наслідків [Lee, 2018]. Історик економічним аспектам міжцивілізаційного обміну не надавав такої уваги, для А. Тойнбі цивілізації – перш за все, культурні монади, а для Ф. Броделя – соціально-економічні системи, здатні утворювати світи-економіки та пов'язані культурною дифузією. У цих світах-економіках запозичення ведуться в ході торгового обороту товарів.

Вивчення концепції Ф. Броделя дозволяє виділити моделі запозичень. По-перше, запозичення може мати місце тоді, коли складається відповідна необхідна кон'юнктура. Воно не буває довільним. По-друге, запозичення можуть бути добровільними (запозичення ідей Реформації) або вимушеними (запозичення християнства багатьма африканськими народами під впливом колоніалізму, або політичних структур східного суспільства в Росії, які формувалися під впливом залежності від монгольської Орди). По-третє, запозичені елементи раціональні, роблять цивілізації більш стійкими, як правило, приносять практичну перевагу (запозичення елементів візантійської архітектури в ісламських країнах, китайських ієрогліфів японцями, арабської медицини та хімії європейцями). По-четверте, запозичувати можна у цивілізації сучасних та у цивілізації минулого (прикладом останнього може слугувати запозичення деяких ритуалів, одягу, навіть кулінарних рецептів в ісламських країнах у цивілізації Стародавнього Сходу та запозичення європейською середньовічною цивілізацією аристотелизму в античності).

Міжцивілізаційні запозичення можуть мати місце і в ситуаціях конфлікту та міжцивілізаційного співробітництва, оскільки ці запозичення відносяться до військової, технологічної та економічної сфер, спрямовані на підвищення стійкості, забезпечення життєвих потреб країн. Порівняно нечасто ми зустрічаємося із запозиченнями, які несуть непрагматичний характер та не мають позитивного утилітарного значення. Запозичення можуть відбуватися не дивлячись на конфлікти інтересів та цінностей. Важливо пам'ятати, що цілий ряд

запозичень, в тому числі здатних вирішувати соціальні та економічні проблеми породжує протистояння (такі ситуації А. Тойнбі назвав проявом «зелотства»). Тому, стикаючись з приходом в тіло цивілізації інокультурного елементу, еліти або зацікавлені в запозиченні інші верстви населення повинні бути готові до опору з боку традиціоналізму. Саме А. Тойнбі показував механізм можливого опору запозичень з боку традиційного суспільства та потенціал такого опору, що має практичне значення для тих сил, які здійснюють політику запозичення та для фахівців, які вивчають механізм культурної дифузії.

Наразі індустріальні технології здебільшого надають універсальний характер світу предметності. Відмінності у світі предметності різних цивілізацій стираються, хоча ще національні, релігійні особливості залишаються, навіть мають яскраву вираженість (наприклад, одяг в ісламських країнах). Але А. Тойнбі попереджав, що найбільш важко буде запозичувати у світі політичні та правові ідеї. Він показував це на прикладі африканських країн, де незабаром після здобуття незалежності парламентаризм зазнав краху, опозиція виявилася розгромленою, влада стала створювати корупційно-родинні структури, які виявилися вписаними в структури традиційного суспільства. У ряді країн Азії та Африки це триває досі. Деякі країни (Індія, Японія) успішно імітують запозичені на Заході демократичні інститути, зберігаючи при цьому традиційні відносини та організацію управління.

А. Тойнбі вказував на формування єдиної світової цивілізації, вважав її результатом технологічних досягнень, які дала світу західна індустріальна цивілізація. Але він був далекий від того, що світ з часом цілком придбає єдиний нормативний та ціннісний вигляд. Учений не вважав, що сучасна йому західна цивілізація – ідеальний зразок для наслідування. Західний динамізм може бути згубний як для культури, так і природи. Він навіть сподівався, що західний динамізм та китайський консерватизм зможуть в майбутньому створити збалансовану модель розвитку. Практика економічного розвитку показує, що А. Тойнбі мав рацію: технологічні запозичення як запозичення деідеологізовані, найбільш легше сприймаються. З аналізу спадщини Ф. Броделя також випливає, що саме технологічні запозичення, пов'язані з життєзабезпеченням, ми можемо спостерігати як найбільш масові. Запозичення, пов'язані з цінностями, приживаються набагато важче.

А. Тойнбі та Ф. Бродель заперечували універсальний характер соціальних закономірностей. Такі закономірності неможливі, оскільки цивілізаційні системи унікальні, в їх рамках неможливі однозначні зв'язки та взаємодії. Ф. Бродель не виявляв зв'язку між різними підсистемами цивілізації, так як унікальність цивілізацій не породжує зв'язків жорсткої детермінації. Джерелом змін може слугувати будь-яка сфера життя суспільства, так як історичний процес припускає випадковість та непередбачуваність. З цього методологічного положення загального характеру ми можемо вивести положення про те, що можливі також випадкові, непередбачувані міжцивілізаційні запозичення. Оскільки А. Тойнбі та Ф. Бродель виділяли

активність суб'єктивного фактору, то запозичення можуть бути також зумовлені суб'єктивним фактором, наприклад, перемогою прихильників або супротивників тих чи інших запозичень. Особливо слід виділити поняття «культурної дифузії», яке використовував Ф. Бродель. Через це поняття розкривається процес передачі культурних цінностей від однієї цивілізації до іншої. Культурна дифузія може носити і випадковий характер.

Висновки. Аналіз праць А. Тойнбі та Ф. Броделя дозволяє стверджувати, що вони виділили декілька закономірностей щодо процесу міжцивілізаційних запозичень. По-перше, найлегше запозичуються матеріальні цінності та технології, які не мають зв'язку з різними формами ідеології, наприклад, з релігією. По-друге, практично не запозичуються або запозичуються з великими труднощами ті елементи, які здатні зруйнувати або змінити базові структури цивілізацій (соціальні відносини, в тому числі гендерні, політичні інститути, ідеологічні системи, системи духовних цінностей). По-третє, цивілізації настільки стійкі, що навіть ідеологічні запозичення, що відбулися не можуть змінити їх облік. По-четверте, цивілізації мають механізм відбору запозичень.

Таким чином, при тому, що методологічні підходи та ідейні складові вчень А. Тойнбі та Ф. Броделя дуже різні, в цілому їх розуміння міжцивілізаційних запозичень подібні. Загальним для підходів А. Тойнбі та Ф. Броделя стосовно цивілізаційних запозичень є пріоритет історичного над логічним, визнання самоцінності особливого й єдиного, а також суб'єктивного фактору в історичному процесі. Якщо Ф. Бродель вважав, що процес міжцивілізаційних взаємодій, який супроводжується запозиченнями йде безперервно, постійно, це органічна частина історичного процесу, то з аналізу робіт А. Тойнбі така органічність не випливає. А. Тойнбі звертав увагу на те, що процес міжцивілізаційних запозичень лише один з аспектів взаємодії цивілізацій, який здійснюється не завжди, а при відповідних умовах. На відміну від Ф. Броделя, А. Тойнбі представив через теоретичне узагальнення форми культурного відношення до міжцивілізаційних запозичень – «зелотство» та «іродіанство».

Розуміння розвитку людства, запропоноване А. Тойнбі та Ф. Броделем ґрунтуються на визнанні самобутності, унікальності культур та полілінійності шляхів розвитку історії. За великим рахунком, наявність саме цих факторів робило запозичення можливими в минулому та продовжують зберігати можливості для них в сьогоденні. Адже для того, щоб запозичувати, історичні спільності повинні відрізнятися соціокультурно та мати базис для різних варіантів технологічного, економічного розвитку. Без такого розмаїття запозичень, а значить і взаємозбагачення цивілізацій та культур бути не може.

Дослідники зійшлися на тому, що сучасна модернізація зробила західну цивілізацію головним донором для запозичень, також вони визначили і можливі зміни, у тому числі підвищення ролі Сходу в майбутньому. Закономірності здійснення міжцивілізаційних запозичень, які логічно впливають з робіт А. Тойнбі та Ф. Броделя відображають історичний

розвиток людства до 1970 – 1980 рр. Процес міжцивілізаційних запозичень продовжується. Наукова спадщина А. Тойнбі та Ф. Броделя може бути екстрапольована для дослідження сучасних глобальних процесів міжцивілізаційного обміну та прогнозування форм взаємодії цивілізації в майбутньому.

Список використаних джерел

- Hall, I., 2014. 'Time of Troubles': Arnold J. Toynbee's twentieth century, *International Affairs*, Volume 90, Issue 1, January 10, p. 23–36. Doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12093>. [Online]. Доступно: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1468-2346.12093> (дата звернення: 05.02.2021).
- Lee, R., 2018. Lessons of the Longue Durée: The Legacy of Fernand Braudel. *Historia Critica* 69, p. 69–77, Doi: <https://doi.org/10.7440/histcrit69.2018.04> [Online]. Доступно: <http://www.scielo.org.co/pdf/rhc/n69/0121-1617-rhc-69-00069.pdf> (дата звернення: 05.03.2021).
- Osterhammel, J., 2017. Arnold Toynbee and the problems of today, *Bulletin of the GHI*. Spring, p. 69–87.
- The 2017 Toynbee Prize Lecture: "Arnold Toynbee and the Problems of Today" (Jürgen Osterhammel)*, 2017. January 6, *Toynbee Prize Foundation*. [Online]. Доступно: <https://toynbeeprize.org/posts/the-2017-toynbee-prize-lecture-arnold-toynbee-and-the-problems-of-today-jurgen-osterhammel/> (дата звернення: 27.01.2021).
- Resum, R., 2011. Fernand Braudel e a geo-história das civilizações, *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, Rio de Janeiro, v. 18, n. 1, jan.–mar., p. 67–83.
- Wallerstein, I., 1987. Historical systems as complex systems, *European Journal of Operational Research*. Amsterdam, vol. 30, № 2, p. 203–207.
- Авакян Л. А., 2015. Особенности цивилизационного подхода Фернана Броделя. *Научное мнение: научный журнал*, Санкт-Петербургский университетский консорциум, № 2, с. 141–145.
- Грамматика цивілізацій / Фернан Бродель*, 2008. Предисл. М. Эмара; пер. с фр., Москва: Издательство «Весь Мир», 552 с. [Online]. Доступно: [http://http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20\(1963\)%202008%20552%D1%81.pdf](http://http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20(1963)%202008%20552%D1%81.pdf) (дата звернення: 13.09.2020).
- Бродель, Ф., 2002. *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II*, Ч. I, Роль среды, Москва: Языки славянской культуры, 496 с. [Online]. Доступно: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/brodell/index.php (дата звернення: 19.10.2020).
- Бродель, Ф., 2003. *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II*: Ч. II, Коллективные судьбы и универсальные сдвиги, Москва: Языки славянской культуры, 808 с.
- Бродель, Ф., 2002. *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II*: Ч. III, События. Политика. Люди, Москва: Языки славянской культуры, 552 с.
- Вощенко, В. Ю., 2013. Футурологічний потенціал цивілізаційної концепції А. Тойнбі, *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, вип. 6 (3), с. 88–92. [Online]. Доступно: http://www.dnu.dp.ua/docs/zborniki/fsnm/program_56d3e661551b8.pdf (дата звернення: 07.04.2021).
- Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В., 2001. *Французька історіографія ХХ століття*. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів, Львів: Класика, 170 с. [Online]. Доступно: <http://194.44.152.155/elib/local/sk652797.pdf> (дата звернення: 16.05.2021).
- Зашкільняк, Л., 1999. *Методологія історії від давнини до сучасності*, Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 228 с.
- Зашкільняк, Л., 2007. *Сучасна світова історіографія*, посібник для студентів історичних спеціальностей університетів, Львів: ПАІС, 312 с. [Online]. Доступно: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Suchasna_svitova_istoriohrafiia.pdf (дата звернення: 15.05.2021).
- Космина, В. Г., 2007. Методологічні контрверзи «дослідження історії» А. Тойнбі, *Український історичний журнал*, № 5, с. 145–158. [Online]. Доступно: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/5/11.pdf> (дата звернення: 13.01.2021).
- Космина, В. Г., 2011. *Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: монографія*, Запоріжжя: Запорізький національний університет, 310 с. [Online]. Доступно: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-599-332-2/978-966-599-332-2.pdf> (дата звернення: 13.01.2021).
- Павленко, Ю. В., 2001. *Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: навч. посібник*, вид. 3–те, стереотип. / відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський, Київ: Либідь, 360 с. [Online]. Доступно: <https://uahistory.co/book/civilhistory/> (дата звернення: 19.02.2021).
- Рашковский, Е. Б., 1969. Структура и истоки философско-исторической концепции А. Дж. Тойнби, *Вопросы философии*, с. 111–119.
- Скоблик, В. П., 1993. *Взаємозв'язки цивілізації Заходу і Сходу в культурно-історичній концепції А. Дж. Тойнбі*: автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.03, Ужгородський ун-т., Ужгород, 22 с.
- Сыздыкова, М., 2010. У истоков мир-системного анализа. Фернан Бродель, *Межвузовский вестник*, № 1 (11), с. 67–71. [Online]. Доступно: <http://repository.nkzu.kz/5323/1/%D0%A3%20%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0.%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BD%20%D0%91%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C.pdf> (дата звернення: 04.02.2021).
- Таран, Л. В., 2007. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української), *Український історичний журнал*, № 2, с. 185–197. [Online]. Доступно: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/2/13.pdf> (дата звернення: 15.05.2021).
- Теорія цивілізації та гуманітарні проблеми людства*, 2015. Монографія / Т. В. Горбатюк, Т. В. Данилова, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, Київ, Ніжин: Лисенко М. М., 640 с.
- Тойнби, А. Дж., 2003. *Цивілізація перед судом історії: збірник* / пер. с англ., 2–е изд., Москва: Айрис-пресс, 592 с.

Трубникова, Н. В., 2002. Регионы Азии и метод Фернана Броделя, *Известия Томского политехнического университета*, Т. 305, вып.: Сибирь в евразийском пространстве, с. 175–184. [Online]. Доступно: http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/5687/1/bulletin_tpu-2002-305-7-18.pdf (дата звернення: 13.03.2021).

Февр, Л., 1991. *Бої за історію*, пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича і Ю. Н. Стефанова, стаття А. Я. Гуревича, комент. Д. Э. Харитоновича, Москва: Наука, 635 с.

Хантингтон, С., 2003. *Столкновение цивилизаций* / пер. Т. Велимеева, Ю. Новикова, Москва: ООО «АСТ», 603 с. [Online]. Доступно: <http://grachev62.narod.ru/hantington/content.htm> (дата звернення: 23.01.2021).

Хімяк, О., 2015. Сучасне бачення проблем цивілізацій, *Гуманітарні візії*, наук. журн. / Нац. ун-т «Львів. політехніка, Львів, Нац. ун-т «Львів. політехніка», Вип. 1, № 2, с. 73–78.

References

Avakjan, L. A., 2015. Osobennosti civilizacionnogo podhoda Fernana Brodelja. *Nauchnoe mnenie* [Features of the civilizational approach of Fernand Braudel], nauchnyj zhurnal, Spb.: Sankt-Peterburgskij universitetskij konsorcium, № 2, s. 141–145. (in Russian).

Brodell, F., 2002. *Sredizemnoe more i sredizemnomorskij mir v jepohu Filippa II* [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Age of Philip II], Ch. I, Rol' sredi, Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 496 s. [Online]. Dostupno: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/brodell/index.php (data zvernennja: 19.10.2020). (in Russian).

Brodell, F., 2003. *Sredizemnoe more i sredizemnomorskij mir v jepohu Filippa II* [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Era of Philip II]: Ch. II, Kollektivnye sud'by i universal'nye sdvigi, Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 808 s. (in Russian).

Brodell, F., 2002. *Sredizemnoe more i sredizemnomorskij mir v jepohu Filippa II* [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Era of Philip II]: Ch. III, Sobytiya. Politika. Ljudi, Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 552 s. (in Russian).

Dyupon-Mel'ny`chenko, Zh.-B., Adadurov, V., 2001. Francuz`ka istoriografija XX stolittya. Navchal`ny`j posibny`k dlya studentiv gumanitarny`x fakul'tetiv vy`shhy`x navchal`ny`x zakladiv, L`viv: Klasy`ka, 170 s. [Online]. Dostupno: <http://194.44.152.155/elib/local/sk652797.pdf> (data zvernennya: 15.05.2021). (in Ukrainian).

Fevr, L., 1991. *Boi za istoriju* [Fights for History]. Per. A. A. Bobovicha, M. A. Bobovicha i Ju. N. Stefanova, stat'ja A. Ja. Gurevicha, komment. D. Je. Haritonovicha, Moskva: Nauka, 635 s. (in Russian).

Grammatika civilizacij / Fernan Brodel' [The Grammar of Civilizations / Fernand Braudel], 2008. Predisl. M. Jemara; per. s fr., Moskva: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 552 s. [Online]. Dostupno: [http://http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20\(1963\)%202008%20552%D1%81.pdf](http://http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20(1963)%202008%20552%D1%81.pdf) (data zvernennja: 13.09.2020). (in Russian).

Hall, I., 2014. 'Time of Troubles': Arnold J. Toynbee's twentieth century, *International Affairs*, Volume 90, Issue 1, January 10, p. 23–36. Doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12093>. [Online]. Dostupno: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1468-2346.12093> (data zvernennja: 05.02.2021). (in English).

Hantington, S., 2003. *Stolknovenie civilizacij* [Clash of Civilizations] / per. T. Velimeeva, Ju. Novikova, Moskva: ООО «АСТ», 603 s. [Online]. Dostupno: <http://grachev62.narod.ru/hantington/content.htm> (data zvernennja: 23.01.2021). (in Russian).

Kosmy`na, V. G., 2007. Metodologichni kontroverzy` «doslidzhennya istoriyi» A. Tojnbi [Methodological controversies of "Preceding History" A. Toynbi], *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal*, № 5, s. 145–158. [Online]. Dostupno: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/5/11.pdf> (data zvernennya: 13.01.2021). (in Ukrainian).

Kosmy`na, V. G., 2011. *Problemy` metodologiyi cy`vilizacijnoho analizu istory`chnogo procesu* [Problems of methodology of civilization analysis of the historical process], monografiya, Zaporizhzhya: Zaporiz`ky`j nacional`ny`j univ`rsytet, 310 s. [Online]. Dostupno: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-599-332-2/978-966-599-332-2.pdf> (data zvernennya: 13.01.2021). (in Ukrainian).

Lee, R., 2018. Lessons of the Longue Durée: The Legacy of Fernand Braudel. *Historia Critica* 69, s. 69–77, Doi: <https://doi.org/10.7440/histcrit69.2018.04> [Online]. Dostupno: <http://www.scielo.org.co/pdf/rhc/n69/0121-1617-rhc-69-00069.pdf> (data zvernennia 05.03.2021). (in English).

Zashkil`nyak, L., 1999. *Metodologiya istoriyi vid davny`ny` do suchasnosti* [Methodology of history from antiquity to the present], L`viv: L`vivs`ky`j nacional`ny`j univ`rsytet im. I. Franka, 228 s. (in Ukrainian).

Zashkil`nyak, L., 2007. *Suchasna svitova istoriografija* [Modern world historiography], posibny`k dlya studentiv istory`chny`x special`nostej univ`rsytetiv, L`viv: PAIS, 312 s. [Online]. Dostupno: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Suchasna_svitova_istoriografija.pdf (data zvernennya: 15.05.2021). (in Ukrainian).

Osterhammel, J., 2017. Arnold Toynbee and the problems of today, *Bulletin of the GHI*. Spring, s. 69–87. (in English).

Pavlenko, Yu. V., 2001. *Istoriya svitovoyi cy`vilizaciyi. Sociokul`turny`j rozvy`tok lyudstva* [History of the Holy Civilization. Social and cultural development of people], navch. posibny`k, vy`d. 3–tje, stereoty`p. / vidp. red. ta avtor vst. slova S. Kry`ms`ky`j, Ky`yiv: Ly`bid`, 360 s. [Online]. Dostupno: <https://uahistory.co/book/civilhistory/> (data zvernennya: 19.02.2021). (in Ukrainian).

Skobly`k, V. P., 1993. *Vzayemozv'yazky` cy`vilizaciyi Zaxodu i Sxodu v kul`turno-istory`chnij koncepciyi A. Dzh. Tojnbi* [The relationship between the civilization of the West and the East in the cultural and historical concept of A. J. Toynbi]: avtoref. dy`s...kand. ist. nauk: 07.00.03, Uzhgorods`ky`j un-t., Uzhgorod, 22 s. (in Ukrainian).

Syzdykova, M., 2010. U istokov mir-sistemnogo analiza. Fernan Brodel' [At the origins of world-systems analysis. Fernand Braudel], *Mezhvuzovskij vestnik*, № 1 (11), s. 67–71. [Online]. Dostupno: <http://repository.nkzu.kz/5323/1/%D0%A3%20%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0.%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BD%20%D0%91%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C.pdf> (data zvernennja: 04.02.2021). (in Russian).

Taran, L. V., 2007. Problemy` epistemologiyi istoriyi: vid pozy`ty`vizmu do postmodernizmu (na pry`kladi francuz`koyi, rosijs`koyi, ukrayins`koyi), *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal*, № 2, S. 185–197. [Online]. Dostupno: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/2/13.pdf> (data zvernennya: 15.05.2021). (in Ukrainian).

Teoriya cy`vilizacij ta gumanitarni problemy` lyudstva, 2015. [Theory of Civilization and Humanitarian Problems of Humanity], monografiya, Gorbatyuk, T. V., Dany`lova, T. V., Nacz., un-t bioresursiv i pry`rodokory`stuvannya Ukrayiny`, Ky`yiv, Nizhy`n, 640 s. (in Ukrainian).

The 2017 Toynbee Prize Lecture: "Arnold Toynbee and the Problems of Today" (Jürgen Osterhammel), 2017. Toynbee Prize Foundation, January 6. [Online]. Dostupno: <https://toynbeeprize.org/posts/the-2017-toynbee-prize-lecture-arnold-toynbee-and-the-problems-of-today-jurgen-osterhammel/> (data zvernennja: 27.01.2021). (in English).

Tojnbi, A. Dzh., 2003. *Civilizacija pered sudom istorii: sbornik* [Civilization before the Court of History] / per. s angl., 2–e izd., Moskva: Ajris-press, 592 s. (in Russian).

Trubnikova, N. V., 2002. Regiony Azii i metod Fernana Brodelja [Regions of Asia and Fernand Braudel's method], *Izvestija Tomskogo politehnicheskogo universiteta*, V. 305, vyp.: Sibir' v evrazijskom prostranstve, s. 175–184. [Online]. Dostupno: http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/5687/1/bulletin_tpu-2002-305-7-18.pdf (data zvernennja: 13.03.2021). (in Russian).

Rashkovskij, E. B., 1969. Struktura i istoki filosofsko-istoricheskoj koncepcii A. Dzh. Tojnbi [The structure and origins of the philosophical and historical concept of A. J. Toynbee], *Voprosy filosofii*, s. 111–119. (in Russian).

Resum, R., 2011. Fernand Braudel e a geo-história das civilizações, *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, Rio de Janeiro, v. 18, n. 1, jan. – mar., s. 67–83. (in English).

Voshhenko, V. Ju., 2013. Futurologichnij potencial civilizacijnoï koncepcii A. Tojnbi [Futurological potential of the civilization concept of A. Toynbee], *Filosofija i politologija v konteksti suchasnoï kul'turi*, vip. 6 (3), s. 88–92. [Online]. Dostupno: http://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fsnm/program_56d3e661551b8.pdf (data zvernennja: 07.04.2021). (in Ukrainian).

Wallerstein, I., 1987. Historical systems as complex systems, *European Journal of operational research*. Amsterdam, vol. 30, № 2, s. 203–207. (in English).

Ximyak, O., 2015. Suchasne bachennya problem cyvilizacij [Suchasno problem of civilization], *Gumanitarni viziyyi, nauk. zhurn. / Nacz. un-t «L'viv. politexnika, L'viv, Nacz. un-t «L'viv. politexnika», vy'p. 1, № 2, s. 73–78. (in Ukrainian).*

SUMMARY

INTERCIVILIZATIONAL BORROWINGS IN THE HISTORICAL CONCEPTS OF A. TOYNBEE AND F. BRAUDEL

Inna Pidbereznykh

PhD in History, Associate Professor,
Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolayiv

Natalia Miroshkina

PhD in Philosophy,
Pylyp Orlyk International Classical University, Mykolayiv

The article deals with the problems of intercivilizational borrowings in the historical works of A. Toynbee and F. Braudel. The author pays particular attention to the theoretical and methodological basis of A. Toynbee and F. Braudel's understanding of intercivilizational borrowings as a historical phenomenon. There are substantiated that the intercivilizational borrowing in Toynbee and Braudel's works does not have the status of an independent historical process but is included in the broader processes between civilizational relations and the development of civilization. The article analyzes the approaches to intercivilizational borrowing as elements of intercivilizational relations. The paper says that A. Toynbee and F. Braudel considered intercivilizational borrowings as essential factors of world-historical development. Each civilization has a unique ability to accept material and spiritual values from the outside. F. Braudel emphasized the permanence of this process. A. Toynbee linked the civilization borrowings process with the stages of civilization development and civilization's response to external challenges. Thus, both historians believed in the possibility of civilizational diffusion. In the historical concepts of A. Toynbee and F. Braudel, the problem of intercivilizational borrowings was dissolved, among other problems of interaction between civilizations. The author also emphasizes that the intercivilizational borrowing process is still ongoing in the modern world. And this actualizes the methodology issue for studying this phenomenon and pays attention to the lessons of the past related to the civilizational diffusion processes. The problem of the development of civilizations in a single global world and the possibility of erasing cultural, social, and economic barriers between civilizations continue to be a topic of debate today. It is concluded that the identity of civilizations will remain in the future. However, intercivilizational borrowings are mass and appear as cultural complexes borrowings, which will be continued in the coming years.

Keywords: civilization, civilizational diffusion, conjunctures, cultural diffusion, intercivilizational borrowing, intercivilizational interaction, structures, world-system.

ПОЛІСЬКИЙ ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РУХ В РАДЯНСЬКІЙ БІЛОРУСІ В РОКИ «ПЕРЕБУДОВИ» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «БАЛЕСЫ ПОЛІСЬСЯ»)

Казак Олег Геннадійович

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, Білоруський державний економічний університет,

Мінськ, Білорусь

E-mail: olegkazak90@tut.by

Scopus Author ID: 57212406931

Researcher ID: AAM-8826-2021

<https://orcid.org/0000-0003-3859-8071>

Стаття присвячена розгляду феномена поліського етнокультурного руху в Білорусі в пізньорадянський період. У роботі аналізуються матеріали газети «Балеси Полісься» (м. Мінськ, 1989 р.) – видання суспільно-культурного об'єднання «Полісьсе». Публікації авторів газети «Балеси Полісься» дозволяють сформулювати уявлення про основні механізми конструювання поліської (ятвязької) ідентичності (вироблення мовного стандарту, максимально дистанційованого від української та білоруської мов; формування поліського (ятвязького) історичного наративу; артикуляція політичних вимог автономії та ін.). Робота носить міждисциплінарний характер, написана на стику історії та політології (вивчення проблем політики пам'яті). Автор спирається на методологію визнаних авторитетів у даних галузях науки (Е. Геллнер, Е. Хобсбаум, К. Шевченко, О. Малинова, О. Міллер, Г. Касьянов, О. Смоленчук та ін.). Поліський етнокультурний рух розглядається крізь призму конструктивістського підходу до розуміння національних процесів. Автор статті приходить до важливого висновку про те, що поліський етнокультурний рух слід розглядати як відповідну реакцію на розмивання основ радянської ідеології в період пізньої «перебудови», поступове розширення сфери використання білоруської мови, що мала слабкий вплив в регіоні, спробу на основі регіональних особливостей сконструювати альтернативну етнічну ідентичність, найбільш адекватну для культурного самовираження. Дана стаття може бути корисна фахівцям з історії і політології, студентам, всім, хто цікавиться проблематикою національних відносин в країнах Центральної та Східної Європи ХХ – ХХІ ст. Перспективи подальших досліджень в даній області бачимо в компаративному аналізі поліського етнокультурного руху і аналогічних процесів у інших «малих» народів Центральної та Східної Європи.

Ключові слова: Полісься, ідентичність, етнокультурна інженерія, преса, «перебудова».

Постановка проблеми. У роки «перебудови» (кінець 1980-х рр.) активізувалися рухи, які виступали під гаслами захисту культурних і політичних прав народів, офіційно не визнаних владою радянських республік. Наприклад, в Радянській Україні заявляють про себе активісти русинського руху, який і сьогодні, в тій чи іншій мірі, присутній в суспільно-політичному житті держав Центрально-Східної Європи. В цей же час у Радянській Білорусі робиться спроба поліського «відродження», діячі якого декларували ідею існування окремого поліського (ятвязького) народу, що має унікальну культуру і історію.

Російський вчений В. Тишков у своїй роботі «Реквієм по етносу» виклав ідеї, які найбільш точно характеризують конструктивістський підхід до розуміння етносів (націй): «Існуючі на основі історико-культурних відмінностей спільності є соціальними конструктами, що виникають і існують в результаті цілеспрямованих зусиль з боку людей і створюваних ними інститутів, особливо з боку держави. ...Межі спільнот, утворених на основі обраних культурних характеристик, і зміст ідентичності є рухомими і змінними поняттями не тільки в історико-часовому, а й в ситуативному планах, що робить існування етнічної спільності реальністю відносин, а не реальністю набору об'єктивних ознак. ...Конструйована і заснована на індивідуальному виборі та груповій солідарності природа соціально-

культурних коаліцій визначається їх цілями і стратегіями, серед яких найважливішу роль відіграють організація відповідей на зовнішні виклики через солідарність однаковості, загальний контроль над ресурсами і політичними інститутами і забезпечення соціального комфорту в рамках культурно-гомогенних спільнот» [Тишков, 2003, с. 114–115]. На думку відомого англійського соціолога і філософа Е. Геллнера, етноси трансформуються в нації не в результаті природно-історичного процесу, а в ході боротьби за владу. З цією метою реальна або потенційна влада створює політичні групи і формує політичні інтереси, максимально експлуатуючи при цьому етнічні ознаки своїх прихильників, використовуючи етнічність як засіб для досягнення своїх інтересів, мобілізації в політичній боротьбі. При цьому замість реальних етнічних рис влада (реальна або потенційна) найчастіше нав'язує штучні конструкції [Геллнер, 1991, с. 35]. Поліський етнокультурний рух в пізньому СРСР точно ілюструє дані конструктивістські теорії національної розбудови. Конструювання альтернативної етнічної ідентичності відбувалося в найскладніший період, пов'язаний з дезорієнтацією широких суспільних верств, кризою самосвідомості, соціально-економічними катаклізмами. Активісти поліського руху могли всерйоз розраховувати, що за допомогою мобілізації населення, яке схилилося до особливої форми

регіональної самосвідомості, їм вдається зайняти високе соціальне становище у новоствореній (або переформатованій) державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема поліського етнополітичного руху не знайшла широкого відображення в історіографії. Серед робіт, виконаних у рамках конструктивістського підходу до розуміння нації, слід виділити наукові статті К. Шевченка і О. Цадко. Вчені, однак, концентрували увагу на діяльності активістів руху першої половини 1990-х рр., ігноруючи важливі аспекти раннього етапу поліського «відродження». Крім того, об'єктом аналізу зазначених авторів в основному була газета «Збудінне». У даній статті розглядаються нові джерела, що дозволяють скласти більш точну картину поліського руху.

Постановка завдання. Мета статті – на підставі матеріалів газети «Балеси Полісся» виявити основні механізми конструювання поліської етнокультурної ідентичності. Реалізація даної мети передбачає вирішення низки задач:

- визначити основні напрямки суспільно-політичної діяльності активістів поліського руху;
- охарактеризувати спроби створення поліської літературної мови;
- виявити риси міфологізації історії як засобу конструювання поліської етнокультурної спільності.

Виклад основного матеріалу. У 1980-х рр. ХХ ст. виникає група інтелектуалів під керівництвом філолога М. Шеляговича, яка створює в 1988 р. суспільно-культурне об'єднання «Полісьсе». До своєї діяльності «Полісьсе» залучило багатьох відомих вчених, дослідників, філологів та істориків, письменників і поетів (в основному з Мінська та Бреста), серед яких були: О. Лукашук, на той час кореспондент республіканської партійної газети «Зірка»; письменник і редактор О. Трушко; поет М. Мінзер; професор Мінського університету культури Л. Козлов; перший проректор Луцького державного університету В. Давидюк; проректор Брестського державного університету В. Мелішкевич; журналіст В. Калиновський; декан Білоруської академії мистецтв В. Мещенчук; професор, доктор філософських наук, співробітник Національної академії наук Білорусі Г. Антонюк та багато інших [Цадко, 2016, с. 80]. Основні цілі організації були сформульовані наступним чином: збирання, вивчення та пропаганда поліської духовної культури; прилучення уродженців етнічного Полісся (Етвизи) до здобутків світової та радянської культури за допомогою поліської мови; сприяння розвитку поліського етнокультурного мистецтва; діяльнісна участь у вирішенні екологічних та інших проблем етнічного Полісся [Нашэ згуртованне, 1989, с. 1]. На другому спільному з'їзді «Полісься» (15 квітня 1989 року, м. Мінськ) було прийнято рішення підтримати рух за «перебудову» в Білорусі і Україні, а також звернутися до Пленуму ЦК КППС, присвяченому національному питанню [2-й валний збір, 1989, с. 1–2] (відбувся 19–20 вересня 1989 р.).

Це звернення було опубліковано в одному з номерів видання і представляло собою програмний документ молодого поліського етнокультурного руху.

Автори документа (М. Шелягович, Л. Козлов, О. Трушко) висловлювали надію, що в умовах «оновлення соціалізму» будуть зроблені спроби вирішення «старих проблем, загнаних углиб», пов'язаних з «долями малих народів, невизнаних або забутих національних груп». У зверненні була підкреслена мовна та культурна самобутність населення регіону. Вкрай жорсткій критиці була піддана економічна політика радянського періоду (меліорация, екстенсивне землеробство, що призвели до численних негативних змін в природному ландшафті), яка проводилася «прийшлими фахівцями», «майстрами з виготовлення потьомкінських сіл», «каліфами на годину». Проголошувалася необхідність «повернути землю національному хазяїну»: «Тільки корінні жителі, тільки люди, які зжилися з цією землею, візьмуться за її відродження, повернуть ім'я кожному шматочку, покаявшись перед природою-матір'ю. Але звернуться вони до неї своєю говіркою, зрозумілими їм обом словами. Полісся має стати краєм! Територія етнічного Полісся може бути оголошена і оформлена адміністративно як особлива соціально-економічна зона, як особливий культурний і екологічний заповідник. Адже тут – легені природи! Так зробимо ж крок вперед і два кроки назад – до первозданної природи» [Зворит, 1989, с. 1–2]. Звертає на себе увагу, що документ, спрямований центральним партійним структурам, був складений і опублікований російською мовою. Крім того, паралельно вживалися вирази «поліська мова» і «[поліська] говірка», в той час як в абсолютній більшості інших публікацій використовувався перший варіант. Очевидно, автори розуміли, що в Москві практично немає обізнаності про регіональні культурні особливості жителів Полісся.

На сторінках видання «Балеси Полісся» регулярно публікувалися критичні замітки, які викривали «бюрократизм» пізньої радянської політичної системи. Представники номенклатури, а також деякі білоруські інтелігенти були звинувачені в нерозумінні культурних потреб поліщуків і перешкоджанні їхній реалізації. Наприклад, в лютому 1989 р. активісти громадсько-культурного об'єднання «Полісьсе» після перегляду документального фільму Р. Сергієнко «Поріг» (фільм про аварію на Чорнобильській АЕС) планували провести збори в Будинку літераторів. Проте білоруський поет Н. Гілевич, що був першим секретарем правління Спілки письменників БРСР, «заборонив давати зал: мовляв, щоб і ноги «Полісься» тут не було». У грудні 1988 р. суспільство святкувало в м. Іваново триріччя «відродження поліської літератури». Відзначенню «як могли заважали» чиновник Білоруського фонду культури і секретар Іванівського райкому партії [Нашэ згуртованне, 1989, с. 1]. В одній із заміток повідомлялося, що кореспондента газети «Зірка» О. Лукашука «в ідеологічному відділі ЦК КПБ (Центрального комітету Комуністичної партії Білорусії – автор) поставили перед вибором: або виходиш з «Полісься», або йдеш з газети». При цьому, за даними автора статті, редактор газети «Зірка», його заступник і відповідальний секретар «були поліщуки, правда, напевно, несвідомі» [Нашэ выданне, 1989,

с. 3]. Критики зазнав білоруський письменник і вчений О. Яскевич за слова, вимовлені на пленумі Спілки письменників БРСР: «Хочеться вірити, що у керівників товариства «Полісься» вистачить тверезого розуму не влаштувати розбрат під час, коли загальна материнська мова просить від нас усіх допомоги». О. Яскевич піклується про білоруську мову, називаючи її «загальною». Але для нас, поліщуків, рідною материнською мовою є поліська ... Шановні сусіди, може досить не помічати того, що етнічне Полісься має свої – мову, історію, культуру. Невже вам мало відродити своє, що ви зазіхаєте на наше» [Вэдра, 1989, № 1, с. 8]. Член редколегії газети В. Брилль закликав до більш рішучих дій в боротьбі за реалізацію культурних ініціатив незалежно від ставлення до них представників номенклатури, а також стверджував пріоритет культурної (духовної) сфери життя: «Будуть і у нас, будуть, якщо поліщуки добре постараться, і своя офіційна газета, і свої книги, і школи на рідній мові! Але не треба озиратися на апаратників: чи дозволять вони? Все буде тоді, коли ми самі будемо любити матір, а не мачуху, і коли самі постоїмо за свою любов! Хліба ж і до хліба матимемо тоді, коли все це будемо мати. Тільки тоді!» [Слово згуртованцям, 1989, с. 3].

Діячі білоруського національного руху, що активізувалися в роки «перебудови», зазнавали різкої критики з боку авторів видання за недоброзичливе ставлення до поліських ініціатив. При цьому поліські активісти намагалися налагодити конструктивні контакти з білоруськими націоналістами, про що свідчить, наприклад, звернення від імені суспільно-культурного об'єднання «Полісьсе» до Установчих з'їзду Білоруського народного фронту (БНФ) «Відродження» (відбувся 24–25 червня 1989 р.). Звернення було озвучено на з'їзді в м. Вільнюс і опубліковано в газеті «Балеси Полісься», складено на білоруській мові. Підтримуючи білоруське «культурне відродження», автори документа заявляли про аналогічне право і для поліщуків: «Ми хочемо мати свою автономію, розвивати свою культуру. Ми хочемо жити своїм духом, говорити словами наших батьків, шанувати традиції предків. Ми хочемо, як і інші народи, людьми зватися. На жаль, захотіли ми цього пізніше вас, білорусів. Тому і відстаємо, тому і дивно вам чути наші вимоги». При цьому підкреслювалася етнічна близькість поліщуків (ятвягів) з «кровними за балтським походженням» литовцями і латишами. Незавидний стан культури поліщуків пояснювався асиміляційними процесами, жертвами яких, на думку авторів звернення, були і інші народи СРСР: «Як ятвяги, так і білоруси та українці стрімко позбавлялися пам'яті про свою історію, культуру, мову. І те, що на етнічному Поліссі сьогодні немає жодної поліської школи, що не видається жодної поліської газети, біда не тільки етнічних поліщуків, а й білорусів і українців!» [Прадмова, 1989, с. 1–2].

Паралельно в газеті «Балеси Полісься» публікувалися матеріали, в яких стверджувалося, що політичні програми націоналістичних організацій Білорусі та України не відповідали інтересам поліщуків: «По-перше, ці програми ігнорують єдність, цілісність краю, його право на суверенітет, не говорять

про несправедливий механічний розділ Етвизи, а проблеми нашої землі хочуть, точно як вчорашні бюрократи, розвести між двох берегів (білоруси з лівого берега, українці – з правого), що виглядає, принаймні, недоречним. По-друге, в цих програмах вперто не помічається ятвязька культура, яка повинна мати всі права для самостійного розвитку, ятвязька мова, яка повинна стати державною в Етвизи. Не визнаються в цих програмах і самі ятвяги як представники окремого народу» [Заєва, 1989, с. 3].

Відносини товариства «Полісьсе» з представниками БНФ з самого початку були напруженими. Білоруські національні діячі не визнавали поліщуків окремим етносом, звинувачуючи активістів руху в «підриві єдності» білоруського народу, білоруської культурної та історичної спадщини. Діячі БНФ розцінювали дії поліських активістів як розкольніцькі, які послаблюють боротьбу з комуністичною системою. Відносини з «Народним рухом України» (НРУ) зазнали значної еволюції. Спочатку вони відрізнялися високим рівнем взаєморозуміння та ідеологічною близькістю. Ситуація змінилася в 1994 р, вже в період існування суверенних Білорусі та України. Лідер НРУ В. Чорновіл дав інтерв'ю білоруській газеті «Зірка», в якому охарактеризував спроби обґрунтувати існування окремого поліського народу як чисту вигадку, зазначивши, що замість того, щоб винаходити «фантастичних ятвягів», необхідно просто гарантувати національні і культурні права українців, які компактно проживають в Брестській області Білорусі. У відповідь лідери поліського руху звинуватили українського політика в «ігноруванні права місцевого населення на національну самоідентифікацію» [Шевченко, 2008, с. 337].

У проаналізованих матеріалах окреслювалися непрямі свідчення про амбіції активістів поліського руху створити власну державність. У найбільш вираженому вигляді «програма-максимум» руху була викладена в одному з номерів видання «Балеси Полісься»: «1. На землях етнічного Полісся (Етвизи) повинна бути створена Поліська (Ятвязька) Радянська Соціалістична Республіка, яка матиме статус суверенної держави. 2. Замість створення П(Я)РСР, як проміжна міра, можуть бути створені поліські автономії (республіки або області) в межах Білорусі, України та Польщі. 3. Першим кроком до створення поліської державності має стати невідкладне надання поліській (ятвязькій) мові статусу державної мови на ятвязькому Поліссі: в межах Білорусі – нарівні з білоруською мовою, в межах України – нарівні з українською, в межах Польщі – нарівні з польською. 4. На перших порах центром поліського (ятвязького) національно-культурного відродження, а в подальшому – столицею поліської (ятвязької) держави має стати місто Пінськ» [Вэдра, 1989, № 2, с. 8]. Звертає на себе увагу, що найсміливіші плани поліських активістів не передбачали створення повністю незалежної держави, а припускали створення окремої радянської республіки в рамках СРСР.

Газета «Балеси Полісься» приділяла велику увагу популяризації ідеї існування окремої поліської мови. Відповідно до думки відомого дослідника проблем націоналізму Е. Хобсбаума, у міру того як

«символічний» сенс мов виходить на перший план у порівнянні з їх прямими функціями, мови перетворюються в сферу цілеспрямованих дослідів соціальної інженерії. При цьому в основі «створення» нової мови лежать зовсім не проблеми культури або засобів спілкування, але питання політики і ідеології [Хобсбаум, 1998, с. 176–179]. Цю тезу якнайкраще ілюструє ситуація з лінгвістичними вправами активістів польського руху. Ідеологи руху, безумовно, розуміли важливість мовного питання в процесі будівництва нації. Не випадково помітне місце в суспільно-культурному об'єднанні «Полісьє» займали професійні філологи, лінгвісти, письменники. Наприклад, в роботі товариства брав участь уродженець західнополіської Дрогоичинщини І. Лучиц-Федорець, який з 1965 року працював в Інституті мовознавства імені Якуба Коласа Національної академії наук Білорусі. Польська тема була основною в його творчості: в 1971 р. вчений став автором розділу колективної монографії «Лексика Полісся в просторі і часі», пізніше присвятив польським мовним сюжетам сотні статей і словникових добірок [Антропов, 2016, с. 140]. Наявність таких кадрів в «команді» польських «будителів», безумовно, дозволяло розраховувати на успіх потенційної кодифікації нової мови.

К. Шевченко справедливо зазначає, що «найхарактерніша риса мовної політики ідеологів польського руху полягає в їх послідовному підкресленні і розвитку будь-яких, навіть незначних, відмінностей між польськими діалектами і сусідніми мовами, в першу чергу української, яка лексично і фонетично найбільш близька польським говоровам. ... На практиці це виражається в пошуку і активному використанні тих діалектизмів і архаїзмів, які відсутні в сучасних українській і білоруській мовах» [Шевченко, 2008, с. 324]. Автори текстів газети «Балесьє Полісьє», очевидно, розуміли, що мова їхніх творів зрозуміла далеко не всім читачам (навіть жителям Полісся). У багатьох номерах видання була рубрика «Наші слова», в якій діалектизми польського регіону наводилися в формі, наближеній до літературних української та білоруської мов. Наприклад, слово «білорус» перекладається на польську мову як «литвин», «українець» – «русин» [Наша сливниця, 1989, с. 6]. Творці нової літературної норми не відрізнялися послідовністю. Наприклад, таке важливе слово, як «мова», в більшості статей позначалося діалектизмом «волода», в окремих публікаціях – «мова» (словом з білоруської та української мов).

В одному з номерів видання була опублікована програмна стаття, в якій викладалися концептуальні засади кодифікації польського мови. Стверджувалося, що «перш ніж створити остаточну літературну норму діалекту – польську мову, необхідно проаналізувати якомога більше говорів цього діалекту, виявити якомога більше його особливостей, краще вивчити польську мовну ситуацію. Тому ми наполягаємо на тім, щоб поліщуки писали вірші, розповіді, статті на своїх власних говорах». Було наголошено на складності кодифікації мови на основі безлічі окремих діалектів: «Етнічне Полісся (Етвизь) поділено на дві частини, які відносяться відповідно до українського та

білоруського етно-мовних контекстів. ... Поліщуки роз'єднані. Поліський діалект, який стільки років не мав літературної норми, розвивався десятками говорів – одні з них потрапили під вплив російської мови, другі – білоруської, треті – української, четверті – польської. Наше головне завдання – відродити забуту основу, яка об'єднає всі ці говірки, яка допоможе всім поліщукам краще зрозуміти один одного, ще краще консолідуватися як нації». Анонімний автор програмної статті закликав «за норму польського мови брати перш за все те, що властиво тільки поліщукам, чого немає у інших». Для вирішення всіх зазначених завдань пропонувалося паралельно і виробляти єдину літературну норму, і публікувати тексти на різних польських говорах, зводячи їх в ранг «спадщини всіх етнічних поліщуків» [Волидна бочына, 1989, с. 6].

Велику увагу розробники літературної норми приділяли спадщині Р. Скірмунта, ймовірного автора «Польського букваря» 1907 р. (оригінальна назва книги – «Русинський лементар»). Пропонувалося навіть в якості своєрідного «мовного експерименту» публікувати тексти латинською графікою, як це пропонувалося в зазначеному букварі [Пыганне, 1989, с. 4] (ідея не була реалізована). Дійсно, цю книгу для навчання читання можна вважати першою спробою створення букваря польської мовою. Однак позиціонувати Р. Скірмунта (поміщик, власник маєтку Поріччя біля Пінська, видатний політичний діяч Російської імперії і міжвоєнної Польщі, один з ініціаторів створення Білоруської Народної Республіки) як «польського будителя» історично невірно. Цей політичний діяч був одним з основних представників неоднорідної «крайової» політичної течії, сутність якої полягала в ідеї мирного співіснування корінних народів колишнього Великого князівства Литовського (передусім поляків, литовців і білорусів), визнання їх культурних прав. «Крайовці» прагнули перетворити ці народи в самостійний політичний і культурний суб'єкт, протистояти їх русифікації. При цьому багато представників течії визнавали особливу цивілізаційну місію польської культури в краї. Відомо, що в маєтку Р. Скірмунта в 1907 – 1912 рр. функціонувала таємна школа з навчанням польською мовою. О. Смоленчук, дослідник біографії Р. Скірмунта, так характеризує цю ситуацію: «Останнє змушує ще раз звернути увагу на специфіку свідомості еліти литовських і білоруських поляків, в якій польськість органічно поєднувалася з симпатією до інших місцевих культур і мов. Відповідно, можна було створювати таємні польські школи і одночасно підтримувати, наприклад, розвиток білоруської культури і польської традиції. Така позиція повністю відповідала принципам крайової ідеї» [Смалянчук, 2018, с. 201].

У кожному з номерів газети публікувалися вірші на польських говорах різних авторів (М. Шелягович, С. Кухарчук, В. Бриль, М. Мінзер і ін.; деякі вірші публікувалися анонімно), народні та авторські пісні. Публікація цих творів мала подвійне функціональне навантаження. По-перше, творчість авторів об'єктивно сприяла процесу кодифікації польської мови. По-друге, багато віршів містили заклик до «ятвязького відродження», ставали інструментом створення «польського національного пантеону». Так, один з

віршів М. Шеляговича був присвячений «ятвягу» П. Климуку (уродженець Брестського району, радянський космонавт, двічі Герой Радянського Союзу) [Шылягович, 1989, с. 4].

Автори видання «Балеси Полісся» в кінці 1980-х рр. роблять перші спроби конструювання поліського історичного нарративу. О. Цадко, яка дослідила даний процес, зазначає: «Процес конструювання історії є невід'ємною частиною націоналістичного будівництва. Поліська державність не мала стійкої історичної традиції, і тому місцеве населення характеризується слабкою етнічною ідентичністю, відсутністю зв'язку зі спільним минулим. Метою суспільства М. Шеляговича стало конструювання нової історії, яка дозволила б поліщукам самоідентифікуватися і, що не менш важливо, дистанціюватися від сусідніх слов'янських народів» [Цадко, 2013]. Український дослідник Г. Касьянов виділив кілька моделей історичної пам'яті (ексклюзивна, інклюзивна, амбівалентна). Відносно поліського руху можна стверджувати, що його ідеологи чітко дотримувалися ексклюзивної моделі. Вона нав'язує канонічну гомогенну версію національної пам'яті, виключає з неї набір уявлень і репрезентацій минулого, який перешкоджає формуванню її «правильного» варіанту, вилучає з минулого «чужорідні» елементи. Реалізація такої моделі, як правило, спрямована на культурну та політичну гомогенізацію, заперечує плюралізму [Касьянов, 2019, с. 38]. Відомий британський дослідник питань націоналізму Е. Сміт приділяє велику увагу значенню символів і міфів у розвитку національних рухів. На його погляд, «культура – це і скарбниця різних поколінь, і спадщина (або сукупність традицій), і діяльно формований набір значень і образів, втілених в цінностях, міфах і символах, які служать об'єднанню групи людей зі спільними переживаннями і спогадами і відділенню їх від чужинців» [Сміт, 2006, с. 341]. Архітектори поліської історії розробили практично всі елементи, необхідні для існування будь-якої національної ідеології, включаючи міф про походження, міф міграції, міф звільнення, міф «золотого століття», міф занепаду і міф відродження [Шевченко, 2008, с. 335]. О. Малінова і О. Міллер оперують категорією «політичне використання минулого», мета якого може полягати в наступному: прагнення легітимізувати власну владу, мобілізувати електоральну підтримку, зміцнити солідарність групи, продемонструвати неспроможність опонентів, придбати матеріальні та організаційні ресурси та ін. [Малинова, Міллер, 2021, с. 14]. Дане визначення точно характеризує тенденції конструювання «поліської» історії.

Жителі регіону розглядалися поліськими ідеологами як прямі нащадки змішаного балто-слов'янського населення. При цьому зазначалося, що глибинна етнічна природа поліщуків – балтська, слов'янізація торкнулася тільки деяких елементів культурного і суспільного життя народу: «Тому і спорідненість між ятвягами і, наприклад, росіянами таке ж, як між мексиканцями і іспанцями: тільки поверхневе, тільки мовне, тільки в певних культурних особливостях. Глибинна ж спорідненість ятвягів – перш за все з балтами» [Етвизь, 1989, № 2, с. 6]. Для

творців історичного нарративу важливо підкреслити «старовину» етнонаціональної спільноти і традицій її державності. З літописних даних, згідно з якими серед послів Русі до Візантії в 944 р. був «ятвяг Гунар», робився безапеляційний висновок про існування «ятвязької держави»: «Ятвяги тоді мали якесь державне утворення, незалежне, але яке знаходилося, мабуть, в політичних зв'язках з Києвом». Існування «ятвязької держави» датувалося періодом 944–1319 рр. (до входження регіону до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ) [Етвизь, 1989, № 1, с. 5].

Знаходження поліських земель в складі ВКЛ також розглядалося крізь призму штучного «ятвязького» фактора. Традиція збереження певної автономії князівств, які увійшли до складу ВКЛ, трактувалася як «особливий статус поліщуків»: «Землями поліщуків не могли розпоряджатися великий князь або його апарат – поліщуки залишалися головними господарями своєї землі». Негативним фактором литовського періоду поліської історії ідеологи руху вважали «розмивання балтського субстрату»: «Очевидно, головна [помилка] була в тому, що під єдиний герб Вітеня («Погоною») були поставлені не тільки народи, між якими була глибока, генетична і духовна, спорідненість – як Жмудь, Литвинь (Білорусь – автор) і Етвизь, а й Русинь (Україна – автор), частини Московії (Росії) та інших земель, спорідненість яких з балтськими племенами неочевидна: внаслідок православ'я, яке в той час мало тенденції до поширення на захід і північ від Києва, і внаслідок тимчасових політичних і військових інтересів. У той же час балтські народи Латвії і Латгалії залишалися поза межами ВКЛ» [Етвизь, 1989, № 4, с. 5].

Ухвалення Брестської церковної унії (1596 р.) сприймалася поліськими істориками в цілому позитивно: православна віра трактувалася ними як «насилно насаджена», в греко-католицької церкви ідеологів поліського руху особливо привертала той факт, що «богослужіння стали проводитися не на латині або церковнослов'янською мовою, а на мові віруючих (в межах Етвизи – на поліській)» [Етвизь, 1989, № 4, с. 6].

Особливу увагу творці поліського історичного нарративу звертали на факт збереження етноніма «ятвяг» аж до середини XIX ст. Дійсно, згідно з «Парафіяльним списками» (фактичного перепису населення, проведеного парафіяльними священиками в 1857 р.), на території Більського, Брестського, Волковиського і Кобринського повітів Гродненської губернії проживали відповідно 3741, 1616, 2843 і 22725 осіб, позначених як ятвяги [Шевченко, 2008, с. 333]. Відомий білоруський етнограф П. Терешкович, який детально вивчив це питання, закликає ставитися до даних перепису з обережністю. На його думку, на переписувачів-священиків міг вплинути популярний в той час підручник польської історії М. Павліщева, в якому містилися відомості про стародавніх ятвягів і ядвігів – «народ сарматського походження, який жив по Нареву і Бугу в межах пізнішого Підляшся». Інших свідчень існування цього етноніма в середині XIX ст. немає. Більше того, публікація результатів

анкетування викликала недовіру наукової громадськості саме внаслідок згадки назви «ятвяги». Так, П. Бобровський неодноразово підкреслював, що уявлення про існування ятвягів в його час – «груба помилка», що «ятвяги цілком зникли» [Терешкович, 2004, с. 89–90].

Події новітньої історії активісти поліського руху також розглядали крізь призму інтересів поліщуків. Вкрай критично характеризувався Брестський мирний договір 1918 р., по якому польські землі увійшли до складу Української Народної Республіки, влада якої розглядала варіант форсованої українізації поліщуків. Міжвоєнний період, коли землі Західної Білорусі входили до складу Польщі, розглядався як черговий етап консолідації поліської нації в несприятливих умовах, викликаних політикою колонізації [Шевченко, 2008, с. 334]. Радикальну ревізію зазнала трактовка радянського періоду історії Полісся. Він характеризувався як культурна, демографічна, екологічна катастрофа, воз'єднання Західної Білорусі з БРСР трактувалося як найбільша трагедія в долі поліщуків: «Згадаємо ж вбивства людей у сумнозвісній (не тільки «героїчними» справами) Брестській фортеці в 39–41 рр., і заповнену в'язнями Пінську в'язницю, залиту водою в червні 1941 р. відступаючими «визволителями» зі сходу, і бандитизм так званих партизанів, і заморених голодом господарів, які не хотіли йти в колгоспи, і вирубані яблуні і груші, і

загиблих синів в Афганістані, і отруєну і скалічену нітратами і осушенням землею...» [Роздум, 1989, с. 7]. Червоною ниткою через усі публікації на історичну тематику проходила думка про швидке «відродження» поліського регіону. Одна зі статей завершувалася наступним характерним пасажем: «Згадайте, що ми є спадкоємцями войовничих і відважних ятвягів. Нехай вселиться в нас ятвяжий дух» [Роздум, 1989, с. 7].

Висновки. Таким чином, поліський рух був спробою на основі регіональних особливостей сконструювати альтернативну етнічну ідентичність, найбільш адекватну для культурного самовираження. Дане явище можна розглядати як відповідну реакцію на розмивання основ радянської ідеології в період пізньої «перебудови», поступове розширення сфери використання білоруської мови, що мала слабкий вплив в регіоні. Поліський етнокультурний рух отримав свій розвиток в перші роки існування незалежної Білорусі, зійшовши нанівець після затвердження у владі Президента О. Лукашенка. Більшість населення країни (в тому числі і жителі західнополіського регіону) віддали перевагу більш зрозумілому способу самоідентифікації (збереження російської мови, інтеграція з Росією та ін.), ніж обласний рівень самосвідомості. Перспективним бачиться компаративний аналіз поліського етнокультурного руху і аналогічних процесів у «малих» народів Центральної та Східної Європи.

Список використаних джерел

- 2-ї валний збір, 1989, *Балеси Полісся*, № 2, с. 1–2.
- Антропов, Н. П., 2016. Иван Иванович Лучиц-Федорец, *Вісник БДУ. Серія 4: Філологія. Журналістика. Педагогіка*, № 3, с. 140.
- Волидна бочина, 1989, *Балеси Полісся*, № 1, с. 6.
- Вэдра, 1989, *Балеси Полісся*, № 1, с. 8.
- Вэдра, 1989, *Балеси Полісся*, № 2, с. 8.
- Геллнер, Э., 1991. *Наци и национализм*, Москва: Прогресс, 319 с.
- Етвызь, 1989, *Балеси Полісся*, № 1, с. 5.
- Етвызь, 1989, *Балеси Полісся*, № 2, с. 6.
- Етвызь, 1989, *Балеси Полісся*, № 4, с. 5–6.
- Заева управы ГКЗ «Полісьсе», 1989, *Балеси Полісся*, № 3, с. 3.
- Зворит другого валного збору ГКЗ «Полісьсе» до Пленума ЦК КПРС по пыльницькому пытаньёвы, 1989, *Балеси Полісся*, № 3, с. 1–2.
- Касьянов, Г., 2019. *Украина и соседи: историческая политика. 1987–2018*, Москва: Новое литературное обозрение, 632 с.
- Малинова, О. Ю., Миллер, А. И., 2021. Введение. Символическая политика и политика памяти, *Символические аспекты политики памяти в современной России и Восточной Европе: сборник статей*, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, с. 7–37.
- Наша сливныця, 1989, *Балеси Полісся*, № 1, с. 6.
- Нашэ выданне, 1989, *Балеси Полісся*, № 1, с. 3.
- Нашэ згуртованне, 1989, *Балеси Полісся*, № 1, с. 1.
- Прадмова ад імя ГКА «Полісьсе» на Устаноўчым з'ездзе БНФ, 1989, *Балеси Полісся*, № 3, с. 1–2.
- Пытанне до розв'язання, 1989, *Балеси Полісся*, № 2, с. 4.
- Роздум вэдлук фактув, 1989, *Балеси Полісся*, № 4, с. 7.
- Слово згуртованцям, 1989, *Балеси Полісся*, № 5, с. 3.
- Смалянчук, А., 2018. *Раман Скірмунт (1868 – 1939): жыццяпіс грамадзяніна Краю*, Мінск: Выдавец Зміцер Колас, 700 с.
- Смит, Э. Д., 2006. *Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий нации и национализма*, Москва: Практика, 464 с.
- Терешкович, П. В., 2004. *Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы*, Мінск: БГУ, 223 с.
- Тишков, В. А., 2003. *Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии*, Москва: Наука, 544 с.
- Хобсбаум, Э., 1998. *Нации и национализм после 1780*, Санкт-Петербург: Алетейя, 305 с.
- Цадко, О., 2016. Полесье и опыт национального конструирования (1988 – 1995), *Палітычная сфера*, № 24 (1), с. 78–93.
- Цадко, О., 2013. *Этническая идентичность населения Полесья в идеологии общественно-культурного объединения «Полісьсе»*. [Online]. Доступно: <https://nmnby.eu/news/analytics/5285.html> (дата звернення: 21.10.2020).
- Шевченко, К. В., 2008. Кризис идентичности и возникновение альтернативных этнических идентичностей у восточных славян: полешуки в Белоруссии, *Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005/ 2006*, с. 318–342.
- Шылягович, М., 1989, Стилькы літ, *Балеси Полісся*, № 5, с. 4.

References

- 2-j valnyj zbyr [The Second General Assembly], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 2, s. 1–2. (in Ukrainian).
- Antropov, N. P., 2016. Ivan Ivanovich Luchic-Fedorec [Ivan Ivanovich Luchic-Fedorec], *Vesnik BDU. Seryja 4: Filologija. Zhurnalistyka. Pedagogika* [BSU Bulletin. Series 4: Philology. Journalism. Pedagogy], № 3, s. 140. (in Russian).
- Validna bochyna [Language Problem], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 1, s. 6. (in Ukrainian).
- Vedra [Echo], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 1, s. 8. (in Ukrainian).
- Vedra [Echo], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 2, s. 8. (in Ukrainian).
- Gellner, Je., 1991. *Nacii i nacionalizm* [Nations and Nationalism], Moskva: Progress, 319 s. (in Russian)
- Etvyzj [Etvyzj], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 1, s. 5 (in Ukrainian).
- Etvyzj [Etvyzj], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 2, s. 6. (in Ukrainian).
- Etvyzj [Etvyzj], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 4, s. 5–6. (in Ukrainian).
- Zaeva upravly GhKZ «Polisjsje» [Statement of the Board of the Public-Cultural Society «Polesie»], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 3, s. 3. (in Ukrainian).
- Zvoryt drugohogo valnogho zboru GhKZ «Polisjsje» do Plenuma CK KPRS po plymnyckomu pytannjevy [Address of the Second General Assembly of the Public-Cultural Society «Polesie» to the Plenum of the Central Committee of the CPSU on the National Question], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 3, s. 1–2. (in Ukrainian).
- Kas'janov, G., 2019. *Ukraina i sosedi: istoricheskaja politika. 1987 – 2018* [Ukraine and Neighbors: Historical Politics. 1987 – 2018], Moskva: Novoe literaturnoe obozrenija, 632 s. (in Russian)
- Malinova, O. Ju., Miller, A. I., 2021. Vvedenie. Simvolicheskaja politika i politika pamjati [Introduction. Symbolic Politics and Politics of Memory], *Simvolicheskie aspekty politiki pamjati v sovremennoj Rossii i Vostochnoj Evrope: sbornik statej* [Symbolic Aspects of the Politics of Remembrance in Contemporary Russia and Eastern Europe: Collection of Articles], Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, s. 7–37. (in Russian).
- Nasha slivnyca [Our Dictionary], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 1, s. 6. (in Ukrainian).
- Nashe vydanne [Our Edition], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 1, s. 3 (in Ukrainian).
- Nashe zghurtovannje [Our Organization], 1989, *Balesy Polijsjsja [Voices of Polesie]*, № 1, s. 1. (in Ukrainian).
- Pradmova ad imja GKA «Polis'sje» na Ustanowchym z'jezdze BNF [Speech on Behalf of the Public-Cultural Society «Polesie» at the Constituent Congress of the Belarusian Popular Front] 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 3, s. 1–2. (in Belarusian).
- Pytanne do rozv'jazannja [Question for Discussion], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 2, s. 4. (in Ukrainian).
- Rozdum vedluk faktuv [Reflections on Facts], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 4, s. 7. (in Ukrainian).
- Slovo zghurtovancjam [A word to the Members of the Organization], 1989, *Balesy Polijsjsja* [Voices of Polesie], № 5, s. 3. (in Ukrainian).
- Smaljanchuk, A., 2018. *Raman Skirmunt (1868 – 1939): zhyccjapis gramadzjanina Kraju* [Raman Skirmunt (1868 – 1939): Biography of a Citizen of the Kraj], Minsk: Vydavjec Zmicjer Kolas, 700 s. (in Belarusian).
- Smit, Je. D., 2006. *Nacionalizm i modernizm: Kriticheskij obzor sovremennyh teorij nacii i nacionalizma* [Nationalism and Modernism: A Critical Review of Contemporary Theories of Nation and Nationalism], Moskva: Praksis, 464 s. (in Russian).
- Tereshkovich, P. V., 2004. *Jetnicheskaja istorija Belarusi XIX – nachala XX v.: V kontekste Central'no-Vostochnoj Evropy* [Ethnic History of Belarus in the XIX –early XX centuries: In the Context of Central-Eastern Europe], Minsk: BGU, 223 s. (in Russian).
- Tishkov, V. A., 2003. *Rekvjem po jetnosu: Issledovanija po social'no-kul'turnoj antropologii* [Requiem for Ethnicity: Studies in Socio-Cultural Anthropology], Moskva: Nauka, 544 s. (in Russian).
- Hobsbaum, Je., 1998. *Nacii i nacionalizm posle 1780* [Nations and Nationalism after 1780], Sankt-Peterburg: Aletejja, 305 s. (in Russian).
- Cadko, O., 2016. Poles'e i opyt nacional'nogo konstruirovaniya (1988–1995) [Polesie and Experience of National Construction (1988 – 1995)], *Palitychnaja sfera* [Political Sphere], № 24 (1), s. 78–93 (in Russian).
- Cadko, O., 2013. *Jetnicheskaja identichnost' naselenija Poles'ja v ideologii obshhestvenno-kul'turnogo ob'edinenija «Polis'se»* [Ethnic Identity of the Polesie Population in the Ideology of the "Polis'se" Social and Cultural Association]. [Online]. Available: <https://nmnby.eu/news/analytiks/5285.html> (date of the application: 21.10.2020) (in Russian).
- Shevchenko, K. V., 2008. Krizis identichnosti i vozniknovenie al'ternativnyh jetnicheskikh identichnostej u vostochnyh slavjan: poleshuki v Belorussii [Identity Crisis and the Emergence of Alternative Ethnic Identities among the Eastern Slavs: Poleshuki in Belarus], *Belorussija i Ukraina: Istorija i kul'tura. Ezhegodnik 2005/ 2006* [Belarus and Ukraine: History and Culture. Yearbook 2005/2006], s. 318–342. (in Russian).
- Shyljaghovych, M., 1989, Styljky lit [So Many Years], *Balesy Polijsjsja [Voices of Polesie]*, № 5, s. 4. (in Ukrainian).

SUMMARY

POLESIE ETHNOCULTURAL MOVEMENT IN SOVIET BELARUS DURING THE YEARS OF «PERESTROIKA» (BASED ON MATERIALS FROM THE NEWSPAPER «BALESY POLISYA»)

Oleg Kazak

Candidate of History, Associate Professor at the Department of Political Science, Belarusian State Economic University, Minsk, Belarus

The article is devoted to considering the phenomenon of the Polesie ethnocultural movement in Belarus in the late Soviet period. The paper analyzes the materials of the newspaper «Balesy Polisyia» (Minsk, 1989) – the publication of the social and cultural association «Polisse.» The publications of the authors of the «Balesy Polisyia» newspaper allow forming an idea of the main mechanisms of Polesie (Yatvyazh) identity construction. It means developing a language standard that is as distant as possible from the Ukrainian and Belarusian languages; the formation of the Polesie (Yatvyazh) historical narrative; articulation of political demands for autonomy, etc.). The work is interdisciplinary, written at the intersection of history and political science (studying the problems of memory politics). The author relies on the methodology of recognized authorities in these branches of science (E. Gellner, E. Hobsbaum, K. Shevchenko, O. Malinova, A. Miller, G. Kasyanov, P. Tereshkovich, A. Smolenchuk, etc.). The Polesie ethnocultural movement is viewed through the prism of a constructivist approach to understanding national processes. The author of the article comes to the fundamental conclusion that the Polesie ethnocultural movement should be considered as a response to the erosion of the foundations of Soviet ideology during the late «perestroika.» Moreover, the gradual expansion of the sphere of using the Belarusian language, which had a weak influence in the region, was based on regional characteristics to construct an alternative ethnic identity that is adequate for cultural self-expression. This article can be helpful for specialists in the field of history and political science, students, all interested in the problems of national relations in the countries of Central and Eastern Europe of the XX–XXI centuries. Prospects for further research in this area are seen in the comparative analysis of the Polesie ethnocultural movement and similar processes among the «small» peoples of Central and Eastern Europe.

Keywords: Polesie, identity, ethnocultural engineering, press, «perestroika».

РОЛЬ ТРЕШ МЕТАЛУ У СТАНОВЛЕННІ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ВАЖКОЇ МУЗИКИ (НА МАТЕРІАЛАХ ІНТЕРВ'Ю МУЗИКАНТІВ)

Стойків Андрій Дмитрович

аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
ДВНЗ «Тернопільський національний педагогічний університет», Тернопіль

E-mail: mobius079@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1514-1132>

Стаття присвячується визначенню ролі треш метал музики у становленні екстремальної важкої музики наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Увага акцентована на значенні окремого суб-жанру хеві метал музики у формуванні нової стилістики важкої музики, зокрема нових вокальних технік, складнішої композиції та розширення тематики текстів. Проаналізовано критерії, за якими можна здійснити атрибуцію екстремальної важкої музики серед інших суб-жанрів хеві металу, також визначено місце треш металу, як перехідного етапу між хеві металом та екстремальною музикою. Робота має міждисциплінарний характер, що виявляється у використанні методичних підходів історії та культурології. У статті розглядаються різні ареали розвитку треш метал музики, зокрема США, де з'явився відповідний феномен; Німеччина та Швейцарія, які якісно відрізнялись від американської сцени, та Бразилія, музиканти якої задали стандарти звукозапису для значної частини екстремальної музики. У статті вказано причини занепаду популярності треш металу на початку 1990-х років у контексті загального розвитку рок музики та визначено особливості його еволюції в екстремальний метал. Окрім музичної складової, у статті окреслено соціально-поведінкові елементи фанатів треш металу під час виступів гуртів, які також склали імідж екстремальності метал музики. Окрему увагу присвячено гуртам «Slayer» та «Megadeth», які заклали основи контрверсійності у тематиці текстів, що, у свою чергу, є характеристикою екстремального металу. Еволюціонувавши з Нової хвилі британського хеві металу, американський треш метал розвинув нові риси у важкій музиці, зокрема швидкі агресивні рифи, загострив тематику творів, особливо політичну й антирелігійну. Бунтуючи проти засилля глем металу, прихильники треш металу розробили власний імідж, який полягав у агресивності та відповідній поведінці фанатів під час концертів. Розвиваючись у США, треш метал набув популярності в інших частинах світу, сцени яких склали свої особливості, які, у майбутньому, вплинули на становлення екстремальної важкої музики. Наприкінці 1980-х у радіо-форматі США відбулось зміщення запиту на гранж, який витіснив треш метал з етеру, після чого, суб-жанр, почав занепадати і на його місце в андеграунді важкої музики зайняли дез і блек метал.

Ключові слова: треш метал, екстремальний метал, хеві метал, протест, суб-жанри, тематика, «Slayer», «Megadeth».

Постановка проблеми. У сучасному світі триває процес глобалізації, що відбувається у декількох вимірах, одним з яких є популярна та масова культура. Особливе місце у такому контексті посідає музика, котра є одним із найвиразніших показників відповідного процесу. Серед неакадемічної музики в сучасному світі окремо виділяють масову (pop-music) музику, яка має значний попит серед представників контркультури (сучасна комп'ютерна електронна музика, сучасна важка музика). У зв'язку з поширенням світової електронної мережі, як інструмента глобалізації, сучасна важка музика набула значного поширення серед молоді та стала однією з частин культури покоління міленіалів та зумерів. Особливого значення у популяризації важкої музики набули метаморфози, що відбулись у хеві металі наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, коли виник феномен екстремального металу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення метал музики значно активізувалось у ХХІ ст. у Західному Світі, про що свідчить значна кількість наукових публікацій на сайті [researchgate.net](https://www.researchgate.net) [ResreachGate], обсяг яких складає близько двох сотень. Більшість із них розглядає хеві метал у

контексті соціальних та психологічних дисциплін, а не історичних чи культурологічних.

Швейцарський музикознавець Іан Крісте у монографії «Sound of the Beast: The Complete Headbanging History of Heavy» описує розвиток важкої музики від пізніх 1960-х років – до кінця ХХ ст. Особливу увагу автор приділяє локальним європейським сценам та міжнародному стильовому взаємовпливу [Christe, 2003]. У монографії британського соціолога Кита Кан-Гарріса «Extreme Metal: Music and Culture on the Edge» виокремлено стильові риси екстремального металу та визначено його місце у важкій музиці загалом [Kahn-Harris, 2007]. Окрім цього, у монографії чітко розмежовані дез і блек метал з точки зору соціокультурного підходу та специфіки сцен відповідних суб-жанрів.

Американський журналіст Альберт Мудріан у книзі-збірці інтерв'ю «Precious Metal: Decibel Presents the Stories Behind 25 Extreme Metal Masterpieces» виділяє такі елементи метал музики, як «атмосферність» чи стандарти низькоякісного звукозапису [Mudrian, 2009]. Окрім цього, в книзі описано ранній етап становлення екстремальної важкої музики в Європі на прикладі творчості німецьких та

швейцарських треш метал гуртів. Історичний аспект розвитку хеві металу досліджує канадський антрополог Самуель Данн [Dunn, 2008; 2014]. Таку саму проблематику піднімає Рік Ернст у документальному фільмі “Get Thrashed: The Story of Thrash Metal” 2006 р. [Ernst, 2006].

Окремі аспекти діяльності різних треш метал гуртів, особливостей їхніх альбомів і композицій проаналізовані у низці статей та ряді інтерв'ю з музикантами Джона Відергорна. Зокрема, у статті «Clash of the Titans Tour: Iron Giants» висвітлено найбільш вагомий події еволюції треш металу та вказано причини занепаду відповідного суб-жанру важкої музики. Стаття «34 years ago: Slayer redefine thrash with ‘Reign in Blood’» визначає значення альбому «Reign in Blood» у розвитку важкої музики та суперечності навколо пісні «Angel of Death», через зміст якої виконання гурту могло не відбутися. У статті «51 years ago: Black Sabbath release their debut album + invent heavy metal» Дж.Відергорн на прикладі діяльності гурту «Black Sabbath» висвітлює проблеми сприйняття метал музики в тогочасному суспільстві, які проявлялись у несприйнятті та відторгненні музикантів, що у майбутньому стане атирибутовою ознакою треш метал стилю і екстремальної важкої музики [Wiederhorn, 2010; 2019; 2020].

У відео-журналах «Loudwire» зібрано інтерв'ю, які конкретизують біографічні дані гуртів і музикантів, зібрані з різних популярних електронних інформаційних ресурсів [Loudwire]. В електронному журналі «Metal Injection», присвяченому важкій музиці, окреслено хід судових справ проти гуртів чи заборони виступів хеві метал колективів [Metal Injection]. У статті Грегa Прато «The Story Behind The Song: An I Evil by Diamond Head» простежено становлення треш металу та визначено вплив Нової хвилі британського хеві металу на процес еволюції важкої музики [Prato, 2016].

Інформація про діяльність лейблів важкої музики в рамках вищеназаних суб-жанрів міститься на офіційних сайтах Metal Blade Records, MetalStorm [MetalStorm] та у монографії американського журналіста Девіда Гехлка «Damn The Machine» [Gehlke, 2017]. Із змістом текстів пісень можемо ознайомитись в інтернет-архіві Genius Lyrics [Genius].

Контроверсійність текстів та сценічного образу гурту «Slayer», як найбільш впливового у царині екстремальної важкої музики, описані у статті британського дослідника Домініка Вільямса «Feel the Knife Pierce You Intensely: Slayer's ‘Angel of Death’ — Holocaust Representation or Metal Affects» [Williams, 2019] та у розвідці Дена Епштейна «How Slayer's Controversial ‘Angel of Death’ Changed Thrash Band Forever» [Epstein, 2016].

З інтерв'ю американського музиканта Стіва ДіДжорджіо журналісту Рею Ван Горну дізнаємося про головні елементи протесту треш металу в США проти культури глем року [Horn, 2006]. У статті британського музиканта і журналіста Дона Лавсона «Eternal Devastation: the untold story of thrash metal's other Big Four» описується становлення та розвиток треш металу в Німеччині, як одній з головних європейських сцен відповідного суб-жанру [Lawson,

2016]. Статті Сюзан Колон «Name That Tomb» [Colon, 1991] та інтерв'ю бразильського музиканта Вагнера Ламуньяля журналістці Кім Келлі пояснюють проблеми розвитку важкої музики у Бразилії та феномен популярності треш метал гуртів у Південній Америці [Kelly, 2012].

Формулювання цілей статті. Попри значну кількість досліджень розвитку важкої музики, у тому числі, треш металу, постає проблема систематизації й узагальнення історичної еволюції суб-жанрів хеві метал музики у контексті світової масової музичної культури. Метою статті є дослідити феномен треш металу як чинника становлення екстремального металу, також визначити причини його виникнення та описати стильові особливості. Окрім цього, окреслити відмінності у розвиткові треш металу в США та Європі, визначити причини занепаду відповідного суб-жанру.

Виклад основного матеріалу. Дефініція «екстремальний метал» є штучною, зазвичай, її не виділяють серед суб-жанрів метал музики. Основною причиною цього є вкрай розпливчасті якісні характеристики. Наприклад, якщо вважати критерієм рівень асоціальної поведінки чи позови до суду проти гуртів щодо їх діяльності, то екстремальними ми можемо назвати «Judas Priest» [Metal Injection, 2014, #6], «Twisted Sister» [Metal Injection, 2014, #8], «Black Sabbath» [Wiederhorn, 2021]. Адже щодо них порушувались судові справи, накладалися штрафи, скасовувались концерти. Проте, захищаючи власне реноме, музиканти вказували на нерозуміння або помилки в інтерпретації текстів та поведінки.

З іншого боку, були гурти, які намагались своїм іміджем та музикою створити ілюзію певної небезпеки, наприклад «Venom» [MetalStorm, Venom]. Але, з розвитком метал сцени, «Venom» почали нагадувати своєрідне «Halloween Party», аніж справжніх протестувальників. Тим паче, що окрім пентаграми на обкладинці та тематики про відьомський шабаш чи стереотипного «диявола», гурт ні до чого радикального не закликав [Dunn, 2014, 04:55, 07:50]. Хоча творчість та імідж гурту «Venom» матимуть безпосередній вплив на розвиток екстремального металу в скандинавських державах, їх складно назвати екстремальними назагал.

Є інша візія щодо питання екстремальності, яку демонструє метал музика в США. Тут з'явилися гурти, котрі створювали тексти про темні сторони людського життя й психіки, помилки історії, політики, релігії, теми насильства і озвучували їх надшвидкою та складною музикою [Dunn, 2014, 27:33]. Це особливо важливо, адже відповідна музика почала розвиватись у США саме на зорі популярності Нової хвилі британського хеві металу 1982 – 1983 рр., (в період виходу дебютних альбомів гуртів «Metallica» та «Slayer»).

Ще один важливий чинник атрибуції екстремального металу – це дизасоціація щодо стереотипів «easy listening music» і створення «шуму», що є суттєвим критерієм відповідної диференціації [Kahn-Harris, 2007, р. 5]. Окрім цього відзначимо незвичну структуру композицій, яка ускладнює запам'ятовування твору навіть для фанатів хеві метал музики

[Dunn, 2014, 03:38].

Розвиваючи техніку гри в напрямку більшої віртуозності, обганяючи у цьому британські гурти, американські музиканти та їхня музика поставали більш агресивними. Також змістовне наповнення текстів і художнє оформлення обкладинок альбомів часто вирізнялися провокативністю. Наприклад, гурт «Megadeth» висміював зовнішню політику США. Все це надавало американським треш метал гуртам екстремальних ознак. Окрім цього, концерти названих гуртів супроводжувались масовими заворушеннями, а клуби, в яких вони відбувались, зазнавали значних пошкоджень через поведінку фанів [Ernst, 2006, 00:46:18]. Однак, здебільшого, це було не світоглядними позиціями музикантів та закличками до радикальних дій, а лише частиною сценічного іміджу (наприклад, з інтерв'ю вокаліста Тома Арайя з гурт «Slayer», ми дізнаємось, що він позиціонує себе як католик [Dunn, 2005, 01:08:42], [Loudwire, 2016, 02:30]).

Американські треш метал гурти, на відміну від європейських, екстремальність демонстрували у музичній царині. Так був придуманий низький гортанний спів «гроулінг» (від англ. «growling» - «гарчати»), який поєднувався з тематикою смерті, вкрай жорстоким фізичним насильством, мізантропією, що і сформувало суб-жанр «death metal» [Dunn, 2014, 27:33].

Треш металу притаманні швидші темпи, ніж у дез метали, в той час як, дез метал будується на агресивніших та нижчих рифах, ускладнених ритмічних малюнках, використанні дисонансних інтервалів. У треш металі – це, в основному, чисті квінти та чисті кварта, рідше використовувався тритон. Окрім цього, композиції у американському дез металі часто бувають атональними, що не характерно для треш металу.

Отже, на основі вищеназваних критеріїв, приходимо до висновку, що екстремальна важка музика характеризується особливою технікою вокалу («гроулінгом»), містить складніші ритмічні побудови та використовує агресивніші рифи. Також, важливою ознакою є тематика смерті, садизму, мізантропії, окультизму та сатанізму [Kahn-Harris, 2007, р. 40–42/149–150]. Чинник асоціального іміджу та наявність позовів до суду проти гуртів не завжди є свідченням на користь екстремальності музики.

Становленню треш металу в США сприяла творчість гуртів Нової хвилі британського хеві металу, зокрема «Iron Maiden» [MetalStorm, Iron Maiden], «Venom» [MetalStorm, Venom], «Motorhead» [MetalStorm, Motorhead], «Diamond Head» [MetalStorm, Diamond Head], «Angel Witch» [MetalStorm, Angel Witch], «Raven» [MetalStorm, Raven] і «Tygers of Tan Pang» [Tygers of Tan Pang]. Особливе значення мали альбоми «Overkill» (1979 р.) гурту «Motorhead» та «Lightning to the Nations» (1980 р.) гурту «Diamond Head», твори яких задали нові темпові стандарти. Яскравим прикладом є вступ та перша строфа титульного твору з альбому. Також показовим є вокал Яна Фрейзера Кілмістера (більш відомого як Леммі), який вирізняється бруталністю серед вокалістів британських хеві метал гуртів кінця 1970-х років [Rivadavia, 2018].

Щодо гурту Diamond Head, та їхнього дебютного альбому, особливої ваги набуває твір «Am I Evil?», особливо його вступ, де за допомогою послідовності павер-акордів створюється своєрідне «жорстке звучання». Окрім цього, перше гітарне соло, де використано поліритмічні ефекти, що будуть запозичені членами треш метал гуртів середини 1980-х років. Показовим є наявність каверу гурту «Metallica» на композицію «Am I Evil» [Prato, 2016]. Подібний сценарій простежуємо з композицією «Stone Cold Crazy» (1974 р.) гурту «Queen», ритмічна імпровізація вступу якої буде часто використовуватись у треш металі, а у 1990 р. гурт «Metallica» напише кавер на відповідну композицію [Rivadavia, 2018].

Окрім Нової хвилі британського хеві металу, на становлення треш металу вплинув контакт з музикою жанру хардкор панк, що спричинив запозичення надшвидких темпів та їх контрастні зміни в різних частинах твору.

Найпоказовішим прикладом треш металу в США є творчість «Великої четвірки треш металу»: «Metallica» [MetalStorm, Metallica], «Megadeth» [MetalStorm, Megadeth], «Slayer» [MetalStorm, Slayer] і «Anthrax» [MetalStorm, Anthrax]. У Європі треш метал найбільше розвивався у Німеччині, свідченням чого є діяльність гуртів «Kreator» [MetalStorm, Kreator], «Sodom» [MetalStorm, Sodom] і «Destruction» [MetalStorm, Destruction].

Треш метал у США постав як протест проти глем металу [Ernst, 2006, 00:23:15]. Цей протест виявлявся на стилістичному рівні: оскільки глем музиканти виглядали подібними на жінок з обкладинок косметичних журналів ранніх 1980-х років [Ernst, 2006, 00:23:51]. Також протест полягав у засудженні глем металу як шаблонного стилю, позбавленого неординарних композиторських рішень та текстів пісень про «секс, наркотики і рок-н-рол» [Ernst, 2006, 00:24:09]. Відповідно, значна частина прихильників важкої музики в США протестувала проти засилля глем металу в музичному просторі, що стало рушійною силою змін у музичній творчості.

На відмінну від США, у Європі глем метал не мав значного поширення, отже – створення треш металу в Німеччині чи Швейцарії стало прикладом поступової еволюції хеві метал музики [Christe, 2003, р. 141–159].

Важливу роль у популяризації треш металу відіграв американський лейбл «Metal Blade Records», який, починаючи з 1982 р. видавав серію компіляційних альбомів «Metal Massacre».

Варто наголосити на географічних особливостях виникнення треш металу в США. Основними локаціями тут стали штат Каліфорнія (мм. Окланд і Сан-Франциско, звідки гурти «Metallica» та «Exodus») і м.Лос-Анджелес, центр потужного розвитку глем металу (де зародились «Slayer» і «Megadeth»).

Згідно з інтерв'ю одного з піонерів екстремального металу в США Стіва Діджорджіо, музиканти треш металу не намагались шокувати публіку зовнішнім виглядом (на відмінну від глем виконавців): «...якщо ви виконуєте нетанцювальну музику, чи щось зовсім інше, скажімо рок, метал, хард рок, тоді ви повинні виглядати відповідним чином. Ви повинні виглядати як злі чуваки, а ми виглядали як

нормальні чуваки ... ми носили (одягали) звичайні речі і ми не турбувались щодо цього...» [Horn, 2006].

У 1983 р. «Metallica» записує дебютний альбом «Kill 'Em All», який вважається першим треш метал альбомом. У ньому гурт поєднав елементи з Нової хвилі британського хеві металу та хардкор панку, що створило доволі швидко музику з агресивними рифами. Окрім цього, провокаційна назва та обкладинка альбому, на якій зображена кров та відпущений з кулака молоток, привернули до себе увагу [Ernst, 2006, 00:14:13].

Треш метал, як щось справді екстремальне, вперше виявився в альбомі «Show No Mercy» (1983 р.) гурту «Slayer». Щодо створення шумових ефектів та віртуозності виконання, «Slayer» обігнав «Metallica» та «Venom». Відзначимо незвичний вокал Тома Арая, особливо його високий крик, який став своєрідною візиткою гурту в 1980-х роках [Williams, 2019, p. 2].

Екстремальність гурту, окрім музики забезпечував імідж та вигляд музикантів. У перші роки свого існування музиканти використовували грим для шок-вигляду, зокрема область очної ямки була зафарбована у чорний колір, що теж стало певним протестом проти глем року та глем металу [Loudwire, 2016, 03:18]. Окрім цього, концерти треш метал гуртів та поведінка фанатів славились своєю радикальністю та руйнівними наслідками для клубів де вони організовувались. Серед фанатів і музикантів були поширені: стейдждайвінг (стрижки артистів зі сцени на натовп фанатів біля сцени) і мовшінг (спровокована штовхання та бійка всередині натовпу). Інколи до подібної поведінки закликали самі артисти (наприклад, «Exodus»), але, здебільшого, відповідна поведінка не залежала від самого гурту. У 1985 р. «Exodus» записали дебютний альбом «Bonded by Blood». У приспіві однойменної композиції є рядок: «Murder in the front row, crowd begins to bang and there's blood upon the stage. Bang your head against the stage and metal takes its price, bonded by blood ...». Часто-густо, подібний заклик можна було почути від першого вокаліста гурту Пола Бейлоффа під час живого виступу гурту: «Я хочу бачити кров на сцені!» [Ernst, 2006, 00:34:13], що не було ні метафорою, ні гіперболізацією, а закликом до типової поведінки фанатів під час концерту.

Гурти «Megadeth» і «Slayer» не єдині у треш металі середини 1980-х років, хто прославився екстремальним іміджем. Повз навколо політичні чи окультні та антирелігійні тексти та швидкісні композиції, окрему увагу привертало концерти гуртів. Не зважаючи на те, що виступи гурту Slayer шокували хаотичною поведінкою фанатів, де

Окремої уваги заслуговують антирелігійні, садистські тексти та назви альбомів гурту «Show No Mercy» з композиціями «Evil Has No Boundaries», «The Antichrist», «Fight Till Death»; альбом «Hell Awaits» (1985 р.); «Raining Blood» (1986 р.) [MetalStorm, Slayer]. Все це привертало увагу, особливо підлітків. Найбільш вдалою ілюстрацією відповідної причини є композиція «Angel of Death», яка оповідає про доктора Йозефа Менгеле та піднімає тему голокосту зі сторони діяльності Менгеле [Erstein, 2016].

У 1985 – 1986 рр. інший гурт з «Великої четвірки

треш металу» «Megadeth» записав перші два альбоми з доволі провокаційними назвами «Killing is my Business... and Business is Good!» і «Peace sells... but Who's Buying?». Особливо провокаційною є обкладинка другого альбому, на якій зображена, на задньому плані, знищена ядерною війною будівля генеральної асамблеї ООН, а на передньому маскот гурту Вік Раттлхед одягнений в урядовий костюм, що опирається на табличку з написом «For Sale». Над головою маскота розміщено назва альбому «Peace sells... but Who's Buying?» [MetalStorm, Megadeth]. Відповідний наратив у музиці гурту викликаний проблемами ядерного потенціалу США та СРСР у період холодної війни.

Хоча тематика пісень в альбомі безпосередньо не зачіпає питання політики США, однак подібний образ політичної критики закріпився за гуртом. Незважаючи на те, що твори, які критикували політику держав, мали місце у хеві метал музиці ще до «Megadeth» (наприклад «2 Minutes to Midnight» гурту «Iron Maiden» [Iron Maiden, 1984]), саме за текстами Дейва Мастейна сформувався відповідний стереотип, який привертав увагу до гурту.

Особливо відчутним це стало з виходом у 1992 р. відео-кліпу на композицію «Symphony of Destruction», у котрій показано вбивство нового президента, або кандидата у президенти США під час його вітання з публікою та палаючу стіну з написом «...For the People», на якій намальований прапор США [Megadeth, 1992].

Однак, з точки зору стилістики, твори американських треш метал гуртів середини 1980-х років не вважають екстремальним металом, іноді до відповідної категорії відносять «Slayer», але це радше виключення з правил.

У Європі, в середині 1980-х років також активно розвивався треш метал. У багатьох аспектах він нагадував американський треш, особливо у Німеччині. Однак, були й певні відмінності [Christe, 2003, p. 139–159]. Основна відмінність проявлялась у вокалі: в європейському треші він брудніший і різкіший, ніж у американському [Ernst, 2006, 01:16:27]. В цьому аспекті, європейський треш метал значно ближчий до екстремального металу, ніж американський.

На відміну від еволюції треш металу в США, німецькі гурти були значно розпоршені по різних містах країни та разюче відрізнялись один від одного. Так, наприклад, гурт «Kreator» походить з міста Ессен і був проектом однокласників, які вирішили грати музику подібну до Нової хвилі британського хеві металу. Гурт «Sodom» заснований у місті Гельзенкірхен зокрема у шахтарському районі міста. Гурт «Destruction» є представником невеликого містечка Льоррах. Окрім цього, німецькі музиканти записували свої твори на різних лейблах, що відрізняє їх від ранньої американської сцени треш металу, де створювались компіляційні альбоми у рамках «Metal Blade Records» [Lawson, 2016].

Важливу роль у розвитку треш металу в Німеччині та Швейцарії відіграє лейбл «Noise Records», який упродовж 1980-х років буде записувати матеріали гуртів «Kreator», «Hellhammer» і «Celtic Frost» та багатьох інших німецьких хеві та павер метал

гуртів. Саме навколо них у майбутньому буде формуватися екстремальна важка музика у Німеччині [Gehlke, 2017].

Щодо тематики текстів, у ранній творчості вищевказаних німецьких треш метал гуртів були присутні роздуми над ставленням соціуму до насильства. У цьому контексті показовим є альбом «Pleasure to Kill» (1986 р.) гурту «Kreator». Наприклад у пісні «Riot of Violence» є наступні рядки: «A man lies in the corner, covered with blood... People pass him by, but they say Why should we care about him? He will die today» [Kreator, 1986].

Подібною була тематика гурту «Destruction». Однак бажання «бути найстрашнішим і найбрутальнішим» гуртом свого часу, змістить акцент з питань сприйняття соціумом насильства до жорстокого насильства, тематика якого, пізніше, стане притаманною екстремальній важкій музиці, зокрема дез металу [Lawson, 2016].

Дещо інакше розвивався гурт «Sodom». Перші релізи та перший повноформатний альбом «Obsessed by Cruelty» (1986 р.) оспівував окультні теми (подібно до гурту «Venom»), що не викликало серйозного ставлення зі сторони лейблів та музичних критиків. Переломним моментом став прихід до гурту Френка Блекфаера, який змінив зміст текстів у сторону політики та військового насильства і злочинів проти людства, що були рефлексіями холодної війни. Так у 1987 р. гурт записує альбом «Persecution Mania», який завдяки своїй обкладинці та текстам із засудженням військового насильства постануть серед критиків важкої музики у якості «німецького Megadeth» [Christe, 2003, р. 141–159]. Провокативність текстів гурту «Sodom» яскраво демонструє рядки з пісні «Agent Orange» (1989 рю): «Legalize the war, they are deprived of their power, eradication without law» [Sodom, 1989].

Серед європейського треш металу також важливе місце посідають швейцарські виконавці середини 1980-х років, які мали вплив на розвиток дез та блек металу [Dunn, 2005, 01:12:23]. Зокрема: «Hellhammer», що проіснували лише два роки і записали єдиний мініальбом «Apostrophic Raids» (1984 р.) [MetalStorm, Hellhammer]. Твори гурту не відрізнялись особливою віртуозністю чи цікавими ритмічними малюнками та рифмами. Натомість, матеріал, через низьку якість звукозапису, звучав доволі примітивно. У такому аспекті «Hellhammer» близький до гурту «Venom» [Dunn, 2014, 09:31].

У 1984 р. вокаліст гурту Том Габріель Фішер та бас-гітарист Мартін Ерік Страйкер створили новий колектив під назвою «Celtic Frost», який мав значний вплив на формування блек металу в Європі [MetalStorm, Celtic Frost]. Їх творчість отримує назву «First Wave of Black Metal».

Щодо тематики творів швейцарських треш метал гуртів, вони базувались на окультних і сатаністичних практиках. Найяскравіше це продемонстровано у композиціях альбому «To Mega Therion» (1985 р.). Наприклад, у композиції «Down of Megiddo» є наступні рядки: «Humiliated in human form, we have to die to be reborn ... We'll never be reborn, prenatal death's redeemed (our

lives) Into his hands we demand our hearts, The Lord and we are one» [Celtic Frost, 1985]. Подібні теми піднімаються й у інших композиціях гурту: «Necromantical Screams», яка закриває альбом: «Deny life, addiction to death, procession of damnation, expulsion of light, hazardous ways into the rush, soul is frozen and flesh is weak...» [Celtic Frost, 1985].

Загалом, основним критерієм диференціації між європейським та американським екстремальним металом наприкінці 1980-х – початку 1990-х років стануть акценти між так званою «атмосферою звучання» [Mudrian, 2009, р. 291], притаманною європейській сцені, особливо блек металу [Mudrian, 2009, р. 194] та агресивними рифмами і швидкістю виконання, притаманними метал музиці США [Dunn, 2014, 10:14]. Пізніше, відповідні елементи будуть поєднуватись і різниця між європейським та американським екстремальним металом буде знівельована.

Окрім США та Європи, розвиток екстремального металу охопив і Бразилію, де він репрезентувався гуртами «Sarcophago» та «Sepultura».

У 1987 р. гурт «Sarcophago» записав дебютний альбом «I.N.R.I.» [MetalStorm, Sarcophago], який доволі сильно відрізнявся від інших. По-перше, вокал був повністю підпорядкований техніці «гроулінг». По-друге, був зроблений акцент на озвученні партії перкусії, яка посилювала «брудне» звучання творів. По-третє, відрізнявся надмірним використанням ефектів, подібних до тремоло. Окрім цього, низька якість звукозапису створила гурту андеграундний імідж, за зразком якого будуть розвиватись на протигагу треш металу дез і блек метал. У майбутньому, «Евроніmus» – один із засновників блек металу в Норвегії, відзначатиме сильний вплив «Sarcophago» на свою діяльність, що чітко ілюструє вплив гурту на становлення екстремального металу [Mounihan, Soderlind, 2003, р. 36].

Гурт «Sarcophago» у 1987 р. після запису альбому розпався, а відновлений через два роки колектив представив нове звучання композицій. Зокрема, альбом «The Laws of Scourge» (1991 р.) отримав хороші відгуки серед металком'юніті [MetalStorm, Sarcophago].

Значення творчості «Sarcophago» як для треш металу, так і для екстремальної важкої музики полягає у розширенні тематики пісень: у антихристиянських текстах, які до цього у треш металі з'являлись лише опосередковано у текстах гуртів «Slayer» і «Destruction». Наприклад, композиція 1987 р. «I.N.R.I.» гурту «Sarcophago» завершується наступними рядками: «... And died on the cross to humanity save. Fuck you, fuck you, fuck you Jesus Christ» [Sarcophago, 1987].

На відміну від американських та європейських гуртів, у бразильських колективів були проблеми зі соціалізацією. У 1985 р. в Бразилії завершилась військова диктатура і цього ж року відбувся міжнародний фестиваль «Rock in Rio», куди були запрошені на той час відомі рок та метал гурти на кшталт «Iron Maiden», «Scorpions», «AC/DC» тощо [Rock In Rio]. Однак, суспільство було ще не готовим до треш металу, про що свідчать спогади Макса

Кавалера – одного з музикантів гурту «Sepultura» про можливість потрапити у вуличну бійку через довге волосся чи татування [Colon, 1991]. Іншим цікавим фактом є розповідь Вагнера Моура Ламуньє, у якій він зазначає, що після запису альбому «I.N.R.I.», коли учасникам гурту було по шістнадцять років, їхні батьки розселили музикантів у різні міста Бразилії, подалі від метал музики, яка, на думку батьків, чинила деструктивний вплив на розвиток підлітків [Kelly, 2012].

У кінці 1980-х років, після розпаду «Sarcophago», у Бразилії набрав популярності інший гурт – «Sepultura» [MetalStorm, Sepultura]. Записавши третій альбом під назвою «Beneath the Remains» (1989 р.), гурт буде розцінюватись як межовий між треш і дез металом [Dick, 2013 та Rivadavia].

На відміну від «Sarcophago», гурт «Sepultura» вокально був куди ближчим до треш металу, однак побудова композицій була складнішою та вимагала більшої майстерності виконання. Це є результатом більшого досвіду музикантів.

Пісні гурту базуються на темах війни та віри (релігійних чи політичних переконань). Прикладами цього є однойменна композиція з альбому «Beneath the Remains» (1989 р.): «In the middle of a war that was not started by me, deep depression of the nuclear remains ... who has won? Who has died? Beneath the remains. Cities in ruins, bodies packed on minefields. Neurotic game of life and death, now I can feel the end.» [Sepultura, 1989], або ж рядки з пісні «Mass Hypnosis» з цього ж альбому: «Soldiers going nowhere, soldiers blinded by their faith» [Sepultura, 1989].

Приналежність «Sepultura» до екстремального металу є номінальною. До певної міри вона визначається швидкісними рифами та побудовою ритм-партій подібно до американського дез металу. З іншого боку це, частково є виявом впливу гурту «Sarcophago» [Kahn-Harris, 2007, р. 116–117]. Проте, музиканти мали бажання бути подібними до німецьких треш метал гуртів, особливо до «Destruction», у яких був свій зовнішній імідж з ременями-патронажами [Dunn, 2008, 00:10:42].

У наступних альбомах «Arise» (1991 р.) і «Chaos A.D.» (1993 р.) «Sepultura» дещо відхилились у сторону альтернативного металу. Особливо виразно це проявилось у альбомі «Roots» (1996 р.), після чого гурт перестав претендувати на екстремальність у метал музиці [MetalStorm, Sepultura].

Символом кінця епохи треш металу є світовий тур «Clash of the Titans», який тривав з 22 вересня 1990 р. по 14 липня 1991 р. [Wiederhorn, 2010]. Участь у ньому планувала взяти «велика четвірка треш металу», однак гурт «Metallica» відмовився й замість них запросили маловідомий гурт «Alice in Chains», який виконував музику в стилі гранжу. Його композиції стануть зручнішими для радіоформату та займуть провідні позиції в етері станцій, орієнтованих на рокмузику [Ernst, 2006, 01:21:16]. Нові альбоми німецьких та бразильських трешерів у 1990-х роках отримають

значно більше негативних відгуків та нижчі рейтингові оцінки [MetalStorm], що змістить акценти в Європі та Південній Америці з трешу на дез та блек метал. Окрім цього, треш метал доволі швидко вичерпав свою різноманітність: композиції кінця 1980-х років не особливо відрізнялись від творів середини 90-х, внаслідок чого втрапився елемент свіжості суб-жанру, а якісно нові зміни в треш металі спричинили перехід треш металу в екстремально важку музику.

Також на початку 1990-х років у треш метал сцені намітилась сильна криза, викликана конкуренцією з гранжем, особливо коли свою активну діяльність розпочав гурт «Nirvana» та «Alice in Chains» [Wiederhorn, 2010], які витіснили треш метал з американських рокрадіо та великих концертів.

Висновки. Треш метал, сформований у США, став етапом еволюції метал музики. Визрівши в надрах Нової хвилі британського хеві металу, треш метал ускладнив вимоги до техніки виконання композицій: твори стали швидшими, а рифи агресивнішими, тематика пісень базувалась на політичних, контраверсійних текстах, темах садизму та жорстокості у реальному світі. Американський треш метал апелював до крайніх проявів людського буття, через що набув популярності серед підліткової аудиторії. Треш метал характеризувався деструктивною поведінкою фанатів під час концертів гуртів (стейждайвінг і мовшінг). Окрім цього, еволюції хеві металу у треш метал сприяв протест проти популярного на початку 1980-х років глем металу.

Набираючи популярність в середині 1980-х років, американських треш метал поширився у Європі та Південній Америці, особливо у Бразилії, де були закладені свої особливості у відповідний суб-жанр: використання бруталного вокалу у творах гурту «Sarcophago», низька якість звукозапису, що створювала своєрідний «шум». Бразильські гурти збагатили зміст творів різкою критикою релігії та війни.

Особливого значення набуває німецька течія треш металу, яка базуватиметься не на протесті проти глем металу, а буде елементом природної еволюції важкої музики. Окрім цього, у Німеччині не буде свого аналога американського «Metal Blade Records», що уповільнить розвиток німецької треш метал сцени.

Вершиною розвитку треш металу стало світове турне «Clash of the Titans», після якого популярність треш металу почала згасати. Натомість, популярності набуває гранж, що став зручнішим для радіоформату.

На основі американського треш металу в США наприкінці 1980-х років почав розвиватись новий суб-жанр екстремальної музики – дез метал, який запозичив з трешу композиційні структури й агресивність рифів, створив нові техніки вокалу та змістив акценти у змісті на крайні прояви насильства. Натомість, німецькі та швейцарські гурти і бразильський «Sarcophago» вплинуть на розвиток іншого екстремального суб-жанру важкої музики – блек металу, який набуває популярності у скандинавських державах впродовж 1990-х років.

Список використаних джерел

- Buckland, P., 2016. When all is lost: thrash metal, dystopia, and ecorepedagogy. *International Journal of Ethics Education* 1, p. 145-154. [Online]. Доступно: <https://doi.org/10.1007/s40889-016-0013-z> (дата звернення: 04.05.2021). (in English).
- Celtic Frost, 1985. Dawn of Megiddo lyrics. [Online]. Доступно: <https://genius.com/Celtic-frost-dawn-of-megiddo-lyrics> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Celtic Frost, 1985. Necromantical Screams lyrics. [Online]. Доступно: <https://genius.com/Celtic-frost-necromantical-screams-lyrics> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Christe, I., 2003. *Sound of the Beast: The Complete Headbanging History of Heavy Metal*. HarperEntertainment, 416 p. (in English).
- Colon, S., 1991. Name That Tomb. [Online]. Доступно: <https://www.miaminewtimes.com/music/name-that-tomb-6365188> (дата звернення: 05.05.2021). (in English).
- Dick, C., 2013. Sepultura – “Beneath the Remains”. [Online]. Доступно: <https://www.decibelmagazine.com/2013/01/03/sepultura-beneath-the-remains/> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Dunn, S., 2005. Metal: A Headbanger’s Journey. [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=yHekU5x2hx8> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Dunn, S., 2008. Global Metal. [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=Xt4Cscck-lvk&t=1s> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Dunn, S., 2014. Metal Evolution – Extreme Metal. [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=MoHOgfEoPlc> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Erstein, B., 2016. How Slayer’s Controversial ‘Angel of Death’ Changed Thrash Band Forever. [Online]. Доступно: <https://www.rollingstone.com/music/music-features/how-slayers-controversial-angel-of-death-changed-thrash-band-forever-192311/> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Ernst, R., 2006. Get Thrashed: The Story of Thrash Metal. [Online]. Доступно: https://www.youtube.com/watch?v=q_TBvw2PWwg (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Gehlke, D., 2017. ‘Damn The Machine – The Story Of Noise Records’ Book Due In March. [Online]. Доступно: <https://www.blabbermouth.net/news/damn-the-machine-the-story-of-noise-records-book-due-in-march/> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Horn, R., 2006. Normal Life and Thrash. An interview with Steve DiGiorgio of Sadus. [Online]. Доступно: <https://web.archive.org/web/20081210205744/http://www.roughedge.com/features/sadus2006.htm> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Iron Maiden, 1984. 2 Minutes to Midnight lyrics. [Online]. Доступно: <https://genius.com/Iron-maiden-2-minutes-to-midnight-lyrics> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Kahn-Harris, K., 2007. *Extreme Metal: Music and Culture on the Edge*. Bloomsbury Academic, 224 p. (in English).
- Kelly, K., 2012. Wagner Antichrist Interview: “Sarcophago Refuses to Die”. [Online]. Доступно: <http://www.ironfistzine.com/2012/08/23/wagner-antichrist-interview-sarcophago-refuses-to-die/> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Kreator, 1986. Riot of Violence lyrics. [Online]. Доступно: <https://genius.com/Kreator-riot-of-violence-lyrics> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Lawson, D., 2016. Eternal devastation: the untold story of thrash metal’s other Big Four. [Online]. Доступно: <https://www.loudersound.com/features/sodom-kreator-destruction-and-tankard-the-rise-of-germanys-own-big-four> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Loudwire, 2016. Slayer’s Tom Araya – Wikipedia: Fact or Fiction. [Online]. Доступно: https://www.youtube.com/watch?v=4e0QlzMIU_M (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Megadeth, 1992. Symphony of Destruction. Official video. [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=vfpgpf6QVnI> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Metal Blade Records. About Us. [Online]. Доступно: <https://www.metalblade.com/us/about-us/> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Metal Injection, 2014. #8 Twisted Sister vs PMRC – 10 Most Controversial Moments in Metal. [Online]. Доступно: https://www.youtube.com/watch?v=LLaM-Gpb5_k&list=PLvrbxb5BJMijg7AMeuwfwjWY34T2bupn9&index=4 (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Metal Injection. 2014. #6 Judas Priest’s Subliminal Message – 10 Most Controversial Moments in Metal. [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=KiU9zkhgb0I> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Anger Witch [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=3238&bandname=Angel%2BWitch (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- MetalStorm. Anthrax [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=35 (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Celtic Frost [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=70 (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Destruction [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=262 (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Diamond Head [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=2516 (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- MetalStorm. Exodus [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=288 (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Hellhammer [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=222&bandname=Hellhammer (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Iron Maiden [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=60&bandname=Iron%2BMaiden (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- MetalStorm. Kreator [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=142&bandname=Kreator (дата звернення 29.04.2021). (in English).

- MetalStorm. Megadeth [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=163 (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Metallica [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=176&bandname=Metallica (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Motorhead [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=217&bandname=Mot%2526ouml%253Brhead (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- MetalStorm. Raven [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=448 (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- MetalStorm. Sarcofago [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=3492 (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Sepultura [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=151 (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Slayer [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=183 (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Sodom [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=213 (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- MetalStorm. Tygers of Tan Pang [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=2724 (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- MetalStorm. Venom. [Online]. Доступно: http://www.metalstorm.net/bands/band.php?band_id=177&bandname=Venom (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Moynihan, M., Soderlind, D., 2003. *Lords of Chaos: The Bloody Rise of the Satanic Metal Underground*. Feral House, 405 p. (in English).
- Mudrian, A., 2009. *Precious Metal: Decibel Presents the Stories Behind 25 Extreme Metal Masterpieces*. Da Capo Press, 384 p. (in English).
- Prato, G., 2016. *The Story Behind The Song: Am I Evil by Diamond Head*. [Online]. Доступно: <https://www.loudersound.com/features/the-story-behind-the-song-am-i-evil-by-diamond-head> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- ResearchGate. Metal Music Studies. [Online]. Доступно: <https://www.researchgate.net/journal/Metal-Music-Studies-2052-3998> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Rivadavia, E., 2018. 10 pioneering speed metal songs released before the birth of thrash. [Online]. Доступно: <https://loudwire.com/10-speed-metal-songs-released-before-thrash/> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Rivadavia, E., AllMusic Review by Eduardo Rivadavia Sepultura – “Beneath the Remains”. [Online]. Доступно: <https://www.allmusic.com/album/beneath-the-remains-mw0000653932> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Rock In Rio. História [Online]. Доступно: <https://rockinrio.com/rio/pt-br/historia/> (дата звернення 05.05.2021). (in Portuguese).
- Sarcofago, 1987. I.N.R.I. lyrics. [Online]. Доступно: <https://genius.com/Sarcofago-inri-lyrics> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Sepultura, 1989. Beneath the Remains lyrics. [Online]. Доступно: <https://genius.com/Sepultura-beneath-the-remains-lyrics> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Sepultura. 1989. Mass Hypnosis lyrics. [Online]. Доступно: <https://genius.com/Sepultura-mass-hypnosis-lyrics> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Sodom, 1989. Agent Orange lyrics. [Online]. Доступно: <https://genius.com/Sodom-agent-orange-lyrics> (дата звернення 05.05.2021). (in English).
- Springer, S., 2019. Thrash not trash: why heavy metal is a valid and vital PhD subject. [Online]. Доступно: <https://theconversation.com/thrash-not-trash-why-heavy-metal-is-a-valid-and-vital-phd-subject-120096> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Wiederhorn, J., 2010. Clash of the Titans Tour: Iron Giants. [Online]. Доступно: <https://www.guitarworld.com/features/clash-titans-tour-iron-giants> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Wiederhorn, J., 2020. 34 years ago: Slayer redefine thrash with ‘Reign in Blood’. [Online]. Доступно: <https://loudwire.com/slayer-reign-in-blood-album-anniversary/> (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Wiederhorn, J., 2021. 51 years ago: Black Sabbath release their debut album + invent heavy metal. [Online]. Доступно: https://loudwire.com/black-sabbath-album-anniversary-invent-metal/?utm_source=tsmclip&utm_medium=referral (дата звернення 29.04.2021). (in English).
- Williams, D., 2019. ‘Feel the Knife Pierce You Intensely’: Slayer’s ‘Angel of Death’ – Holocaust Representation or Metal Affects. [Online]. Доступно: <https://www.mdpi.com/2313-5778/3/4/61/htm#B39-genealogy-03-00061> (дата звернення 29.04.2021). (in English).

SUMMARY

THE ROLE OF THRASH METAL IN THE FORMATION OF EXTREME HEAVY MUSIC (BASED ON THE INTERVIEW OF MUSICIANS)

Andrii Stoikiv

PhD-student of the Department of the World History and Religious Studies,
SHEE «Ternopil National Pedagogical University», Ternopil

The article is devoted to defining the role of thrash metal music in the foundation of extreme heavy music in the late 1980s and early 1990s. Attention focused on the importance of a separate sub-genre of heavy metal music in forming a new style of heavy music, including new vocal techniques, building more complex compositions, and expanding the lyrics' themes. Analyzed the criteria by which extreme heavy music can attribute among other sub-genres of heavy metal and defined thrash metal as a transitional stage between heavy metal and extreme music. The work is interdisciplinary, which manifested in the use of methodological approaches to history and cultural studies. The article examined various areas of development of thrash metal music, particularly the United States, where the phenomenon has appeared; Germany and Switzerland, which differed qualitatively from the American scene; and Brazil, whose musicians have set recording standards for much of the extreme music. The article identified the reasons for the popularity decline of thrash metal in the early 1990s in the context of the general development of rock music and identified the features of the evolution into extreme metal. In addition to the musical component, the article outlined the social and behavioral elements of thrash metal fans during bands' performances, which also formed the image of the extremity of metal music. Special attention in the article is devoted to the Slayer and Megadeth bands, the foundation of controversy in the subject of lyrics, which, in turn, is characterized by extreme metal. Evolving from the New Wave of British heavy metal, American thrash metal develop new features in heavy music, including fast, aggressive riffs, and sharpened the lyrics' themes, primarily political and anti-religious. Rebelled against the dominance of glam metal, thrash metal fans developed their image, which consisted of aggression and appropriate behavior during concerts. Developed in the United States, thrash metal has gained popularity in other parts of the world, whose scenes have developed their characteristics, which, in the future, influenced the formation of extreme heavy music. In the late 1980s, the US radio format shifted the demand for grunge, which supplanted thrash metal from the radio. The sub-genre began to decline and was replaced by death and black metal in the heavy metal music underground.

Keywords: thrash metal, extreme metal, heavy metal, protest, controversies, sub-genres, lyrics, Slayer, Megadeth.

НАЦІОНАЛЬНЕ САМОЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ФЕСТИВАЛЬНОГО РУХУ В ПОЛЬЩІ

Босак Едгар-Теодор Ігорович

аспірант кафедри Античності, середньовіччя та історії України домодерної доби,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

Email: edhar-teodor.bosak@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0233-0815>

Стаття присвячена розгляду українського фестивального руху в Польщі в третьому десятилітті незалежності України в контексті національного самозбереження. У роботі обґрунтовано соціальні та політичні причини актуальності збереження національної самоідентифікації українців в Польщі. Звернено увагу на правову базу цього аспекту українсько-польських відносин та на сучасну статистику кількості українців в Польщі. Автор пропонує умовний поділ українського фестивального руху в Польщі за своїм спрямуванням на «фестивали національного збереження» та «фестивали культурного обміну» в залежності від цілей, учасників та програми заходів. Подано характеристику найбільш важливих громадських організацій, що забезпечують культурні потреби української національної меншини: Об'єднання українців у Польщі, Союз українців Підляшшя, Об'єднання лемків тощо. Звернено увагу на роль мас-медіа як важливого чинника популяризації інформації про фестивали та консолідації розпорошеного по території Польщі українського народу. Як найбільш впливовий інформаційний ресурс і одночасно джерело дослідження питання розглянуто газету «Наше слово». У статті аналізуються проблеми джерел фінансування українського фестивального руху, акцентовано увагу на значній фінансовій допомозі з боку уряду Польщі, адміністрацій тмін, повітів та воєводств, а також приватних фондаций. Автор характеризує розвиток та особливості проведення найбільш відомих українсько-польських фестивалів у Польщі станом на 2021 р. Показано особливості проведення цих заходів та окремі зміни в їх діяльності, спричинені останніми подіями: військовою агресією Росії щодо України 2014 р., приходом до влади в Польщі партії «Право і справедливість» та пандемією COVID-19. Подані останні едіції українських фестивалів у Польщі, зазначено найбільш відомі гурти та колективи, що брали в них участь. Серед актуальних проблем цих культурних заходів виділяється старіння організаторів та виїзд соціально активної молоді у великі міста чи закордон. Спираючись на кількісні та якісні показники, автор акцентує увагу на зростанні впливу українського фестивального руху в Польщі в 2014 – 2021 рр. порівняно з попереднім десятиліттям.

Ключові слова: Україна, Польща, культура, фестивали, ОВП, «Наше слово», самоідентифікація.

Постановка проблеми. Фестивали музики, театру чи кіно виступають однією з основ успішних польсько-українських культурних взаємин. Кожен фестиваль, на нашу думку, цілеспрямовано або ненавмисно виконує одразу кілька завдань. Якщо не розглядати ці заходи в контексті економічної та туристичної вигоди, то крім культурного обміну вони можуть виконувати функції збереження національної свідомості та навіть політичного впливу. Ігнорування цих аспектів українсько-польських фестивалів призводить до зменшення уваги на культурну співпрацю між нашими країнами взагалі.

Значна українська діаспора в Польщі та дедалі сильніші прояви «відтоку мізків» з України звертають увагу на необхідність боротьби за національну самоідентифікацію. Гостро це відчувається в Польщі, оскільки це країна з подібною культурою, спільною історією, низьким порогом для асиміляції та паспортом громадянина Європейського Союзу. Додаткову актуальність вбачаємо в тому, що в час гібридної війни з Росією надзвичайно важливо зберігати українську самоідентифікацію як серед громадян України, так і серед діаспори, щоб уникнути «навернення» до лав представників Російської імперії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В науковій літературі сучасний український фестивальний рух у Польщі висвітлений доволі слабо.

Зародження українсько-польської фестивальної співпраці в 90-их рр. ХХ ст. згадується в роботі Л. В. Стрільчук та В. В. Стрільчука [Стрільчук, Л., Стрільчук, В., 2013], а також дисертації Ж. М. Тоценко [Тоценко, 2012]. Дослідниця Ю. В. Пачос [Пачос, 2014; Пачос, 2016] розглядає основні українсько-польські фестивали та особливості їх проведення до 2014 р. з точки зору їх впливу на збереження національної ідентичності українців. Певний аналіз українського фестивального життя у Польщі в контексті гуманітарної сфери подає у своїй дисертації О. Ф. Моцик [Моцик, 2020]. Цікаву інформацію про познанський фестиваль «Українська весна» містить стаття А. В. Васюка [Васюк, 2009]. Польська історіографія не розкриває це питання, тільки інколи дотикаючись проблеми функціонування польських фестивалів на теренах України. Верхньою межею вже існуючих досліджень є 2014 р. Головним джерелом матеріалів виступає українська газета в Польщі «Наше слово».

Мета дослідження полягає в спробі аналізу українського фестивального руху на території Польщі протягом третьої декади незалежності України в контексті національного самозбереження. Серед завдань ставиться не тільки простежити рівень розвитку та особливості українських фестивалів у Польщі, але також окреслити головні їх проблеми та

тенденції.

Виклад основного матеріалу. В 1991 р. Польща була першою країною у світі, що визнала українську незалежність. Наступне десятиліття було насичене розбудовою документальної бази майбутньої співпраці. Подальші культурні взаємини визначали статті, прописані в Договорі про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (1992 р.) [Договір між Україною і Республікою Польщею..., 1992], в Угоді про співробітництво в галузі культури, науки і освіти (1997 р.) [Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща..., 1997], а також в Протоколах про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністром культури Республіки Польща за різні роки. Можливість збереження для українців своєї національної самоідентифікації в Польщі також прописана законодавчо. До основних документів тут варто віднести Декларацію про права осіб, що належать до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1992 р. [Декларація про права осіб..., 1992], та Закон Республіки Польща «Про національні й етнічні меншини та регіональні мови» від 6 січня 2005 р. [Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, 2005].

Відштовхуючись від їх функцій та особливостей програми, всі українсько-польські фестивалі, що проводяться у Польщі, ми можемо дуже умовно поділити на дві групи за цільовим спрямуванням. Перша – для жителів Польщі, що відчувають себе українцями та прагнуть зберегти національну самоідентифікацію. Зазвичай ці фестивалі проводяться в східних регіонах Польщі, українські гурти чи театральні трупи складають переважну більшість на фестивалях, участь беруть представники 2–3 національностей, а сама програма базується на традиційній культурі та фолк-музиці. Друга група фестивалів зазвичай охоплює більшу кількість національностей, в основі її програми лежить класична чи сучасна музика, театр та кіномистецтво, а головним завданням є не збереження власної національної ідентичності, а міжкультурний мистецький діалог та «м'яка політика» пропагування своєї культури закордон. Наголошуємо, що даний поділ є умовним і базується на загальних рисах українсько-польських фестивалів.

Фестивалі української культури в Польщі проводяться здебільшого нащадками депортованих в ході операції «Вісла» в 1947 р. українців. Сьогодні вони мають польське громадянство, з дитинства чудово володіють польською мовою, однак зберігають вірність українським традиціям і повністю (або частково) ідентифікують себе з українським народом. Під час національного перепису населення 2002 р. про приналежність до українського народу стверджували 31 тис. осіб, проживаючих в Польщі [Raport z wyników Narodowego Powszechnego Spisu Ludności i Mieszkań, 2002]. Під час наступного перепису в 2011 р. питання були дещо змінені, і з українською національністю (як єдиною, або одною з двох) ідентифікувало себе вже 49 тис. осіб [Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, 2012]. Наразі відбувається наступний

національний перепис, що триватиме з 1 квітня по 30 червня 2021 р. Необхідність збереження самоідентичності важливе і через зростання кількості мігрантів, в основному трудових. Чимало з них асимілюється і втрачає бажання повертатись додому. Українці міцно зберігають за собою першу позицію в переліку іноземців в Польщі – 1 млн. 374 тис., згідно з адміністративними реєстрами станом на кінець квітня 2020 р. [Populacja cudzoziemców w Polsce w czasie COVID-19, 2020].

Головним суб'єктом у справі збереження української національної самоідентифікації в Польщі є громадські організації. Вони займаються організаціями фестивалів, культурних та освітніх проектів, виставок, майстер-класів тощо. Найголовнішими з них є Організація українців у Польщі, Союз українців Підляшшя, Об'єднання лемків у Польщі, Союз української незалежної молоді, Організація української молоді ПЛАСТ, Центр української культури і розвитку у Вроцлаві (CUKR), Український дім у Варшаві тощо.

Вагому роль у процесі збереження української самоідентифікації та консолідації розпорошеного по цілій території Польщі українського народу відіграють мас-медіа, серед яких найпопулярнішими є газета ОУП «Наше слово» та газета «Наш вибір», заснованого в 2004 р. однойменного фонду.

«Наше слово» – найстаріше українське періодичне видання у післявоєнній Польщі. Перший випуск вийшов в друк 15 червня 1956 р. Першочергова мета цього видання полягала в поясненні політики Другої Польської Республіки стосовно української національної меншини, депортованої внаслідок операції «Вісла» у 1947 р. Окрім того, тижневик повинен був консолідувати розпорошене українське населення, сприяти збереженню його культури та самобутності. Прикметною його особливістю, що якісно відрізняла від часописів інших нацменшин, було те, що «Наше слово» не отримало офіційної згоди на розповсюдження в Радянському Союзі. З 1990 р. видавцем тижневика стала Організація українців у Польщі [Історія, 2021].

«Наш вибір» – більш модерне видання, що здебільшого надає юридично-консультативну та інформативну допомогу для українців. Цільова аудиторія цієї газети, на відміну від «Нашого слова», це громадяни України, які тимчасово перебувають в Польщі в справах освіти, праці чи відпочинку.

Проведення українських фестивалів вимагає певного фінансування. Варто зауважити, що значну частину цього виділяє уряд Республіки Польща. Зокрема, згідно з Європейською конвенцією про права нацменшин, держава виділяє дотації на їхню підтримку. Прикладом цього може слугувати Організація українців в Польщі. Рапорт Найвищої контрольної палати Польщі за 2018 р. свідчить, що Міністр внутрішніх справ і адміністрації в 2018 р. передав ОУП дотації, загальною квотою 1 749 тис. злотих. З них значна доля йшла на фінансування газети «Наше слово» (430 тис. зл.) та на діяльність Центрив української культури (248 тис. зл.). На дитячі фестивалі та конкурси виділялось 42 тис. зл., окремо прописувалась допомога у фінансуванні

«ЯрмаРОКФесту» (14 тис. зл.), фестивалю «Зустрічі по пограниччі» (28 тис. зл.) тощо [Wystąpienie pokontrolne: Związek Ukraińców w Polsce Zarząd Główny w Warszawie, 2019]. Однак центральне державне фінансування Польщі не покриває (і не повинно) всіх витрат на проведення українських фестивалів. Суттєву допомогу надають також адміністрації гмін, повітів і воєводств, адже ми бачимо їх в списку співорганізаторів та спонсорів ледь не кожного фестивалю. До фінансування подібних культурних заходів також часто залучають приватних спонсорів.

Отже, спробуємо розібратись, наскільки потужним та різноманітним є український фестивальний рух, що сприяє національному самозбереженню українців.

Провідним осередком культурного репрезентативну серед української меншості в повоєнній Польщі було Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ), засноване в 1956 р. В 1990 р. воно трансформувалось у громадську організацію «Об'єднання українців у Польщі» (ОУП). Станом на сьогодні, вона налічує десять регіональних відділів, сім самостійних гуртків, кілька десятків місцевих гуртків та приблизно 7 тис. членів. Організація ставить собі за мету зміцнення українсько-польських стосунків, сприяння національному примиренню, підтримання освітньої діяльності та проведення великої кількості заходів культурно-освітнього характеру. З березня 2021 р. очільником ОУП є Мирослав Скірка, його попередником був Петро Тима, що очолював організацію з 2006 р. [Об'єднання українців у Польщі, 2021].

Зважаючи на свою досить значну географічну розпорощеність по території Польщі, не дивно що ОУП виступає організатором багатьох українських фестивалів. Варто зробити коротких огляд найбільш відомих фестивалів, що проводяться під егідою цієї організації.

Найстарішим заходом є фестиваль української культури у Польщі, заснований ще 1967 р. Мета заходу залишається протягом багатьох років незмінною – це презентація культурних надбань української меншини та сучасних зразків культури з України [Пачос, 2016, с. 103].

Чи не найбільш відомим є «Український молодіжний ярмарок» (знаний також як «ЯрмаРОКФест») – дводенна імпреза, яку щороку влаштовують в Гданську з 1977 р. Незважаючи на назву, на заході представлені й інші музичні напрямки: фолк, ска, реггі, поп, кантрі тощо. Головними її організаторами виступають ОУП та Союз української незалежної молоді. З різні роки фестиваль присвячувався конкретним подіям: в 2007 р. – 60-річчю операції «Вісла», в 2014 р. – 200-річчю народження Тараса Шевченка та Євромайдану тощо. На сцені цього фестивалю українську культуру представляють не тільки гурти з України («Воплі Відоплясова», «Один в каное» тощо), але і польські українці: «Рибонька» і «Ганна» з Гданська, «Куллбаба» з Вроцлава, «ДагаДана» та багато інших. У 2020 р. ця музично-театральна подія відбулась вже в 44-ий раз, проте вперше в режимі онлайн [Лоза, 2021]. В рамках фестивалю відбувся також дводенний «Форум фест» – панельна дискусія на тему української

культури в часи пандемії. Окрім ОУП організаторами цього дійства виступає українська театральна група «Навпаки», допомогу у фінансуванні надає міська адміністрація м. Гданськ і Міністерство внутрішніх справ та управління Польщі, почесний патронат здійснює Консулат України в Гданську.

Літом 2019 року відбувся 28-ий фестиваль «Свято культури над Ославою» в селі Мокре, гміни в Загір'ї Підкарпатського воєводства. Багатокультурність пограниччя тут репрезентують гурти з Польщі, України та Словаччини [XXVIII «Święto Kultury Nad Osławą», 2019]. Українська культура тут збереглась доволі добре – деяких людей звідси ніколи не виселяли, також багато хто повертався сюди після депортацій. Це одне із небагатьох сіл у Польщі, де більшість населення складають українці. Головним діячем цього фестивалю виступає ансамбль пісні і танцю «Ослав'яни», який існує вже більше 45 років [Лоза, 2018].

Ще одним локальним явищем самозбереження української національності в Польщі, що організовує ОУП, є Фестиваль української популярної пісні «Як я собі заспівам» в місті Моронг Острудзького повіту Вармінсько-Мазурського воєводства. В 2019 р. він відбувся в 13-ий раз. Серед митців цієї едиції варто відзначити музичний гурт «Гаразд», Український ансамбль пісні й танцю «Думка», вокальний гурт «Журавка» та місцевий дитячий гурт «Іжачки». Окрім ОУП, важливу фінансову підтримку фестивалю проводить Управа міста й гміни Моронг, бургомістр Моронга Тадеуш Соберайський та Управа маршалка Вармінсько-Мазурського воєводства [Мігус, 2019].

В жовтні 2019 р. українська культура була представлена на 11-ому фестивалі «Українські барви прикордоння», який щорічно проводиться в місті Бранево Вармінсько-Мазурського воєводства [Ukraińskie Barwy Pogranicza, 2019].

З 1990 р. щороку за співпраці з Союзом української незалежної молоді (до часів COVID-19) проводився фестиваль української, кашубської та німецької культури «Бітвіська ватра» в м. Бітві.

Фестиваль «VIVA Україна & VIVA Польща» у Вроцлаві є однією з найбільших мистецьких акцій, яка популяризує й просуває українську культуру у Вроцлаві та Польщі. В 2020 р. фестиваль організовувався в 9-ий раз. Варто також згадати Міжнародний фестиваль церковної музики, який у 2020 році мав ювілейну 20-ту едицію, та Регіональний український фольклористичний ярмарок «З мальованої скрині».

Ще одна культурна подія, «Бесіда східних культур» у Пасленку, організовується Ельблонським відділом Організації українців в Польщі та місцевою церквою. Голова ОУП у Пасленку Іванка Гнатюк-Казановська признається, що тут, як і в інших регіонах, відчувається організаторська втома. Перші і задіяні донині організатори старіють, а молодь, яка би їх могла замінити, виїжджає [Сподарик, 2018].

Збереження української національної свідомості досягається відповідальним вихованням. Сприяють цьому також ряд дитячих фестивалів, що організовуються Об'єднанням українців Польщі. Зокрема, влітку 2019 року відбувся XLIV Фестиваль

українських дитячих гуртів в Балтійському театрі Кошаліну, на якому виступило майже 300 виконавців. Його метою є покращення добросусідських відносин між поляками, українцями і іншими національними та релігійними меншинами, а також доведення, що добросусідські відносини можуть культивуватися з дитинства [Festiwal Ukraińskich Zespołów Dziecięcych, 2019].

Менш відомими, але вартими уваги є «Свято дитячої творчості» та Дитячий фестиваль української культури в Ельблонзі, який цього року відбувався вже в 54 раз. Дитячі фестивалі зазвичай користуються меншою популярністю серед публіки, однак останні роки у цих фестивалях беруть участь по 300 – 500 юних артистів.

Слід згадати про Міжнародний танцювальний фестиваль «Осінні Арабески». Заснований захід в 2003 р. в Луганську, однак після окупації сходу місце проведення в Україні перенесено до Києва. Специфіка фестивалю в його «кочуванні»: навесні він проводиться в Україні, влітку – у Франції, восени – в Польщі, а взимку – щоразу в іншій країні (наприклад, у 2018 р. фестиваль відбувся у Марокко). Восени 2017 р. польські українці у Венгожеві (Вармінсько-Мазурське воєводство) мали можливість побачити виступ 5 танцювальних ансамблів: «Черемош» з Венгожева, «Волиняночка» з Луцька, «Фаворит» з Балти (Україна), «Сюрприз» із міста Шостка (Україна) та «Думка» з Гурова-Ілавецького [Слівінський, 2017].

У вересні 2020 р. відбулась 15-та едіція фестивалю «Зустріч культур» в Кошаліні. Головна мета цього заходу – представлення артистичного доробку національних і етнічних меншин Кошаліну та Центрального Помор'я: українців, ромів, кашубів та німців. Серед організаторів варто виділити Організацію українців у Польщі, Кашубсько-Поморський відділ в Кошаліні, Суспільно-культурне товариство німецької меншини «Померанія» та Освітньо-інтеграційну фундація «Фрейда» (ромська меншина), а також місцеві установи: Центр культури 105 в Кошаліні, Кошалінський музей і т. д. [XV Spotkanie Kultur w Koszalinie, 2020]. Українську меншину представляв передусім гурт «Горпина» з Ольштини, що виступає в стилі фольклор-рок. Він досить відомий на музичній сцені Польщі, адже виступає з 1999 р.

Традиційною формою українсько-польської культурної взаємодії є Дні української культури. До 2019 року (XVI едіція) включно проводились Дні української культури в Зеленій Гурі. 20–21 червня 2020 року відбулись XXIII Фестиваль Днів української культури у Гіжицько [XXIII Dni Kultury Ukraińskiej, 2020], а 20–23 серпня того ж року – в Щецині.

Громадсько-культурною організацією, яка також дбає про збереження національної самоідентифікації українців є Союз українців Підляшшя (СУП). Її діяльність проводиться з 1992 р. і зосереджена на Підляському та Люблінському воєводстві. Союз українців Підляшшя щорічно організовує декілька фестивалів та мистецьких імпрез української культури. Наприклад, кожної осені проходить фестиваль української культури «Підляська осінь». Він був заснований в 1991 р. під назвою «Музичні діалоги над Бугом», а свою теперішню назву отримав двома

роками пізніше. В рамках цього фестивалю проводяться літературні зустрічі, театральні вистави, ярмарки народних умільців тощо [Союз українців Підляшшя, 2021].

Союз українців Підляшшя також організовує з 1996 р. фольклорний фестиваль «На Івана, на Купала...» в селі Дубиче-Церквене на краю Біловезької пущі. Щорічно в ньому бере участь біля 200 виконавців з України та Польщі [Na Iwana na Kupała, 2021]. СУП докладає зусиль до проведення і менш відомих локальних фестивалів, серед яких, наприклад, «Джерела» в Черемсі (знаний раніше як «Польсько-українські музичні зустрічі») та «Василівка» в Дубровиці Малій.

Подібною тематикою відзначається й фестиваль «Підляська октава культур», що проводиться Воєводським осередком анімації культури (ВОАК) в Білостоці. Зокрема, в 2018 р. тут виступав Закарпатський народний хор, ансамбль «Черемшина» з Черемхи, «EthnoXL» (молодіжний рок-гурт) тощо [Лабович, 2018].

Ще одним оберегом української культури в Польщі є суспільна організація «Об'єднання лемків», зареєстрована 30 березня 1990 р. в Горліцах. Вона представлена 41 відділами в 5 воєводствах: Малопольському, Нижньосілезькому, Любуському, Підкарпатському та Великопольському [Об'єднання лемків, 2021].

Найбільший щорічний лемківський етнографічний фестиваль «Лемківська Ватра» об'єднує лемківське середовище з Польщі, України, Словаччини, Хорватії, Сербії, Канади, США та інших країн світу з 25 липня 1982 р. в польському селі Ждиня Малопольського воєводства. З 2002 р. «Лемківська ватра» підтримується не тільки польською владою та громадськими організаціями українців та лемків в Польщі, а й офіційною владою України – фестивалі відбуваються за підтримки Міністерства культури України [Пачос, 2016, с. 104].

У 2020 році фестиваль відбувся 38-ий раз і вперше – онлайн. З огляду на пандемію коронавірусу і пов'язані з цим обмеження, в період Ватри на території фестивалю була дозволена особиста присутність лише певних категорій осіб, зокрема, артистів, спеціалістів з відео та фотозйомки, обслуговуючого персоналу [Щорічний етнографічний фестиваль «Лемківська Ватра» відбулася у польській Ждині у 38-й раз і вперше – онлайн, 2021]. Можна також додати, що ця назва фестивалю може дещо вводити в оману, оскільки дійство з такою ж назвою («Лемківська ватра») проводиться також в Лугах (Любуське воєводство), у Михалові (Нижньосілезьке воєводство). Такою ж назвою користуються й фестивалі в інших країнах, наприклад, в червні 2020 р. 20-та едіція цього фестивалю мала відбутись у Еленвілі, Нью-Йорк, але була перенесена на 2021 р. через епідеміологічну ситуацію [«Лемківська Ватра» перенесена на 2021 рік, 2020].

Об'єднання лемків у Польщі організовує також фестиваль «Лемківський Кермеш у Вільхівці» та виставку «Лемківський Єрусалим» у Лігниці.

Тематично близьким до нього є дещо менш знаний фестиваль «Од Русаля до Яни», що

проводиться щорічно в останній тиждень липня з 1992 р. в селі Зиндранова Підкарпатського воєводства. Проте, організатором його виступає не Об'єднання лемків, а Музей лемківської культури у Зиндранові.

Варто також згадати про громадсько-культурне товариство «Польща – Україна», що діє з 2007 р. Воно відоме передусім завдяки тому, що з 2008 р. в Познані та інших містах Великопольщі проводить один із наймолодших фестивалів української культури – «Українська весна». Почесний патронат над проектом здійснює Міністерство культури України. Його ініціатором був Почесний консул України у Познані (і перший в цьому місті) Лукаш Горовський, якого 2011 р. не стало, але його діяльність продовжує син Вітольд. Традиції проведення фестивалю «Українська весна» ж продовжує познанське громадсько-культурне товариство «Польща – Україна» за підтримки Почесного Консульства України у Познані і Посольства України в Республіці Польщі [Романюк, 2014, с. 208].

Однак, за останні роки цей фестиваль із молодого регіонального явища виріс у відомий захід та одну з «візитних карточок» Познані. В 2019 році відзначився показом документальної стрічки «Малевич. Український квадрат» реж. Дмитра Джулая, виступом Академічного інтернаціонального оркестру «Львів» та співачки Джамали. Електронне видання Зарубіжної служби Польського радіо публікує уривок із свого інтерв'ю з деякими діячами 12-ої «Української весни» 2019 р. Зокрема, головний організатор цього фестивалю Рішард Купідур зазначає, що за останні роки популярності набирає тема «Українські сліди у Великопольщі». Пояснює він це тим, що, по-перше, тут проживає вже понад 100 тис. українців, а по-друге, в історії краю чимало визначних людей мали в своїй біографії український мотив [В Познані состоялся XII фестиваль «Українська весна», 2019]. XIII фестиваль «Українська весна» в 2020 р. відбулась в грудні в режимі онлайн. Загальний акцент дещо змістився на українсько-польсько-білоруські відносини з уваги на політичні події в Білорусі.

Вже згаданий нами Союз української незалежної молоді окрім «Українського молодіжного фестивалю» та «Битівської варті» долучається до організації Фестивалю національних меншин. Це один із наймолодших заходів такого роду, адже в липні 2020 р. відбувся всього в четвертий раз. Акцент зазвичай робиться на національній музиці, цього разу в центрі уваги виступала культура євреїв. Фестиваль відбувся в Музеї історії євреїв польських «ПОЛІН» у Варшаві за підтримки Міністерства культури та національної спадщини Польщі, Національного центру культури, а також численних культурних фондаций [IV Festiwal Muzyki Mniejszości Narodowych i Etnicznych Rzeczypospolitej, 2020].

Ідеї збереження української свідомості можуть поєднуватись із популярними нині «зеленими» тенденціями. Серед таких варто виокремити фестиваль екологічного спрямування «Еколомія». Проводиться він з 2009 р. в місті Гурове-Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства. Реалізацію фестивального дійства взяли на себе Центральноевропейський центр освіти молоді в Гурові-Ілавецькому та місцевий

Комплекс шкіл з українською мовою навчання. Крім музичних, спортивних та розважальних заходів, проводяться також і екологічні. Наприклад, люди приносять старі, непотрібні електронні прилади, натомість організатори дають саджанці рослин [Романюк, 2014, с. 212].

Уваги заслуговує також фестиваль «Україна в центрі Любліна», що проводиться щорічно з 2008 р. і представляє українські культурні новинки зі сфери музики, кіномистецтва, літератури та художньої фотографії. Організатором цього заходу виступає Фондація духовної культури пограниччя за підтримки Посольства України в Польщі [Ukraina w centrum Lublina 2020, 2020]. У 2019 році цей фестиваль носив помітний кримсько-татарський акцент, оскільки громадська організація «Кримська ініціатива» представляли проект «Крим – це Україна», а молодь представляла татарські танці і співи. Серед найяскравіших подій цієї єдиції, присвячених репрезентації української культури, можна виділити виступ українського гурту «Аудиторія», літературні читання та майстер-класи від письменника і журналіста Марка Лівіна, конкурс знань «Ukrainaterra (in) cognita» у люблінських ліцеях, показ фільму «Ukrainer. TheMovie», що показує буденне життя найбільш невідомої країни європейського континенту – своєрідний антрополого-етнографічний зріз, 7 короткометражних українських фільмів, майстер-класи по ліпленню з полімерної глини та виготовлення віночків квітів в українському стилі. Показником успішності можна вважати те, що в 2019 р. фестиваль відвідало понад 2,5 тисячі осіб [Гераль, 2019]. У 2020 р. ж, як і багато інших фестивалів, цей захід відбувся онлайн.

Цікаво, що спочатку проект «Україна у центрі Любліна» був частиною фестивалю «Фолькові Миколайки», що був створений в 1991 р. і проводиться понині. Як виразно свідчить назва, головний акцент робиться на фолк-музиці різних культур, передусім польської, української, балканської та кельтської. Серед відомих українців, що виступали на цій сцені, варто виділити тріо «Золоті ключі» на чолі з Ніною Матвієнко та капела «Черемош» Романа Кумлика [Кріль, 2020].

Етнічні фестивалі відбуваються не тільки на польсько-українському прикордонні. Наприклад, неурядова організація «Most/Brücke» на польсько-німецькому кордоні у Слубицях проводить фестиваль культури Польщі, Німеччини та України, популяризуючи найновітніші мистецькі течії [Моцик, 2020, с. 186].

У Збереже-Адамчуках (Люблінське воєводство) у серпні 2019 р. в десятій раз відбулись 4-ох денні Європейські дні добросусідства. Ця подія на польсько-українському кордоні передбачає концерти, ярмарки, конференції, спортивні змагання та ін. Наприклад, у 2017 р. під час заходу люди пішки або на велосипедах перетнули кордон 50 тис. разів. Як і в багатьох інших фестивалях, головною метою виступає подолання бар'єрів між громадами обох країн та покращення добросусідських відносин [Лоза, 2018]. Голова волинської обласної ради Ірина Вахович наголошує на необхідності побудови тут повноцінного переходу, що

позитивно вплинуло б на туристичну інфраструктуру Волині. Для проведення дороги до Адамчуків, за її словами, потрібно виділити 63 млн. грн. [«Потрібен перехід», – Ірина Вахович про «Адамчуки-Збереже, 2019»].

Однією з нових фестивальних ініціатив є «SkovorodaFest», що вперше відбувся у серпні 2020 р. у Вроцлаві. Дводенний фестиваль мав традиційну складову: українська музика, національна кухня, танці та мистецькі майстер-класи. Музична частина була представлена серед іншого українськими гуртами: «Вимираючі види» (Вроцлав) та «Кадабра дискети кусає». Головними організаторами виступив «ЦУКР», місцевий проект «Багатокультурний Вроцлав» та фонд «Україна» [Лоза, 2020].

Спостерігаючи за розвитком українсько-польських фестивалів на території Польщі, можна звернути увагу на деякі зміни в динаміці.

По-перше, це, звичайно, збільшення їх кількості порівняно з попереднім десятиліттям. Станом на 2021 рік їх більше сотні, хоча справді відомих близько трьох десятків.

По-друге, суттєві зміни відбулись після Російської агресії на Донбасі у 2014 р. Найбільш помітними змінами в цьому аспекті було зменшення кількості учасників з Росії, припинення діяльності окремих польсько-російських фестивалів, помітне збільшення національного нарративу серед українських митців, а також добровільні пожертви на користь українських військових в АТО.

По-третє, українські політичні та культурні кола дещо насторожено дивились на обрання Президентом Польщі в серпні 2015 р. Анджея Дуди – представника партії «Право і справедливість». Сприйняття цієї партії як націоналістичної, клерикальної та антиукраїнської посилились після резолюції 22 липня 2016 року, у якій події 1943 року (так звана «Волинська трагедія») було названо «геноцидом». Згідно з постановою, 11 липня було встановлено Національним днем пам'яті жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти громадян Другої Речі Посполитої [Сндращик, 2018]. На погіршення ставлення до українців серед поляків вплинув і одіозний фільм Войцеха Смажовського «Волинь» (2016 р.), який викликав дуже неоднозначні оцінки.

Траплялися ситуації, коли під тиском різних обставин скасовували запрошення для українських гуртів. Зокрема, польсько-українська формація «Еней» неодноразово зустрічала негативне ставлення. У 2013 р. польські публіцисти та політики правих поглядів звинуватили гурт у прославленні полковника УПА Петра Олійника (псевдонім «Еней»), хоч самі музиканти неодноразово підкреслювали, що гурт

завдячує назві головному герою поеми І. Котляревського «Енеїда» [Лоза, 2016].

У травні 2016 р. в Томашеві-Люблинському мав відбутися концерт «Гайдамаків». До події на сайті petycjeonline.com збиралися підписи щодо заборони виступу київського гурту у місті. В петиції писалось: «Ми, що нижче підписалися, у зв'язку з положеннями Конституції Польщі висловлюємо глибокий протест проти організування концерту гурту «Гайдамаки». Беручи до уваги пам'ять жертв геноциду (150 тис. поляків), по-звірячому вбитих у східній Польщі, ми закликаємо не брати участі в цьому заході». Вимогу підписало понад 600 осіб, також на сайті були помічені численні антиукраїнські коментарі та погрози спів-організаторові і власниці клубу. Концерт все-таки відбувся, хоч і місяць пізніше [Лоза, 2016]. Негатив був спричинений як назвою гурту – слово «гайдамаки» носить яскраво-виражений негативний контекст в польській історичній пам'яті, так і лірикою окремих пісень.

Проте, такі випадки носять незначний вплив і суттєво не перешкоджають українсько-польським культурним зустрічам.

Нарешті, по-четверте, корективи у фестивальному житті внесла пандемія COVID-19. Деякі фестивалі тимчасово припинили свою діяльність через санепідеміологічну ситуацію у своєму воєводстві, деякі – через відсутність фінансування тощо. Проте, багато культурних подій відбулось у режимі онлайн, відкриваючи нові перспективи подальшої фестивальної співпраці.

Висновки. По-перше, ми можемо умовно поділити українські фестивалі в Польщі на «фестивалі національного збереження» та «фестивалі культурного обміну» в залежності від головних цілей їх проведення, учасників та програми. По-друге, в третє десятиліття незалежності України кількість українсько-польських фестивалів, що проводяться в Польщі, поступово зростає. Наразі їх нараховується більше сотні, з них понад 30 направлені перш за все на збереження національної самоідентифікації українців в Польщі. Фестивалі ускладнюють свої програми, запрошують все більшу кількість учасників, краще популяризують свою діяльність через медіа. По-третє, значна частина їх фінансування забезпечується Міністерством внутрішніх справ та локальними адміністраціями гмін, повітів та воєводств як реалізація державної політики забезпечення прав національних меншин. По-четверте, для багатьох «фестивалів національного збереження» характерна певна втома, адже здебільшого вони проводяться в малих містечках та селах, де відчувається брак молоді.

Список використаних джерел

Festiwal Ukraińskich Zespołów Dziecięcych. 13.05.2019, *Ekoszalin.pl*. [Online]. Доступно: <https://ekoszalin.pl/impieza/10971-Festiwal-Ukraińskich-Zespołow-Dziecięcych-juz-w-czerwcu> (дата звернення: 03.04.2021).

IV Festiwal Muzyki Mniejszości Narodowych i Etnicznych Rzeczypospolitej, 2020. *Narodowe Centrum Kultury*. [Online]. Доступно: <https://nck.pl/projekty-kulturalne/aktualnosci/festiwal-muzyki-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-2020> (дата звернення: 20.04.2021).

Na Iwana na Kupała, Dubicze Cerkiewne (Noc Kupały), 2021. [Online]. Доступно: <http://dubicze.com/agroturystyka-podlasie-kupały.php> (дата звернення: 23.04.2021).

Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, 2012. *Raport z wyników*. Warszawa. [Online]. Доступно: https://stat.gov.pl/cps/rde/xbr/gus/lud_raport_z_wynikow_NSP2011.pdf (дата звернення: 14.04.2021).

Populacja cudzoziemców w Polsce w czasie COVID-19, 04.06.2020. *GUS*. [Online]. Доступно: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/6329/12/1/1/populacja_cudzoziemcow_w_polsce_w_czasi_e_covid-19.pdf (дата звернення: 25.04.2021).

Raport z wyników Narodowego Powszechnego Spisu Ludności i Mieszkań, 2002. *GUS*. [Online]. Доступно: https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/raport_z_wynikow_nsp_ludnosci_i_mieszkan_2002.pdf (дата звернення: 28.04.2021).

Ukraina w centrum Lublina 2020, 2020. [Online]. Доступно: <https://ukrainawcentrumlublina.pl/> (дата звернення: 24.04.2021).

Ukraińskie Barwy Pogranicza – Braniewo 2019, 17.10.2019. [Online]. Доступно: <http://gminabraniewo.pl/cms/index.php/1187-ukrainskie-barwy-pogranicza-braniewo-2019> (дата звернення: 21.04.2021).

Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym Dz.U. z 2005 r. poz. 141, Nr. 62.

Wystąpienie pokontrolne: Związek Ukraińców w Polsce Zarząd Główny w Warszawie. P/19/001 – Wykonanie budżetu państwa w 2018 r., 2019. *Najwyższa izba kontroli*. [Online]. Доступно: https://www.nik.gov.pl/kontrolne/wyniki-kontroli-nik/pobierz,lwa~p_19_001_201903071408301551964110~id14-01.typ,kj.pdf (дата звернення: 29.04.2021).

XV Spotkanie Kultur w Koszalinie – otwarty koncert, rodzinny piknik i utrudnienia w ruchu, 11.09.2020. *Ekoszalin*. [Online]. Доступно: <https://ekoszalin.pl/impieza/11635-XV-Spotkanie-Kultur-w-Koszalinie-%E2%80%93-otwarty-koncert-rodzinny-piknik-i-utrudnienia-w-ruchu> (дата звернення: 27.04.2021).

XXIII Dni Kultury Ukraińskiej – Giżycko 2020, 2020. *Mazury travel*. [Online]. Доступно: <https://mazury.travel/wydarzenie/xxiii-dni-kultury-ukrainskiej-gizycko-2020/> (дата звернення: 22.04.2021).

XXVIII «Święto Kultury Nad Oslawą», 2019. *Brzozow24*. [Online]. Доступно: <https://brzozow24.pl/wydarzenie/994/xxviii-swieto-kultury-nad-oslaw/> (дата звернення: 30.04.2021).

В Познані состоялся XII фестиваль «Українська весна», 13.05.2019. *Polskie Radio dla Zagranicy*. [Online]. Доступно: <http://archiwum.radiopolsha.pl/6/249/Artykul/419924> (дата звернення: 28.04.2021).

Васюк, А., 2009. Фестивалі «Українська весна» у контексті розвитку українсько-польських культурних відносин, *Слов'янський вісник: Збірник наукових праць, серія «Історичні та політичні науки»*, вип. 8. Рівне: РІС КСУ, с. 124–127.

Гераль, О., 2019. XII фестиваль «Україна в центрі Любліна», *Наше слово*, № 49. [Online]. Доступно: <https://nasze-slowo.pl/hii-festival-ukra%1%97na-v-czenti-lyublina/> (дата звернення: 29.04.2021).

Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р., 1992. [Online]. Доступно: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_318. (дата звернення: 30.04.2021).

Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18.05.1992 р., 1992. [Online]. Доступно: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_172#Text (дата звернення: 26.04.2021).

Єндрашик, К., 2018. Від стратегічного партнерства до прагматизму: польсько-українські стосунки у 2005 – 2017 рр., *Уманська старовина*. [Online]. Доступно: https://repositorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/24178/2/stosunki_ukrainiskopolskie_2005-2017_UA.pdf (дата звернення: 20.04.2021).

Історія, 2021. *Наше слово*. [Online]. Доступно: <https://nasze-slowo.pl/istorija/> (дата звернення: 28.04.2021).

Кріль, М., 2020. 30 років фольку – фестиваль «Фолькові Миколайки» в Любліні, *Polskie Radio*. [Online]. Доступно: <https://www.polskieradio.pl/398/8882/Artykul/2637701,30-rokiv-folku-festival-«Folkovy-Mikolajki»-v-Ljublini> (дата звернення: 18.04.2021).

Лабович, Л., 2018. Фестиваль під знаком українського фольклору, *Наше слово*, № 32. [Online]. Доступно: <https://nasze-slowo.pl/festival-pid-znakom-ukrainiskogo-folkloru/> (дата звернення: 29.04.2021).

«Лемківська Ватра» перенесена на 2021 рік, 07.05.2020. *Газета української громади в Америці «Свобода»*. [Online]. Доступно: <https://svoboda-news.com/svwp/%D0%9B%D0%B5%D0%BC%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%92%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B0-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-2021-%D1%80/> (дата звернення: 28.04.2021).

Лоза, П., 2016. Закордонний фестивальний рай, *Наше слово*, № 32. [Online]. Доступно: <https://nasze-slowo.pl/zakordonnij-festivalniy-ray/> (дата звернення: 27.04.2021).

Лоза, П., 2018. Літо, просто літо, *Наше слово*, № 28. [Online]. Доступно: <https://nasze-slowo.pl/lito-prosto-lito/> (дата звернення: 24.04.2021).

Лоза, П., 2020. Фестиваль «Skovorodafest» у Вроцлаві, *Наше слово*. [Online]. Доступно: <https://nasze-slowo.pl/news/festyval-skovorodafest-u-vroclavi/> (дата звернення: 29.04.2021).

Лоза, П., 2021. Молодіжний ярмарок онлайн, *Наше слово*, №3. [Online]. Доступно: <https://nasze-slowo.pl/molodizhnyj-yarmarok-onlajn/> (дата звернення: 28.04.2021).

Мігус, С., 2019. Моронзький фестиваль по... гуровськи, *Наше слово*, № 41. [Online]. Доступно: <https://nasze-slowo.pl/moronzkij-festival-po-gurovski/> (дата звернення: 28.04.2021).

Моцик, О., 2020. *Інституційні чинники модернізації українсько-польських відносин у гуманітарній сфері в умовах процесів євроінтеграції* [Текст] дисертація. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Моцик Олександр Федорович, Луцьк, 267 с. [Online]. Доступно: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/dis_mocyk.pdf (дата звернення: 20.04.2021).

Об'єднання лемків. Офіційний веб-сайт, 2021. [Online]. Доступно: <http://www.lemkounion.pl/index.html> (дата звернення: 25.04.2021).

Об'єднання українців у Польщі. Офіційний веб-сайт, 2021. [Online]. Доступно: <https://ukraincy.org.pl/uk/> (дата звернення: 25.04.2021).

Пачос, Ю., 2014. *Українсько-польське співробітництво в галузі культури (перше десятиліття XXI століття)*: дисертація на здобуття ступ. канд. іст. наук : 07.00. Вінниця, 247 с.

Пачос, Ю., 2016. Фестивалі української культури в Польщі початку XXI ст. як форма збереження ідентичності українців в Польщі, *Політичне життя*, № 1-2, с. 102–107.

«Потрібен перехід», – Ірина Вахович про «Адамчуки-Збереже», 11.08.2019. *Перше інформаційне агентство «Волинські новини»*. [Online]. Доступно: <https://www.volynnews.com/news/all/potriben-perekhid-iryna-vakhovych-pro-adamchuky-zberezhe/> (дата звернення: 27.04.2021).

- Романюк, І., 2014. Фестивалі української культури в Польщі як елемент мистецької українсько-польської співпраці початку ХХІ ст., *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*, вип. 19, с. 206–213.
- Слівінський, Д., 2017. Танцювальний фестиваль у школі з душею, *Наше слово*, № 47. [Online]. Доступно: <https://nasze-slowo.pl/tancjuwalnij-festival-u-shkoli-z-dusheju/> (дата звернення: 27.04.2021).
- Союз українців Підляшшя. Офіційний веб-сайт, 2021. [Online]. Доступно: <http://zup.podlasie.pl/> (дата звернення: 28.04.2021).
- Сподарик, Г., 2018. Спільне бесідування, *Наше слово*, № 35. [Online]. Доступно: <https://nasze-slowo.pl/spilne-besiduvannja/> (дата звернення: 27.04.2021).
- Стрільчук, Л. В., Стрільчук, В. В., 2013. *Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва*: монографія, Луцьк: Волинські старожитності. 258 с.
- Тоценко, Ж., 2012. *Співпраця в галузі культури як складова українсько-польських гуманітарних відносин*: автореф. дис. канд. іст. наук: 26.00.0., Київ: нац. ун-т культури і мистецтв. 16 с.
- Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про співробітництво в галузі культури, науки і освіти від 20.05.1997, 1997. [Online]. Доступно: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_058#Text (дата звернення: 22.04.2021).
- Щорічний етнографічний фестиваль «Лемківська Ватра» відбулася у польській Ждині у 38-й раз і вперше – онлайн. 13.05.2021, *Мультимедійна платформа іномовлення України «Укрінформ»*. [Online]. Доступно: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3067089-u-zdini-vidbulasa-38ma-lemkivska-vatra.html> (дата звернення: 30.04.2021).

References

- Deklaracja pro prawa osib, shho nalezhatj do nacionaljnykh abo etnichnykh, religijnnykh ta movnykh menshyn*. [Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities]. Pryjnjato rezolucijeju 47/135 Gheeraljnoji Asambleji OON vid 18 ghrudnja 1992 r., 1992. [Online]. Dostupno: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_318. (data zvernennja: 30.04.2021). (in Ukrainian).
- Doghovir mizh Ukrajinou i Respublikou Poljsheju pro dobrosusidstvo, družni vidnosyny i spivrobitnyctvo vid 18.05.1992 r. [Treaty between Ukraine and the Republic of Poland on Good Neighbourhood, Friendly Relations and Cooperation dated 18.05.1992], 1992. [Online]. Dostupno: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_172#Text (data zvernennja: 26.04.2021). (in Ukrainian).
- Festiwal Ukraińskich Zespołów Dziecięcych, 13.05.2019. *Ekoszalin.pl*. [Online]. Dostupno: <https://ekoszalin.pl/impreza/10971-Festiwal-Ukraińskich-Zespołów-Dziecięcych-juz-w-czerwcu> (data zvernennja: 03.04.2021). (in Polish).
- Gheralj, O., 2019. XII festyvalj «Ukraina v centri Ljublina». [XII festival «Ukraine in the center of Lublin»], *Nashe slovo*, № 49. [Online]. Dostupno: <https://nasze-slowo.pl/hii-festival-ukra%dl%97na-v-centri-lyublina/> (data zvernennja: 29.04.2021). (in Ukrainian).
- Istoriya. [History], 2021. *Nashe slovo*. [Online]. Dostupno: <https://nasze-slowo.pl/istorija/> (data zvernennja: 28.04.2021). (in Ukrainian).
- IV Festiwal Muzyki Mniejszości Narodowych i Etnicznych Rzeczypospolitej, 2020. *Narodowe Centrum Kultury*. [Online]. Dostupno: <https://nck.pl/projekty-kulturalne/aktualnosci/festiwal-muzyki-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-2020> (data zvernennja: 20.04.2021). (in Polish).
- Jendrashhyk, K., 2018. Vid strategichnogho partnerstva do praghmatyzmu: poljsjko-ukrajinsjki stosunki u 2005 – 2017 rr. [From Strategic Partnership to Pragmatism: Polish-Ukrainian Relations in 2005 – 2017], *Umansjka starovyna*. [Online]. Dostupno: https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/24178/2/stosunki_ukrainsko-polskie_2005-2017_UA.pdf (data zvernennja: 20.04.2021). (in Ukrainian).
- Kriľj, M., 2020. 30 rokiv foljku – festyvalj «Foljkovi Mykolajky» v Ljublini. [30 years of folk – «Folk Mykolayki» Festival in Lublin], *Polskie Radio*. [Online]. Dostupno: <https://www.polskieradio.pl/398/8882/Artykul/2637701,30-rokiv-foljku—festyvalj-«Foljkovi-Mykolajky»-v-Ljublini> (data zvernennja: 18.04.2021). (in Ukrainian).
- Labovych, L., 2018. Festyvalj pid znakom ukrajinsjkocho foljkloru. [Festival under the sign of Ukrainian folklore], *Nashe slovo*, № 32. [Online]. Dostupno: <https://nasze-slowo.pl/festival-pid-znakom-ukrainskogo-foljkloru/> (data zvernennja: 29.04.2021). (in Ukrainian).
- «Lemkivsjka Vatra» perenesena na 2021 rik. [«Lemkivska Vatra» has been postponed to 2021], 07.05.2020. *Ghazeta ukrajinsjkoji ghromady v Ameryci «Svoboda»*. [Online]. Dostupno: <https://svoboda-news.com/swp/%D0%9B%D0%B5%D0%BC%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%92%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B0-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-2021-%D1%80/> (data zvernennja: 28.04.2021). (in Ukrainian).
- Loza, P., 2016. Zakordonnyj festyvaljnij raj. [Foreign festival paradise], *Nashe slovo*, № 32. [Online]. Dostupno: <https://nasze-slowo.pl/zakordonnyj-festivalnij-ray/> (data zvernennja: 27.04.2021). (in Ukrainian).
- Loza, P., 2018. Lito, prosto lito. [Summer, just summer], *Nashe slovo*, № 28. [Online]. Dostupno: <https://nasze-slowo.pl/lito-prosto-lito/> (data zvernennja: 24.04.2021). (in Ukrainian).
- Loza, P., 2020. Festyvalj «Skovorodafest» u Vroclavi. [Festival «Skovorodafest» in Wrocław], *Nashe slovo*. [Online]. Dostupno: <https://nasze-slowo.pl/news/festyval-skovorodafest-u-vroclavi/> (data zvernennja: 29.04.2021). (in Ukrainian).
- Loza, P., 2021. Molodizhnyj jarmarok onlajn. [Youth fair online], *Nashe slovo*, №3. [Online]. Dostupno: <https://nasze-slowo.pl/molodizhnyj-yarmarok-onlajn/> (data zvernennja: 28.04.2021). (in Ukrainian).
- Mighus, S., 2019. Moronzkij festyvalj po...ghurovsjky. [Moronsky festival...in Gurovian], *Nashe slovo*, № 41. [Online]. Dostupno: <https://nasze-slowo.pl/moronzkij-festival-po-gurovski/> (data zvernennja: 28.04.2021). (in Ukrainian).
- Mocyk, O., 2020. *Instytucijni chynnyky modernizaciji ukrajinsjko-poljsjkykh vidnosyn u ghumanitarnij sferi v umovakh procesiv jevrointeghraciji* [Institutional factors of modernization of Ukrainian-Polish relations in the humanitarian sphere in the context of European integration processes] [Tekst] dysertacija. ... kand. polit. nauk: 23.00.02. Mocyk Oleksandr Fedorovych. Lucjk, 267 s. [Online]. Dostupno: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/dis_mocyk.pdf (data zvernennja: 20.04.2021). (in Ukrainian).
- Na Iwana na Kupała, Dubicze Cerkiewne (Noc Kupały), 2021. [Online]. Dostupno: <http://dubicze.com/agroturystyka-podlasie-kupaly.php> (data zvernennja: 23.04.2021). (in Polish).
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, 2012. *Raport z wyników*. Warszawa. [Online]. Dostupno: https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lud_raport_z_wynikow_NSP2011.pdf (data zvernennja: 14.04.2021). (in Polish).

- Ob'jednannja lemkiw. Oficijnyj veb-sajt. [The Lemko Association. Official website], 2021. [Online]. Dostupno: <http://www.lemkounion.pl/index.html> (data zvernennja: 25.04.2021). (in Ukrainian).
- Ob'jednannja ukrajinciv u Poljszhi. Oficijnyj veb-sajt. [The Association of Ukrainians in Poland. Official website], 2021. [Online]. Dostupno: <https://ukraincy.org.pl/uk/> (data zvernennja: 25.04.2021). (in Ukrainian).
- Pachos, Ju., 2014. *Ukrajinsjko-poljsjke spivrobotnyctvo v ghaluzi kultury (pershe desjatylyttja XXI stolittja)* [Ukrainian-Polish cooperation in the field of culture (the first decade of the XXI century)]: dysertacija na zdobuttja stup. kand. ist. nauk: 07.00. Vinnycja, 247 s. (in Ukrainian).
- Pachos, Ju., 2016. Festyvali ukrajinsjkoji kultury v Poljszhi pochatku XXI st. jak forma zberezhenja identychnosti ukrajinciv u Poljszhi. [Festivals of Ukrainian culture in Poland in the early XXI century as a form of preserving the identity of Ukrainians in Poland], *Polityczne zhyttja*. № 1–2. s. 102–107. (in Ukrainian).
- Populacja cudzoziemców w Polsce w czasie COVID-19, 04.06.2020. *GUS*. [Online]. Dostupno: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/6329/12/1/1/populacja_cudzoziemcow_w_polsce_w_czasi_e_covid-19.pdf (data zvernennja: 25.04.2021). (in Polish).
- «Potriben perekhid», – Iryna Vakhovych pro «Adamchuky-Zberezhe». [«The transition is needed», – Iryna Vakhovych about «Adamchuks-Zberezhe»], 11.08.2019. *Pershe informacijne aghentstvo «Volynsjki novyny»*. [Online]. Dostupno: <https://www.volynnews.com/news/all/potriben-perekhid-iryna-vakhovych-pro-adamchuky-zberezhe/> (data zvernennja: 27.04.2021). (in Ukrainian).
- Raport z wyników Narodowego Powszechnego Spisu Ludności i Mieszkań, 2002. *GUS*. [Online]. Dostupno: https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/raport_z_wynikow_nsp_ludnosci_i_mieszkan_2002.pdf (data zvernennja: 28.04.2021). (in Polish).
- Romanjuk, I., 2014. Festyvali ukrajinsjkoji kultury v Poljszhi jak element mystecjkoji ukrajinsjko-poljsjkoji spivpraci pochatku XXI st. [Festivals of Ukrainian culture in Poland as an element of artistic Ukrainian-Polish cooperation of the early XXI century.], *Ukraina XX stolittja: kultura, ideologija, polityka*. Vyp. 19. s. 206–213. (in Ukrainian).
- Shhorychnyj etnografichnyj festyval «Lemkivska Vatra» vidbulasja u poljsjkij Zhdyni u 38-j raz i vpershe – onlajn. [The annual ethnographic festival «Lemkivska Vatra» took place in Zhdynia, Poland for the 38th time and for the first time – online], 13.05.2021. *Mul'tymedijna platforma inomovlennja Ukrainy «Ukrinform»*. [Online]. Dostupno: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3067089-u-zdini-vidbulasa-38ma-lemkivska-vatra.html> (data zvernennja: 30.04.2021). (in Ukrainian).
- Slivinsjkyj, D., 2017. Tancjuvalnyj festyval u shkoli z dusheju. [Dance festival at school with a soul], *Nashe slovo*. № 47. [Online]. Dostupno: <https://nasze-slowo.pl/tancjuvalnij-festyval-u-shkoli-z-dusheju/> (data zvernennja: 27.04.2021). (in Ukrainian).
- Sojuz ukrajinciv Podljaszshja. Oficijnyj veb-sajt. [Union of Ukrainians of Podlasie. Official website], 2021. [Online]. Dostupno: <http://zup.podlasie.pl/> (data zvernennja: 28.04.2021). (in Ukrainian).
- Spodaryk, Gh., 2018. Spiljne besiduvannja. [Joint conversation], *Nashe slovo*. № 35. [Online]. Dostupno: <https://nasze-slowo.pl/spilne-besiduvannja/> (data zvernennja: 27.04.2021). (in Ukrainian).
- Striljchuk, L. V., Striljchuk, V. V., 2013. *Instytucijni skladovi ukrajinsjko-poljsjkykh ghumanitarnykh vzajemyn i spivrobotnyctva* [Institutional components of Ukrainian-Polish humanitarian relations and cooperation]: monografija. Lucjk: Volynsjki starozhytnosti. 258 s. (in Ukrainian).
- Tocenko, Zh., 2012. *Spivpracija v ghaluzi kultury jak skladova ukrajinsjko-poljsjkykh ghumanitarnykh vidnosyn* [Cooperation in the field of culture as a component of Ukrainian-Polish humanitarian relations]: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 26.00.0. Kyjiv. nac. un-t kultury i mystectv. 16 s. (in Ukrainian).
- Ughoda mizh Urjadom Ukrainy i Urjadom Respubliki Poljszha pro spivrobotnyctvo v ghaluzi kultury, nauky i osvity vid 20.05.1997. [Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Poland on Cooperation in Education, Science and Culture dated 20.05.1997], 1997. [Online]. Dostupno: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_058#Text (data zvernennja: 22.04.2021). (in Ukrainian).
- Ukraina w centrum Lublina 2020, 2020. [Online]. Dostupno: <https://ukrainawcentrumlublina.pl/> (data zvernennja: 24.04.2021). (in Polish).
- Ukraińskie Barwy Pogranicza – Braniewo 2019, 17.10.2019. [Online]. Dostupno: <http://gminabraniewo.pl/cms/index.php/1187-ukraińskie-barwy-pogranicza-braniewo-2019> (data zvernennja: 21.04.2021). (in Polish).
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym Dz.U. z 2005 r. poz. 141, Nr. 62. (in Polish).
- V Poznany sostojalsja XII festyvalj «Ukraynskaja vesna». [The 12th «Ukrainian Spring» Festival took place in Poznan], 13.05.2019. *Polskie Radio dla Zagranicy*. [Online]. Dostupno: <http://archiwum.radiopolsha.pl/6/249/Artykul/419924> (data zvernennja: 28.04.2021). (in Ukrainian).
- Vasjuk, A., 2009. Festyvali «Ukrajinsjka vesna» u konteksti rozvytku ukrajinsjko-poljsjkykh kuljturnykh vidnosyn. [Festivals «Ukrainian Spring» in the context of the development of Ukrainian-Polish cultural relations], *Slov'jansjkyj visnyk: Zbirnyk naukovykh pracj. Serija «Istorychni ta politychni nauky»*. Vyp. 8. Rivne: RIS KSU. s. 124–127. (in Ukrainian).
- Wystąpienie pokontrolne: Związek Ukraińców w Polsce Zarząd Główny w Warszawie. P/19/001 – Wykonanie budżetu państwa w 2018 r., 2019. *Najwyższa izba kontroli*. [Online]. Dostupno: https://www.nik.gov.pl/kontrola/wyniki-kontroli-nik/pobierz_lwa-p_19_001_201903071408301551964110~id14~01,typ,kj.pdf (data zvernennja: 29.04.2021). (in Polish).
- XV Spotkanie Kultur w Koszalinie – otwarty koncert, rodzinny piknik i utrudnienia w ruchu, 11.09.2020. *Ekoszalin*. [Online]. Dostupno: <https://ekoszalin.pl/impreza/11635-XV-Spotkanie-Kultur-w-Koszalinie-%E2%80%93-otwarty-koncert-rodzinny-piknik-i-utrudnienia-w-ruchu> (data zvernennja: 27.04.2021). (in Polish).
- XXIII Dni Kultury Ukrainkiej – Giżycko 2020, 2020. *Mazury travel*. [Online]. Dostupno: <https://mazury.travel/wydarzenie/xxiii-dni-kultury-ukrainskiej-gizycko-2020/> (data zvernennja: 22.04.2021). (in Polish).
- XXVIII «Święto Kultury Nad Oslawą», 2019. *Brzozow24*. [Online]. Dostupno: <https://brzozow24.pl/wydarzenie/994/xxviii-swieto-kultury-nad-oslaw/> (data zvernennja: 30.04.2021). (in Polish).

SUMMARY

NATIONAL SELF-PRESERVATION OF UKRAINIANS IN THE CONTEXT OF THE MODERN FESTIVAL MOVEMENT IN POLAND

Edgar Bosak

Postgraduate student of Department of Ancient, Middle ages and Premodern history of Ukraine studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The article is dedicated to the consideration of the Ukrainian festival movement in Poland in the third decade of Ukraine 's independence in the context of national self-preservation. The paper substantiates the social and political reasons for the relevance of preserving the national self-identification of Ukrainians in Poland. Attention is paid to the legal basis of this aspect of Ukrainian-Polish relations and to the current statistics on the number of Ukrainians in Poland. The author proposes a conditional division of the Ukrainian festival movement in Poland according to its direction into «festivals of national preservation» and «festivals of cultural exchange» depending on the goals, participants and program of events. The characteristics of the most important public organizations that provide the cultural needs of the Ukrainian national minority are presented: the Association of Ukrainians in Poland, the Union of Ukrainians of Podlasie, the Lemko Association, etc. Attention is drawn to the role of the mass media as an important factor in popularizing information about festivals and consolidating the Ukrainian people scattered throughout Poland. The newspaper «Nashe Slovo» («Our word») is considered to be the most influential information resource and at the same time a source of research on the issue. The article analyzes the problems of sources of funding for the Ukrainian festival movement, focuses on significant financial assistance from the Polish government, administrations of gmins, powiats and Voivodeships, as well as private foundations. The author describes the development and features of the most famous Ukrainian-Polish festivals in Poland till 2021. The features of these events and some changes in their activities caused by recent events are shown: Russia's military aggression against Ukraine in 2014, the coming to power in Poland party «Law and Justice» and the COVID-19 pandemic. The latest editions of Ukrainian festivals in Poland are presented, the most famous bands and artists that took part in them are listed. Among the current problems of these cultural events are the aging of the organizers and the departure of socially active youth to large cities or abroad. Based on quantitative and qualitative indicators, the author making tha accent on the growing influence of the Ukrainian festival movement in Poland in 2014 – 2021 compared to the previous decade.

Keywords: Ukraine, Poland, culture, festivals, OUP, «Our word», self-identification.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.2:94(477)

DOI: 10.24144/2523-4498.1(44).2021.232542

ПОНЯТТЯ «ДОКУМЕНТ» В ІСТОРИЧНОМУ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВІ

Ковальська Леся Андріївна

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри інформаційних систем управління,

Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця

E-mail: dreamlife.lesya@gmail.com

Researcher ID: <https://www.researchgate.net/profile/Lesia-Kovalska-2>

<https://orcid.org/0000-0002-1579-7708>

У статті розглянуто поняття документ в історичному документознавстві. Встановлено, що розвиток суспільства та диференціація суспільних процесів зумовила збільшення масиву документів, внесла корективи у його формальні і видові особливості та типи матеріальних носіїв тощо. Виникла потреба організації зберігання і впорядкування наявних документальних масивів, вироблення ефективних механізмів опрацювання і використання документів. Всі ці чинники спричинили наукову рефлексію і появу новітніх напрямів документознавства і історичного документознавства. Підтверджено, що у різних галузях науки документно-інформаційного циклу вживаними є сьогодні різні визначення поняття документ. Наявність власної терміносистеми, тобто слів або словосполучень, що висловлюють характерні поняття з певної галузі науки, визначає специфіку окремої науки. Так, майже в кожній галузі знання є одна або декілька версій його розуміння відповідно до специфіки тих об'єктів, яким надається статус документа. Воно розуміється по-різному в інформатиці, бібліотеко-, бібліографо-, архіво-, музеєзнавстві. Окремо трактується поняття документ у спеціальних галузях діяльності (бібліотечній, музейній, архівній справі та бібліографії). Звідси його багатозначність, яка ускладнює наукове спілкування та взаєморозуміння між спеціалістами документно-комунікаційної сфери, але zarazом породжує дискусію та розвиток нового бачення об'єктно-предметної складової. Розглядаючи перехід інформації від документа до джерела, варто використовувати поняття документальні джерела інформації як сукупність документів наукового, виробничого, навчального, довідкового та науково-популярного характеру, призначених як для загального читання, так і для предметно-проблемного аналізу з метою пошуку необхідних даних. Поняття «документ» відображає ознаки реально існуючих предметів, слугуючи об'єктом практичної діяльності створення, збору, аналітико-синтетичної обробки, збереження, пошуку, поширення та використання документної інформації в суспільстві. Визначення поняття «документ» є головним завданням теоретичного й історичного документознавства. У процесі розвитку значення і зміст поняття документ зазнавало змін. Результатом цього є наявність різних дефініцій, що розширюють змістове наповнення терміну, або зосереджують увагу на окремому його виді.

Ключові слова: документ, документознавство, архів, архівознавство, джерелознавство, документально-інформаційний ресурс.

Постановка проблеми дослідження. Накопичення відомостей у процесі розвитку суспільства та необхідність їх збереження сприяло вдосконаленню систем акумулювання і використання інформації у документованому вигляді, актуалізувало питання сталого її зберігання і передачі наступним поколінням. Зафіксована на матеріальному носіїв інформація отримує статус документної, в чому полягає дихотомічна сутність двох термінів – «інформація» і «документ». Документована інформація набуває нових якостей та визначає основні заходи збереження та користування. До таких належать просторово-часові властивості документованої інформації. Матеріальний носій із закованою інформацією поширюється не тільки в просторі, але і в часі. Функцію передачі інформації документ виконує у процесі його «життя», а часова функція проявляється за умови сприймання суб'єктом інформації у певний момент часу. У реальному світі об'єкти, отримувачі інформації, розділені простором. Тим самим простежується необхідність поєднання просторових і часових

характеристик документованої інформації, а подолання простору потребує часу. Документна комунікація є однією з провідних підсистем соціальної комунікації, що найбільш повно і точно передає інформацію, зафіксовану в документах. Документні комунікаційні канали, які з'явилися за певних обставин і технічних можливостей, у процесі розвитку суспільства постійно модернізуються (нові технічні засоби, матеріальні носії, знакові системи, нові способи запису і відтворення інформації). На сьогодні актуальним є процес розвитку електронної комунікації, який зумовлює модернізацію документної комунікації, сприяє їх взаємозалежному існуванню і розвитку в майбутньому як головних підсистем соціальної комунікації. У комунікаційному процесі незмінним залишається поняття документ, стала категорія та явище конкретного технічного і технологічного розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій. Розвиток історичного документознавства тісно пов'язаний з вивченням дефініції документ. Як і поняття

інформація, поняття документ не має єдиного визначення. Незмінним є об'єктна сутність документа у будь-якому дослідженні в межах історичного документознавства. Теоретичною основою вивчення документа в межах історичного документознавства є роботи українських, радянських і зарубіжних дослідників. Зокрема роботи вітчизняної дослідниці В. Бездрабко, яка актуалізує питання термінології історичного документознавства і вивчення документів минулого. С. Кулешов виділяє процес розвитку документів та документації. Г. Швецова-Водка відмітила, що кожен документ це джерело інформації, і бути джерелом його основна функція. Радянські дослідники М. Варшавчик, К. Мітяєв, К. Рудельсон виокремили теоретичну складову документознавчого напрямку і зробили спробу показати джерелознавчу вагомість історичного документа. Серед закордонних дослідників варто зазначити думку Є. Плешкевича, який бачить використання поняття «документ» в джерелознавчому значенні. Комплексний підхід до вивчення поняття документ з різних думок документознавців сприяє його узагальненню в історичному документознавстві, обґрунтуванню змістової складової й історичної вагомості. Актуальність статті зумовлює міждисциплінарність та розгляд змістового наповнення поняття документ у суміжних галузях науки, об'єктом дослідження яких виступає документ.

Мета статті полягає у з'ясуванні змістового навантаження поняття «документ» в історичному документознавстві, визначенні його ролі у формуванні соціально-історичної реальності.

Виклад основного матеріалу. Важливість розгляду термінів у розвитку окремого напрямку науки обумовлена її теоретичним оформленням та інституалізацією. Так, В. Бездрабко зауважує, що поняття термінології є основною складовою теорії науки, динамічною частиною лексики, що реагує на виклики практики. Дискусія про визначення змісту документознавчої й інших пограничних термінологій, значення, обсягу їх окремих одиниць, зумовлює цікаві і неоднозначні дослідження у зазначеній галузі. Автор доводить важливість колективної наукової творчості для спільного знаходження істини, прориву за межі замкненого кола термінологічних проблем, який гарантує інший етап еволюції науки [Бездрабко, 2009].

Важливим завданням історичного документознавства є з'ясування етапності й еволюції методів фіксації інформації, технологій створення носія, форми, змісту інформаційного повідомлення. Феномен перетворення повідомлення в документ обумовили низка соціальних причин й особливі умови функціонування суспільства. Зміна інформаційних потреб суспільства, соціальних і технологічних умов зумовлює різні наслідки. Технологізація інформаційного процесу привела до зменшення актуальності рукописних повідомлень-документів. Звідси актуальність вивчення специфіки документа. У цьому напрямі Є. Плешкевич вважає, що дослідження генези документа є одним з головних завдань науки про документ [Плешкевич, 2010].

Взаємопроникнення дисциплін про документ сприяло виникненню багатьох галузей знань. Серед

них, документознавець В. Бездрабко, виокремлює історичне документознавство, що виникло в лоні загального документознавства під впливом вивчення не сучасних документів, а документів «з історією» та середовище їхнього походження й побутування [Бездрабко, 2009]. Об'єктно-предметна сфера історичного документознавства перегукується з його подібними джерелознавством, архівознавством та іншими спеціальними історичними дисциплінами. Варто наголосити, що історичне документознавство має тісні зв'язки з архівознавством, історією діловодства, археографією та іншими, орієнтованими на вивчення закономірностей утворення й розвитку документів як джерел історичної інформації, обстеження чинників їх виникнення, розроблення класифікації, дослідження змісту та визначення функційних зобов'язань й історичної ролі в житті соціуму.

Варто брати до уваги найперші спроби подати дефініцію документ. Зокрема, наведені визначення «документ», уведені в науку П. Отле, розкривають їх зміст, матеріальну основу, значимість тощо. Серед них, трактування поняття документ як:

– будь-яке джерело інформації, передавання людської думки, знань незалежно від того, чи втілене воно в матеріально фіксованій формі, або є провідником / передавачем інформації в часі, охоплює як матеріальні об'єкти – носії інформації, так і радіо-, телепередачі, театральні постановки;

– матеріальні об'єкти із зафіксованою на них інформацією, підібрані людиною з метою створення колекції, до яких входять як предмети, створені людиною, так і природні, технічні предмети, що зберігаються в музеях;

– матеріальні об'єкти, створені людиною спеціально для фіксації, зберігання й відтворення інформації з метою її передачі в просторі й часі, незалежно від способу фіксації, так звані «написані» документи, тобто зафіксовані знаками письма, образотворчі, фонозаписи, фільми тощо [Бездрабко, 2008].

У розрізненні об'єктно-предметної сфери слушною є думка С. Кулешова. Об'єктом історичного документознавства автор вважає процес розвитку документів та документації. А предметом – виявлення особливостей, тенденцій і закономірностей розвитку документів і документації, окреслення основних етапів цього процесу на підставі документознавчих розвідок і результатів досліджень у дисциплінах, що вивчають окремі характеристики історичних документів [Кулешов, 1998].

На думку В. Бездрабко, істориків у проблемі з'ясування статусу історичного документознавства цікавило питання зв'язків між документознавством і джерелознавством, визначення меж, кордонів між ними, установлення їх об'єктно-предметних кордонів. Комплексність підходів історичного документознавства зумовили стан невизначеності й складностей у обґрунтуванні дослідницького об'єкта, що спровокувало конфлікт наукових інтересів і заперечення можливості розглядати історичне документознавство як окрему дисципліну. Нині поява нових спеціальних напрямів документознавства умотивувала популярність вивчення генези докумен-

тальних форм фіксації інформації, їх типово-видового розмаїття, етапності розвитку документа й ускладнення документальної комунікації, властивостей змісту і атрибутивності форм, умов створення й функціонування документа [Бездрабко, 2017, с. 6–7].

Документознавство об'єктивно сприяє формуванню джерельної бази історичних досліджень та має з джерелознавством об'єктно-предметну спільність. Джерелознавство досліджує теорію, методику й техніку історичних джерел, вивчає форму документа, структуру й властивості документованої інформації в історичному розвитку. Синергія цих двох методологічних позицій дає можливість обґрунтування теоретичної позиції такої складової загального документознавства як історичне документознавство, яке досліджує історію службових документів, процеси їх створення, формування систем документації та їхнє функціонування. У багатьох працях К. Мітяєв наголошував на історичній спрямованості документознавчої теорії. Зокрема підкреслював, що документ це результат усвідомленого фіксування / документування інформації про явища об'єктивної дійсності й різними способами в цілях надійної передачі цієї інформації в часі та просторі, за обов'язкової ідентифікації відображеного мовою слова [Мітяєв, 1964, с. 121].

Значення терміну «документ», у вузькому трактуванні, зводиться до ділового паперу, письмового свідчення або історичного джерела. Так само, під документами розуміють письмові свідчення, які відповідають установленим вимогам засвідчення, підтверджують факти, права, обов'язки й слугують їх доказу (наприклад, перепустки, дипломи, договори, свідчення).

Окрему змістову складову у поняття документ вкладає К. Рудельсон. Автор наголошує, що як явище матеріальної дійсності, будь-який предмет є джерелом інформації й навіть історичним джерелом, історичною пам'яткою. Проте поняття «джерело інформації» й «історичне джерело», які не є ідентичними, за своїм змістом ширше ніж поняття «документ». У культурології документ це будь-який створений людиною матеріальний об'єкт, у якому уречевилася людська думка, це матеріальний об'єкт «другої природи» (аркуш паперу, книга, колесо, макет) [Рудельсон, 1973].

Утім розвиток наукового напрямку історичне документознавство відбувався в теоретичній площині появи та функціонування документа в теперішньому часі. Радянські вчені розглядали документознавство як науку, що розробляє проблематику сучасної документації. А принцип історизму в ньому виправдували лише наявністю тематичних завдань у сфері створення та використання документа, необхідністю окреслення перспектив та тенденцій розвитку об'єктів дослідження.

Спорідненість об'єктно-предметного поля документознавства (дослідження процесу розвитку документів та документації) з іншими суміжними науковими напрямами, зокрема з дипломатикою спричиняють їх взаємну методологічну інтеграцію і з подальшою актуалізацією історичної проблематики документа. Дипломатика вивчає акти як історичне джерело, а документознавство орієнтоване переважно

на вироблення рекомендацій із документування управління. В окремих працях розглянуто питання і аспекти функціонування документа, історичний розвиток форм, реквізитів тощо.

Історичні аспекти документа як інформаційного явища соціально-історичної реальності набувають актуальності у нинішньому науковому дискурсі навколо феномену документа. Так, С. Кулешов виокремлює історичне документознавство в один із розділів загального документознавства. При цьому він зауважує, що фундаментальних досліджень з цієї проблематики в сучасному документознавстві немає [Кулешов, 2000, с. 57]. Документознавство, на його думку, досліджує сучасні документи не пріоритетно, а переважно (виходячи не з пріоритетності завдань, а з традиційності вибору тематики). Цим пояснюється дискусія щодо хронологічної ретроспекції історичного документознавства, яка не може обмежувати дослідження зародження, первісних видів, історичних форм та головних етапів еволюції документа. В історичному документознавстві поява перших форм фіксування інформації є нижньою хронологічною межею вивчення документа, а верхньою виступає сьогодення хронікально зафіксоване документами [Кулешов, 2000, с. 60].

Обґрунтовуючи принцип історизму в документознавстві А. Сокова визначила основні методологічні напрями конкретно-історичного аналізу документа в межах дисципліни історичне документознавство. На думку автора, історичне документознавство за об'єктом і методами дослідження найбільш споріднене з історичним джерелознавством. Це зумовлено завданням документознавства щодо підвищення якості сучасних документів для виконання ними основної соціальної функції бути в подальшому історичним джерелом. Обидва наукові напрями ставлять за мету з'ясувати спонукальні мотиви створення документа, розробити їх історичну класифікацію, визначити зміст їх функцій і соціально-історичної ролі. Така спорідненість цих двох напрямів вимагає застосування джерелознавчого підходу до наукового розроблення критеріїв укладання переліків документів зі строками їх зберігання та номенклатур справ, проведення експертизи цінності, при конструюванні й стандартизації характеристик документа в розрахунок на можливість його наступного архівного зберігання й використання як джерела інформації. Історичні аспекти уніфікації форм управлінських документів і систем документації є найбільш поширеними в історичному документознавстві [Кулешов, 2000, с. 61].

Основні ознаки документа визначила Н. Кушнаренко:

- наявність семантики змісту, тобто документ є носієм думки, що передається знаками; сукупність послідовно розміщених знаків, які передають зміст документа (повідомлення), є його обов'язковою ознакою;

- стабільна матеріальна (речова) форма документа мусить забезпечити йому довготривале зберігання й надати можливість багаторазового використання та переміщення інформації в просторі й часі;

- за ознакою призначеність для використання в соціальній комунікації статус документа мають лише

ті об'єкти, які первинно призначені для збереження та передачі інформації в просторі й часі, а отже, документи є носіями інформації, спеціально створені людиною для забезпечення певних комунікаційних цілей;

- завершеність повідомлення, тобто документ не може бути повноцінним через фрагментарне незавершене повідомлення [Кушнарченко, 2004].

Із залученням історико-документознавчої й джерелознавчої методології відбувається термінологічна синергія суміжних понять «джерело» і «документ». Погоджуючись з думками фахівців у галузі документознавства щодо використання поняття «документ» в джерелознавчому значенні, Є. Плешкевич пропонує застосовувати цей термін до історичних джерел [Плешкевич, 2005]. Документ, що виник в результаті функціонування державних, громадських, комерційних установ, В. Бездрабко пов'язує з поняттям «документальне джерело», яке виступає одним із видів писемних історичних джерел. Основними характеристиками документального джерела є діловий стиль написання, усталені формальні ознаки, офіційні характеристики, але з різним інформаційним наповненням. До них фахівчиня відносить такі типи документації як законодавчі акти, організаційно-розпорядчі документи і звіти установ, службове листування. А також, акти, довідки, судово-слідчі, дипломатичні, військові документи тощо.

Складні зв'язки історичного документознавства з іншими напрямками спричинені спорідненим предметом дослідження – історичним документом. Як стверджує Н. Зинов'єва, документ є об'єктом дослідження таких дисциплін: історіографія, джерелознавство, текстологія, палеографія, сфрагістика та археографія [Зинов'єва, 2011]. С. Кулешов до суміжних наук документознавства відносить також мовознавство, теорію і практику менеджменту, правознавство, історичне джерелознавство, технологію справочинства, інформатику, інформологію, теорію комунікацій, теорію науково-інформаційної діяльності, історію справочинства, дипломатику, філігранологію, сфрагістику, палеографію, кодикологію [Кулешов, 2000].

Будь-який документ може стати джерелом інформації про минуле, з огляду на невизначеність у розмежуванні часу на минуле і сучасне. Для документальних систем є критерій, що дозволяє розмежувати час, коли документ перестає виконувати основну функцію, задля якої створений. Таке відокремлення документа від архівного документа надає йому статус історичного джерела. За певних обставин деякі документи набувають значення історичного джерела з моменту створення (унікальні, особливо цінні документи). Архіви зберігають документи як джерела, що мають властивості історичного джерела. На думку М. Варшавчика спеціально історичні джерела не створюються, а з'являються в реальному житті у зв'язку з потребами людей для виконання певних функцій. Із залученням у науково-історичний дискурс такі документи стають історичними джерелами. Так документне джерело проживає два життя, дві функції, дві форми – джерельну і джерельну.

У прикладному застосуванні методів історичного документознавства в конкретно-тематичному дослідженні виправданим є залучення спеціалізованих напрямів історичного документознавства з різних методологічних позицій: документознавча й джерелознавча парадигми дозволяють дослідити зміст управлінської документації, документів особового походження, специфіку аудіовізуальної документації, їх формальних ознак, комунікаційні зв'язки, реципієнта і комуніканта, визначає зворотній зв'язок і відгук в суспільстві; соціальні комунікації документа допомагають з'ясувати рух і передачу управлінської документації, постановку, вирішення та кінцеву реалізацію поставлених завдань і рішень.

Кожний документ це джерело інформації, а бути таким джерелом його основна функція, зазначає Г. Швецова-Водка. Автор пропонує враховувати два моменти, які відбивають дуалістичну природу соціальної інформації. Дихотомічно й об'єктивно кожний документ містить інформацію, але інформація документа реалізується тільки в процесі її розуміння суб'єктом включаючи всі складові пізнавального акту. У разі нестійкого інформаційного процесу і фіксації інформації документа незнайомими знаками, для суб'єкта цей документ є джерелом. Статусу джерела такий документ набуває при конструюванні суб'єктом версій розкриття смислового навантаження застосованої знакової системи [Швецова-Водка, 2008].

Кожний документ, що реалізує своє цільове призначення, задля виконання якого був створений, завтра може вже отримати статус історичного джерела, оскільки «історія твориться сьогодні», зазначає С. Кулешов. Потенційна властивість документа, який передано на архівне зберігання, може так і не бути реалізованою впродовж його довічного зберігання. Ця незатребуваність призводить до його відсутності у науковому інформаційному просторі. У такому випадку, документ матиме властивість історичного джерела, не набуваючи стану історичного джерела. А статус джерела С. Кулешов визначає як стан, що характеризує інформаційний процес, процес споживання інформації [Кулешов, 2000].

Підсумовуючи теоретичні розміркування про процес переходу інформації зі стану документа до стану джерела варто навести дефініцію поняття документальні джерела інформації як сукупність документів наукового, виробничого, навчального, довідкового та науково-популярного характеру, призначених як для загального читання, так і для предметно-проблемного аналізу з метою пошуку необхідних даних.

У різних галузях науки документно-інформаційного циклу вживаними є сьогодні різні визначення поняття документ. Так, в архівознавстві відоме його найширше трактування – матеріальний об'єкт, що містить у собі інформацію про розумову діяльність, незалежно від її походження (створений людиною чи природний об'єкт). Це позначення дало можливість зараховувати до документів твори живопису і скульптури, оскільки ці роботи закріплюють інформацію про розумову діяльність людини. Бібліотечна справа розуміє документ як об'єкт, створений із метою передачі повідомлення способами,

що гарантують його отримання завдяки своїй інформаційній природі. Документ став узагальнюючим терміном для позначення всіх видів одиниць зберігання й замінив застарілу назву «книжково-журнальна продукція».

Поняття документ широко використовується у різних сферах суспільної діяльності. Майже в кожній галузі знання є одна або декілька версій його розуміння відповідно до специфіки тих об'єктів, яким надається статус документа. Воно розуміється по-різному в інформатиці, бібліотеко-, бібліографо-, архіво-, музеєзнавстві. Окремо трактується поняття документ у спеціальних галузях діяльності – бібліотечній, музейній, архівній справі та бібліографії. Звідси його багатозначність, яка ускладнює наукове спілкування та взаєморозуміння між спеціалістами документно-комунікаційної сфери, але разом породжує дискусію та розвиток нового бачення об'єкно-предметної складової.

Висновки. Із поглибленням структуризації соціуму і диференціації суспільних процесів збільшуються кількісні показники масиву документів, змінюються його формальні і видові особливості та типи матеріальних носіїв тощо. Питання організації зберігання і впорядкування наявних документальних масивів, зувало й необхідність вироблення ефективних механізмів опрацювання і використання докумен-

тів. Всі ці чинники спричинили наукову рефлексію і зумовили появу новітніх напрямів в науці документознавства і історичного документознавства.

Поняття «документ» є центральним та фундаментальним у понятійній системі документознавства. Воно відображає ознаки реально існуючих предметів, слугуючи об'єктом практичної діяльності створення, збору, аналітико-синтетичної обробки, збереження, пошуку, поширення та використання документної інформації в суспільстві.

У межах загального документознавства актуальними є питання, що стосуються характеристики не тільки всіх видів документів і систем документування, але й будь-яких систем документації й комплексів документів, характеристик систем документальних комунікацій технологій, сукупності розгляду всіх документознавчих проблем.

Дефініція поняття «документ» є головним завданням теоретичного й історичного документознавства. За час свого розвитку значення і поняття документ постійно змінювалося. Це підтверджує наявність у наш час різних дефініцій, які то надають йому найширше значення, то звужують його розуміння до одного якого-небудь виду, порушуючи тим самим нові питання наукового дискурсу навколо поняття документ.

Список використаних джерел

- Бездрако, В. В., 2008. П. Огле і наука про документ, *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 2, с. 14–24.
- Бездрако, В. В., 2009. Перші сторінки історії термонологічних семінарів із документознавства та суміжних галузей знань, *Архіви України*, №3–4, с. 266.
- Бездрако, В. В., 2017. Історичне документознавство в Україні: сучасний стан і перспективи, *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 4, с. 4–23.
- Кулешов, С. Г., 1998. Історичне документознавство: зміст та основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми), *Архіви України*, № 1/6, с. 918.
- Кулешов, С. Г., 2000. Документознавство [Історія. Теоретичні основи]. Київ, 162 с.
- Митяев, К. Г., 1964. Документоведение, его задачи и перспективы развития, *Вопросы архивоведения*, № 2, с. 27–37.
- Рудельсон, К. И., 1973. Современные документные классификации, Москва, 267 с.
- Кушнарченко, Н. М., 2004. Наука про документ: момент біфуркації. Документознавство, *Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики*, К., с. 9–11.
- Плешкевич, Е. А., 2010. О соотношении документа с другими информационными объектами, *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики*, К., с. 74–77.
- Плешкевич, Е. А., 2005. *Основы общей теории документа*, Саратов: Научная книга, 242 с.
- Зиновьева, Н., 2011. Документирование, документ и документированная информация: соотношение понятий, *Терминология документознавства та суміжних галузей знань*, К., вип. 5, с. 69–73.
- Швецова-Водка, Г. Н., 2008. Определение объекта и предмета документоведения, *Научная и техническая библиотеки*, № 4, с. 30–44.

References

- Bezdrabko, V. V., 2008. P. Otle i nauka pro dokument [P. Otle and the science of the document], *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologhija*, 2, p. 14–24. (in Ukrainian).
- Bezdrabko, V., 2009. Pershi storinky istoriji termonologichnykh seminariv iz dokumentoznavstva ta sumizhnykh ghaluzey znanj [The first pages of the history of thermonological seminars on document science and related fields of knowledge], *Arkhivy Ukrainy*, 3-4. p. 266. (in Ukrainian).
- Bezdrabko, V. V., 2017. Istorychne dokumentoznavstvo v Ukraini: suchasnyj stan i perspektyvy [Historical document science in Ukraine: current state and prospects], *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologhija*, 4, p. 4–23. (in Ukrainian).
- Kuleshov, S. Gh., 1998. Istorychne dokumentoznavstvo: zmist ta osnovni zavdannja naukovogho naprjama (do postanovky problemy) [Historical document science: content and main tasks of the scientific direction (before the problem statement)], *Arkhivy Ukrainy*, 1/6, p. 9–18. (in Ukrainian).
- Kuleshov, S. Gh., 2000. *Dokumentoznavstvo [Istorija. Teoretychni osnovy]* [Documentation [History. Theoretical foundations]], Kyjiv, 162 p. (in Ukrainian).
- Mitjaev, K. G., 1964. Dokumentovedenie, ego zadachi i perspektyvy razvitija [Documentation, its tasks and development prospects], *Voprosy arhivovedenija*, 2, p. 27–37. (in Russian).
- Rudel'son, K. I., 1973. *Sovremennye dokumentnye klassifikacii* [Modern documentary classifications], Moskva: 267 p. (in Russian).

Kushnarenko, N. M., 2004. Nauka pro dokument: moment bifurkaciji [Document science: the moment of bifurcation], *Dokumentoznavstvo. Bibliotekoznavstvo. Informacijna dijajlnistj: problemy nauky, osvity, praktyky*, Kiev, p. 9–11. (in Ukrainian).

Pleshkevich, E. A., 2010. O sootnoshenii dokumenta s drugimi informacionnymi ob'ektami [About the relationship of the document with other information objects], *Dokumentoznavstvo. Bibliotekoznavstvo. Informacijna dijajlnist': problemi nauki, osviti, praktiki*, Kiev, p. 74–77. (in Russian).

Pleshkevich, E. A., 2005. *Osnovy obshhej teorii dokumenta* [Fundamentals of general document theory], Saratov: Nauchnaja knig, 242 p. (in Russian).

Zinov'eva, N., 2011. Dokumentirovanie, dokument i dokumentirovannaja informacija: sootnoshenie ponjatij [Documentation, document and documented information: the relationship of concepts], *Terminologija dokumentoznavstva ta sumizhnih galuzej znan'*, Kiev, vip. 5, p. 69–73. (in Russian).

Shvecova-Vodka, G. N., 2008. Opredelenie ob'ekta i predmeta dokumentovedeniya [Definition of the object and subject of document science], *Nauchnaja i tehničeskaja biblioteki*, 4, p. 30–44. (in Russian).

SUMMARY

THE CONCEPT OF «DOCUMENT» IN HISTORICAL DOCUMENTARY STUDIES

Lesya Kovalska

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Reader in social communication, Professor of the Department of Management Information Systems, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia

This article discusses the concept of a document in historical document science. It is established that the development of society and the differentiation of social processes led to an increase in the array of documents, made adjustments to its standard and specific features and types of material carriers, etc. There was a need to organize the storage and organization of existing document files and develop effective mechanisms for processing and using documents. All these factors have led to scientific reflection and the emergence of new areas of document science and historical document science. It is confirmed that in different branches of the science of the document-information cycle, different definitions of the concept of a document are used today. The presence of its terminology, i.e., words or phrases that express characteristic concepts from a particular field of science, determines the specifics of a particular science. In almost every field of knowledge, there are one or more understanding versions according to the specifics of those objects to which the document's status is given. It is understood differently in computer science, library, bibliography, archives, museum studies. The concept of a document in particular fields of activity (library, museum, archival affairs, and bibliography) is interpreted separately. Hence its ambiguity complicates scientific communication and mutual understanding between specialists in the field of document and communication, but at the same time generates discussion and development of a new vision of the object-subject component. Considering the transition of information from document to source, it is necessary to use the concept of documentary sources of information as a set of documents of scientific, industrial, educational, reference and popular science, intended for general reading and subject-matter analysis to find the necessary data. The concept of "document" reflects the characteristics of real objects, serving as an object of practical activities for the creation, collection, analytical and synthetic processing, storage, retrieval, dissemination, and use of documentary information in society. Defining the concept of "document" is the main task of the theoretical and historical document science. In the process of developing the meaning and content of the concept, the document has changed. The result is the presence of various definitions that expand the content of the term or focus on a particular type.

Keywords: document, document science, archive, archival science, source science, documentary information resource.

**«САРМАТСЬКА КАТИНЬ».
ОБРАЗ СТРАТИ ПОЛЬСЬКИХ БРАНЦІВ ПІСЛЯ БАТОЗЬКОЇ БИТВИ 1652
РОКУ В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ПОЛЬЩІ**

Усатенко Ігор Андрійович

кандидат історичних наук, викладач кафедри філології та гуманітарних наук,

КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти», Вінниця

E-mail: igorusatenko88@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7719-3678>

На підставі аналізу великої кількості опрацювань істориків було охарактеризовано загальний образ масової страти польських бранців, захоплених козаками та татарами після бою під Батогом 1652 року в польській історіографії та сучасній колективній пам'яті. Праця містить розгляд свідчень очевидців, широкого кола історичних праць, публіцистичних статей та інтернет-публікацій, які були присвячені висвітленню теми дослідження. Майже всі перелічені у статті автори намагалися побудувати свою оповідь таким чином, аби вона включала одночасно як героїчну, так і жертвну пам'яттєву парадигми. Було встановлено, що опис та інтерпретація перебігу подій битви під Батогом, а також її трагічних наслідків, контрастує з зображенням інших баталій доби Національно-визвольної війни. Крім того, було виявлено, що численні описи розправи над елітними представниками «люду рицарського», здійснені багатьма польськими авторами, істотно відрізняються один від одного. Основні причини наявності різних оцінок стосуються, передусім, розбіжностей щодо кількості жертв, а також пояснюються відсутністю консенсусу серед науковців щодо того, хто був ініціатором, а хто виступав у ролі виконавця смертельного покарання для польських бранців. Особливу увагу було приділено питанню визначення місця винищення цвіту шляхетського офіцера після Батозької битви в героїці та колективній пам'яті сучасних поляків. Зокрема, у статті були детально розглянуті спроби введення нарративу «Сарматської Катині», в якому події XVII століття були пов'язані з подіями з часів Другої світової війни. Незважаючи на свою певну популярність у засобах масової інформації на початку 2000-х років, така комемораційна конструкція все ж не була прийнята академічним співтовариством.

Ключові слова: польська історіографія, колективна пам'ять, визвольна війна, битва під Батогом, «Сарматська Катинь», страта полонених.

Постановка проблеми. Військову історію будь-якої країни можна трактувати як синонім національної звитяги, предмет для гордості, або ж як вмістилище драматичних конфліктів, які лише заважають налагодженню конструктивних взаємин між людьми, що мешкають по сусідству. Вибір пріоритету – примирення, або ж пошуку історичної справедливості (справжньої чи примарної), зазвичай, залежить від порядку денного, який стоїть перед керівниками держав, а також геополітичної кон'юнктури чи внутрішньополітичних позицій тамтешніх еліт.

Ось і один з найбільш проблемних, але цікавих сюжетів українсько-польських відносин ранньомодерної доби, битва під Батогом 1652 року, також була не позбавлена подібної неоднозначності. З одного боку, Батозька перемога – це триумф козацької зброї, «українські Канни», порвання з принизливими умовами Білоцерківського договору [Степанков, 2003, с. 201], або ж поразка за поразку під Берестечком. З іншого, цю ж битву частина наших сусідів поляків схильна потрактовувати не лише як мілітарний розгром найбільш боєздатної частини коронного війська, але і як, висловлюючись термінами сучасного міжнародного гуманітарного права, жакливій військовий злочин об'єднаних козацько-татарських сил. Якщо геополітичний контекст та історико-політичні наслідки битви добре знані українським історикам, то страта полонених, що відбувалася уже після баталії на початку червня (3–4 червня) 1652 року, з очевидних

причин не набула розголосу у вітчизняній історіографії. Втім, її безпосередні мілітарні, гуманітарні та психологічні наслідки для Речі Посполитої, як в короткотерміновій, так і в більш довгостроковій перспективі, були настільки відчутними, що про них потрібно говорити більше й якомога відкритіше.

Приміром, поразка поляків під Батогом зумовила подальшу зміну принципу поділу всіх збройних сил. Якщо раніше воїнство Речі Посполитої складалося зі сталих (регулярних) частин – кавалерійського війська (фінансування якого здійснювалося за рахунок кварти – четвертої частини прибутків від королівських маєтків) та найманого суплементового війська, яке утримувалося коштом воеводства, то після винищення квіту професійної польської армії обидва види військ злилися в одне т.зв. компутове військо. Його розмір варіювався в залежності від ситуації [Wimmer, 1965, s. 74–75]. Подібними за своєю масштабністю були зміни, що були викликані Батозькою поразкою в інших сферах життя монархічної держави. Саме тому наукова актуальність зазначеної теми й досі є досить високою.

Зважаючи на це, пріоритетним був не стільки розгляд фактографічного контексту, але й, передусім, опис польської історіографічної бази та аналіз стану пам'яттєвого дискурсу, пов'язаного з подіями битви під Батогом в Республіці Польща.

У зв'язку з вищевикладеними міркуваннями, головною метою статті є охарактеризувати загальний образ масової страти еліти польського війська після

бою під Батогом 1652 року в польській історіографії та сучасній колективній пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Як уже згадувалося вище, битва, яка мала місце на теренах сучасної Вінниччини у середині XVII століття була непересічною подією. Батозька поразка та подальше винищення полонених справили настільки потужний та приголомшливий ефект для всієї Польсько-Литовської держави [Величко, 2006, с. 256], що жителі Варшави улітку 1652 року почали поспіхом укріплювати захисні споруди свого міста, побоюючись нападу козаків на столицю [Długolecki, 1995, s. 188]. Після неї місцеві сеймики один за одним приймали ухвали про готовність скликання посполитого рушення (з метою створення останнього рубежу оборони козацькій навалі універсалом короля Яна Казимира була призначено навіть місце збору – поблизу овіяного легендами Пйотравіна) [Wimmer, 1965, s. 74; Rawita-Gawroński, 1909, s. 211], а привілейовані верстви населення вже почали роздумувати над питанням пошуку притулку в Гданську, Сілезії, Угорщині чи Австрії [Rawita-Gawroński, 1909, s. 211].

Гекатомбу згадували у своїх численних щоденниках не лише зменька вцілілих учасників тих подій, але й ціла низка державних діячів й урядників, які не мали до неї безпосереднього відношення. Про вбитих на полі бою складали героїзовані треноси найвідоміші тогочасні поети (наприклад, Веспасіан Коховський) [Kochowski, 1991, s. 39–41], або залишали барвисті згадки у тогочасних європейських щорічниках (Theatrum Europaeum) [Schleder, 1685]. У Батозькій масакри залишився також навіть власний іконографічний образ у вигляді моторошної гравюри у творі відомого німецького сходовознавця Лудольфа Гюба [Hiob, 1713, s. 257–258].

Окрім того, вона позоставила абсолютно інший відбиток у свідомості сучасників, у порівнянні з іншими битвами цієї доби. Приміром, якщо Пилявецька поразка 1648 року, свого часу викривала нерішучість та полководницьку бездарність шляхетського командування, а тому й залишилася у колективній пам'яті поляків як символ боягузтва та безпорадності, то бойовище, що відбувалося на теренах Вінниччини у 1652 році, стало символом хоч і тотальної та страхітливої, проте не позбавленої якоїсь приреченої доблесті поразки. І навіть попри закиди про фатальні прорахунки на адресу польного гетьмана Марціна Калиновського, який також наклав головою у бою з козаками та татарами, відома наперед трагічна участь представників польського офіцерства дещо амортизувала одвічне питання щодо пошуку винних, акцентуючи увагу здебільшого на трагічно-вिकтимному образі подій. Саме ця жертвовність вже набагато пізніше сприяла спробам розбудови колективної історичної пам'яті про битву в урочищі Батіг поблизу с. Четвертинівка та м. Ладжичина у поляків як про «Сарматську Катинь» [Drozd, 2012; Duda 2014; Galik, 2007; Groszkowski, 2014; Jeńców; Widacka;] (на відміну від пануючого в історіографії та белетристиці XIX та першої половини XX столітті позначення цих подій заголовком «Криваве сватання», яке було введене в обіг істориком та публіцистом

Людвіком Кубалею [Степанков, 2012, с. 210].

Саме наведене вище явно штучне формулювання, в якому у реверсивно-анахронічній манері події XVII століття асоціювалися з радянським воєнним злочинем століття XX, з'явилося у польській публіцистиці на початку «нульових». Порівняння, яке виникло ще в часи коли Катинь була провідним загально-національним мнемонічним символом (зараз з цього місця «Катинський злочин» 1940 року зуміла цілковито витіснити «Волинська різня» 1943 року), навряд чи можна назвати вдалим. Дві історичні події справді мають подібну фабулу та травматичний для національної свідомості зміст. Втім, не вдаючись до жодних спроб відбілювання чи релятивізації подій з цього випадку, а також обопільних випадків бузувірств поляків (проти українців) та козаків (проти поляків та євреїв) за доби Хмельниччини, все ж варто нагадати про ті історичні контексти, в умовах яких відбувалися обидві події.

Хоча у середині XVII століття, звісно, ще не існувало жодних декларацій з області міжнародного гуманітарного права, які регламентували б звичаї та правила ведення війни, проте, досить розповсюдженими були неписані правила ведення війни та уявлення про обов'язки лицарства. Хоч і класик вітчизняної історичної думки Михайло Сергійович Грушевський і писав про «діло холоднокровної стратегії, а ніякої кровожерности» [Грушевський, 1996, с. 442], починаючи ще від найдавніших часів відношення до правових/звичаєвих норм і принципів, які регулюють захист жертв війни, а також обмежують її методи і засоби, коливався від людяності, запропонованій вперше ще Законами Ману, до сумнозвісної Бреннової максими «Vae victis».

Належить зауважувати і те, що дуже часто шляхетський сарматський лицарський етос, добрі християнські чесноти, інфамії та баніції не вберігали переможеного від люті переможця, а кріпака від свавілля пана. Попри пануючі в офіційному польському гранд-нарративі ментальні конструкти, що покликані описати присутність шляхти та магнатерії на українських землях не у ролі визискувачів, але виключно як культуртрегерів, змалювати картину патріархального благоденства пасторальної Аркадії Східних Кресів, відношення до селянської черні, а тим паче до тих «хамів», які наважувалися повставати ніколи не вирізнялося великодушністю. Про це без жодних упереджень пише велика кількість польських [див. напр., Sowa, 2011, s. 323–345] та європейських істориків. Подібно до цього, численними є страхітливі приклади невинуватої жорстокості, що їх за бажання можна знайти з різних сторін, у історії майже будь-якої армії тієї чи попередньої епохи. Подібно до трагедії, що відбувалася після Батозької битви, польські воєначальники також далеко не завжди щадили взятих у полон супротивників. Траплялося це не тільки під час придушення козацьких повстань (пригадаймо, хоча б, Солонницьку трагедію 1596 року), але й під час воєн з відносно професійними арміями інших супротивників (як мінімум тисячу молдаван було страчено поляками перед битвою під Обертином [Plewczyński, 2017, s. 366] 1531 року, або ж близько 1400 московитів було вимордовано при облозі

Стародуба [Соловьев] 1534 року. Зазначимо, що до обох випадків мав відношення засновник Тернополя – Ян Амор Тарновський).

Інші, проте досить схожі за своєю суттю приклади жорстокого ставлення до цивільного населення та полонених, уже за часів Хмельниччини, можна відшукати досліджуючи трагічні переходи міст та сіл з рук в руки. Приміром, білоруський Пінськ, який від літа 1648 року опинився в епіцентрі боротьби між козаками та військами польного гетьмана Великого князівства Литовського Януша Радзивілла, вже в листопаді того ж року був ним відбитий. Оволодіння містом козаками відзначилося винищенням місцевого католицького кліру та євреїв [Маеўскі, 2015, с. 11–12]. Спроба його повернення литовсько-польським військом також обернулася кривавою різаниною.

Польський історик й автор белетризованого життєпису князя – Едвард Котлубай описував як це «місто, котрого містяни добровільно піддалися козакам та з ними були поєдналися, віддано було на грабунок жовнірству, швидко знищене вщент та обернене на попіл, аби не було далі осердяч повстанців, і аби другим містам, що сторону козацьку тримають прикладом служило» [Kotlubaj, 1859, s. 125]. Сучасний варшавський військовий історик Анджей Адам Маевський припускає, що в результаті брутальних бойових дій та вбивств тих, хто здався, з 10 тисячного населення міста загинула третина, або навіть половина [Маеўскі, 2015, с. 15].

Як стає зрозуміло, непоодинокі репресалії та взаємні каральні акції залишили помітний слід у сприйнятті противниками один одного. Попри те, що таку практику вже в той час сприймали та називали варварською, її аж ніяк не можна назвати рідкістю у війнах, які точилися у різних закутках континенту.

У вітчизняній історіографії тема екзекуції після Батозької битви неодноразово піднімалася, хоча й завжди в обмеженому, або дещо реабілітуючому по відношенню до козаків світлі. Зауважмо одразу, що дана стаття не ставить перед собою завдань набути статусу скандалізованої сенсації (в українській історіографії про трагедію після битви під Батогом писали як літописці [Величко, 2006], так і сучасні історики [Степанков, 2012; Смолій, 2009; Мараєв, 2017], або кидатися в одну з крайнощів.

Під останніми ми маємо на увазі як шкідливе використання наперед забарвлених та безапеляційних кліше, на кшталт, «наш герой», «підступний зрадник» чи «безжалюгідний ворог», так і протилежне за змістом бажання зобразити історію таким собі ідилічним *Rex Omnium Inter Omnes* («Миром усіх з усіма»). Натомість в справжній, позбавленій монохромності історії, набагато важливішим видається розуміння того, про що писав видатний французький історик Даніель Бовуа. Вчений писав, що об'єктивне дослідження історії України тієї доби (наскільки воно таким може бути), зберігаючи вірність методиці має звертатись до автентичних документів і сепаруючись від підозрілих афектів а la Сенкевич, від польських піднесених легенд, від російських перекохань і українських розчарувань, від уявлень про Україну як про край благословенної гармонії, де сьогоднішні мрійники проєктують розмістити свої палкі заклики до мирної і

багатокультурної Європи, не може дозволити собі викидати факти зоологічної жорстокості [Бовуа, 1998, с. 14]. За словами авторитетного західного науковця, вони проявлялися як у щоденному побуті, так і зрештою в площині виправдувальних теорій [Бовуа, 1998, с. 14]. Саме тому головними завданнями праці є реконструювати події винищення полонених, спробувати пояснити мотиви Богдана Хмельницького, пригадати головні історичні джерела щодо цієї теми та навести спроби аналізу цих опрацювань в сучасній польській історіографії та колективній пам'яті.

Отож, перейдімо до безпосередньої історії подій та їхньої історіографії. У переважній більшості тогочасних джерел йдеться про те, що після битви під Батогом велика частина полонених, які потрапили до кримських татар, згідно з попередньою домовленістю про ясир, були викуплені козаками, а потім піддані смертній карі. Найбільш загальну схему того, що відбувалося можна прочитати у реляціях офіцерів коронного війська, які дивом врятувалися після битви та страти полонених. Так безпосередній свідок подій Кшиштоф Корицький через місяць після них писав поручникові Вичковському про те, що: «Хмельницький одразу після битви дав Нурадину султану 50 тисяч талерів, обіцяв йому віддати Кам'янець, для того, аби кожного бранця вбити дозволив. Після розгрому війська, в понеділок [3 червня] і у вівторок [4 червня] усіх невільників було страчено. Лише в середу вийшов емір, і сповістив, що якщо хто ці два дні пережив, то нехай живе. Проте залишилися тільки хлопці малі та сивочолі, а всі інші полягли, бо Хмельницький при кожній переправі з султаном наказував відбирати невільників та страчувати» [Długolecki, 1995, s. 181].

Щодо Хмельницького, який згаданий у попередньому фрагменті, то тут згідно з усіма польськими документами, мається на увазі гетьман Богдан Хмельницький, а не його син Тиміш, який не мав ані належного авторитету, ані повноважень, аби приймати такі важливі рішення. Ймовірно, також, що нурредін – це не власна назва, а титул третьої після хана і калги особи в ієрархії посадовців Кримського ханства (далі у тексті Нурредін у формі власної назви подаватиметься у разі, якщо його так подаватиме те чи інше джерело). Львівський католицький священник, хроніст Ян Томаш Юзефович пригадував у своєму творі про те, що перемовини з татарами вели Іван Виговський та Іван Золотаренко [Ciesielski, 2007, s. 35]. Іноді серед ініціаторів каральної акції хроністи називають також Дем'яна Лісовця [Ciesielski, 2007, s. 35] та Семена Височана [Kubala, 1901, s. 150; Jasenica, 2007, s. 108]. Хоча, щодо наявності на полі брані згаданих персон можуть виникнути питання. Наприклад, священник Юзефович говорив у своїй книзі не про Височана, а про Висовського (Височана чи Виговського? – автор), який разом з Асавулом (зрозуміло, що це теж не ім'я) та Золотаренком вели переговори з татарами на чолі яких був Нурредін-султан [Józefowicz, 1854, s. 153].

Інший учасник битви, якому теж пощастило врятуватися – Станіслав Друшкевич, покладав вину за мордування полонених також на кримськотатарського урядника Карач-бея, який допоміг переконати Нурредін-султана у вигідності та доцільності продажу

бранців козакам [Druszkiewicz, 1856, s. 124–132].

Веспасіан Коховський також згадував, що авторитетна частина татар виступила проти продажу бранців та навіть називав їхні, вочевидь, не надто достовірні імена (зокрема, мурзи Каплан і Хамамбет) [Kochowski, 1840, s. 149–150]. Зрозуміло, що ними керували не тільки і не стільки гуманістичні мотиви, скільки намір збагатитися. Михайло Грушевський, опираючись на реляції одного з татар-учасників «асавула Мамета», записане у грудні 1652 року москвовськими послами, писав про те, як татари скаржилися, що «ім нема користи ходити до гетьмана і козаків в поміч на ляхів, тому що гетьман і козаки городів цареві (ханові – автор) з договором не дали, а на бранцях їх, Татар, даремно скривдили: вони за них взяли були б великі викупи» [Грушевський, 1996, с. 443].

Варто зауважити, що частині полонених поляків татари все ж спромоглися зберегти життя заради викупу. Так, Кшиштоф Гродзіцький викупив своє звільнення за 4 тисячі талерів, а спасіння двох вахмістрів обійшлося їм відповідно у суму 1000 талерів для кожного [Ciesielski, 2007, s. 37].

Виконання самої страти було доручено ногайцям, що підтверджується цілим рядом польських джерел. Вавжинець-Ян Рудавський – римо-католицький клірик, тогочасний історик і правник у своїй об'ємній історії Польщі, присвяченій добі королювання Яна II Казимира Вази, попри свій неприхований скепсис до польської магнатерії оповідав про те, що вже після битви було вбито цілий ряд представників польського нобілітету: брата майбутнього короля Польщі Яна III Собеського – Марєка Собеського, який на той час був красноставським старостою, авторитетного генерала артилерії та досвідченого військового діяча Зигмунта Пшиємського [Rudawski, 1855, s. 212]. Серед найбільш відомих жертв цілеспрямованого винищення бранців після битви під Батогом називають також чернігівського каштеляна, вінницького старосту Яна Одживольського, теребовлянського старосту Юрія Балабана [Грушевський, 1996, с. 438] та сина коронного гетьмана Марціна Калиновського – коронного обозного Самуєля (Самуїла) Калиновського [Przyboś, 2007, s. 466].

Ще однією дискусійною темою, об яку неодноразово «ламали списи» науковці сусідньої країни була присутність та роль Стефана Чарнецького на полі бою. Чи не найпереконливіше слово щодо відсутності національного героя Польщі на полі брані висловив Войцех Яцек Длуголенцький, який в якості одного з доказів наводив лист останнього до Єжи Любомирського [Ciesielski, 2007, s. 188]. Датований 20 червня 1652 року лист був написаний у спокійному тоні, без жодних натяків на те, що його автор був поінформований про жахливу поразку польської армії. Ймовірно, рацію мав Людвік Єніке – польський історик другої половини XIX століття, який твердив, що під Батогом поліг небіж Стефана Чарнецького – Стефан Станіслав [Jerlicz, 1853, s. 26–27].

Куди більше суперечок серед польських хроністів та істориків викликають підрахунки кількості жовінірів, вбитих 3–4 червня 1652 року. Веспасіан Коховський [Kochowski, 1840, s. 149] та Ян Томаш

Юзефович [Józefowicz, 1854, s. 150] наводять цифру у 5 тисяч вояків. Сучасний польський історик Войцех Яцек Длуголенцький оцінював кількість жертв у 3 тисячі осіб [Długolecki, 1995, s. 183], а Альбрехт Станіслав Радзивілл писав про 2 тисячі вбитих [Radziwiłł, 1980, s. 346]. Автор «Віршованої хроніки» згадував про криваві води Бугу, які після екзекуції були забарвлені червоним [Kronika, s. 42–43].

Визначити співвідношення тих, хто загинув на полі бою і тими, хто наклав головою вже після неї досить важко. Дещо простіше говорити про військові одиниці, які були винищені в результаті битви. Ян Віммер у своїй хрестоматійній праці «Військо польське у другій половині XVII століття» писав про те, що під Батогом було повністю зліквідовано 8 хоругв гусарії, 4 аркебузії, 2 козацьких, 2 регіменти піхоти, 2 драгунські і 4 хоругви піхоти польської. Інші з'єднання зазнали великих втрат. Щодо кількості жертв, то Віммер не розділяв їх у своїх працях на тих, хто загинув під час самого бою та після нього. За його словами, опираючись на критичне осмислення скарбово-військових актів та враховуючи той факт, що король, для того, аби відновити військо в скрутних умовах фінансово-податкової кризи, домовився з магнатерією про сплату винагороди воякам (що стало приводом для певної регенерації війська і таким чином приховало частину втрат у битві), можна припускати, що загальна кількість усіх вбитих під Батогом дорівнювала мінімум 8 тисячам людей [Wimmer, 1965, s. 74].

За словами українського історика Валерія Степанкова розбіжність щодо кількості тих, кого було вбито як під час самої битви, так і після неї, могла бути викликана мізерною кількістю свідчень, що були залишені безпосередніми учасниками подій. На підтвердження своїх слів вчений наводив слова з листа Альбрехта Гізицького до аноніма, який писав про те, що «ці всі, котрі на виведенні війська з обозу в поле наполягали, відразу ж утекли. Від них самих про гетьмана й інших допитатися, куди вони поділися, не можна, бо і самі не знають. Коли їх почали розпитувати про це, то одні стверджують, що убиті, другі – що до ув'язнення потрапили разом з іншими, де утримуються, треті розповідають, що при піхоті в облозі обороняються, як лише можуть...» [Степанков, 2013, с. 127]. На підставі цього фрагменту український вчений приходить до висновку, що ті учасники битви, котрим пощастило уникнути полону та втекти нічого не знали про подальшу долю своїх побратимів. У слушності такої думки переконує і лист Миколая Гечиньського, військового товариша, який у листі від 3 червня 1652 року до великого канцлера коронного князя Анджея Лещинського описував події лише 1–2 червня [Grabowski, 1845, s. 82–84]. Натомість одиниці тих, кому вдалося врятуватися від вірної погибелі після битви або ж таки згодом розповіли про неї, або від нервового потрясіння відмовилися опису побаченого [Степанков, 2013, с. 127].

Дещо однозначнішим є питання, що стосується причин, які спонукали досвідченого і прагматичного Богдана Хмельницького до такої, на перший погляд, ірраціональної розправи над полоненими. На ряду з мотивом помсти за Берестечко та відновлення

власного авторитету у війську, автор однієї з найповніших монографій, присвяченої Батогу та військово-політичним подіям 1652 – 1653 років – Томаш Цесельський, писав про необхідність не допущення повернення татар до Криму та бажання перешкодити швидкій відбудові збройних сил Корони [Ciesielski, 2007, s. 37]. Приблизно, в такій самій тональності про мотиви козацького гетьмана писав і Грушевський.

Переходячи до джерел та історіографії Батозької битви загалом та знищення бранців зокрема, слід відмітити що перелік текстів є досить великим. Корпус польськомовних джерел, що оповідають про події, які розгорталися після битви доцільно поділити на дві частини. До першої належатимуть згадки та свідчення безпосередніх учасників подій (Кшиштофа Корицького, Станіслав Друшкевича, Кшиштофа Гродзіцького) [Długolecki, 1995, s. 181], другу групу представлятимуть описи та інтерпретації подій, що були залишені тими сучасниками, які не брали у них безпосередньої участі. Найбільш значущими та інформативними джерелами цієї групи є літописні згадки про битву, які містяться у «Клімактері» (або «Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV» [Kochowski, 1840] Веспасіана Коховського, «Хроніці міста Львова» Яна Томаша Юзефовича [Józefowicz, 1854], «Історії Польщі від смерті Владислава IV аж до миру Оливського» Вавжинця Рудавського [Rudawski, 1855], «Літописцю або хроніці Йоахима Єрліча» [Jerlicz, 1853], «Війні домовій» Самуеля Твардовського [Twardowski, 1681], анонімній «Віршованій хроніці» [Kronika] тощо.

Проте, за словами польського дослідника Пьотра Борка, до останнього кола белетризованих джерел дослідникові потрібно відноситися з обережністю, залишаючись свідомим того, що більшість з них вдаються до зумисних неточностей та моралізаторства [Borek, 2010, s. 332].

Іншим аспектом, на який потрібно зважати при роботі як з первинними (Коховський), так і з вторинними джерелами (в польській історіографії Кубаля, в українській – Костомаров) є те, що вони рясніють великою кількістю «зловістих знаків, пророцтв і ніким перед тим не завважених небезпечних гороскопів, що віщували велике нещасте» [Грушевський, 1996, с. 439].

Автори усіх первинних джерел були схильні перебільшувати кількість об'єднаного козацько-татарського війська, говорити про військові прорахунки коронного гетьмана та хаос серед ввірених йому сил. Проте літературний стиль авторів, розставлені у текстах смислові наголоси та певні деталі могли досить суттєво відрізнятися. Приміром, Вавжинець Рудавський розповідаючи про перебіг кампанії, дослівно подавав у своїй праці переписку між Калиновським та Хмельницьким [Rudawski, 1855, s. 185–189], Йоахим Єрліч коротко описував конфлікт між Пшиемським і Калиновським та сам хід битви під Батовом (а не Батогом). На полі бою, між іншим, загинув і племінник хроніста – Стефан Стрибил [Jerlicz, 1853, s. 138–139]. Клірик Ян Юзефович увів в оповідання про страту полонених колоритну постать

куявського шляхтича Мацея Кадзідловського, який нібито перед смертю намагався чинити відчайдушний опір ногайцям [Józefowicz, 1854, s. 155].

У порівнянні з первинними джерелами більш пізніх авторських монографій, які були присвячені битві під Батогом, налічується набагато більше. За словами автора книги «Від Батога до Жванця» [Ciesielski, 2007] Томаша Цесельського, популярні, але некритичні твори ряду польських авторів, що були написані в XIX столітті (зокрема, праці Антоніна Ролле [Rolle, 1880; Rolle, 2004], Францішка Равіти Гавронського [Gawroński, 2019], Людвіка Кубалі [Kubala, 1901]) не змогли внести нічого до вже усталених візій та інтерпретацій подій двохсторічної давнини (до цієї групи логічно віднести також працю Кароль Шайнохи [Шайноха, 2015]. З таким висновком вченого хоч і можна частково погодитися, проте належить також підкреслити, що саме ці белетристичні історичні розвідки надали описам подій виразного національного звучання та збагатили їх емоціями. Саме з цих творів, що поставали в рамках академічного та культурницького етапу польського національного відродження про своє політичне минуле дізнавалися тисячі представників польської нації.

За словами дослідниці з Дніпра – Оксани Пестрикової, яка займається вивченням постаті Людвіка Кубалі та посилається на творчість краківського історика літератури XVII ст. Юліуша Кіяса, лауреат Нобелівської премії з літератури та автор численних історичних романів Генрик Сенкевич використовував для написання своєї відомої трилогії праці саме Кароля Шайнохи та Людвіка Кубалі [Пестрикова, 2019, с. 6]. Тому, можна припускати, що твори зазначених авторів мали значний вплив на сприйняття та витворення образу подій середини XVII століття, який, щоправда, здійснювався через художні засоби красного письменства.

Не вдаючись до переповідання історичних наративів у творах цієї доби, зацентруємо увагу на головних особливостях та відмінностях щодо опису трагічної події 3–4 червня 1652 року у цьому корпусі текстів. Відомий історик першої половини XIX століття Кароль Шайноха писав у своїй белетризованій біографії Розанди Лупул про Батозьке побоїще, підтверджуючи з одного боку усталені раніше дані (зокрема, про ногайців як виконавців наказу Хмельницького, 5 тисяч бранців, тощо), так і додаючи власні деталі (40 тисяч козацько-татарського війська, 30 тисяч червонців викупу за бранців) [Шайноха, 2015].

Інший львівський науковець Людвік Кубаля залишив дещо детальніший опис подій 1652 року. У своєму нарисі він посилався «Криваве сватання» на праці Веспасіана Коховського, щоденник Миколая Ємьоловського [Jemiołowski, 1850], хронічки Йоахима Єрліча та Вавжинця Рудавського, проливає світло на те, чому в таборі польського війська під Батогом виявилось так багато молодого офіцерства, яке потім спікатиме жахлива участь. За словами львівського історика XIX століття, причиною слугували особисті риси та специфічний характер коронного гетьмана Марціна Калиновського, який був «як дитина нетерплячий, в думці своїй запеклий, а при тому

гордий та мстивий». Кубаля додавав до детального, але недостовірного опису зовнішності історичного діяча теж не надто улесливі характеристики, зокрема, твердження про те, що крім неприборканого темпераменту та великого військового досвіду, якими він беззаперечно володів, йому б не завадили завбачливість, простота в спілкуванні та «великі інстинкти» [Kubala, 1901, s. 142].

Однак, ніби намагаючись збалансувати позитивними рисами свою оповідь про воєначальника (якого його підопічні не сприймали в тому числі і за відсутність воєнного щастя), Кубаля писав про те, що у старшого Калиновського були досить гарні стосунки з сином Самуелем і що саме в середовищі молодих магнатів, однолітків свого сина він почувався чи не найкраще [Kubala, 1901, s. 142–143].

Крім того, на сторінках свого есею про Батозький погром, львівський історик зазначав, що молоді офіцери були чудово обізнані про підгрунтя та привід битви. Для них завдання боронити гідність молодшої дочки молдавського господаря Василя Лупу було почесним шляхетним дорученням (тим більше, що старша сестра Розанди була дружиною великого гетьмана литовського Януша Радзивілла, а з огляду на вплив та багатство її батька одружитися на ній не проти були нащадки Потоцьких, Вишневецьких чи Калиновських) [Kubala, 1901, s. 141]. Натомість військова місія, що сприймалася «квітом шляхетської молоді» радше як пригода, романтична виправа, значилася також як можливість вкрити свої імена ратною славою тріумфаторів.

Проте, за словами Кубалі, на заваді цьому, окрім тактичних помилок, стояли також внутрішні протиріччя всередині польського командування. Відчуваючи себе подекуди більше письменником, аніж істориком, Кубаля вправно композиційно вибудовує протистояння нещасливого та власного Марціна Калиновського з одного боку, з авторитетним та вмільним Зигмунтом Пшиємським – з іншого. З цієї причини смерть коронного гетьмана не була описана як доблесна, тоді як кінець Марека Собеського та Зигмунта Пшиємського навпаки постає у творі наравду героїчним [Kubala, 1901, s. 149].

Що стосується самої різанини, то тут Людвік Кубаля відбиваючи канву первинних джерел вносив велику кількість точних деталей та емоційно забарвлював власний текст. Він наводив точну кількість полонених (5 тисяч), конкретизував ціну, яку козаки погодилися заплатити за реалізацію свого задуму (100.000 талерів та уся здобич з Кам'янця) та переконував, що різанина тривала три години. Польський історик також змальовував розпачливу сцену прощання жовінірів з життям, додаючи до чужих моторошних описів та оцінок битви («не вдаряла блискавка страшніша»), свої власні опінії («той майдан повний крові, ті згарища в обозі, повні людських кісток, виглядали, як одна велика рана на тілі Речі Посполитої») [Kubala, 1901, s. 150–151].

Окрім того, вчений полюбляв згадувати у своїх історичних оповіданнях про Боже провидіння, а також посилювати сюжет містичними елементами. «Криваве сватання» не стало виключенням (щоправда на відміну від багатьох тогочасних авторів Кубаля писав лише

про блискавки в труну Тимоша Хмельницького, які спровокували пожежі з людськими жертвами) [Kubala, 1901, s. 152]. Між іншим, за те, що у своїх потойбічних вигадках, польський історик XIX ст. посилався на Єрліча, в якого подібні колізії не згадані його критикував уже згаданий Михайло Грушевський [Грушевський, 1996, с. 440].

Ще один польський історик кінця XIX – початку XX ст. – Францішек Равіта-Гавронський у своїй двотомній монографії про Богдана Хмельницького теж не проминув згадати про Батіг. Він був чи не єдиним з числа істориків тієї епохи, хто, вслід за Вавжинцем Рудавським, вказував на те, що в рядах коронного війська самовіддано билися найманці німецького аутораменту, і що після битви Богдан Хмельницький наказав забрати 58 гармат та відібрати 258 найбільш високопоставлених вцілілих учасників битви з польського боку, яких було надіслано до Чигирини [Rawita-Gawroński, 1909, s. 210–212]. В останньому епізоді можна углядіти вплив літопису Самійла Величка, на який Равіта-Гавронський опирався при написанні своєї оповіді. Крім того, польський дослідник був набагато більш обережним в оцінці кількості військ неприятеля. На його думку, об'єднане козацько-татарське військо навряд чи було більшим від 20 тисяч (проти 40 тисяч у К. Шайнохи і 100 тисяч у Л. Кубалі). Причиною переоцінки сил суперника історик називав панічний відступ поляків, який унеможлилював об'єктивну оцінку ситуації [Rawita-Gawroński, 1909, s. 206].

Компілятивний характер мав короткий опис битви та винищення бранців, що наводився у статті про містечко Ладижин у «Географічному словнику Королівства Польського та інших слов'янських країв», який побачив світ наприкінці XIX століття. Разом з помилками та неточностями (Конєцпольський замість Калиновського) зустрічаються також і неочікувані белетризовані подробиці (що, скажімо, Кшиштоф Гродзиський врятувався завдяки тому, що після бою у нього було обпалене обличчя) [Słownik, 1884, s. 570].

Наступна неоднорідна хвиля появи історичних монографій, які побічно, або безпосередньо стосувалися битви під Батогом мала місце в другій половині XX століття – на початку XXI століття. Ряд дослідницьких праць польських авторів, які почали з'являтися від шістдесятих років (передусім, роботи Яна Віммера [Wimmer, 1958; Wimmer, 1965], Адама Керстена [Kersten, 1963], Збігнева Вуйчіка [Wójcik, 1989], Мирослава Нагельського [Nagielski, 2003], Войцеха Длуголенського [Długolecki, 1995], того ж таки Томаша Цесельського [Ciesielski, 2007], Пьотра Борека [Borek, 2010], Даріуша Мілевського [Milewski, 2011], Радослава Сікори [Sikora] та Марека Грошковського [Groszkowski, 2014]) були критичнішими, інформативнішими та такими, які містили різні, хоч і не завжди тотожні, інтерпретації подій.

Якщо праці, які стосувалися опису стану боєздатності польського війська [Nagielski, 1999, s. 22–23], а також ті праці, що хронологічно були написані за часів Польської народної республіки [Wimmer, 1965, s. 74] обмежувалися короткими згадками про сам факт різанини невільників на другий день після бою, то у роботах істориків, які працювали на зламі тисячоліть

акцент було зміщено переважно в бік віктимності або ж (гео-) політичних наслідків битви. Приміром, історик Януш Домбровський з Гданьська зауважував, що винищення польських бранців викликало шок, який обірвав будь-які навіть гіпотетичні надії на дипломатичне розв'язання конфлікту. За його словами, покарання смертю повстанців або простолюднів, згідно з тогочасною традицією, була нормальною практикою, яка вписувалася в картину тогочасного бачення устанавленого Богом порядку (тут Домбровський, посилаючись на Януша Тазбіра, наводив як приклад мотивацію отримання винагороди скривдженими за свою терпеливість, що була розповсюджена серед адептів культу Ісидора-орача). Проте страта шляхти, та ще й сенаторів була річчю зовсім іншого порядку. Відповідно до тогочасних уявлень вона вимагала помсти з неба (звідси і така тяга більш давніх авторів зосереджуватися на містичних явищах, які знаменували катастрофу для одних і покарання для інших) [Dąbrowski, 2007, s. 149–150].

Найбільш цілісними працями, що приділяли увагу битві під Батогом, а також розкривали тему страти полонених є книга Войцеха Длуголенського, яка з'явилася в середині дев'яностих в популярній серії книг «Історичні битви» від видавництва «Беллона», а також праця Томаша Цесельського, що була присвячена розгляду воєнно-політичних подій козацько-польської війни в Україні та Молдові у 1652–1653 роках. На підставі широкого кола залучених джерел обидва автори вдавалися до детальної реконструкції подій, приводили на сторінках монографій схеми битви, зіставляли судження й оцінки попередників, а також розмірковували про мотиви Богдана Хмельницького.

У популярно-наукових працях молодого покоління сучасних польських істориків [Groszkowski, 2014; Galik, 2007], як і в цілій низці менш поважних публіцистичних та журналістських матеріалів помітна тенденція до применшення кількості польського війська та наголосі саме на пам'яттєвому компоненті події.

Втім, далеко не всі експлікації, запропоновані авторами цих розвідок є вдалими. До прикладу, під опублікованим на сторінці історичного веб-порталу «Histmag.org» фрагментом книги Марека Грошківського [Groszkowski] присутні іронічні коментарі, які апелюють до певних тверджень автора, а разом й ілюструють скепсис деяких читачів ресурсу (скоріш за все з числа професійних істориків) до позиції науковця. Користувач ресурсу під нікнеймом «grabarz» критикував твердження докторанта Університету кардинала Стефана Вишинського про те, що «трагічна різанина польських бранців пам'ятається зараз як Сарматська Катинь». Інтернет-юзер задавав питання щодо того, кого конкретно автор називав носієм такої вторинної (або сконструйованої) пам'яті? Таке питання було покликане увиразнити хиби логіки автора, адже жоден не те що учасник чи очевидець, але навіть реципієнт так званої «комунікативної пам'яті» (за Яном Ассманом) не дожив до того часу, коли відбувалися моторошні події Катинського злочину. Дописувач зауважував, що особисто для нього таке окреслення є не просто анахронічним (в дослівному

розумінні цього слова), але й абсурдним за визначенням. «Чи Азенкур не був Катинню французів? Чому не, наприклад, не Сарматська Ізандлвана (бій в ході англо-зулуської війни 1879 року – автор)»? Оскільки шляхта, кінець кінців, боронилася в бойовому порядку табору... Або чому не сарматська Калка? Боролися ж з татарами...» [Groszkowski].

Проте і на цьому, і на інших форумах подібні ремарки є радше виключенням. Коментарі, які містяться під Інтернет-статтями про Батозьку битву та подібними відеороликами на YouTube здебільшого педалюють тему безталанності Калиновського (або раз по раз оповідають про бунт війська проти нього), стигматизують польський досвід та екстраполюють його на пізніші часи. Частина висловлювань не позбавлені ксенофобних за змістом закидів на адресу українців.

У зв'язку з тим, що у польському дискурсі, присвяченому як самій Батозькій поразці, так і тим трагічним подіям, які розгорталися одразу після неї, зустрічаються гострі політичні випадки, а також сліпий презентизм у спробах насадження щодо минулого пануючого зараз комплексу уявлень про права людини, закони та звичаї війни, виникає два закономірних питання – звідки взявся концепт Сарматської Катині (порівняння Батога 1652 з Катинню 1940) та як вплинула ця нова довокола-академічна інтерпретація подій середини XVII століття на колективні візії поляків щодо повстання Хмельницького?

Першим, хто вжив таке порівняння був Пьотр Галік, який 2007 року написав статтю під заголовком «Сарматська Катинь. Битва і різанина в урочищі Батіг 1652 року» [Galik, 2007] (використання цієї сентенції у більш ранніх публікаціях відстежити не вдалося). Після цього цей вираз було розтиражовано сторінками численних інтернет-публікацій у 2000-их.

При аналізі спроб конструювання та екстерналізації травматичного досвіду, а саме через такі процеси переосмислюється битва під Батогом, видається доцільним пригадування теорії відомого американського соціолога Джефрі Александера. Вчений писав про часту практику інструментального витворення травматичного нарративу, в якому після етапу «Заявлення» та актуалізації нових значень травми (поява т.зв. «Carrier group»), неодмінно має відбуватися вбудовування нарративу травми в конкретне інституційне середовище шляхом мовної інкультурації якомога ширшої аудиторії, а також усталення її фінальної моделі [Alexander, 2003, p. 94–96].

Єдина відмінність у порівнянні з більш традиційними травмоцентричними дискурсами (Волинь, Варшавське повстання, «воєнний стан», трансформація) полягає у тому, що події, які стали підставою для розбудови цієї нарації є набагато більш віддаленими у часі від спроб їхнього переосмислення. Звісно, немає жодних свідчень про те, що до кінця XX століття дожили люди, які б пам'ятали зміст усних переказів про битву, що залишилися від її відлілих учасників, або ж, що мали власні судження про неї, що базувалися б на родинних історіях. Внаслідок відсутності будь-якого (окрім хіба що символічного) зв'язку між учасниками бою та безпосередніми

акторами віктимно-героїчного нарративу, які були позбавлені безпосереднього болочого психо-емоційного досвіду, сформувалася ситуація яку словами Рональда Ейермана можна назвати ретроспективним історичним травмуванням [Eugeman, 2001] (сам Ейерман писав про вплив рабства на формування афро-американської ідентичності).

Отже, як уже згадувалося вище, домінуючий у польській публіцистиці концепт битви під Батоґом 1652 року як такої собі Катині ще до Катині, є грубим спрощенням та не надто продуктивним способом реконструкції перебігу подій середини XVII століття, пояснення їхньої логіки та каузальності. На додаток це ще й яскрава ілюстрація того, наскільки неоднаковими та розбіжними часто є історія та колективна пам'ять.

Варто ще раз наголосити, що об'єктивне пояснення не шляхетних вчинків та злочинів, дражливих історичних сюжетів та давніших подій, немислиме у відриві від контексту реалій тих часів. Дуже складною темою, з огляду на наявність двох національних нарративів (польського та українського), були, є, і, вочевидь, ще довго залишатимуться події Національно-визвольної війни під проводом Богдана

Хмельницького. Адже події, за якими наші західні сусіди звикли бачити триумф польської зброї, українці сприймають як дошкульні поразки, а ряд подій, якими натомість пишаються наші співвітчизники, річниця яких ми відзначаємо з великою помпою, можуть нести про себе дуже погані спогади для наших сусідів.

Висновки. Отже, у статті було перелічено та підсумовано наявні джерела та історичні розвідки польських авторів, які сформували загальний образ самої битви під Батоґом 1652 року, а також масової езекуції еліти польського війська після бою. Окрім польської історіографії з цілком встановити яким є відображення події у сучасній колективній пам'яті поляків було проаналізовано також Інтернет-публікації, відеоролики за темою на відеохостингу YouTube та коментарі під ними. Було встановлено, що однією з популярних умоглядних пам'яттєвих конструкцій, що стосувалися страти військовополонених 3–4 червня 1652 року, яка була започаткована Пьотром Галіком в середині двохтисячних, було порівняння Батоґа з Катинським злочином 1940 року (так звана «Сарматська Катинь»), популярність якої в неакадемічному середовищі є й досі високою.

Список використаних джерел

Джерела

- Hiob, L., 1713. *Schau-Bühne der der Welt*, Franckfurt am Mayn, 831 s.
- Grabowski, A., 1845. *Oczyste spominki w pismach do dziejów dawniej Polski, diaryusze, relacje, pamiętniki i.t.p. służąc mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego*, t. II., Kraków: Nakładem Józefa Cypcera, 368 s.
- Kochowski, W. *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV, Climacter Primus*. [Online]. Доступно: http://www.staropolska.pl/barok/W_Kochowski/Klimakter.html (дата звернення: 20.02.2020).
- Kochowski, W., 1840. *Historia panowania Jana Kazimierza*, Poznań: Wyd. E. Raczyński, 387 s.
- Kochowski, W., 1991. *Utwory poetyckie*, Wrocław: Biblioteka Narodowa, 480 s.
- Kronika rymowana*, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1275 s.
- Jemiolowski, M., 1850. *Pamiętnik Mikołaja Jemiolowskiego towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie, porządkiem lat opowiedziane*, Lwów: Druk. Zakładu Narodowego Ossolińskich, 287 s.
- Jerlicz, J., 1853. *Latopisiec albo kroniczka, t. I*, Warszawa: Wyd. Kazimierz Władysław Wójcicki, 213 s.
- Józefowicz, J. T., 1854. *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historia arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce*, Lwów: Druk. zakładu narod. im. Ossolińskich, 504 s.
- Radziwiłł, A. S., 1980. *Pamiętnik o dziejach w Polsce, t. 3: 1647 – 1656*, Przekł. i oprac. A. Przyboś, R. Zelewski, Kraków: Państwowy Instytut Wydawniczy, 613 s.
- Rudawski, W. J., 1855. *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.* t. 1., Petersburg-Mohylew: Wyd. B. M Wolff, 460 s.
- Schleder, J. G., Merian, M., 1685. *Theatrum Europaeum*, Bd. 7, Franckfurt am Mayn: Johann Görlin, 1100 s.
- Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Літопис Самійла Велички*, 2006, том I, Київ: Дніпро, 976 с.
- Літопис Самовидця*, 1971. Упор. А. Д. Скаба, І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко, Київ: Наукова думка, 175 с.

Література

- Alexander, J., 2003. *The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology*, Oxford: Oxford University Press, 296 p.
- Borek, P., 2010. Kłeska pod Batohem 1652 roku w relacjach diariuszowo-pamiętnikarskich, *Człowiek w teatrze świata: studia o historii i kulturze dedykowane Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu z okazji osiemdziesiątych urodzin*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, s. 327–336.
- Ciesielski, T., 2007. *Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i Mołdawię 1652 – 1653*, Zabrze: Wydawnictwo INFORTeditions, 335 s.
- Dąbrowski, J., 2007. *Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648 – 1672 przez polskie elity polityczne*. [Online]. Доступно: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/104150/10-Dabrowski.pdf?sequence=1> (дата звернення: 20.02.2020).
- Długolecki, W. J., 1995. *Batoh 1652*, Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 202 s.
- Drozd, J., 2012. *Batoh – «Katyń» sprzed 360 lat*, *Najwyższy Czas!* – Numer 28/30. (1156 – 1157), s. L–LI.
- Druszkiewicz, S. A., 1856. *Pamiętniki Stanisława Zygmunta Druszkiewicza, stolnika parnawskiego, «Dziennik literacki»*, t. II, Lwów, s. 124–132.
- Duda, S., 2014. *«Sarmacki Katyń»*. [Online]. Доступно: https://wyborcza.pl/alehistoria/1,121681,15456961,Sarmacki_Katyn.html (дата звернення: 20.02.2020).

- Eyerman, R., 2001. *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*, Cambridge: Cambridge University Press, 302 p.
- Galik, P. *Sarmacki Katyń. Bitwa i rzeź na uroczysku Batoch w 1652 roku*. [Online]. Доступно: <http://web.archive.org/web/20170907214424/http://portalwiedzy.onet.pl/4869,6169,1434168,3,czasopisma.html> (дата звернення: 20.02.2020).
- Groszkowski, M. «Sarmacki Katyń». *Bitwa pod Batohem w 1652 roku*. [Online]. Доступно: <https://histmag.org/Sarmacki-Katyn-Bitwa-pod-Batohem-w-1652-roku-10012> (дата звернення: 20.02.2020).
- Groszkowski, M., 2014. *Batoch 1652 – Wiedeń 1683. Od kompromitacji do wiktorii*, Warszawa: PROMOHISTORIA, 117 s.
- Jasienica, P., 2007. *Rzeczpospolita Obojga Narodów – Calamitatis Regnum*, Warszawa: Prószyński i S-ka, 388 s.
- Jenike, L., 1890. *Stefan Czarniecki*, Warszawa: Gebethner i Wolf, 168 s.
- Jeńców bestialsko wymordowano, niepogrzebane ciała zjadaly zwierzęta. Rocznica «sarmackiego Katynia»*. [Online]. Доступно: https://historia.wprost.pl/486846/Sarmacki-Katyn-Kleska-pod-Batohem-w-1652-roku.html?utm_source=historia.wprost.pl&utm_medium=recommendation&utm_campaign=autoload (дата звернення: 20.02.2020).
- Kersten, A., 1963. *Stefan Czarniecki 1599 – 1665*, Warszawa: MON, Wojskowy Instytut Historyczny, 582 s.
- Końubaj, E., 1859. *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno, Witebsk: Wyd. M. Mindelsohn, 460 s.
- Kubala, L., 1901. *Szkiecy historyczne*, t. 2, Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 318 s.
- Milewski, D., 2011. *Rywalizacja polsko-kozacka o Mołdawię w dobie powstania Chmielnickiego (1648 – 1653)*, Zabrze: Wydawnictwo INFORteditions, 320 s.
- Nagielski, M., 1999. *Armia koronna wobec sojuszu kozacko-tatarskiego w latach 1648 – 1654 Rzeczpospolita w dobie Trylogii*, Warszawa, s. 17–26.
- Nagielski, M., 2003. *Armia Koronna w latach 1651-1653. Cz I: Armia Koronna od Beresteczka (VI 1651) do Batochu (V 1652), Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XL, s. 25–47.
- Plewczyński, M., 2017. *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku, Lata 1500 – 1548*, tom I, Zabrze: Wydawnictwo INFORteditions, 460 s.
- Przyboś, A., 1965. *Samuel Kalinowski*, Polski Słownik Biograficzny, t. XI, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 466
- Rawita-Gawroński, F., 1909. *Bohdan Chmielnicki, tom 2. Od elekcji Jana Kazimierza do śmierci*, Lwów-Kraków: Gebethner, 486 s.
- Rolle, A. J., 2004. *Zameczki podolskie na kresach multańskich, t. 1. Kamieniec nad Smotryczem*, Poznań: Kurpisz, 308 s.;
- Rolle, A. J., 1880. *Zameczki podolskie na kresach multańskich, t. 3.*, Warszawa: Gebethnera i Wolffa, 290 s.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1884, t. V: Kutowa Wola – Malczyce, Warszawa, s. 569–571.
- Sikora R. *Rzeź polskich jeńców pod Batohem* [Online], Доступно: https://opinie.wp.pl/rzez-polskich-jencow-pod-batohem-6126019163965569a?tid=114cd4&_tictsrn=3 (дата звернення: 20.02.2020).
- Sowa, J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków: TAIWPN Universitas, 584 s.
- Twardowski, S., 1681. *Wojna domowa z Kozaki i Tatarzy, z Moskwą potem Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania Najjaśniejszego Jana Kazimierza tocząca się*, Kalisz, 284 s.
- Widacka, H. *Rzeź polskich jeńców pod Batohem*. [Online]. Доступно: https://www.wilanow-palac.pl/rzez_polskich_jencow_pod_batohem.html (дата звернення: 20.02.2020).
- Wimmer, J., 1958. *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648 – 1655, «Studia i Materiały do Historii Wojskowości»*, Nr. 4, s. 477–510.
- Wimmer, J., 1965. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 384 s.
- Wójcik, Z., 1989. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 80 s.
- Бовуа, Д., 1998. *Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах*, Київ: Критика, 334 с.
- Грушевський, М. С., 1996. *Історія України-Руси*, т. IX, кн. 1., Київ: Наукова думка, 880 с.
- Пестрикова, О. В., 2019. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Польський історик Людвік Кубаля та його внесок у дослідження проблем історії України»*, Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 20 с.
- Соловьев, С. *История России с древнейших времен, том 6. От правления Василия III Ивановича до кончины Иоанна IV Грозного, 1505 – 1584*. [Online]. Доступно: http://militera.lib.ru/common/solovyev/1/06_01.html (дата звернення: 20.02.2020).
- Степанков, В. С., 2003. *Батозька битва 1652*, Енциклопедія історії України, т. 1, К.: Видавництво «Наукова думка», 688 с.
- Степанков, В. С., 2013. *Документальні й епістолярні джерела дослідження Батозької битви, Кам'янець-Подільський, Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, с. 127–135
- Степанков, В., 2012. *Польська історіографія Батозької битви 1652 року, Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*, вип. 3, с. 207–219.
- Смолій, В. А., 2009. *Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.)*, Київ: Видавничий дім «Кисво-Могилянська академія», 447 с.
- Маєўскі, А. А., 2015. *Узяцце Пінска войскам ВКЛ у лістападзе 1648 г.*, *Arche*, 12, с. 9–15.
- Мараев, В., 2017. *Битва під Батогом: «український Ганнібал» і «сарматська Катинь»*. [Online]. Доступно: <https://uain.press/news/accents/bytva-pid-batogom-ukrayinskyj-gannibal-sarmatska-katyn-155003> (дата звернення: 20.02.2020).
- Шайноха, К., 2015. *Домна-Розанда*. [Online]. Доступно: http://az.lib.ru/s/shajnoha_k/text_1881_domna-rozanda-oldorfo.shtml (дата звернення: 20.02.2020).

References

- Alexander, J., 2003. *The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology*, Oxford: Oxford University Press, 296 p. (in English).
- Beauvois, D., 1998. *Bytva za zemliu v Ukraini 1863 – 1914. Poliaky v sotsio-ethnichnykh konfliktakh [A Fight for Land in Ukraine. 1863 – 1914. Poles in socio-ethnic clashes]*, Kyiv: Krytyka, 334 s. (in Ukrainian).
- Borek, P., 2010. *Kłeska pod Batohem 1652 roku w relacjach dziennikowo-pamiętnikarskich, Człowiek w teatrze świata: studia o historii i kulturze dedykowane Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu z okazji osiemdziesiątych urodzin*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, s. 327–336. (in Polish).
- Ciesielski, T., 2007. *Od Batochu do Zwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i Mołdawię 1652 – 1653*, Zabrze: Wydawnictwo INFORteditions, 335 s. (in Polish).

- Długolecki, W. J., 1995. *Batoh 1652*, Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 202 s. (in Polish).
- Drozd, J., 2012. *Batoh – «Katyń» sprzed 360 lat*, Najwyższy Czas! – Numer 28/30. (1156 – 1157), s. L-LI. (in Polish).
- Druszkiewicz, S. A., 1856. Pamiętniki Stanisława Zygmunta Druszkiewicza, stolnika parnawskiego, «*Dziennik literacki*», t. II, Lwów, s. 124–132. (in Polish).
- Duda, S. 2014. «*Sarmacki Katyń*». [Online]. Доступно: https://wyborcza.pl/alehistoria/1,121681,15456961,Sarmacki_Katyn.htm (дата звернення: 20.02.2020). (in Polish).
- Eyerman, R., 2001. *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*, Cambridge: Cambridge University Press, 302 p. (in English).
- Galik, P. *Sarmacki Katyń. Bitwa i rzeź na uroczysku Batoh w 1652 roku*. [Online]. Доступно: <http://web.archive.org/web/20170907214424/http://portalwiedzy.onet.pl/4869,6169,1434168,3,czasopisma.html> (дата звернення: 20.02.2020). (in Polish).
- Grabowski, A., 1845. *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, diaryusze, relacje, pamiętniki i.t.p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimiérza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego*, t. II., Kraków: Nakładem Józefa Cypcera, 368 s. (in Polish).
- Groszkowski, M. «*Sarmacki Katyń*». *Bitwa pod Batohem w 1652 roku*. [Online]. Доступно: <https://histmag.org/Sarmacki-Katyn.-Bitwa-pod-Batohem-w-1652-roku-10012> (дата звернення: 20.02.2020). (in Polish).
- Groszkowski, M., 2014. *Batoh 1652 – Wiedeń 1683. Od kompromitacji do wiktorii*, Warszawa: PROMOHISTORIA, 117 s. (in Polish).
- Hiob, L., 1713. *Schau-Bühne der der Welt*, Franckfurt am Mayn, 831 s. (in Polish).
- Hrushevsky, M. S., 1996. *Istoria Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]*, t. IX, kn. 1, Kyiv: Naukova dumka, 880 c. (in Ukrainian).
- Jasienica, P., 2007. *Rzeczpospolita Obojga Narodow – Calamitatis Regnum*, Warszawa: Proszynski i S-ka, 388 s. (in Polish).
- Jemiołowski, M., 1850. *Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie, porządkiem lat opowiedziane*, Lwów: Druk. Zakładu Narodowego Ossolińskich, 287 s. (in Polish).
- Jeńców bestialsko wymordowano, niepogrzebane ciała zjadały zwierzęta. Rocznica «sarmackiego Katynia»*. [Online]. Доступно: https://historia.wprost.pl/486846/Sarmacki-Katyn-Kleska-pod-Batohem-w-1652-roku.html?utm_source=historia.wprost.pl&utm_medium=recommendation&utm_campaign=autoload (дата звернення: 20.02.2020). (in Polish).
- Jenike, L., 1890. *Stefan Czarniecki*, Warszawa: Gebethner i Wolf, 168 s. (in Polish).
- Jerlicz, J., 1853. *Latopisiec albo kroniczka, t. 1*, Warszawa: Wyd. Kazimierz Władysław Wójcicki, 213 s. (in Polish).
- Józefowicz, J.T., 1854. *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historia arcybiskupstwa lwowskiego w teje epoche*, Lwów: Druk. zakładu narod. im. Ossolińskich, 504 s. (in Polish).
- Kersten, A., 1963. *Stefan Czarniecki 1599 – 1665*, Warszawa: MON, Wojskowy Instytut Historyczny, 582 s. (in Polish).
- Kochowski, W. *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV, Climacter Primus*. [Online]. Доступно: http://www.staropolska.pl/barok/W_Kochowski/Klimakter.html (дата звернення: 20.02.2020). (in Polish).
- Kochowski, W., 1840. *Historia panowania Jana Kazimierza*, Poznań: Wyd. E. Raczyński, 387 s. (in Polish).
- Kochowski, W., 1991. *Utwory poetyckie*, Wrocław: Biblioteka Narodowa, 480 s. (in Polish).
- Kotłubaj, E., 1859. *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno, Witebsk: Wyd. M. Mindelsohn, 460 s. (in Polish).
- Kronika rymowana*, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1275 s. (in Polish)
- Kubala, L., 1901. *Szkie historyczne, t. 2*, Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 318 s. (in Polish).
- Litopys Samovydtisia [Chronicle of Samovydets]*, 1971. Upor. A.D. Skaba, I. O. Hurzhii, V. A. Diadychenko, Kyiv: Naukova dumka, 175 s. (in Ukrainian).
- Majewski, A. A., 2015. Uziaccie Pinska vojskam VKL u listopadzie 1648 g., *Arche*, 12, c. 9–15. (in Belarusian).
- Maraev, V., 2017. Bytva Pid Batohom «Ukrainskyi Hannibal» i «Sarmatska Katyn», [Battle of Batih. Ukrainian Hannibal and Sarmatian Katyn]. [Online]. Доступно: <https://uain.press/news/accents/bytva-pid-batogom-ukrayinskyj-gannibal-sarmatska-katyn-155003> (дата звернення: 20.02.2020). (in Ukrainian).
- Milewski, D., 2011. *Rywalizacja polsko-kozacka o Moldawię w dobie powstania Chmelnickiego (1648 – 1653)*, Zabrze: Wydawnictwo INFORTeditions, 320 s. (in Polish).
- Nagielski, M., 2003. Armia Koronna w latach 1651 – 1653, Cz I: Armia Koronna od Beresteczka (VI 1651) do Batohu (V 1652), *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XL, s. 25–47. (in Polish).
- Nagielski, M., 1999. *Armia koronna wobec sojuszu kozacko-tatarskiego w latach 1648 – 1654 Rzeczpospolita w dobie Trylogii*, Warszawa, s. 17–26. (in Polish).
- Pestrykova, O. V., 2019. *Avtoferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk «Polskyi istoryk Liudvik Kubalia ta yoho vnesok u doslidzhennia problem istorii Ukrainy»*, Dnipro: Dniprovskiy natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara [Polish historian Ludwik Kubala and his contribution to the study of Ukrainian history], 20 s. (in Ukrainian).
- Plewczyński, M., 2017. *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku, Lata 1500 – 1548*, tom I, Zabrze: Wydawnictwo INFORTeditions, 460 s. (in Polish).
- Radziwiłł, A. S., 1980. *Pamiętnik o dziejach w Polsce, t. 3: 1647 – 1656*, Przekł. i oprac. A. Przyboś, R. Zelewski, Kraków: Państwowy Instytut Wydawniczy, 613 s. (in Polish).
- Rawita-Gawroński, F. R., 1909. *Bohdan Chmielnicki, tom 2. Od elekcji Jana Kazimierza do śmierci*, Lwów-Kraków: Gebethner, 486 s. (in Polish).
- Rolle, A. J., 1880. *Zameczki podolskie na kresach multańskich, t. 3.*, Warszawa: Gebethnera i Wolffa, 290 s. (in Polish).
- Rolle, A. J., 2004. *Zameczki podolskie na kresach multańskich, t. 1. Kamieniec nad Smotryczem*, Poznań: Kurpisz, 308 s. (in Polish)
- Rudawski, W. J., 1855. *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, t. 1., Petersburg-Mohylew: Wyd. B.M Wolff, 460 s. (in Polish).
- Schleder, J. G., Merian, M., 1685. *Theatrum Europaenum*, Bd. 7, Franckfurt am Mayn: Johann Görlin, 1100 s. (in Polish).
- Shajnoha, K., 2015. *Domna-Rozanda* [Online]. Доступно: http://az.lib.ru/s/shajnoha_k/text_1881_domna-rozanda-oldorfo.shtml (дата звернення: 20.02.2020). (in Russian).
- Sikora, R., *Rzeź polskich jeńców pod Batohem*. [Online]. Доступно: https://opinie.wp.pl/rzez-polskich-jencow-pod-batohem-6126019163965569a?tcid=114cd4&_tcrsn=3 (дата звернення: 20.02.2020). (in Polish).
- Sowa, J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków: TAiWPN Universitas, 584 s. (in Polish).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1884, t. V: Kutowa Wola – Malczyce, Warszawa, s. 569–571. (in Polish).

Smolii, V. A., 2009. *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648 – 1676 rr.)* [Ukrainian national revolution of the XVII century (1648 – 1676)], Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 447 s. (in Ukrainian).

Solovyov, S., *Istoriya Rossii s drevneyshih vremen. Tom 6. Ot pravleniya Vasiliya III Ivanovicha do konchiny Ioanna IV Groznogo, 1505 – 1584. [The History of Russia from the Earliest Times]* [Online]. Доступно: http://militera.lib.ru/common/solovyev1/06_01.html (дата звернення: 20.02.2020). (in Russian).

Stepankov, V. S., 2003. *Batozka bytva 1652 [Battle of Batih 1652]*, Entsyklopediia istorii Ukrainy, t. 1, K.: Vydavnytstvo «Naukova dumka», 688 s. (in Ukrainian).

Stepankov, V. S., 2013. *Dokumentalni y epistoliarni dzherela doslidzhennia Batozkoi bytvy [Documentary and epistolary sources of research on the Battle of Batih]*, Kamianets-Podilskyi: Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky, s. 127–135. (in Ukrainian).

Stepankov, V., 2012. *Polska istoriografia Batozkoi bytvy 1652 roku [Polish historiography of the Battle of Batih in 1652]*, *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zbirnyk naukovykh prats*, вип. 3, s. 207–219. (in Ukrainian).

Twardowski, S., 1681. *Woyna domowa z Kozaki i Tatarzy, z Moskwą potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania Najjaśniejszego Jana Kazimierza tocząca się*, Kalisz, 284 s. (in Polish).

Widacka, H., *Rzeź polskich jeńców pod Batohem*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. [Online], Доступно: https://www.wilanow-palac.pl/rzez_polskich_jencow_pod_batohem.html (дата звернення: 20.02.2020). (in Polish).

Wimmer, J., 1958. *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648 – 1655*, «*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*», № 4, s. 477–510. (in Polish).

Wimmer, J., 1965. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 384 s. (in Polish).

Wójcik, Z., 1989. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 80 s. (in Polish).

Zbirnyk kozatskykh litopysiv: Hustynskyi, Samiila Velychka, Hrabianky. Litopys Samiila Velychky. [Chronicle of Samiilo Velychko], tom I, 2006, Kyiv: Dnipro, 976 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

«SARMATIAN KATYŃ».

THE IMAGE OF THE MASS EXECUTION OF POLISH CAPTIVES AFTER THE BATTLE OF BATIH IN 1652 IN HISTORIOGRAPHY AND COLLECTIVE MEMORY OF POLAND

Ihor Usatenko

PhD, lecturer at the Department of Philology and Humanities,
Public Higher Educational Establishment «Vinnitsia Academy of Continuing Education», Vinnytsia

The article represents a comprehensive study of a typical image of the mass execution of Polish prisoners, who were captured after the battle of Batih in 1652, constructed by the Polish historiography. It contains an in-depth analysis of a wide range of eyewitness testimonies, historical writings, publicist and journalistic articles closely related to the research topic. It has been determined that the Polish chroniclers and most other recent authors repeatedly dealt with the themes of Batih defeat and subsequent execution of Polish prisoners. Almost all authors tried to construct a narrative that simultaneously included both heroic and victim paradigms. This position of most neighboring country scholars contrasts with several interpretations regarding the tides of the other battles that occurred during the Cossack-Polish war. Unlike the Battle of Batih in 1652, none of them were marked by similar tragic events. It was also found out that numerous descriptions, evaluations, and assessments of the prisoner massacre that many Polish authors have implemented differ significantly from each other. The discrepancy might explain the main subjects of such difference about the number of victims and the lack of consent on who was the initiator and who performed as an executor of capital punishment. Special attention was given to the issue of determining the place of the Battle of Batih and the execution of prisoners after that in the collective memory of the Poles. In addition, the article considered attempts to introduce the narrative of «Sarmatian Katyn» in which the events from the XVIIth century were linked with the events of the Second World War. The academic community did not accept a construct despite its popularity in the media at the beginning of the 2000s.

Keywords: Polish historiography, collective memory, Cossack-Polish War, Battle of Batih, «Sarmatian Katyn», the massacre of Polish captives.

ФРАНКСЬКА АРМОВАНА КІННОТА КАРОЛІНГСЬКОЇ ДОБИ У ЗАХІДНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ВИБРАНІ ПРОБЛЕМИ

Гуцул Володимир Миколайович

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: volodymyr.hutsul@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56333447800

<https://orcid.org/0000-0002-1126-1746>

Стаття присвячена аналізу історіографічної полеміки другої половини ХХ – початку ХХІ ст. навколо проблеми виникнення та розвитку франкської армованої кінноти в добу Каролінгів. Дискусія відбувалася навколо тез про воєнну перевагу франкської армованої кінноти (яку склали вихідці з вищих прошарків суспільства) доби Каролінгів і, як наслідок цього, про стрімке розповсюдження мілітарної технології, що культивувалася в середовищі каролінгських вершників-аристократів, а разом з нею і вартостей та стереотипів притаманних її носіям. Їх поставив на початку 1960 рр. американський дослідник Лінн Вайт (1907 – 1987). Головним чинником воєнно-технологічних і політичних трансформацій, які відбувалися в королівстві франків протягом VIII ст., на думку Вайта, був процес впровадження стремени у спорядження франкської кінноти. З того часу з її обговорення починається чи не кожна праця про історію рицарства та середньовічної воєнної справи, що виходить у Західному світі. Основною метою даної статті є аналіз ходу драматичної наукової полеміки, що відбувалася навколо положень Лінна Вайта, стосовно розвитку армованої кінноти в державі Каролінгів та історії рицарства загалом. Ці тези знайшли як своїх палких прихильників (Роберт Бартлетт, Алекс Роланд, Домінік Бартелемі), так і непримиримих критиків (Бернард Баграх). Академічний консенсус навколо питання генези та чисельності такої кінноти в добу Каролінгів так і не склався. Проте полеміка, прояснила кілька важливих проблем, дотичних історії рицарства та рицарської мілітарної технології. По-перше, це еволюційність та тривалість, а не революційність та раптовість змін, котрі відбувалися у суспільстві та війську держави Каролінгів у VIII – IX ст. По-друге, безпосередню залежність суспільно-економічного життя в середньовічній Європі від мілітарних технологій і вужче від розвитку озброєння та концепцій і практик його застосування. І по-третє, впливовість концепцій мілітарного та культурного детермінізму на західну медієвістику другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Проте остаточну крапку у дискусії стосовно того чи стремени породило рицарство і таранний бій чи рицарство випродукувало нові техніки верхової їзди і кінного бою в процесі свого еволюційного розвитку, все це не поставлено.

Ключові слова: Каролінги, армована кіннота, кінний таранний бій, технологічний детермінізм.

Постановка проблеми. Історичний феномен франкської кінноти доби Каролінгів віддавна перебуває в епіцентрі драматичної дискусії щодо виникнення рицарства як воєнної, соціальної та культурної спільноти, а також феодалізму як системи політико-економічних відносин. Сутність цього феномену влучно охарактеризував Роберт Бартлетт у своїй праці «Становлення Європи: завоювання, колонізація, культурні зміни в 900 – 1350 рр.», котра 1994 року дістала престижну відзнаку – Вульфсонівську історичну премію. «Середньовічна аристократія була перш за все воєнною аристократією і чоловіки, які належали до цієї високої середньовічної діаспори, були тренуваними бійцями. Вони володіли особливим арсеналом зброї та спорядженням і були зроєнені аби воювати в особливий спосіб. Наслідком розповсюдження франкської аристократії стало поширення їх мілітарної технології – озброєння, фортифікацій та методів ведення війни – з ареалу її виникнення в серцевині старих Каролінгських володінь (до яких приєдналася і Англія після Норманського завоювання 1066 р.) до інших частин Європи. Експансивна енергія цих аристократів і завзяття, з яким володарі шукали їх

служби пояснюється великою мірою воєнною перевагою яку давали їм їх бойові техніки» [Bartlett, p. 60].

Тезу про воєнну перевагу франкської армованої кінноти (яку склали вихідці з вищих прошарків суспільства) доби Каролінгів і, як наслідок цього, про стрімке розповсюдження мілітарної технології, що культивувалася в середовищі каролінгських вершників-аристократів, а разом з нею і вартостей та стереотипів притаманних її носіям, поставив на початку 1960 рр. американський дослідник Лінн Вайт (1907 – 1987). З того часу з її обговорення починається чи не кожна праця про історію рицарства та середньовічної воєнної справи, що виходить у Західному світі. **Основною метою** даної статті є аналіз ходу драматичної наукової полеміки, що відбувалася навколо положень Лінна Вайта стосовно розвитку армованої кінноти в державі Каролінгів та історії рицарства загалом.

Виклад основного матеріалу. Відколи Лінн Вайт оголосив своє бачення обох проблем у розділі «Стремени, кінний таранний бій, феодалізм і рицарство» його праці «Середньовічні технології та суспільні зміни» [White, 1962, p. 1–32], суперечки

навколо них не вщухають. Із назви розділу випливає, що головним чинником воєнно-технологічних і політичних трансформацій, які відбувалися в королівстві франків протягом VIII ст., на думку Вайта, був процес впровадження стремена у спорядження франкської кінноти. Вайт вдосконалив класичну теорію генези феодалізму німецького історика права Генріха Брюннера. Брюннер першим пов'язав утворення феодалізму в Європі з виникненням важкої кавалерії в праці «*Рицарська /кінна/ служба і походження феодалізму*», опублікованій в 1887 р. Він виводив феодалізм із процесів секуляризації Карлом Мартеллом церковних земель на користь тих представників світських еліт, котрі були здатні битися верхи в обладунку, тобто так званої «рицарської кінноти». Секуляризація здійснювалася для того аби забезпечити цим «залізним вершникам» надійну матеріальну базу. У стислому викладі погляди Брюннера виглядають так. Рицарський спосіб ведення бою виник у межах Франкської імперії. Уже з VIII ст. у франкській армії якщо не кількісно, то якісно переважала кіннота. Розвивати кінне військо Карла Мартелла та його синів змусила жорстока необхідність, зумовлена зіткненням франків з мусульманами у битві при Пуатьє (25 жовтня 732 р.). Аби створити важку кавалерію, Карл Мартелл провів масову конфіскацію церковного майна та наділив землею васалів, зобов'язавши їх до кінної служби. Таким чином, одразу, або, принаймні, за короткий період, склалися основи феодалізму. Підтвердженням процесу перетворення франкського війська з пішого на кінне вважалось перенесення у 755 р. збору франкського ополчення, – «*березневого поля*» – на травень, аби дочекатися поки виросте трава для коней.

Ця теорія одразу зазнала критики. Ганс Дельбрюк заперечив зв'язок відтермінування «березневого поля» до травня з фуражною потребою франкської кавалерії. На прикладі листа Карла Великого абату Фульраду від 806 р. та капітулярія 811 р. він довів, що військо франків для походу потребувало стільки тяглової та харчової худоби, що питання фуражу і в попередні часи стояло гостро. Марк Блок вважав приурочення до битви при Пуатьє трудомістких і тривалих військових реформ «очевидним перебільшенням». Франки, маючи добре озброєних вершників, не чекали б цієї битви, аби зробити їх ударною силою війська. Але попри критику таких авторитетів, Брюннерова візія феодалізму ввійшла і до історіографічного канону першої половини XX ст. і до шкільних підручників.

Лінн Вайт пішов далі. В Європі з часів Великого переселення народів уся варварська знать пересувалася і воювала верхи. Але, на думку Вайта, відсутність у тогочасного вершника опори для ніг лімітувала і швидкість руху і силу удару, що негативно відбивалось на бойовій ефективності. «*Перед появою стремени вершник сидів верхи ненадійно. Нагайка або шпори полегшували йому контроль над твариною, примітивне сідло додавало певності посадці, але разом з тим він був надзвичайно обмежений у бойових прийомах. Він був, головним чином, високомобільним лучником або бійцем, що метав дротики. Без стремени важко було собі дати раду з мечем, оскільки потужний удар з широким розмахом призводив до*

падиння. Що стосується списа, то до винайдення стремена, цю зброю тримали в кулаку, удар завдавали зусиллям плеча та біцепса...» [White, 1962, р. 1–2], тоді як «*стремено ... уможливило значно ефективніший спосіб атаки. Тепер вершник міг тримати спис напереваги, затискуючи його між ліктем та боком, і вражати ним противника не силою власних м'язів, а ударом, потужність котрого забезпечувала вага як вершника, так і галопуючого коня. Стремена у комплексі з додатковими точками опори, котрі забезпечували передню та задню лука сідла, дозволяли настільки ефективно керування конем, що вершник перетворився в бойову одиницю безпрецедентної ефективності. Рука бійця більше не завдавала удару, переважно вона направляла його. Таким чином стремено замістило енергію людини силою тварини і таким чином значно збільшило здатність бійця завдавати шкоди противнику. Негайно, без додаткових підготовчих кроків, це уможливило кінний таранний бій, революційно новий спосіб (кінного зіткнення)*» [White, 1962, р. 2].

На думку Вайта, це спричинило і зміни в озброєнні франкського війська – франкиска (сокира, що надавалася до метання) і сакс (однолезова клинкова зброя), поступилися довгому мечу та «крилатому» спису. Більше того, Вайт вважав, що поява стремени призвела до мілітарної, а згодом і політико-економічної революції у державі Каролінгів, оскільки Карл Мартелл мусив, через мусульманську загрозу, з якою франки стикнулися на битевому полі під Пуатьє (732 р.), розбудовувати важку кавалерію, використовуючи наявні аграрні та технологічні ресурси. Одразу по битві Карл Мартелл розпочав швидкі воєнно-технологічні та соціально-економічні трансформації, основними чинниками котрих були *стремено* і *таранний бій*, що невдовзі викликало до життя *рицарство* та *феодалізм*. Вайтова аргументація цих перетворень будувалася на трьох текстових свідченнях відомих вже Генріху Брюннеру. В 758 р. син Карла – Піпін, замінив щорічну саксонську данину у 500 корів на данину в 300 коней. В 755 р. щорічне зібрання франкського війська було перенесено з березня на травень через те, що чисельність кінноти значно збільшилася і потребувала куди більше фуражу, ніж його можна було зібрати у березні. Вайт, слідом за Брюннером вважає, що автор Фульдських анналів, описуючи битву з вікінгами під Ділем (891 р.) зазначив що «*франкам незвично було битися в пішому строю (pedetemptim)*», а це говорить про безумовну кількісну перевагу кінноти над піхотою [White, 1962, р. 3–4] Вайт додав до цих аргументів власне спостереження про те, що на початку VIII ст. латинські терміни на позначення всідання на коня і зсідання з нього *insilire* і *desilire* змінилися на *scandere* і *descandere*, таким чином, «*на коня більше не вискакували але вступали на нього*» [White, 1962, р. 27]. Текстові джерела Вайт підкріпив візуальними, зауваживши, що з дев'яти вершників, спорядження котрих зображено на мініатюрах Сент-Галленської Золотої Псалтирі, семеро мають стремена, Стремена помітні і на мініатюрах так званого Валанс'єнського Апокаліпсису, пам'ятки першої чверті IX ст. [White, 1962, р. 26].

Позірно переконалива концепція Брюннера–Вайта не лише прикрасила чимало шкільних підручників та синтетичних праць (в пост-радянському просторі вона побутує там дотепер), але і прислужилася до створення теорії військово-технологічного детермінізму, котра пояснювала історичні процеси через зміни у мілітарних технологіях. Проте одразу наштовхнулася на щільну критику тих істориків, котрі не дали віри «простим поясненням глобальних процесів».

Якнайдалі у деконструкції Вайтової концепції зайшов Бернард Баграх у різкій, на свій час, статті під заголовком «*Карл Мартелл, таранний бій, стремени та феодалізм*», який пародіював назву розділу праці Вайта. Баграх один по одному заперечив докази франкських мілітарних трансформацій, віднайдених Брюннером та Вайтом в текстових джерелах. Він вказав на те, що в 748 р., коли за Вайтом воєнні реформи розпочаті Карлом Мартеллом мусіли бути у розпалі, його син Піпін все ще брав у саксів данину худобою. До того, триста голів коней не могли покрити потреб будь якої масштабної реформи, скоріше вирішували поточні транспортні потреби одного королівського або якогось магнатського двору. Щорічне зібрання франкського війська (*Marchfield, Martis campo*) слід трактувати не як «безрезневе поле», а як «Марсове поле», котре не конче відбувалося саме в березні, але тоді, коли цього вимагала воєнна доцільність, тому його проведення в травні 755 р. не доводить кавалерійських трансформацій в армії. Коректний переклад латинського «*pedetemptim*» вжитою в описі битви з вікінгами, що уфортифікувалися на болотистому острові, звучить як «повільно» або «поступово», «крок за кроком», а не «в пішому строю». Різницю у латинській термінології посадки на коня, помічену Вайтом, Баграх назвав «цікавим аргументом», проте зазначив, що термінами *scandere* і *descandere* користувався ще Григорій Турський у VI ст., коли ні про які стремени у Західній Європі мова йти не могла. Баграх наголосив: якщо Карл Мартелл та його найближчі наступники і проводили якісь військово-технологічні зміни у війську (що само по собі Баграху видавалося сумнівним), то нічого революційного в них не було. Адже кіннота регулярно фіксується у франків ще в меровінзькі часи, проте навіть у VIII – IX ст. вона не грала значної ролі у воєнних кампаніях, котрі, в основному, складалися з облог та грабівницьких рейдів, де коні використовувалися здебільшого як транспортний засіб. Перші західноєвропейські зображення стремени датуються 863 – 883 рр. і навіть в пізніший час, як це помітно на мініатюрах, як тої ж Золотої Псалтирі та і в інших візуальних пам'ятках Каролінгської доби, їх відтворення не є регулярним. Не згадуються стремени і в каролінгських редакціях Рипуарської правди, хоча бойове спорядження вершника перелічено там детально. З 704 відомих на час виходу статті Баграха франкських воєнних поховань, датованих з VII по IX ст., лише 135 могли бути ідентифіковані як кінні, з чого 85 напевно, і лише 13 з них містять стремени, причому, лише 4 поховання з стременими атрибутами точно. Така мала кількість кінних поховань, стверджував Баграх, не дає підстав вважати важко озброєних кавалеристів, які навряд чи практикували

таранну кінну атаку, ключовим складником франкських армій. Військові кампанії Карла Мартелла після битви під Пуатьє склалися в основному з облог, де кавалерія, на думку Баграха, грала вторинну роль мобільних патрулів. Навіть під час масштабних походів Карла Великого, кінноту використовували не для ударних атак у нечастих битвах, але майже виключно для пошуку та знищення невеликих загонів противника, погано підготовленого до війни з франкською військовою машиною. І хоча Баграх в іншому місці визнав, що у ключовій для теорії Лінна Вайта битві при Пуат'є (732 р.) наближені до Карла Мартелла комбатанти атакували та переслідували мусульман верхи, на його думку, бракує регулярних джерельних свідчень про використання кінноти у період по битві, для масованих таранних атак [Bachrach 1972, p. 112]. Свою статтю Бернард Баграх завершив безапеляційно: «той хто визначав би феодалізм за ознаками характерними для періоду правління Карла Мартелла певно віднайшов би такий самий феодалізм і в добі Меровінгів» [Bachrach, 1970, p. 49–75].

Читаючи Баграха не важко помітити, як йому не подобалася сама думка про перевагу армованої кінноти над піхотою в добу Середньовіччя. Але його нищівна критика краще працює проти тези про блискавичну «мілітарну революцію» нібито ініційовану Карлом Мартеллом, аніж проти очевидних переваг вершника в стремених у рукопашному бою і твердження про поступовий, але неухильний ріст чисельності та ефективності армованої кінноти у Франкській державі після розповсюдження в Західній Європі стремени.

Між тим, необхідно зауважити, що вершник в кольчужі та шоломі, із списом, мечем та щитом, тренований до ближнього бою, не був суто франкським винаходом доби перших Каролінгів. До недавнього часу дослідження над армованою кіннотою «варварського Заходу» V – X ст. здійснювалися майже виключно у «франкському ареалі». Гай Хелсолл, чи не першим продемонстрував на прикладі піктських кам'яних рельєфів та англосаксонських епічних творів, що «франкоцентризм» у питанні виникнення армованої кінноти є історіографічним стереотипом, не підтвердженим джерельно.

«Від Скандинавії і Шотландії до узбережжя Середземного моря більшість ранньосередньовічних вояків під час воєнних кампаній пересувалася найчастіше за допомогою верхових коней. Незалежно від обставин і того чи спішувалися вони для битви чи ні, основна маса чисельного складу пост-римських армій рухалася верхи» [Halsall, 2003, p. 173].

У тому, що армована кіннота орієнтована на ближній бій, не може вважатися ексклюзивним франкським винаходом, британський дослідник має рацію. До прикладу, Олександр Македонський із своїми гетайрами практикували ближній рукопашний бій верхи в металевих обладунках із списом та мечем, і уславилися як непереможні кінні бійці, тоді коли в Європі стремени ще не знали [Фор, 2008, с. 46–48]. Античні автори повідомляють, що у сармато-аланських племен кінний бій верхи в обладунку був основною наступальною тактичною концепцією.

Корнелій Тацит вважав, що «сармати ... спонукають себе до того аби не допустити битви стрілами, але наглою атакою зійтися у рукопашній». Амміан Марцеллін та Павсаній звіщають, що основною наступальною зброєю сармато-аланських вершників були спис та меч, захисною – «лусковий» обладунок. Більшість кінних формацій з тактичних причин були змушені включати в свої шереги певну кількість стрільців, і сармати та алани не складали винятку, але їх лучники значно поступалися парфянам, а пізніше гунам [Нефедкин, 2011, с. 230–245].

На теренах Галлії алани з'явилися в добу Великого переселення народів, де селилися протягом усього V ст. Мішель Русе висунув сміливу гіпотезу: воєнна культура аланських прибульців заклала у Галлії підґрунтя рицарської культури. «Їх методи бою: використання важкої кінноти і удавану втечу запозичили мешканці Арморіки, а в часи Хлодвіга – бретонці. Інтеграція аланів завершилася успішно і саме від цих вершників у шкіряних одежах з нашитими металевими пластинами походить середньовічне рицарство» [Rouche, 2005, р. 316]. Французький дослідник здається занадто безапеляційним у висновку про таке давнє походження рицарства, і в цьому близький до сумнівної концепції пізноримського «варварського» походження рицарської культури, сформульованій Франко Кардіні 1981 р. в роботі «Витоки середньовічного рицарства» [Cardini, 2014].

Виваженіше на проблему армованої кінноти в ранньосередньовічній Європі дивиться Гай Хелсолл. «Вважалося, що на континенті у VIII ст. відбувся підйом у використанні кінних формацій. Але це не так. Існують численні свідчення як з континенту так і з англосаксонської Британії про вояків, що блиска у кінному строю. Прокопій ясно стверджує – ударну силу у арміях готів, вандалів та лангобардів складали кінні бійці. Він, як і його продовжувач, повідомляє, що франки мають небагато кінних вояків, проте з цього випливає, що франки все ж використовували такі формації. Григорій Турський, котрий працював пізніше, заявляв, що наскільки він пам'ятає, кіннота завжди перебувала на вістрі атаки, коли франкське військо вступало в бій». Короля Хлодвіга у битві з готами Аларіха, яка відбулася 507 р. в долині Вуе, від подвійного удару списа порятувала «кольчуга (*luricae*) і добрий кінь» [Gregorii Turonensis Historiarum, II, 37]. Візуальні джерела VII ст. так само повідомляють про кінний бій. Піктські, ірландські та континентальні кам'яні рельєфи, європейські манускрипти зображають кінних вояків. Кінська зброя разом із дорогоцінною зброєю міститься у похованнях V – VII ст. у північній Галлії, Германії та Скандинавії. Час від часу (особливо в Германії) знаходять захоронення коней, поряд з такими похованнями. Найекстремальніша пам'ятка такого роду – цілий табун жеребців, забитих і закопаних навколо могили франкського короля Хільдеріка I. Каролінгське та лангобардське законодавство вимагало від воїнів всякого майнового стану мати коня. Данська армія короля Годфреда описана як кінна. Всяку кампанію війська вікінгів починали з того що намагалися роздобути коней. І так далі і тому подібне. Приклади про безпосередній зв'язок ранньосередньовічного вояка

і коня можна множити безкінечно. Ясно, що вояки з усієї Європи користувалися кіньми перманентно і важко знайти якийсь доказ тому що між 450 та 900 роком відбувся будь який драматичний зріст чи зміни у використанні кінноти. Так само в Англії вояк міг битися як верхи так і пішим залежно від ситуації. Візантійські воєнні трактати кінця VI ст. описують західних вояків що часто сходять з сідла і воюють пішими коли обставини того вимагають. Лупус з Ферр'єру писав в 849 р. до єпископа ліонського Пардулуса що «ніколи не вчився ані завдавати, ані відбивати удари, так само як іншим вояцьким вміння ні пішим ні кінним», що говорить про те, що справжній вояк володів і першими і другими» [Halsall, 2003, р. 185–186].

Вояки навчені кінному бою мусили зацікавитися такою позитивною для них новацією як стремена, проте, як посвідчив Бернард Баграх, це сталося не відразу. Останні дослідження показали, що франки знали стремена ще в VII ст., запозичивши їх або напряму від аварів, або за посередництвом Візантії [Csiky, 2015, р. 392], тому, якби ця деталь верхового спорядження мала таке революційне значення, як то вважав Лінн Вайт, то певно ніхто б з франкських воєнних еліт не чекав мусульманської навали аби пристосувати стремена до воєнних потреб. Адже мілітарна активність перших Каролінгів була чималою. Починаючи від Карла Матрелла, воєнні кампанії проводились щорічно [Verbruggen 1997, р. 19]. Як зауважила Розамунд МакКіттерік «за період 714 – 814 рр. у хроніках лише сім років було позначено як мирні – протягом усіх інших франкські війська проводили кампанії або проти заколотників усередині країни, або проти чужинців та язичників. Воєнні походи приносили доходи – у формі здобичі, данини, рабів, земельних володінь і нових територій де могла розгорнути свою діяльність церква. Війна була чинником, що інтегрував суспільство, тому на неї йшли значні видатки» [McKitterick, 2013, р. 98]. Внутрішні конфлікти і зовнішні загрози – завоювання мусульманського халіфату Омеядів протягом першої половини VIII ст., експансія вікінгів, яка розпочалася в к. VIII ст., і набула інтенсивності в IX ст., набіги угорських племен у IX – X ст. створювали екстремальне мілітарне напруження багатьом генераціям франкських воєнних еліт і, таким чином, посилювали розвиток технологій і тактичних концепцій. Розвиток кавалерії доби раннього середньовіччя гальмували причини як економічного так і воєнно-технологічного характеру. Коштовність екіпіровки, тривалість вишкілу вершника і коня при слабій ефективності тогочасного виробництва, далеко не завжди врівноважувалася їх необхідністю та ефективністю на війні. Як то показав Керолл Гіллмор, бойовий кінь, тобто тварина яку цілеспрямовано використовували у збройних зіткненнях, вимагала довгого і складного тренування (котре починалося не раніше як кінь досягав віку чотирьох років і тривало ще два роки) [Gassmann 2018, р. 72], а також специфічних психічних і фізичних якостей (серед іншого, коні повинні бути невразливими на битевні звуки та стрес збройного зіткнення) котрих не було у робочого і транспортного поголів'я [Gillmore, 1992, р. 8 passim].

Джон Франс зібрав цілу колекцію джерельних повідомлень про бойові акції франкських вершників у VII–X ст., проте не знайшов там навіть натяку застосування таранного бою і дійшов висновку, що про домінацію ударної кінноти у військовій справі цього періоду не може йти й мови [France, 1985, passim]. Теза Лінна Вайта про те, що впровадження стремен негайно призвело до винайдення тактики таранного удару списом і відповідно до появи рицарства у прямому сенсі терміну, не знайшла джерельних підтверджень на думку Джона Френса.

Воєнні дії, котрі вели перші Каролінги склалися, в основному, із облог та грабівницьких рейдів на територію противника. Дотепер побутує думка, що коні виступали здебільшого в ролі транспортного засобу під час таких кампаній, а роль вершників зводилася до патрулювання терену навколо обложених фортифікацій. Тому, для франкських монархів, аристократів та членів їх прибічних збройних почтів, верховий кінь був частиною повсякдення, а опанування техніки кінного бою – безпосереднім показником елітарності, проте застосування таких воєнних фахівців у безпосередніх збройних зіткненнях у VII–VIII ст. мало обмежений характер. Ця теза є наскрізною у багатьох працях Бернарда Баграха та Джона Френса [Bachrach 1970; France 1985; Bachrach 1988].

Але у критичному запалі Бернард Баграх пішов задалеко. Можна погодитися з тим, що в часи Карла Мартелла ніякої «кавалерійської революції» не відбулося, проте значення кінноти на війні у VIII ст. було чималим, як то випливає з прикладів, наведених Гаєм Хелсоллом. Ефективність армованої кінноти доводить законодавча політика Карла Великого. Не раз цитований капітулярій від 792 р. наказує власникам бенефіціїв виправлятися на війну на конях, в кольчугах, із списом, щитом, мечем та «півмечем» (саксом) [MGH, Cap I, p. 67]. Капітулярій з Тімонівлю від 805 р. уточнює, що ця вимога стосується тих хто володіє так званим «кольчужним бенефіцієм» (*bruniam beneficium*) [MGH, Cap I, p. 123]. Останній складався як мінімум з 12 мансів землі – у перерахунку Фердинанда Лота – 120–180 гектарів [Lot, 2018, с. 81].

Рипуарська правда подає детальний прейскуронт вартості воєнної екіпіровки, який дотепер співставляється з цінами великої рогатої худоби, включеними в цей же текст. Згідно закону кінь коштував 7 або 12 солідів (різні списки джерела дають ту або іншу цифру (див.: MGH, 5, p. 231]), меч в піхвах – 7 солідів, брунія – 12 солідів, шолом – 6 солідів, спис і щит – 2 соліди, поножі – 6 солідів. Загальна вартість коня та зброї у 40 солідів дорівнювала стаду великої рогатої худоби у 20 волів або 40 корів. Проте, як зауважив Гай Хелсолл, конструювання таких прямолінійних схем не має змісту. «Ранньосередньовічна економіка не мала нічого спільного з принципами сучасного вільного ринку... Ми не можемо просто конвертувати вартість меча у кількість корів, так як зараз конвертуємо валюти, точно так як в наш час неможливо представити вартість будинку у шоколадних батончиках, посилаючись на курс фунта чи долара, якими за них платять. Володіння мечем, особливо отриманим у подарунок від короля чи іншого

можновладця, маркувало власника як члена особливої, статусної соціальної групи, як персону, котра мала можливість виконувати функції високого рангу – воювати, і входити до впливових політичних спільнот, що утворювали військо. Тоді як у власника стада худоби або клуні зерна такої можливості не було» [Halsall, 2003, p. 174–175].

Вартість воєнного спорядження вершника була високою, а його опанування вимагало особливого способу життя, мало сумісного з господарськими заняттями. Тому, сама можливість володіння таким комплектом знаходилася поза можливостями більшості членів тогочасного суспільства, і сама по собі, служила чіткою ознакою елітарності, перепусткою у вищі суспільні стани, своєрідним соціальним ліфтом. Часто франки, анітрохи не вагаючись, відмовлялися від спадків на користь коня та зброї, або міняли на них свої земельні володіння. Певний Ріпвін, небідний землевласник, який мешкав в околицях міста Лорш і підпорядковувався тамтешньому абату, між 768 та 769 рр. у порозумінні з братом Гіселхелмом виміняв у монахів частину своєї землі на бойового коня. У документі, що посвідчує трансакцію, скриб на позначення коня ужив термін *caballus*, тим самим Ріпвін негайно перетворився на одного з *caballarii* – тобто долучився до спільноти вершників, котрі згідно каролінгських капітуляріїв утворювали збройні контингенти при монастирях. Меттью Іннес пише: «коні, особливо якісні верхові коні, були рідким товаром у цьому суспільстві і набуття одного такого негайно підвищувало статус Ріпвіна та його оточення. Прикметно, що діяльність Ріпвіна та Гіселхелма як свідків, присутніх при укладанні хартії, почалася в самому кінці 760-их рр., це говорить про те що, продаж землі абатству Лорш і придбання коня могло йти в парі із зміною соціального становища» [Innes, 2000, p. 148–149].

У державі Каролінгів протягом IX ст. кінний бій і відповідне спорядження поступово почали входити до політичних і юридичних ритуалів. Кінний судовий поєдинок, так званий «Божий суд» відбувся 820 р. при дворі Людовика Побожного між графом Барселони Бери та його земляком, який звинуватив того у зраді [Annales Regni Frankorum, 1895, p. 152]. Бій набув чималого розголосу, скоро як до нас дійшов його докладний поетичний опис, здійснений сучасником Ермольдом Нігелусом.

Армовані вершники об'єднувалися навколо короля і великих землевласників, від них тримали землю, і під їх орудою виправлялися на війну. Дехто жив безпосередньо при дворі свого пана, як охоронець і товариш по зброї. Таких можна було негайно вислати до бою, поки інші перебували в своїх маєтках [Verbruggen, 1997, p. 20]. Чітка межа пролягала між членами невеликої групи (*scara, scaratii*), прибічними мужами, завжди готовими будь до чого, заради свого пана і особливо до війни, і військом (*exercitus*), що збиралося із мешканців пагів під орудою графів [Contamine, 1984, p. 21]. Природньо, ефективність, цих «летючих загонів», як і життя комбатантів, що їх утворювали, залежали від якості та кількості коней. Кілька поколінь вчених пробувало поррахувати кількість такої кінноти у військах Каролінгів. Існує два

способи трактування проблеми – «максималістичний та мінімалістичний».

Перший походить з табору воєнних істориків старої школи, котрі дивилися на середньовічну воєнну справу крізь призму військової демографії XIX – першої половини XX ст., анахронічно накладаючи на давні часи кількісні показники модерних поборових армій і нараховуючи у франкському війську десятки, а часом і сотні тисяч чоловік. В XX ст. найяскравіший сучасний представник максималістів Карл Фердінанд Вернер, виводив чисельність франкського війська із територіально-адміністративного поділу Імперії Каролінгів, а також кількості прямих васалів Карла Великого. Вернер нарахував близько 1500 населених пунктів (200 палаців, 600 фісків, 500 абатств, і 189 міст). Крім того, імперія Каролінгів складалася не менше як з 700 областей, 500 з котрих управлялися графами. Припускаючи, що кожне графство виставляло до 50 вершників, можна отримати загальну кількість війська близько 35 тисяч кінних бійців. Альтернативний спосіб підрахунку дав Вернеру схожу цифру – Карл Великий мав біля 1800 прямих васалів (100 єпископів, біля 200 абатів, 500 графів та біля 1000 королівських васалів). Припускаючи, що кожен приводив з собою біля 20 вершників, отримуємо біля 36 тисяч усього війська. Вернер вважав, що між 800 – 840 рр. Імперія могла виставити в поле близько 36 тисяч добре споряджених вершників, до чого слід додати піші та допоміжні формації. Разом виходило близько 100 тисяч бійців. Вернер додав, що цим мобілізаційним резервом користувалися лише частково і навіть у виняткових випадках, як це було під час походу на Аварський каганат 796 р., військо, яке рухалося трьома колонами, складало не більше 15–20 тисяч вершників [Contamine, 1984, p. 25].

Вразливі місця таких обчислювань полягають в тому, що їх автори базуючись на вірогідних припущеннях, не мають змоги ані певно довести свої цифри за допомогою наявної джерельної бази, котра складається у своїй більшості із наративних, а не документальних повідомлень, ані пояснити яким чином такі маси війська, зібрані для кампанії чи битви в одному місці і виправлені в одному напрямку, забезпечували свої щоденні потреби, з огляду на рівень тогочасних технологій і комунікацій та продуктивність сільськогосподарського виробництва. Це не перешкодило Бернарду Баграху підвищити ставки і заявити, що пропоновані Вернером цифри занижені. Проте базувався він виключно на наративних свідченнях, котрі приймав за чисту монету. Від логістичних проблем Бернард Баграх просто відмахнувся, ствердивши, що наративні джерела доби не містять ніяких повідомлень про проблеми із постачанням чи шкоди завдані «цивільному» франкському населенню і затаврував подібні закиди «необґрунтованим логістичним детермінізмом» [Vachrach, 2013, p. 65–73].

Мегаломанські підходи до ранньосередньовічної військової демографії критикували ще Ганс Дельбрюк і Фердінанд Лот в першій половині XX ст., тим самим започаткувавши, за влучним висловом шведського археолога Яна Білла, «мінімалістичну» традицію військової демографії». Найпереконливіше Вернеру

опонував Тімоті Ройтер.

Він вважав що числа Вернера можна трактувати виключно як теоретично можливий мобілізаційний резерв, котрий ніколи не використовувався повністю. *«Навіть, якщо ми візьмемо до уваги існування королівських маєтків, розташованих вздовж королівських доріг, які могли забезпечувати війська на марші провізією, дуже сумнівно, що армії чисельністю більше 2–3 тисяч могли протривати будь який відрізок часу не голодуючи і не змушуючи до голоду всю округу, через яку проходили. Цьому не завадила б і наявність маршових возів з харчами і живої худоби – велика кількість останніх ще певніше б заблокувала будь яку операцію. Популяція найбільших тогочасних північноєвропейських міста не перевищувала 15–20 тисяч населення, а більшість з них були куди меншими, і навіть ці, сталі та добре організовані локації аби вижити, змушені були утримувати складну та високорозвинену інфраструктуру»* [Keen, 1999, p. 30]. Марш двадцятитисячної армії – в чотири рази чисельнішою за населення Парижу в IX ст., спричинив би на економіку та населення регіону ефект, аналогічний детонації атомної зброї [Reuter, 1987].

Варварський світ був мініатюрним, мініатюрними були і його армії. Показовою є класифікація злочинів військових колективів вміщена в зібрання законів вессекського короля Іне (688 – 725) Там компанія озброєних злочинців менша за 7 чоловік, вважалася просто «зłodійською», від 7 до 35 – «бандою», а більша за 35 «армією» [Hallsal, 2003, p. 59]. Як пише про це Хелсолл *«У поемі про Куневульфа і Кунехарда, поміщену в Англо-Саксонську хроніку під 757 роком, Кунехард майже відібрав у Куневульфа королівство Західних Саксів, з армією чисельністю всього вісімдесят чотири чоловіка. В ранньосередньовічному світі воєнна сила, що складалася з 84 бійців могла завдати суттєвої шкоди та нагнати страху. Адже, у більшості сільських поселень налічувалося менше населення – чоловіків та жінок, дорослих і дітей разом узятих – тому банда такого розміру могла тероризувати значні обшари сільської місцевості, перебуваючи у постійному русі»* [Hallsal, 2003, p. 123].

Помірковані оцінки підтверджуються кількістю бойових втрат, які регулярно подають нараційні джерела доби – останні оперують лічбою у десятки, рідше сотні загиблих, що було б неможливим при зіткненні багатотисячних армій. *«Бертинські аннали»*, згадуючи не особливо значні успіхи франків у зіткненнях з вікінгами в IX ст., стримані і в лічбах. У 862 р. маркіз Нейстрії Роберт у нижній течії Секавени захопив 12 кораблів з данами, яких найняв проти нього вождь бретонців Соломон. 865 р. Роберт винищив 500 норманів на Луарі, не втративши жодного свого чоловіка і надіслав у подарунок Карлу Лисому їх штандарти та зброю. Того ж року аквітанці билися з норманами під орудою Зігфріда на ріці Шаранті і убили з них 400, решта повернулася на кораблі. 869 р., аббат Гуго та граф Ману Готфрид на Луарі укоротили віку 60 вікінгам, полонили і стратили декого з біглих монахів, які жили між тими «норманським звичаєм», полишивши християнство [Annales Bertiniani, 1832, p. 456, 469, 470, 486]. Відукінд Корвейський, нащадок впливової аристократичної родини, сучасник Оттона

II, автор «Діянь саксів», основного джерела до династичної війни Людольфінів 953 – 954 рр. та двох найбільших зіткнень східних франків з угорцями – битви при Ріаде (933 р.) та битви при Лехфельді (955 р.), відповідно класичним літературним зразкам час від часу обраховує «варварські війська» у сотні тисяч душ. Проте, коли йому йдеться про конкретні бойові акції франків, він стриманіший в лічбах. Атаки п'ятдесяти армованих вершників (*armati*) на фланг бойового порядку племені редаріїв (*Redarii*) вистачило аби переломити запеклу битву на користь східних франків Генріха I в 934 р. [Видукинд, 1975, с. 83]. Під час чеського походу Оттона II 936 р., певний Еккард, жадібний до воєнної слави, відібрав «найкращих мужів» з усього війська для рейду на ворожу територію. Його загін, оточений ворогами на болоті і повністю винищений, налічував 18 бійців [Видукинд, 1975, с. 90].

Крім того, єдиний реєстр східнофранкського війська останньої третини X ст., котрий зберігся, так званий *indiculum loricatorum* – («список панцерних») оперує відносно скромними цифрами. Це перелік контингентів армованих вершників, *loricati*, котрих васали Оттона II із східних провінцій його імперії мусили вислати йому або привести особисто для участі в італійській кампанії 980 – 983 рр. [Keen, 1999, р. 24]. Загальна їх кількість складає 1972 вершників. Девід Баграх слушно зауважив, що вони не вирушали в похід одні, з кожним із них йшли легше озброєні воїни, слуги, провіант [Bachrach, 2014, р. 105]. Чотири найбільших контингенти налічували по сотні панцерних, вони належали найвищим духовним особам, причому єпископ Аусбургу повинен був виправитися на війну особисто. Найменший почет з 10 панцерних, належало вислати графу Ансфреду. Більшість почтів складалося з 30–60 вершників [MGH Cap I, 1895, р. 633]. Навіть якщо є вірним припущення, що в документі йдеться про додаткові резерви, сама чисельність маршового з'єднання у кілька тисяч осіб підтверджує висновки Ройтера. Ще важче, на його думку, визначити пропорцію кінноти до піхоти у франкських арміях. З одного боку, очевидно є велика увага, яку приділено верховій їзді у вихованні молодого аристократа. Так звані *scarae*, загін із кількох сотень або навіть десятків добре екіпірованих і тренуваних вершників, котрі зазвичай жили при дворах королів та магнатів, була грізною силою і могла блискавично обернути результат битви чи рейду на свою користь. Проте у монотонних, широко закроєних кампаніях, для руйнації виробничих потужностей противника в сільській місцевості, було мало нагоди для застосування таких фахівців [Keen, 1999, р. 30]. Природно, що таких комбатантів не могло бути багато в силу коштовності та складності технології, можливо саме цим і пояснюється підкреслена Баграком мала чисельність кавалерійських поховань. Проте ексклюзивність комбатанта не заперечує його ефективності.

Згодом Бернард Баграх дещо пом'якшив свою позицію і визнав роль кінноти у середньовічній військовій справі, в тому числі і у франкському війську IX – X ст. «Кінні формації виконували важливу функцію прикриття флангів і тилу пішої фаланги, як і

лучників від ударів ворожої кінноти. Так само іноді грали вирішальну роль у критичному моменті битви, атакуючи вразливі місця в піших порядках та лакуни, утворені там лучниками або бійцями, що билися у пішому строю [Bachrach, 2017, р. 293]. Філіп Контамін зауважив «наші актуальні знання змушують прийняти точку зору, яка б наполягала на повільності еволюції». Наздоганяючи його думку можна ствердити таке. Поява в Західній Європі стремен – двох додаткових точок опори для вершника і повільне їх впровадження, дозволила франкським воїнам краще адаптувати і себе і бойових коней до збройного зіткнення, і навіть, якщо ця новація сама по собі не призвела до епохальних економічних та соціально-політичних зрушень, то, без сумніву, значно підвищила бойову ефективність франкських воєнних еліт, що в довшій перспективі послужило підґрунтям для значного і невпинного росту кількості армованої кінноти в франкському війську протягом IX – X ст., що в свою чергу привело до «елітаризації» військового фаху на поч. XI ст., і, врешті, до формування «класичного рицарства» у другій половині XI – першій третині XII ст. [Contamine, 1984, р. 183–184].

І на цьому дискусія 1970 – 1980-их рр. ніби вичерпалася, проте у 1990-их і на початку 2000-их рр. Лінна Вайта опосередковано підтримало кілька авторитетів «вищого ешелону»: Роберт Бартетт, Дженет Нельсон – провідна спеціалістка з каролінгської доби, а також двоє фахівців з історії рицарства XI – XIII ст. – Метью Стрікленд та Домінік Бартелемі, а крім них – ще й історик техніки та технологій Алекс Роланд.

Роберт Барлетт беззастережно прийняв тези Лінна Вайта про перевагу франкської армованої кінноти на битевних полях Європи, яка призвела до експорту рицарської мілітарної технології поза межі держави франків, що в результаті стало одним із чинників формування цивілізації Середньовічного Заходу як культурної спільності [Bartlett, 1994, р. 60 *passim*].

Дженет Нельсон у статті з промовистою назвою «Рицарство IX ст. – випадок Нитхарда» підкреслює мілітаризованість франкських еліт уже в часи Меровінгів. Базуючись на «Історії» (про війну синів Людовіка Побожного), авторства Нитхарда, франкського вельможі, внука Карла Великого, що мав особистий військовий досвід, Нельсон вказує: найпізніше в IX ст. в державі Каролінгів уже побутували знакові для середньовічного рицарства явища – ототожнення і солідаризація аристократії з кінними армованими вояками, престижність військової служби «кінно і збройно», воєнна етика, котру поділяли такі вояки, незалежно від походження. Вельможі і їхні збройні люди користувалися спільними бойовими техніками та існували в рамках однієї воєнної культури. Біографія воїна-літератора Нитхарда підтверджує цю тезу [Nelson, 1996, *passim*].

Метью Стрікленд зробив те саме, що Бернард Баграх і Джон Френс [France, 1985, р. 83]. Він співставив мініатюри Золотої Псалтирі з вишивкою з Байє (1077 – 1083 рр.), де на думку більшості вчених, вперше зображено кушований спис. Але прийшов до радикально інших висновків. «Мені здається, що

кушований спис не був інновацією, поступово впровадженою лише в другій половині XI ст. Якщо ми визнаємо [коректними] – а ми мусимо це зробити – зображення рицарів на вишивці з Байє, що послуговуються кушованими списками поряд із своїми товаришами, які списками колють, утримуючи поверх плеча, або кидають їх, ми повинні дати таку саму віру Золотій Псалтирі (створеної біля 880 року), котра демонструє докладно таку саму комбінацію [Strickland, 1996, p. 145].

Найсміливішу і цілком успішну спробу реабілітувати тези Лінна Вайта зробив Алекс Роланд, присвятивши його найвідомішій праці окрему статтю «Ще раз в стремена: Лінн Вайт та «Середньовічні технології і соціальні зміни», котра вийшла друком 2003 р. у впливовому часописі «Технологія і культура», котрий видає Університет Джона Хопкінса. Він почав з того, що висунув колективне звинувачення численним критикам професора. «Переконуючи в тому, що Вайт є технологічним детерміністом, Соєр і багато інших його критиків спростовували аргументи, котрих Вайт ніколи не наводив, вигадували мотиви, яких він ніколи не виголошував і звинувачували його у поглядах, які він ніколи не підтримував. Скоріше навпаки, він був детерміністом культурним» [Roland, 2003, p. 581].

І Роланд це довів. «Виглядає так, що Бернард Баграх атакував Вайта за погляди, які він ніколи ані не підтримував, ані не виголошував. Найпотужніший аргумент Баграха полягав у тому, що «стремено мало цінилося і мало використовувалося Каролінгами протягом VIII – IX ст.», а також – «важко армовані вершники, здатні до кінного таранного бою, не були основною силою ані у війську Карла Мартелла після 733 р., ані у війську його синів». Але великою мірою ці положення спростовують заяву, яку Вайт ніколи не робив. Баграх вважав, що Вайт доводив революцію у воєнній тактиці, здійснену Карлом Мартеллом. Тоді як Вайт говорив про «соціальну революцію», яка з часом призвела до розвитку і поширення таранного бою серед франків». Тоді як для Вайта, вважає Роланд, найважливішою була конфіскація Карлом Мартеллом церковних земель, яка, в свою чергу, стала першою ланкою ланцюга подій, що призвели до створення феодалізму, котрий базувався на васалітеті кінних рицарів. Політичний геній Карла Мартелла лише запустив тривалі процеси, які врешті призвели до створення нової воєнної системи, базованої на новій системі суспільних відносин. З точки зору Роланда, Вайт продемонстрував як впровадження стремени відкрило «вікно можливостей» для воєнно-технологічного розвитку, крізь яке спочатку франки, а потім інші європейські народи пройшли еволюційним, а не революційним кроком [Roland, 2003, p. 583].

Домінік Бартелемі у своїй роботі про ранню

історію рицарства, виданій 2007 р., так само на повну користався уточненими критиками ідеями Лінна Вайта. «Ззовні справа виглядає так, що каролінгська доба дала франкській аристократії можливість зробити великий стрибок в напрямку класичного рицарства. І справді, у VIII і IX ст. багато чого вказує, що кіннота розвивалася і ототожнювалася із знаттю (не дивлячись на перехідні нюанси). Соціальна логіка часу ніби свідомо орієнтувала технічний прогрес в озброєнні, передусім у виготовленні мечів та кольчуг, на підсилення потужності і захищеності вершника. Насправді класичне «рицарство», що мало середньотермінову і довготермінову перспективу, з'явиться уже в посткаролінгській Франції... Рицарство як таке немислиме ні без каролінгської імперії, ні без її несподіваного розпаду [Бартелемі, 2012, с. 73, 188].

Очевидно, дискусія далека від остаточного завершення. Перспективними видавалися б комплексні дослідження корпусу візуальних джерел каролінгського періоду, дотичних мілітарного матеріалу. В літературі предмету постійно присутні посилання на те чи інше зображення (найбільше пощастило Золотому Сент-Галленському псалтирю, датованому кінцем IX ст.), проте дотепер не було здійснено комплексного аналізу каролінгської іконографії VIII – X ст. Таке дослідження дало б додаткові аргументи у суперечці про генезу франкської кінноти. Власне йому буде присвячено наступну публікацію автора цієї статті.

Висновки. Історіографічна полеміка як про час появи масової армованої кінноти у війську франків, так і про те, коли і яким чином така кіннота перетворилася у рицарство, є далеко не вичерпаною. Більше того, немає академічного консенсусу і навколо питання чисельності такої кінноти в добу Каролінгів. Полеміка, яка відбувається навколо актуальності тез виголошених Ліном Вайтом у 1960 рр. прояснила кілька важливих проблем, дотичних історії рицарства та рицарської мілітарної технології. По-перше, це еволюційність та тривалість, а не революційність та раптовість змін, котрі відбувалися у суспільстві та війську держави Каролінгів у VIII – IX ст. По-друге, безпосередню залежність суспільно-економічного життя в середньовічній Європі від мілітарних технологій і вужче, від розвитку озброєння та концепцій і практик його застосування. І по-третє, впливовість концепцій мілітарного та культурного детермінізму на західну медієвістику другої половини XX – початку XXI ст. Проте остаточну крапку у дискусії стосовно того, чи стремено породило рицарство і таранний бій, чи рицарство випродукувало нові техніки верхової їзди і кінного бою в процесі свого еволюційного розвитку, все ще не поставлено.

Список використаних джерел

- (GTH), *Gregorii Turonensis Libri Historiarum X*. [Online]. Доступно: <http://www.thelatinlibrary.com/gregorytours.html> [date of access 01. 10. 2020].
- (MGH Cap I), *Indiculus loricatorum*, 1895. *Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio IV. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tomus I*, Hannover, 736 p.
- Annales Bertiniani*, 1832. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, t. I*, Hannover, 419–515.
- Annales Regni Frankorum*, 1895, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, Separatim editi*, Hannover, 204 p.
- Bachrach, B. S., 1972. *Merovingian Military Organization 481 – 751*, Minneapolis, 157 [VIII] p.

- Bachrach, B., S., 1988. Caballus et Caballarius in Medieval Warfare, *The Study of Chivalry: Resources and Approaches*. Kalamazoo, 173–211 pp. [Online]. Доступно: <https://deremilitari.org/2013/11/caballus> HYPERLINK "https://deremilitari.org/2013/11/caballus-et-caballarius-in-medieval-warfare/" [date of access 05.11.2020].
- Bachrach, B., S., 2013. *Charlemagne's Early Campaigns (768 – 777). A Diplomatic and Military Analysis*, Leiden & Boston, 723 [XIX] p.
- Bachrach, B., S., Bachrach, D., 2017. *Warfare in Medieval Europe c. 400 – c. 1453*, London & New York, 440 p.
- Bachrach, B., S., 1970. Charles Marel, Mounted Shock Combat, the Stirrup and Feudalism. *Studies in Medieval and Renaissance History*, 7. pp. 49–75.
- Bachrach, D., S., 2014. *Niemiecka sztuka wojenna w czasach Mieszka I*, Oświęcim, 332 s.
- Bartlett, R., 1994. *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950 – 1350*, London, 432 p.
- Cardini, F., 2014. *Alle radici della cavalleria medievale*, Bologna, 668 p.
- Contamine, P., 1984. *War in the Middle Ages*, Oxford, 388 p.
- Csiky, G., 2015. *Avar – Age Polearms and Edged Weapons Classification, Typology, Chronology and Technology*, Leiden & Boston, 530 p.
- France, J., 1985. The Military History of the Carolingian Period, *Revue Belge d'Histoire Militaire*, 26, pp. 81–99.
- France, J., 1999. *Western Warfare in the Age of Crusades 1000 – 1300*, London & New York, 328 p.
- Gassmann, J., 2018. Combat Training for Horse and Rider in the Early Middle Ages, *Acta Periodica Duellatorum, volume 6, issue 1*, p. 63–98.
- Gillmor, C., 1992. Practical Chivalry: The Training of Horses for Tournaments and Warfare, *Studies in Medieval and Renaissance History*, 13, p. 7–29.
- Halsall, G., 2003. *Warfare and Society in the Barbarian West, 450 – 900*, London & New York, 320 p.
- Innes, M., 2000. *State and Society in the Early Middle Ages: The Middle Rhine Valley 400 – 1000*, Cambridge, 316 p.
- Keen, M., (ed.), 1999. *Medieval Warfare: a History*, Oxford, 340 p.
- Lot, F., 2018. *Historia wojen i wojskowości w średniowieczu, tom I*, Oświęcim, 422 s.
- McKitterick, R., 2013. *Królestwa Karolingów 751 – 987*, Warszawa, 452 s.
- Nelson, J., 1996. Ninth-Century Knighthood. The Evidence of Nithard, *The Frankish World 750 – 900*, London & Rio Grande, pp. 75–88.
- Reuter, T., 1985. Plunder and Tribute in the Carolingian Empire, *Transactions of the Royal Historical Society*, 35, pp. 75–94.
- Reuter, T., 1997. The recruitment of armies in the early middle ages: what can we know? Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1 – 1300, Copenhagen. [Online]. Доступно: <https://deremilitari.org/2014/06/the-recruitment-of-armies-in-the-early-middle-ages-what-can-we-know/> [date of access 26.09.2020].
- Roland, A., 2003. Once More into the Stirrups: Lynn White Jr., "Medieval Technology and Social Change", *Technology and Culture*, vol. 44, No. 3, pp. 574–585.
- Rouche, M., 2009. *Attila. La violence nomade*, Paris, 510 p.
- Strickland, M., 1996. *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066 – 1217*, Cambridge, 416 p.
- Verbruggen, I., F., 1997. *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages: From the Eighth Century to 1340*, Woodbridge, 368 p.
- White, L., 1962. *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 194 p.
- Бартеlemi, Д., 2012. *Рыцарство. От древней Германии до Франции XII века*, Санкт-Петербург, 604 с.
- Видукин Корвейский, 1975, *Деяния саксов / Res Gestae Saxoniarum*, Москва, 272 с.
- Нефедкин, А., К., 2011. *Военное дело сарматов и алланов*, Санкт-Петербург, 304 с.
- Фор, П., 2008. *Повседневная жизнь армии Александра Македонского*, Москва, 362 с.

References

- (GTH), *Gregorii Turonensis Libri Historiarum X*. [Online]. Доступно: <http://www.thelatinlibrary.com/gregorytours.html> [date of access 01. 10. 2020].
- (MGH Cap I), Indiculus loricorum, 1895. *Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio IV. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tomus I*, Hannover, 736 p.
- Annales Bertiniani*, 1832. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, t. I, Hannover, pp. 419–515.
- Annales Regni Frankorum*, 1895, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, Separatim editi, Hannover, 204 p.
- Bachrach, B. S., 1972. *Merovingian Military Organization 481 – 751*, Minneapolis, 157 [VIII] p.
- Bachrach, B., S., 1988. Caballus et Caballarius in Medieval Warfare, *The Study of Chivalry: Resources and Approaches*. Kalamazoo, 173–211 pp. [Online]. Доступно: <https://deremilitari.org/2013/11/caballus> HYPERLINK "https://deremilitari.org/2013/11/caballus-et-caballarius-in-medieval-warfare/" [date of access 05.11.2020].
- Bachrach, B., S., 2013. *Charlemagne's Early Campaigns (768 – 777). A Diplomatic and Military Analysis*, Leiden & Boston, 723 [XIX] p.
- Bachrach, B., S., Bachrach, D., 2017. *Warfare in Medieval Europe c. 400 – c. 1453*, London & New York, 440 p.
- Bachrach, B., S., 1970. Charles Marel, Mounted Shock Combat, the Stirrup and Feudalism. *Studies in Medieval and Renaissance History*, 7. pp. 49–75.
- Bachrach, D., S., 2014. *Niemiecka sztuka wojenna w czasach Mieszka I*, Oświęcim, 332 s.
- Бартеlemi, Д., 2012. *Рыцарство. От древней Германии до Франции XII века* [Chivalry. From ancient Germany to France of the XII century], *Санкт-Петербург*, 604 с. (in Russian).
- Bartlett, R., 1994. *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950 – 1350*, London, 432 p.
- Cardini, F., 2014. *Alle radici della cavalleria medievale*, Bologna, 668 p.
- Contamine, P., 1984. *War in the Middle Ages*, Oxford, 388 p.
- Csiky, G., 2015. *Avar – Age Polearms and Edged Weapons Classification, Typology, Chronology and Technology*, Leiden & Boston, 530 p.
- For, P., 2008. *Povsednevnaia zhizn armii Aleksandra Makedonskogo* [Everyday life of the army of Alexander the Great], Moskva, 362 s. (in Russian).

- France, J., 1985. The Military History of the Carolingian Period, *Revue Belge d'Histoire Militaire*, 26, pp. 81–99.
- France, J., 1999. *Western Warfare in the Age of Crusades 1000 – 1300*, London & New York, 328 p.
- Gassmann, J., 2018, Combat Training for Horse and Rider in the Early Middle Ages, *Acta Periodica Duellatorum*, volume 6, issue 1, p. 63–98.
- Gillmor, C., 1992, Practical Chivalry: The Training of Horses for Tournaments and Warfare, *Studies in Medieval and Renaissance History*, 13, p. 7–29.
- Halsall, G., 2003. *Warfare and Society in the Barbarian West, 450 – 900*, London & New York, 320 p.
- Innes, M., 2000. *State and Society in the Early Middle Ages: The Middle Rhine Valley 400 – 1000*, Cambridge, 316 p.
- Keen, M., (ed.), 1999. *Medieval Warfare: a History*, Oxford, 340 p.
- Lot, F., 2018. *Historia wojen i wojskowości w średniowieczu, tom I*, Oświęcim, 422 s.
- McKitterick, R., 2013. *Królestwa Karolingów 751 – 987*, Warszawa, 452 s.
- Nefedkin, A., K., 2011. *Voennoe delo sarmatov i allanov* [Military affairs of the Sarmatians and Allans], Sankt- Peterburg, 304 s. (in Russian).
- Nelson, J., 1996. Ninth-Century Knighthood. The Evidence of Nithard, *The Frankish World 750 – 900*, London & Rio Grande, pp. 75–88.
- Reuter, T., 1985. Plunder and Tribute in the Carolingian Empire, *Transactions of the Royal Historical Society*, 35, pp. 75–94.
- Reuter, T., 1997. The recruitment of armies in the early middle ages: what can we know? *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1 – 1300*, Copenhagen. [Online]. Доступно: <https://deremilitari.org/2014/06/the-recruitment-of-armies-in-the-early-middle-ages-what-can-we-know/> [date of access 26.09.2020].
- Roland, A., 2003. Once More into the Stirrups: Lynn White Jr., "Medieval Technology and Social Change", *Technology and Culture*, vol. 44, No. 3, pp. 574–585.
- Rouche, M., 2009. *Attila. La violence nomade*, Paris, 510 p.
- Strickland, M., 1996. *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066 – 1217*, Cambridge, 416 p.
- Verbruggen, I., F., 1997. *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages: From the Eighth Century to 1340*, Woodbridge, 368 p.
- Vidukind Korvejskij, 1975. *Dejanija saksov* [Acts of the Saxons] / *Res Gestae Saxoniarum*. Moskva, 272 s. (in Russian and Latin).
- White, L., 1962. *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 194 p.

SUMMARY

DEBATES ON THE CAROLINGIAN FRANKS' ARMORED CAVALRY IN WESTERN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND PART OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURIES: SELECTED ISSUES

Wolodymyr Hucul

Candidate of History, Docent of Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The article is devoted to the analysis of the late 20th – early 21st centuries' historiographical polemics around the origin and development of the Frankish armored cavalry in the Carolingian era. The discussion broke out around the theses about the military superiority of the Frankish armored cavalry (composed of people from the upper strata of society) of the Carolingian era and, as a consequence, about the rapid spread of the military technology cultivated among the Carolingian horsemen-aristocrats, accompanied by their inherent stereotypes and behavioral patterns of Latin Europe. These issues were raised in the early 1960s by the American scholar Lynn White (1907-1987). The main factor of the military, technological and political transformations that took place in the kingdom of the Franks during the 8th century, according to White, was the process of introducing a stirrup into the equipment of the Frankish cavalry. Since then, almost every work on the history of chivalry and medieval military affairs published in the Western world begins with discussing this. The main purpose of this article is to analyze the course of a dramatic historiographic controversy surrounding Lynn White's stance on the development of armored cavalry in the Carolingian world and the history of chivalry in general. These theses found both ardent supporters (Robert Bartlett, Alex Roland, Dominic Barthelemy) and uncompromising critics (Bernard Bachrach). There has been no academic consensus on the issues of the armored cavalry's genesis and force level in the Carolingian era. However, the polemic clarified several important issues related to the history of chivalry and chivalric military technology. First, it is its evolutionary and lasting nature, not the revolutionary and sudden changes that took place in the society and the army of the Carolingian kingdom in the 8th – 9th centuries. Secondly, it is the direct dependence of socio-economic life in medieval Europe on military technology and, more narrowly, on the development of weapons and concepts and practices of its usage. And thirdly, the influence of the concepts of military and cultural determinism on Western medieval studies of the second half of the 20th – early 21st centuries. However, a quietus to the argument about chivalry in Carolingian world has not been given yet.

Keywords: Carolingians, armored cavalry, mounted shock combat, technological determinism.

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 39(477.87)

DOI: 10.24144/2523-4498.1(44).2021.232543

ТЯГЛИСТЬ ТРАДИЦІЇ: ЗМІЯ В ПОВІР'ЯХ І ЗВИЧАЄВОСТІ ГУЦУЛІВ РАХІВЩИНИ (ЗА ПОЛЬОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Красиков Михайло Михайлович

кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри українознавства, культурології та історії науки,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харків

Email: mmkrasikov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5645-3215>

У статті на основі матеріалів, записаних автором 2017 року в Рахівському районі Закарпатської області, систематизовані та проаналізовані повір'я і звичаї мешканців, що стосуються поводження зі зміями. Ці записи співставлені з регіональним, загальноукраїнським і загальнослов'янським контекстом. Відзначаючи надзвичайну поширеність давніх повір'їв і обрядодій, пов'язаних зі зміями, автор вбачає причини усталеності даної традиції в регіоні, по-перше, у тому, що люди (навіть мешканці селищ міського типу) тут, як і в минулі століття, перебувають у постійному контакті з природним середовищем, оскільки використовують його ресурси для життєдіяльності (город, садок, ліс, гори, полонини...), де часто зустрічаються з плазунами, а, по-друге, на Закарпатті, незважаючи на модернізаційні впливи, традиційна народна культура збережена як цілісність, тобто у свідомості більшості населення (принаймні середнього і старшого віку) залишаються актуальними календарні свята, з усім комплексом повір'їв і обрядодій, архаїчних і язичницьких за своєю сутністю, однак пристосованих до християнських реалій (явище так званого «народного християнства»). Автор звертає увагу на апотропеїчні магичні дії та заборони певних дій під час свят (в першу чергу Різдва, Благовіщення, Здвиження), спрямовані на уникнення контактів зі зміями, а також на використання суто фізичних факторів (зокрема запаху часнику) для відлякування плазунів. Приділяється увага і повір'ям про царицю змії (з короною на голові) та алгоритму дій бажаного забагатіти. Аналізуються народні уявлення про «чарівну паличку», яка стає такою, якщо людині вдасться врятувати нею жабу з паці вужа. Йдеться в статті і про дворового вужа-«хазяїна», якого ні в якому разі не можна вбивати, навіть якщо він ссе молоко з корови. Наводиться також спектр значень образу змії у народній снотлумачній традиції.

Ключові слова: Закарпаття, XXI століття, традиційна культура, змія.

Постановка проблеми. Питання про сучасний стан традиційної народної культури є актуальним, а в більшості регіонів України і болючим, оскільки наступ цивілізації, з усіма її інформаційно-технічними новаціями, втягнення значної кількості населення у глобалізаційні процеси дають мало шансів традиційному *modus vivendi* залишитися незмінним. Тим не менше, етнологи, які виїждять в експедиції, фіксують чимало повір'їв і звичаїв, відомих ще з XIX століття у даних регіонах. Чому зберігається тяглість традиції, в чому причина такої усталеності світогляду? Відповіді на ці питання ми будемо шукати, аналізуючи вірування сучасних закарпатців, пов'язані зі зміями.

Аналіз наукових публікацій. Змія (змій) – надзвичайно популярний персонаж у міфах багатьох народів (причому іноді він виступає в якості деміурга – творця світу), так само як і у казках (згадаймо хоча б Змія-Горинича), фігурує він і в архаїчних за походженням замовляннях. Українці в цьому відношенні – не виняток.

На загальноукраїнському матеріалі розглядали тематику, пов'язану зі зміями, такі фольклористи і етнографи XIX – початку XX ст. як О. Потебня, М. Сумцов, П. Іванов, П. Чубинський та інші. Гуцульські ж повір'я у цей період в першу чергу зібрані й осмислені В. Шухевич [Шухевич, 2018], В. Гнатюк [Гнатюк, 2000], Р. Кайндль [Кайндль, 2000] та деякі інші корифеї західноукраїнської етнографії.

Найдокладніше проаналізував символіку змії у слов'янській (і зокрема в українській) традиційній культурі Олександр Гура у своїй ґрунтовній монографії 1997 року «Символика животних в славянської народної традиції» [Гура, 1997] і в статті 1999 року «Змея» в академічному етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» [Гура, 1999]. У цьому ж словнику була вміщена важлива для нашої теми узагальнююча стаття Олени Левкієвської «Змея домашня», що базувалася й на українських джерелах, зокрема й закарпатських [Левкієвская, 1999].

Велике значення для всіх славістів, які займаються проблематикою, пов'язаною зі зміями, мала фундаментальна монографія Наталі Козлової «Востоочнославянские мифологические рассказы о змеях. Систематика. Исследование. Тексты», де використані й українські джерела [Козлова, 2006]. Для нашого дослідження найважливішою тут була глава «Змеи в народном календаре», зокрема аналіз повір'їв про царицю змії та уявлень про систему оберегів від плазунів.

З останніх праць українських етнологів, які переважно розглядали змію як демонологічний персонаж, відзначимо роботи Володимира Галайчука, зокрема його статті, докторську дисертацію (захист якої відбувся 14 травня 2021 р.), де є цілий розділ «Традиційні уявлення українців про “домашню гадину”» [Галайчук, 2021б; Галайчук, 2021в,] та

монографію «Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів» [Галайчук, 2021а]. Географія польових записів автора та інших матеріалів, які аналізуються у цих дослідженнях, це переважно Східне і Західне Полісся, Волинь, Бойківщина, Гуцульщина, Опілля, Покуття.

Закарпатські фольклористи й етнографи ХІХ – початку ХХІ століття також не могли оминати даної теми. Повір'я, звичаї, сюжети нарративів, пов'язаних зі зміями, фіксували Ф. Злоцький, Ю. Жаткович, О. Маркуш, П. Світлик, І. Хланта, І. Сенько (безпосередньо цій темі присвячена його праця 1996 р. «Старший над гадюками» [Сенько, 1996]), Й. Тереля, П. Лінтур та інші. Видання місцевих казок теж містять твори, де фігурують Змії чи Змія, зокрема збірки «Закарпатські казки Андрія Калина» (1955), «Чарівне серце: закарпатські казки» (1964), «Казки зелених гір: закарпатські казки Михайла Галиці» (1965), «Три золоті слова» (1968), «Дванадцять братів: закарпатські казки Андрія Калина» (1972), «Таємниця скляної гори» (1975), «Казки одного села» (1979), «Зачаровані казкою» (1984), «Три золоті слова: закарпатські народні казки Андрія Калина, Михайла Галиці, Василя Короловича в записах Петра Лінтура» (2008) тощо.

Федір Потушняк, відомий закарпатський етнограф ХХ століття, присвятив народним віруванням про змії окрему працю, де вміщено цінні польові матеріали, на жаль, важкодоступну й не перевидану з 1941 року [Потушняк, 1941а, Потушняк, 1941б]. Важливі аспекти даної проблематики були висвітлені у фундаментальній монографії корифея закарпатської етнології Михайла Тиводара, присвяченій традиційному скотарству українських Карпат ХІХ – першої половини ХХ століття [Тиводар, 1994]. Зокрема тут знаходимо невеличкі, але суттєві описи як апотропеїчних дій пастухів та власників худоби від укусів тварин гадинами, так і методів знахурського лікування корів та овець при укусі змії.

Крім сучасних студій закарпатських вчених та студентських польових матеріалів [Гапак, 2017, с. 80; Гоян, 2017, с. 97; Данко, 2019, с. 298–299; Карпов, 2016, с. 90; Керечанин, 2019, с. 289–290; Костак, 2017, с. 77; Сокач, 2019, с. 306–308; Староста, 2017, с. 93–94], де автори лише принагідно торкалися даної теми, як і ми в низці статей [Красиков, 2017а; Красиков, 2017б; Красиков, 2018б; Красиков, 2018г; Красиков, 2018д; Красиков, 2019б], відзначимо спеціальні розвідки з цієї проблематики Василя Короля: «Кам'яна сокира-молот із села Тур'я Пасіка» [Король, 2016] та «“Ті, що гадам розказують” у традиційних віруваннях села Широке Виноградівського району» [Король, 2019в]. У першій йдеться про «гадячий камінь» (насправді сокиру-молот доби ранньої бронзи): за переказом, «великий гад тот діравий камінь нюс на собі» [Король, 2016, с. 20] (ймовірно, «вдівшися» в нього), пізніше цей камінь успішно використовували для магічного зцілення корів при певних захворюваннях. Також «зміїну пацірку» використовували для розпізнання відьом [Король, 2019б, с. 11]. У другій статті В. Короля наводиться інтерв'ю з інформантом, який розповідає про те, чому «гадячий камінь» має таку назву, як його використовували у лікувальній магії, про людей з надзвичайними

здібностями, які могли насилати змії і мали у себе даний артефакт, тощо. Цікавою є публікація «Заклинання змія» з рукописного збірника замовлянь, знайденого В. Королем у селі Водиця на Рахівщині [Король, 2018г, с. 77], аналогічного записаному нами 2016 р. Ще три замовляння (одне превентивне і два при «кукусі гадиною»), записані у смт Ясіня на Рахівщині, опубліковані вченим того ж року [Король, 2018б, с. 215, 217, 218] і ще одне з села Видричка цього ж району – «Якщо поразить змія» [Король, 2018в, с. 322]. Про змія-шарканя з діамантом на голові, який крав овець у пастуха (запис від українців Румунії), йдеться у роботі В. Короля про людей із демонічними ознаками в уявленнях закарпатських гуцулів [Король, 2019а, с. 203]. У розвідці В. В. Короля 2020 р. «Демонологічна палітра села Зарічево (за польовими матеріалами)» знаходимо відомості про місцевого знахура, про якого казали, що він «тот, що гаду закликає», і про домашню змію (її сприймали як духа-помічника), яка пила молоко з дитиною із однієї чашки [Король, 2020, с. 546–547, 551].

Подією у науковому житті фольклористів та етнологів України стало видання у лютому 2021 р. ґрунтовної монографії доцентки УжНУ Оксани Тиховської «Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект» [Тиховська, 2021а], де зустрічаємо й етносерпентологічні студії, частково знайомі фахівцям по попереднім публікаціям [Тиховська, 2011; Тиховська, 2017]. Оригінальність підходу авторки полягає в тому, що відомі (а часто й маловідомі) фольклористам та етнологам тексти розглянуті в психоаналітичному аспекті. Серйозне теоретичне обґрунтування такого підходу знаходимо в опублікованому в квітні 2021 р. авторефераті докторської дисертації О. Тиховської [Тиховська, 2021б], в самій дисертації та у згаданій монографії.

Мета статті. У пропонованій розвідці на основі матеріалів, записаних автором 2017 року в Рахівському районі Закарпатської області, будуть систематизовані і проаналізовані повір'я та звичаї мешканців, що стосуються поводження зі зміями; ці записи будуть співставлені з регіональним, загальноукраїнським і загальнослов'янським контекстом; з'ясуватимуться причини усталеності традиції в даному регіоні.

Виклад основного матеріалу. Змія постає в легендах і бувальщинах закарпатців як персонаж народної демонології, який має надприродні здібності. Надзвичайно популярні на Рахівщині оповіді про «царицю змії»: «Казали, що є цариця змії – короні мала» [КВС]; «Є головна змія. Коло неї збирається багато» [ШОІ]; «Батько розказував, що є цариця змії» [ОГМ]; «Казали, що є цариця змії, з золотою короною – страшили у дитинстві, аби не ходили по малини в ліс» [ЦОМ].

Як бачимо, в цих згадках – переважно лише нейтральна констатація факту, без особливої конкретики, – за переказами. Проте є твердження про реальні зустрічі оповідачів із «царицею» («Я бачив змію з короною» [ПЮОІ]) і певні сюжети, пов'язані з даним міфологічним персонажем: «Є королиця – зверху корона. Ці цариці командують людям» [КАЮ]; «На весілля прийшла велика змія з короною і скинула

корону дівчині. Дідо сказав: “Якщо у ню фіркнеш, усі змії з округи позлазяться і ні одна не вкусе”» [ПМВ]. У даному тексті змія з якоїсь причини виступає в якості дарувальниці корони, «чарівної помічниці», як у чарівних казках – і це унікальний запис. Найчастіше люди намагаються завдяки різним магічним діям заволодіти короною «цариці змії», наприклад, таким чином: «Є він і вона – цар і цариця змії. Вінчану обручку і хустку розстели перед нею – вона лишить корону. Але біда буде. В суді виграєш, гроші знайдеш, але змії можуть цій людині покусати маржину [худобу – М.К.]. Неділо, дві, а потім змії забирають її [корону – М.К.]. Змії ту колишню царицю розривають – без корони. А жінка, яка взяла корону, вмерла через півроку. Я бачила змії з коронами – він і вона. Не можуть без царів – змії знаходять корону у людей, де б не було. Спочатку (день-два) буде везти, а потім біда. Обручка пропадає» [ЮОВ].

Обручка (магічне коло з сакралізованого металу, освячене у церкві) – ледь не найсвятіше, що є у людини, до того ж – ледь не найдорожче (золото!), тому обмін магічними речами виглядає (принаймні в очах його ініціатора) цілком еквівалентним. Використовувалася вона й для затримання відьми: «зложити шлюбні обручки на шлюбний очкур і тоді закидати його на відьму» [Гнатюк, 2000, с. 228]. У скотарській магії на Закарпатті, як і в деяких інших регіонах України, теж застосовували обручку: «Інколи корів навіть доїли через шлюбний перстень, щоб забезпечити їх високу молочність» [Тиводар, 1994, с. 405]. Робилося це і для того, щоб захистити худобу від відьом та упирів [Тиводар, 1994, с. 405].

Щодо хустки – у західних слов'ян вона є розповсюдженим атрибутом магічних дій, спрямованих на отримання зміїної корони: «В Чехії верять, що раз в год, на Петра и Павла (29. VI), змеиний король снимає свою корону и купається в реке. Чтобы получить ее, нужно расстелить возле реки белый платок и поставит миску с молоком. <...> В Сувалкском воев. Польши считают, что король змей сбросит свою корону, если постелит ему шелковый платок <...>. У лужичан популярны рассказы о том, как змеиний король скидывает свою корону или алмаз на чистый белый платок, расстеленный человеком» [Гура, 1997, с. 323]. У деяких регіонах України вірили, що старша гадюка скине свою золоту прикрасу (золоті різьки чи корону) на розстелену перед нею червону крайку чи вовняну хустку [Скуратівський, 1996, с. 377]. Треба додати, що хустка є потужним оберегом, саме в ній давали в дорогу хліб і сіль – і всі ці три речі повинні були прекрасно охороняти подорожнього [Скуратівський, 1996, с. 485].

В інших регіонах Карпат ми фіксували розповіді про відчайдух, які палкою чи іншим чином збивали корону з голови цариці змії. В. Шухевич оповідає також про гадюк, «що мають на голові пацьорку із таким дорогоцінним діамантом, за котрий би міг узяти, хто би дістав его, и кілька тисяч», і про чоловіка, який «буком» збиває цю дорогоцінність, що має надприродні властивості [Шухевич, 2018, с. 1174]. Р. Кайндль записав таке повір'я про походження корони на голові змії: «Бувають гадюки, які ще нікого не вкусили; вони збираються в день Воздвиження

Чесного Хреста і носять на голові корони або коштовні камені. Ці царівни гадюк називаються *котици*. Людина, яка заволодіє такою короною, стає надзвичайно багатою. Про походження цієї корони розповідають, що, зібравшись, гадюки так довго шиплять, поки не з'явиться корона на голові однієї з них» [Кайндль, 2000, с. 141]. На сусідній із Рахівщиною Надвірнянщині (Івано-Франківська область) інформанти стверджують, що змії довго плюють на голову своєї обраниці, від чого у неї і з'являється корона [Гура, 1997, с. 297].

На Закарпатті, до речі, є місцевий фразеологізм «дути у пацірку»: оскільки, за повір'ям, змії збираються разом у певний день і по черзі дують в одне місце каменя, доки не робиться дірка, – сьогодні чоловіки іноді кажуть жартома про суто жіноче зібрання на вулиці: «О, зібралися дути у пацірку!» (натякаючи, до речі, на «зміїний» характер жінок, які полюбляють пліткувати).

Цікаво, що в наших записках частіше йдеться про царицю, ніж про царя, однак в експедиції 2016 року до того ж району зустрічалися й відомості про зустрічі з царем змії, наприклад: «Казав Танчинець, що коли там в полі шось робив, а там було дуже много змії, та й один змії був з короною там. Може, їхній ведучий» [Костак, 2017, с. 77]. Саме про царя писав і Ф. Потушняк, описуючи його так: «Живе він десь між скалами або в очеретах серед боліт. Має велике тіло та блискучу, як сонце, корону на голові» [Потушняк, 1941б, с. 102]. Страшним свистом він двічі на рік скликає змії на раду. Уподобнюється він казковим зміям-людоджерам: «Коли б зловив людину, відразу б її з'їв» [Потушняк, 1941б, с. 102]. Серед наших записів, зроблених на Рахівщині, є наратив про kota з короною, який виявляється Сатаною; вочевидь, демонологічний аспект варто враховувати, розглядаючи наведені вище перекази і бувальщини.

Шанування змії як магічної помічниці і фактично як талісмана відбилося у повір'ях бокорашів (дарабашів) – сплавників, плотарів, тобто гуцулів, які сплавлили ліс по гірських річках ще в середині ХХ століття: «Якщо змія на дарабі [плоту, збитому з кругляків – М.К.] – не проганяють, бо не доведе. Як не прогоне – легко дуже дараби йдуть» [КАЮ]. «Гуцулы расценивают как особо счастливое предзнаменование, когда при сплаве леса среди бревен им случайно попадает змея» [Гура, 1997, с. 357] – таке вірування зафіксував Оскар Кольберг у другій половині ХІХ століття.

Небезпечної професії бокорашів вже не існує понад півстоліття на Гуцульщині, однак ще живі люди, які «ганяли дараби» (нам доводилося з ними зустрічатися), і в їх родинях добре пам'ятають специфічні прикмети та повір'я, пов'язані зі сплавом. Пояснення, чому саме бокораші найбільше шанували змії, знаходимо у Р. Кайндля, який зауважував, що гадюки «користуються особливою пошаною у гуцулів. В легенді про потоп їм приписується порятунок ковчега і людського роду» [Кайндль, 2000, с. 141]. Порятунок полягав у тому, що «змея заткнула собой дыру в ковчеге, которую прогрызла мышь» (варіанти – пробіла риба, пролизав диявол) [Гура, 1997, с. 282]. Ймовірно, саме з цієї причини вона стала талісманом

на дарабі – своєрідному аналогові ковчегу. В. Галайчук зафіксував на Рівненщині повір'я, що дірку в ковчезі зробила гадюка, а вуж її заткнув, причому йому відрізало хвоста, — звідси й традиція шанування вука в народній культурі [Галайчук, 2021в, с. 412]. За версією, записаною у с. Старовичі Іванківського району Київської області, вуж застромив у дірку в ковчезі голову – «через те у вука голова наче позолочена» [Галайчук, 2021в, с. 411]. Це доволі популярне тлумачення походження «позолоти» на голові вука, ми його також фіксували в експедиціях центральними і східними районами України, є воно й в українській етнографічній літературі минулих двох століть. Зауважимо, що в записаних нами повір'ях дарабашів не конкретизується вид змії: благородна самопожертва й означена Богом сакралізованість вука екстраполувалися в народній свідомості на всіх його родичів. Тому й виникла прикмета: *будь-яка змія на дарабі – на щастя*.

На Рахівщині, як і в інших регіонах України, часто можна почути розповіді про «непростих» людей, які можуть керувати зміями. Звісно, в таких оповіданнях нерідко фігурують відьми, наприклад: «Про одну відьму розповідали, що вона кормила змію» [ПМВ]. В. Гнатюк зауважував, що «відьми діляться на фахи», і відповідно, є «фахівчині», які займаються виключно зміями [Гнатюк, 2000, с. 225].

Однак і знахурі, які лікують від укусів змії, наділяються народною уявою здатністю спілкуватися зі зміями, «командувати» ними: «Знали заклинати змії: “Так я заклинаю, як заклинав Сумору і Гомору, та й гада в раю...” Там, де вкусило, ворожит ловив кликати зміїв у лісі: фітькав – і злазилися» [ВОВ]. У наведеному фрагменті заклинання міститься важливий елемент багатьох подібних текстів: апеляція до вищих сакральних інстанцій, які начебто здійснюють акт заклинання, – у даному випадку до Бога. Порівняймо у замовлянні «від потенини» з с. Водиця Рахівського району:

Я тебе заклинаю не сама собов,
І не своем язиком, ай сятів чашов,
Сятим вангелієм, сятів тройцов,
Сятим Константином, сятів чашов» [Король, 2018г, с. 74].

Ф. Потушняк зафіксував таке пояснення походження здатності людини керувати зміями: «Якби змії могли чинити за власною волею, то погубили би цілий світ. Тому вони мають свого керівника, того, хто гадам наказує. Він дводушник. Перед тим, як перебере владу від свого попередника, всі гади мають перелізти через його тіло. А потім всі слухають його наказів... За його наказом витягають жала з ран (коли він дізнається), з'являються на його свист» [Потушняк, 1941а, с. 89].

Насилання змії на чиєсь подвір'я чи на якусь людину – відомий сюжет по багатьом нашим записам у різних регіонах України. Зустрічається він і на Рахівщині: «Як змію додивишся, треба казати: “Та ти чого прийшла сюди?” А є такі, що насилають змію, що приходять – худобу порушують у стайні» [ВМ-1]. За В. Гнатюком, не тільки чарівник, а й знахар може наслати на когось шурів, гадюк, вужів, ящурок, мишей,

вошей тошо [Гнатюк, 2000, с. 233].

У статті «Сучасні магичні практики закарпатців» ми наводили й аналізували один із оригінальних методів магичного лікування від укусу змії, записаний нами 2016 р. у смт Великий Бичків Рахівського району [Красиков, 2017б, с. 41]. Саме замовляння звучало так: «Як гади не мають моци в церкві гніздо звити на престолі, так абись не мав цій людині жар пускати!» [Красиков, 2017б, с. 41]. У селі Водиця Рахівського району В. Король записав варіант цього «заклинання змія»:

«Як нимає моци
Гніздо в сонцю вити,
так нимає моци
Нашуй корові жар пускати» [Король, 2018г, с. 77].

В обох варіантах наочна неможливість певної дії доповнюється сакральним статусом об'єктів, де ця акція нездійсненна. Сама ж ця формула повторюється й у заклинаннях від інших хвороб, наприклад, «від потенини»: «Нимаєш моци у сонці, у місяці гніздо ізвивати...» [Король, 2018 г, с. 74]. У записаному В. Королем у с. Видричка на Рахівщині розлогому замовлянні «Якщо поразить змія» поєднуються названі вище місця, але в ширшому контексті:

«Як не маєш моци в небі, в сонці, в місяці, в звіздах гніздо ввити,

Так не маєш моци в раба Божого (ім'я) жир пустити.

Як не маєш моци на престолі гніздо звити, в чашу жир пустити,

Так не маєш моци в раба Божого (ім'я) жир пустити» [Король, 2018в, с. 322].

Іноді до «місць», де не можна гнізда звити, додаються вода і шепіт [Король, 2018б, с. 215].

Знахурі використовують різні частини тіла змії для лікування: «Добре змію вбити, жало витягти, поки вона жива, – воно від хвороби. Линовище дуже добре на якийсь лік» [ПЮІ]. В. Шухевич зафіксував, як добували жало у ХІХ столітті на Гуцульщині: «А вібирают жильце та пхают у рот стебло з мачку цибухового, вона виставит жильце, треба его ухопити і відтяти» [Шухевич, 2018, с. 1173]. Володаря 12 жал жодна змія не вкусить [Шухевич, 2000, с. 1173].

Виготовляли й апотропеї – переважно зі шкіри плазуна: «З зміїної шкіри робили оберіг пастухи – аби не кусали, не лізли в колиби» [КГЮ-2]. Це звичайний ще для архаїчної культури принцип відлякування: частинка мертвого хижака повинна відігнати живого. Однак у ХІХ і ХХ століттях гуцули вважали, що ця часточка може й приманити звірів: «Шматочок гадюки, збережений в прикладі рушниці, притягає дичину» [Кайндль, 2000, с. 141]. О. Тиховська, цитуючи Ф. Потушняка, який описав мисливський ритуал використання голови змії в якості кулі, зазначає: «Змії асоціювалися з нечистими духами, відповідно, їх застосовування як набоїв («звикали загортати і голови змії, тоді так само влучно можна стріляти» <...>) мало символічно утвердити прагнення людини підпорядковувати собі зло, зробити його засобом для досягнення власної мети» [Тиховська, 2018, с. 210]. О. Гура, спираючись на це ж дослідження Ф. Потушняка та праці інших науковців, зауважував, не вдаючись до пафосної символіки, що «карпатские

українці и поляки Малопольши считают, что если воткнуть жало или голову ядовитой змеи в ствол ружья, то оно получит особую силу и будет стрелять без промаха» [Гура, 1997, с. 329]. Пояснення тут дуже просте: адже змія влучно «стріляє» своїм жалом. Це звичайна імітативна магія.

Про лікувальну магію, пов'язану з діями знахурів після укусу змії, маємо переважно лише приблизні описи (оскільки фахівці у цій справі зазвичай не розголошують свої секрети) або взагалі «абстрактну» інформацію: «Батько, на кличку Принц, від укуса знав – як змія укусе» [ЦОМ]. Однак два засоби вимальовуються чітко. Перший – за допомогою часнику: «Коли змія поразит корову, ходять до бабів, що знають, беруть чеснок, приносять їм, ті примовляють, помастят і ставлят [корову – *М.К.*] у сараї» [КАЮ]; «Була жінка, що заклінала, коли кусала змія корову, часником мастила вим'я» [ТМА]; «Жінки заклінали, коли укусить змія: примовит на часнику, і тим треба натирати» [ЗМВ].

Другий лікувальний засіб – за допомогою каменя: «Є, що заклінають, як змія вкусит. Трут каменем. Але його святять на Паску» [ВОМ-2]; «Каменем по рані треба водити, як укусе змія» [БІС]; «Як вкусить змія, каменем чухали проти часової і примовляли. Казали, що швидко треба лікувати, поки змія не дійшла до води. *Паренник* – називали камінь, яким шугали» [КГЮ-2]; «Каменем (гладонький камінь) натирають місце укусу корови і шепчуть» [КАІ-1]; «Дідо вмів від укуса змії закліпати, каменем мастив» [РАВ]. Звернемо увагу на вказівку, що каменем треба водити «проти часової»: це відомий знахурський прийом при лікуванні різних хвороб, сенс його – магичним чином повернути ситуацію назад, до тієї хвилини, коли вкусила змія.

Василина Лорізяк із селища Ясіня стверджує: «Як лікують від укуса змії, шурують каменем, перевертають і назад кладут. Будь-який камінь беруть» [ЛВМ]. Утім, інші інформанти кажуть, що підходить далеко не кожний камінь. Зокрема, можна почути, що для лікування від укуса змії беруть тільки пористий камінь, типу пемзи, але круглий і твердий. У тих же Ясінях був записаний розгорнутий опис процедури, пунктирно означеної В. Лорізяк: «Якщо людину чи тварину поразив червак (змія). Треба швидко взяти камінь, але добре запам'ятати, як камінь лежить. На камінь покласти часник і говорити:

Чи своєн, чи своєнка,
 Чи з сіра, чи з чорна,
 Чи з червона.
 Як не маєш моци
 Сонцю й місяцю
 Гніздо ввити,
 Так аби с не мала моци
 Жар пусти на (*ім'я*).

Після цього тим каменем треба поводити по ураженому місці. І потім покласти той камінь на місце, так, як він стояв. Під час цього всього не можна ні до кого говорити» [Король, 2018б, с. 215]. Звертає на себе увагу не тільки вже знайома нам формула неможливості отруєння (паралелізм із сонцем і місяцем, на яких не можна гніздо звити), а й використання, крім каменя, часнику (цей

універсальний апотропей є й специфічним відлякувальним засобом від змії, про що ми скажемо трохи далі). Характерним є й ритуальне мовчання, яке є обов'язковою умовою багатьох магичних та мантичних дій. Дуже важливе, з магичної точки зору, повернення каменя на своє місце (це акцентується в обох текстах): як камінь повернувся у попередній стан, так і людина (тварина) повинна повернутися у стан до укуса змії.

Людина, яку вкусила змія, може й сама врятувати себе від смерті, якщо знає певний алгоритм дій у цьому випадку: «Змія як укусит, скоро йде до води. І так треба старатися, аби людина була скорше коло води. Тодги вона [отрута – *М.К.*] не має сили такої, тодги людина не вмре. Змія тодги вже где вечора, поки сонце не зайде. Пхається помежи ноги, аби її вбили. Земля її не приймає. Вона вже проклетая, її заклели. Людині треба покушті тієї води і на себе так трошки. А після того йти на примову до бабки» [СММ]. Аналогічне повір'я є на Поліссі: «...змея, укусившая человека, старается напиться воды. Человек тоже почувствует жажду, и, если ему удастся добежать до воды и напиться быстрее змеи, он останется жить, а змея подохнет. В противном же случае укус окажется для него смертелен...» [Гура, 1997, с. 353]. Відоме воно й на інших слов'янських землях і пояснюється тим, що «саме від води плазун отримує свою силу» [100 найвідоміших, 2002, с. 152]. Вода вважається стихією змії, її покровителькою, тому допомагає «вернуть растроченный яд. А укушенный змеей человек пользуется этим “змеиным средством” для нейтрализации яда» [Козлова, 2006, с. 159].

На Закарпатті і в сусідній Івано-Франківщині розповсюджене уявлення: «Кажуть, що як змія вкусить людину, земля її не приймає, бо вона грішна» [БІС]. Повір'я про те, що змію, яка вкусила людину, не приймає земля, фіксується по всій території України, однак зазвичай йдеться про те, що така змія не може сховатися в землю на зимівлю у свято Здвиження і гине; у наведених вище текстах сказано про покарання змії у той же день, коли вона порушила «табу», вочевидь, дане їй Богом. На Рахівщині також фіксується загальноукраїнське уявлення щодо кари змії: «Як змія вкусила людину, корову, козу – не залізе на Здвиження, на Чесний Хрест, 27 вересня (Воздвиженіє Чесного Хреста) в землю» [КОС]. Тому «на Чесного Хреста до ліса ходити не можна» [ВКД]. На Харківщині цілком логічно радили на Воздвиження стеретися саме такої покараної змії, якій втрачати вже нічого: «Та гадюка, яка вкусила людину, не злазитья, її як би інші не приймають до гурта, на Воздвиження вона дуже сердита і може вкусити» [Муравський шлях – 97, 1998, с. 44].

У В. Гнатюка знаходимо іншу версію покарання грішної змії: «... котра укусила дещо, тоту вже матка-земльи не приймає, тотя зимує на землі у колоді, у гною, у вертепі; скоро сонце марта зігріє, вона иде на сонце і вигриває си. Скоро перезимує, вона кусає кого видит; вона є тодги дуже люта, погана; йик би і вздрів чоловік і йик і вбе, то ему отпустит Бог тільки гріхів, шо ему не треба давати на 12 служеб» [Гнатюк, 2000, с. 1173].

Записана нами також низка розповідей не про магичні властивості самої змії чи її атрибутів, а палиці,

якою людина може розвести в різні боки вужа і жабу, не пошкодивши обом. Робиться це не з метою рятування жаби, а з бажання мати «чарівну паличку», яку можна використовувати в різних ситуаціях із користю для її володаря. Деякі люди мають лише приблизне уявлення про функції цієї палички: «Як розлучиш жабу з вужем, щось можна робити тим бучком» [ВОВ]. Однак багатьом відоме використання її у шкідницькій магії: «Не можна, щоб між молодими хтось пройшов на весіллі. Одна баба мала прут, що ймилася змія і жаба – розігнала, і розвела молодих. Спеціально пройшла між них. І одружених можуть розігнати, як між ними хтось пройде» [БВІ]. «Казала баба: є жони, розганяють змію від жаби палицею. Як іде хтось до тебе у дім, най палицю лишеє надворі. Вона може тов паличков розганяти жінку з чоловіком: посуває порогом (пошкребче на порозі буком і пошепче) – і ти з жінков розійдеш» [РАВ].

Використовують таку паличку і як апотропей: «Цей прут має велику силу; треба казати, щоб *той* [чорт – *М.К.*] не мав моци до мене, град не мав сили йти, хвороба... Як змія не може з'їсти жабу, аби не мало моци насланне» [КГЮ-2].

Подібні наративи ми фіксували в багатьох регіонах України; практика використання таких палиць є реальною і, за словами інформантів, цілком успішною. У Карпатському регіоні, і в Закарпатті зокрема, за нашими записами, цю паличку використовують також для успіху в суді: щоб судді так само мирно розвели обидві сторони, як власник палички розвів вужа і жабу (тобто щоб він під час суду не постраждав – не був покараний, як не постраждали при розведенні палицею вуж і жаба) [Красиков, 2017б, с. 40]. У селищі Великий Бичків на Рахівщині 2016 р. ми записали історію про чоловіка, який розвів паличкою двох гадів, які билися, а мав агресивну вдачу і часто потрапляв до суду як дебошир, але жодного разу не був засуджений, і навіть спантеличені судді його питали, що він таке знає, що вони його засудити не можуть [Красиков, 2018д, с. 402].

Р. Кайндль зафіксував, що таку паличку гуцули використовували «проти грому» [Кайндль, 2000, с. 141], тобто у метеорологічній магії. Взагалі у слов'ян спектр дій даного атрибута значно ширший: ним можна «усмирить самую яростную битву <.> или пожар <.>»; ею ударяють роженицу для облегчення родов <.> или супругов, чтобы их разлучить <.>»; ее обладателю обеспечен успех в купле и продаже <.>»; его не отдадут в солдаты, он может стать начальником <.>. В Черногории такой палкой ударяют по крестцу коровы, когда она не может отелиться, и говорят: «Раздвој се лако телетом као змија жабом!» [Разъединись с теленком так же легко, как змея с лягушкой!]» [Гура, 1997, с. 332].

Значна кількість записів стосується апотропейчних дій, спрямованих на уникнення зустрічей зі зміями. Цьому в першу чергу може сприяти правильна поведінка в сакральний час – у період християнських свят або постів. В. Шухевич відзначав, що гуцули переконані: «Аби ласочка не кусала маржини, треба постити...» [Шухевич, 2018, с. 1169]; щоб яструб не хапав курей, треба додержуватися цілої низки табу під час постових днів

і свят (інакше – дії яструба сприймаються як справедлива «кара Бога») [Красиков, 2018в; Красиков, 2019а, с. 353; Красиков, 2020а, с. 106–107]; ретельне постування, на думку наших інформантів, – гарантія порятунку й від змій. За принципом ініціальної магії [див.: Красиков, 2018г] «на Новий рік в перший день божкатиї [тобто пісний – понеділок, середу, п'ятницю – *М.К.*] треба подержати піст – і тобі не будуть показувати гадюки» [ШАД]. Однак і суворе додержання Великого посту може бути рятівним для людини: «Аби змія не кусала, говіють сім тижнів перед Великоднем, і якщо не згадувати її протягом цих семи тижнів, – не показується» [КАІ-2].

В останньому тексті йдеться про уникнення номінації небажаного суб'єкта – надзвичайно розповсюджене явище у слов'янській народній культурі. Наприклад, слово «чорт» табується у багатьох українських родинах – замість нього вживаються відомі евфемізми: *той, нечистий, штинько* тощо; величезним гріхом вважалося «зачортитися» (згадати чорта) в хаті – будь-які матюки кращі, ніж слово «чорт»: адже люди, принаймні 100 років тому, вірили: чорта згадай – він і з'явиться. Так само закарпатці уникають слова «яструб», а називають його, наприклад, *пан* або ще краще – *сліпак*, щоб він не бачив і не хапав курей цих господарів [Красиков, 2018б, с. 81–82; Красиков, 2020а, с. 105]. Вужа на Рахівщині називають *гладун*, і це доволі відомий евфемізм: «Кажуть, що коло кожної хати є гладун – вуж» [ТМА]. Кайндль наводить низку синонімічних назв змій у гуцулів: «*гадина, поганка, нехар, доуга, доуганка*» [Кайндль, 2000, с. 141], і список цей далеко не вичерпний.

Щодо змій, то в обстежених селах прийнято уникали називання змій своїм іменем і взагалі їх не згадувати не тільки під час Великого посту, причому цього намагаються додержуватися люди всіх вікових категорій: «Не треба говорити про змій у Великий піст перед Паскою – і не будеш бачити змій» [ВОМ-1]; «У Великий піст не споминають змій» [КХМ]; «Коли Великий піст, не треба споминати за змій. Треба не ківати [чіпати – *М.К.*] їх – і вони не воюватимуть» [КОС]. Цього намагаються дотримуватися також серби і чорногорці [Гура, 1999, с. 338].

Однак є й така прескрипція: «Щоб змій не бачити, треба не говорити про них в усі чотири пости і не вбивати – тоді в лісі не будуть показуватися» [ОВД]. І тричі на тиждень (у понеділок, середу та п'ятницю) пропонується утримуватися від небезпечної номінації: «У божку не треба здогадувати змій, нічого за них не говорити – аби не показувалися» [ТВМ]. У болгар табується згадування змій на Єрмію та Сорок мучеників [Гура, 1999, с. 338].

Трапляється й найрадикальніше рішення – з цілком логічною і переконливою аргументацією: «Щоб змія не кусала, не треба її згадувати, не називати її на ім'я, бо як назвеш – думає, що кличе» [БКВ].

До речі, уникання небажаного буває й візуальним: у сакральний, відповідальний час забороняється дивитися на предмет, що викликає асоціацію з негативним, а тим більше брати його руками: на Верховинщині, за нашими записами, на Різдво не можна було дивитися на мотузку і веретено – аби весь

рік не бачити змії [Красиков, 2013, с. 28]; у багатьох регіонах України батькові, коли він йшов по воду для охрещення дитини, заборонялося не те що брати, а й дивитися на коромисло, щоб спина у дитинки не була кривою або щоб ця людина не пішла «кривою стежкою» (злодійською), тобто щоб її «доля не була кривою».

Свято Благовіщення дає привід потурбуватися про захист від змії, бо «всі гади виходять на Благовіщення» [БМІ]; а «до Благовіщення змія з землі не вийде – доки земля не здригне» [ПМВ]. Таке спостереження є і у В. Шухевича: гадам «не вольно з теплиць виходити, аж до Благовіщення. Того дніи отворит си земльи, здригнет си, вода си рушит, зими вже нема...» [Шухевич, 2018, с. 1178], і тоді їх старший розсилає по світу.

У наступному нормативі спрацьовує магічний імітативний принцип [див.: Красиков, 2013]: «На Благовіщення жаби, змії виходять з землі, і тому в цей день до хати нічого не несуть» [СВІ], аби ці створіння не лізли до домівки людини. В інших експедиціях по Карпатському регіону і на сході України інформанти зазвичай акцентували увагу на тому, що «на Благовіщення не можна нести до хати «ніякої палки – гадюка може покусати худобу, вони якраз вилазять на Благовіщення» [Муравський шлях – 97, 1998, с. 16]. У цій прескрипції архаїчна аналогія ЗМІЯ – ПАЛКА постає просто наочною.

У дане свято діє й заборона номінації змії: «На Благовіщення аби не називати змію – не буде під ноги людині попадати, не треба її згадувати» [СММ]. Болгари також вважають Благовіщення «змійним днем», однак в деяких регіонах цієї країни днем виходу змії уявляється свято Сорока мучеників [Гура, 1997, с. 334–335]. За карпатськими ж повір'ями, саме на Благовіщення «прокидаються гадюки, ящірки, жаби, мурашки і виповзають із зимових сховищ на поверхню землі. Якщо не виповзуть, то, за переказами, їм доведеться перебувати там аж до наступного Благовіщення» [Чорі, 2001, с. 87].

Унебезпечитися від нападів плазунів можна також у Святвечір. Подібно до закликання Мороза до хати, запрошують й інших насправді небажаних гостей – градову хмару, вовків і зокрема змії: «На Святий вечір треба кликати змії до себе на вечерю: якщо ти тепер не прийдеш, то і не приходь» [КХМ]; «Змії запрошують на Святвечір. Як я тебе запрошую, а ти не прийшов на Різдво, так аби не приходив протягом року» [КГЮ-2].

Крім вербальної магії, у святковий час застосовується й акціональна. Вважається: «Якщо дати з святвечірнього столу вівцям і корові – не ласує ні змія кусати, ні відьма манну відбирати. Цю їду під стіл кладуть. До полудня всі 12 страв повинні бути покладені» [РАВ]; «Кутю розсипають на дворі у Святвечір – тоді змії цілий рік не показуються» [ЮОВ]; «На Святий вечір не їли цілий день, а ввечері береся свята вечеря (з кожної страви у мисочку їди), виносять надвір і говорять: “Усі змії! Я вас кличу на Тайну вечерю! Як не маєте моци на Тайну вечерю уступити, так абис-то не мали моци мене укусити”. Так моя мама заклінала, брала вечерю і йшла надвір – усі 12 страв у мисочку брала. І від худоби говорила: “Усі

звірька: вовки, лисиці, усі змії, зміїці, медведі – я вас кличу на Тайну вечерю! Як не маєте моци на Тайну вечерю уступити, так абис-то не мали моци мою маржину поразити!” Ми ще не їли вечерю, але перший раз їх кликали на вечерю. А відтак на другий день давали худобині ту вечерю, що збирали у мисочку, – корові, вівці. Вівцю вовк не візьме, як вона [мати – М.К.] примову на Святу вечерю кінчит» [ШОІ]; «Я змії заклінаю в свята Різдвяні: готую вечерю і даю худобі їсти, та й на тій вечері кличу її до вечері: “Кличу тебе до Тайної вечері, заклінаю те! Як не маєш моци до Тайної вечері приступити, у Сонці та у Місяці гніздо ввити, не маєш моци до людини і худоби приступити” [згадаймо наведене вище замовляння з с. Водія: «Як нимає моци Гніздо в сонцю вिति...» – М.К.]. Дванадцять раз треба сказати, бо 12 страв: хліб, ріпка [картопля – М.К.], мід, голубці, гриби, фасоль, пшениця [аналог куті – М.К.], з горохом, маком, медом, пироги (вареники), фанкі (як булочка, в оліві жариться)» [БВІ]. О. Левкієвська влучно назвала такий спосіб захисту «моделированием ложной встречи с опасностью», парадоксальність якого полягає у тому, що «для того чтобы избежать ущерба от непредсказуемого, непредвиденного контакта с опасностью, нужно не уклоняться от встречи с ней, а назначить, “смоделировать” эту встречу на такое время, когда она не сможет принести ощутимого вреда» [Левкиевская, 2002, с. 55].

У селі Костилівка на Рахівщині старі люди наставляють: «Щоб змії не підходили до хати, голку не бери в руки після Різдва і після Великодня цілий тиждень. Особливо опасно шити на дворі в ці дні, бо гадюка присуватиметься до хати» [Красиков, 2017а, с. 145]. У відносно близькому до села Лазещина Рахівського району Закарпатської області селі Яблуниця на Івано-Франківщині є цікавий норматив: «Щоб змії не бачити, з Різдва до Маланки не можна зашивати ніякі речі, а як велика необхідність – запекти кінчик гострий голки в печі (до червоного), тоді можна шити. А на Маланку треба ввечері “Маланку зашити” – все лихе зашити, що гаддя повзас – не бачити. Ввечері на Маланку будь-що зашивали, щоб зашити все лихе і змії не бачити протягом року» [КММ]. Голка з ниткою у даному випадку асоціюються зі змією – саме тому треба уникати цього її метафоричного (символічного) образу у певний час і навпаки – в інший сакральний час робити заборонені ще вчора дії, спрямовані на магічну «локалізацію» небезпечної істоти; розпечений же кінчик голки асоціюється зі знешкодженням жалом.

Свічка, яка горіла на могилі, може бути прекрасним апотропеем («омертвіє» все, що являє небезпеку для її власника), однак придбання такого оберега – небезпечна справа: «З цвинтаря брали свічку, щоб не переходило (змії не зустрічались), але цього не можна робити» [КГЮ-2]. «З цвинтаря свічку і взагалі нічого не можна брати: можна щось погане принести. Але робили так і носили за собою свічку в ліс – тоді змії не видиш, не показуються. Свічку з цвинтаря ховали у дворі. Можна і того хазяїна привести на свій город – є дух цвинтаря, він охороняє все, що на цвинтарі. Можуть повмирати у хаті, в яку принесли свічку з цвинтаря. Як три рази промовлесте “Живи

помочі» (“І попереш і льва, і змія”) – теж не бачите, змія тікає гет» [КГЮ-1]. Маються на увазі слова з 90-го псалма, відомого в народі як молитва «Живі помочі», де йдеться про силу Божого заступництва, з яким «на гаспида і василіска наступиш, і потопчеш льва і змія» [90 псалом]. У випадку сильних хвороб та для «профілактики» нещастя зазвичай радять прочитати цю молитву 40 разів, однак і триразове прочитання, як ми бачимо у наведеному вище наративі, завдяки сакральному числу 3, має, на думку інформантів, велику силу – достатню для охорони людини від змій.

Проте змія може бути й зняряддям Бога для покарання чи залякування тих, хто нехтує церковним святом: «Як людина йде на свето малини, гриби збирати – змії їй будуть показуватися» [ТМД]. За Р. Кайндлем, понад 100 років тому гуцули вважали, що буде гірше: «Гадюка вочевидь вкусить того, хто працює в святковий день; такого безбожника вона з нетерпінням вичікує часом і цілий рік, поки їй трапиться зручна нагода» [Кайндль, 2000, с. 141]. Ймовірно, саме це мали на увазі інформанти Ф. Потушняк, коли стверджували, що змія кусає лише того, «на кого є допуст Божий» [Потушняк, 1941а, с. 89]. Карається ж тільки та змія, яка вкусила людину самовільно.

Вбивати змій, навіть отруйних, на Рахівщині не радять – хіба що у крайніх випадках: «Змій не вбивай – не буде показуватися» [ЮОВ]; «Вбивати змій не можна. Кажуть, якщо вбити, будуть показуватися» [ГОО]; «Є люди, яким дуже часто показуються гадюки. Мій сусід вбиває гадюк – і вони йому часто показуються» [ШАД]; «Не вбивай змій, бо вони лізуть тоді на очі – показуються часто. Був один чоловік без рук і він вбивав їх страшно – показувалися» [ШАМ]. Ми не зафіксували уявлення про суворе покарання за вбивство змій, яке відзначав Р. Кайндль: «Гадюку не можна вбивати, бо умруть батьки або буде шкода поголів'ю худоби» [Кайндль, 2000, с. 141]. Софрон Витвицький 1863 р. у своєму нарисі про гуцулів Верховинщини писав про розповсюджений у них «шкідливий забобон»: «Не бий софію (гадину), бо ти умре мама рідна» [Витвицький, 1993, с. 62]. Безумовно, це рудимент тотемізму, «софія» ж («мудрість!») – евфемістичний антропонім. Цікаво, що в Україні зустрічається заборона вбивати жаб з аналогічною мотивацією: «мати умре» [Скуратівський, 1996, с. 376]. В. Скуратівський з цим табу пов'язував традицію обережного рятування жаби від змій за допомогою палиці [Скуратівський, 1996, с. 376]. Взагалі ж дослідники відзначають дуже широко розповсюджене уявлення, що особливо не можна вбивати ні в якому разі «домашню змію», що вважається добрим духом-охоронцем обійстя, — звідси й покарання смертю «домашніх», тобто батьків або свійських тварин (худоби).

«Надприродні» властивості змій вбачаються інформантам у такому факті: «Коли уб'єш [змію – *М.К.*] – мечеться кусками, поки сонце не заходить» [БІС]. Повір'я про надзвичайну живучість змій широко розповсюджені у слов'янському світі: на Чернігівщині, на Півночі Росії, у Польщі люди вірили у те, що навіть шматки розрубленої змій, розкидані далеко, злязяться і

змія оживає [Гура, 1997, с. 302–303].

Як і взагалі в Україні, в селах Рахівського району є уявлення про дворову змію, яку не можна чіпати: «Місцева є – змія коло кожної хати» [ВОМ-2]; «Кажуть, що під кожним хлівом є свій вуж» [ЗМВ]; «Під кожною хатою є вуж. Він як часи цокає» [АМН]; «У кожному хліві живе гадючка (вуж), і вбивати її не можна» [ВВН]. Пояснень такої поведінки ми не почули, однак відомо, що в народній культурі слов'ян широко розповсюджені уявлення про патерналістську та охоронну місію «домашньої змій» по відношенню до рогатої худоби, особливо корів [Левкієвська, 2002, с. 339]. Хоча є не менш популярне уявлення, що «домашня змія» є у кожній хаті і саме вона забезпечує родині добробут і лад, більше того – відсутність її вважається ненормальною і свідчить про те, що тут живе зла людина [Левкієвська, 2002, с. 340] (до речі, є повір'я, зокрема й в Карпатах, що лелека зів'є гніздо тільки на подвір'ї хорошої людини). Безумовно, це пережиток тотемізму, і в архаїчні часи люди були впевнені: саме тому, що змія є міфічним першопредком родини, вона дбає загадковим чином про її благополуччя. Зафіксована нами назва «домашньої змій» «місцева» корелює з назвами «грунтова», «грунтовичка» («від замешкування у конкретному господарстві, “на ґрунті”») [Галайчук, 2021в, с. 416]), що вживаються на Івано-Франківщині, або з бойківським народним терміном «підтрамниця» — змія, що живе під підвалинами [Левкович, 2010, с. 8].

В. Король, який теж на Рахівщині записував аналогічні повір'я, слушно зазначає, що образ «домашньої змій» «виявляє чіткі ознаки домашнього духа через міфологізований зв'язок з домашньою худобою. Побутовують на досліджуваній території оповідки, за якими домашній дідько міг бути в подібні змій» [Король, 2018а, с. 200]. На Закарпатті, на відміну від інших регіонів України (Полтавщини, Харківщини, Сумщини, Дніпровщини, Вінниччини тощо), ми не зафіксували у даній експедиції найменування домашнього вужа «хазяїном», однак фактично саме так його сприймають наші інформанти. Це характерно й для багатьох інших слов'янських культур [Гура, 1997, с. 307].

Бувають люди, у яких є особлива чутливість до змій: «Донька, коли йде в ліс, чує, як йде змія – дзвенить!» [КАЮ]. Однак для більшості селян зустріч у лісі з плазуном – неприємна несподіванка. Тому народ давно виробив свої правила безпеки, у яких суто фізичний фактор переплетений із метафізичним: «Гие часником намастити ноги від змій» [ТМД]; «Кладуть часник у носок, у чобіт, коли йдуть в ліс. Але розказували, що у часнику сиділа змія» [ВОМ-1]; «Змії треба сокотити. Резинові чоботи натирають часником» [СММ]; «Береш з собов, як ідуть в ліс по яфени, часник – кладуть у чоботи, натирають ноги, взуття» [ОВМ]; «У ліс йдуть – мастьт ноги часником, перо зелене ставлять, щоб джок [запах – *М.К.*] був і гави [змії – *М.К.*] тікали. Є у нас сусід, якого батьки навчили: куди б не пішов – гави від нього тікають, бояться» [ПЮІ]; «Щоб змій не бачити в лісі – часник з собов треба брати в носки, взуття» [ПДІ]; «Щоб змія не кусала, кладуть часник у взуття або в кишеню» [КМС]; «У ліс ідеш – засунь стебло часнику у чоботи, аби не вкусили змій»

[РАВ]; «Чоботи треба натерти часником, коли йдуть по малину, гриби, – запаху того не люблять змії» [БКВ]; «Коли ідеш в ліс, треба брати часнок. Кидаєш у чобіт зубочок – відганяє всю нечисть, а гад на тебе уже не йде і звір. Всього один зубочок» [КІІ]; «В ліс ідеш – часником мастити руки і ноги треба» [КОС]; «Як ідеш в малину, по гриби, треба мати часнок коло себе обов'язково. Коли побачиш змію, можна почистити часник і подавити» [БМД]; «Як ідеш в ліс – насип часника у взуття від змії» [СММ]; «Щоб змія не кусала, часником мастити треба взуття» [ВКД]; «Часником треба мастити ноги до коліна від змії» [КАІ-1]; «Часник не люблять малфа і змія. У карман кладут. Як ідеш у ліс – ноги помасти: вони чують часник, вони тікають. Змії мені сі не показують» [ЛВМ].

Про часник у закарпатській традиції ми писали у спеціальній етноботанічній розвідці [Красиков, 2019б, с. 135–136] і у низці інших праць [Красиков, 2017а, с. 144–145; Красиков, 2018а, с. 73; Красиков, 2018д, с. 401; Красиков, 2020б, с. 532; Красиков, 2020в, с. 204], зокрема й як про оберіг від малф та повітруль. Звертаємо увагу на поєднання у наведеній вище нарації міфічних малф і реальних змії, які однаково, за твердженням інформаторки, не переносять часнику. Часник для закарпатців – універсальний оберіг як від нечистої сили («Без часнику не можна йти на цвинтар, аби хтось не покегнув» [БІФ]), так і від змії. М. Тиводар відзначав, що в українських селах Закарпаття напередодні свята Юрія «вим'я корів натирали часником або цибулею», і «це робилось для того, щоб до тварин не брались злі сили та хижакі» [Тиводар, 1994, с. 382].

При укусі змії також використовують часник. В Ясінях в разі укуса худоби гадиною знахарки знають: треба «взяти голку і головку часника, або ніж і колоти часник», промовляючи примову, причому читати її треба сакральну кількість разів: «Примову читати 7 раз. Тим часником мастити укусу гадина» [Король, 2018б, с. 218]. Ніж береться не будь-який: за нашими записами у тих же Ясінях, знахар, який лікує від укусу змії, закликає своє «знаряддя праці» на Різдво – у найсакральніший і найсильніший з магічної точки зору час року [Красиков, 2018г, с. 214]. М. Тиводар описав близький до наведеного вище, але трохи складніший процес лікування: «На Рахівщині знахар, взявши головку часнику в праву руку, а голку в ліву, наколював його з одного кінця і виголошував заклинання. Потім втикав голку у другий кінець часнику і знову закликав. Виголосивши заклинання, знахар натирав часником вівцю від голови до хвоста, його залишки товкли і натирали місця укусу» [Тиводар, с. 375]. Аналогічні дії знахурів у даному випадку протягом ХХ століття неодноразово фіксували дослідники Гуцульщини [Тиводар, с. 375]. Зрозуміло, чому «дуже гіркий часник в Україні називають «гадячим» або ж «москалем» [100 найвідоміших, 2002, с. 375]. Протикання ж *головки* часнику, можливо, за архаїчною логікою, асоціювалося з головою змії і було по відношенню до неї тим самим, що роблять в інших випадках з головоподібними предметами з метою шкідницької магії, – аби гадинка «відкликала» свою отруту.

Цікаво, що за Р. Кайндлем, «рани від укусів

гадюки лікуються часником. Проте торкатися до гадюки часником не можна, бо вона тут же вкусить» [Кайндль, 2000, с. 141]. В. В. Усачова слушно зазначає, що слов'янські (та й деякі інші) народи настільки вірили в апотропеїчну силу часнику й універсальність його як оберега від усілякого лиха, що навіть номінація його у критичну хвилину мала рятівний ефект – наприклад, у росіян при зустрічі з лешим [Усачова, 2008, с. 215].

Однак є й інші універсальні апотропеї, які використовують для захисту від змії, – сіль і мак (зазвичай свячені): «Солі, часнику брали в чоботи від змії» [КГЮ-2]; «Солі клали в чобіт, як в ліс ішли, щоб змія не вкусила» [АМН]; «Я сіль і мак сиплю у топанки, як іду куди. Миром чоло треба мастити, як ідеш» [БВІ]. Мак брали дикий, так званий «видюк».

У снотлумачній традиції мешканців Рахівщини змія віщує скоріше погане:

«Як сниться змія – одні кажуть на гроші, а я кажу: змія то змія – хтось шкоду зробить» [КМІ]; «Сон: вуж, будь-яка змія – гризота» [ВОМ-1]. Подібну символіку сновидіння дослідники відзначали й на інших східнослов'янських територіях, зокрема у Брестській області: «змея укусит – значит, какаья-нибудь женщина навредит» [Гура, 1997, с. 279]. Але гадюка і вуж зазвичай розрізняються у тлумаченні сновидень: «Гадюка укусе – погана жінка, не впиєш оглянуться, тебе “укусе”. Вуж сниться – на чоловіків, на женихів» [Красиков, 2005, с. 220]. У випадку з вужем спрацьовує рима: *вуж – муж*. Вуж в якості чоловіка – розповсюджений сюжет у слов'янських чарівних казках.

Висновки і пропозиції. Підводячи підсумок, можна констатувати, що повір'я й обрядодії, пов'язані зі змією, на Рахівщині входять до актуального шару традиційної народної культури. Одна з причин фактичної незмінності протягом щонайменше двох останніх століть цих уявлень та обрядодій – у тому, що спосіб господарювання в сільській місцевості Закарпаття кардинально не змінився (особливо скотарство, збирання грибів, ягід, трав), контакт людини з природним середовищем залишається найтіснішим, а тому і вироблені народною практикою табуації та превентивні магічні дії відносно небажаних зустрічей із плазунами, а також лікувальні засоби при укусі змії передаються з покоління в покоління.

Новизна даної роботи полягає у тому, що в статті вперше введений в науковий обіг значний польовий етнографічний матеріал та удосконалено методики емпіричного та аналітичного дослідження даної проблематики. Записані нами тексти чітко демонструють амбівалентність образу змії у традиційній культурі гуцулів, як і взагалі слов'ян, певну парадоксальність її символіки, на яку звертав увагу ще О. Гура: з одного боку, змію вбивати не можна, а з іншого – за її вбивство прощаються гріхи; змія приносить добро, а може принести й зло, навіть загибель людини або тварини тощо. Ми спостерігаємо тяглість традиції та широту її розповсюдження. Більша частина проаналізованих вірувань і магічних дій мають аналоги як у Карпатському краї, так і на значній території України, а деякі й у сусідніх слов'янських державах. Зважаючи на обсяг статті, ми такі паралелі

проводили стосовно лише найважливіших аспектів, однак у подальшому таке системне порівняльно-етнологічне дослідження може бути темою окремої розвідки; перспективною є й локальна компаративістика на основі матеріалів, записаних у сусідніх із Рахівщиною районах Закарпаття та Прикарпаття (ми навели тільки кілька прикладів).

Варто було б зібрати польові матеріали у закарпатських селах, де переважає румунська,

угорська, словацька чи інша неукраїнська етнічна спільнота, і проаналізувати відповідні друковані та архівні джерела, у яких йдеться про змію у народних віруваннях та звичаєвості цих етнічних груп, й співставити їх із наведеними вище свідченнями. Принаймні багатство і різноманітність записаних нами матеріалів дають підставу для майбутніх як синхроністичних, так і діахронічних етнологічних і власне етносерпентологічних студій.

Список використаних друкованих джерел

Витвицький, С., 1993. *Історичний нарис про гуцулів* / пер., передм. і прим. М. Васильчука; Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини і Покуття імені Йосафата Кобринського, [Коломия]: Світ, 96 с.

Галайчук, В., 2021а. *Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів*: монографія, Львів: Інститут народознавства НАН України, 452 с.

Галайчук, В., 2021б. *Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів* : автореферат дис. ... д-ра іст. наук, Львів, 36 с.

Галайчук, В., 2021в. *Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів* : дис. ... д-ра іст. наук, Львів, 528 с.

Гапак, О., 2017. «Нижча» міфологія жителів Хмелева: [Інтерв'ю з М. Ватремою та Анною Федорівною, проведене І. Костаком та О. Гапак], *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 2, Ужгород, с. 78–81.

Гнатюк, В., 2000. *Нарис української міфології* / підготовка та опрацювання тексту, вступ. ст. і прим. Р. Кирчіва, Львів: Інститут народознавства НАН України, 264 с.

Гоян, М.-Н., 2017. Народна демонологія с. Водиця: [Інтерв'ю з Василюю, 1946 р. н., проведене С. Старостою та М.-Н. Гоян], *Етніка Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 2, Ужгород, с. 95–97.

Гура, А. В., 1999. *Змея, Славянские древности: этнолингвистич. словарь: в 5-ти тт.* / под общ. ред. Н. И. Толстого, т. 2: Д–К (Крошки), Москва, с. 333–338.

Гура, А. В., 1997. *Символика животных в славянской народной традиции*, Москва : Индрик, 912 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

Данко, І., 2019. Демонологічні уявлення с. Лемаковиця: [Інтерв'ю з А. М. Марушко, проведене І. Данко, М. Сокачем], *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. і матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 4, Ужгород, с. 292–305.

90 псалом, [Online]. Доступно : <https://www.kyrios.org.ua/spirituality/prayer/24981-psalom-90.html> (дата звернення 11.05.2021).

Кайндль, Р. Ф., 2000. *Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази* / [пер. з нім.], Чернівці : Молодий буковинець, 208 с.

Карпов, В., 2016. Народна демонологія у с. Ореховиця Ужгородського району : [Інтерв'ю з В. І. Решетар, 1962 р. н., проведене В. Карповим та Я. Басараб], *Етніка Карпат*: наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій / шеф-ред. Р. Офіцінський, вип. 1, Ужгород, с. 89–92.

Керечанин, З., 2019. Люди з демонічними ознаками у світоглядних уявленнях мешканців Виноградова : [Інтерв'ю з О. С. Зеліско, 1929 р. н., проведене З. Керечанин], *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. і матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 4, Ужгород, с. 286–291.

Козлова, Н. К., 2006. *Восточнославянские мифологические рассказы о змеях. Систематика. Исследование. Тексты*: монографія / науч. ред. В. М. Гацак, Омск: Издательский дом «Наука», 460 с.

Король, В. В., 2020. Демонологічна палітра села Зарічево (за польовими матеріалами). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Музей як науковий, культурно-освітній та комунікативний простір», присвяч. 50-річчю Закарпатського музею народної архітектури та побуту, вип. 7, Ужгород, с. 545–557.

Король, В., 2018а. Домашні духи в народній демонології гуцулів Рахівщини (за польовими матеріалами), *Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій* : матеріали наук.-практ. конф. 22–23 червня 2018 р., Харків, с. 196–205.

Король, В. В., 2016. Кам'яна сокира-молот із села Тур'я Пасіка, *Харьковский историко-археологический сборник*, вип. 19, с. 19–24.

Король, В., 2018б. Лікувальні замовляння із селища Ясіня Рахівського району (За польовими матеріалами), *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*: матеріали І Етнографічних читань «Збереження та популяризація культурної спадщини» (Ужгород, 15 грудня 2017 р.) / упоряд. В. В. Коцан, М. І. Мегела, вип. 5, Ужгород, с. 214–219.

Король, В., 2018в. Лікувальні замовляння із сіл Видричка та Розтоки Рахівського району (за польовими матеріалами), *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту* / упоряд. В. В. Коцан, М. І. Мегела, вип. 4, Ужгород, с. 321–325.

Король, В., 2019а. Люди з демонічними ознаками та здібностями, «професіонали» у традиційних віруваннях гуцулів Закарпаття (за польовими матеріалами), *Музей просто неба в соціокультурному просторі* : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України, Київ, с. 199–206.

Король, В., 2019б. *Народна демонологія гуцулів Закарпаття* : автореферат дис. ... канд. іст. наук, Львів, 20 с.

Король, В. В., 2019в. «Ті, що гадам розказують» у традиційних віруваннях села Широке Виноградівського району : [Інтерв'ю з П. І. Феєром, 1954 р. н., проведене В. Королем], *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. і матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, вип. 4, Ужгород, с. 271–275.

Король, В., 2018г. Рукописний збірник замовлянь із села Водиця Рахівського району Закарпатської області, *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 3, Ужгород, с. 72–78.

Костак, І., 2017. Народна магія с. Луг : [Інтерв'ю з М.М. Куриляк, 1945 р. н., та О.В. Бернар, 1943 р. н., проведене І. Костаком та М. Красикувим], *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 2, Ужгород, с. 73–77.

Красиков, М. М. 2020а. Гуцули: магія у птахівництві (за експедиційними матеріалами), *Традиційна культура в умовах глобалізації: нові виклики та світові тренди* : матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 18-19 верес. 2020 р., Харків, с. 104–114. [Online]. Доступно: <https://www.cultura.kh.ua/uk/activities/cultural-heritage/scientific-activities> (дата звернення 11.05. 2021).

Красиков, М., 2019а. Дні тижня у повір'ях сучасного населення Рахівщини: семантика і прагматика, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури і побуту*, вип. 6 / упоряд. : В. В. Коцан, М. І. Мегела, Ужгород, с. 353–357.

Красиков, М. М., 2020б. З народної демонології гуцулів Рахівщини: персоналії (за експедиційними матеріалами), *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Музей як науковий, культурно-освітній та комунікативний простір», присвяч. 50-річчю Закарпатського музею народної архітектури та побуту, вип. 7, Ужгород, с. 528–536.

Красиков, М. М., 2020в. Закарпатські наративи про зв'язки з Потойбічним (за експедиційними матеріалами), *Науковий вісник Ужгородського університету, сер. «Історія»*, вип. 1 (41), с. 201–213. [Online]. Доступно: <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/issue/view/13174> (дата звернення 11.05. 2021).

Красиков, М., 2013. Імітативна магія у звичаєвості гуцулів Верховинщини, *Народна творчість та етнологія*, № 6, с. 17–36.

Красиков, М. М., 2018а. Магія повсякдення (за матеріалами експедиційних досліджень), *Харьковский историко-археологический сборник*, вып. 23, Харьков, с. 72–83. [Online]. Доступно: http://knigoizdat.org.ua/HIAS/hias_23.pdf (дата звернення 11.05. 2021).

Красиков, М. М., 2018б. Магія Свята у традиційній народній культурі закарпатців (за матеріалами польових досліджень на Рахівщині 2017 р.), *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 3, Ужгород, с. 79–93.

Красиков, М., 2005. Матеріали до українського сонника. (Із записів Михайла Красикова), *Народний сонник* / упоряд., записи, передм. Миколи Дмитренка, Київ, с. 209–229.

Красиков, М. М., 2017а. Побутова магія сьогодні (за матеріалами польових досліджень на Рахівщині 2016 р.), *Традиційна культура в умовах глобалізації: сучасний дискурс щодо збереження та популяризації нематеріальної культурної спадщини* : матеріали наук.-практ. конф. 23–24 червня 2017 р., Харків, с. 141–147.

Красиков, М. М., 2018в. Презумпція добра у традиційній народній культурі українців (за матеріалами польових досліджень 2017 р.), *Матеріали I Міжнародної наукової електронної конференції «Культура в процесі духовно-морального розвитку глобального суспільства»*, Харків, 21 лютого 2018 року, Харків, с. 49–59. [Online]. Доступно: <http://dspace.khntusg.com.ua/handle/123456789/1899> (дата звернення 12.05. 2021).

Красиков, М. М., 2018 г. Принцип ініціальності у звичаєвості сучасних закарпатців (за матеріалами експедиції 2017 р. на Рахівщину), *Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій* : матеріали наук.-практ. конф. 22–23 червня 2018 р., Харків, с. 214–223.

Красиков, М. М., 2019б. Рослини в повір'ях сучасних закарпатців (за експедиційними матеріалами), *Традиційна культура в умовах глобалізації і синергія традиції та інновацій* : матеріали наук.-практ. конф. 21–22 черв. 2019 року, Харків, с. 134–140.

Красиков, М. М., 2018д. Соціокультурні нормативи поведінки мешканців смт Великий Бичків Рахівського району Закарпатської області України, *Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність*. Täsnađ, 26–28 octombrie 2017. = *Relații romano-ukrainene, Istorie și contemporaneitate*, Satu Mare București, s. 395–404.

Красиков, М. М., 2017б. Сучасні магичні практики закарпатців, *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 2, Ужгород, с. 38–44.

Левкиевская, Е. Е., 1999. Змея домашняя, *Славянские древности: этнолингвистич. словарь*: в 5-ти тт. / под общ. ред. Н.И. Толстого, т. 2: Д–К (Крошки), Москва, с. 339–341.

Левкиевская, Е. Е., 2002. *Славянский оберег. Семантика и структура*, Москва: Индрик, 336 с. (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).

Левкович Н. М., 2010. *Народна демонологія Бойківщини* : автореферат дис. ... канд. іст. наук, Львів, 19 с.

Малюк, А., 2018. Демонологічна палітра села Лазещина : [Інтерв'ю з В. І. Климпуш та І. О. Климпушем, проведене М. М. Красикувим, А.-В. С. Малюк, П. В. Ходаничем], *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 3, Ужгород, с. 240–246.

Муравський шлях – 97, 1998 : матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції (по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів [Харківської обл.] / [авт.]-упоряд.: М. М. Красиков, В. М. Осадча, М. О. Семенова, Н. П. Олійник, Харків: ХДІК, 360 с. [Online]. Доступно: <https://issuu.com/aguona/docs/mursliakh1997> (дата звернення 12.05. 2020).

Потушняк, Ф., 1941а. Гадь вь народномь вѣрованю, *Литературна недѣля*, ч. 11 (12 октября), с. 88–90.

Потушняк, Ф., 1941б. Гадь вь народномь вѣрованю, *Литературна недѣля*, ч. 12. (26 октября), с. 101–103.

Сенько, І., 1996. Старший над гадюками, *Зелені Карпати*, № 1-2, с. 69–72.

Скуратівський, В., 1996. *Русалії*, Київ: Довіра, 734 с.

Сокач, М., 2019. Світоглядні вірування у с. Великі Ком'яти : [Інтерв'ю з І. М. Чонкою, 1951 р. н., проведене М. Сокачем], *Етніка Карпат* : наук. щорічник : ст. і матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 4, Ужгород, с. 306–312.

Староста, С., 2017. Демонологія та магичні практики с. Ділове : [Інтерв'ю з О. В. Фіріщак, 1929 р. н., проведене С. Старостою та М.-Н. Гоян], *Етніка Карпат*: наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леню, вип. 2, Ужгород, с. 85–94.

100 найвідоміших образів української міфології, 2002. / [В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак], Київ: Орфей, 448 с. (100 найвідоміших).

- Тиводар, М., 1994. *Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.* : історико-етнолог. дослідження, Ужгород: Карпати, 560 с.
- Тиховська, О., 2011. Архетипна семантика образу вужа / гадюки в українських чарівних казках, *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. праць / ред. кол.: В. В. Барчан [та ін.], вип. 16, Ужгород, с. 297–301.
- Тиховська, О. 2018. Етнопсихологічне підґрунтя уявлень про мисливство в міфології Закарпаття, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*: матеріали I Етнографічних читань «Збереження та популяризація культурної спадщини» (Ужгород, 15 грудня 2017 р.). / упоряд. : В. В. Коцан, М. І. Мегела, вип. 5, Ужгород, с. 528–536.
- Тиховська, О., 2021. *Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття : етнопсихологічний аспект*, Ужгород : Рік-У, 512 с.
- Тиховська, О. 2021а. *Міфологічні образи та магичні ритуали в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект* : автореф. дис... д-ра філол. наук (спеціальність 10.01.07 – фольклористика), Львів, 36 с.
- Тиховська, О., 2017. Психоаналітичний аспект образу змії у міфології Закарпаття, *Збірник тез VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «На шляху до синтезу філософії, науки і релігії на тему: «Міф, філософія, наука: історична траєкторія взаємин»*, Львів, с. 52–55.
- Усачёва, В. В., 2008. *Магія слова и действия в народной культуре славян* / сост. и ред. С. М. Толстая, Москва: Институт славяноведения РАН, 368 с.
- Чорі, Ю., 2001. *Від роду до роду. Звичаєво-обрядові традиції Закарпаття*, Ужгород: Видавництво В. Падяка, 172 с.
- Шухевич, В. О., 2018. *Гуцульщина : в 5 частинах* / передм. А. А. Карпенко; післям. М. С. Глушко; упоряд. О. О. Савчук, (Репринтне вид. 1899–1908 рр.), Харків: Видавець Олександр Савчук, 1218, [10] с., [294 іл.].

Список інформантів

- AMN – Зап. М. М. Красиков 9.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Миколаївни N, 1937 р. н., освіта 3 кл., місцевої.
- БКВ – Зап. М. М. Красиков 9.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Катерини Василівни Баккай, 1953 р. н., освіта сер. спец., місцевої.
- БІФ – Зап. М. М. Красиков 12.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Івана Федоровича Біличука, 1939 р. н., освіта 10 кл., місцевого.
- БВІ – Зап. М. М. Красиков 11.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василюки Іванівни Бойко, 1944 р. н., освіта 5 кл., місцевої.
- БІС – Зап. М. М. Красиков 21.07.17 у с. Яблуніца Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. від Ілька Семеновича Бойчука, 1925 р. н., освіта 4 кл., місцевого.
- БМІ – Зап. М. М. Красиков 12.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Іванівни Боклажук, 1960 р. н., освіта 10 кл., місцевої.
- БМД – Зап. М. М. Красиков 11.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Дмитрівни Бронтерюк, 1963 р. н., освіта 10 кл., місцевої.
- ВКД – Зап. М. М. Красиков 20.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Катерини Дмитрівни Васильчук, 1956 р. н., освіта сер. спец., нар. і жила у с. Броники Шепетівського р-ну Хмельницької обл., з 1979 р. живе у с. Лазещина.
- ВОМ-1 – Зап. М. М. Красиков 12.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Олени Михайлівни Васильчук, 1969 р. н., освіта 10 кл., місцевої.
- ВОМ-2 – Зап. М. М. Красиков 16.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Одарки Михайлівни Вербицької, 1962 р. н., освіта 10 кл., місцевої.
- ВОВ – Зап. М. М. Красиков 7.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Олени Василівни Вершак, 1942 р. н., освіта 6 кл., місцевої.
- ВВН – Зап. М. М. Красиков 15.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Вікторії Василівни N, 1988 р. н., освіта 11 кл., місцевої.
- ГОО – Зап. М. М. Красиков 20.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Олекси Олексійовича Гринюка, 1962 р. н., освіта 10 кл., нар. і жив у смт Ясіня, у с. Лазещина – з 1987 р.
- ЗМВ – Зап. М. М. Красиков 6.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Михайла Васильовича Зелінського, 1944 р. н., освіта 7 кл., місцевого.
- КП – Зап. М. М. Красиков 9.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Івана Івановича Капчука, 1959 р. н., освіта 11 кл., місцевого.
- КАЮ – Зап. М. М. Красиков 5.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Юріївни Климпуш, 1938 р. н., освіта 7 кл., місцевої.
- КВС – Зап. М. М. Красиков 4.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василюки Стефанівни Климпуш, 1944 р. н., освіта 7 кл., місцевої.
- КМС – Зап. М. М. Красиков 18.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Степанівни Климпуш, 1997 р. н., освіта незакінч. вища, місцевої.
- КХМ – Зап. М. М. Красиков 22.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Христини Михайлівни Климпуш, 2001 р. н., освіта 11 кл., місцевої.
- КАІ-1 – Зап. М. М. Красиков 13.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Іванівни Ключуряк, 1942 р. н., місцевої.
- КАІ-2 – Зап. М. М. Красиков 12.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Іллівні Ковбаснюк, 1950 р. н., освіта 10 кл., місцевої.
- КГЮ-1 – Зап. М. М. Красиков 8.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Галини Юріївни Коростильової, 1955 р. н., освіта сер. спец., місцевої.
- КГЮ-2 – Зап. М. М. Красиков 13.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Галини Юріївни Коростильової, 1955 р. н., освіта сер. спец., місцевої (сеанс разом з В. В. Королем).
- КМІ – Зап. М. М. Красиков 12.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Іванівни Которожук, 1944 р. н., освіта сер. спец., місцевої.

КММ – Зап. М. М. Красиков 21.07.17 у с. Яблунця Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. від Марії Михайлівни Кравчук, 1980 р. н., освіта 11 кл., нар. у с. Ворохта Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., з 2000 р. живе у с. Яблунця.

КОС – Зап. М. М. Красиков 10.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Олени Степанівни Кудзюрак, 1932 р. н., без освіти, місцевої.

ЛВМ – Зап. М. М. Красиков 14.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василини Михайлівни Лорізяк, 1932 р. н., освіти нема, місцевої.

ОВД – Зап. М. М. Красиков 22.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василини Дмитрівни Оленічук, 1945 р. н., освіта 11 кл., місцевої.

ОГМ – Зап. М. М. Красиков 10.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Галини Михайлівни Опаранюк, 1966 р. н., освіта сер. спец., місцевої.

ОВМ – Зап. М. М. Красиков 17.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василини Михайлівни Ославської, 1936 р. н., освіта 4 кл., місцевої.

ПЮІ – Зап. М. М. Красиков 17.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Юрія Івановича Павлючка, 1954 р. н., освіта 9 кл., місцевого.

ПДІ – Зап. М. М. Красиков 17.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Досі Іванівни Підлатюк, 1976 р. н., освіта 10 кл., місцевої.

ПМВ – Зап. М. М. Красиков 7.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Василівни Правдюкової, 1940 р. н., освіта 4 кл., місцевої.

РАВ – Зап. М. М. Красиков 19.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Антона Васильовича Романюка, 1936 р. н., освіта 8 кл., місцевого.

СММ – Зап. М. М. Красиков 15.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Мирославівни Семенюк, 1948 р. н., освіта 10 кл., місцевої.

СВІ – Зап. М. М. Красиков 5.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Вікторії Іванівни Симкович, 1981 р. н., освіта вища, нар. і жила в с. Синевір Міжгірського р-ну Закарпатської обл., живе в м. Ужгороді.

ТМА – Зап. М. М. Красиков 5.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Андріївни Ткачук, 1964 р. н., освіта вища, місцевої.

ТМД – Зап. М. М. Красиков 15.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Марії Дмитрівни Тимчук, 1943 р. н., освіта 10 кл., місцевої.

ТВМ – Зап. М. М. Красиков 19.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василини Миколаївни Тулейдан, 1970 р. н., освіта 10 кл., місцевої.

ЦОМ – Зап. М. М. Красиков 20.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Олексія Михайловича Цуперяка, 1961 р. н., освіта вища, нар. і жив до 1979 р. у смт Ясіня, з 1982 р. живе у с. Нересниця Тячівського р-ну Закарпатської обл.

ШАМ – Зап. М. М. Красиков 22.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Миколаївни Шведюк, 1947 р. н., освіта сер. спец., місцевої.

ШОІ – Зап. М. М. Красиков 7.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Олени Іванівни Шеп'юк, 1954 р. н., освіта сер. спец., місцевої.

ШАД – Зап. М. М. Красиков 6.07.17 у с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Дмитрівни Штефуряк, 1929 р. н., освіта 4 кл., місцевої.

ЮОВ – Зап. М. М. Красиков 11.07.17 у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Олени Василівни Юролюк, 1954 р. н., освіта сер. спец., місцевої.

References

- Vy'tvy'cz'ky'j, S., 1993. Istory'chny'j nary's pro guczuliv [A Historical Essay about the Hutsuls] / per., peredm. i pry'm. M. Vasy'Гchuka; Kolomy'js'ky'j muzej narodnogo my'stecztva Guczul'shhy'ny' i Pokuttya imeni Josafata Kobry'ns'kogo, [Kolomy'ya]: Svit, 96 s. (in Ukrainian).
- Ghalajchuk, V., 2021a. Tradycijni demonologichni ujavlennja ukrajinciv pro domashnikh dukhiv [Traditional demonological ideas of Ukrainians about domestic spirits]: monografija, Ljviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrajiny, 452 s. (in Ukrainian).
- Ghalajchuk, V., 2021b. Tradycijni demonologichni ujavlennja ukrajinciv pro domashnikh dukhiv [Traditional demonological ideas of Ukrainians about domestic spirits] : avtoreferat dys. ... d-ra ist. nauk, Ljviv, 36 s. (in Ukrainian).
- Ghalajchuk, V., 2021v. Tradycijni demonologichni ujavlennja ukrajinciv pro domashnikh dukhiv [Traditional demonological ideas of Ukrainians about domestic spirits]: dys. ... d-ra ist. nauk, Ljviv, 528 s. (in Ukrainian).
- Gapak, O., 2017. «Ny'zhcha» mifologiya zhy'teliv Xmeleva [«Low» mythology of Khmelev residents] : [Interv'yu z M. Vatre moyu ta Annoyu Fedorivnoyu, provedene I. Kostakom ta O. Gapak], Etnika Karpat : nauk. shhorichny'k : st. ta materialy' etnografichny'x ekspedy'cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len'o, vy'p. 2, Uzhgorod, s. 78–81. (in Ukrainian).
- Gnatyuk, V., 2000. Nary's ukrajins'koyi mifologiyi [Essay on Ukrainian mythology] / pidgotovka ta opracyuvannya tekstu, vstup. st. i pry'm. R. Ky'rchiva, L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrajiny, 264 s. (in Ukrainian).
- Goyan, M.-N., 2017. Narodna demonologiya s. Vody'cya [Folk demonology of the vlg. Vodytsia] : [Interv'yu z Vasy'ly'noyu, 1946 r. n., provedene S. Starostoyu ta M.-N. Goyan], Etnika Karpat : nauk. shhorichny'k : st. ta materialy' etnografichny'x ekspedy'cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len'o, vy'p. 2, Uzhgorod, s. 95–97. (in Ukrainian).
- Gura, A. V., 1999. Zmeya [The Snake], Slavyanske drevnosti: etnolingvistich. slovar: v 5-ti tt. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo, t. 2. D–K (Kroshki), Moskva, s. 333–338. (in Russian).
- Gura, A. V., 1997. Simvolika zhivotnykh v slavyanskoj narodnoj traditsii [Animal Symbolism in the Slavic Folk Tradition], Moskva : Indrik, 912 s. (Traditsionnaya dukhovnaya kultura slavyan / Sovremennye issledovaniya). (in Russian).
- Danko, I., 2019. Demonologichni uyavlennya s. Lemakovy'cya [Demonological notions of vlg. Lemakovitsa'sfolk] : [Interv'yu z A. M. Marushko, provedene I. Danko, M. Sokachem], Etnika Karpat : nauk. shhorichny'k : st. i materialy' etnografichny'x ekspedy'cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len'o, vy'p. 4, Uzhgorod, s. 292–305. (in Ukrainian).
- 90 psalom [Psalm 90], [Online]. Dostupno : <https://www.kyrios.org.ua/spirituality/prayer/24981-psalom-90.html> (data zvernennya 11.05. 2021). (in Ukrainian).

- Kajndl, R. F., 2000. Gučuly: yix zhy'ttya, zvy'chayi ta narodni perekazy [The Hutsuls: The Life, Customs and Folk Tales] / [per. z nim.], Chernivci : Molodyj bukovy' necz', 208 s. (in Ukrainian).
- Karpov, V., 2016. Narodna demonologiya u s. Orixovy'cya Uzhgorod'skogo rajonu [The Folk Demonology of Orikhovytisia Village in Uzhhorod District] : [Interv'yu z V. I. Reshetar, 1962 r. n., provedene V. Karpovym ta Ya. Basarab], Etnika Karpat : nauk. shhorichny'k : st. ta materialy' etnografichny'x ekspedy'cij / shef-red. R. Oficins'ky'j, vy'p. 1, Uzhgorod, s. 89–92. (in Ukrainian).
- Kerechany'n, Z., 2019. Lyudy' z demonichny'my' oznakamy' u svitoglyadny'x uyavlenniyax meshkanciv Vy'nogradova [People with demonic signs in the worldviews of the inhabitants of Vinogradov] : [Interv'yu z O. S. Zelisko, 1929 r. n., provedene Z. Kerechany'n], Etnika Karpat : nauk. shhorichny'k : st. i materialy' etnografichny'x ekspedy'cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len'o, vy'p. 4, Uzhgorod, s. 286–291. (in Ukrainian).
- Kozlova, N. K., 2006. Vostochnoslavjanskie mifologicheskie rasskazy o zmeyakh. Sistematika. Issledovanie. Teksty : monografiya / nauch. red. V. M. Gatsak [East Slavic Mythological Stories about Snakes. Systematics. Research. Texts], Omsk: Izdatelskiy dom «Nauka», 460 s. (in Russian).
- Koroľ, V. V., 2020. Demonologichna palitra sela Zarichevo (za pol'ovy'my' materialamy') [The Demonological Palette of Zarichevo Village (based on onsite research)]. Naukovy'j zbirny'k Zakarpats'kogo muzeyu narodnoyi arxitektury' ta pobutu: materialy' Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Muzej yak naukovy'j, kul'turno-osvitnij ta komunikaty'vny'j prostir», pry'svyach. 50-richchyu Zakarpats'kogo muzeyu narodnoyi arxitektury' ta pobutu, vy'p. 7, Uzhgorod, s. 545–557. (in Ukrainian).
- Koroľ, V., 2018a. Domashni duxy' v narodnij demonologiyi guczuliv Raxivshhy'ny' (za pol'ovy'my' materialamy') [Home spirits in the folk demonology of the Hutsuls of Rakhiv district (by field materials)], Trady'cijna kul'tura v umovax globalizaciyi: zbirezhennya avtenty'chnosti ta rozvy'tok kreaty'vny'x industrij : materialy' nauk.-prakt. konf. 22–23 chervnya 2018 r., Xarkiv, s. 196–205. (in Ukrainian).
- Koroľ, V. V., 2016. Kam'yana soky'ra-molot iz sela Tur'ya Pasika [A Stone Ax-Hammer of Turia Pasika Village], Xar'kovsky'j y'story'ko-arxeology'chesky'j sborny'k, vy'p. 19, s. 19–24. (in Ukrainian).
- Koroľ, V. 2018b. Likuval'ni zamovlyannya iz sely'shya Yasinya Raxivs'kogo rajonu (za pol'ovy'my' materialamy') [The Healing Spell of Yasinya Village in Rakhiv District (according to field study)], Naukovy'j zbirny'k Zakarpats'kogo muzeyu narodnoyi arxitektury' ta pobutu: materialy' I Etnografichny'x chy'tan' «Zbirezhennya ta populyary'zaciya kul'turnoyi spadshhy'ny'» (Uzhgorod, 15 grudnya 2017 r.) / uporyad. V. V. Koczan, M. I. Megela, vy'p. 5, Uzhgorod, s. 214–219. (in Ukrainian).
- Koroľ, V., 2018v. Likuval'ni zamovlyannya iz sil Vy'dry'chka ta Roztoky' Raxivs'kogo rajonu (za pol'ovy'my' materialamy') [The Healing Spell of Vydrychka and Roztoka Villages in Rakhiv District (based on field study)], Naukovy'j zbirny'k Zakarpats'kogo muzeyu narodnoyi arxitektury' ta pobutu / uporyad. V. V. Koczan, M. I. Megela, vy'p. 4, Uzhgorod, s. 321–325. (in Ukrainian).
- Koroľ, V., 2019a. Lyudy' z demonichny'my' oznakamy' ta zdibnostyamy', «profesionaly'» u trady'cijny'x viruvannyax guczuliv Zakarpattia (za pol'ovy'my' materialamy') [People with demonic traits and abilities, «professionals» in traditional Hutsul beliefs of Transcarpathia (by field materials)], Muzej prosto neba v sociokul'turnomu prostori : materialy' Mizhnar. nauk. konf., pry'svyach. 50-richchyu zasnuvannya Nacional'nogo muzeyu narodnoyi arxitektury' ta pobutu Ukrainy', Ky'yiv, s. 199–206. (in Ukrainian).
- Koroľ, V., 2019b. Narodna demonologiya guczuliv Zakarpattia [Folk demonology of Hutsuls of Transcarpathia] : avtoreferat dy's... kand. ist. nauk, L'viv, 20 s. (in Ukrainian).
- Koroľ, V. V., 2019v. «Ti, shho gadam rozkazuyut» u trady'cijny'x viruvannyax sela Shy'roke Vy'nogradivs'kogo rajonu [«Ti, shho hadam rozkazuyut» in the traditional beliefs of the village of Shiroke, Vinogradovsky district] : [Interv'yu z P. I. Feyerom, 1954 r. n., provedene V. Korolem], Etnika Karpat : nauk. shhorichny'k : st. i materialy' etnografichny'x ekspedy'cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len'o, vy'p. 4, Uzhgorod, s. 271–275. (in Ukrainian).
- Koroľ, V., 2018g. Rukopy'sny'j zbirny'k zamovlyan' iz sela Vody'sya Raxivs'kogo rajonu Zakarpats'koyi oblasti [The Manuscript Collection of the Healing Spells of Vodytsya Village in Rakhiv District from Zakarpattye Region], Etnika Karpat : nauk. shhorichny'k : st. ta materialy' etnografichny'x ekspedy'cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len'o, vy'p. 3, Uzhgorod, s. 72–78. (in Ukrainian).
- Kostak, I., 2017. Narodna magiya s. Lug [Folk magic of vlg. Lug] : [Interv'yu z M. M. Kury'lyak, 1945 r. n., ta O. V. Bernar, 1943 r. n., provedene I. Kostakom ta M. Kras'y'kovym], Etnika Karpat : nauk. shhorichny'k : st. ta materialy' etnografichny'x ekspedy'cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len'o, vy'p. 2, Uzhgorod, s. 73–77. (in Ukrainian).
- Kras'y'kov, M. M. 2020a. Gučuly: magiya u ptaxivny'ctvi (za ekspedy'cijny'my' materialamy') [The Hutsuls: Poultry Magic (according to onsite research)], Trady'cijna kul'tura v umovax globalizaciyi: novi vy'kly'ky' ta svitovi trendy' : materialy' nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastyu, 18-19 veres. 2020 r., Xarkiv, s. 104–114. [Online]. Dostupno: <https://www.cultura.kh.ua/uk/activities/cultural-heritage/scientific-activities> (data zvernennya 11.05. 2021). (in Ukrainian).
- Kras'y'kov, M., 2019a. Dni ty'zhnya u povir'yax suchasnogo nasele'nnya Raxivshhy'ny' : semanty'ka i pragmaty'ka [Week Days in the Beliefs of the Contemporary Population of Rakhiv Region: Semantics and Pragmatics], Naukovy'j zbirny'k Zakarpats'kogo muzeyu narodnoyi arxitektury' i pobutu, vy'p. 6 / uporyad. : V. V. Koczan, M. I. Megela, Uzhgorod, s. 353–357. (in Ukrainian).
- Kras'y'kov, M. M., 2020b. Z narodnoyi demonologiyi guczuliv Raxivshhy'ny' : personaliyyi (za ekspedy'cijny'my' materialamy') [Of the Folk Demonology of the Hutsuls from Rakhiv Region: Personalities (according to field study)], Naukovy'j zbirny'k Zakarpats'kogo muzeyu narodnoyi arxitektury' ta pobutu: materialy' Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Muzej yak naukovy'j, kul'turno-osvitnij ta komunikaty'vny'j prostir», pry'svyach. 50-richchyu Zakarpats'kogo muzeyu narodnoyi arxitektury' ta pobutu, vy'p. 7, Uzhgorod, s. 528–536. (in Ukrainian).
- Kras'y'kov, M. M., 2020v. Zakarpats'ki naraty'vy' pro zv'yazky' z Potojbichny'm (za ekspedy'cijny'my' materialamy') [Transcarpathian Narratives about Contacts with the Other World (according to onsite research)], Naukovy'j visny'k Uzhgorod'skogo universy'tetu, ser. «Istoriya», vy'p. 1 (41), s. 201–213, [Online]. Dostupno: <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/issue/view/13174> (data zvernennya 11.05. 2021). (in Ukrainian).
- Kras'y'kov, M., 2013. Imityat'yvna magiya u zvy'chayevosti guczuliv Verxovy'nshhy'ny' [The Imitative Magic of Hutsul Routine of Verkhovyna Region], Narodna tvorchist' ta etnologiya, №6, s. 17–36. (in Ukrainian).
- Kras'y'kov, M. M., 2018a. Magiya povsyakdennya (za materialamy' ekspedy'cijny'x doslidzhen') [The magic of everyday life (based on expeditionary studies)], Xar'kovsky'j y'story'ko-arxeology'chesky'j sborny'k, vyrp. 23, Xar'kov, s. 72–83, [Online]. Dostupno: http://knigoizdat.org.ua/HIAS/hias_23.pdf (data zvernennya 11.05. 2021). (in Ukrainian).
- Kras'y'kov, M. M., 2018b. Magiya Svyata u trady'cijnij narodnij kul'turi zakarpatsiv (za materialamy' pol'ovy'x doslidzhen' na Raxivshhy'ni 2017 r.) [Magic of Holiday in the Transcarpathian Traditional Folk Culture (based on field studies in Rakhiv district in

- 2017)], *Etnika Karpat : nauk. shhorichny`k : st. ta materialy` etnografichny`x ekspedy`cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len`o, vy`p. 3, Uzhgorod, s. 79–93. (in Ukrainian).*
- Krasy`kov, M., 2005. *Materialy` do ukrayins`kogo sonny`ka. (Iz zapy`siv My`xajla Krasy`kova) [The Materials to the Ukrainian Book of Dream Interpretations (an extract from the notes of Mikhail Krasikov)], Narodny`j sonny`k / uporyad., zapy`sy`,peredm. My`koly` Dmy`trenka, Ky`yiv, s. 209–229. (in Ukrainian).*
- Krasy`kov, M. M., 2017a. *Pobutova magiya s`ogodni (za materialamy` pol`ovy`x doslidzhen` na Raxivshhy`ni 2016 r.) [Household magic today (based on fieldworks in Rakhiv district in 2016)], Trady`cijna kul`tura v umovax globalizaciyi: suchasny`j dy`skurs shhodo zberezheniya ta populyary`zacyi nematerial`noyi kul`turnoyi spadshhy`ny` : materialy` nauk.-prakt. konf. 23–24 chervnya 2017 r., Xarkiv, s. 141–147. (in Ukrainian).*
- Krasy`kov, M. M., 2018v. *Prezumpciya dobra u trady`cijnij narodnij kul`turi ukrayinciv (za materialamy` pol`ovy`x doslidzhen` 2017 r.) [The presumption of goodness in traditional folk culture of Ukrainians (based on field researches of 2017)], Materialy` I Mizhnarodnoyi naukovoji elektronnoyi konferenciyi «Kul`tura v procesi duxovno-moral`nogo rozvy`tku global`nogo suspil`stva». Xarkiv, 21 lyutogo 2018 roku, Xarkiv, s. 49–59. [Online]. Dostupno: <http://dspace.khntusg.com.ua/handle/123456789/1899> (data zvernennya 12.05. 2021). (in Ukrainian).*
- Krasy`kov, M. M., 2018g. *Pry`ncy`p inicial`nosti u zvy`chayevosti suchasny`x zakarpatciv (za materialamy` ekspedy`ciji 2017 r. na Raxivshhy`nu) [The principle of initiality in the customs of modern Transcarpathians (according to the materials of the expedition to Rakhiv district in 2017)], Trady`cijna kul`tura v umovax globalizaciyi: zberezheniya avtenty`chnosti ta rozvy`tok kreaty`vny`x industrij : materialy` nauk.-prakt. konf. 22–23 chervnya 2018 r., Xarkiv, s. 214–223. (in Ukrainian).*
- Krasy`kov, M. M., 2019b. *Rosly`ny` v povir`yax suchasny`x zakarpatciv (za ekspedy`cijny`my` materialamy`) [Plants in the beliefs of modern Transcarpathians (based on on expedition materials)], Trady`cijna kul`tura v umovax globalizaciyi i sy`nergiya trady`ciji ta innovaciyi : materialy` nauk.-prakt. konf. 21–22 cherv. 2019 roku, Xarkiv, s. 134–140. (in Ukrainian).*
- Krasy`kov, M. M., 2018d. *Sociokul`turni normaty`vy` povedinky` meshkanciv smt Vely`ky`j By`chkiy Raxivs`kogo rajonu Zakarpats`koyi oblasti Ukrayiny` [Sociocultural norms of behavior of the residents of Velyki Bychkiv village of Rakhiv district of Transcarpathia region of Ukraine], Rumuns`ko-ukrayins`ki vidnosy`ny`. Istoriya i suchasnist`. Täsnađ, 26–28 octombrie 2017. = Relaĳii romano-ukrainene, Istorie űi contemporaneitate, Satu Mare Bucureűti, s. 395–404. (in Ukrainian).*
- Krasy`kov, M. M., 2017b. *Suchasni magichni prakty`ky` zakarpatciv [Modern magical practices of Transcarpathians], Etnika Karpat : nauk. shhorichny`k : st. ta materialy` etnografichny`x ekspedy`cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len`o, vy`p. 2, Uzhgorod, s. 38–44. (in Ukrainian).*
- Levkievskaya, Ye. Ye., 1999. *Zmeya domashnyaya [The Home Snake], Slavyanskije drevnosti: etnolingvistiĳ. slovar: v 5-ti tt. / pod obshĳ. red. N. I. Tolstogo, t. 2. D–K (Kroshki), Moskva, s. 339–341. (in Russian).*
- Levkievskaya, Ye. Ye., 2002. *Slavyanskiy obereg. Semantika i struktura [The Slavic Amulet. Semantics and Structure], Moskva: Indrik, 336 s. (Traditsionnaya dukhovnaya kultura slavyan. Sovremennye issledovaniya). (in Russian).*
- Levkovyĳ N. M., 2010. *Narodna demonologhija Bojkivshhyny [Folk demonology of Boykivshchyna] : avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk, Ljviv, 19 s. (in Ukrainian).*
- Malyuk, A., 2018. *Demonologichna palitra sela Lazeshhyna [Demonological palette of Lazeshchyna village] : [Interv`yu z V. I. Kly`mpush ta I. O. Kly`mpushem, provedene M. M. Krasy`kovy`m, A.-V. S. Malyuk, P. V. Xodany`chem], Etnika Karpat: nauk. shhorichny`k : st. ta materialy` etnografichny`x ekspedy`cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len`o, vy`p. 3, Uzhgorod, s. 240–246. (in Ukrainian).*
- Muravs`ky`j shlyax – 97, 1998. [Muravsky Trail - 97]: materialy` kompleksnoyi fol`klorno-etnografichnoyi ekspedy`ciji (po selax Bogoduxivs`kogo, Valkivs`kogo, Krasnokuts`kogo ta Novovodolaz`kogo rajoniv [Xarkivs`koyi obl.], [Avt.]-uporyad.: M. M. Krasy`kov, V. M. Osadcha, M. O. Semenova, N. P. Olijny`k, Xarkiv: XDIK, 360 s. [Online]. Dostupno: <https://issuu.com/aguona/docs/mursliakh1997> (data zvernennya 12.05. 2020). (in Ukrainian).
- Potushnyak, F., 1941a. *Gađb v` narodnom` v`jrovanyu [Reptilians in Popular Beliefs], Ly`teraturna nedhlyya, ch. 11 (12 oktyabrya), s. 88–90. (in Ukrainian).*
- Potushnyak F., 1941b. *Gađb v` narodnom` v`jrovanyu [Reptilians in Popular Beliefs], Ly`teraturna nedhlyya. ch.12. (26 oktyabrya), s. 101–103. (in Ukrainian).*
- Sen`ko, I., 1996. *Starshy`j nad gadyukamy` [The Head of Vipers], Zeleni Karpaty`, №1-2, s. 69–72. (in Ukrainian).*
- Skurativs`ky`j, V., 1996. *Rusaliji [Rusaliĳ], Ky`yiv: Dovira, 734 s. (in Ukrainian).*
- Sokach, M., 2019. *Svitoglyadni viruvannya u s. Vely`ki Kom`yaty` [World beliefs in the village Velyki Komiaty] : [Interv`yu z I. M. Chonkoyu, 1951 r. n., provedene M. Sokachem], Etnika Karpat : nauk. shhorichny`k : st. i materialy` etnografichny`x ekspedy`cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len`o, vy`p. 4, Uzhgorod, s. 306–312. (in Ukrainian).*
- Starosta, S., 2017. *Demonologiya ta magichni prakty`ky` s. Dilove [Demonology and Magical Practices of vlg. Dilove] : [Interv`yu z O. V. Firishhak, 1929 r. n., provedene S. Starostoyu ta M.-N. Goyan], Etnika Karpat : nauk. shhorichny`k : st. ta materialy` etnografichny`x ekspedy`cij / uporyad. : V. V. Koczan, P. Yu. Len`o, vy`p. 2, Uzhgorod, s. 85–94. (in Ukrainian).*
- 100 najvidomishy`x obraziv ukrayins`koyi mifologiyi, 2002. [100 (One Hundred) Most Famous Images of Ukrainian Mythology] / [V. Zavads`ka, Ya. Muzy`chenko, O. Talanchuk, O. Shalak], Ky`yiv: Orfej, 448 s. (100 najvidomishy`x). (in Ukrainian).
- Ty`vodar, M., 1994. *Trady`cijne skotarstvo ukrayins`ky`x Karpat drugoyi polovy`ny` XIX – pershoji polovy`ny` XX st. [Traditional Cattle Breeding of the Ukrainian Carpathians of the late XIX and the early XX century] : istory`ko-etnolog. doslidzhennya, Uzhgorod: Karpaty`, 560 s. (in Ukrainian).*
- Ty`xovs`ka, O., 2011. *Arxety`pna semanty`ka obrazu vuzha / gadyuky` v ukrayins`ky`x charivny`x kazkax [The Archetypal Semantics of the Adder/Viper Image in Ukrainian Fairy Tales], Suchasni problemy` movoznavstva ta literaturoznavstva : zb. nauk. pracz` / red. kol.: V. V. Barchan [ta in.], vy`p. 16, Uzhgorod, s. 297–301. (in Ukrainian).*
- Ty`xovs`ka, O. 2018. *Etnopsy`xologichne pidgruntya uyavlen` pro my`sly`vstvo v mifologiyi Zakarpattya [The Ethnic and Psychological Basis for the Ideas about Hunting in the Transcarpathian Mythology], Naukovy`j zbirny`k Zakarpats`kogo muzeyu narodnoji arxitektury` ta pobutu: materialy` I Etnografichny`x chy`tan` «Zberezheniya ta populyary`zacyi kul`turnoyi spadshhy`ny`» (Uzhgorod, 15 grudnya 2017 r.) / uporyad. : V. V. Koczan, M. I. Megela, vy`p. 5, Uzhgorod, s. 528–536. (in Ukrainian).*
- Ty`xovs`ka, O., 2021. *Magiya ta mifologiya v ukrayins`komu fol`klori Zakarpattya : etnopsy`xologichny`j aspekt [The Magic and Mythology in the Ukrainian Folklore of Transcarpathia: The Ethnic and Psychological Aspect], Uzhgorod : Rik-U, 512 s. (in Ukrainian).*

Ty`xovs`ka, O., 2021a. Mifologichni obrazy` ta magichni ry`tualy` v ukrayins`komu fol`klori Zakarpattya: etnopsy`xologichny`j aspekt [The Mythological Images and Magical Rituals in the Ukrainian Folklore of Transcarpathia: The Ethnic and Psychological Aspect] : avtoref. dy`s.... d-ra filol. nauk (special`nist` 10.01.07 – fol`klory`sty`ka), L`viv, 36 s. (in Ukrainian).

Ty`xovs`ka, O., 2017. Psy`xoanalitichny`j aspekt obrazu zmiyi u mifologiyi Zakarpattya [The Psychoanalytic Aspect of the Snake Image in the Transcarpathian Mythology], Zbirny`k tez VI Vseukrayins`koyi naukovo-prakty`chnoyi konferenciyi «Na shlyaxu do sy`ntezu filosofiyi, nauky` i religiyi na temu: « Mif, filosofiya, nauka: istory`chna trayektoriya vzayemy`n», L`viv, s. 52–55. (in Ukrainian).

Usacheva, V.V., 2008. Magiya slova i deystviya v narodnoy kulture slavyan [The Magic of Words and Acts in the Slavic Folk Culture] / sost. i red. S. M. Tolstaya, Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, 368 s. (in Russian).

Chori, Yu., 2001. Vid rodu do rodu. Zvy`chayevo-obryadovi trady`ciyi Zakarpattya [From family to family. Customs and ritual traditions of Transcarpathia], Uzhgorod: Vy`davny`ctvo V. Padyaka, 172 s. (in Ukrainian).

Shuxevy`ch, V. O., 2018. Guczul`shhy`na [Hutsul Region] : v 5 chasty`nax / peredm. A. A. Karpenko; pislyam. M. S. Glushko; uporyad. O. O. Savchuk, (Repry`ntne vy`d. 1899–1908 rr.), Xarkiv: Vy`davec` Oleksandr Savchuk, 1218, [10] s., [294 il.]. (in Ukrainian).

List of informants

AMN – Zap. M. M. Krasyl`kov 9.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Anny` My`kolayivny` N, 1937 r. n., osvita 3 kl., miscevoyi.

BKV – Zap. M. M. Krasyl`kov 9.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Katery`ny` Vasy`livny` Bakkaj, 1953 r. n., osvita ser. specz., miscevoyi.

BIF – Zap. M. M. Krasyl`kov 12.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Ivana Fedorovy`cha Bily`chuka, 1939 r. n., osvita 10 kl., miscevoyi.

BVI – Zap. M. M. Krasyl`kov 11.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Vasy`ly`ny` Ivanivny` Bojko, 1944 r. n., osvita 5 kl., miscevoyi.

BIS – Zap. M. M. Krasyl`kov 21.07.17 u s. Yabluny`cya Nadvirnyans`kogo r-nu Ivano-Frankivs`koyi obl. vid Il`ka Semenovy`cha Bojchuka, 1925 r. n., osvita 4 kl., miscevoyi.

BMI – Zap. M. M. Krasyl`kov 12.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Ivanivny` Boklazhuk, 1960 r. n., osvita 10 kl., miscevoyi.

BMD – Zap. M. M. Krasyl`kov 11.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Dmy`trivny` Bronteryuk, 1963 r. n., osvita 10 kl., miscevoyi.

VKD – Zap. M.M. Krasyl`kov 20.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Katery`ny` Dmy`trivny` Vasy`l`chuk, 1956 r. n., osvita ser. specz., nar. i zhy`la u s. Brony`ky` Shepetivs`kogo r-nu Xmel`ny`cz`koyi obl., z 1979 r. zhy`ve u s. Lazeshhy`na.

VOM-1 – Zap. M. M. Krasyl`kov 12.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Oleny` My`xajlivny` Vasy`l`chuk, 1969 r. n., osvita 10 kl., miscevoyi.

VOM-2 – Zap. M. M. Krasyl`kov 16.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Odarky` My`xajlivny` Verby`cz`koyi, 1962 r. n., osvita 10 kl., miscevoyi.

VOV – Zap. M.M. Krasyl`kov 7.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Oleny` Vasy`livny` Vershak, 1942 r. n., osvita 6 kl., miscevoyi.

VVN – Zap. M. M. Krasyl`kov 15.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Viktoriyi Vasy`livny` N, 1988 r. n., osvita 11 kl., miscevoyi.

GOO – Zap. M. M. Krasyl`kov 20.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Oleksy` Oleksijovy`cha Gry`nyuka, 1962 r. n., osvita 10 kl., nar. i zhy`v u smt Yasinya, u s. Lazeshhy`na – z 1987 r.

ZMV – Zap. M. M. Krasyl`kov 6.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid My`xajla Vasy`l`ovy`cha Zelins`kogo, 1944 r. n., osvita 7 kl., miscevoyi.

KII – Zap. M. M. Krasyl`kov 9.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Ivana Ivanovy`cha Kapchuka, 1959 r. n., osvita 11 kl., miscevoyi.

KAYu – Zap. M. M. Krasyl`kov 5.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Anny` Yuriyivny` Kly`mpush, 1938 r. n., osvita 7 kl., miscevoyi.

KVS – Zap. M. M. Krasyl`kov 4.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Vasy`ly`ny` Stefanivny` Kly`mpush, 1944 r. n., osvita 7 kl., miscevoyi.

KMS – Zap. M. M. Krasyl`kov 18.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Stepanivny` Kly`mpush, 1997 r. n., osvita nezakinch. vy`shha, miscevoyi.

KXM – Zap. M. M. Krasyl`kov 22.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Xry`sty`ny` My`xajlivny` Kly`mpush, 2001 r. n., osvita 11 kl., miscevoyi.

KAI-1 – Zap. M. M. Krasyl`kov 13.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Anny` Ivanivny` Klochuryak, 1942 r. n., miscevoyi.

KAI-2 – Zap. M. M. Krasyl`kov 12.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Anny` Illivny` Kovbasnyuk, 1950 r. n., osvita 10 kl., miscevoyi.

KGYu-1 – Zap. M. M. Krasyl`kov 8.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Galy`ny` Yuriyivny` Korosty`l`ovoyi, 1955 r. n., osvita ser. specz., miscevoyi.

KGYu-2 – Zap. M. M. Krasyl`kov 13.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Galy`ny` Yuriyivny` Korosty`l`ovoyi, 1955 r. n., osvita ser. specz., miscevoyi (seans razom z V.V. Korolem).

KMI – Zap. M.M. Krasyl`kov 12.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Ivanivny` Kotorozhuk, 1944 r. n., osvita ser. specz., miscevoyi.

KMM – Zap. M. M. Krasyl`kov 21.07.17 u s. Yabluny`cya Nadvirnyans`kogo r-nu Ivano-Frankivs`koyi obl. vid Mariyi My`xajlivny` Kravchuk, 1980 r. n., osvita 11 kl., nar. u s. Voroxta Nadvirnyans`kogo r-nu Ivano-Frankivs`koyi obl., z 2000 r. zhy`ve u s. Yabluny`cya.

KOS – Zap. M. M. Krasyl`kov 10.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Oleny` Stepanivny` Kudzyurak, 1932 r. n., bez osvity`, miscevoyi.

- LVM – Zap. M. M. Krasý`kov 14.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Vasy`ly`ny` My`xajlivny` Lorizyak, 1932 r. n., osvity` nema, miscevoyi.
- OVD – Zap. M. M. Krasý`kov 22.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Vasy`ly`ny` Dmy`trivny` Olenichuk, 1945 r. n., osvita 11 kl., miscevoyi.
- OGM – Zap. M. M. Krasý`kov 10.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Galy`ny` My`xajlivny` Oparanyuk, 1966 r. n., osvita ser. specz., miscevoyi.
- OVN – Zap. M. M. Krasý`kov 17.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Vasy`ly`ny` My`xajlivny` Oslavs`koyi, 1936 r. n., osvita 4 kl., miscevoyi.
- PYuI – Zap. M. M. Krasý`kov 17.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Yuriya Ivanovy`cha Pavlyuchka, 1954 r. n., osvita 9 kl., miscevoyi.
- PDI – Zap. M. M. Krasý`kov 17.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Dosi Ivanivny` Pidlatyuk, 1976 r. n., osvita 10 kl., miscevoyi.
- PMV – Zap. M. M. Krasý`kov 7.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Vasy`livny` Pravdyukovoyi, 1940 r. n., osvita 4 kl., miscevoyi.
- RAV – Zap. M. M. Krasý`kov 19.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Antona Vasy`l`ov`cha Romanyuka, 1936 r. n., osvita 8 kl., miscevoyi.
- SMM – Zap. M. M. Krasý`kov 15.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi My`roslavivny` Semenyuk, 1948 r. n., osvita 10 kl., miscevoyi.
- SVI – Zap. M. M. Krasý`kov 5.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Viktoriyi Ivanivny` Sy`mkovy`ch, 1981 r. n., osvita vy`shha, nar. i zhy`la v s. Sy`nevir Mizhgirs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl., zhy`ve v m. Uzhgorodi.
- TMA – Zap. M. M. Krasý`kov 5.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Andriyivny` Tkachuk, 1964 r. n., osvita vy`shha, miscevoyi.
- TMD – Zap. M. M. Krasý`kov 15.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Mariyi Dmy`trivny` Ty`mchuk, 1943 r. n., osvita 10 kl., miscevoyi.
- TVM – Zap. M. M. Krasý`kov 19.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Vasy`ly`ny` My`kolayivny` Tulejdan, 1970 r. n., osvita 10 kl., miscevoyi.
- CzOM – Zap. M. M. Krasý`kov 20.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Oleksiya My`xajlovy`cha Czuperyaka, 1961 r. n., osvita vy`shha, nar. i zhy`v do 1979 r. u smt Yasinya, z 1982 r. zhy`ve u s. Neresny`cya Tyachivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl.
- ShAM – Zap. M. M. Krasý`kov 22.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Anny` My`kolayivny` Shvedyuk, 1947 r. n., osvita ser. specz., miscevoyi.
- ShOI – Zap. M. M. Krasý`kov 7.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Oleny` Ivanivny` Shep`yuk, 1954 r. n., osvita ser. specz., miscevoyi.
- ShAD – Zap. M. M. Krasý`kov 6.07.17 u s. Lazeshhy`na Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Anny` Dmy`trivny` Shtefuryak, 1929 r. n., osvita 4 kl., miscevoyi.
- YuOV – Zap. M. M. Krasý`kov 11.07.17 u smt Yasinya Raxivs`kogo r-nu Zakarpats`koyi obl. vid Oleny` Vasy`livny` Yurolyuk, 1954 r. n., osvita ser. specz., miscevoyi.

SUMMARY

THE SUCCESSION OF TRADITIONS: THE SNAKE IN THE BELIEFS AND CUSTOMS OF THE HUTSULS OF RAKHIV REGION (ACCORDING TO MATERIALS GATHERED IN THE FIELDS)

Mykhailo Krasikov

PhD in Philology, Docent, Professor of the Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and History of Science,
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv

The article is based on the materials recorded by the author in Rakhiv district of the Zakarpattia region in 2017. It has been systematized and analyzes the beliefs and customs of residents regarding the actions against snakes. These records are compared with a regional, an all-Ukrainian, and an all-Slavic context. Observing an extreme prevalence of ancient beliefs and rituals associated with snakes, the author sees the reasons for the establishment of this tradition in the region first and foremost in connection to the people (even the residents of small urban settlements) who live here and in the previous centuries had been in constant contact with the local natural environment. At the same time, they used their natural resources for life (gardens, orchards, forests, mountains, meadows, etc.) and came across reptiles. Secondly, despite the modernization impacts in the Zakarpattia region, the traditional folk culture is preserved as a whole that is it is kept in the minds of the majority of the population (at least of middle-aged and older ages) calendar holidays stay relevant with their complex beliefs and rituals, archaic and pagan, but strictly adapted to Christian realities (a phenomenon of the so-called «folk Christianity»). The author draws attention to apotropaic magical actions and disallowance of specific actions during holidays (primarily Christmas, Annunciation, Exaltation holidays) aimed at avoiding contact with snakes and the use of purely physical factors (including the garlic smell) to scare away reptiles. The proper attention is also paid to the beliefs about the Queen of snakes (with a crown on her head) and the algorithm of actions of those who want to become rich. Folk conceptions of a «magic wand» that becomes as such if a person manages to save a frog from the jaws of a snake have also been analyzed. The article also throws light on a domestic

adder snake – the «owner of a house» which in no case can be killed even if it sucks milk from a cow. The range of meanings of the image of a snake considering the folk dream interpretation tradition has also been given in the article.

Keywords: *Zakarpattia, XXI century, traditional culture, snake.*

СКАРБ В ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ ГУЦУЛІВ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАКАРПАТТЯ (ЗА ПОЛЬОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Король Василь Васильович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
 Комунальний заклад «Закарпатський музей народної архітектури та побуту»
 Закарпатської обласної ради, Ужгород
 E-mail: anshamash@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0471-2115>

На основі значної кількості авторських польових матеріалів, архівних та літературних джерел, у статті розглядається скарб у традиційних віруваннях гуцулів історико-етнографічного Закарпаття. Розкрито традиційні уявлення і простежено повір'я гуцулів про мотив віднайдення скарбу, його головні прояви. Звернуто увагу на існування в народній традиції двох типів скарбів: «чисті», тобто сховані без відповідного замовляння, їх міг забрати будь-хто без шкоди для себе, та «нечисті», які оберігає нечиста сила. Розглянуто способи захисту та обереги від можливих шкідливих наслідків для того, хто прагнув здобути «замовлений» скарб. З'ясовано, що більшість із таких вірувань сягають своєї давнини і є залишками архаїчного світогляду гуцулів із сукупністю різних за значенням і походженням явищ давньої та сучасної традиції. Розкрито народні уявлення, поширені в Карпатах, за якими скарб стереже нечиста сила. Зокрема серед гуцулів історико-етнографічного Закарпаття побутує переконання, що господар доручає стерегти скарб, який він закопав у землю, домашньому демонічному персонажу. Досліджено сучасний стан збереження та побутування традиційних уявлень про скарби та пов'язаних з ними магічних дій. Перекази виявлені на теренах Закарпатської Гуцульщини, є ще доволі поширеними і в наш час, про що свідчать розповіді інформаторів від першої особи. Навіть сьогодні народні вірування гуцулів Закарпаття, зважаючи на природньо-географічні умови, віддаленість від великих міських центрів, характеризуються очевидною самобутністю та консервативністю. Традиційні вірування про «замовлені» скарби займають значне місце в духовній культурі гуцулів Закарпаття. У своїй основі вони виразно прочитуються у загальноукраїнському та навіть загальнослов'янському контексті. Така спорідненість зумовлена єдністю культурного процесу та його спільним, давньослов'янським підґрунтям.

Ключові слова: Закарпаття, демонологія, гуцули, світогляд, скарб, гроші, вірування.

Постановка проблеми. Традиційні вірування українців Карпат в умовах глобалізації, у силу соціально-економічних умов і культурних змін останніх десятиліть, проходять ряд трансформаційних процесів, зникає або відходить на другий план низка міфологізованих природніх явищ, демонологічних образів, які були характерними для світоглядних вірувань гуцулів ще на початку ХХ ст. Так порівняння сучасних польових етнографічних матеріалів із записами початку ХХ ст. засвідчує значне звуження персонажного складу, спрощення характерних рис демонічних постатей, скорочення апотропейної практики тощо. З огляду на це, актуальним є невідкладне і як найбільш повне наукове та всебічне вивчення цієї ділянки народної культури. До міфологізованих природніх явищ дослідники відносять *вихор, цвіт папороті, скарб* [Виноградова, Левкиевская, 2016, с. 8]. Міфологізовані явища, що пов'язані з діяльністю демонів або людей з надприродними здібностями, все ще залишаються доволі слабо дослідженими.

Географічні межі дослідження охоплюють Закарпатську Гуцульщину. Ми не обмежуємось лише Рахівським районом (окрім сіл Біла Церква, Добрик, Плаюц, Середне Водяне, де проживають румуни) Закарпатської області, але й розширюємо її на південному сході області за рахунок українських сіл Марамурешського повіту Румунії. Це 14 населених пунктів долини річок Рускова, Вишова та лівобережжя

Тиси. *Хронологічні рамки дослідження*, це ХХ – початок ХХІ ст., вони обумовлені часом фіксування основного джерельного матеріалу та сучасним періодом побутування традиційних народних вірувань. *Об'єктом дослідження* є традиційна народна демонологія, що збереглася у народних світоглядно-міфологічних уявленнях гуцулів історико-етнографічного Закарпаття. *Предметом дослідження* є традиційні народні вірування, обряди, магічні дії пов'язані із скарбами.

Стан вивчення проблеми. Даної теми у своїх працях торкалися ряд вчених, одним з перших її приділив увагу знаний дослідник Карпат В. Шухевич, який у збірнику «Гуцульщина» подав ряд оповідей про скарби Довбуша, закляті скарби [Шухевич, 2018, с. 1097]. Одна з найповніших збірок легенд про скарби опублікована В. Гнатюком у 1910 р. під назвою «Народні оповідання про опришків». В 1940 р. висвітленню даного питання на Закарпатті присвятив окрему розвідку Ф. Потушняк [Потушняк, 1940, с. 4]. В кінці ХХ – поч. ХХІ ст. окремих аспектів, що стосуються скарбів та скарбошукання на Закарпатті, торкалися Р. П. Тиводар [Тиводар, 1989, с. 111] та В. В. Король [Король, 2018а, с. 203].

Значний масив (понад 500 оповідок) з теренів України представлено у збірнику В. Фісуна «Скарби та скарбошукання в українських народних легендах та переказах» [Фісун, 2002], де автор вмістив як раніше опубліковані перекази так і архівні та експедиційні

матеріали, котрі друкувалися вперше. Власне огляду основних джерел та літератури, присвячених скарбам і скарбшуканню на теренах України, присвячена окрема історіографічна розвідка А. І. Панкової [Панкова, 2016].

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб базуючись на польових етнографічних матеріалах, зібраних нами серед гуцулів історико-етнографічного Закарпаття, охарактеризувати їх традиційні вірування пов'язані із скарбами.

Виклад основного матеріалу. Скарб – сховане в землі або в споруді багатство, яке охороняє нечиста сила. Воно є доступним для того, хто знає спеціальні магічні способи виявлення його місцезнаходження для заволодіння ним [Левкиевская, 1999b, с. 500].

За традиційними віруваннями, скарби бувають «чисті», тобто сховані без відповідного замовляння (їх міг забрати будь-хто без шкоди для себе) та «нечисті» (їх відповідно, оберігає нечиста сила): «*Та й був у нас туй у ґруни, казали на него старий легінь, файну хату поклав, та в него було то, десь приобрів, він сидів на золоті, та він озмив частину того золота. В землі закопують золото, за якісь годи на то золото вже сідає, ади він пропав би, якщо відти возьмеш монетку. Та він приніс того із золотом дому, та й так у него то сі явило*» (с. Лазещина) [Король, 2018а, с. 198]. За народними уявленнями, які поширені в Карпатах, скарб стереже нечиста сила. Так, згідно віруванням східних слов'ян, скарб стережуть душі проклятих, «заложних» покійників. За іншими віруваннями, інколи саме домашньому демонічному персонажу господар доручає стерегти скарб, який він закопав у землю: «*Розказували, що старі люди закопували у землю золото і там клали охраняти Антипка*» (с. Чорна Тиса) [АЛЕФК, арк. 54].

Аби здобути «заклятий» скарб, потрібно було дотриматися певних умов. Зокрема, загально-слов'янським є твердження, згідно з яким скарб замовляли, так би мовити, «на чийсь голову» [Левкиевская, 1999b, с. 500]. Це означало, що забрати його міг той, хто на місці, де знаходиться скарб, уб'є відповідну тварину. На Закарпатті, аби визначити, яку саме жертву потрібно принести, проводили певні магічні дії у млині. При цьому, особлива роль відводилася млиновим жорнам. Перемелене у відповідний час і за певними правилами зерно (чи інший продукт) набувало надприродної сили. Так, наприклад, вважалося, що для здобуття замовленого скарбу потрібно взяти на Благівіщення зерно пшениці і ячменю, змолоти його у млині перед сходом сонця, обертаючи камінь у протилежний бік. Одержане борошно змішати з попелом, а коли скарб починає виблискувати («горіти») з-під землі, то сумішшю слід посипати те місце, де було видно вогонь. Якщо дію проведено правильно, то, за народними переко- наннями, на борошні мав проступити кінський, свинячий, ягнячий чи курячий слід. Тварині, слід якої проявився, треба відрубати голову і покласти на те місце. Якщо всі дії було виконано правильно, то замовлений скарб можна здобути [Тиводар, 1989, с. 111; Шухевич, 2018, с. 1097].

Власне гуцули Закарпаття визначали жертву, на яку було «заклято скарб», за відбитком на попелі, що

залишився після «горіння» скарбу: «*Вівчар розказував, що були опришки та не носили за собов гроші, а закопували. Через кілька годів гроші горять, відновлюються, іржа згорає. Згори на землі лишається спуза (попіл. – автор), а як там буде чоловіча нога, слід, та треба чоловічу голову, а якщо маржина, – то маргу, бо гроші «заказані» (с. Росішка) [ФКЗ 3, арк. 47].*

Особливістю уявлень про скарб, яка притаманна всім слов'янам, є вірування в те, що він може виступати як пасивний об'єкт діяльності людини та нечистої сили: «*Були такі дурні люди, що продавали худобу дорого жидам, а були золоті гроші і вони тоті золоті гроші складали, дітям не дав, сам їх не спользовав, ходив бідний, дрантивий. А то стояло в якомусь горішку, чи в якійсь посуді дерев'яній. І тоті золоті гроші кожного году горьби там де він закопав, але на тих грошах вже дьявіл сидить, от шо. То нечисті гроші*» (сміт Ясіня) [ЮАГ]. За іншими уявленнями, скарб поводить себе як міфологічний персонаж, певний самостійний суб'єкт дії [Виноградова, Левкиевская, 2016, с. 395]. За народними переконаннями, скарби, заховані в землі, піднімаються на поверхню, відкриваються або «горять» з-під землі. Саме в цю мить їх можна побачити і забрати: «*Золото горить вночі, бачила на городі горіло полум'я і на тому місці є закопане золото*» (с. Верхнє Водяне) [ФКЗ 3, арк. 99]; «*То дьявольські гроші горіли, така голуба ватра. Горіло оде в нас, де Дідча діра, тай в Ступах є Дідча діра, зато давно назвали Дідча діра, бо гроші дідчі там горіли, то опівночи горіла голуба ватра*» (сміт Ясіня) [ЮОМ]; «*Скарб той ніхто не стереже. То оно може бути опасно. То якщо людина у тот час. Мені мамка розказувала, шо якщо би увідів у тот час, коли оно горить, у тот час вібрати – нічого не буде, но коли, не дай Бог, так ся копле – то може калікою людина ся лишити*» (сміт Ясіня) [ФКЗ 2, арк. 86]. В низці випадків гроші закопували із спеціальним замовлянням аби ніхто інший крім господаря не міг забрати і безпечно скористатися багатством: «*Є такі, шо там баба чи дідо складали собі гроші цілий вік і вни тоже робили якесь закляття. Та якось невістка чула, шо баба ховала та каже: «Які руки клали, такі би забирали». Та заховала їх у піч в глечик такий, тай там заскладала, а невістка віслухала, тай баба як умерла, тай там гроші стоя, а вна скоро тими руками, доки це теплі, розгребла. Та каже: «Ці руки клали, тай ці забирають». Тай забрала ті гроші, а інакше би було не мош, баба би замерла*» (сміт Ясіня) [АМБ]. Безпечно для себе викопати скарб могла людина з чистою душею або дитина, якій ще не виповнилося семи років: «*Золоті котли два левови горіли горі ґрушов, копати можуть лише справедливі, не грішні, то як таке видять, та дають копати то дітям до 7 років, бо то це ангели*» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus)) [ФКЗ 5, арк. 44].

За висотою вогню визначали, як глибоко закопаний скарб: «*Я ото виділа, ішла половінь уд землі десь на метер, коли кладуть у землю гроші, моя стара казала, шо як май глибоко гроші, то май висока половінь, а як близько половінь, то низько*» (с. Кричунів (Crăciunești)) [ФКЗ 5, арк. 30–31]; «*Гроші*

горять полум'ям, яке зависоке – так глибоко гроші» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus)) [ФКЗ 5, арк. 44]. Спостерігаючи за кольором, яким «горить» скарб, могли розрізнити, які саме гроші сховані – золоті, срібні чи мідні: «Якщо срібні – то буде біла ватра, а якщо золоті – то жовта» (с. Білин) [ФКЗ 2, арк. 37]; «Аш челлена половинь, тогди червоні чисті гроші, аш біла половинь, тогди срібло чисте, а аш голуба, тогди мідні, тай тоно не чисті гроші» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus)) [Король, 2018b, с. 185]; «Срібло горить кольором синьоватим, а золото горить червоним» (сміт Ясіня) [АМБ]; «Синім горіло. Там є яблінка і коло тої яблінки там вогонь. Шом це виділа» (сміт Ясіня) [ФКЗ 2, арк. 86]. За тим, коли і як «показується» скарб, можна було визначити його належність до «чистих» або «нечистих», замовлених: «Горять чисті з рання до обіда, їх можна забрати і висота на скільки вони в землі така буде висота ватри, вона без диму, без сліда там прийде там буде трава рости, а ватра там була. А нечисті, вони горять після обіда, вони душу мають на собі. Бо колись баба жила у Богдані і там застава була, но солдати тай десь дідо розказував, що так і так, там є гроші, лиш таким каменем прикладені. Но каже, не йдіт, бо ви не взмете, а солдат каже, який чорт, підем, та каже, коли ся зв'яз вітер, так ними качило, що пушки загубили та той скарб вони не забрали» (сміт Ясіня) [АМБ].

Та все ж, ця мить «горіння» скарбу є доволі нетривалою, і аби він не зник – у землю встромляти ніж: «У млачині золото горіло, то ся обновляє тоно, що там накипає. Моя баба взяла глини із того місця та понесла ворожці у Великий Бичків, та казала, по воску лили, що там ішов чоловік і віз на коні золото, а кінь здох, та чоловік взяв стільки, скільки міг понести, а друге закопав там. Дідо був п'яний та видів як лиш догоряло, а сусіда прийшов та каже, же анде в млаках золото горить, лиш не встигли, не бачили точне місце» (с. Кобилецька Поляна) [ФКЗ 3, арк. 71]; «Коли увидит, што гроші горят, не далеко, та аби нуш у змлю захпау, та як би лишиу, аби біг швидко там, де видит, што гроші горет, тота половинь буде світити, доки до утам прийде» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus)) [Король, 2018b, с. 185]. Майже ідентичний варіант здобуття скарбу зафіксував В. Шухевич серед гуцулів Косівщини: «Скарби, закопані у землі, горят голубов полумінев. Йик дакий щисливий уздрит, бо не всі тоно можут видіти, то треба застромити ніж у землю на тім місци, де стоїт, йик уздрит. То аби було и йик далеко, тот вогонь буде горіти, аж доки тот прийде, що ніж застромив; тогди вогонь загасне і він гроші забере» [Шухевич, 2018, с. 1098].

Схожі дії для здобуття скарбу виконували лужицькі серби із сокирою або шматком заліза, яке з апотропейною метою кидали на місце, де схований скарб [Левкиевская, 1999a, с. 199]. Побачивши, як «грають» гроші, сміливець має під'їхати на коні до місця із скарбом, кинути туди сокиру, аби зміш-хранитель скарбу не вбив його [Левкиевская, 1999b, с. 502]. Залізо використовувалося як оберіг, завдяки таким своїм властивостям, як твердість, міцність. Нечиста сила боїться заліза, саме тому доволі часто як обереги використовували предмети, виготовлені із заліза, як-от: підкова, ніж, сокира, вила.

Підняття скарбу на поверхню, «горіння», відбувається один раз на сім, дев'ять, десять чи сто років, або раз на рік, в ніч на Івана Купала, Святий Вечір, що відповідає загальноукраїнським та слов'янським уявленням, згідно з якими сховані скарби виходять на поверхню на великі християнські свята: «Знаю, шо мамка, коли там горі золото дись є шось, шо через 7 років виділа ватру і показувала нам ту яблінку, даже під котров оно є, горіло там золото. Таке виділа, розумієте, то вже тепер можут і найти» (сміт Ясіня) [ФКЗ 2, арк. 86]; «То це кажут, шо там 7 років є інтервал у годах, не постійно, а раз у 7 років» (с. Лазещина) [ФКЗ 2, арк. 43]; «Раз у 7 років скарб горить» (с. Кобилецька Поляна) [ФКЗ 3, арк. 71]; «Перед Івана Косийчиного, казали, шо де золото закопано та там горит ватра» (сміт Ясіня) [АЮГ]; «То і на Новий Гід мож видіти так і в нас. Приказували, шо і на Сятий вечір виділи, як ватра горіла, та прийшли, та зачали розкопувати тоно, а то лиш загуркотіло та пропало гет, в землю» (с. Ділове) [ФКЗ 1, арк. 74]; «Горіли через кожні 9 або 100 років» (с. Лазещина) [ІОК]; «На Новий гуд уночі вартуют гроші, у котрум місті мут горіти на межі. Є так, што увидит та пуйде гледати, аш трафит на ото місто, та найде» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus)) [Король, 2018b, с. 185]. В ряді випадків, як зазначають респонденти, скарб «горить» раз на рік саме в той день, коли був захований: «В який день закопали, якщо літом закопали, та тоді і горить. То обично в садах закопували, на берегах, полі. То мені один говорив, шо богато на Стебному тих дідів жило. Де була хата, там куча яблінок уже лишили і десь там, шо якийсь богат жив там, мають гроші горіти. Але то треба вгадати коли закопав, бо то хто там буде сидіти та тільки чекати» (сміт Ясіня) [ІОАГ].

Вважається, що в цей час скарби піднімаються на поверхню для «пересушування» («відновлюються», «кіржа згорає», «обновляється то, що там накипає»): «Колись казали шо закопували золоті гроші, та тоті горіли, та обновлювалисе» (с. Лазещина) [ІОК]; «Горить там шось, воно так буде пару разів до землі і так ватра вверх без диму. Прийдете на то місце, там нема сліда, ні спузи нічого, просто золото так ся очищує» (сміт Ясіня) [АМБ]. Подібне уявлення про демонічні об'єкти, які періодично піднімаються на поверхню землі для «пересушки», пов'язано не лише із скарбами, але й із іншими представниками потойбічного світу – покійниками [Виноградова, Левкиевская, 2016, с. 396]. Власне семантику пересушування Л. Н. Виноградова пов'язує з мотивом періодичного календарного повернення на землю міфологічних істот із «іншого» світу – темного, холодного і мокрого, протиставленого за цими ознаками теплому і світлому земному світу [Виноградова, 2011, с. 31–34].

Походження скарбів респонденти пов'язують з діяльністю опришків, які грабували багатіїв, частину здобутого закопували в землю, а інше роздавали бідним: «Довбуш той клав скарби там, та ходили шукати, там десь були печери та відсували каміня» (с. Лазещина) [ФКЗ 2, арк. 88]; «Розказували, шо золото горить, то якщо десь ідеши у горах, десь там спалахнуло золото, під Печеньжьисков у церквах білих,

казали, що там Довбуш заховав золото» (сміт Ясіня) [ВМП]; «То як ходили Довбуш, Пінтя, та багачі закопували гроші, та оті» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus)) [ФКЗ 5, арк. 44]; «Баба і виділа, а то лиш та людина, яка видить, як горять гроші та лиш вона може йти їх брати. Вна дуже багато виділа і розказувала мені де скарби стоять, де Довбушеві скарби. Бо мої баби прадідо ходив з Довбушем, Пінтьми, був такий хлопчик 12 річний з ним ходив. То у сім – вісім років вона тьмимить, як розказували, ходив Іван Рахівський, був тоже в опришках і вони собі розказували де чисті гроші, де які» (сміт Ясіня) [АМБ]; «Я дуже багато сего виділа. То кажут гроші горят, що колись опришки закопували туди. То і зараз є, але воно дуже вже вглубі. Золото дуже углубь іде. То було так, що заклинали і клали в землю, що його будь як ти не возьмеш. Шо є закляття і не мож їх брати» (с. Білин) [ФКЗ 2, арк. 36–37].

Схожі уявлення побутували і серед румунів Марамуреського повіту, де також наприкінці XVII та на початку XVIII ст. діяли загони опришків під проводом Пінті Хороброго (Pintea Viteazul). За легендою, в горах Гутай, недалеко від села Крачешті (сьогодні село Мара, Марамурешський повіт Румунії), Пінтя мав велику пивницю, вирубану в скелі, де він тримав свої бербениці з золотом та зброєю. Розповідають, що пивницю можна побачити і сьогодні, вона відкривається кожні сім років. Коли відкривається пивниця, можна бачити дим, полум'я і сильний блиск – як від сонця [Balu, Horvat, 2012, p. 102]. Скарби, походження яких пов'язували з діяльністю опришків на Гуцульщині, як зазначає Р. Кирчів, відносили до так званих «чистих», оскільки вони відібрані від багатіїв. А до «нечистих» скарбів відносили ті, що від «нечистого», що перебувають під його охороною – «що чорт присів» [Кирчів, 1987, с. 254].

Та, незважаючи на цілий ряд оберегів, певних заходів перестороги, людина, яка здобувала «заклятий» скарб, часто буває нещасливою і наражає себе та своїх близьких на небезпеку важко захворіти або навіть померти: «Якшось витігнув тоті гроші – недобре боло шось з людинов, гриміло дома шось» (сміт Ясіня) [ЮК]; «Бо кажуть, що не мож іти гамішнів людині, тів, що лиш себе любить. Се якраз в нашому селі й було. А було це й шо один чоловік вибрав ті скарби, але одуріла му й донька, й сини, й жона. Не знаю, ци от грошей, но недавно жили. А все казали: «Та ци треба було мамі та й няньови тих скарбів». Приказували люди, шо ліпше бідним роздати або на церкву дати та так і ти будеш мати» (с. Ділове) [ФКЗ 1, арк. 74]; «Кажуть, шо там така велика защита, великий захист, шо кіть узьмеш гроші, та толку ніякого, авоть умреш, авоть шось ти ся стане» (с. Луг) [ФКЗ 1, арк. 132]; «Пасли два вівчарі віці, та вівчарь видів як горять гроші, один викопував, а другий пішов у Кобилецьку Поляну, за горівков, а горівку

струїв, а другий мав оружє, та коли прийшов та го вбив і ввидів у него горівку, та її випив, а вона труєна – та вмер» (с. Росішка) [ФКЗ 3, арк. 47]; «Хтось того видів, шо оно горіло. Та они йшли туду, а ото не можна, бо оно ги проклято. В Діловому чоловік ішов туду копати та занімів там нараз, коли копав. Бо вни коли закопували ото золото, опришки, та проклинали го зразу» (с. Хмелів) [ФКЗ 1, арк. 96].

Схожі відомості також наводять краєзнавець П. Світлик: «Давні пани, закопали свої гроші в землю, а то у великім коглі, аби удержалися чим довше. Понеже не вернулися забрати свої гроші, чорт взяв їх під свою власть і володіє ними. Суть дні, коли ті гроші грають й вимітують синю полумінь. І хоч би хто знайшов такі гроші, однако користатися такими грішми не радитья нікому, бо вони би принесли більше шкоди, чим хісна. Такі гроші нещасливі й чортом закляті» [Світлик, 2008, с. 89]. Цей мотив має також загальнослов'янське поширення: коли людина намагається викопати і забрати скарб, нечиста сила заважає їй це зробити. Майже ідентичним є мотив охорони демонічними силами квітки папороті: вони не підпускають до неї людей [Виноградова, Левкиевская, 2016, с. 397]. Традиційні вірування, пов'язані з явищем цвітіння папороті, на території, що стала об'єктом нашого дослідження, в більшості оповідок сюжетно переплітаються із захованими скарбами: «Кажуть, на Івана Косийчиного, папороть і золото горить, таке як ватра» (сміт Ясіня) [ІВП]; «То на Івандель, та то й папороть цвіте, але то як іскорка, раз і все, то видав опівночи» (с. Богдан) [ФКЗ 6, арк. 93]; «Перед Івана Косийчиного, раз у 100 годів цвіте папороть. Ще скарби горять, на тому місці обично синьочервонувате світло. Є що із заклинаннями їх брали» (с. Стебний) [ФКЗ 4, арк. 27]; «Казали це, шо під папоротьов скарб є» (с. Луг) [ФКЗ 1, арк. 132]; «Було таке повір'я, шо під папоротьов скарби» (с. Ділове) [ФКЗ 1, арк. 135].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зафіксовані нами серед гуцулів етноісторичного Закарпаття оповіді про скарби з певними локальними варіантами, які притаманні карпатській традиції, у цілому відображають основний пласт загальноукраїнських, а ширше – слов'янських мотивів про сховані і «замовлені» багатства. Подібні перекази, виявлені на території, що стала об'єктом нашого дослідження, є ще доволі поширеними і в наш час, про що свідчать розповіді інформаторів від першої особи. Традиційні вірування про «замовлені» скарби займають значне місце в духовній культурі гуцулів Закарпаття. У своїй основі вони виразно прочитуються у загальноукраїнському та навіть загально-слов'янському контексті. Така спорідненість зумовлена єдністю культурного процесу та його спільним, давньослов'янським підґрунтям. Разом з тим, потребують більш докладного вивчення такі міфологізовані природні явища як вихор та цвітіння папороті.

Список використаних джерел

Balu, Daniela, Horvat, Irina Liuba, 2012. Legende și folklor patrimoniu imaterial transfrontalier. Легенди та фольклор – прикордонна духовна спадщина. Legend and folklore – cross border immaterial heritage. Editura muzeului Sătmărean, 250 p.

АЛЕФК. – Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», ф. 9, оп. 12, оз. 2, арк. 1–59 (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія», зібрані в с. Чорна Тиса Рахівського р-ну Закарпатської обл.).

Виноградова, Л. Н., 2011. Об одном демонологическом мотиве: «Русалки сушатся», *Живая старина*, № 4, с. 31–34.

Виноградова, Л. Н., Левкиевская, Е. Е., 2016. *Народная демонология Полесья: Публикация текстов в записях 80–90-х гг. XX века*, т. 3: Мифологизация природных явлений и человеческих состояний, Москва: Издательский Дом ЯСК, 832 с. (Studia philologica)

Гнатюк, В., 1910. Народні оповідки про опишків, *Етнографічний збірник*, Львів: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, т. XXVI, с. 56–275.

Кирчів, Р. Ф., 1987. Світоглядні уявлення і вірування, *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження*. [відп. ред. Ю. Г. Гошко], Київ: Наукова думка, с. 243–260.

Король, В., 2018а. Домашні духи в народній демонології гуцулів Рахівщини (за польовими матеріалами), *Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій. Матеріали науково-практичної конференції (22–23 червня 2018 року)*, Харків: «Друкарня Мадрид», с. 196–205.

Король, В., 2018б. Етнографічні замітки із Закарпатської Гуцульщини в записях Г. Стрипського, *Етника Карпат* [Текст]: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, вип. 3, с. 182–195.

Левкиевская, Е. Е., 1999а. Железо. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*; [под общей ред. Н. И. Толстого], Москва: Международные отношения, т. 2: Д – К (Крошки), с. 198–201.

Левкиевская, Е. Е., 1999б. Клад. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*; [под общей ред. Н. И. Толстого], Москва: Международные отношения, т. 2: Д – К (Крошки), с. 500–502.

Панкова, А., 2016. Історіографія дослідження фольклору про скарби та скарбошукання в Україні, *Слов'янський світ*, вип. 15, с. 179–199.

Потушняк, Ф., 1940. Клады в народном віруванні, *Русская правда*, Ужгород, 27, 28, 29, 30 марта, с. 4.

Світлик, П., 2008. *Небесна студня: Закарпатські народні перекази, легенди, вірування, звичаї, традиції, побут*, Ужгород: Гражда, 144 с. + 16 с. іл.

Тиводар, Р. М., 1989. Водяні млини Закарпаття у народних віруваннях кінця XIX – початку XX ст., *Тези доповідей I-ї народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200 річчя від дня народження М. Лучкая*. 17–18 липня 1989 р., Ужгород: Видавництво Карпати, с. 110–111.

Фісун, В. П., 2002. *Скарби та скарбошукання в українських народних легендах та переказах*, Київ, 430 с.

ФКЗ 1 – ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ. (Фонди Комунального закладу «Закарпатський музей народної архітектури і побуту» Закарпатської обласної ради, література і мистецтво). 15580/1592, арк. 1–156 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).

ФКЗ 2 – ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ. 15581/1593, арк. 1–137 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).

ФКЗ 3 – ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ. 15582/1594, арк. 1–143 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).

ФКЗ 4 – ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ. 15583/1595, арк. 1–79 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).

ФКЗ 5 – ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 1–46 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Мараморошському повіті Румунії).

ФКЗ 6 – ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ. 15755/1706, арк. 1–98 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).

Шухевич, В., 2018. *Гуцульщина: в 5 частинах; передм. А. А. Карпенко; післям. М. С. Глушко; упоряд. О. О. Савчук*. (Репринтне видання 1899 – 1908 рр.), Харків: Видавець Олександр Савчук, 1218, [10] с., [294 іл.].

Список інформаторів

АМБ – Записав В. В. Король 15.08.20 в смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Миколаївни Базюк 1969 р. нар., освіта повна середня, місцева.

ЮАГ – Записав В. В. Король 22.08.20 в смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Юрій Андрійович Гутилюк 1928 р. нар., освіта 7 кл., місцевий.

ІОК – Записав В. В. Король 05.07.17 в с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Іван Олексійович Климпуш 1936 р. нар., освіта 4 кл., місцевий.

АЮГ – Записав В. В. Король 15.08.20 в смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Анни Юрїївна Гоцуляк 1948 р. нар., освіта 7 кл., місцева.

ВМП – Записав В. В. Король 17.08.20 в смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Василь Миколайович Павлючок 1956 р. нар., освіта 10 кл., місцевий.

ЮОМ – Записав В. В. Король 19.08.20 в смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Юрій Олексійович Марусяк 1964 р. нар., освіта 10 кл., місцевий.

ІВП – Записав В. В. Король 24.08.20 в смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. від Ігоря Васильовича Павлючка 1967 р. нар., освіта 10 кл., місцевий.

References

ALEFK. – Arkhiv laboratorii etnologii, folklorystyky ta kraieznavstva im. M. P. Tyvodara DVNZ «Uzhhorodskyyi natsionalnyi universytet», f. 9, op. 12, oz. 2, ark. 1–59 (Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia», zibrani v s. Chorna Tysa Rakhivskoho r-nu Zakarpatskoi obl.) [Field ethnographic materials on the topic "People's Demonology", collected in the village of Chorna Tysa, Rakhiv district, Zakarpattia region] (in Ukrainian).

Balu, Daniela, Horvat, Irina Liuba, 2012. Legende și folklor patrimoniu imaterial transfrontalier. Lehendy ta folklor – prykordonna dukhovna spadshchyna. Legend and folklore [Legends and folklore - borderline spiritual heritage] – cross border immaterial heritage. Editura muzeului Sătmărean, 250 p. (in Romanian and Ukrainian).

Fisun, V. P., 2002. *Skarby ta skarbozhukannia v ukrainskykh narodnykh lehendakh ta perekazakh* [Treasures and treasure hunts in Ukrainian folk legends and legends], Kyiv, 430 s. (in Ukrainian).

Hnatiuk, V., 1910. Narodni opovidky pro opryshkiv [Folk tales about opryshkiv], *Etnohrafichnyi zbirnyk*, Lviv: Drukarnia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, t. XXVI, s. 56–275. (in Ukrainian).

Korol, V., 2018a. Domashni dukhy v narodni demonolohii hutsuliv Rakhivshchyny (za polovymy materialamy) [House spirits in folk demonology of Hutsuls of Rakhiv region (to field materials)], *Tradytziina kultura v umovakh hlobalizatsii: zberezhennia avtentychnosti ta rozvytok kreatyvnykh industrii. Materialy nauково-praktychnoi konferentsii (22–23 chervnia 2018 roku)*, Kharkiv: «Drukarnia Madryd», s. 196–205. (in Ukrainian).

Korol, V., 2018b. Etnohrafichni zamitky iz Zakarpatskoi Hutsulshchyny v zapysakh H. Strypskoho [Ethnographic notes from the Transcarpathian Hutsul region in the records of G. Stripsky], *Etnika Karpat* [Tekst]: naku. shchorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedytzii / uporiad.: V. V. Kotsan, P. Iu. Leno, Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, vyp. 3, s. 182–195. (in Ukrainian).

Kyrchiv, R. F., 1987. Svitohliadni uivlennia i viruvannia [Worldviews and beliefs], *Hutsulshchyna: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. [vidp. red. Yu.H. Hoshko], Kiev: Naukova dumka, s. 243–260. (in Ukrainian).

Levkyevskaia, E. E., 1999a. Zhelezo [Iron], *Slavianskye drevnosti: Etnolynhvystycheskyi slovar v 5-ty tomakh*; [pod obshechi red. N. Y. Tolstoho], Moskva: Mezhdunarodnie otnosheniya, t. 2: D – K (Kroshky), s. 198–201. (in Russian).

Levkyevskaia, E. E., 1999b. Klad [Treasure], *Slavianskye drevnosti: Etnolynhvystycheskyi slovar v 5-ty tomakh*; [pod obshechi red. N. Y. Tolstoho], Moskva: Mezhdunarodnie otnosheniya, t. 2: D – K (Kroshky), s. 500–502. (in Russian).

Pankova, A., 2016. Istoriohrafia doslidzhennia folkloru pro skarby ta skarbozhukannia v Ukraini [Historiography of folklore research on treasures and treasure hunts in Ukraine], *Slovianskyi svit*, vyp. 15, s. 179–199. (in Ukrainian).

Potushniak, F., 1940. Kladi v narodnom virovanni [Treasure in folk belief], *Ruskaia pravda*, Uzhhorod, 27, 28, 29, 30 marta, s. 4. (in Ukrainian).

Svitlyk, P., 2008. *Nebesna studnia: Zakarpatski narodni perekazy, lehendy, viruvannia, zvychai, tradytzii, pobut* [Heavenly well: Transcarpathian folk tales, legends, beliefs, customs, traditions, life], Uzhhorod: Grazhda, 144 s. + 16 s. il. (in Ukrainian).

Tyvodar, R. M., 1989. Vodiani mlyny Zakarpattia u narodnykh viruvanniakh kintsia XIX – pochatku XX st. [Water mills of Transcarpathia in the folk beliefs of the late XIX - early XX centuries], *Tezy dopovidei I – yi narodoznavchoi nauково-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi 200 richchia vid dnia narodzhennia M. Luchkaia*. 17-18 lypnia 1989 r., Uzhhorod: Vydavnytstvo Karpaty, s. 110–111. (in Ukrainian).

Vynohradova, L. N., 2011. Ob odnom demonolohycheskom motive: «Rusalky sushatsia» [On one demonological motive: «Mermaids are drying»], *Zhyvaia staryna*, № 4, s. 31–34. (in Russian).

Vynohradova, L. N., Levkyevskaia, E. E., 2016. *Narodnaia demonolohiia Polesia: Publykatsiia tekstov v zapysakh 80–90-kh hh. XX veka* [Folk demonology of Polesie: Publication of texts in the records of the 80-90s of the XX century], t. 3: Myfolohyzatsiia pryrodnykh yavlenyi y chelovecheskykh sostoianyi, Moskva: Yzdatelskyi Dom YaSK, 832 s. (Studia philologica) (in Russian).

FKZ 1 – FKZ «ZMNAiP»ZOR LM. (Fondy Komunalnoho zakladu «Zakarpatskyi muzei narodnoi arkhitektury i pobutu» Zakarpatskoi oblasnoi rady, literatura i mystetstvo). 15580/1592, ark. 1–156 (Polovi materialy do temy “Narodna demonolohiia ta narodna mahiia”, zafiksovani v Rakhivskomu r-ni Zakarpatskoi obl.) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» recorded in the Rakhiv district of Transcarpathian region]. (in Ukrainian).

FKZ 2 – FKZ «ZMNAiP»ZOR LM. 15581/1593, ark. 1–137 (Polovi materialy do temy “Narodna demonolohiia ta narodna mahiia”, zafiksovani v Rakhivskomu r-ni Zakarpatskoi obl.) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» recorded in the Rakhiv district of Transcarpathian region]. (in Ukrainian).

FKZ 3 – FKZ «ZMNAiP»ZOR LM. 15582/1594, ark. 1–143 (Polovi materialy do temy “Narodna demonolohiia ta narodna mahiia”, zafiksovani v Rakhivskomu r-ni Zakarpatskoi obl.) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» recorded in the Rakhiv district of Transcarpathian region]. (in Ukrainian).

FKZ 4 – FKZ «ZMNAiP»ZOR LM. 15583/1595, ark. 1–79 (Polovi materialy do temy “Narodna demonolohiia ta narodna mahiia”, zafiksovani v Rakhivskomu r-ni Zakarpatskoi obl.) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» recorded in the Rakhiv district of Transcarpathian region]. (in Ukrainian).

FKZ 5 – FKZ «ZMNAiP»ZOR LM. 15585/1597, ark. 1–46 (Polovi materialy do temy “Narodna demonolohiia ta narodna mahiia”, zafiksovani v Maramoroshskomu poviti Rumunii) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» is recorded in the Maramures County of Romania]. (in Ukrainian).

FKZ 6 – FKZ «ZMNAiP»ZOR LM. 15755/1706, ark. 1–98 (Polovi materialy do temy “Narodna demonolohiia ta narodna mahiia”, zafiksovani v Rakhivskomu r-ni Zakarpatskoi obl.) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» recorded in the Rakhiv district of Transcarpathian region]. (in Ukrainian).

Shukhevych, V., 2018. Hutsulshchyna [Hutsul region]: v 5 chastynakh; peredm. A. A. Karpenko; pisliam. M. S. Hlushko; uporiad. O. O. Savchuk. (Reprintne vydannia 1899 – 1908 rr.), Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk, 1218, [10] s., [294 il.]. (in Ukrainian).

List of informants

AMB – Zapysav V. V. Korol 15.08.20 v smt Yasinia Rakhivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Anny Mykolaiivny Baziuk 1969 r. nar., osvita povna serednia, mistseva.

YuAH – Zapysav V. V. Korol 22.08.20 v smt Yasinia Rakhivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Yurii Andriiovych Hutyliuk 1928 r. nar., osvita 7 kl., mistsevyi.

IOK – Zapysav V. V. Korol 05.07.17 v s. Lazeshchyna Rakhivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Ivan Oleksiiovych Klympush 1936 r. nar., osvita 4 kl., mistsevyi.

AluH – Zapysav V. V. Korol 15.08.20 v smt Yasinia Rakhivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Anny Yuriivna Hotsuliak 1948 r. nar., osvita 7 kl., mistseva.

VMP – Zapysav V. V. Korol 17.08.20 v smt Yasinia Rakhivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Vasyl Mykolaiovych Pavliuchok 1956 r. nar., osvita 10 kl., mistsevyi.

YuOM – Zapysav V. V. Korol 19.08.20 v smt Yasinia Rakhivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Yurii Oleksiiovych Marusiak 1964 r. nar., osvita 10 kl., mistsevyi.

IVP – Zapysav V. V. Korol 24.08.20 v smt Yasinia Rakhivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Ihoria Vasylovycha Pavliuchka 1967 r. nar., osvita 10 kl., mistsevyi.

SUMMARY

THE TREASURE IN TRADITIONAL HUTSUL'S BELIEFS OF HISTORICAL-ETHNOGRAPHICAL TRANSCARPATIA (BY THE FIELD MATERIALS)

Vasil Korol

Ph.D. of Sciences in History, Senior Researcher,
Municipal Institution «Transcarpathian museum of folk architecture and life» of the Transcarpathian Regional Administration, Uzhhorod

In this article, based on the significant quantities collected by author filed materials, archive and literary sources in traditional hutsul's beliefs the treasure of historical-ethnographical Transcarpatia is considered. The traditional submission was revealed and the motive of a treasure finding and its main displays traced. The attention was focused on existence of two types of treasures "clear" in folk tradition, that is hidden without an appropriate charming, anyone could take them without harm to yourself and «unclear», which are under unclear force' protection. The methods of protection and charms from possible harmful consequences of obtaining the ordered treasure were considered. Found out that the main of such beliefs dating back to antiquity and remnants of the archaic world-view of hutsuls with a set of different in meaning and origin of the phenomena of ancient and modern tradition. A dark force guards the traditional beliefs disclosed, which are disseminated in the Carpathians for the treasure. In particular, among hutsuls of historical-ethnographical Transcarpathia, the owner instructs to guard the treasure he buried in the ground for the domestic and demonic character. The current status of preservation and living traditional submission about treasure and related with it magical actions have been studied. The legends widespread in Transcarpathian Hutsulschyna are still spread today, as evidenced by the stories of first-person informants. Even today, the traditional beliefs hutsuls of Transcarpathia are characterized by apparent identity and conservatism due to the natural and geographical conditions, remote from urban centers.

Keywords: Transcarpathia, demonology, hutsuls, world-view, treasure, money, belief.

СТРУКТУРА СІМ'Ї ТА СЕРЕДНЯ РІЗНИЦЯ У ВІЦІ МІЖ ПОДРУЖЖЯМ ЯСІНЯНСЬКИХ ГУЦУЛІВ В 20 – 40-ВІ РОКИ ХХ СТ.

Рекрутяк Михайло Ярославович

аспірант кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
старший науковий співробітник відділу експозиції та науково-дослідної роботи,
Комунальний заклад «Закарпатський музей народної архітектури та побуту»
Закарпатської обласної ради, Ужгород
E-mail: mykhailo.rekrutyak@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6698-0895>

У даній публікації, спираючись на наявні архівні джерела та наукову літературу, проводиться огляд структури сім'ї між подружжям ясінянських гуцулів в 20 – 40-ві роки минулого століття. Автор розглядає кількісні показники сімей з дітьми та без них, визначає частку повних, неповних родин та одинаків, окреслює число сімей за поколіннями. Вводячи в науковий обіг новий фактаж, дослідник аналізує також власні польові матеріали, зібрані в 2015 році. Робиться їх порівняння з наявними архівними документами. Поряд з цим проводиться порівняння структури сім'ї та складових її елементів за даними попереднього історичного проміжку (кінець ХІХ – перших двох десятиліть ХХ ст.) та 1970 – 1980-роки з метою простежити вплив двох світових воєн на об'єкт вивчення. Автор, базуючись насамперед на наявних даних з Державного архіву Закарпатської області та співставляючи їх із власними польовими етнографічними матеріалами, за допомогою методу математичного аналізу проводить дослідження коливання середньої різниці у віці між чоловіком та дружиною в 20 – 40-ві роки. Поряд з цим середня різниця у віці між подружніми парами простежується за книгами погосподарського обліку села Стебний за початок 1970-х років, в записях яких є необхідні дані про досліджуваний період. Для порівняння в хронологічному контексті беруться показники середньої різниці у віці по селі Ясіня за перші два десятиліття минулого століття. В результаті детального аналізу наративів автор доходить висновку, що структура сім'ї ясінянських гуцулів в чехословацький та угорський період зазнала значних змін, відбувся перелом у загальному поширенні великих сімей, намітились тенденції до формування малих родин, що складалась з шлюбної пари та 3–5 дітей. Поряд з цим Перша світова війна загальмувала тенденцію до спаду середньої різниці у віці на майже два десятиліття, тоді як Друга – тільки на одне. Згалом вивчення структури сім'ї та шлюбних відносин ясінянських гуцулів потребує більшого розширення джерельної бази, насамперед подальшого вивчення нових архівних матеріалів, введення їх в науковий обіг.

Ключові слова: структура сім'ї, дітність, середня різниця у віці між чоловіком та дружиною, сімейний побут, шлюбні відносини, ясінянські гуцули.

Постановка проблеми. Міжвоєнний період в історії Закарпаття характеризується відносною стабільністю та відновленням втраченого за роки Першої світової війни. Схожі тенденції спостерігались і в сімейному побуті, що зумовило уповільнення процесу розпаду великих сімей та збереженням пережитків родового ладу. Проте значні втрати в ході війни все ж відбилися на структурі сім'ї та шлюбних відносинах, що зумовлює необхідність визначення масштабів її впливу. При цьому події початку 40-х років ХХ ст. створили більше умов для змін в сімейному побуті, таким чином давши дослідникам можливість провести досить великий порівняльний зріз за наслідками глобальних потрясінь на життя таких частин соціуму як сім'я. Вони ж стали маяками для визначення коливання середньої різниці у віці всередині шлюбних пар, що були створені в цей час.

Метою публікації є комплексний аналіз структури сім'ї ясінянських гуцулів 20 – 40-х років ХХ ст., характеристика родин за кількістю дітей та типами, що загальноприйняті в етнологічній науці; визначення середньої різниці у віці між чоловіком і дружиною в цей період та пояснення її змін, пов'язаних з зовнішніми факторами, насамперед двома

світовими війнами.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Основою нашої публікації є аналіз двох томів документів Державного архіву Закарпатської області з фонду Р-363. Ясінський сільський народний комітет, села Ясіня, Рахівського округу за 1944 – 1946 рр., що зберігається в місті Ужгород [ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, на 215 арк; ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 2, на 103 арк]. Вибірка проводилась на основі так званих метричних довідок, складених органом місцевого самоврядування на прохання членів родин вояків Чехословацького корпусу для отримання матеріальної допомоги. Це спеціальний вид документів, які засвідчували кількість осіб, що проживали разом у сім'ї. Вони є цінним джерелом про її структуру та кількість дітей в них. Це найбільший пласт джерел подібного типу, створений наприкінці Другої світової війни та об'єднаних в один фонд. З інших документів ДАЗО в рамках дослідження також були використані матеріали фонду 220 Ясінянського районного нотарського управління [ДАЗО, ф. 220, оп. 1, спр. 157, на 9 арк].

Поряд з цим, нами з метою уточнення та порівняння використовували польові етнографічні

матеріали студентів історичного факультету Ужгородського університету, що зберігаються в Архіві лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара. Два зошити були опрацьовані за 1996 і 1998 роки [АЛЕФтК, ф. 9., оп. 13., о. з. 4., на 13 арк; АЛЕФтК, ф. 9., оп. 3., о. з. 2., на 65 арк]. Окрім них, дослідження базується також на власних записях, зібраних в 2015 році в населених пунктах ясінянського локального осередку [АЛЕФтК, 2015, на 13 арк; АЛЕФтК, ф. 9, оп. 13, о. з. 13, на 13 арк]. Для порівняння нами використані також власні матеріали за 2018 рік з сіл долини річки Біла Тиса – ареалу розселення богданських гуцулів [ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ., 15756/1707, на 36 арк].

Розвиток сім'ї на Гуцульщині в ХХ столітті розглядав у своїй праці історик Р. Кайндль, який займався дослідженням Буковини [Кайндль, 2000, с. 33–44]. З п'яти томів В. Шухевича, присвяченого галицьким гуцулам, третій торкається досліджуваної нами тематики [Шухевич, 1999, с. 21–77]. Більш детально закарпатську частину субетносу вчені розглядали в 1987 році, коли було видано історико-етнографічне дослідження «Гуцульщина» [Гуцульщина, 1987, с. 216–224]. Проте окремих комплексних напрацювань в історичній науці по сімейному побуті гуцулів Рахівщини, зокрема структурі сім'ї та аспектах шлюбних відносин нами не зустрічалось. З останніх робіт ряд згадок є в наукових статтях М. Тиводара та в його монографії «Етнографія Закарпаття», перше видання якої побачило світ в 2010 році. Також проблеми сім'ї гуцулів Рахівщини розглядав В. Піпаш у книзі «Закарпатська Гуцульщина» [Піпаш, 2012, с. 30–36]. Певні напрацювання з даної проблематики були охарактеризовані в ряді наших статей, що вийшли друком у 2019 році [Рекрутяк, 2019а; Рекрутяк, 2019б].

Виклад основного матеріалу. Структура сім'ї як важливої складової суспільства протягом історичного періоду зазнавала змін, що були зумовлені рядом причин. В ХХ ст., поряд з процесами еміграції за океан та значним індустріальним підйомом, важливими подіями були дві світові війни, що стали своєрідними межами в історичному розвитку сім'ї. Нами буде розглянуто в комплексі період 20–40-х років, порівнюючи з наявними даними за інші десятиліттями.

Історично так склалось, що в нашому краї традиційною є тільки моногамна сім'я [Тиводар, 2010, с. 249]. За її формою поселення переважає віролокальний тип, тобто шлюбне поселення жінки в чоловіка, або в його родині. При цьому в першій половині ХХ ст. намітились тенденції зміни традицій, що пов'язано насамперед з майновим фактором. У селах Закарпатської Гуцульщини ці процеси були характерні в зв'язку з освоєнням земель довкола сіл та їх поступовому розростанню. Варто не забувати, що будь-який шлюб має на меті формування господарської бази для нащадків, таким чином давши продовження роду.

Дітність в сім'ях ясінянських гуцулів у 1920–1940-ві роки розглядаємо за кількістю нащадків, тобто умовно розділяємо на категорії по одній, двох дітях і так далі за зростаючим принципом. За матеріалами фонду СНК Ясіня, станом на

1945–1946 роки нами було зафіксовано 47 шлюбних пар з дітьми, 6 з яких було утворено ще до чехословацького часу, решта ж – в досліджуваній нами період. Спершу розглянемо їх. Сімей з однією дитиною було 11 або ж майже 27% від загальної кількості. Трохи більше, 13 пар, мали по двоє дітей. Це майже 32%. По 3 нащадки було в 7 сім'ях – 17%, по 4 – в 4 шлюбних пар, що майже 10%. По 2 родини розташувались у переліку категорій «по 5», «по 6», «по 7» дітей серед загалу розмістились по 2 сімей, кожна зайнявши трохи менше 5%. Отож, як бачимо, в 20–40-ві роки минулого століття, згідно підрахунків, зроблених за архівними матеріалами, відбувається поступовий спад народжуваності та процес формування малих сімей.

Для доповнення вище викладених фактів беремо дані по селу Ясіня, зібрані шляхом польових етнографічних розвідок в 2015 році [Зошит № 1; Зошит № 2]. Загалом виходить 15 родин з дітьми за ті ж два десятиліття. Сюди ж ми також віднесли і ті шлюбні пари, котрі сформувались в другій половині 1910-х років. Виходить, що менше 4 дітей мали тільки 6 сімей або трохи більше 41%, що майже в половину менше, ніж за архівними даними.

Проте польові матеріали відбивають тільки загальну картину за всі два десятки років, тоді як офіційні документи органів самоврядування дають точні дані станом на відповідний рік. Похибка у перших завжди є високою, звісно ж бувають і неточності, що є й мінусом цього виду джерела. У сусідньому осередку богданських гуцулів дані ще більше відрізняються. Це наводить на думку про те, що матеріали фонду СНК Ясіня можуть тільки бути доповнені польовими матеріалами, адже дані про 56 сімей надто малі при загальній кількості гуцулів в цьому осередку в 40-х роках минулого століття більш ніж 10 тисяч.

Беручи до уваги сукупні дані архіву та польові записи, при визначенні середнього показника, можемо стверджувати, що в 20–40-ві роки минулого століття для української громади села Ясіня були характерні наступні тенденції по кількості дітей в сім'ях: близько 20–25% мали тільки по 1 дитині; 30% – по 2; 10–12% – по 3; близько 8% – по 4; 5–7% – по 5; 10% – по 6, близько 15–20% мали – по 7 і більше.

Для порівняння наведемо дані за період кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли в кожній родині ясінянських гуцулів в середньому було по 4–6 дітей, а в великих по 8–10 дітей [Зошит № 1, арк. 4–5]. В цей же час, для сімей сусідніх мешканців села Богдан характерні ті ж тенденції, що підтверджується польовими матеріалами, зібраними нами в 2018 році [ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ., 15756/1707, арк. 1–27].

Відомий закарпатський етнограф М. П. Тиводар вивів загальні тенденції в сімейному побуті: наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст. серед українців переважали великі сім'ї, або ж прості багатодітні по 8–12 дітей [Тиводар, 2010, с. 251], а з приходом радянської влади вони все ж зберігались, проте вже в меншій кількості. Теж ж саме було характерно і для ясінянських та богданських гуцулів, що підтверджується і архівними матеріалами, і польовими науковими розвідками 2015 та 2018 років.

Здійснюючи дане порівняння, не можна оминати й результати нашого дослідження сімейного побуту виноградівського локального осередку боржавських долинян, проведеного на основі зібраних польових матеріалів в 2018 році. Тут нами було окреслено, що для цього ж періоду були характерні схожі тенденції [Рекрут'як, 2019b, с. 63].

Якщо в першій половині минулого століття бездітних шлюбних пар на теренах Закарпатської Гуцульщини дуже мало або взагалі відсутні, то у в 70–80-ті роки ХХ ст. в селі Стебний, що належить до ясінянського осередку, їх частка виросла до рівня 15%. А у селах Луги і Говерла у 1986 році відсоток був ще вищим – 21. Це свідчить про остаточний розпад великих сімей і перехід до малих, адже в основному в цю вибірку входила одружена молодь, що жила окремо від батьків чи літні пари [Рекрут'як, 2020, с. 486]. Власне цей умовний перехід відбувається в середині ХХ ст., адже господарський розвиток регіону не міг повноцінно, як раніше, утримувати великі родини вже після Першої світової війни, а два десятиліття культурної та соціальної модернізації чудово це доводять. Натомість Друга світова стала кульмінацією у історичному існуванні великих родин. Величезні людські втрати, масова розруха та початок радянзації створили умови, коли основним завданням простих господарів було не формування умовного союзу сімей, об'єднаних кровним та родовим зв'язком, а пошук шляхів порятунку в даному часі. Саме тому відбувається розширення великих сімей.

Типи сімей. Великого впливу на структуру сім'ї гуцулів верхів'я річки Чорна Тиса мала Друга світова війна. Загалом Рахівщина втратила кілька сотень осіб. З мешканців Ясіня на сьогоднішній час названо 73 солдати [Фатула, 2018, с. 232–238], котрі не повернулись додому, з Квасів – 6 [Там само, с. 224]. Серед рішень реферату Міністерства соціальної опіки в місті Ужгороді про встановлення пілг сиротам і вдовам військовослужбовців, які загинули у цей період, ми віднайшли 4 сім'ї, котрі потребували матеріальної допомоги. З них в одному записі фіксувалась лише вдова, в інших трьох – вдови з дітьми [ДАЗО, ф. 220, оп. 1, спр. 157, арк. 4]. Лише в одному з них вдалось встановити, що різниця у віці між подружжям була 4 роки, проте дітей у них не було [Там само, арк. 9]. Вік солдатів на момент закінчення війни за нашими підрахунками мав становити близько 30–40 років. Щодо дітей, то їх було кілька, зважаючи на молодий вік сімей, адже в основному одружувались після 23–25. Польові матеріали підтверджують, що в цей період сім'ї в середньому складались з 5–7-ми осіб [АЛЕФтК, ф. 9., оп. 13, о. з. 4, арк. 1].

Не менший вплив на структуру сім'ї, порівнюючи з Першою, мала Друга світова війна. Протягом цих років було мобілізовано сотні жителів Ясінянської Гуцульщини в три різні збройні сили – угорську, радянську, чехословацьку. Частина з них загинула. Події початку десятиліття загалом збільшили кількість повних сиріт. У документах фонду СНК села Ясіня нами було виявлено два випадки, коли членами сім'ї були тільки діти, котрі проживали без батьків і часто головними були старші брати, котрі були вже повнолітніми [ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1., спр. 1., арк. 179;

209].

Після Другої світової війни також залишилась значна кількість однаків. У матеріалах фонду Р-363 з поміж трьох десятків вдівців станом на 1945–1946 рр. зустрічаємо тільки одного чоловіка, що втратив дружину, решту ж становили вдови з дітьми. Це свідчить про формування неповних сімей, котрі в зв'язку з бойовими діями втратили годувальників. Більш детально типи сімей нами охарактеризовані в таблиці 1.

Натомість зупинимось на кількості поколінь в сім'ях українців краю. До прикладу, в середньовічному Закарпатті поширеними були малі, тобто прості сім'ї, що складались з одного-двох поколінь. Зазвичай, це було або подружжя, або ж шлюбна пара з кількома дітьми. В ХІХ–ХХ ст. вже були поширеними розширені та великі нероздільні сім'ї, що нерідко були об'єднаннями кількох шлюбних пар із дітьми [Піпаш, 2012, с. 36]. Це зумовлено насамперед економічним становищем населення краю, відсутністю в гірських районах великих площ орних земель та територій, придатних під будівництво.

Співжиття між партнерами або початки громадянських шлюбів. Якщо в період до Першої світової війни і в 20–30-х роках розлучень майже не було, то в післявоєнний час їх частка зростає [Петрецькій, 1936, с. 75]. Проте не завжди такі випадки фіксували в документах, тому точну кількість визначити досить складно. Рідко коли доходило до документального підтвердження розпаду шлюбної пари, адже це засуджувалося релігійними інституціями. Натомість в цей ж період з прогресивних країн поступово проникають сучасні тенденції та погляди на шлюб як такий. З'являється таке явище як співжиття між партнерами, яке ми ототожнюємо з початками громадянських шлюбів.

Ще в австро-угорський час у разі смерті дружини чоловік в переважній більшості випадків одружувався вдруге. Нами, при опрацюванні книг реєстрації актів про шлюб, фіксувались випадки, коли нареченим було за 50 років і різниця у віці між ними була такою як середні показники. Укладання другого одруження було характерно для всіх етнічних груп українців Закарпаття в зв'язку з господарською необхідністю існування родини. Проте не відкидаємо й той факт, що в старшому віці, юридичного запису про шлюб між чоловіком і жінкою, що починали жити під одним дахом, могло не бути. Вважалося, що це жили «на віру» і тому такі родини теж можна вважати простою формою співжиття.

В матеріалах фонду СНК села Ясіня – Р-363, в 20–40-ві роки ХХ ст. можемо зустріти тільки 1 запис співжиття партнерів без весілля з 56 сімей, що вказує тільки на одиничні випадки [ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, арк. 101].

Середня вікова різниця між подружжям. Матеріали фонду СНК містять досить детальну інформацію для етнологів про вік шлюбних пар. З 30 проаналізованих нами позицій, вдалось визначити різницю у віці між чоловіком і дружиною, провівши необхідні математичні підрахунки. Загалом для даного періоду вона була на рівні 5,6 тобто десь загалом майже 6 років.

Проте все ж були приклади, коли вік подружжя коливався на 9 [ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, арк. 38; ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1., спр. 1, арк. 189; ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 2., арк. 31], 12 [ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, арк. 38] чи навіть 19 років [ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, арк. 137]. Фіксуємо також 3 факти з 56 сімей, коли жінки були старшими за своїх чоловіків, тоді як на рубежі століть такі випадки були поодинокими [ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1., спр. 1., арк. 68; ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1., спр. 2, арк. 19; ДАЗО, ф. Р-363, оп. 2., спр. 1., арк. 61]. Це свідчить про те, що Перша світова війна, бойові дії на теренах краю, численні мобілізації зумовлювали батьків в перші повоєнні роки більше шукати рівних по статусу і майновому становищу наречених, що могли бути й молодшими, ніж їх дочки.

За польовими матеріалами, зібраними нами в 2015 році вдалось встановити, що середня різниця у віці між подружжям становила 8,4 роки. Проте це дані за два десятки років, тоді якщо провести умовний поділ у досліджуваному нами періоді і виокремити тільки 1920-ті то фіксуємо показник у 7–11 років, що свідчить про значний вплив подій 1914 – 1918 років на шлюбні процеси, адже вже в 30-ті роки зустрічаємо вже знайомий за архівними даними показник в 5–7 років.

Вплив Першої світової війни на утворення нових сімей в селах гуцулів Рахівщини можна побачити на кількох прикладах. Різниця між молодятами становила 6,2 роки, тобто в середньому 6, проте зустрічались випадки, коли чоловік був старший за дружину на 8 [ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, арк. 14], 10 [ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, арк. 72], чи навіть 12 років [ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, арк. 59], і це вважалось за норму. Якщо ж взяти мирний період з 1900 по 1910-ий рік, який ми розглядали в рамках дослідження шлюбних відносин по книгах реєстрації актів про одруження, то можемо зробити висновок, що переважна більшість дівчат вступали в шлюб у віці 16–23 роки, тоді як чоловіки – після 25 [Рекуртук, 2019а, с. 271]. Це в цілому відповідає тенденціям, окресленим за матеріалами фонду СНК Ясіня. Згідно польових етнографічних записів студентки О. Дем'ян за 1998 рік, у селі Кваси на зламі XIX – XX століть середня різниця у віці була 6 років, що теж співпадає з іншими джерелами [АЛЕФтК, ф. 9, оп. 3, о. з. 2, арк. 1].

Якщо на початку століття в подружжі різниця між чоловіком та дружиною була на рівні 6–7 років, а в 20 – 40-ві – 5–6, то для визначення впливу Другої світової війни на структуру сім'ї та сімейний побут потрібно перенестись в 60 – 70-ті роки, коли були

наявні наслідки цих процесів. Не будемо проводити детальні паралелі по всіх книгах обліку господарств за рік, зупинимось натомість тільки на одній. Отож, за матеріалами погосподарської книги по селі Лазещина, що зберігається в поточному архіві Ясінянської селищної ради було встановлено, що в «епоху застою» середня показник різниці всередині шлюбної пари був на рівні 5 років, тоді як в перші повоєнні роки трохи піднявся, майже до 6–6,5. [Погосподарська книга № 1]. Саме тому можна зробити висновок, що війни, як історичний процес, в ході якого на певний час з сіл зникає чоловіча половина населення та втрачається кількість потенційних наречених через бойові втрати, є маятниками коливань різниці між чоловіком і дружиною у шлюбі.

Висновки. Отже, 20 – 40-ві роки ХХ ст. стали періодом зміни структури сім'ї ясінянських гуцулів, розпаду великих сімей та формування поступового переходу до створення малих. У мирний період традиційними стають двохпоколінні родини, що склались з шлюбної пари та їх нащадків. Вже у другій половині 40-х, у зв'язку з наслідками бойових дій, більше ніж зазвичай з'являється розширених сімей. Поряд з цим, в архівних матеріалах фіксуються випадки співжиття партнерів, тобто початки громадянських шлюбів. У досліджуваній нами період спостерігаємо ріст середньої різниці у віці на початку чехословацького часу, що було зумовлене Першою світовою війною, опісля звичний для мирних років спад, чому сприяли загальні тенденції до формування сімей. В угорський період, більше в першій половині 40-вих років, в зв'язку з мобілізацією до угорського війська, відбувається відновлення росту середньої різниці у віці між чоловіком та дружиною. Ці процеси закінчуються наприкінці десятиліття і вже в подальших 1950-х відбуваються зворотні рухи.

Разом з тим, потребують окремого дослідження ще цілий ряд питань які нами, з об'єктивних причин були розглянуті лише побіжно:

- встановлення максимальної кількості неповних сімей серед ясінянських гуцулів, що з'явилися після Першої та Другої світових воєн, що дасть змогу більш детально простежити вплив цих двох конфліктів на типологію сімей;

- проведення дослідження вікової динаміки одружень, середньої різниці у віці між подружжям, кількості утворених міжетнічних шлюбних пар по роках, окресливши шлюбні відносини гуцулів Ясіня в 20 – 40-вих роках за даними книг реєстрації актів цивільного стану.

Список використаних джерел

Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (АЛЕФтК), ф. 9, оп. 3, о. з. 2. Зошит з етнографічної практики Дем'ян Олесі, Ужгород, 1998, на 65 арк.

АЛЕФтК, Матеріали польових досліджень Рекуртук Михайла, зібрані у селах Чорна Тиса, Лазещина, селищі Ясіня Рахівського району Закарпатської області, зошит № 1 (25 березня–13 квітня 2015 р.), Ужгород, 2015, на 13 арк.

АЛЕФтК, ф. 9, оп. 13, о. з. 13. Матеріали польових досліджень Рекуртук Михайла, зібрані у селах Лазещина, Стебний, селищі Ясіня Рахівського району Закарпатської області, зошит № 1 (25 липня–28 серпня 2015 р.), Ужгород, 2015, на 13 арк.

АЛЕФтК, ф. 9., оп. 13., о. з. 4. Польові матеріали студента історичного факультету Баккая В. Е. Записано в с. Ясіня Рахівського району, 1996 рік. Зошит 1, на 16 арк.

Гуцульщина., 1987. Історико-етнографічне дослідження / П. Арсенич, М. Базак, З. Болтарович та ін., К. : Наукова думка, 470 с.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 220., Ясінянське районне нотарське управління, с. Ясіня Рахівського округу, оп 1, спр. 157, Рішення реферату Міністерства соціальної опіки в місті Ужгороді про встановлення пільг сиротам і

вдовам військовослужбовців, які загинули у Першій світовій війні, на 9 арк.

ДАЗО, ф. Р-363, Ясінський сільський народний комітет, села Ясіня, Рахівського округу, оп. 1, спр. 2, Заяви, військові посвідчення, довідки сільського народного комітету та прохання сімей добровольців чехословацької армії про надання їм матеріальної допомоги, на 103 арк.

ДАЗО, ф. Р-363., Ясінський сільський народний комітет, села Ясіня, Рахівського округу, оп. 1, спр. 1, Заяви, військові посвідчення, довідки сільського народного комітету та прохання сімей добровольців чехословацької армії про надання їм матеріальної допомоги, на 215 арк.

Кайндль, Р., 2000. *Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази*, Чернівці : Молодий буковинець, 208 с.

Петрецький, П., 1936. Популяція Подкарпатської Русі, *Подкарпатська Русь за роки 1919 – 1936*, Ужгород, с. 75–76.

Піпаш, В., 2012. *Закарпатська Гуцульщина: історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 68 с.

Погосподарська книга № 1 Лазещинської сільської Ради на 1971, 1972, 1973 рр., *Поточний архів Ясінянської селищної ради*, на 190 арк.

Рекрутяк, М., 2019а. Сімейний побут та шлюбні відносини виноградівських долинян (за матеріалами етнографічної експедиції 2018 року), *Етніка Карпат: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо*, Вип. 4, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, с. 62–72.

Рекрутяк, М., 2019б. Шлюбні відносини гуцулів села Ясіня в 1900 – 1919 роках, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури і побуту*, Вип. 7 / упоряд. В. В. Коцан, М. І. Мегела, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, с. 320–330.

Рекрутяк, М., 2020. Порівняльний аналіз структури сім'ї ясінянських та богданських гуцулів у 70 – 80-ті рр. ХХ ст. (на прикладі сіл Стебний, Луги та Говерла), *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури і побуту*, Вип. 6 / упоряд. В. В. Коцан, М. І. Мегела, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, с. 483–501.

Тиводар, М., 2010. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с.

Фатула, Ю., 2018. «Неси мамці жалість мою...» *Закарпатці у Першій світовій війні*, Ужгород : ТДВ «Патент», 352 с.

ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. (Фонди Комунального закладу «Закарпатський музей народної архітектури і побуту» Закарпатської обласної ради, література і мистецтво). 15756/1707, Рекрутяк М. Я., Матеріали польових етнографічних досліджень, зібраних в селах Богдан, Бреболя, Видричка, Говерла, Луги, Ростоки Рахівського району в 2018 році, Ужгород, на 36 арк.

Шухевич, В., 1999 *Гуцульщина*. В 5 ч. Ч. 3., Верховина: Гуцульщина, 272 с.

References

Arkhiv laboratoriji etnologiji, folklorystyky ta krajeznavstva im. M. P. Tyvodara DVNZ «Uzhghorodskijj nacionalnijj universytet» (ALEFtK), f. 9., op. 3., o. z. 2. Zoshyt z etnografichnojji praktyky Dem'jan Olesi [Archive of laboratory of Ethnology, Folklore and Local History SHEE «Uzhhorod National University» (ALEFLH), f. 9, descript 3, case 2, Notebook with ethnographic practice Damian Olesya], Uzhghorod, 1998, na 65 ark. (in Ukrainian).

ALEFtK, Materialy poljovjykh doslidzhenj Rekrutjaka Mykhajla, zibrani u selakh Chorna Tysa, Lazeshhyna, selyshhi Jasinja Rakhivskogho rajonu Zakarpatskojji oblasti, zoshyt № 1 (25 bereznja–13 kvitnja 2015 r.) [ALEFLH, Materials of field research of Mykhailo Rekrutyak, collected in the villages of Chorna Tysa, Lazeshchyna, Yasinya village, Rakhiv district, Zakarpattia region, notebook № 1 (March 25–April 13, 2015)], Uzhghorod, 2015, na 13 ark. (in Ukrainian).

ALEFtK, f. 9., op. 13., o. z. 13. Materialy poljovjykh doslidzhenj Rekrutjaka Mykhajla, zibrani u selakh Lazeshhyna, Stebnyj, selyshhi Jasinja Rakhivskogho rajonu Zakarpatskojji oblasti, zoshyt № 1 (25 lypnja–28 serpnja 2015 r.) [ALEFLH, f. 9, descript 13, case 13. Materials of field research of Mykhailo Rekrutyak, collected in the villages of Lazeshchyna, Stebny, Yasinya village, Rakhiv district, Zakarpattia region, notebook № 1 (July 25–August 28, 2015)], Uzhghorod, 2015, na 13 ark. (in Ukrainian).

ALEFtK, f. 9., op. 13., o. z. 4. Poljovi materialy studenta istorychnogho fakultetu Bakkaja V. E. Zapysano v s. Jasinja Rakhivskogho rajonu, 1996 rik. Zoshyt 1. [ALEFLH, f. 9., dascript 13, case 4, Field materials of the student of historical faculty Bakkay V. Recorded in village of Yasinya, Rakhiv district, 1996. Notebook 1.], na 16 ark. (in Ukrainian).

Ghuculjshhyna, 1987. *Istoryko-etnografichne doslidzhennja* [Hutsulshchyna: An Historical and Ethnographic Essay] / P. Arsenych, M. Bazak, Z. Boltarovych ta in., Kiev: Naukova dumka, 470 s. (in Ukrainian).

Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskojji oblasti (DAZO), f. 220., Jasinjansjke rajonne notarsjke upravlinnja, s. Jasinja Rakhivskogho okrughu, Op 1., Spr. 157., Rishennja referatu Ministerstva socialjnoji opiky v misti Uzhghorodi pro vstanovlennja piljgh syrotam i vdovam vijsjkovosluzhbociv, jaki zagynuly u Pershij svitovij vjini [SATR, f. 220, descript. 1, case. 157], na 9 ark. (in Czech).

DAZO, f. R-363., Jasinjskijj siljskijj narodnyj komitet, sela Jasinja, Rakhivskogho okrughu, op.1, spr. 1, Zajavy, vijsjkovi posvidchennja, dovidky siljskogho narodnogho komitetu ta prokhannja simej dobrovoljcv chekhoslovacjkojji armiji pro nadannja jim materialjnoji dopomogy [SATR, f. R-363, descript. 1, case. 1], na 215 ark. (in Czech).

DAZO, f. R-363., Jasinjskijj siljskijj narodnyj komitet, sela Jasinja, Rakhivskogho okrughu, op.1, spr. 2, Zajavy, vijsjkovi posvidchennja, dovidky siljskogho narodnogho komitetu ta prokhannja simej dobrovoljcv chekhoslovacjkojji armiji pro nadannja jim materialjnoji dopomogy [SATR, f. R-363, descript. 1, case. 2], na 103 ark. (in Czech).

Kajndlj, R., 2000. *Ghuculy: jikh zhyttja, zvychaji ta narodni perekazy* [Hutsuls: their lives, customs and folk tales], Chernivci : Molodyj bukovynec, 208 s. (in Ukrainian).

Pipash, V., 2012. *Zakarpatsjka Ghuculjshhyna: istoryko-etnografichnyj narys* [Transcarpathian Hutsulshchyna: An Historical and Ethnographic Essay], Uzhghorod: Vydavnyctvo Olexsandy Gharkushi, 68 s. (in Ukrainian).

Petreckij, P., 1936. *Populjacija Podkarpatskoj Rusy, Podkarpatskaja Rusj za ghody 1919 – 1936* [Population of Subcarpathian Russ 1919 – 1936], Uzhghorod, s. 75–76. (in Ukrainian).

Poghospodarsjka knygha № 1 Lazeshhynskojji siljskojji Rady na 1971, 1972, 1973 rr. [Economic book № 1 of Lazeshchyna village council for 1971, 1972, 1973], *Potochnyj arkhiv Jasinjanskojji selyshhnojji rady*, na 190 ark. (in Ukrainian).

Rekrutjak, M., 2020. Porivnjalnyj analiz struktury sim'ji jasinjanskykh ta boghdanskykh ghuculiv u 70 – 80-ti rr. XX st. (na prykladi sil Stebnyj, Lughy ta Ghoverla) [Comparative analysis of the family structure of Yasinyan and Bogdan Hutsuls in the 70 – 80s of the XX century. (on the example of the villages of Stebny, Luhy and Hoverla)], *Naukovyj zbirnyk Zakarpatskogho muzeju narodnojji arkhitektury i pobutu*, vyp. 6 / uporjad. V. V. Kocan, M. I. Meghela, Uzhghorod: Vydavnyctvo Olexsandy Gharkushi, s. 483–501. (in Ukrainian).

Rekrutjak, M., 2019a. Simejnyj pobut ta shljubni vidnosyny vynohradivskykh dolynjan (za materialamy etnografichnoji ekspedyciji 2018 roku) [Family life and marriage relations Vynohradiv Dolinians (based on ethnographic expedition in 2018)], *Etnika Karpat: nauk. shhoričnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedycij / uporjad.:* V. V. Kocan, P. Ju. Lenjo, vyp. 4, Uzhghorod: Vydavnyctvo Oleksandry Gharkushi, s. 62–72. (in Ukrainian).

Rekrutjak, M., 2019b. Shljubni vidnosyny ghuculiv sela Jasinja v 1900 – 1919 rokakh [Marital relations of Hutsuls in the village of Yasinia in 1900 – 1919], *Naukovyj zbirnyk Zakarpatskoho muzeju narodnoji arkhitektury i pobutu*, vyp. 7 / uporjad. V. V. Kocan, M. I. Meghela, Uzhghorod: Vydavnyctvo Oleksandry Gharkushi, s. 320–330. (in Ukrainian).

Tyvodar, M., 2010. *Etnografija Zakarpattja: Istoryko-etnografichnyj narys* [Ethnography of Transcarpathia: An Historical and Ethnographic Essay], Uzhghorod: Grazhda, 416 s. (in Ukrainian).

Fatula, Ju., 2018. «Nesy mamci zhalistj moju...» *Zakarpatici u Pershij svitovij vijni* [«Bring my pity to my mother ...» Transcarpathians in the First World War"], Uzhghorod: TDV «Patent», 352 s. (in Ukrainian).

FKZ «ZMNAiP» ZOR LM. (Fondy Komunaljnogho zakladu «Zakarpatskij muzej narodnoji arkhitektury i pobutu» Zakarpatskoho oblasnoji rady, literatura i mystectvo). 15756/1707, Rekrutjak M. Ja., Materialy poljovykh etnografichnykh doslidzenj, zibranykh v selakh Boghdan, Breboja, Vydrychka, Ghoverla, Lughy, Rostoky Rakhivskogho rajonu v 2018 roci [Materials of field ethnographic research collected in the villages of Bogdan, Breboya, Vydrychka, Hoverla, Luh, Rostock of Rakhiv district in 2018], Uzhghorod, na 36 ark. (in Ukrainian).

Shukhevych V., 1999 *Ghuculjshhyna* [Hutsulshchyna], V 5 ch. Ch. 3., Verkhovyna: Ghuculjshhyna, 272 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

FAMILY STRUCTURE AND AVERAGE AGE DIFFERENCE BETWEEN YASINIA HUTSULS SPOUSES IN 20 – 40 YEARS OF THE XXTH CENTURY

Mykhailo Rekrutyak

Postgraduate student of the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University»,

Senior Research Fellow, Department of Exposition and Research,

Municipal Institution «Transcarpathian museum of folk architecture and life» of the Transcarpathian Regional Administration, Uzhhorod

Based on the available archival sources and scientific literature, this publication presents a review of the family structure between the spouses of the Yasinia Hutsuls in the 20 – the 40s of the last century. The author considers the quantitative indicators of families with and without children, determines the share of complete, incomplete families and singles, outlines the number of families by generation. He also analyzes his ethnographic data collected in 2015, comparing the data reflected in them and those available from archival documents. Along with this, a family structure comparison and its constituent elements, which are affected by the study, taking data from the previous historical period - the end of the XIXth – the first two decades of the XXth century and 1970 – the 1980s in order to trace the influence of the two world wars on the object of study. Using the mathematical analysis method, the author conducts a study of fluctuations in the average age difference between husband and wife in 20 – 40 years, based primarily on the available archival data from the State Archives of the Transcarpathian region correlating them with the available ethnographic data. The average age difference between married couples, the author follows the books of the household accounting of the village of Stebnyi for the early 1970s in the records of which there is the necessary data on the study period. For comparison, in the chronological context, the indicators of average age difference in the village of Yasinia for the first two decades of the last century are taken. As a result of a detailed analysis of the narratives, the author concludes that the structure of the Yasinia Hutsul family in the Czechoslovak and Hungarian period has undergone significant changes: there was a fracture in the general spread of large families, were trends in the formation of small families, which consisted of a married couple and 3-5 children. At the same time, the First World War slowed down the decline in the average age difference by almost two decades, while the Second World War slowed down by only one. In general, the study of the family structure and marital relations of the Yasinia Hutsuls requires a more significant expansion of the source base, especially the further study of new archival materials, their introduction into scientific circulation.

Keywords: family structure, childhood, the average age difference between husband and wife, family life, marriage relations, Yasinia Hutsuls.

ДОДАТКИ

Тип сімей	Кількість	Тип сімей	Кількість
Однопоколінна	4	Повна	39
Проста	43	Неповна	18
Розширена	9	Одинаки	4
Загалом	56	Загалом	56

Таблиця № 1. Кількість сімей за поколіннями, повних і неповних сімей та одинаків серед ясінянських гуцулів - добровольців Чехословацького корпусу в 1946 році. Розраховано за матеріалами: ДАЗО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, на 215 арк.; оп. 1, спр. 2, на 103 арк.

TRADITIONAL TIMBER-FRAMED CONSTRUCTION, CASE STUDY: THE RABBI FAMILY HOUSE IN KOROMĽA, SLOVAKIA

Mgr. Volovár Maroš

PhD graduant at Department of Theory and History of Architecture, Faculty of Architecture, Czech Technical University in Prague, Czech Republic

E-mail: volovmar@fa.cvut.cz

<https://orcid.org/0000-0001-6307-622X>

Timber-framed structures are of particular cultural significance. Their wide global and historical occurrence is proved from the oldest prehistory era recorded by archaeological finds to its actual boom in contemporary residential architecture. From ancient times until today, the reasons for their popularity are the low financial costs and fast construction process, and, in some regions, earthquake and flood resistance. The predominance of stone or brick-walled buildings we are surrounded with is relatively recent compared with the historical prevalence of timber structures. In this paper, the traditional construction nature of settlements in the lowland and hilly countryside of the upper Tisa region basin will be illustrated by the example of already a rare residential monument preserved on the eastern edge of Slovakia, close to the current borders with Ukraine, in the former Ung County. Single-storied cellar-less house Nr. 114 in Koromľa (Sobrance District, Košice Region) has timber-framed construction with post and plank infill, a double-wide floor plan, and six rooms. In addition to the walls' technological uniqueness, the house is the last remembrance of the once considerable Jewish minority of the village and a broader region. The object is relatively recent, built at the end of the 19th century, but represents the characteristic wall construction of the previous centuries in the lowland and hilly countryside of the upper Tisa basin region spreading at the confines of Slovakia, Ukraine, Romania, and Hungary. Last objects with similar wall construction still can be found in some villages of the multicultural region. They are most often in a similar, poor state of decay. However, in three countries, except for Slovakia, several such buildings are registered as architectural monuments or protected in open-air museums.

Keywords: vernacular architecture, traditional timber framing, upper Tisa basin, Slovakia, Jewish minority.

Formulation of the research problem. Wall is a basic element of material classification of traditional buildings. The way of its creation and its spatial arrangement – the construction and layout – are thus the essences of physical identity of structures and the key aspects of their typology. In Slovakian ethnography and historiography of vernacular architecture, a simple two-pole idea prevails in scientific discourses, according to which the country is divided into mountain “wooden” area of log cabins and a “clay” area of lowlands – at least that is the practical result embodied in the collection of monuments protected in situ and in open air museums. Constructions that do not fit into this black-and-white division do not enjoy protection or even mere awareness of their existence, and thereafter the hope of preserving their latest examples is slim. A cursory walk through the south-eastern Slovak countryside, region target by the small and sketchy interest of Slovakian building ethnography, shows the vagueness of the simplified typology of building materials and the need for its updating.

The purpose of research. The ambition of the research presented in this paper is to pay attention to the historical significance and cross-regional context of traditional timber-framed structures of the upper Tisa region illustrated by the example of building that is technologically and historically unique and unrepeatably, but despite these facts will most probably disappear in the coming years. The study wants to open the discussion on cultural and social value of timber-framed vernacular heritage and draw attention to the need of their acute preservation using positive examples of their monumental and museum protection, especially in Hungary and

Romania.

In Slovakia and Transcarpathia, the lowland countryside is considered to be a “clay” area and its timber-framed constructions are practically noteless, not examined or preserved in open-air museums. In the East Slovakian Lowland two timber-framed peasant houses of linear floor plan (Petrikovce Nr. 41 and Žbince Nr. 45, both in Michalovce District, Košice Region) were listed as monuments since 1987, but due to disinterest of local authorities their preservation was cancelled in 2011 and 2016. Slightly better conditions are in Subcarpathian Region of Ukraine, where intra the Tisa Regional Museum (Затисянський краєзнавчий музей / Tiszaháti Tajmúzeum) in Tysobyken’ (Vynohradiv Raion) the one-roomed poor peasant house build in 1918 with probably the pole construction and wattle and daub infill of walls is preserved, and in Vyshkovo (Khust Raion), where the timber-framed house with angle floor plan is conserved as a small local museum (Velyka street Nr. 92). The open-air museums located in the areas of traditional timber-frames as in Humenné (Prešov Region, Vihorlatské múzeum – Expozícia ľudovej architektúry a bývania) or Uzhhorod (Закарпатський музей народної архітектури та побуту) collect and present purely log constructions of farther-out mountain areas. Higher attention to the low- an upland timber-framed constructions is put in Romania, where, in its north-west districts, the structures (besides the log ones) can be found in open-air-museums in Negrești-Oaș (Muzeul Satului Oșenesc), Sighetu Marmăției (Muzeul Satului Maramureșean) or Baia Mare (Muzeul de Etnografie și Artă Populară). Relatively ideal are the conditions in Hungary, where the timber-framed

construction from the north-east parts of the country are richly presented in Budapest-Szentendre national open-air museum (Szabadtéri Néprajzi Múzeum) as well as in local museum of upper Tisa village in Nyíregyháza-Sostó (Sostói Múzeumfalv), where besides other the replica of timber-framed church from Mala Dobron' (Uzhhorod Raion), build in 1784 and abolished in 1820, was reconstructed in late 1970's [Páll, 2009, p. 195].

Analysis of recent research and publications. During the boom of ethnographic and monumental research around the middle of the 20th century, the timber-framed constructions were still quite abundant in southern and eastern Slovakia, so the researchers could not fail to meet them. Some researchers touched the objects marginally in their studies. To our days, when the last examples are being irreversibly damaged, no one has dealt with them exclusively.

Probably the oldest short description of a framed structure from the eastern Slovakia can be found in an unpublished research manuscript on traditional crafts in the vicinity of town Michalovce (Košice Region) written by the future significant Czech ethnographer Jitka Staňková. In the part of the manuscript devoted to carpentry she, with the help of carpenter-informant from Michalovce-Stráňany, described the economical and practical circumstances of the craft, local nomenclature of the tools and a brief description and approximate time horizon of construction of the last framed houses with grooved wall filling: "The posts were sunk into the sill plates about one meter apart and planks were inserted between them (planks were bitten out of oak). ... In years 1924 – 25, building of whole wooden houses has stopped. Then adobe has come, later the bricks." [Staňková, 1953, pp. 112–124].

Václav Mencl, the most influent Czechoslovakian building historian of the 20th century, put only marginal attention to the east Slovakian framed houses. His monumental monograph on the vernacular architecture of Czechoslovakia contains his own photographs and floor plans of such buildings: one house and a barn from Parchovany (Třebišov District, Košice Region) and one from Sečovská Polianka (Vranov nad Topľou District, Prešov Region), but in the text itself, he approached their construction inconsistently and with contradiction: "In this region, sheds and outbuildings were also timber-framed, ie with a load-bearing frame and a clay or timber infill. Such mixed methods of light construction are encountered in the peripheral zones of all clay areas with a shortage of straight long timber (Ukraine, the Balkans)." [Mencl, 1980, pp. 119–120]. The same construction of the houses, captured by himself quite correctly in his floor plans, was denied in the text for unknown reasons. This attitude may have been influenced by his own map of "a priori" material areas of the vernacular houses in Czechoslovakia with "Danube clay and stone house area" expanded also to the south-eastern Slovakia [Mencl, 1980, pp. 570–571].

The authors of the encyclopédia of Czechoslovakian vernacular architecture, Václav Frolec and Josef Vařeka, presented these constructions much more factually. In the headword "drážková konstrukce" (grooved construction), they described it as horizontally placed beams or planks inserted with tapered ends into grooves in posts. [Frolec – Vařeka, 1983, p. 36]. They stated it to be supplementary in the Czechoslovakian territory, with the exception of

eastern Slovakia, where it was also used in the construction of dwellings, and that it is "one of the oldest documented wooden house constructions", since the end of the 8th century gradually replaced by log cabins, but it continued to survive as confirmed by its multiplying finds from the Middle Ages.

In the years 1976 – 1978, Marta Dudášová-Pastieriková realized research and documentation of vernacular architecture in south-eastern Slovakia with the aim of selecting objects for the Museum of the Slovak Village in Martin (Žilina Region). Thanks to the relatively large occurrence of framed buildings from the 19th and beginning of the 20th century, her research puts the most complex attention on the given type of construction in Slovakia [Dudášová-Pastieriková, 1984; 1986-a; 1986-b]. While the western part of the solved area – Košice Basin – was evaluated as an area of clay construction, the eastern – East Slovakian Lowland – was characterized as a "transitional area of wooden and clay construction", where "the construction of residential and farm buildings was processed out of deciduous timber and wicker in combination with mud." She also indicated the horizontal and vertical filling with woven wicker or split laths. She attributed the individual types of filling to the various natural areas of the region and to the various social groups of the rural population. She noted that as such walls were extensively plastered with mud, the region was often mistaken for an area of a clay house. In an extended version of the study [Dudášová-Pastieriková, 1986-a], in addition to the grooved and vattle-and-daub techniques, she mentioned frames filled with adobe too. She pointed out the historicity of building materials in the region, where adobes were more significantly used only from the end of the 19th century, but at the beginning of the 20th century, they were already in strong competition with wood. She reasoned the expansion of clay walls by the loss of timber as well as by fire regulations.

In late 1990's, Košice-Michalovce based National Landscape and Monument Institute elaborated an internal study focused on the "Lower Zemplin" including today's districts of Třebišov, Michalovce and Sobrance. In the introduction to the chapter "Building material and construction techniques", the authors mentioned timber-framed buildings too, dividing them without further explanation and hierarchy into "column", "frame" and "woven" techniques. "Column and timbered structures" are also briefly mentioned in the subchapter "Timber house", which, however, is almost wholly devoted to log cabins, extending the research area only on a small north-east edge. The shortcomings of the modest text are replaced by a rich pictorial appendix. This is the document, where, for the first time, we can find several images of the exterior and interior, as well as a schematic floor plan of the frame house No. 114 in Koromľa. The researchers have visited the house still inhabited by the last member of the family (fig. 4a), but, however, they did not state any added information about the origin, development, history of repairs, way of living in the house and history of the family [Čurmová – Gaľová 1998, unpaginated].

Areal distribution and development of the construction. Most of the East Slovakian framed buildings, preserved or documented by previous researchers, were built around the turn of the 19th and 20th

centuries. Their endurance rarely exceeded the lives of two generations, therefore, the older examples have not been preserved. The oldest documented peasant house comes from 1836 (Čelovce, Trebišov District) [Dudášová, 1986-b, pp. 113–114] and was demolished in 1990's. Few of younger, last timber-framed houses can still be found in the villages of East Slovakian plain, East Slovakian hills and on the both side foothills of the Vihorlat and Slanské ridges. According to Ján Lazorík, the northernmost areas of their occurrence are the surroundings of Prešov (central Šariš) and the valley of the river Cirocha between Snina and Humenné. [Lazorík, 2002, pp. 98–99]. North of these is the area of log cabins, where the framed constructions are only supplemental, occasionally used on smaller farm buildings [Sopoliga, 1998, p. 321]. In the southernmost part of the East Slovakian lowland – in the region of Medzibodrožie (hung. Bodrogköz), south of the river Latorica – the timber-framed houses were evidenced by cartographic and statistical records on the turn of the 19th and 20th centuries, but soon fully eliminated by expansion of adobe and volcanic stone easily mined by the town of Kráľovský Chlmec.

According to the foregone dominant occurrence of the construction type in question in many lowland and hilly parts of Upper Tisa basin, we assume their local continuous development and connection with the oldest, prehistoric timbered houses with a rectangular floor plan and pole construction of the walls. Pole houses with the load-bearing vertical poles sunk into the terrain and wattle and daub infill walls are known since Neolithic. The oldest evidence of similar objects in south-eastern Slovakia come from the Eneolithic Tiszapolgár culture (3300–3100 BC) and were found in Lúčky-Viničky (Michalovce District) [Šiška, 1968, pp. 130–131, fig. 31–33]. Even in post-war period, several peasant houses of similar construction, built in 19th and 20th century, were preserved in southwestern Slovakia [Mjartán, 1963]. In Hungary, several of such houses were saved for open-air museums, such as the house with a ridge beam construction of the roof from 1803 from Bükkaranyos (Miskolc District) [Bálint, 2010]. In the south-eastern Slovakia, one of the last archaic pole object – a large sheep cot – was photographed in the mid-1970's [Volovár, 2016, fig. 3].

Compared to the archaic pole types, the last surviving Upper-Tisa framed constructions are more advanced in structure: vertical load-bearing elements of their walls – the posts – are not sunk into terrain, but mortised to the sill plate mounted on a simple stone base or masonry. This improvement protects the building from the earth's moisture, but requires the more advanced shaping of the elements and joints, in addition, the frame must be diagonally braced. The solution connects our constructions with the better known timber-framed (Fachwerk) monuments of the Western and South-Eastern Europe – areas of the former provinces of Roman Empire, where the construction was well known too [Adam, 2005, pp. 236–242, 407]. To the Upper Tisa basin area, it was most probably brought by German colonists after the Tartar invasion in the 13th century. The hypothesis is supported by the German nomenclature of some structural elements, as: “šveľa” (sill plate), “burt” (post), “fuga” or “kämp” (groove), “bant” (brace and collar tie) or “platva” (wall plate) [Volovár, 2016, fig. 1]. In the East-Slovakian

fortified towns, economically developed with contribution of the German colonists, the half-timbered structures are well documented. In Košice it is, inter alia, archaeological find of lower parts of a frame house from the 14th century [Rusnák, 2012]. Veduta of Košice, issued in 1617, shows numerous timber-framed houses in the suburbs of the town. However, German colonists settled not only in free royal towns, but also in small manor towns and villages, where they have assimilated with the old settlers with times. In Koromľa (Sobrance District), where we will focus thereafter, guests, settled in terms of German law, are evidenced already before Wallachian colonisation. Not far of Koromľa, the old German settlers are assumed in Vyšné and Nižné Nemecké [Rábik, 2006, p. 339, 430]

Presentation of the research basic material.

Koromľa lies in the East Slovakian Hills at the western foot of Poprichniy Ridge, which is part of the inner-Carpathian Vihorlat-Gutin Volcanic Ridge. The village has double-row pattern, spread at the sides of Koromliansky stream, in the height of 250–320 m above the sea. The rural zone of the village stretches up to the mountain ridge and in most of the territory is covered with deciduous forest. It is assumed that the first inhabitants of the village were lumberjacks, coal miners and shepherds, as the subject of the first mention of the site in 1337 are the Wallachians (“olahos”) settled here [Uličný, 1995, p. 121]. In 1899, the village was introduced into the sphere of scientific research by Norwegian Slavist Olaf Broch who analysed its unique dialect [Broch, 1899].

The oldest evidence of the structural character of the village is a cadastral map from 1863, when the timber (yellow) buildings dominated here. Only the church and the mill were walled (red) (fig. 1). In 1900, according to statistics, Koromľa had 680 inhabitants, mostly Greek Catholics, 72 citizens declared the Jewish religion. The village had 91 houses, 83 of them were built of timber and 8 walled of stone or brick. All the coverings were flammable: 70 houses were covered with straw and 21 with shingles [MSK, 1902, pp. 260–261]. In 1910, Koromľa had 636 inhabitants, 78 of them declared Israeli confession. There were 106 houses, already 16 of them walled of stone or brick and 90 built of timber. 12 houses were covered with fireproof materials, 30 with shingles and 64 with straw. [MSK, 1912, pp. 260–261]. Today, the object in question is one of the last four timber houses remaining in the village, the youngest one (Nr. 157) was built cca in 1936.

According to local informants, family of the Jewish rabbi Simon Gubner lived in the house Nr. 114 before the 2nd World War. With his wife they had two daughters and ten sons, living largely with their own families outside Koromľa. Only four sons survived the war and the Holocaust. One of them, Adolf “Abram” Gubner (1905 – October 14, 1998), has returned to Koromľa and was the last inhabitant of the house. Since the village fell to Hungary in 1938, Mr. Gubner was enlisted in its army. However, he went into Russian captivity at the front, thus saved himself from deportation and spent six years in a captive camp. After returning, he has lived in his parents' house as an old bachelor until 1998 (fig. 4a). According to local informants, after the war, the house was property of his brother Ján Gubner and his daughter, who lived in Canada. Today, the cadastral portal lists the owners Marek

Gubner (1/3) and Jozef Gubner (2/3) living in Montreal. Koromľa municipal government missed out in contacting them, therefore the house cannot be repaired or maintained and decays since 1998.

The house is a timber-framed variation of the floor plan design, relatively common in the 18th–19th centuries and exemplified in the wider region by the walled dwellings of the lower nobility, rural and small-town elites, parishes, schools or pubs. The floor plan can be explained as traditional linear three-space house developed in transverse direction; analogous to linear floor plan there is an entrance hall with kitchen in the central bay and the side residential rooms accessible from the hall. Hall and the side rooms are supplemented with kitchen and chambers in transverse direction. The log-cabin version of the plan can be found in the Uzhhorod open-air museum presented by pub from Verkhniy Bystryy (Mukachevo Raion) from the late 1860's. Only in the 1960's, the double-wide floor plan has widely spread in the upper Tisa region village houses, walled out of adobe, brick or cinder-concrete blocks.

The house stands in a left-bank side, above the centre of the village at a height of 290 m above sea. It faces the shorter, north side towards the street (fig. 2a, 4b). The house is cca 7.5 m wide and 15.3 m long, ground, without a basement, the roof has upper third-hipped gables (fig. 2).

On the sketch to the cadastral map from 1863, there is no regular development in its vicinity and the house is still not recorded. The clean copy of the map contains updates marked with a red line in 1918, when the boundaries of the plots were adjusted to today's shape and the house with current Nr. 114 appears (fig. 1). Building of the house between 1863 – 1918, according to the maps, was confirmed by dendrochronological research, which proved that the structural elements are made of oak wood cut at the turn of 1890/91 and 1891/92 and so the house, usually carved from fresh wood, was probably built in the years 1891 – 1892. Dendrochronological research was realised by Ing. Tomáš Kyncl on the 31/7/2019.

Today, the house is one of the last timber-framed buildings with the double-wide floor plan in region, but at the end of the 19th century, its width did not stand out even in Koromľa. On the mentioned sketch of the cadastral map from 1863, which also states the widths of the objects, there are many similar and even wider timber buildings: Christian and Jewish schools standing on the square (latter one was probably also a synagogue), a Greek Catholic rectory, as well as several residential houses along the street. The oldest remaining houses of the village exemplify that those unpreserved buildings could be of timber-framed structure too.

Description of the structure (fig. 3): Sill plates of the load bearing frame lie on low base wall built of fieldstones and mud. In the corners, the plates are linked by cross lap joints. Today, the base and part of the sills are largely sunk down under the rising terrain. Posts (width 15–20 cm, height 217 cm) have tenon on each end and are plugged into mortises cut into the sills and wall plates. The posts have grooves assigned for inserting of the wall infill consisting from vertical planks – “palanki” – made of halved logs with tapered ends. Some grooves of posts are

slightly open in upper end due to the insertion of the last planks. In the corners of the rooms the load bearing frame is solidified by diagonal braces (width 10 × 10 cm, length cca 150 cm). The braces are linked to the posts and plates by 5 cm embedded lap joints and secured with wrought nails. The window openings are bounded by horizontal rails mortised into grooves of the posts and by small posts mortised into rails. The walls, including the posts, are plastered with daub and were periodically whitened. Because of cohesion with the mud plaster, the posts are roughened with the axe cuts.

Ceiling beams are anchored to the wall plates by single cogged joints. The ceiling beams jut-out over the width of the house and serve as the tie beams simultaneously. The rafters are anchored into the beams with angled tenon and mortise joints. At the roof ridge, the rafters are linked by open mortise and tenon joints and secured by wooden pins. Collar ties are linked with rafters by angled through-lapped joints secured with wooden pins too. The lathing is made of industrially processed laths (3 × 5 cm) and carries a sheet metal covering. Probably the shingles preceded the sheet, but there are no remains of them on the loft.

Four rooms of the house were heated. In the front room of the front bay, a rectangular metal sheet on the floor and a smoke opening in the eastern corner indicates the unpreserved oven or stove, mouthed across the partition wall into adobe chimney in the western corner of the kitchen (fig. 6). On the loft, it is fed to the main wide chimney above the south wall of the kitchen (fig. 5). Latter is also built of adobe, only an unpreserved section above the covering was made of brick. In the kitchen, the stove was walled left to the main chimney. The bread and maces oven was walled in the rear room of the rear bay and mouthed also across the partition wall into the chimney, stoked from the kitchen through the chimney base. The front room of the rear bay could have a cast-iron stove, mouthed across the two partition walls into the same chimney in the kitchen.

The floors are mostly earthen, only in the front room of the front bay the basements of the wooden floor have been preserved. Interior door wings as well as all the furniture and also the parts of the timber construction of the rear bay are lost.

Research conclusions. Last examples of vernacular timber-framed constructions, once dominating in south-east-Slovakian villages and small towns, are decaying irretrievably. The objects miss any monumental preservation as well as involvement of the municipalities and their entire disappearance is question of upcoming years. In case of Koromľa rabbi house, the decay of the object could be stopped only by the improbable interaction of its abroad owners – probably not even knowing about their heirship – or by the radical expropriation at the hand of the state and the subsequent investment in its restoration. The loss of the house will cause the irreversible damage to the material cultural heritage of Slovakia as well as to the transnational macro-region of Upper Tisa basin crossing the state borders.

Acknowledgement

The research is promoted with grant of Czech Technical University in Prague, SGS19/195/OHK1/3T/15, Survey and Documentarion of Traditional Timber Frame Buildings in Upper Tisa Basin.

References

- Adam, Jean-Pierre, 2005. *Roman Building. Materials and Techniques*, London – New York, 727 p. (in English).
- Bálint, János, 2010. Egy bükkaranyosi lakóház bontása [Demolition of a dwelling house from Bükkaranyos], *Ház és ember, A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 22, Szentendre, pp. 67–88. (in Hungarian).
- Broch, Olaf, 1899. *Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Videnskabsselskabets Historisk-filosofiske Klasse, No. 1* [Second study on the Slovak-Little Russian language border in eastern Hungary. Historical-Philosophical Class of the Science Society, Nr. 1], Kristiania, 104 p. (in German).
- Čurmová, Viera – Gaľová, Anna, eds., 1998. *Dolný Zemplín* [Lower Zemplin]. Košice – Bratislava – Michalovce, unpaginated document (in Slovak). Deposit: Regional Monumental Office in Košice, sign. T-63. (in Slovak).
- Dudášová, Marta, 1984. Ľudové staviteľstvo a jeho lokálne dobové formy na juhovýchodnom Slovensku [Vernacular architecture and its local forms in south-eastern Slovakia], *Národopisné aktuality* 21, Nr. 1, pp. 9–18. (in Slovak).
- Dudášová, Marta, 1986-a. Charakter ľudového staviteľstva a spôsob života na juhovýchodnom Slovensku [Character of the vernacular architecture and way of living in south-eastern Slovakia], *Zborník SNM LXXX, Etnografia* 27, pp. 47–95. (in Slovak).
- Dudášová, Marta, 1986-b. Výber objektov ľudového staviteľstva z regiónu juhovýchodné Slovensko pre Múzeum slovenskej dediny [Selection of the object of vernacular architecture from region of south-eastern Slovakia for Museum of Slovak village], *Zborník SNM LXXX, Etnografia* 27, pp. 97–118. (in Slovak).
- Frolec, Václav – Vařeka, Josef, 1983. *Ľidová architektúra. Encyklopedie* [Vernacular architecture. Encyclopedia], Praha – Bratislava, 360 p. (in Czech).
- Lazorík, Ján, 2002. *Fotočítanka ľudovej architektúry a bývania východného Slovenska* [Photo-reading-book of vernacular architecture and habitation in East Slovakia], Prešov, 178 p. (in Slovak).
- Mencl, Václav, 1980. *Ľidová architektúra v Československu* [Vernacular architecture in Czechoslovakia], Praha, 632 p. (in Czech).
- Mjartán, Ján, 1963. Posledné sochové domy na južnom Slovensku [Last houses with ridge-beam bearing construction in South Slovakia], *Ľudové staviteľstvo a bývanie na Slovensku. Sborník štúdií* [Vernacular architecture and habitation in Slovakia, Review book], Bratislava, pp. 89–134. (in Slovak).
- MSK, 1902. *Magyar statisztikai közlemények, 1. kötet, 1900. évi, Népszámlálása* [Hungarian Statistical Bulletins, volume 1, 1900, Census]. Budapest, 610 p. (in Hungarian).
- MSK, 2012. *Magyar statisztikai közlemények, 42. kötet, 1910. évi, Népszámlálása* [Hungarian Statistical Bulletins, volume 42, 1910, Census]. Budapest, 994 p. (in Hungarian).
- Páll, István, 2009. „Ahol visszafordul az idő kereké...” Gondolatok a 30 éve megnyílt Sóstói Múzeumfaluról [“Where the wheels of time are turned back...” Thoughts about the Museum Village Sóstó, which opened 30 years ago], *Ház és ember, A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 21, Szentendre, pp. 189–218. (in Hungarian).
- Rábik, Vladimír, 2006. *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku (Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej)* [German settlement on area of East Slovakia in middle ages (Šariš County and Slovakian parts of Abov, Zemplin and Ung Counties)], Bratislava, 434 p. (in Slovak).
- Rusnák, Rastislav, 2012. K charakteru stredovekej drevenej zástavby na košických parcelách [On the nature of medieval timber build-up of Košice plots], *Archaeologia historica* 37/1, pp. 87–100. (in Slovak).
- Sopoliga, Miroslav, 1998. Severovýchodné Slovensko [North-East Slovakia], *Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku* [Vernacular architecture and urbanism if the village settlements in Slovakia], Bratislava, pp. 317–345. (in Slovak).
- Staňková, Jitka, 1953. *Polnohospodárstvo, vinohradníctvo, výroba, bývanie. Budkovce, Michalovce, Vinné, Veľké Zalužice, okr. Michalovce* [Agriculture, viticulture, crafts, housing. Budkovce, Michalovce, Vinné, Veľké Zalužice, Michalovce District] 385 p. (in Czech). Document, deposit: Ethnological Institute of Slovak Academy of Science, Bratislava, add nr. T. A. 142.
- Šiška, Stanislav, 1968. Tiszapolgárska kultúra na Slovensku [Tiszapolgár culture in Slovakia], *Slovenská archeológia XVI*, Nr. 1, pp. 61–175. (in Slovak).
- Uličný, Ferdinand, 1995. *Dejiny osídlenia Užskej župy* [History of settlement of Ung County], Prešov, 355 p. (in Slovak).
- Volovár, Maroš, 2016. Drevený skelet v stavebnej tradícii východného Slovenska [Timber frame in building tradition of eastern Slovakia], *Dejiny staveb* 2016, Plzeň, pp. 289–304. (in Slovak).
- Село КОРОМЛЯ, по угорски KOROMLYA, бь Угорцины, жупа Ужанская, 1863* [Village of Koromľa, in Hungarian Korumlya, in Hungary, Ung County, 1863]. Map, deposit: Geodetic and Cartographic Institute in Bratislava, add nr. Už 88.

SUMMARY

ТРАДИЦІЙНЕ КАРКАСНЕ БУДІВНИЦТВО НА ПРИКЛАДІ ЖИТЛА РОДИНИ РАБИНА ІЗ С. КОРОМЛЯ, СЛОВАЧЧИНА

Мгр. Марош Воловар

докторант кафедри теорії та історії архітектури, архітектурний факультет, Чеський технічний університет в Празі, Чехія

Дерев'яні каркасні конструкції мають особливе культурне значення. Про це свідчать їх глобальне розширення та історичні докази від найдавнішої доісторії в археологічних знахідках до надзвичайного розширення в сучасному житловому будівництві. З незапам'ятних часів донині причиною їх популярності є низькі витрати на будівництво та швидкий процес спорудження, а також, наприклад, стійкість до землетрусів та наводків. Порівняно з історичним поширенням дерев'яних конструкцій, переважання кам'яних або цегляних

стін, що оточують нас, є відносно молодим. У цій статті традиційне каркасне будівництво буде представлено на прикладі одного, сьогодні дуже рідкісного житлового пам'ятника, що зберігся в східному краї Словаччини, біля кордону з Україною, в колишній Ужанській жупі. Одноповерховий будинок без погребу Nr. 114 у Коромлі (район Собранце, Кошицький регіон) має каркасну конструкцію з канавками у колонах та заповненням із напівколоди, вдвічі широкий план поверху і містить шість кімнат. Окрім унікальності технології стін, будинок є останнім пам'ятником колись чисельної єврейської менишини в селі та в регіоні. Будівля відносно молода, побудована наприкінці XIX століття, але демонструє характерну будівельну структуру останніх століть у низинному та гористому ландшафті Верхнього Потисся – на кордонах Словаччини, України, Румунії та Угорщини. Будівлі з подібною стіноювою структурою все ще можна знайти в деяких селах макрорегіону. Вони найчастіше перебувають у подібному, поганому стані занепаду, але у трьох згаданих країнах, за винятком Словаччини, кілька таких будівель охороняються як пам'ятки або зберігаються в музеї просто неба.

Ключові слова: народна архітектура, каркасна конструкція, Верхнє Потисся, Словаччина, єврейська менишина.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1: Koromľa (Slovakia, Sobrance District), detail of cadastral map from 1863, updates from 1918 are marked with red line (source: Geodetic and Cartographic Institute Bratislava, add nr. Už 88).

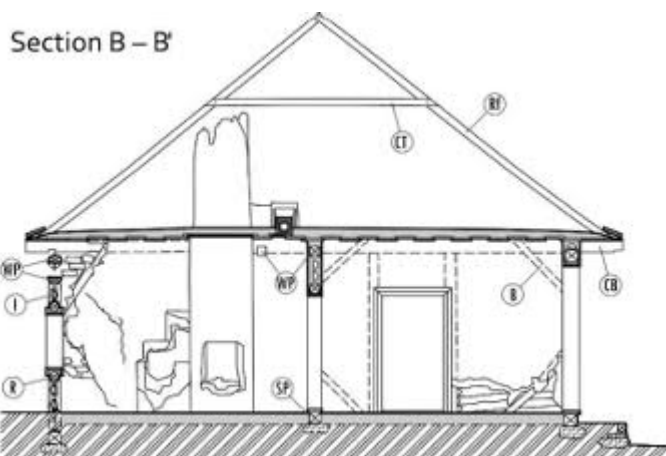
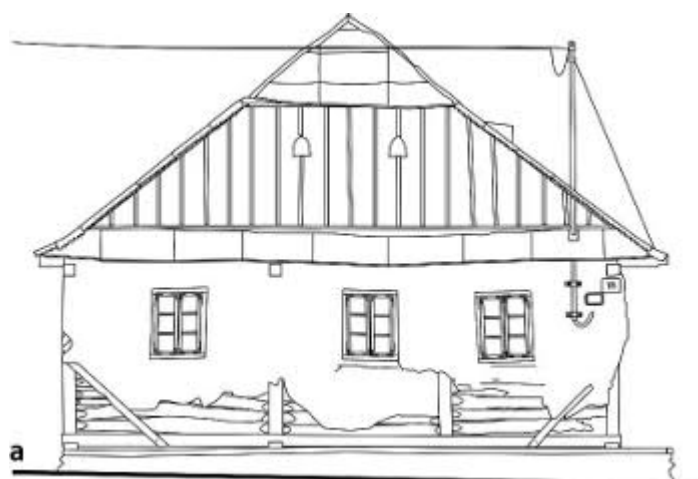
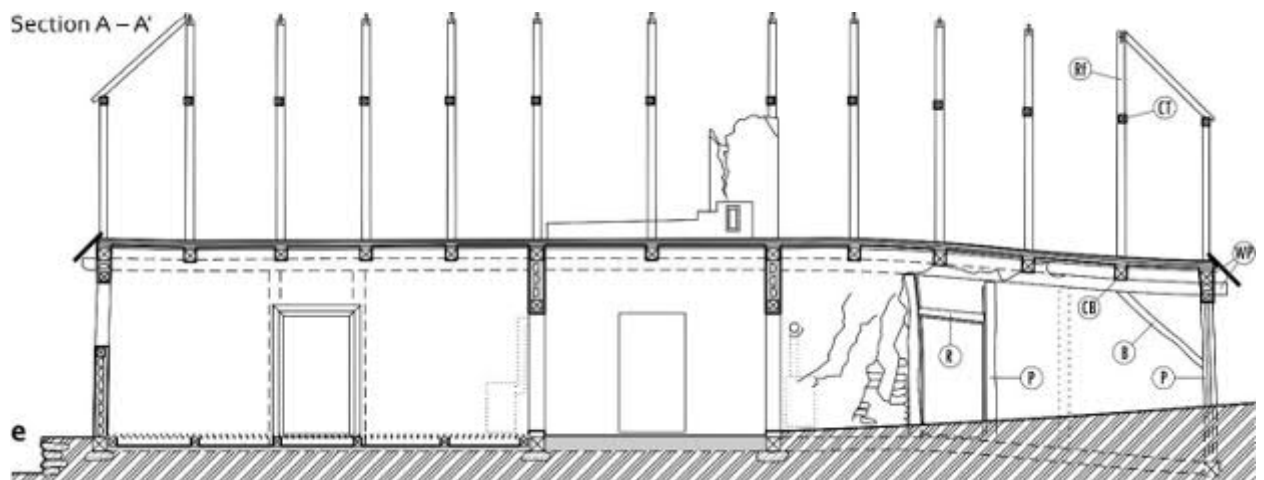
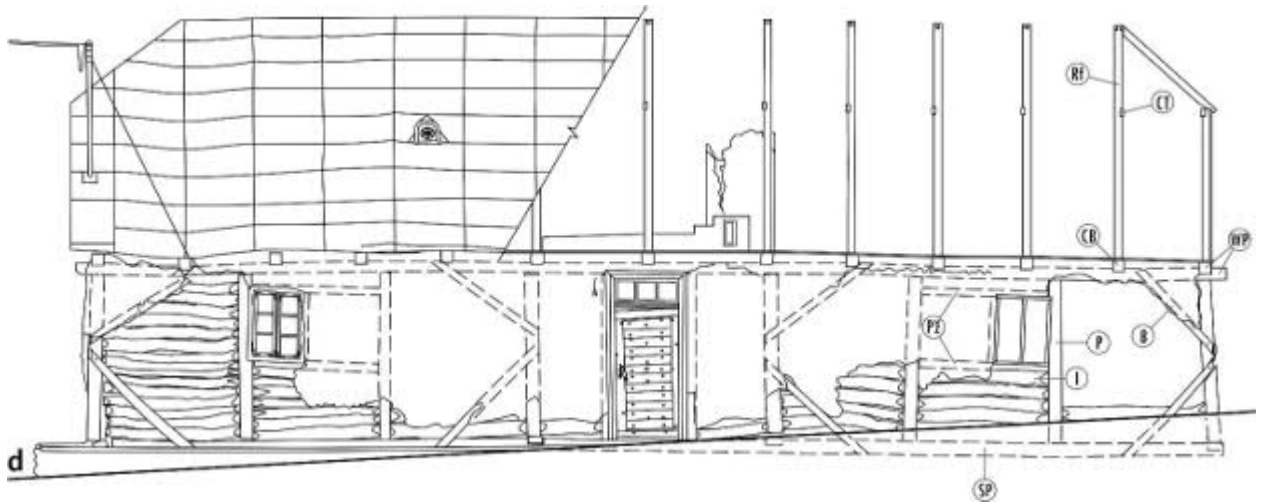
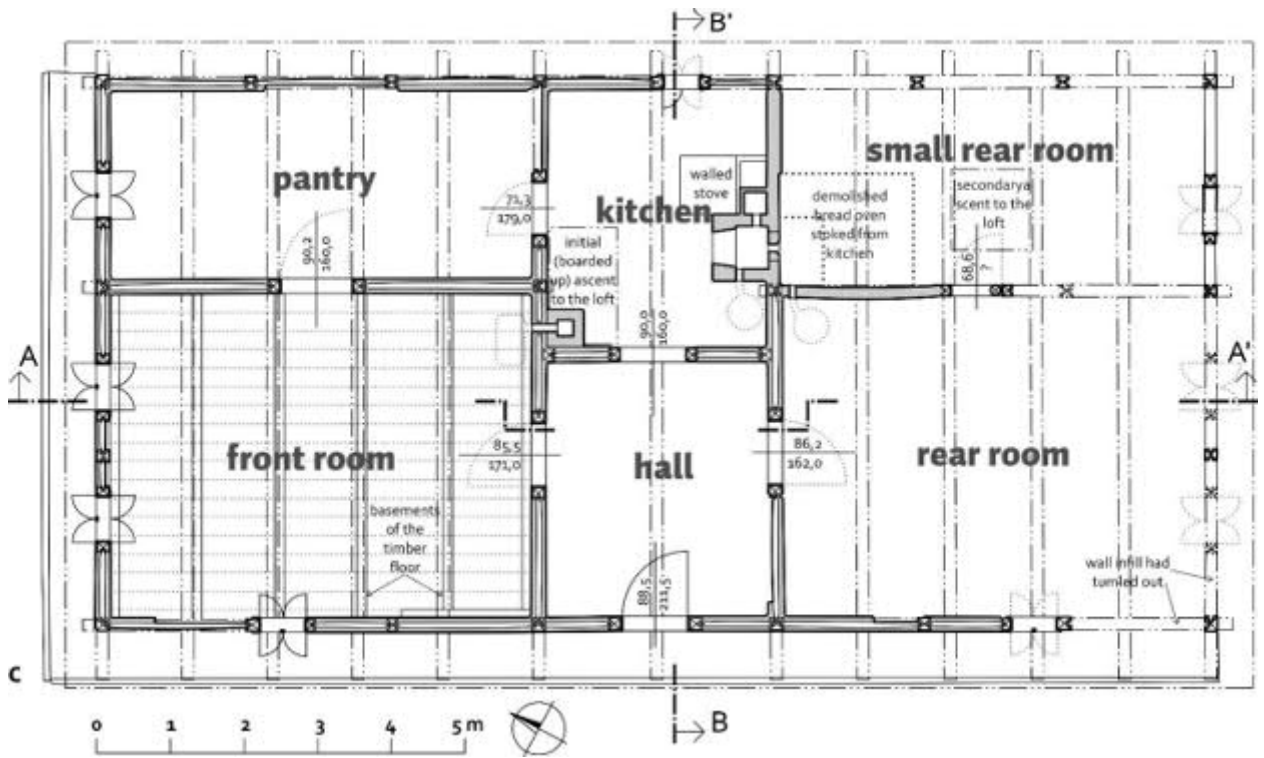

Fig. 2: Koromľa (Slovakia, Sobrance District), Nr. 114, graphic documentation: **a** – North-east elevation, street facade; **b** – Transverse section; **c** – Ground plan; **d** – South-west elevation, court facade. Right side of roof is looking apart from covering; **e** – Longitudinal section.

Timber elements: **B** – brace; **CT** – collar tie; **CB** – ceiling beam (in the case, identical with tie beam); **I** – infill (in the case the halved logs); **P** – post; **Rf** – rafter; **R** – rail; **SP** – sill plate; **WP** – wall plate (measuring and drawing by M. Volovár).

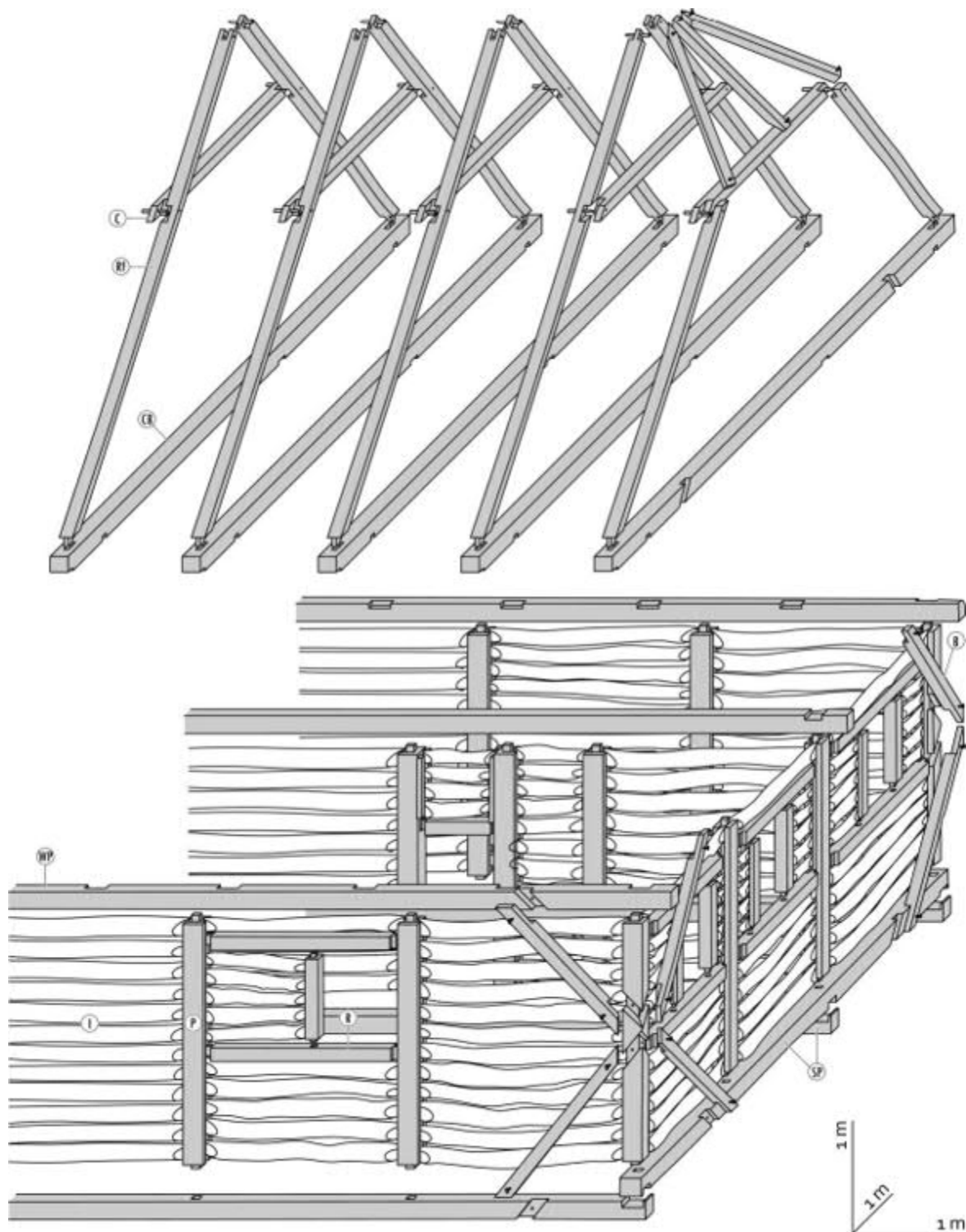

Fig. 3: Koromľa (Slovakia, Sobrance District), Nr. 114, rear bay of the house in cabinet oblique projection. Configuration of the timber elements. For the shortcuts see legend of the fig. 2 (drawing by M. Volovár).

Fig. 4: Koromľa (Slovakia, Sobrance District), Nr. 114: **a** – Court facade in 1997. With his back to the house stands the last inhabitant Adolf “Abram” Gubner (photo by V. Sinčáková, 1997); **b** – North east corner of the house facing the street (photo by M. Volovár, 2013).

Fig. 5: Koromľa (Slovakia, Sobrance District), Nr. 114, the loft with the smoke shaft and chimney (photo by M. Volovár 2018).

Fig. 6: Koromľa (Slovakia, Sobrance District), Nr. 114, walled stove and chimney in the kitchen: **a** – State in 1997 (photo by V. Sinčáková); **b** – State in 2018 (photo by M. Volovár).

Fig. 7: Koromľa (Slovakia, Sobrance District), Nr. 114, books in Hebrew in the loft (photo by M. Volovár 2018).

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.8(477.87)"637"

DOI: 10.24144/2523-4498.1(44).2021.232597

СКАРБ ДОБИ БРОНЗИ ВАРИ ІІ (ЗАКАРПАТТЯ): ХРОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Кобаль Йосип Васильович

кандидат історичних наук, науковий співробітник,

Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» НАН України, Львів

E-mail: kaisojk@gmail.com

Мойжес Володимир Валерійович

кандидат історичних наук, завідувач Археологічного музею ім. проф. Е. Балагури

факультету історії та міжнародних відносин,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57190844415

<https://orcid.org/0000-0002-4836-7042>

Прохненко Ігор Анатолійович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: prohnenkoigor@ukr.net

Scopus Author ID: 56922162200

<https://orcid.org/0000-0002-9100-3914>

Територія сучасного Закарпаття багата на знахідки скарбів доби бронзи. Однією з останніх є комплекс із околиць села Вари Берегівського району Закарпаття. Він поповнив довгий список (понад 200 пунктів) подібних комплексів, відомих на території області. Даний скарб було знайдено у 2014 році і передано на постійне зберігання в Археологічний музей ім. проф. Едуарда Балагури факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Він містив бронзові предмети (понад 70 зразків), що були складені у глиняну, онаментовану посудину, яка залягала на глибині 0,4–0,6 м від сучасної поверхні. Слід зазначити, що частина закарпатських комплексів сигналізує, що у запропонованих хронологічних схемах існують певні проблеми. На це вказує і цей новий скарб. До його складу входять різні групи металевих виробів: предмети озброєння, знаряддя праці, прикраси, речі побутового характеру, залишки бронзоліварного виробництва. Частина представлених типів має широкий ареал поширення та хронологічний діапазон існування. Даний факт, у поєднанні із значною фрагментацією знайдених предметів, ускладнюють точне датування комплексу. Автори запропонованої статті поставили перед собою завдання не тільки детально описати знайдені предмети, але і визначити їх типологію та хронологію, а також культурну належність всього комплексу. Проведений типологічно-хронологічний аналіз виробів скарбу Вари ІІ показав, що вони мають різні періоди існування – від VzB1 до VzD, тяжіючи до часового відтинку VzB1–VzC. Натомість глиняна посудина на підставі техніки орнаментування вказує на більш молодший вік (VzB2–VzD). Відтак, «різновік» у датуванні предметів із даного скарбу свідчить про необхідність корекції або перегляду існуючих схем хронології скарбів доби бронзи Верхньотиського регіону та їх співвідношення з фазами розвитку культури Станово (Сучу де Суз).

Ключові слова: Верхньотиський регіон, доба бронзи, скарб Вари ІІ, хронологія, проблема.

Постановка проблеми. Територія сучасного Закарпаття, як складова Верхньотиського регіону, відома своїм багатством на скарби доби бронзи [Lehoczky, 1892; Потушняк, 1958, с. 9–98; Bernjakovic, 1960; Kopal', 2000; Балагури, 2001; Vachta, 2008]. Хронологія і періодизація останніх відносно добре вписується у загальну картину [Mozsolics, 1967; 1973; 1985; Novotna 1970; Vader, 1978; Kemenczei, 1984; Kacsó, 1995; Балагури, 2001; Dawid, 2004; Vachta, 2008]. Проте частина закарпатських комплексів сигналізує, що у запропонованих схемах існують певні проблеми [Kopal', 2000, с. 18]. На це вказує і новий скарб із села Вари (Берегівський район Закарпаття). До його складу входять металеві вироби, які, згідно

існуючих розробок, належать до різних хронологічних періодів.

Метою даної статті є публікація скарбу Вари ІІ у контексті проблеми його датування в системі старожитностей Верхньотиського регіону бронзового віку. Автори поставили перед собою завдання не тільки детально описати знайдені предмети, але і визначити їх типологію та хронологію, а також культурну належність всього комплексу. Для цього використано типологічний метод, метод порівняльного аналізу й, частково, метод спектрального аналізу.

Виклад основного матеріалу. Весною 2014 року під час земляних робіт на північний-схід від села Вари

(Берегівський район, Закарпатська область) був знайдений скарб бронзових виробів (Рис. 1). Знахідку зберіг і передав в Археологічний музей ім. проф. Едуарда Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» Віктор Дзьобак.

Відомо, що бронзові предмети знаходилися у глиняній посудині на глибині 0,4–0,6 м від сучасної поверхні (Рис. 2–3), в однорідному ґрунті світло-коричневого кольору. Сама посудина, частково пошкоджена, лежала на боці. Металеві вироби були ретельно складені, тісно один до одного.

Місце знахідки (урочище «Варош ердеє» з угорської перекладається як «міський ліс») з геоморфологічної точки зору представляє собою рівнинну місцевість. У минулому тут могла протікати невелика річка – один з рукавів річки Боржава. Сьогодні на цьому місці росте дубовий ліс, а неподалік знаходяться орні землі місцевих жителів (Рис. 1).

Опис знахідок. Скарб включав наступні предмети (інвентарний номер 0663/1-57):

1. Фрагмент бойової сокири з дископодібним обухом. Пошкоджений в давнину. Патина темно-зелена, гладка. Довжина (Д) – 2,5 см, вага – 30,79 грам (г). (Рис. 4, 5; 5, 5).

2. Кинджал з листоподібним лезом і трьома 3 (4) кріпильними штифтами. Краї леза пошкоджені. Патина неоднорідна: смуги світло-зеленого кольору чергуються зі смугами коричневого. Д – 18 см, вага – 28,2 г (Рис. 4, 1; 5, 1).

3. Кинджал ланцетоподібної форми з 3(4) кріпильними отворами. По середині леза міцне ребро. Патина світло-зелена, шорохувата. Предмет злегка деформований. Д – 14,1 см, вага – 23,41 г (Рис. 4, 2; 5, 2).

4. Кинджал, близький вище описаним. Втрачений.

5. Фрагмент верхньої половини одноушкового кельта. Краї втулки потовщені, тіло овальне в перерізі. Ливарні рубці зачищені. Патина темно-зелена, в середині втулки збереглася білувата, глиняна кірка. Д – 5,1 см, вага – 61,26 г (Рис. 4, 4; 5, 4).

6. Серп зі стійкоподібним гудзиком для кріплення. Цілий. Патина темно-зелена. Д – 12,5 см, ширина (ш) леза – 2 см, висота гудзика – 1,1 см, вага – 40,98 г (Рис. 6, 1; 7, 1).

7. Аналогічний серп. Д – 10,3 см, ш. леза – 2 см, висота гудза – 1,5 см, вага – 31,52 г. (Рис. 6, 2; 7, 2).

8. Серп зі стійкоподібним гудзиком та валикоподібним потовщенням основи. Лезо вузьке, загнуте у верхній третині; вістря зі щербинами. Д – 11,5 см, ш. леза – 1,5 см, висота гудза – 1 см, вага – 27,86 г (Рис. 6, 3; 7, 3).

9. Серп з міцним, масивним гудзикоподібним кріпленням та сильно зігнутим і відносно широким лезом. Д – 9,7 см, ш. леза – 2,3 см, висота гудза – 0,8 см, вага – 41,80 г (Рис. 6, 4; 7, 4).

10. Серп зі звуженою основою і розширеним та зігнутим у верхній третині, вищербленим лезом. Д – 8,6 см, ш. леза – 1,8 см (максимальна 2,3 см), вага – 14,55 г (Рис. 6, 5; 7, 5).

11. Серп зі стійкоподібним гудзиком для кріплення й ребром на вигнутому лезі. Лезо із щербинами, кінець пошкоджений. Патина темно-зелена. Д – 13,8 см, ш. леза – 2,3 см, висота гудза –

1,5 см, вага – 39,82 г (Рис. 6, 6; 7, 6).

12. Аналогічний серп. Лезо пошкоджене, вістря зі щербинами. Патина темно-зелена. Д – 12,8 см, ш. леза – 2,2 см, висота гудза – 1 см, вага – 23,97 г (Рис. 6, 7; 7, 7).

13. Фрагмент нижньої половини серпа з гудзиком для кріплення та ребром на лезі. Д – 5,6 см, ш. леза – 2,1 см, висота гудза – 1,1 см, вага – 18,04 г (Рис. 6, 8; 7, 8).

14. Сильно зігнутий серп з гудзиком при основі та ребром на лезі. Д – 11,5 см, ш. леза – 2 см, висота гудза – 0,7 см, вага – 43,80 г (Рис. 6, 9; 7, 9).

15. Серп з валикоподібним кріпильним виступом при основі та парою ребер на лезі. Вістря предмету відламане. Лезо з щербинами. Д – 9,6 см, ш. леза – 2,4 см, висота гудза – 1,3 см, вага – 33,06 г. (Рис. 6, 10; 7, 10).

16. Фрагмент основи серпа з кріпильним гудзиком. Д. – 1,6 см, ш. леза – 1,8 см, висота гудза – 1,0 см, вага – 5,15 г (Рис. 6, 11; 7, 11).

17. Фрагмент серпа з язикоподібним руків'ям (?). Д – 2 см, ш. – 2,5 см, вага – 7,41 г (Рис. 6, 12; 7, 12).

18. Два цілі серпи з гудзикоподібним кріпленням. Втрачені.

19. Фрагмент шестигранного в перерізі виробу (пробійник?). Д – 3,1 см, діаметр – 0,9 x 0,8 см, вага – 8,61 г (Рис. 6, 13; 7, 13).

20. Фрагмент прямокутного в перерізі бруска невідомого призначення. Д – 6 см, діаметр – 0,6 x 0,3 см, вага – 5,06 г (Рис. 6, 14; 7, 14).

21. Фрагмент бруска квадратного перерізу невідомого призначення. Д – 5 см, діаметр – 5 x 0,5 см, вага – 7,49 г (Рис. 6, 15; 7, 15).

22. Фрагмент злегка зігнутого бруска овального перерізу. Д – 4,3 см, діаметр – 0,6 x 0,4 см, вага – 5,02 г (Рис. 6, 16; 7, 16).

23. Фрагмент дугоподібно зігнутого виробу, виготовленого з металевого бруска підпрямокутного перерізу. Д – 3,7 см, товщина – 1 x 0,5 см та 0,7 x 0,7 см, вага – 10,16 г (Рис. 6, 17; 7, 17).

24. Фрагмент пилки прямокутної форми з лінзоподібним перерізом тіла. Д – 4,5 см, ш. леза – 2 см, вага – 5,92 г (Рис. 4, 3; 5, 3).

25. Металева скоба (?) підтрикутної форми з крючком. Ш – 2,3 см, висота – 0,8 см, вага – 0,25 г (Рис. 8, 7; 9, 7).

26. Фрагмент дугоподібно зігнутого, круглого в перерізі, предмета із зігнутим кінцем (рукозахисна спіраль?). Д – 7,2 см, діаметр – 0,5 см, вага – 7,91 г (Рис. 8, 5; 9, 5).

27. Фрагмент скрученої в овальне кільце круглій в перерізі спіралі (?). Д – 7,1 см, діаметр – 0,5 см, вага – 11,32 г (Рис. 8, 1; 9, 1).

28. Фрагмент прямокутного в перерізі гачкоподібного предмета (рукозахисна спіраль?). Д – 8 см, товщина – 0,5 x 0,4 см, вага – 6,80 г (Рис. 8, 6; 9, 6).

29. Фрагмент прикраси з двох круглих в перерізі, деформованих, дротів. Д – 5,5 см, діаметр – 2,3 см, товщина – 0,35 см, вага – 23,71 г (Рис. 8, 2; 9, 2).

30. Фрагмент трикутного в перерізі браслета з копитоподібними кінцями. Д – 4,5 см, ш – 1,1 см, вага – 5 г (Рис. 8, 4; 9, 4).

31. Напівмісяцеподібна підвіска зі спірально закрученими кінцями з круглим отвором для

кріплення. Ш – 7 см, висота – 4,3 см, діаметр отвору – 0,3 см, вага – 8,52 г (Рис. 10, 1; 11, 1).

32. Близька до попередньої, але сильно пошкоджена підвіска. Ш – 5,2 см, висота – 3,2 см, діаметр отвору – 0,15 см, вага – 1,96 г (Рис. 10, 3; 11, 3).

33. Аналогічна підвіска, пошкоджена. Ш – 6,1 см, висота – 4,5 см, діаметр отвору – 0,2 см, вага – 3,28 г (Рис. 10, 5; 11, 5).

34. Така сама підвіска. Ш – 7 см, висота – 3,4 см, діаметр отвору – 0,2 см, вага – 4,42 г (Рис. 10, 6; 11, 6).

35. Подібна підвіска, пошкоджена. Ш – 5,2 см, висота – 3,2 см, діаметр отвору – 0,15 см, вага – 1,96 г (Рис. 10, 7; 11, 7).

36. Аналогічна, мініатюрна підвіска. Ш – 3,3 см, висота – 2,2 см, діаметр отвору – 0,15 см, вага – 0,84 г (Рис. 10, 8; 11, 8).

37. Подібна підвіска із гачкоподібно загнутими кінцями; пошкоджена. Ш – 5,8 см, висота – 4,2 см, вага – 2,61 г (Рис. 10, 4; 11, 4).

38. Аналогічна підвіска зі значними пошкодженнями. Ш – 5,5 см, висота – 3,5 см, діаметр отвору – 0,2 см, вага – 2,88 г (Рис. 10, 2; 11, 2).

39. Човникподібної форми підвіска з напівмісяцеподібною бронзовою пластиною в середині та вушком. Ш – 3,5 см, висота – 1,2 см, довжина вушка – 3 см, товщина вушка – 0,1 см, вага – 2,15 г (Рис. 8, 12; 9, 12).

40. Фрагмент аналогічної підвіски (?), що була вкладаєна в середину підвіски № 39. Ш – 2,9 см, висота – 1,3 см, вага – 0,42 г (Рис. 8, 13; 9, 13).

41. Підвіска ланцетоподібної форми з пошкодженою верхньою частиною. Д – 3,5 см, ш – 1 см, діаметр кільця – 0,5 см, вага – 3,11 г (Рис. 8, 3; 9, 3).

42. Фрагмент спіральної трубки з тонкого металевого дроту. Д – 5,1 см, діаметр – 0,6 см, товщина дроту – 0,1 см, вага – 4,28 г (Рис. 10, 15; 11, 15).

43. Фрагмент аналогічної трубки. Д – 4,7 см, діаметр – 0,6 см, товщина дроту – 0,1 см, вага – 2,62 г (Рис. 10, 9; 11, 9).

44. Фрагмент такої ж трубки. Д – 3,5 см, діаметр – 0,6 см, товщина дроту – 0,15 см. Вага – 1,80 г (Рис. 10, 13; 11, 13).

45. Невеликий фрагмент аналогічної трубки. Д – 0,7 см, діаметр – 0,4 см, товщина дроту – 0,15 см. Вага – 0,22 г (Рис. 10, 16; 11, 16).

46. Фрагмент спіральної трубки з напівкруглого в перерізі дроту. Д – 7,3 см, діаметр – 0,6 см, ширина дроту – 0,4 см, вага – 4,76 г (Рис. 10, 12; 11, 12).

47. Фрагмент такої ж трубки. Д – 4 см, діаметр – 0,5 см, ширина дроту – 0,4–0,3 см, вага – 2,41 г (Рис. 10, 10; 11, 10).

48. Така ж трубка. Д – 2 см, діаметр – 0,6 см, ширина дроту – 0,3 см, вага – 0,55 г (Рис. 10, 11; 11, 11).

49. Фрагмент спіральної трубки з трикутного в перерізі дроту. Д – 6,8 см, діаметр – 0,6 х 0,7 см, ш. дроту – 0,3 см, вага – 5,85 г (Рис. 10, 14; 11, 14).

50. Фрагмент круглої пластини, орнаментованої дрібними перлами. Розмір 5,3 х 2,5 см, ймовірний діаметр – 7,8–8,0 см, вага – 1,96 г (Рис. 8, 8; 9, 8).

51. Фрагмент напівсферичної бляшки – гудзика із залишком отвору для кріплення. Діаметр – 3,2 см, вага – 1,58 г (Рис. 8, 9; 9, 9).

52. 5 фрагментів можливо одного й того ж предмета коритоподібної форми з орнаментом із перлів (окуття паска). Розміри: 1,5 х 1,6 см; 1,2 х 1,2 см; 1,3 х 0,8 см; 1,1 х 0,7 см; 0,8 х 0,7 см (Рис. 8, 10–16; 9, 10–16).

53. 4 фрагменти невідомого виробу, виготовленого з тонкої зігнутої бляхи. Розміри: 1,6 х 0,6 см; 1,3 х 0,4 см; 1,5 х 0,4 см; 1,5 х 0,4 см (Рис. 8, 17–20; 9, 17–20).

54. 14 дрібних фрагментів ливарних зливків аморфної форми та можливо частин виробів невизначеного типу. Розміри: 3 х 2,5 см; 2,6 х 1,5 см; 2,3 х 1,3 см; 2,4 х 1 см; 3 х 1 см; 1,5 х 1,5 см; 1,8 х 1 см; 2,3 х 0,3 см; 1,5 х 0,7 см; 1,5 х 0,6 см; 1,4 х 0,5 см; 1,1 х 1 см; 1 х 0,7 см; 1 х 0,7 см. (Рис. 8, 21–34; 9, 21–34).

55. Глиняна амфороподібна посудина, у якій знаходилися бронзові предмети. Посудина виготовлена від руки з додаванням в тісто дрібнозернистого піску. Дно пласке, стінки злегка опуклі, шийка конічної форми, вінчик потовщений, сильно вигнутий назовні. Випал сильний, але нерівномірний. Зовні посудина темно-сіра, чорна і світло-коричнева, лискована; з середини – темно-коричнева і чорна. Орнамент складається із ледь помітних пласких виступів на зламі контуру тіла, через які проходять дві горизонтальні, врізні лінії. У місцях між «гудзами», вище і нижче горизонтальних ліній, візерунок із трьох врізних вертикальних ліній і трикутних карбованих полів. Висота – 16 – 17,1 см, діаметр денця – 7 см, діаметр вінчика – 12,6 см, товщина стінки – 0,8 см (Рис. 2–3).

Типологічно-хронологічний аналіз. Скарб Вари II включає різні групи металевих виробів: предмети озброєння, знаряддя праці, прикраси, речі побутового характеру, залишки бронзоливарного виробництва. Частина представлених типів має широкий ареал поширення та хронологічний діапазон існування. Даний факт, у поєднанні із значною фрагментацією знайдених предметів, ускладнюють точне датування комплексу.

До групи озброєння належить фрагмент бойової сокири з дископодібним обухом, кинджали і фрагменти, ймовірно, захисних спіралей (Рис. 8; 1–2, 5–6; 9, 1–2, 5–6). Типологічно-хронологічній класифікації піддаються, в першу чергу, кинджали; в меншій мірі фрагмент бойової сокири; й абсолютно не придатні для цього уламки спіралей(?).

Фрагмент бойової сокири (Рис. 4, 5; 5, 5) включає частину леза і втулки. Ребра на краях відносно вузького леза – це характерна риса більшості чекано-молотів типу В2 (за І. Нестором) або С (за А. Можоліч) [Nestor, 1938, s. 183–186; Mozsolics, 1973, s. 15–16; Blajer, 1990, s. 29; Dawid, 2002, s. 89]. Їх датують періодами VzB2–VzC [Blajer, 1990, s. 30].

Із трьох кинджалів збереглися два (Рис. 4, 1–2; 5, 1–2). Вони належать до типу з пластинчастою верхньою частиною, до якої з допомогою бронзових штифтів кріпилося руків'я з органічного матеріалу (дерево, кістка, ріг). Один з кинджалів має листовидне лезо (Рис. 4, 1; 5, 1), а інший – ланцетоподібне з ребром посередині (Рис. 4, 2; 5, 2). Хронологічну позицію обох виробів визначає кількість і розміщення кріпильних отворів: (3(?) і 4). Подібні кинджали характерні для косідерського горизонту скарбів періоду VzB1

[Mozsolics, 1967, s. 56–57; Kemenczei, 1991, s. 18, 20; Koos, 1996, s. 131], хоч схожі вироби зустрічаються зрідка й пізніше (періоди VzB2–BC) у ранній курганній культурі і культурі Пілінь [наприклад, Kovacs, 1975, pl. 9–99/1; Kemenczei, 1984, taf. V, 4].

Знаряддя праці складають одну з найбільших груп виробів скарбу. Це – фрагмент кельта, серпи, фрагмент пилки і ймовірно, пробійники (Рис. 6, 13–17; 7, 13–17). Вони малодіагностичні з точки зору хронології.

Найбільш цікавою знахідкою всього скарбу є фрагмент кельта (Рис. 4, 4; 5, 4). Його характеризує злегка ввігнута, потовщена, овальної форми в плані втулка, яка плавно переходить у вушко. Тіло масивне, овальне в перерізі. Це своєрідна відмінність кельтів так званого східнокарпатського типу [Novotna, 1970, s. 73]. Останні типові для Верхньотиського металообробного осередку пізнього бронзового віку [Mozsolics, 1985, s. 34]. Особливо їх багато на території сучасного Закарпаття: понад 200 комплексів [Кобаль, 2000, с. 185]. Однак, точних аналогій згаданому кельту відомо небагато. Мова йде про сокиру зі скарбу Колодне I (примітно, що характер і форма пошкоджень обох виробів майже ідентичні) [Lehoczky, 1893, 10 abra]. Хронологічна позиція скарбу Колодне I дискусійна. Частина дослідників вважає його «комплексом» різночасових знахідок [Mozsolics, 1967, s. 170] або тривалого накопичення (період VzC) [Dietrich, 2010, s. 37–38]. Інші стверджують, що це справжній скарб (закритий комплекс) періоду VzB1 [Kobal', 2000, s. 16–17, 83]. Слід відзначити, що для деяких найбільш ранніх кельтів Карпатського басейну (скарби Древенік, Ождяни) характерна якраз злегка ввігнута втулка [Novotna, 1970, s. 72; Furmanek, 1977, s. 263; Hansen, 1994, s. 185; Dietrich, 2010, s. 36, 38].

Отже, якщо у майбутньому ранне датування кельтів із Колодного і Варів вдасться підтвердити іншими матеріалами, тоді територія Закарпаття ввійде у зону появи найдавніших кельтів Карпатського басейну [огляд знахідок: Dietrich, 2010, s. 36–39, Abb. 8].

Серпи скарбу виступають домінуючою групою серед знарядь праці. Кількісно переважають серпи з гудзикоподібним кріпленням (Рис. 6; 1–11; 7, 1–11). Вони були у вжитку протягом тривалого відрізка часу (середній і пізній бронзовий вік) [Petrescu-Dimbovita, 1978, s. 24; Mozsolics, 1985, s. 42]. Вироби скарбу Вари II різні з типологічної точки зору. До ранніх представників цих серпів, які характерні для косідерського горизонту скарбів (період VzB1), характерна наявність гудзів ближче до середини леза або валикоподібне потовщення (Рис. 6, 4–5, 7, 9–10; 7, 4–5, 7, 9–10) [Mozsolics, 1967, s. 66–67]. Вироби, де конусоподібний гудз розташований у кінці спинки (Рис. 6; 1–3, 6, 8; 7, 1–3, 6, 8), були у вжитку переважно в епоху пізньої бронзи (періоди VzD–Ha B1) [Kemenczei, 1991, old. 42], хоч зустрічаються і раніше [Mozsolics, 1967, taf. 35, 1,3; 49, 1]. Отже, серпи досліджуваного скарбу – типологічно найдревніші на території сучасного Закарпаття.

У скарбі зберігся невеличкий фрагмент бронзового виробу з плоскою нижньою і ребристою верхньою частиною (Рис. 6, 12; 7, 12). Він міг належати серпу з язикоподібним руків'ям. Вважається, що такі

вироби у переважній більшості датуються періодами VzD–HaB [Petrescu-Dimbovita, 1978, p. 53–54], але спорадично зустрічаються уже і за доби середньої бронзи [Mozsolics, 1967, taf. 49, 10].

Викликає чимало запитань і фрагмент пилки (Рис. 4, 3; 5, 3). Ці знаряддя праці характерні для доби пізньої бронзи [Mozsolics, 1985, s. 47; Kemenczei, 1991, old. 42], але зрідка відомі і в більш ранній час [Hansen, 1994, s. 150; Soroceanu, Rezi, Nemeth, 2017, s. 41].

Найбільш репрезентативну, як в кількісному, так і якісному плані, групу виробів скарбу складають прикраси (Рис. 8, 2–4, 8–20; 9, 2–4, 8–20; 10, 1–16; 11, 1–16).

До прикрас голови (волосся чи вух) відносяться пошкоджені підвіски типу Тарпа (Рис. 8, 12–13; 9, 12–13). У Верхньотиському регіоні, на території культури Станово (Сучу де Суз), їх виготовляли із золота [Mozsolics, 1988/1989, s. 166–172], а у середовищі курганної культури і культури Пілінь – із бронзи [Furmanek, 1977, s. 294–295]. Загальне датування: періоди VzB2–VzD, але виключити більш раннє датування теж не можна. Підвіски зі скарбу Вари II – перші бронзові зразки такого типу виявлені у Верхньотиському регіоні.

Найбільш чисельними серед прикрас є напівмісяцеподібні підвіски (Рис. 10, 1–8; 11, 1–8) та спіральні дротяні пронизи (Рис. 10, 9–16; 11, 9–16). Не виключено, що мова йде про деталі єдиної нагрудної прикраси, яка кріпилася на шії.

Підвіски різняться між собою розмірами, формою верхньої частини і спіральними завітками, але належать до одного типу. На території сучасного Закарпаття вони відомі у скарбах Великі Лучки, Колодне I і Підгоряни II [Kobal', 2000, s. 61]. В межах Карпатського басейну концентруються у його східній частині, у Верхньотиському регіоні [Kovacs, 1981, s. 167, Abb. 4; Jankovits, 2017, s. 110]. Хронологія даного типу дискусійна. Переважає думка, що він датується пізнім бронзовим віком (періоди VzD–HaA) [Kovacs, 1981, s. 167, Abb. 4; Mozsolics, 1985, s. 61; Jankovits, 2017, s. 110]. Однак, існує кілька комплексів (Колодне I, Підгоряни II), де аналогічні підвіски можуть бути набагато старші (період VzB1) [Kobal', 2000, s. 61]. Фрагменти подібних виробів із могильника курганної культури в Едек (Угорщина) теж давніші, ніж період VzD [Kobaly, 2004, old. 106–107, № 261–264].

Спіральні пронизи різняться між собою. Одні виготовлені із широкого, напівкруглого або трикутного в перерізі, дроту (Рис. 10, 10–12, 14; 11, 10–12, 14), а інші – із вузького дроту (Рис. 10, 9, 13, 15–16; 11, 9, 13, 15–16). У якості шийних прикрас відомі вже із початку доби бронзи і були у вжитку аж до пізнього бронзового віку [Soroceanu, Rezi, Nemeth, 2017, s. 33].

До прикрас рук може бути віднесений фрагмент браслета (Рис. 6, 4). Він має трикутне в перерізі тіло і «копитоподібний» кінець. Подібні вироби вперше з'являються у період VzB1 [Mozsolics, 1967, s. 77], але характерні для комплексів курганної культури [наприклад: Kovacs, 1975, pl. 5, 56, 3a–b; 6, 59, a–b; 10, 102, 6a–b та інші].

Із прикрас одягу можна назвати нашивні бляшки (Рис. 8, 8–9; 9, 8–9) та фрагменти бронзового окуття

паска (?) (Рис. 8, 10–20; 9, 10–20). Діагностичними з хронологічної точки зору є фрагменти орнаментованої бляшки (Рис. 8, 8; 9, 8) та окуття паска (Рис. 8, 10–20; 9, 10–20). Близькі їм конусоподібні вироби зафіксовані у комплексах горизонту скарбів Косідер (BzB1) [Furmanek, Vladoar, 2006, abb. 8, 2; 18, 9–20; 28, 1–2; Kobal', 2000, taf.1, B:1–22; 2, 23–29]. Окуття паска первісно мало прямокутну форму, із закрученими вузькими кінцями та отворами на довгих сторонах. Його поверхня орнаментована візерунком із перлів (Рис. 8, 14; 9, 14). Точні аналогії (орнаментовані та неорнаментовані) відомі із двох закарпатських скарбів періоду BzB1 (Колодне I, Підгоряни II) [Kobal', 2000, taf. 3, 65; 4a, 15].

До прикрас одягу, можливо, належала і підвіска «ланцетоподібної» форми (Рис. 8, 3; 9, 3). Аналогічні вироби були у вжитку як елементи більш складних прикрас, на широких просторах європейського континенту, головним чином, в епоху пізньої бронзи [Hansen, 1994, s. 248; Поп, 2015, s. 144; Jankovits, 2017, s. 231]. Найдавніші їх взірці у Карпатському басейні відомі уже в періоді BzB2–BzC [Jankovits, 2017, s. 231]. Проте скарб Колодне I, де близькі підвіски були прикріплені до голівки бронзової шпильки, датується, ймовірно, ще більш раннім часом, періодом BzB1 [Kobal', 2000, s. 83].

Таким чином, хронологія окремих типів бронзових виробів скарбу Вари II показує доволі строкату картину. Частина виробів безперечно відноситься до періоду BzB1 (кинджали, серпи, окуття паска і, можливо, орнаментована бляшка), інші – до періодів BzB2–BzC (браслет, підвіска типу Тарпа, а третя група предметів (кельт, фрагмент серпа із язкоподібним руків'ям (?), пилка, ланцетоподібна підвіска, напівмісяцеподібні підвіски) датується різними фахівцями по-різному, але в межах періодів BzB1–BzD. Спиральні пронизи мають дуже широкий діапазон існування.

Отже, можна констатувати, що датування предметів скарбу не є однозначним, але, все ж, більшість з них може відноситися до хронологічного діапазону BzB1–BzC.

Не прояснює ситуацію і глиняна посудина, у якій були сховані бронзові предмети (Рис. 2–3). Безсумнівно – це продукт керамічного виробництва культури Станово (Сучу де Суз). На це вказує як географія знахідки (центральный район її поширення [Балагури, 2001, рис. 60a], так і технологія виготовлення та орнаментация посудини. На жаль, відшукати точну аналогію формі посудини серед опублікованих матеріалів, поки що, не вдалося. Уламки амфор, які віддалено нагадують дану форму, інколи зустрічаються на поселеннях пізньої фази згаданої культури [Bader, 1978, pl. LI, 2; Marta, 2009,

pl. 30, 12]. Дещо схожа на нашу посудину амфора із комплексу Нірмода-Вайогветев (Угорщина) [Marta, Toth, 2006, abb. 1]. Правда, у неї інші розміри і пропорції та наявні дрібні вушка, але загалом профіль і у певній мірі орнаментация зближують їх. Можна ще вказати на схожу за розмірами і профілем тіла амфору із поселення станівської культури Квасово-Великий Яроч, яка датується фазою II культури (періоди BzB2–BzC) [Кобаль, 2007, с. 592, іл. 7,1]

Важливим хронологічним індикатором станівської кераміки виступає так званий карбований орнамент. Він, поряд із врізними лініями, присутній і на посудині досліджуваного скарбу. На думку фахівців карбований візерунок характеризує третю, заключну фазу (Кулчіу Марє) культури Станово (Сучу де Суз), хоч, спорадично, зустрічається уже і раніше (друга фаза, Кулчіу Мік) [Bader, 1978, p. 72]. Загалом ця техніка орнаментация на кераміці згаданої культури датується проміжком часу від BzB2 до початку HaA [Marta, Toth, 2006, s. 303].

Також зазначимо, що був проведений спектральний аналіз трьох бронзових предметів зі скарбу – фрагменту серпа, фрагменту кельта та бронзової краплини. Для цього ці зразки були передані до Інституту археології НАН України¹. Результати дають можливість говорити про подібність концентрації елементів у досліджених зразках, що у свою чергу вказує на один центр їх виробництва (Таб. 1).

Висновки. У 2014 році біля села Вари Берегівського району був знайдений скарб металевих виробів бронзового віку. Він поповнив довгий список (понад 200 пунктів) подібних комплексів, відомих на території сучасного Закарпаття. До його складу входили предмети озброєння, знаряддя праці, прикраси, залишки ливарного виробництва тощо.

Аналіз хронології бронзових виробів та глиняної посудини скарбу Вари II показує, що загалом датування комплексу є проблематичним. Металеві вироби у своїй більшості виглядають давнішими, ніж посудина, в якій їх знайшли. Хронологія обох співпадає на досить широкому часовому відтинку: BzB2–BzD, що в абсолютних цифрах відповідає приблизно трьом століттям (XV–XIII ст. до н.е.). Все це свідчить не тільки про значні проблеми в датуванні окремих типів бронзових виробів, але і цілих «горизонтів» скарбів, а також у співвідношенні останніх з окремими фазами розвитку культури Станово (Сучу де Суз).

Тільки майбутні дослідження, на більш широкому матеріалі, дозволять належним чином вирішити окреслену вище проблему й скорегувати або переглянути усталені погляди на хронологію металеві індустрії доби бронзи Верхньотиського регіону.

¹ Дослідження проведене старшим науковим співробітником Гошко Тетяною Юрївною.

Табл. 1. Елементний склад бронзових предметів

Атомний номер	Елемент	Концентрація елемента		
		фр. серпа	фр. кельта	крапля
16	S (сірка)	0,048	0,025	0,015
20	Ca (кальцій)	0,04	0,032	0,051
24	Cr (хром)		0,027	0,017
26	Fe (залізо)	0,261	0,402	0,142
27	Co (кобальт)	0,147	0,141	0,1
28	Ni (нікель)	1,011	0,659	0,423
29	Cu (мідь)	88,93	89,33	90,89
30	Zn (цинк)			0,046
33	As (арсен)	1,212	0,36	0,426
47	Ag (срібло)	0,023	0,15	0,03
50	Sn (олово)	7,537	7,723	7,173
51	Sb (стибій)	0,188	0,73	0,505
82	Pb (свинець)	0,601	0,416	0,184

Список використаних джерел

- Bader, T., 1978. *Epoca bronzului in Nord-Vestul Transilvaniei*, Bucuresti: Editura stintifica si enciclopedica, 246 p.
- Bernjakovic, K., 1960. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des Oberen Theisstales (Karpatoukraine USSR), *Slovenská archeológia*, VIII/2, s. 325–392.
- Blajer, W., 1990. *Skarby z wczesnej epoki brazuna ziemiach Polskich*. Prace Komisji Archeologicznej 28, Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz: Zaklad Narodny im. Ossolinskich, 300 s.
- Dawid, W., 2002. *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighil-Zajta*. Teil 1–2, Alba Iulia: Verlag ALTIP S. A., 509 s.
- Dietrich, O., 2010. Tüllenbeile in Rumanien. Zu einigen grundlegenden Fragen von Fundublieferung, Chorologie und Chronologie. *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Band 21, s. 27–40.
- Furmanek, V., 1977. Pilinyer Kultur, *Slovenská archeológia*, XXV/2, s. 251–370.
- Furmanek, V., Vladoar, J., 2006. Metallhortfunde aus dem Verfallhorizont der befestigten Siedlungen der otomani- und Madarovece-Kultur in der Slowakei, *bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation*. Hrsg. J. V. Kopal', Ужгород: «ИВА», s. 185–225.
- Hansen, S., 1994. *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhonetal und Karpatenbecken, Teil 1–2*, Universitätsforschungen zur prahistorischen Archäologie, Band 21, Bonn: Kommission bei Dr. Rudolf Habelt GMBH, 613 s.
- Ilon, G., 2015. Ein spatbronzezeitlicher Trachtdepot aus der Gemarkung von Ménfőcsanak (Nordwest-Transdanubien), *Zbornik Slovenského Národného Múzea, Archeologia*, Supplementum 9. Zbornik na pamiatku Josefa Paulika Stúdie, Bratislava, s. 139–154.
- Jankovits, K., 2017. *Die bronzezeitlichen Anhangen in Ungarn*, Budapest, 492 old.
- Kemenczei, T., 1984. *Die Spatbronzezeit Nordostungarns*, Budapest: Akadémiai kiadó, 413 s.
- Kacsó, C., 1995. Al patrulea deposit de bronzuri de la Sighetu Marmatiei, *Revista Bistricei*, IX, Iasi: Editura «Glasul Bucovinei», p. 5–48.
- Kemenczei, T., 1988. *Die Schwerter in Ungarn I*, Prahistorische Bronzfunde, Abteilung IV, Band 6, München: C.H. Beck'sche Verlagbuchhandlung, 90 s.
- Kemenczei, T., 1991. A pécskai/Pecica második bronzlelet, *Folia Archaeologica*, XLII, 27–48 old.
- Kopal', J. V., 2000. Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine), *Prahistorische Funde*, Abteilung XX, Band 4, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 120 s.
- Kobály, J., 2004. *Magyarországi régészeti emlékek az ukrajnai közgyűjteményekben*, Ungvár: Ugocsa Print, 215 old.
- Koos, J., 1996. Bronzefunde aus der mittelbronzezeitlichen Siedlung von Nagyrozvágy, *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken in den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*. Hrsg. Tibor Kovács, Budapest: Akadémiai kiadó, s. 129–136.
- Kovács, T., 1975. *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*, Régészeti Füzetek, II, №17, Budapest: Akadémiai kiadó, 63 p.
- Kovács, T., 1981. Der spatbronzezeitliche Depotfund von Rétközberencs, *Studien zur Bronzezeit*. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn, Ed. H. Lorenz, Mainz/Rhein: Verlag Philipp von Zabern, s. 163–178.
- Lehoczky, T., 1892. *Adatok hazánk archaeolohiájához, különös tekintettel Beregvármegyére és környékére*, I kötet, Munkács: «Kárpát», 179 old.
- Lehoczky, T., 1893. Beregvármegyeyi régiségekről, *Archaeológiai Értesítő*, XIII, 262 old.
- Marta, L., 2009. *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima*, Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 343 p.
- Marta, L., Tóth, K., 2006. Gefasdepotfund der Felssözöcs-Kultur in Nyirmada-Vályogvető, *Bronzezeitliche Depotfunde-Problem der Interpretation*, Hrsg. Josip Kopal', Ужгород: «ИВА», s. 302–317
- Mozsolics, A., 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonta von Hajdúsámson und Kosziderpodlás*, Budapest: Akadémiai kiadó, 280 s.
- Mozsolics, A., 1973. *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest: Akadémiai kiadó, 364 s.
- Mozsolics, A., 1985. *Bronzefunde aus Ungarn*, Budapest: Akadémiai kiadó, 524 s.
- Mozsolics, A., Bronzezeitliche Goldohrringe von Dobrovitz. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Band 118/119, 1988/1989, s. 163–174.
- Nestor, I., 1938. Die verzierten Streitaxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien, E. Sprokhoff (Hrsg.), *Marburger Studien*, Gero Merhert von Bernegg gewidmet, Darmstadt, s. 178–192.
- Novotna, M., 1970. *Die Axte und Beile in der Slowakei*. Prahistorische Bronzefunde, Abteilung IX, Band 3, München: C.H.

Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 112 s.

Petrescu-Dimbovita, M., 1978. *Die Sichel in Rumanien mit Corpus der jung- und spatbronzezeitlichen Horte Rumaniens*, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XVIII: Sichel, Band 1, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 189 s.

Soroceanu, T., Rezi, B., Németh, R., 2018. *Der Bronzefund von Bandul de Campie, jud. Mures/Mezőbánd, Maros-Megye. Beiträge zur Erforschung der spatbronzezeitlichen Metallindustrie in Siebenbürgen*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Band 307, Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 207 s.

Vachta, T., 2007. *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 159, Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 127 s.

Балагури, Э., 2001. *Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы*, Ужгород, 391 с.

Кобаль, Й., 2000. Орнаментований кельт із Горян, *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, Випуск IV, Ужгород: «Патент», с. 184–194.

Кобаль, Й., 2007. До питання про хронологію та періодизацію культури Станове. *Записки Наукового товариства імені Шевченка, Том CCLIII, Праці Археологічної комісії*, Львів, с. 583–604.

Потушняк, Ф. М., 1958. *Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті*, Ужгород, 144 с.

References

Bader, T., 1978. *Epoca bronzului in Nord-Vestul Transilvaniei*, Bucuresti: Editura stintifica si enciclopedica, 246 p. (in Romanian).

Balaguri, E., 2001. *Naselenie Verhnego Potis'ya v epohu bronzy*, Uzhhorod, 391 s. (in Russian).

Bernjakovic, K., 1960. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des Oberen Theisstales (Karpatoukraine USSR), *Slovenská archeológia*, VIII/2, s. 325–392. (in German).

Blajer, W., 1990. *Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach Polskich*. Prace Komisji Archeologicznej 28, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź: Zakład Narodny im. Ossolinskich, 300 s. (in Polish).

Dawid, W., 2002. *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighil-Zajta*. Teil 1-2. Alba Iulia: Verlag ALTIP S. A., 509 s. (in German).

Dietrich, O., 2010. Tüllenbeile in Rumanien. Zu einigen grundlegenden Fragen von Fundublieferung, Chronologie und Chronologie. *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Band 21, s. 27–40. (in German).

Furmanek, V., 1977. Pilyner Kultur, *Slovenská archeológia*, XXV/2, s. 251–370. (in German).

Furmanek, V., Vladar, J., 2006. Metallhortfunde aus dem Verfallhorizont der befestigten Siedlungen der otomani- und Madarovec-Kultur in der Slowakei, *bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation*. Hrsg. J. V. Kopal', Uzhhorod «IVA», s. 185–225. (in German).

Hansen, S., 1994. *Studien zu den Metalldeponierungen während der alteren Urnenfelderzeit zwischen Rhonetal und Karpatenbecken, Teil 1-2*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 21, Bonn: Kommission bei Dr. Rudolf Habelt GmbH, 613 s. (in German).

Ilon, G., 2015. Ein spatbronzezeitlicher Trachtdepot aus der Gemarkung von Ménfőcsanak (Nordwest-Transdanubien), *Zbornik Slovenského Národného múzea, Archeologia*, Supplementum 9. Zbornik na pamiatku Josefa Paulika Stúdie, Bratislava, s. 139–154. (in German).

Jankovits, K., 2017. *Die bronzezeitlichen Anhänger in Ungarn*, Budapest, 492 old. (in German).

Kemenczei, T., 1984. *Die Spatbronzezeit Nordostungarns*, Budapest: Akadémiai kiadó, 413 s. (in German).

Kacsó, C., 1995. Al patrulea deposit de bronzuri de la Sighetu Marmatiei, *Revista Bistricei*, IX, Iasi: Editura «Glasul Bucovinei», p. 5–48. (in Romanian).

Kemenczei, T., 1988. *Die Schwerter in Ungarn I*, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IV, Band 6, München: C.H. Beck'sche Verlagbuchhandlung, 90 s. (in German).

Kemenczei, T., 1991. A pécskai/Pecica második bronzlelet, *Folia Archaeologica*, XLII, 27–48 old. (in Hungarian).

Kopal', J. V., 2000. Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine), *Prähistorische Funde*, Abteilung XX, Band 4, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 120 s. (in German).

Kopal', J., 2000. Ornamentovany`j kel`t iz Goryan, *Naukovy`j zbirny`k Zakarpats`kogo krayeznavchogo muzeyu*, Vy`pusk IV, Uzhhorod: «Patent», s. 184–194. (in Ukrainian).

Kobály, J., 2004. *Magyarországi régészeti emlékek az ukrajnai közgyűjteményekben*, Ungvár: Ugocsa Print, 215 old. (in Hungarian).

Kopal', J., 2007. Do py`tannya pro hronologiyu ta pery`ody`zacyu kul`tury` Stanove. *Zapy`sky` Naukovogo tovary`stva imeni Shevchenka, Tom CCLIII, Praci Archeologichnoyi komisii*, L`viv, s. 583–604. (in Ukrainian).

Koos, J., 1996. Bronzefunde aus der mittelbronzezeitlichen Siedlung von Nagyrozvágy, *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken in den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*. Hrsg. Tibor Kovács, Budapest: Akadémiai kiadó, s. 129–136. (in German).

Kovács, T., 1975. *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred*, Régészeti Füzetek, II, №17, Budapest: Akadémiai kiadó, 63 p. (in English).

Kovács, T., 1981. Der spatbronzezeitliche Depotfund von Rétközberencs, *Studien zur Bronzezeit*. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn, Ed. H. Lorenz, Mainz/Rhein: Verlag Philipp von Zabern, s. 163–178. (in German).

Lehoczky, T., 1892. *Adatok hazánk archaeolohiájához, különös tekintettel Beregvármegyére és környékére*, I kötet, Munkács: «Kárpát», 179 old. (in Hungarian).

Lehoczky, T., 1893. Beregmegyei régiségekről, *Archaeológiai Értesítő*, XIII, 262 old. (in Hungarian).

Marta, L., 2009. *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima*, Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 343 p. (in English).

Marta, L., Tóth, K., 2006. Gefasdepotfund der Felsszőcs-Kultur in Nyirmada-Vályogvető, *Bronzezeitliche Depotfunde-Problem der Interpretation*, Hrsg. Josip Kopal', Uzhhorod «IVA», s. 302–317. (in German).

Mozsolics, A., 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonta von Hajdúsámson und Kosziderpodlás*, Budapest: Akadémiai kiadó, 280 s. (in German).

Mozsolics, A., 1973. *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest: Akadémiai kiadó, 364 s. (in German).

Mozsolics, A., 1985. *Bronzefunde aus Ungarn*, Budapest: Akadémiai kiadó, 524 s. (in German).

Mozsolics, A., Bronzezeitliche Goldohrringe von Dobrovitza. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Band 118/119, 1988/1989, s. 163–174. (in German).

Nestor, I., 1938. Die verzierten Streitaxte mit Nackenscheibe aus Westrumanien, E. Sprokhoff (Hrsg.), *Marburger Studien*, Gero Merhert von Bernegg gewidmet, Darmstadt, s. 178–192. (in German).

Novotna, M., 1970. *Die Axte und Beile in der Slowakei. Prahistorische Bronzefunde*, Abteilung IX, Band 3, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 112 s. (in German).

Petrescu-Dimbovita, M., 1978. *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumaniens*, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XVIII: Sicheln, Band 1, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 189 s. (in German).

Potushnyak, F. M., 1958. *Arheologichni znahidky` bronzovogo ta zaliznogo viku na Zakarpatti*, Uzhhorod, 144 s. (in Ukrainian).

Soroceanu, T., Rezi, B., Németh, R., 2018. *Der Bronzefund von Bandul de Campie, jud. Mures/Mezőbánd, Maros-Megye. Beiträge zur Erforschung der spätbronzezeitlichen Metallindustrie in Siebenbürgen*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Band 307, Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 207 s. (in German).

Vachta, T., 2007. *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 159, Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GMBH, 127 s. (in German).

SUMMARY

BRONZE AGE HOARD VARY II (TRANSCARPATHIA): CHRONOLOGICAL ASPECT

Yosyp Kobal'

Candidate of History, Scientific Research Centre «Rescue Archeological Service»,
Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

Volodymyr Moizhes

Candidate of History, Director of prof. E. Balahuri Archeological Museum,
Faculty of History and International Relations,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Igor Prokhnenko

Candidate of History, Docent, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Culturology,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

The territory of present-day Zakarpattia is rich in Bronze Age finds of hoards. One of the latest discoveries is a complex near the village Vary of Beregovo district of Zakarpattia region. It is added to the long list (above 200 items) of similar complexes known on the region's territory. This hoard was discovered in 2014 and transferred to permanent storage to the Professor E. Balaghuri Archaeological Museum at the Faculty of History and International Relations of a public higher-education institution UzhNU. It contained bronze objects (above 70 examples) that were put in a clay, ornamented vessel at a depth between 0,4–0,6 meters from a modern surface. It must be noted that part of Transcarpathian complexes signalizes some problems in suggested chronological schemes. New hoard also pointed out on it. It consists of different groups of metal objects: armaments, tools, adornments, household utensils, and remains of bronze cast production. Part of represented types has a wide area of spreading and a time frame of existing. This fact, together with a significant fragmentation of discovered objects, make it difficult to determine the exact dating of the complex. The authors of the given article describe in detail artifacts that were discovered and identify their typology, chronology, and cultural background of all complexes. Typological and chronological analysis has shown that they have different periods of existing – from BzB1 to BzD and weigh upon to the timeline BzB1–BzC. Clay vessel based on the clay ornamentation points out to more late age, instead (BzB2–BzD). Therefore, «inconsistencies» in the dating of objects from this hoard indicate a need for correction and reviewing of the existing schemes of the hoards' chronology of the Bronze Age of the Upper Tisza region and their relationship to the phases of the Stanovo culture (Suchu de Sus) development.

Keywords: Upper Tisza region, Bronze Age, hoard Vary II, chronology, problem.

ІЛЮСТРАЦІЇ:

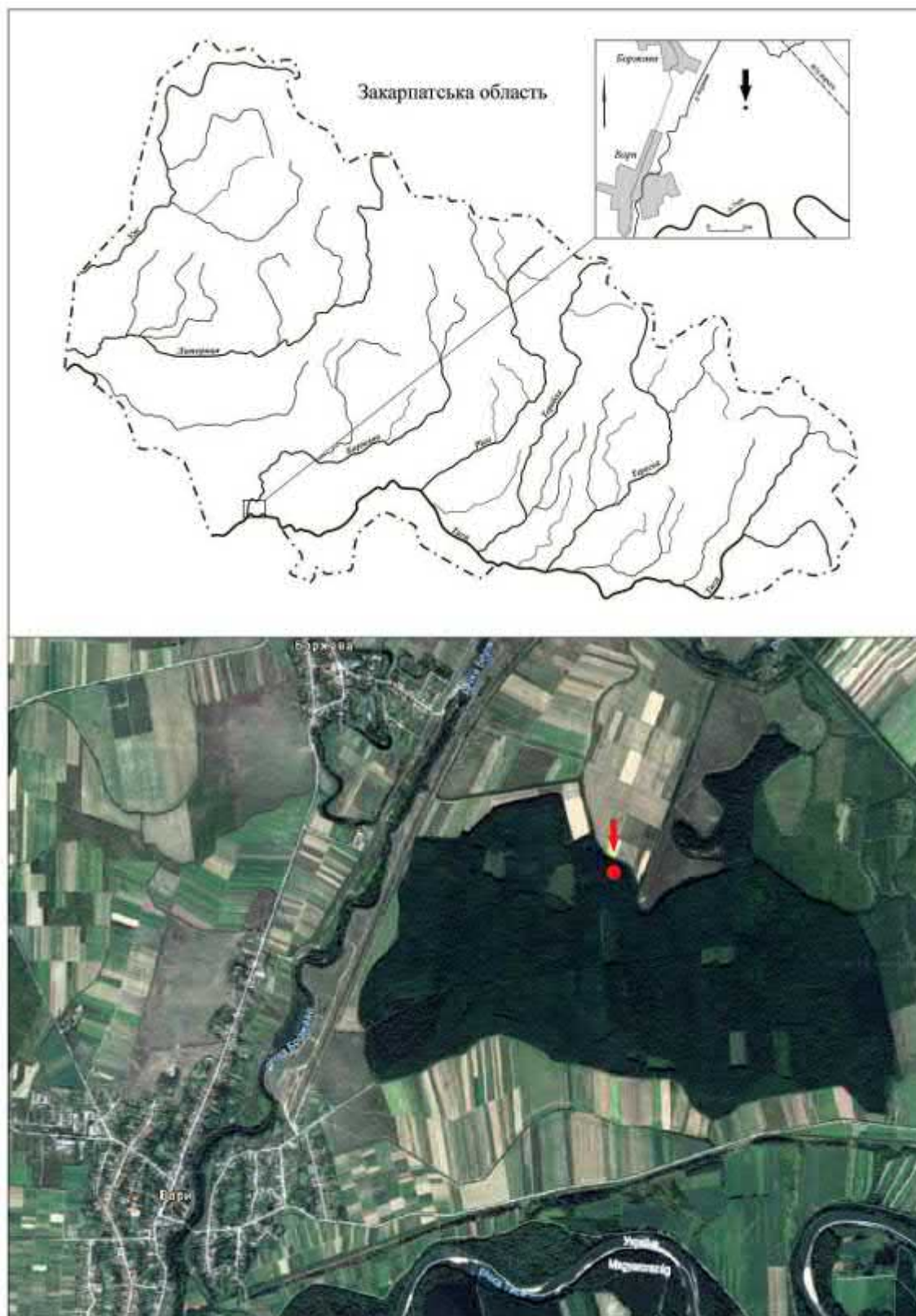

Рис. 1. Місце знахідки скарбу Вари II.

Рис. 2. Скарб Вари II. Посудина.

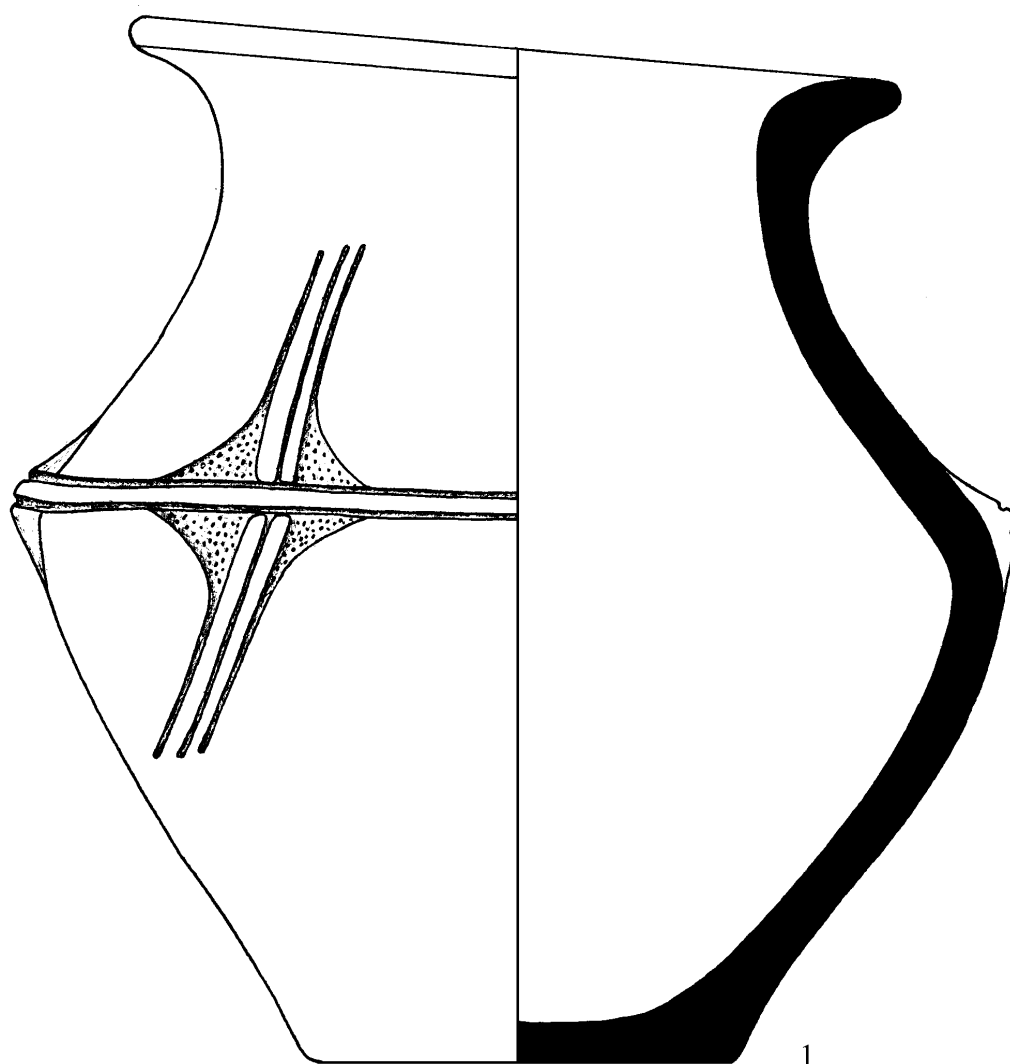

Рис. 3. Скарб Вари II. Посудина.

Рис. 4. Скарб Вари II. Бронзові предмети (кинджали та фрагменти бойової сокири, кельта, пилки).

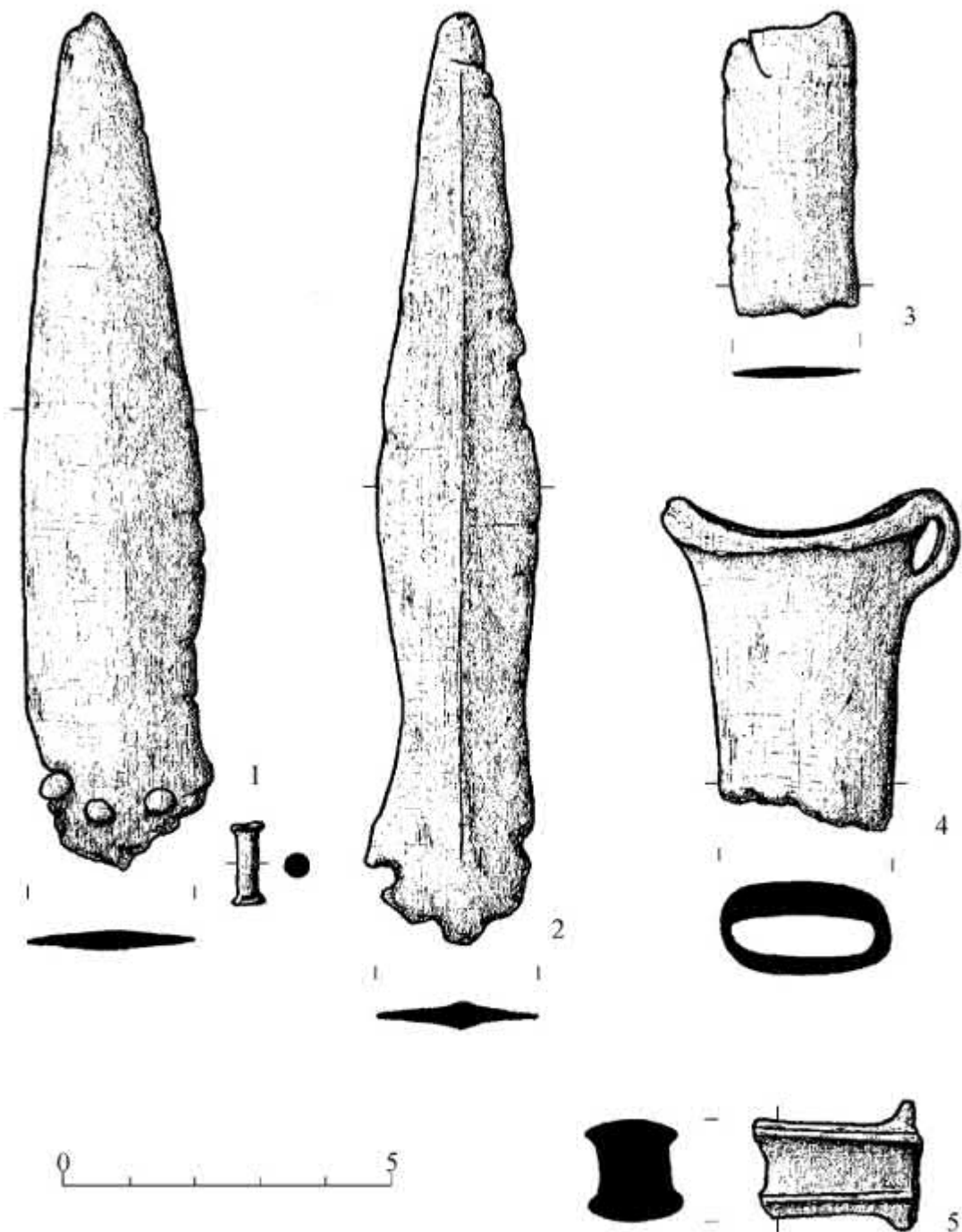

Рис. 5. Скарб Вари II. Бронзові предмети (кинджали та фрагменти бойової сокири, кельта, пилки).

Рис. 6. Скарб Вари II. Бронзові предмети (серпи та предмети невідомого призначення).

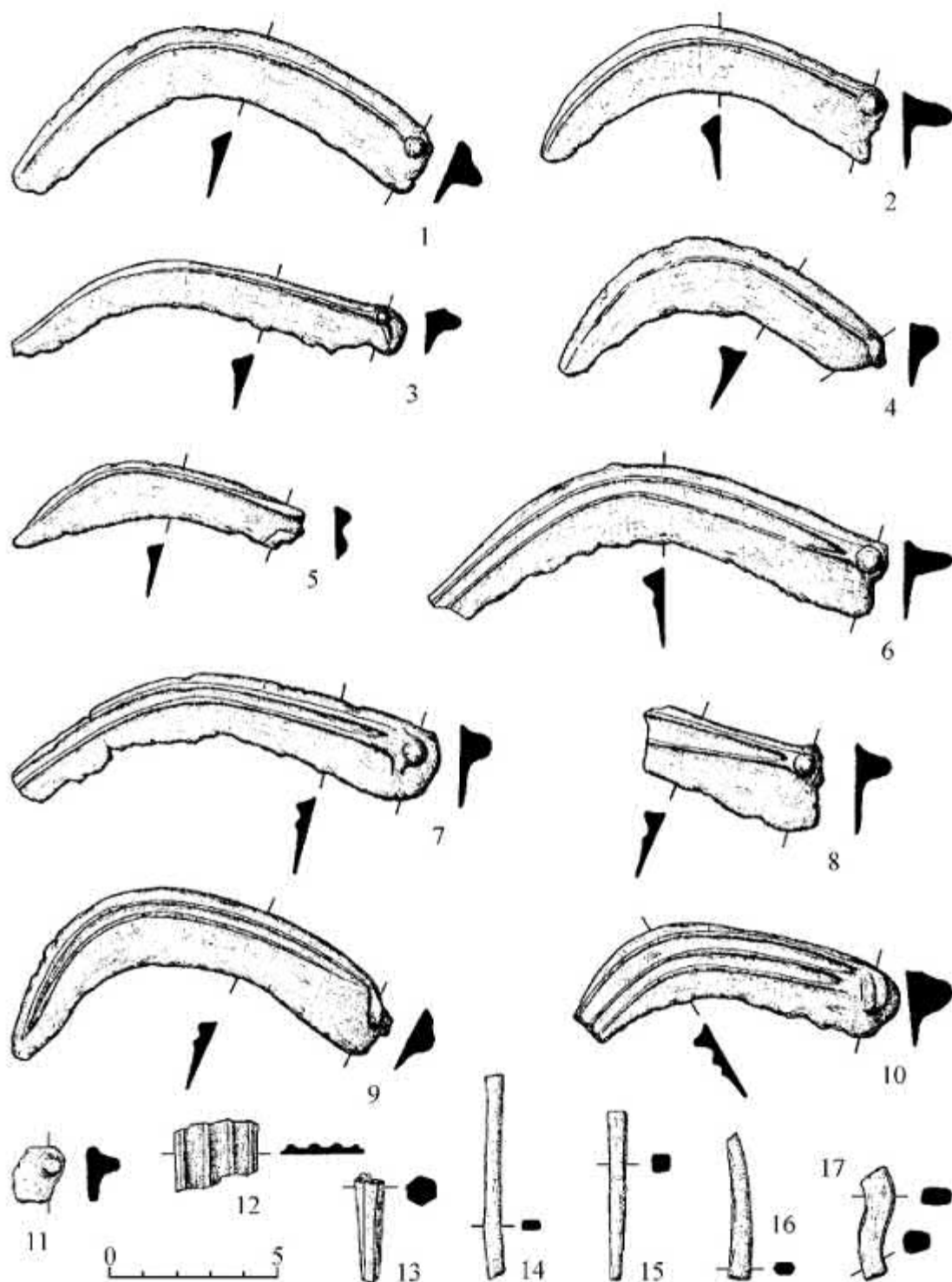

Рис. 7. Скарб Вари II. Бронзові предмети. (серпи та предмети невідомого призначення).

Рис. 8. Скарб Вари II. Бронзові предмети (фрагменти прикрас, предметів та дрібні ливарні зливки).

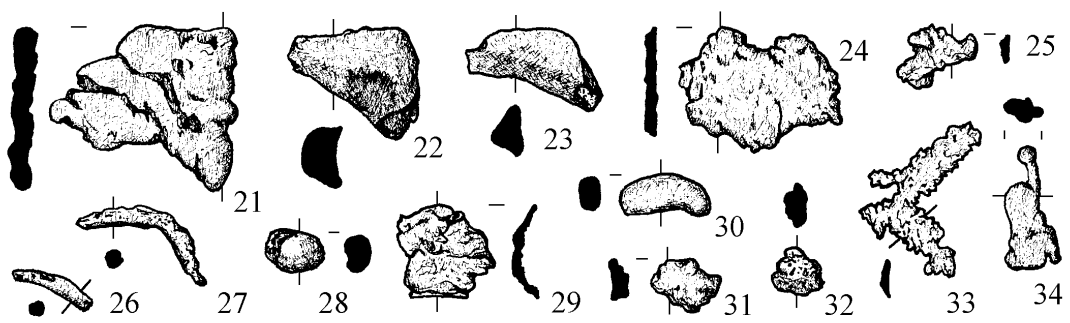
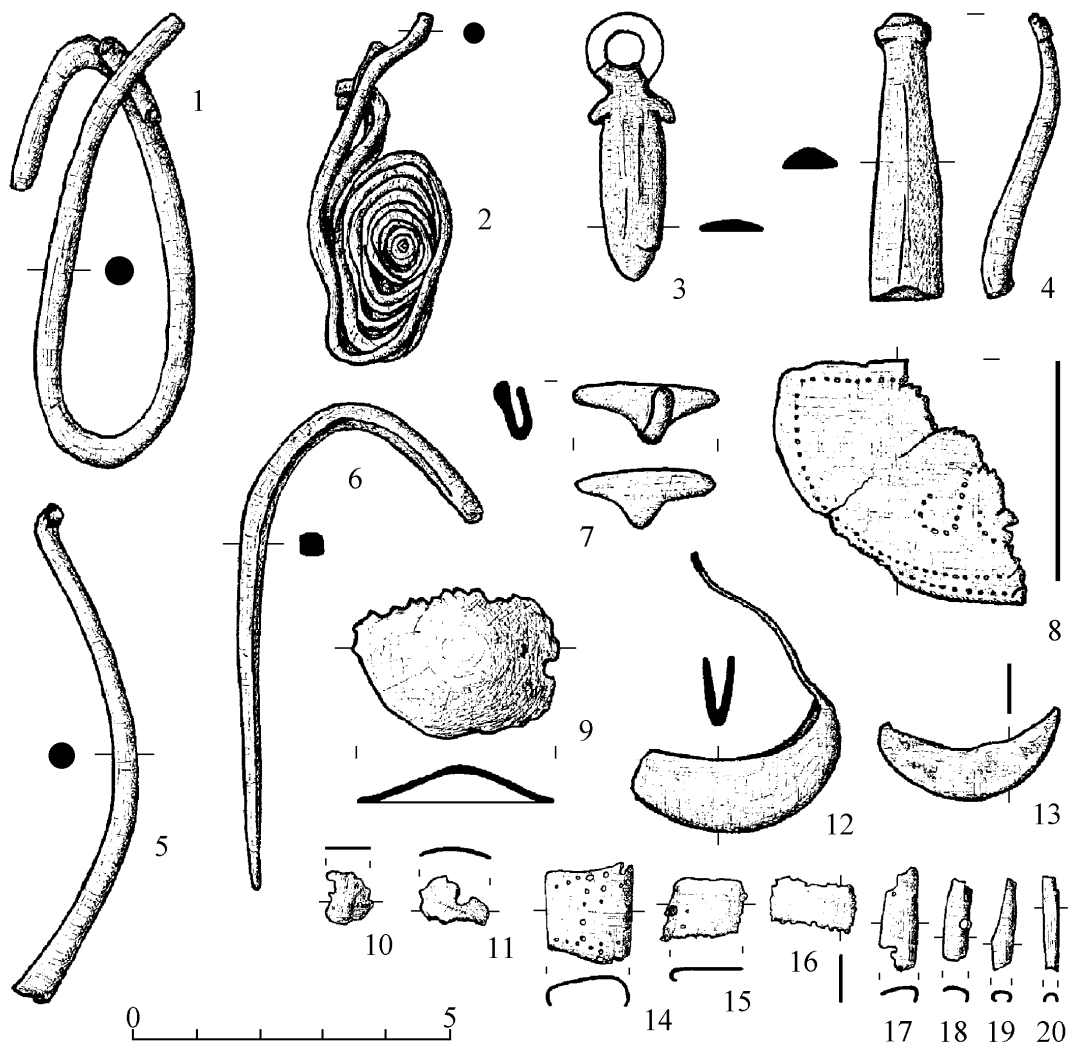

Рис. 9. Скарб Вари II. Бронзові предмети (фрагменти прикрас, предметів та дрібні ливарні зливки).

Рис. 10. Скарб Вари II. Бронзові предмети (підвіски та фрагменти спіральних трубок).

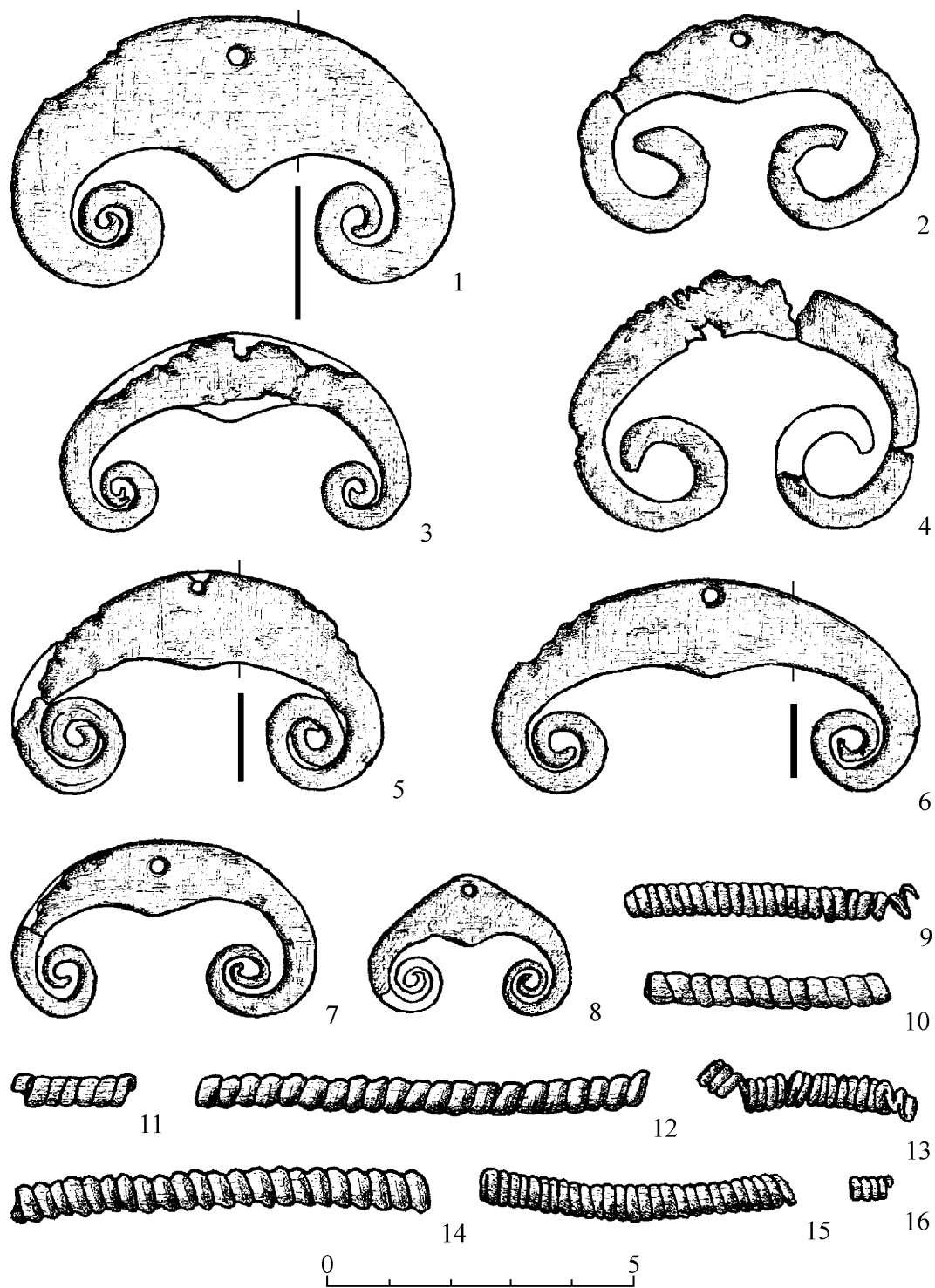

Рис. 11. Скарб Вари II. Бронзові предмети (підвіски та фрагменти спіральних трубок).

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

УДК 069(477.87) + 069:908(477.87)
DOI: 10.24144/2523-4498.1(44).2021.232784

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК ЗАКАРПАТСЬКОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ

SCIENTIFIC VOLUME OF THE TRANSCARPATHIAN MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE

Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 7: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Музей як науковий, культурно-освітній та комунікативний простір», присвяченої 50-річчю Закарпатського музею народної архітектури та побуту (Ужгород, 26–27 червня 2020 р.) [Текст] / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2020, 664 с.: іл.

Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 8. [Текст] / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2020, 412 с.: іл.

Коцан Василь Васильович

кандидат історичних наук, директор,
Комунальний заклад «Закарпатський музей народної архітектури та побуту»
Закарпатської обласної ради, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: vasilkotsan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0644-9725>

Vasyl Kotsan

Candidate of History; Director of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life, Docent of the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Закарпатський музей народної архітектури та побуту – один із перших музеїв-скансенів в Україні. 27 червня 2020 р. виповнилось 50 років з дня його відкриття для відвідувачів.

Процес створення музею був не простим. Побудований він на основі відділу народного зодчества та етнографії Закарпатського краєзнавчого музею. Щодо вибору місця розташування музею були різні міркування. Так, у 60-х роках ХХ ст. науковцями краю пропонувалось звести музей за містом, в районі Горянської ротонди, де наявна велика територія і відповідний ландшафт. Але музей почали будувати на Замковій горі.

У перші роки існування музею велось вдосконалення постійно діючої експозиції просто неба, масове накопичення фондової колекції музею, її класифікація та систематизація.

Велике бажання зберегти історичну пам'ять про культурну спадщину предків об'єднало відомих людей краю. Окремо хотілось би згадати науковців, завдяки яким йшов процес відбору музейних об'єктів, планувалось їх розташування в експозиції музею, формувались інтер'єри, накопичувалась науково-дослідницька база, вишукувались унікальні речі, які поповнювали фондів зібрання музею. Це, насамперед, П. Федака, М. Тиводар, С. Пеняк, М. Мазюта, П. Сова, Ф. Манайло, В. Свида, В. Сікорський, В. Керечанин, О. Шабалін, Г. Сливка. Важкою та наполегливою була робота перших поколінь працівників музею: М. Пеняк-Найпавер, Г. Андял, О. Кішко, М. Данилич, О. Годам та інших. Добрим і теплим словом слід згадати Івана Михайловича Барчі та Ярослава Мироновича Байрака, які були керівниками музею понад 20 років. Вони допомагали молодому поколінню працівників поповнювати свої знання, вчили їх розумітися у багатвіковій, культурно-побутовій та духовно-мистецькій спадщині нашого народу.

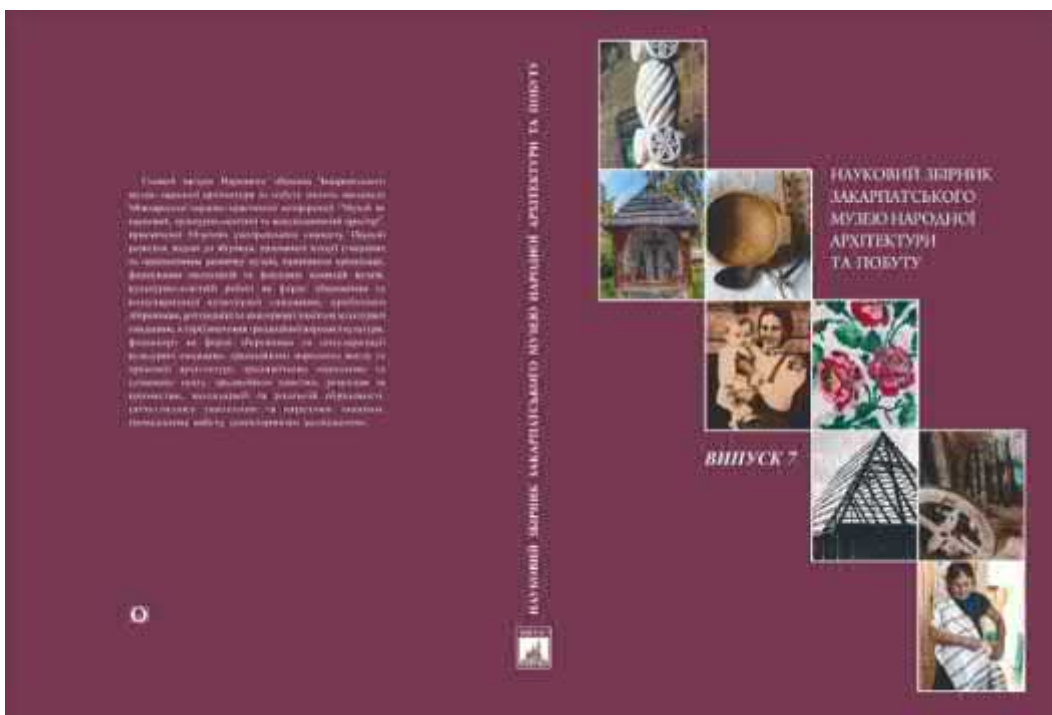
Тож зустрічаючи півстолітній ювілей, музей сподівається на хороші перспективи та плідну роботу, подальшу інтеграцію в музейну спільноту краю, країни та світу в цілому. Ужгородський скансен як один із чудових куточків нашої батьківщини й надалі радуватиме своєю привітністю та охайністю тисячі й тисячі відвідувачів. Співробітники музею докладають усіх зусиль для того, щоб відвідування скансену приносило позитивні емоції, нові знання та вміння, любов до своїх рідних традицій та культури.

Одним із заходів, проведених в рамках святкування 50-річчя музею була міжнародна науково-практична конференція «Музей як науковий, культурно-освітній та комунікативний простір». У ній взяло участь понад 50 науковців з Ужгорода, Іршави, Перечина, Львова, Косова, Луцька, Києва, Переяслава, Харкова, Чигирини. Їх розвідки лягли в основу **сьомого випуску** Наукового збірника Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вони присвячені історії створення та перспективам розвитку музеїв, принципам організації, формування експозицій та фондових колекцій музеїв, культурно-освітній роботі як формі збереження та популяризації

культурної спадщини, проблемам збереження, реставрації та консервації пам'яток культурної спадщини, історії вивчення традиційної народної культури, фольклору як форми збереження та популяризації культурної спадщини, традиційному народному житлу та храмовій архітектурі, традиційному народному та сучасному одягу, традиційним заняттям, ремеслам та промислам, календарній та родинній обрядовості, світоглядним уявленнями та народним знанням, громадському побуту, усним історичним дослідженням. 56 наукових статей згруповані у тринадцять тематичних розділів. Крім того в збірнику міститься передмова та Хроніка Закарпатського музею народної архітектури та побуту за 2019 р.

Перший розділ присвячений історії та перспективам розвитку музейних закладів. У статті В. Коцана на прикладі Закарпатського музею народної архітектури та побуту йдеться про роль музею як наукового, культурно-освітнього центру та відкритого громадського простору. Автор окреслює стратегічні цілі музею, підкреслює важливість постійного професійного вдосконалення наукових співробітників музею. Окрема увага звертається на досягнення в науково-дослідній роботі (проведенні конференцій, круглих столів, семінарів, експедицій, публікації музейних видань). Розлогу, багатоілюстровану статтю подав Станіслав Аржевітін. У ній йдеться про унікальний інноваційний проєкт «Краєзнавча школа Аржевітіних», що реалізовується на базі села Колочава Міжгірського району Закарпатської області. Завдяки даному проєкту Колочава стала селом-лідером у багатьох номінаціях.

У статті «Музей однієї вулиці ...» авторства Маріанни Попович викладені цікаві факти з історії формування та сьогодення Краєзнавчого музею міста Перечин. Питання специфіки діяльності природничих музеїв України в своїй науковій розвідці піднімає кандидат історичних наук Дмитро Кепін. Цікаві факти з історії створення унікального музею «Криївка підпільної типографії УПА» наводить директор даного музею Іван Попович. На основі архівних досліджень, спогадів ветеранів ОУН, УПА описано останній бій з москалями в Басівці 16 серпня 1955 року, процес відновлення криївки. Автор подає опис музею, знайомить із формами роботи закладу.

Вже традиційно для Наукового збірника Закарпатського музею народної архітектури та побуту насиченим на матеріали є розділ, присвячений фондovým колекціям та експозиціям музеїв. Цього разу до нього ввійшло десять наукових статей, присвячених фондovým збіркам та експозиціям ужгородського та київського скансенів, Музею-архіву народної культури Українського Полісся. Матеріали про створення архітектурно-етнографічного регіону «Закарпаття» в експозиції «Карпати» в Національному музеї народної архітектури та побуту України подала Євгенія Гайова. Нею описано особливості планування садиб долинян, бойків, лемків; внутрішнє планування жилого приміщення; культове архітектурне будівництво, характерне для лемківського типу. Ряд статей даного розділу присвячено фондovým збіркам музеїв. Вікторія Симкович описала роботи майстринь-вишивальниць з Хустщини, а Тетяна Рачкулинець у співавторстві з Андріяною Тайглер – предмети, знайдені у с. Зарічево Перечинського району. Обидві статті базуються на фондových матеріалах Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Тамара Русінова та Людмила Назаренко подали розлогі характеристики колекції ударних музичних інструментів, а також керамічних виробів Петра Кошака з фондовой збірки Національного музею народної архітектури та побуту України.

Окремо хочеться виділити три статті другого розділу. Доктор історичних наук Михайло Глушко пише про роль відомого українського історика та народознавця Михайла Зубрицького у формуванні етнографічних збірок різних музеїв Європи – Етнографічного музею у Відні, Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові,

Етнографічного музею у Базелі. У статті з'ясовується історія виготовлення на замовлення науковця-пароха дерев'яних модельок і рисунків різних пам'яток традиційної матеріальної культури населення західної частини Бойківщини, їх доставлення до кінцевих адресатів. Розглядаються ділові стосунки М. Зубрицького з Іваном Франком та Володимиром Гнатюком, пов'язані зі збором народних пам'яток для музейних установ. Цікавою у плані обміну досвідом є стаття Алли Дмитренко з Луцька, у якій показано роль польових етнографічних експедицій у вивченні етнокультурної спадщини Західного Полісся, комплектуванні музейних фондів та системі професійної підготовки майбутніх працівників музеїв. Проаналізовано географію експедиційної діяльності Музею етнографії Волині та Полісся, особливості зафіксованих культурно-історичних явищ, використання зібраних матеріалів у різних формах музейної діяльності. Питання формування бази даних, сучасного програмного забезпечення для ведення обліку музейних фондів висвітлив головний зберігач фондів Музею народної архітектури та побуту ім. Кліментія Шептицького у Львові Руслан Сірий. Він розповідає про досвід праці у програмному забезпеченні норвезької фірми FotoWare, а саме його облікового модуля FotoStation по занесенню метаданих та адаптацію для потреб фондово-облікової роботи. У статті представлено систему і послідовність оцифрування, провадження комунікації архівів цифрових даних, розкрито потужні робочі інструменти електронної програми і відповідно до музейної специфіки представлено її реконструкцію з можливістю еміграції та перенесення на іншу платформу, відкрито питання проблеми положень електронного обліку та інструкцій.

Одна стаття в даному випуску Наукового збірника присвячена культурно-освітній роботі музеїв. Ірина Чепурна характеризує культурно-освітню діяльність музею археології Національного історико-культурного заповіднику «Чигирин». Працівники даного закладу постійно працюють над удосконаленням різноманітних форм культурно-освітньої роботи, через які музей реалізує освітню та виховну функцію, розвиває співпрацю з навчальними закладами міста.

Одним із важливих завдань сучасного музею є належне збереження, реставрація та консервація музейних об'єктів. Саме тому вже не вперше в Науковому збірнику реставратори нашого музею публікують матеріали про основні види робіт у цьому напрямку. Стаття Ксенії Лошак присвячена принципам збереження дерев'яних об'єктів Закарпаття. Вона базується на матеріалах звітів реставраторів Закарпатського музею народної архітектури та побуту 1970 – 1980-х років. Практичні методики дослідження, очищення та збереження виробів з текстилю в ужгородському скансені описала Квітослава Денищич. Актуальними для сьогодення є питання підняті Вірою Котковою. Вона стверджує, що вирішення питання збереження предметів культурної спадщини, як рухомих, так і нерухомих, тими чи іншими засобами лежить у площині перетину наукової доцільності, політичної необхідності, економічної спроможності та здорового глузду. А це включає в себе не тільки розробку та впровадження адекватної законодавчої бази, але й наукових алгоритмів та методів визначення доцільності застосування того чи іншого підходу до збереження нерухомих пам'яток в кожному окремому випадку.

Тематика матеріалів даного випуску охоплює й питання вивчення традиційного народного будівництва, одягу, ремесел та промислів. Роман Радович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України подав статтю про будівельну обрядовість гуцулів Рахівщини. Автор розглядає комплекс звичаїв, повір'їв та символічних дійств, пов'язаних із спорудженням нового житла на теренах закарпатської частини Гуцульщини, з'ясовує спільні загальноукраїнські, регіональні риси та локальні особливості цього процесу. Світильнику-скіпці як явищу в освітленні народного житла українців Карпат присвячена стаття Василя Сивака. Детальний опис унікальної бойківської хати з с. Тухолька Сколівського району Львівської області подала співробітниця львівського скансену Надія Боренько. Цінними для етнографічної науки України є матеріали статті Сергія Довганя про традиції в житловому будівництві затоплених сіл Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. Мар'яна Мегела, заступник директора ужгородського скансену, на основі документальних даних подала історію церкви з с. Шелестово Мукачівського району, процес її перевезення в Мукачево, а вже потім в Ужгород, де вона експонується в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту.

Чотири статті присвячені традиційному народному та сучасному вбранню Олена Козакевич розглядає техніки виготовлення мереживного декору традиційного буковинського вбрання. Тетяна Куцир здійснила порівняльний аналіз вишивки в декорі народних жіночих сорочок Західної України та Литви. Співробітниця Косівського музею народного мистецтва та побуту Гуцульщини описали використання жіночих головних уборів у весільній обрядовості східного передмістя Косова середини XX. Вивченню сучасних практик виготовлення національно маркованого одягу свою наукову розвідку присвятила Марина Олійник. Вона провела аналіз опублікованих досліджень з сучасного модного вбрання з етнічним позначенням, аргументувала дослідження самодіяльних практик з виготовлення національно позначеного одягу, презентувала ідеологічний та методологічний зріз проєкту «Вишивка в одязі видатних українців», оцінила перспективність біографічного напряму творення етнічних символів, які проявляються у відтворенні маркерів національного позначення одягу відомих фундаторів української культури та їхніх близьких.

Серед традиційних ремесел та промислів українців, які описані у збірнику, бджільництво, ткацтво та вибілка. Дві публікації присвячені ярмарковій культурі українців другої половини XIX – першої половини XX ст.

Лєвова частка матеріалів увійшла до розділу «Календарна та родинна обрядовість, народні знання та світоглядні уявлення». Серед статей про звичаї та обряди народного календаря варто виділити роботу Людмили Главацької. На основі польових та етнографічних матеріалів вона розглядає традиційні молочні страви та напої, які вживали українці під час Масниці. Авторка подає короткі рецепти їх приготування, регіональні відмінності

та місцеві назви. В ряді статей висвітлено питання родинної обрядовості. Доктор історичних наук Олена Боряк на основі авторських польових матеріалів пропонує порівняльний аналіз регіональних особливостей знакових елементів родильної обрядовості, відповідних міфологічних уявлень та фольклорних мотивів двох історико-етнографічних регіонів України – Закарпаття та Полісся. Обрядовий комплекс розглядається за основними структурними компонентами звичаїв та ритуальних засобів. Співробітниця київського скансену Людмила Костенко розглядає весільний обрядовий хліб Переяславщини та його місце в обрядах. Дослідниця описує весільний хліб, способи його виготовлення та оздоблення, висвітлює звичаї та обряди, пов'язані з виготовленням весільного хліба та запрошенням на весілля. Порівняльний аналіз структури сім'ї ясінянських та богданських гуцулів у 70–80-х рр. ХХ ст. здійснив старший науковий співробітник ужгородського скансену Михайло Рекрут'як.

Ряд статей даного розділу присвячені народній демонології та світоглядним уявленням українців. Дві з них стосуються Закарпаття. Михайло Красиков розглядає питання персоналії народної демонології гуцулів Рахівщини, а Василь Король – демонологічну палітру села Зарічево Перечинського району. Цікавий аналіз передбачення погоди жителями Східного Полісся подав кандидат історичних наук Олександр Васянович. Він виділив групи прогножуючих та констатуючих метеорологічних прикмет, звернув увагу на способи запам'ятовування метеопрогнозів за допомогою римованих приказок. У запропонованій роботі наукових співробітників національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Тетяни Шульженко та Яніни Діденко розглядаються давні замовні тексти, зібрані на території Середньої Наддніпрянщини, переважно в Черкаській області, в 1990-2010-х рр. За допомогою наявної наукової літератури та польових матеріалів авторки здійснили спробу аналізу сюжетів, мотивів і тем в записаних замовляннях, а також їх специфічне призначення. Цінний та рідкісний для української етнологічної науки матеріал міститься у статті Людмили Булгакової. У ній розглянуто іконографію XVIII – XIX ст. як джерело дослідження куріння тютюну в Україні. Виділено три види люльок, зображених на кахлях та картинах, які побутували в окреслений період. Звернено увагу на історію походження звички курити люльку серед українців та назв приладдя для куріння. Заслуговує на увагу й публікація Андрія Зюбровського про народні уявлення про дефектний та нестандартно випечений хліб в українців етнографічної Волині кінця XIX – початку ХХІ ст.

Знайшлося місце в збірнику й таким аспектам вивчення повсякденності українців як громадський побут та усноісторичні дослідження. Юлія Крикун описує норми соціокультурного життя села в ХХ ст. на прикладі Середнього Полісся. Повсякдення сільських родин Східного Полісся через призму усноісторичних свідчень подала Олена Кондратюк. На основні форми та методи масово-політичної роботи на Закарпатті у період розвинутого соціалізму (1964 – 1982 рр.) звернув увагу Павло Леньо.

Вже традиційно в кожному випуску Наукового збірника Закарпатського музею народної архітектури та побуту публікуються рукописні матеріали народного вчителя з с. Буковець Воловецького району Михайла Парлага. Цього разу, це матеріали, присвячені традиційному народному одягу та вишивці на сорочках в регіональних осередках краю наприкінці XIX – на початку ХХ ст. Доповненням до рукописів є велика кількість фотоілюстративного матеріалу.

Наприкінці збірника подається Хроніка Закарпатського музею народної архітектури та побуту за 2019 р. та відомості про авторів статей.

2020 рік – знаковий для ужгородського скансену. Поряд із святкуванням 50-річчя з дня відкриття для відвідувачів, музей разом із Повітовим музеєм Сату Марє (Румунія) та Музеєм української культури у Свиднику (Словаччина) реалізує міжнародний грантовий проєкт «Культурні зв'язки – культурна мобільність у прикордонній зоні. HUSKROUA/1702/3.1/0040». 22–23 вересня 2020 року Закарпатським музеєм народної архітектури та побуту в рамках реалізації проєкту проведено воркшоп «Музей і туризм». Саме питання, що піднімалися на ньому, й сформували перші два розділи **восьмого випуску** Наукового збірника музею. У них йдеться про історію та перспективи розвитку культурного туризму на Закарпатті, а також ролі окремих музеїв краю в цьому процесі.

У статті Богдани Носи говориться про історію освоєння та використання джерел мінеральних вод у народному побуті та господарстві Закарпаття в XIX ст. Окрему увагу авторка звертає на солотвинські купелі, мінеральні води у Квасах, оздоровчий комплекс у Полянні, курортний комплекс в Ужку, неліпінський курорт, вишківський замковий курорт, рекреаційний комплекс у Кобилецькій Полянні, платну купіль у Синяку. Наводяться дані про роль мінеральних вод у формуванні специфічних галузей регіонального господарства, побутовому використанні. Історичний екскурс здійснено і в статті Володимира Фуртія «Чеська «туристика» на початку ХХ ст.».

Наступні статті першого розділу присвячені розвитку сучасного туризму на Закарпатті. Про туристичний маршрут «Золоте коло Закарпаття» пише доктор філософських наук, президент Закарпатської туристичної організації Федір Шандор. Він наводить інформацію про адміністративні одиниці, якими проходить маршрут, спосіб пересування, протяжність маршруту, середню тривалість пересування. Окрема увага звертається на об'єкти та родзинки кожного населеного пункту маршруту, які варто відвідати та побачити. Ще одним цікавим туристичним проєктом на Закарпатті є проєкт «Культурний шлях – село Дерцен». Його автор Максим Адаменко коротко описує основні події з історії села, звертає увагу на основні туристичні об'єкти, які варто відвідати й побачити. У повідомленні Сергія Кузнева йдеться про проєкт «НадКарпаття». Автор розповідає про ідею проєкту, створення сторінки в мережі Фейсбук, описує три основні розділи проєкту: фото та відео краєвидів, фото та відео історичної спадщини, порівняння минулого та сучасного. Цікавими та пізнавальними для туриста

є статті Михайла Штефаня про історико-культурні пам'ятки Іршавського району Закарпатської області, а також Михайла Рекрутця про фестивалі населених пунктів Ясінянської долини 2000-2019-х років.

Другий розділ даного випуску містить шість статей, які стосуються історії створення та перспектив розвитку музеїв Закарпаття. Висвітленню історії створення Археологічного музею Ужгородського національного університету, його основних напрямів роботи присвячена стаття Володимира Мойжеса. Автор вказує на джерела формування колекцій, а також коротко описує експозицію, що побудована з урахуванням культурно-хронологічного принципу та складається з семи блоків. У статті описано виставкові частини й акцентується увага на ключових, унікальних експонатах. Розлогі матеріали з історії етнографічного музею «Лемківська садиба» в с. Зарічево Перечинського району подала Мар'яна Мегела. Вона пише про історію створення, збиральницьку роботу, побудову експозицій, реставраційні заходи, урочисте відкриття та проведення фольклорних фестивалів, відтворення календарних свят, наукові дослідження лемківського населення на базі музею. Згадуються постаті та місцеві жителі, що активно долучалися до створення музею, допомагали у вирішенні та виконанні робіт по облаштуванню, брали участь у заходах. Проаналізовано систематизовану експозицію житлових та господарських приміщень садиби, її стан на сучасному етапі та подано інформацію про заходи, що здійснені протягом останнього року.

Три статті присвячені музеям Іршавського району. У першій із них йдеться про музеї села Великий Раковець. Музейна справа у селі зародилась наприкінці 1990-х років. 1998 р. при Будинку культури було відкрито громадський музей «Берегиня». У ньому зберігаються експонати про історію, культуру, освіту, народну творчість та художню самодіяльність села. У квітні 2008 р. у селі було відкрито літературно-меморіальний музей Юрія Мейгеша. Його експозиція знайомить відвідувачів із життєвою і творчою діяльністю письменника. Окрему увагу автори звертають на шкільний краєзнавчий музей, в якому зібрані матеріали з життя і побуту жителів села. Матеріали з історії школи та шкільного музею у селі Нижнє Болотне подають у співавторстві Віра Марканич, Марія Роман та Ніна Семак. Про Народний історико-краєзнавчий музей села Чорний Потік пише його завідувач Юрій Фегер. Автор наводить матеріали про історію створення музею, його засновника та нинішніх працівників, тематичні експозиції, їх окремі експонати, картинну галерею, гурток юних екскурсоводів, одноденний туристичний маршрут, районне свято.

Заслугує на увагу й стаття про Ясінянський історико-краєзнавчий музей. Авторами розглядається історія становлення та розвитку краєзнавчого музею в селищі Ясіня в радянський час. Робиться аналіз місця закладу в розвитку музейної спадщини Рахівщини та краю загалом від заснування до сучасності.

Окрім вже згаданих, свої наукові розвідки до збірника подали науковці, музейні співробітники з Ужгорода, Львова, Києва, Дніпра, Харкова, а також міст Сату Марє та Тигру-Муреш (Румунія). Чотири публікації сформули розділ «Фондові колекції та експозиції музеїв». Розвитку колекціонування доби Середньовіччя присвячена стаття Дмитра Кепіна. Відомості про музейну збірку лемківських рушників ужгородського скансену подала старший науковий співробітник музею Сільвія Полак. Авторка звернула увагу на особливості декорування, притаманні локальні орнаментальні композиції, традиційні мотиви, кольорове забарвлення. Цікавими та змістовними є публікації наших колег із львівського скансену. Марта Цимборська описала технічні та конструктивні характеристики споруди водяного фоліша, параметри складових частин, принцип дії механізму, особливості процесу збивання сукна в ступі. На підставі архівних джерел та наукових публікацій авторкою наведені народні назви складових елементів водяного колеса, механізму та будівлі сукновальні і

валила. У статті Тамари Андрієвської йдеться про господарсько-виробничі споруди скансену і традиційні промисли та ремесла Карпатського краю. Найповнішою з цього огляду є експозиція Бойківщини. В переліку її пам'яток: олійня, кузня, сукновальня, млин, тартак і соляна криниця. Останні особливо цікаві, оскільки в минулому у промисловому розвитку Карпатського регіону провідне місце займало виробництво солі і велика кількість населення краю була зайнята в цій галузі. Інша важлива сфера господарської діяльності горян – заготівля і обробка дерева та розвинутий лісопилний промисел.

Окремо хочеться акцентувати увагу на повідомленні реставратора по дереву ужгородського скансену Віктора Андріанова. Воно присвячене ходу реставраційних робіт по «дияконським вратам» Шелестівської церкви в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту. Автор описує наявні пошкодження та поетапний процес реставраційних і хіміко-консерваційних робіт. Окремо звертається увага на технологію та засоби, які застосовуються при реставраційних роботах.

Цікавим та корисним у плані застосування сучасних форм і методів музейної роботи є розділ «Культурно-освітня робота музеїв – одна із форм популяризації культурної спадщини». Завідувачка відділу науково-освітньої роботи нашого музею Тетяна Сологуб-Коцан описує різні види робіт з дитячою аудиторією, акцентує увагу на участі музейних співробітників у різноманітних тематичних тренінгах, семінарах з музейної педагогіки. Прикладами вдалого поєднання наукових і дозвіллевих засад називаються виставкові заходи, різновиди екскурсій, робота з родинним колом, уроки, підтримка дітей з обмеженими можливостями. Мар'яна Мегела свою увагу зосередила на ролі Закарпатського музею народної архітектури та побуту як одного з осередків популяризації матеріальної культури краю та відродження на його базі традиційних народних ремесел. Робота в студії вишивки «Косиця», гончарна майстерня, постійні майстер-класи, приурочені до виставкових заходів, мистецьких акцій, обрядових фестивалів та ярмарків дають змогу не просто популяризувати музей та його збірки, але й продовжувати існування різноманітних видів декоративно-прикладного мистецтва населення краю. Про традиційний народний одяг як елемент атракцій в ужгородському скансені пише Василь Коцан. До атракційних форм популяризації народного вбрання автор відносить експозиції в інтер'єрах музейних об'єктів, постійні та тимчасові виставки, реконструкції та покази, студію вишивки, фестивалі, нічні екскурсії, свята по відтворенню звичаїв та обрядів річного календарного циклу, свята народних ремесел, видавничі та онлайн проекти. Дві публікації розділу присвячені різновидам екскурсій. Василь Король описує нічну лекцію-екскурсію з любовної магії «Закарпатські прилюбішки», а Юліанна Малик – квест-екскурсію.

Дискусійною є публікація Павла Леня. У ній аналізується сучасний стан та перспективи закарпатської етнографії у контексті етнології України. Даний матеріал розглядається через призму історичної традиції розвитку регіональної дисципліни в радянські часи та добу української незалежності. Автор виділяє основні проблеми науки, до яких відносить етноцентризм, тематичний та методологічний консерватизм, орієнтованість на описовий, а не прикладний характер досліджень. У кінці тексту окреслюються перспективи сучасної польової етнографії Закарпаття.

Як і в попередніх випусках Наукового збірника музею, у восьмому є наукові розвідки про традиційне народне житло, ремесла та промисли. Постійний дописувач збірника, доктор історичних наук Роман Радович у запропонованій статті розглянув конструктивні особливості дверей у житлах бойків, проаналізував специфіку монтування дверних полотен, прослідкував процеси формування дверної коробки, варіанти кріплення її горизонтальних та вертикальних елементів, конструктивні вузли тощо. Історичним та етнологічним аспектам сплаву деревини по річці Черемош свою публікацію присвятив доктор історії, науковий співробітник Повітового музею Муреш (Румунія) Дорел Марк. Завідувачка відділу сучасної історії України Дніпровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького Надія Шейміна на прикладі огляду розвитку петриківського декоративного розпису висвітлює особливості художньої майстерності українського декоративно-орнаментального малярства як одного із унікальних проявів української художньої культури в сучасних умовах.

Чотири публікації містяться в розділі «Календарна та родинна обрядовість, народні знання та світоглядні уявлення». Кандидат історичних наук Андрій Зюбровський на основі авторського польового матеріалу дослідив злакове борошно як основний інгредієнт повсякденного хліба населення Горохівського району Волинської області. Автор приділяє увагу основним сортам та видам борошна, способам його переробки, розглядає основні борошномельні засоби та чинники, що впливали на їх поширення, еволюцію чи трансформацію протягом ХХ ст. Також висвітлено асортимент основних ємностей для зберігання борошна, досліджено базові стереотипи населення щодо переваг та недоліків ужитку їх основних типів. Автор зупиняється на певних особливостях світоглядних та технологічних приписів щодо поводження із борошном. Календарній обрядовості зимового циклу долинян Мукачівщини присвячена стаття Дмитра Магальяса. Експедиційні матеріали лежать в основі публікації Михайла Красикова. У ній аналізуються деякі повір'я і звичаї сучасних мешканців Рахівського району Закарпатської області, що стосуються віщування смерті, обряду поховання і поминальної традиції. Василь Король у своєму дослідженні, базуючись на власних польових етнографічних матеріалах, розглядає традиційну лікувальну магію українців Перечинського району. Окремо аналізуються вербально-символічні позначення хвороб та семантика лікувальних обрядів. Також звернута увага на образ знахарки та ряд заборон, які супроводжують процес магичного лікування. Розглядається сучасний стан побутування народних вірувань, пов'язаних із процесом магичних лікувальних практик.

Насиченим на фактологічний матеріал є розділ «Історія окремих населених пунктів та відомі постаті». Директор Іршавського історико-краєзнавчого музею Андрій Світлинєць описує економічний та соціальний розвиток Іршави у міжвоєнний період: будівництво т.зв. «чеського кварталу», залізобетонного транспортного

мосту через річку Іршавку, діяльність політичних партій та культурно-просвітницьких товариств. Постаті Василя Лукачіу присвячена стаття доктора історії, завідувача відділу історії Повітового музею Сату Марє (Румунія) Клаудіу Порумбачана. Михайло Белень подав власні роздуми про велич постаті Федора Манайла. У статті докторки теологічних наук Уляни Франків висвітлюються етнографічні аспекти життя і побуту гуцулів, що присутні у пастирському листі митрополита Андрея Шептицького «До моїх любих гуцулів». Зокрема, акцент ставиться на похоронній обрядовості, а саме на забавах при мерцеві, званих на Гуцульщині «грушка».

У восьмому випуску Наукового збірника Закарпатського музею народної архітектури та побуту опубліковано чергові рукописи Михайла Парлага. Вони присвячені родинній обрядовості Закарпаття наприкінці XIX – у першій половині XX ст.

Сподіваємось, що завжди насичений зміст Наукового збірника Закарпатського музею народної архітектури та побуту стане в нагоді, всім, хто цікавиться традиційною народною культурою, розвитком музейної справи. Матеріали збірника покликані допомогти у справі збереження, відродження та подальшого розвитку культурної спадщини українського народу.

УДК 94(477.87)"1919/1939"+050
DOI: 10.24144/2523-4498.1(44).2021.232794

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1919 – 1939 рр.) НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКА ПРАЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
АРХІВУ «СТОРІНКИ ІСТОРІЇ» («PAGINAE HISTORIAE»)**

**PROBLEMS OF THE HISTORY OF SUBCARPATHIAN RUSSIA IN THE
INTERWAR PERIOD (1919 -1939) ON THE PAGES OF THE COLLECTION OF THE
PRAGUE NATIONAL ARCHIVE «PAGES OF HISTORY» («PAGINAE HISTORIAE»)**

Paginae Historiae. Sborník Národního archivu 23/ 2015, č. 2: Podkarpatská Rus / Vedoucí redaktorka: Eva Drašarová. Redakční rada: Emilie Benešová, Jan Kahuda, Vlasta Měšťánková. Redakční kruh: Marie Bláhová, Waclaw Gojniczek a další. Redaktor svazku: David Hubený. Vydal Národní archiv v Praze, Praha, 2015, 368 s.

Місюк Михайло Дмитрович

директор, Державний архів Закарпатської області,
аспірант кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: mmisyk@carpathia.gov.ua

Mykhailo Misyuk

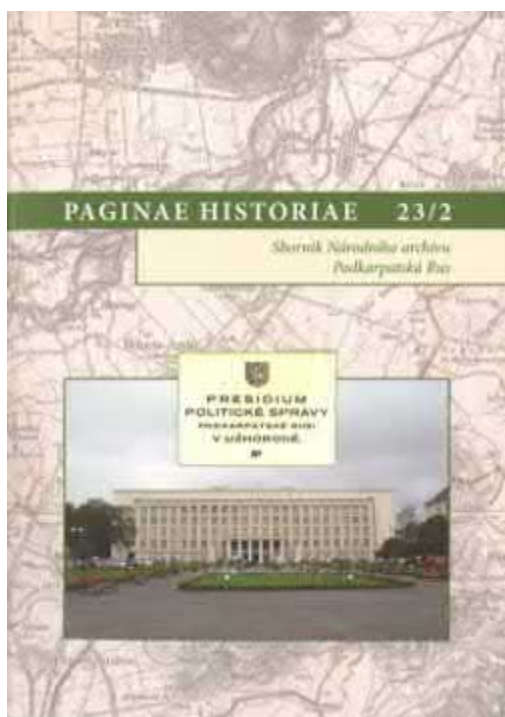
Director of the State Archives of the Transcarpathia region, graduate student of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Вискварко Сергій Анатолійович

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу забезпечення збереженості та використання інформації документів, Державний архів Закарпатської області, Берегово
E-mail: vyskvarcko.sergei@gmail.com

Sergei Vyskvarko

candidate of Historical Sciences, researcher of the Department of Ensuring the Preservation and Use of Information Documents of the State Archives of the Transcarpathian Region, Berehove

Предметом нинішнього огляду є один з номерів збірника Празького національного архіву «Сторінки історії», зміст якого майже повністю (за виключенням деяких повідомлень та рецензій) присвячений різним проблемам історії Підкарпатської Русі у міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.). Втім, необхідно підкреслити, що питання історії нашого краю присутні і в інших номерах зазначеного збірника [Hubený, 2013, s. 191–232; Hubený, 2014, s. 181–190].

Взагалі історії Підкарпатської Русі у міжвоєнний період в чеській історіографії приділяється велика увага, а вчені, які займаються цією проблематикою, користуються підтримкою з боку держави, яка фінансує їхні дослідження з спеціальних фондів [Paginae, 2017, s. 228]. У нашому розпорядженні, на жаль, опинилося тільки декілька номерів збірника Празького національного архіву «Сторінки історії» за 2015 та 2017 рр., але й вони дозволяють нам скласти певний погляд про коло наукових проблем, що порушуються на сторінках цього видання [Paginae, 2015; Paginae, 2017]. І, нарешті, знайомство із змістом зазначених збірників, допоможе краще зрозуміти ті складні процеси, які проходять сьогодні у сучасній чеській та словацькій історіографії.

З 1992 року Празьким Національним архівом видається науковий збірник «Сторінки історії» («Paginae Historiae»), матеріали якого присвячені різним аспектам історії Підкарпатської Русі в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.) [Hubený, 2013, s. 191–232]. Не став виключенням і 23 випуск названого збірника, що вийшов в 2015 році [Paginae, 2015]. Збірник складається з трьох розділів, а саме: «Дослідження» («Studie»), «Повідомлення» («Zprávy») і

«Рецензії» («Literatura»). Крім цього, у зазначеному виданні є детальний список авторів статей та повідомлень. Оскільки, як ми вже відмічали, збірник є тематичним, то зрозуміло, що наукові статті чеських та словацьких дослідників, які розміщені в ньому, присвячені історії Підкарпатської Русі в період між двома світовими війнами. Достатньо сказати, що з 368 сторінок збірника, на перший його розділ припадає 311 сторінок. Другий і третій розділи згаданого наукового видання, хоча і скромніші за своїм обсягом, також можуть зацікавити професійних істориків. Ще раз підкреслюючи тематичний характер збірника, ми спробуємо познайомити читача із статтями, що ввійшли до його першого розділу.

Отже, даний розділ відкривається статтею магістра філософського факультету Карлова університету в Празі Юлії Делібалтової (Julia Delibaltova) «Система народної освіти на Підкарпатській Русі в 20-х рр. 20-го століття» («Školství na Podkarpatské Rusi ve 20. letech 20. století») [Paginae, 2015, s. 7–20]. Авторка статті, спираючись на різноманітну спеціальну літературу з історії шкільної освіти і педагогіки, яка вийшла в 1920 – 1930 рр. та в більш пізніший час, законодавчі акти, що стосувалися освіти і, нарешті, архівні документи фонду «Міністерства освіти ЧСР» Національного архіву в Празі, а також фонду «Реферату освіти» Державного архіву Закарпатської області, досліджує питання, зв'язані з початком створення системи народної освіти в ЧСР і на території Підкарпатської Русі, діяльністю педагогічних товариств в історичних землях (тобто Чехії, Моравії та Сілезії), подоланням неписьменності на території нашого краю, мовним питанням, будівництвом мережі шкіл та інтернатів, зупиняється на успіхах і недоліках першого етапу становлення шкільної системи на території Підкарпатської Русі. Як і всі наступні публікації, дана стаття наділена анотаціями, написаними англійською та німецькою мовами [Paginae, 2015, s. 20].

Автором двох наступних, дуже змістовних, наукових статей зазначеного збірника під назвами «Діяльність Комуністичної партії Чехословаччини на території Підкарпатської Русі в 1938 році» («KSČ na Podkarpatské Rusi v roce 1938») [Paginae, 2015, s. 21–38] і «Чеські службовці на Підкарпатській Русі в період другої республіки з точки зору центрального уряду в Празі» («Čeští úředníci na Podkarpatské Rusi za druhé republiky z pohledu centrální vlády v Praze») [Paginae, 2015, s. 39–62] є магістр Давид Губени (David Hubený), співробітник Національного архіву в Празі. Необхідно зазначити, що магістр Давид Губени є автором багатьох досліджень з політичної історії Підкарпатської Русі періоду 1938 – 1939 рр. [Hubený, 2014, s. 181–190]. В згаданій статті, для рішення складних питань, автор залучає як праці відомих представників чеської історичної науки, так і різноманітні архівні документи з фондів Національного архіву в Празі (NA), Російського державного архіву соціально-політичної історії в Москві (RGASPI) і Моравського земського архіву (MZA).

Роман Клімеш (Roman Klimeš) з Праги є автором дослідження «Прапор Підкарпатської Русі – національний прапор карпатських русинів» («Vlajka Podkarpatské Rusi – národní vlajka karpatských rusínů») [Paginae, 2015, s. 63–77]. В статті піднімаються складні питання, зв'язані з історією появи прапору Підкарпатської Русі, акцентується увага читача на відмінностях між державним прапором і гербом та територіальним прапором і знаком. Автор справедливо зв'язуючи всі ці питання з основами геральдики та вексилології, розглядає їх в історіографічному аспекті. Крім цього, дослідник детально зупиняється на законі ЧСР № 252 від 1920 року про використання державного прапору, державного герба і державної печатки ЧСР, розпорядженні Президії Крайового управління Підкарпатської Русі в Ужгороді № 17.688 від 15 грудня 1934 року з цього ж питання та інших нормативно-правових документах того часу. З архівних джерел, що були використані автором статті, необхідно відмітити документи Державного архіву Закарпатської області, Празького Національного архіву та Архіву Канцелярії президента республіки в Празі. На жаль, поза уваги дослідника залишились змістовні праці відомого Закарпатського краєзнавця і спеціаліста в галузі геральдики О. І. Філіппова, присвячені історії створення герба і прапора Підкарпатської Русі [Філіппов, 2006; Філіппов, 2008].

Економічному та соціальному становищу великих земельних володінь угорських магнатів на території Підкарпатської Русі після утворення Чехословацької республіки присвячена стаття магістра Павла Кобласа (Pavel Koblasa), співробітника Національного архіву в Празі, «Великі маєтки угорських магнатів на Підкарпатській Русі» («Velkostatky uherských magnátů na Podkarpatské Rusi») [Paginae, 2015, s. 78–90]. Спираючись на статистичні та генеалогічні довідники, спеціальні історичні дослідження, документи фонду «Державне поземельне управління – закарпатські великі маєтки» Національного архіву в Празі, автор аналізує соціально-економічне становище великих господарств та маєтків угорських дворянських родин, які знаходились на території Підкарпатської Русі після її включення до складу Чехословаччини. Основну увагу дослідник приділяє економічному становищу великих земельних маєтків, що знаходились у власності дворянських сімей Шенборна-Бухгейма, Телекі та Шенберга. [Paginae, 2015, s. 79–84]. Особливий інтерес у читача викличе маловивчена до сьогоднішнього дня проблема впливу аграрної реформи 1920-х років на матеріальне становище зазначених господарств, а також відношення до них центральної та місцевої чехословацької адміністрації [NA, SPÚ-ZV, 25, 216, 217, 220].

Стаття доктора філософії Станіслава Конечного (Stanislav Konečný), співробітника Інституту суспільних наук Словацької Академії Наук, «Політика та діяльність Народної Ради Закарпатської України» («Politika a fungovanie Národnej rady Zakarpatskej Ukrajiny») [Paginae, 2015, s. 91–109], розглядає широке коло проблем, зв'язаних з становленням адміністративних органів управління на території Підкарпатської Русі в 1944 – 1945 рр. Необхідно зауважити, що автор статті цілком справедливо досліджує ці питання у геополітичному та міжнародно-правовому аспекті. Не дивлячись на те, що словацький вчений спирається на добре відомі роботи представників української, словацької і чеської історіографії, а також документи Державного архіву Закарпатської області і Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві, його оцінки

створення народних комітетів, НРЗУ, діяльності представників чехословацького уряду в Лондоні на території Підкарпатської Русі, нарешті Першого і останнього з'їзду Народних комітетів Закарпатської України в листопаді 1944 року і прийнятих на ньому документів, не завжди співпадають з загальноприйнятими у вітчизняній історіографії, що зайвий раз говорить про недостатню вивченість всіх аспектів цієї проблеми.

Дослідження доктора філософії Яна Крліна (Jan Krlin), співробітника Національного архіву в Празі, присвячено майже зовсім не вивченій проблемі становлення кордонів між Чехословащиною та Румунією на території Підкарпатської Русі після утворення Чехословацької держави. Його стаття «Остаточне становлення кордону між Чехословащиною та Румунією на території Підкарпатської Русі після 1918 року» («Definitivní stanovení hranice Československa a Rumunska na Podkarpatské Rusi po roce 1918») [Paginae, 2015, s. 110–140] ґрунтується виключно на зовсім не вивчених документах з «Архіву Вацлава Роубіка», який зберігається в Празькому Національному архіві [NA, AVR]. Нам здається, що читачеві буде цікаво детальніше познайомитися з даною колекцією архівних документів і з особистістю самого Вацлава Роубіка. «В 2005 році, – зазначає автор статті, – з МВС Чеської республіки поступив на зберігання до Національного архіву в Празі цікавий документальний матеріал, який торкався процесу становлення чехословацького державного кордону в період від виникнення незалежної Чехословацької держави в 1918 році і до початку 1940-х років. Цей різноманітний матеріал, доповнений низкою документів, що відносилися до половини XVIII століття, представляє цілісне документальне джерело, яке ілюструє складний процес остаточного становлення кордону молодій державі. Крім цього, цей матеріал також висвітлює діяльність відомого спеціаліста з даного питання, вищого службовця Міністерства громадських робіт ЧСР, інженера Вацлава Роубіка (1872 – 1948). Різноманітність і тематична єдність переданого на зберігання матеріалу визначили його об'єднання в архівну колекцію під назвою «Архів Вацлава Роубіка – документація державних кордонів» [Paginae, 2015, s. 110]. Що ж стосується самого Вацлава Роубіка, то автор дослідження пише, що В. Роубік закінчив Чеське вище технічне училище і після другого державного іспиту в 1896 році був прийнятий на державну службу. До утворення ЧСР займав різні посади зв'язані з будівництвом. В 1915 році він стає міністерським радником в Міністерстві громадських робіт у Відні. В 1918 році поступає на державну службу нової Чехословацької держави. В. Роубік був одним з організаторів нового Міністерства громадських робіт ЧСР, в якому очолював III відділ у віданні якого знаходились технічні питання, питання будівництва, мостів та комунікацій. З 1921 року, після реорганізації Міністерства, очолював відділ III «в», який відав технічними і будівельними питаннями, а також справами, зв'язаними з державним кордоном. В 1920-х роках інженер В. Роубік обіймав посаду уповноваженого представника ЧСР у всіх комісіях з питань розмежування кордону, був присутнім при підписанні міжнародних угод стосовно функціонування спеціального режиму у прикордонній смузі та ін. У технічному уряді Яна Черни (18 березня – 12 жовтня 1926 року) очолював Міністерство громадських робіт ЧСР. 30 квітня 1937 року В. Роубік вийшов на пенсію, отримавши подяку президента Чехословацької республіки [Paginae, 2015, s. 111]. Оцінюючи наукове значення документального матеріалу зазначеної архівної колекції, автор статті відмічає, що «документація, зібрана Вацлавом Роубіком, дозволяє висвітлити не тільки концептуальні питання, які розглядалися на засіданнях комісії з розмежування кордону, але й краще зрозуміти повсякденну практичну роботу з розмежування державного кордону, яка супроводжувалась різними локальними проблемами». Цей погляд можливо, на думку чеського вченого, застосувати і при дослідженні процесу становлення чехословацько-румунського державного кордону на території Підкарпатської Русі.

Необхідно зазначити, що хоча стаття висвітлює в основному питання становлення чехословацько-румунського кордону на території Підкарпатської Русі в 1920-х рр., її автор коротко зупиняється також і на проблемах становлення радянсько-чехословацького кордону в 1944 – 1945 рр., підкреслюючи, що СРСР фактично зайняв територію Підкарпатської Русі і вислав за її межі повноважених представників чехословацького уряду в Лондоні – міністра Франтішека Немеца та генерала Антоніна Гасала-Нижборського. З цим «fait accompli» (фактом, що стався), підкреслює чеський дослідник, нічого не змогли подіяти ані президент Е. Бенеш, ані представники Лондонського чи Кошицького урядів [Paginae, 2015, s. 139].

Серйозні методологічні питання, зв'язані з обробкою статистичного матеріалу, порушуються доктором філософії Зденком Маршалеком (Zdenko Maršálek), співробітником Інституту сучасної історії АН Чеської республіки в статті «Русини в чехословацьких військових підрозділах у Франції 1939 – 1940 рр.» («Rusini v československých vojenských jednotkách ve Francii 1939 – 1940») [Paginae, 2015, s. 141–164]. Для автора статті характерна прихильність до «кількісних» або «квантитативних» методів обробки статистичного матеріалу, що розробляються відомими представниками «квантитативної» історіографії [Hudson, 2000; Iggers, 2002; Афанасьев, 1980]. Він робить спробу застосувати ці методи при обробці облікового матеріалу на військовослужбовців чехословацьких військових формувань в період Другої світової війни, який сформувався у Центральному воєнному архіві – Воєнному історичному архіві в Празі в 2005 – 2013 рр. Всі ці відомості сьогодні складають єдину базу даних (Databáza) на військовослужбовців чехословацьких військових підрозділів періоду 1939 – 1945 рр. Зазначене дослідження відрізняється також різноманітною історіографією і статистичними таблицями, складеними на підставі згаданої єдиної бази даних. Втім, сам дослідник не переоцінює значення цих таблиць, підкреслюючи, що «відомості, взяті з особистих облікових даних військовослужбовців, не можна, в силу низки причин, переоцінювати і брати їх цілком як найбільш значимі» [Paginae, 2015, s. 161]. До таких причин він відносить деяку суперечливість самих відомостей, які містяться в облікових картках військовослужбовців. І все ж таки, приведений автором статті статистичний матеріал, дає нам уяву про загальну кількість уродженців Підкарпатської Русі, які були призвані до чехословацьких військових формувань у Франції в 1939 – 1940 рр.,

причому, в таблицях він згрупований за віком, рідною мовою, релігійною конфесією, місцем призову та ін. [Paginae, 2015, s. 150; 151; 153; 155–156; 162]. І, нарешті, хотілося би підкреслити, що автор згаданої статті приймав участь у роботі міжнародного семінару «Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни», що проходив в Ужгороді 16–17 жовтня 2014 року. Тема його виступу: «Русини і українці у чехословацьких військових з'єднаннях за кордоном в роки Другої світової війни». Ця тема, відмічає чеський вчений, до теперішнього часу є маловивченою, тому для дослідників важливо ввести в науковий обіг дуже специфічний статистичний матеріал, що стосується певного часу (1939 / 1940 рр.) і території (Франція). Методологічна основа дослідження була сформульована автором ще в його дисертаційній роботі. Доповідь в Ужгороді представляла трохи спрощений виклад одного з розділів дисертації, а зазначена стаття, навпаки, є детальною розробкою однієї з її частин [Paginae, 2015, s. 141].

Особливостям прикордонного режиму на території Підкарпатської Русі присвячена стаття доктора філософії, співробітника Інституту чеської історії Яна Рихліка (Jan Rychlík) «Малий прикордонний режим на Підкарпатській Русі в 1919 – 1945 рр.» («Malý pohraniční styk na Podkarpatské Rusi v letech 1919 – 1945») [Paginae, 2015, s. 165–178]. Чеський вчений у своєму дослідженні детально розглядає законодавчі документи періоду Австро-Угорщини і Чехословаччини [Rychlík, 2007], а також тексти міжнародних угод, які регулювали прикордонний режим молодій Чехословацькій державі з сусідніми країнами: Угорщиною, Румунією і Польщею [Rychlík, 2013]. Аналіз правових та архівних джерел приводить дослідника до наступних висновків, з якими повинен рахуватися кожний вчений, який займається даною проблематикою: по-перше, в період існування ЧСР прикордонний режим з трьома сусідніми державами – Польщею, Угорщиною та Румунією – був відносно ліберальним, не дивлячись на те, що відношення Чехословаччини з Польщею і, особливо, Угорщиною, залишались дуже напруженими [Paginae, 2015, s. 175]; по-друге, під час Другої світової війни був встановлений малий прикордонний режим із Словаччиною, по території якої проходив новий кордон з Угорщиною і Румунією, що виник в результаті анексії Підкарпатської Русі і другого Віденського арбітражу. Новий кордон Угорщини з СРСР (до червня 1941 року) і з Генерал-губернаторством (після червня 1941 року) був закритий; по-третє, після приєднання Підкарпатської Русі до СРСР, Закарпатська область була проголошена зоною з особливим режимом, а цивільне населення виселялося з прикордонних районів. Про малий прикордонний режим із сусідніми державами – Угорщиною, Румунією і Чехословаччиною – не було й мови [Paginae, 2015, s. 175].

Маловивченим сторінкам історії журналістики на території Підкарпатської Русі в міжвоєнний період присвячена стаття співробітника Інституту чеської літератури АН Чеської республіки Данієля Регака (Daniel Řehák) «Огляд кореспондентів «Народної газети» з Підкарпатської Русі» («Přehled dopisovatelů Lidových novin z Podkarpatské Rusi») [Paginae, 2015, s. 179–184]. Дослідник справедливо вважає, що «з приєднанням Підкарпатської Русі до ЧСР перед чехословацькою журналістикою встала нова задача: інформувати чеське суспільство про події на новій території держави, з якою – на відміну від Словаччини – було дуже мало спільного. Ця задача застала чеську журналістську спільноту невідготовленою у мовному і ментальному сенсі» [Paginae, 2015, s. 179]. Недивно, «що, – продовжує чеський дослідник, – деякі газети намагалися... знайти якогось поінформованого кореспондента, який би проживав в місті і був би згодний – у відповідності із своїми основними обов'язками – регулярно інформувати про ситуацію на Підкарпатській Русі. Більш менш повні відомості про те, хто регулярно повідомляв про ситуацію на території Підкарпатської Русі можна, зокрема, знайти на сторінках «Народної газети», що видавалася в м. Брно» [Paginae, 2015, s. 179]. Для вирішення поставленої у зазначеному дослідженні проблеми, автор статті, крім бібліографічних довідників і каталогів, залучає документи фондів «Архіву синдикату журналістів ЧСР», «Міністерства внутрішніх справ ЧСР», «Поліцейської дирекції в Празі» Празького Національного архіву, Моравського земського архіву та ін. Не дивлячись на широке коло використаних архівних джерел і спеціальної літератури, чеський вчений вважає, що «даний огляд кореспондентів однієї з чеських газет не дає уявлення про всіх кореспондентів, що проживали на території Підкарпатської Русі. Багатьох ми знаємо, але навіть архівне дослідження не може відкрити для нас їх повсякденне життя, інші кореспонденти залишилися невідомими. Вони скриті під псевдонімами та ініціалами, і їх справжні прізвища вже ніколи не вдасться встановити» [Paginae, 2015, s. 183]. Данієль Регак не вважає свою роботу узагальнюючою, але тільки першою спробою висвітлити зазначену тему, що до теперішнього часу є малодослідженою.

Стаття бакалавра Михаела Швеца (Michael Švec) з Празького університету «Соціал-демократ Яромир Нечас і Підкарпатська Русь» («Sociální demokrat Jaromír Nečas a Podkarpatská Rus») [Paginae, 2015, s. 185–201] написана у біографічному ключі. Чеський дослідник не вперший раз звертається до особистості відомого чехословацького політичного діяча Я. Нечаса [Švec, 2014]. В центрі уваги автора статті знаходиться професійна і політична діяльність Я. Нечаса на території Підкарпатської Русі. Серед спеціальної літератури і архівних джерел читач може ознайомитися і з біографічними нарисами і з спогадами, присвяченими Я. Нечасу, фундаментальними дослідженнями з міжвоєнної історії ЧСР і Підкарпатської Русі, публіцистичними працями самого Я. Нечаса, стенограмами його виступів в Національних зборах ЧСР, документами Моравського земського архіву, Воєнно-історичного архіву в Празі, Архіву Канцелярії президента республіки (АКПР), Архіву Інституту Т. Г. Масарика і АН Чеської республіки (АУТГМ) та ін. Особливий інтерес читача викличе звіт Я. Нечаса про його надзвичайну діяльність в Ужгороді з квітня 1919 року до листопада 1919 року, складений їм в Празі 2 листопада 1919 року, що зберігається в фонді «Канцелярії президента республіки» (КПР) Архіву Канцелярії президента республіки (АКПР). Зупиняється автор статті і на зв'язках соціал-демократа Я. Нечаса з керівництвом Соціал-демократичної робітничої партії Підкарпатської Русі, зокрема, у тій часті свого дослідження, яка називається «Депутат від Підкарпатської Русі» [ДАЗО, ф. 923, оп. 2, спр. 4]. Взагалі, приведений чеським вченим документальний матеріал,

безперечно зацікавить всіх, хто досліджує політичну і соціальну історію Підкарпатської Русі періоду її входження до складу Чехословацької республіки.

Професор, доктор філософії, співробітник Інституту історії і філософського факультету Пряшівського університету Петер Шворц (Peter Švorc) є автором змістовних досліджень, присвячених різним аспектам історії нашого краю в період 1919 – 1939 рр. Його праці займають видне місце в сучасній чеській і словацькій історіографії історії Підкарпатської Русі міжвоєнного періоду [Švorc, 1997; Švorc, 2003]. Стаття словацького вченого, що опублікована у зазначеному збірнику під назвою «Підкарпатська Русь і Словаччина в міжвоєнній Чехословаччині – пошук нового співіснування (1918 – 1930)» («Podkarpatská Rus a Slovensko v medzivojnovom Československu – hľadanie novej koexistencie (1918 – 1930)») [Paginae, 2015, s. 202–232], написана в рамках грантового проєкту VEGA «Підкарпатська Русь і Словаччина в міжвоєнній Чехословаччині – пошук нового співіснування» [Paginae, 2015, s. 202]. В статті розглядаються три ключові проблеми: «Словаки і Русини перед виникненням Чехословаччини» [Paginae, 2015, s. 203–208]; «Словацько-русинські відношення в процесі утвердження Чехословацької республіки» [Paginae, 2015, s. 208–224] і «Словацько-русинські відношення як дестабілізуючий фактор чехословацької реальності» [Paginae, 2015, s. 224–231]. Для рішення зазначених проблем, автор статті залучає спеціальні історичні дослідження представників чеської, словацької, угорської, англійської і української історіографії, матеріали чеської та угорської статистики, різноманітні архівні документи, що відклалися в фондах Воєнно-історичного архіву в Празі (VNA), Архіву Канцелярії президента республіки в Празі (AKPR), Державного архіву в Прешові, Словацького Національного архіву в Братиславі (SNA), приватних архівних колекцій та ін. Висновки, до яких прийшов словацький вчений, на підставі згаданої літератури та джерел, відзначаються виваженістю та ретельною аргументацією. Пройти мимо них сьогодні не може ні один дослідник, що займається даною темою.

Дослідження співробітника Інституту світової історії і філософського факультету Празького університету, магістра Мирослава Томека (Miroslav Tomek) «Українські емігранти на Підкарпатській Русі і державна служба (1919 – 1929). Тяжкий пошук застосування своїх сил на сході республіки» («Ukrajínští emigranti na Podkarpatské Rusi a státní služba (1919 – 1929). Težké hledání uplatnění na východě Republiky») [Paginae, 2015, s. 233–255] хоча і спирається на різноманітну історичну літературу, представлено автором у дискусійному аспекті. На нашу думку, такий підхід до цієї, дійсно складної теми, є найбільш продуктивним для її подальшого вивчення. З узагальнюючих і маловідомих досліджень представників сучасної чеської історіографії, які займаються даною проблемою, необхідно, на наш погляд, виділити праці Андрія Товта [Tóth, 2012], Марії Магидової [Magidová, 1995] і Давіда Свободи [Svoboda, 2007]. Що ж стосується архівних джерел, то чеський вчений у своїй статті використовує документи фондів «Президії Ради Міністрів ЧСР» (PMR), «Президії Міністерства внутрішніх справ ЧСР 1918 – 1924 рр.» (PMV) Національного архіву в Празі, а також документальний матеріал, взятий з фондів особового походження Центрального Державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВОВУ) в Києві. Така широка джерельна база дозволила автору статті детально проаналізувати питання, зв'язані із долею українських емігрантів різних професій на території Підкарпатської Русі в перше десятиріччя існування Чехословацької республіки. Зупиняється чеський дослідник і на загальній оцінці їх діяльності у зазначений період, зауважуючи, що «українська історична література, як така, що вийшла з надр української діаспори за кордоном, так і сучасна, оцінюють вклад емігрантів – перш за все вчителів – в культурний розвиток краю, який сьогодні є складовою частиною незалежної України, звичайно, позитивно [Стряпко, 2012]. Представники ж русинської історичної традиції, навпаки, відзиваються про їх діяльність досить критично [Krivský, 1999]. Відношення ж центрального Празького уряду до діяльності українських емігрантів, на думку автора статті, було не достатньо послідовним. Ця непослідовність виявлялася в тому, що, як свідчать архівні документи, побоювання чехословацької влади стосовно того, що українські емігранти будуть на Підкарпатській Русі грати роль дестабілізуючого фактору, були небезпідставними, про що свідчать численні зв'язки українських емігрантів з націоналістичними і монархічними українськими організаціями в Німеччині, Франції та інших європейських країнах, які були виявлені чехословацькими органами контррозвідки в 1920 – 1930 рр. [Paginae, 2015, s. 253]. Недивно, що багато хто з політичних діячів першої Чехословацької республіки, особливо після приходу до влади в Німеччині нацистів, справедливо вважали діяльність українських емігрантів на території Підкарпатської Русі антидержавною, що загрожує територіальній цілісності Чехословацької республіки [Tomek, 2011]. Однак, як вважає чеський вчений, зусилля чехословацького уряду по очищенню органів влади Підкарпатської Русі від українських емігрантів, за рідким виключенням, носили декларативний характер, оскільки в тих складних економічних, політичних і мовних умовах, що склалися на території Підкарпатської Русі, еміграція ніколи не розглядалася як першочергова проблема [Paginae, 2015, s. 253]. Одним словом, приведений в статті фактичний матеріал, говорить про те, що дана проблема потребує подальшого вивчення, пошуку та введення в науковий обіг нових архівних джерел.

Самою об'ємною публікацією зазначеного розділу є стаття магістра Андрія Товта (Andrej Tóth), співробітника економічного факультету і факультету міжнародних відносин Вищої школи економіки в Празі під назвою «Воєнна окупація Підкарпатської Русі Угорським королівством в березні 1939 року в контексті міжнародної політики» («Vojenské obsazení Podkarpatské Rusi Madarským královstvem v březnu 1939 a jeho mezinárodněpolitické souvislosti») [Paginae, 2015, s. 256–311]. Автор статті ставить перед собою задачу детально показати як проходила воєнна окупація території Підкарпатської Русі угорськими військами у другій половині березня 1939 року, використовуючи головним чином архівні джерела з фонду «Міністерства закордонних справ Угорського королівства», що зберігається в Державному архіві Угорського Національного архіву в Будапешті [Paginae, 2015, s. 256]. Вирішуючи цю задачу, чеський дослідник детально зупиняється на причинах гострої

внутриполітичної кризи в Чехословаччині, розповідає про різні аспекти зовнішньої політики Німеччини, Італії, Великої Британії, Франції, Польщі щодо ЧСР, результатом якої стала Мюнхенська угода, підписана в кінці вересня 1938 року, яка визначила трагічну судьбу першої Чехословацької республіки [Paginae, 2015, s. 256–257]. Вчений знайомить читача також з маловідомими фактами, зв'язаними з так званім першим Віденським арбітражем, підписаним в листопаді 1938 року і політичною ситуацією на території автономної Підкарпатської Русі в лютому-березні 1939 року, детально досліджує події, що стосувалися воєнної окупації території автономного краю військами Угорського королівства, розповідає про майже невідомі бойові дії між Словацькою державою і Угорщиною на території Східної Словащини, і, нарешті, коротко торкається нереалізованого проєкту Угорського уряду графа Пала Телекі про автономію Підкарпатської території в рамках Угорської держави [Paginae, 2015, s. 306–309]. Крім опублікованих матеріалів чехословацької і угорської статистики і деяких узагальнюючих спеціальних досліджень, автор статті, як вже зазначалося, спирається в основному на документи Державного архіву Угорського Національного архіву в Будапешті (MNL – OL), зокрема, архівний матеріал фонду «Міністерства закордонних справ Угорського королівства» (Külügyminisztérium). Великий інтерес у читачів викличуть секретні повідомлення угорських послів та воєнних аташе у Варшаві, Берліні, Римі, Лондоні, Бухаресті напередодні і в ході вторгнення угорських військ на територію автономної Підкарпатської Русі, а також «воєнні ситуативні повідомлення» командуючих основними військовими оперативними групами (Мукачівської, Берегівської та Ужгородської), які безпосередньо здійснювали зайняття території колишньої Підкарпатської Русі, що поступали до Угорського Генерального Штабу в Будапешті з 14 до 22 березня 1939 року. Безсумнівно, заслуга чеського вченого, на наш погляд, полягає в тому, що висновки його статті ґрунтуються на архівних джерелах, які вперше введені їм у науковий обіг, тому всі професійні історики, що досліджують події лютого-березня 1939 року на території автономної Підкарпатської Русі, обов'язково повинні познайомитися із згаданою роботою.

У другому розділі збірника (Zprávy) поміщені два повідомлення. Автор першої публікації «Як визначити своє походження» («Jak definovat svůj původ») [Paginae, 2015, s. 315–317] – заступник директора Державного архіву Закарпатської області М. В. Марканич – детально зупиняється на змісті церковних метричних книг, що зберігаються у фонді 1606 Державного архіву Закарпатської області (фонд «Колекція церковних метричних книг Закарпаття»), зауважуючи при цьому, що дана колекція включає також і метричні книги, які велися з жовтня 1895 року. Всього ж у згаданій колекції, відмічає автор, зберігається 1788 церковних метричних книг за 1712 – 1952 рр. і 3382 метричні книги за період 1895 – 1937 рр. [Paginae, 2015, s. 316–317]. Автор повідомлення зупиняється також на особливостях ведення метричних книг, мовах метричних записів, відомостях, які можуть викликати певний інтерес у дослідників, що займаються питаннями генеалогії.

Друге повідомлення «Великий герцог Людвіг Сальватор – до 100-річчя з дня смерті» («Arcivévoda Ludvík Salvátor v roce 100. výročí úmrtí») [Paginae, 2015, s. 319–326] доктора філософії Єви Грегоровичової (Eva Gregorovičová), співробітниця Національного архіву в Празі, присвячене пам'яті вченого і мандрівника Великого герцога Людвіга Сальватора Тосканського (1847 – 1915). Автор повідомлення детально розповідає про урочисті заходи (виставки документів, презентації наукових публікацій), що були присвячені цьому незвичайному досліднику, які в різні роки проходили як на території Італії, так і на території Чеської республіки [Paginae, 2015, s. 319–322]. Із повідомлення читач може дізнатися про виставку на честь згаданої особистості, яка проводилась в Італійському культурному центрі в Празі в квітні 2014 року. На цій виставці, крім унікальних документів, відвідувачам була представлена книга Єви Грегоровичової «Розділи історії сімейного архіву Тосканських Габсбургів», яка вийшла під егідою Національного архіву в Празі в 2013 році [Paginae, 2015, s. 319]. У своєму повідомленні автор відмічає також вагомий вклад співробітників і керівництва Національного архіву в Празі в організацію урочистостей, присвячених пам'яті Великого герцога Людвіга Сальватора Тосканського – багатогранного вченого, автора багатьох робіт у різних галузях наукового знання [Paginae, 2015, s. 322].

З 10-ти рецензій, опублікованих в розділі «Literatura» зазначеного збірника, хотілося би відмітити наступні: рецензію Мирослава Шептака (Miroslav Šepták) на праці Йіндріха Деймека (Dejmek Jindřich) «Чехословацька дипломатія. Ч. I. Нарис історії Міністерства закордонних справ і дипломатія (1918 – 1992). Академія, Прага, 2012, 320 с.»; Деймек Йіндріх і кол.: «Чехословацька дипломатія. Ч. II. Біографічний словник чехословацьких дипломатів. Академія, Прага, 2013, 802 с.» (Dejmek, Jindřich: Diplomacie Československa, Díl I., Nástin dějin ministerstva zahraničních věcí a diplomacie (1918 – 1992), Akademie Praha 2012, 320 s.; Dejmek, Jindřich a kol.: Diplomacie Československa, Díl II., Biografický slovník československých diplomatů, Akademie Praha 2013, 802 s.). Перу Йіндріха Деймека, відмічає автор рецензії, належать фундаментальні дослідження з історії чехословацької дипломатії, що написані в історіографічному і біографічному ключі. Він є також один з упорядників 10-ти томного видання документів зовнішньої політики Чехословацької республіки [Dejmek, 1998, s. 105–144; Dejmek, 1998; Dejmek, 2008, s. 27–50; Dejmek, 2000 – 2001; 2003 – 2005; 2007 – 2008; 2011]; рецензію Яна Крліна (Jan Krlin) під назвою: «З нової архівної літератури Словенії» («Z nové Slovinské archivní literatury») [Paginae, 2015, s. 354–357], в якій автор зупиняється на дослідженнях архівістів Словенії, присвяченим «Кранським земським привілеям 1338 – 1736 рр.» («Kranjski deželni privilegiji 1338 – 1736. Ljubljana 2008»); «Люблянським суддям і старостам 1269 – 1820» («Ljubljanski sodniki in župani 1269 – 1820. Ljubljana 1998 – 2014»); життю та діяльності австрійського маршала Світозара Бороєвича де Бойна (1856 – 1920) («Simčič, M.: Svetozar Borojevič. Med slavo in ponižanjem. Ljubljana 2011»); три подальших рецензії Мирослава Шептака, присвячених дослідженням австрійських вчених із зовнішньої політики Австрії 1918 – 1938 рр., [Koch, 2014; Rauscher, 2014], політичної історії Австрії 1933 – 1938 рр., [Dreidemy, 2013], минулого і сучасного федеральної землі Австрії «Бургенланд» [Graf, 2012].

Отже, огляд статей повідомлень та рецензій, що опубліковані у зазначеному збірнику Празького національного архіву «Сторінки історії», дозволяє нам зробити деякі висновки, а саме: по-перше, теми досліджень чеських та словацьких вчених, які займаються історією Підкарпатської Русі міжвоєнного періоду, торкаються самих різноманітних питань економічної, соціальної та політичної історії нашого краю; по-друге, всі без виключення наукові статті спираються на фундаментальну джерельну базу, правда не завжди їх автори відкрито пишуть про методологічну основу своїх досліджень; по-третє, зміст опублікованого у доступних нам збірниках матеріалу говорить також про те, що вчені, які розробляють питання історії Підкарпатської Русі, користуються підтримкою з боку держави, яка фінансує їх наукову діяльність із спеціальних фондів. І, нарешті, наукові статті, повідомлення та рецензії, що опубліковані у зазначеному збірнику, є важливим джерелом для вивчення сучасної чеської та словацької історичної науки.

Список використаних джерел

- Dejmek, Jindřich, 1998. *Československá zahraniční politika 1918 – 1938, Reflexe dějin první československé republiky v české a slovenské historiografii*, Praha, s. 105–144.
- Dejmek, Jindřich, 1998. *Historik v čele diplomacie: Kamil Krofta, Studie z dějin československé zahraniční politiky v letech 1936 – 1938*, Praha, 399 s.
- Dejmek, Jindřich, 2008. *Historiografie československé zahraniční politiky a diplomacie 1918 – 1948. Bilance poslední dekády (1997/98 – 2007), Reflexe dějin Československa 1918 – 1948 v historiografii na počátku 3. Tisíciletí*, Praha, s. 27–50.
- Dejmek, Jindřich a kol., 2000 – 2001; 2003 – 2005; 2007 – 2008; 2011. *Dokumenty československé zahraniční politiky*, Praha, 10 svazků.
- Dreidemy, Lucile, Wenninger, Florian (Hrsg.), 2013. *Das Dollfuß/Schuschnigg-Regime 1933 – 1938*, Wien, 638 s.
- Graf, Maximilian, Lass, Alexander, Kessler-Ruzicic, Karlo (Hrsg.), 2012. *Das Burgenland als internationale Grenzregion im 20. und 21. Jahrhundert*, Wien, 240 p.
- Hubený, David, 2013. *Podkarpatská Rus na jednáních vlád Jana Syrového (23. září – 1. prosince 1938), Paginae Historiae*, Praha, 21, č. 1, s. 191–232.
- Hubený, David, 2014. *K průběhu voleb do sněmu Podkarpatské Rusi a jejich přezkumu u Volebního soudu v roce 1939, Historie – otázky – problémy*, č. 1, s. 181–190.
- Hudson, Pat, 2000. *History by Numbers, An Introduction to Quantitative Approaches*, London, 360 p.
- Iggers, Georg G., 2002. *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderné výzvě*, Praha: Nakl. Lidové noviny, 177 s.
- Koch, Klaus, Vyslonzil, Elisabeth (Hrsg.), 2014. *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918 – 1938. Zwischen Mussolini und Hitler, 10. August 1934 bis 24. Juli 1936*, Wien, Band 10, 459 s.
- Krivský, Ivan, 1999. *Vliv ukrajinských emigrantů na podkarpatorusinskou komunitu, Vznik ČSR a Podkarpatská Rus*, Praha, s. 24–25.
- Magidová, Marija, 1995. *Russian, Ukrainian and Belorussian emigration between world wars in Czechoslovakia*, Praha, s. 848.
- Národní archiv (NA), *Archiv Václava Roubíka-dokumentace státních hranic (AVR) (EL NAD 1580)*.
- Národní archiv (NA), *fond Státní pozemkový úřad-zakarpatské velkostátky (SPÚ-ZV), Schönborn-Mukačevo*, kart. 25; NA, fond SPÚ-ZV – *dotazy, neuspořádané spisy*, kart. 216; NA, SPÚ-ZV, *Teleki – Dovhe*, kart. 220; NA, SPÚ-ZV, *Schönberg – Čonak*, kart. 217.
- Paginae Historiae*, 2015, Praha, 23, č. 2, 368 s.
- Paginae Historiae*, 2017, Praha, 25, č. 1, 296 s.
- Paginae Historiae*, 2017, Praha, 25, č. 2, 352 s.
- Rauscher, Walter (Hrsg.), 2014. *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918 – 1938. Österreich im Banne Faschismus. 24. Februar 1933 bis 6. August 1934*, Wien, Band 9, 490 s.
- Rychlík, Jan, 2007. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a Československu 1848 – 1989*, Praha, 259 s.
- Rychlík, Jan, Rychlíková, Magdaléna, 2013. *Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919 – 1939*, Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 183 s.
- Svoboda, David, 2007. *Boj o cizí duši: Ukrajinství a ukrajinský nacionalismus v české reflexi 1900 – 1938*, Praha, 246 s.
- Švec, Michael, 2014. *Jaromír Nečas a jeho role v československo-ukrajinských vztazích, bakalářská práce Fakulty humanitních studií UK v Praze*, Praha, 92 s.
- Švorc, Peter, 1997. *K otázce krajinské hranice Podkarpatskej Rusi a Slovenska (1918 – 1923), Obyvatelstvo Karpatskej kotliny*, Prešov, s. 215–240.
- Švorc, Peter, 2003. *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*, Prešov, 422 s.
- Tomek, Miroslav, 2011. *Ukrajinské monarchistické hnutí na území ČSR v letech 1922 – 1939*, Praha, 124 s.
- Tóth, Andrej, Novotný, Lukáš a Stehlik, Michal (ed.), 2012. *Národnostní menšiny v Československu 1918 – 1938: od státu národního ke státu národnostnímu*, Praha, 722 s.
- Афанасьев, Ю. Н., 1980. *Историзм против эклектики*, Москва: Мысль, 279 с.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 923, фонд «Хустська жупна організація Соціал-демократичної партії Чехословащини, м. Хуст», оп. 2, spr. 4.
- Стряпко, І. О., 2012. *Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920 – 1939)*, Ужгород, 328 с.
- Філіппов, О., 2006. *Таємниця герба Підкарпатської Русі*, Ужгород: Карпати, 48 с.
- Філіппов, О., 2008. *Питання створення прапора Підкарпатської Русі*, Ужгород: Ліра, 60 с.

References

- Afanas'yev, Yu. N., 1980. *Istorizm protiv eklektiki*, [Historicism versus eclecticism], Moskva: Mysl', 279 s. (in Russian).
- DAZO, (SATR), f. 923, *fond «Khutska zhupna orhanizatsiya Sotsial-demokratychnoyi partiyi Chexhoslovachchyny, m. Khust»* [«Khust County Organization of the Social Democratic Party of Czechoslovakia, Khust»], op. 2, spr. 4. (in Czech).
- Dejmek, Jindřich, 1998. *Československá zahraniční politika 1918 – 1938, Reflexe dějin první československé republiky v české a slovenské historiografii*, Praha, s. 105–144. (in Czech).

- Dejmek, Jindřich, 1998. *Historik v čele diplomacie: Kamil Krofta, Studie z dějin československé zahraniční politiky v letech 1936 – 1938*, Praha, 399 s. (in Czech).
- Dejmek, Jindřich, 2008. Historiografie československé zahraniční politiky a diplomacie 1918 – 1948. Bilance poslední dekády (1997/98 – 2007), *Reflexe dějin Československa 1918 – 1948 v historiografii na počátku 3. Tisíciletí*, Praha, s. 27 – 50. (in Czech).
- Dejmek, Jindřich a kol., 2000 – 2001; 2003 – 2005; 2007 – 2008; 2011. *Dokumenty československé zahraniční politiky*, Praha, 10 svazků. (in Czech).
- Dreidemy, Lucile, Wenninger, Florian (Hrsg.), 2013. *Das Dollfuß/Schuschnigg-Regime 1933 – 1938*, Wien, 638 s. (in German).
- Filippov, O., 2006. *Tajemnytsya herba Pidkarpats'koyi Rusi*, [The secret of the coat of arms of Subcarpathian Russia], Uzhhorod: Karpaty, 48 s. (in Ukrainian).
- Filippov, O., 2008. *Pytannya stvorenniya prapora Pidkarpats'koyi Rusi*, [The question of creating a flag of Subcarpathian Russia], Uzhhorod: Lira, 60 s. (in Ukrainian).
- Graf, Maximillian, Lass, Alexander, Kessler-Ruzicic, Karlo (Hrsg.), 2012. *Das Burgenland als internationale Grenzregion im 20. und 21. Jahrhundert*, Wien, 240 p. (in German).
- Hubený, David, 2013. Podkarpatská Rus na jednáních vlád Jana Syrového (23. září – 1. prosince 1938), *Paginae Historiae*, Praha, 21, č. 1, s. 191–232. (in Czech).
- Hubený, David, 2014. K průběhu voleb do sněmu Podkarpatské Rusi a jejich přezkumu u Volebního soudu v roce 1939, *Historie – otázky – problémy*, č. 1. s. 181–190. (in Czech).
- Hudson, Pat, 2000. *History by Numbers, An Introduction to Quantitative Approaches*, London, 360 p. (in English).
- Iggers, Georg G., 2002. *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderné výzvě*, Praha: Nakl. Lidové noviny, 177 s. (in Czech).
- Koch, Klaus, Vyslonzil, Elisabeth (Hrsg.), 2014. *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918 – 1938. Zwischen Mussolini und Hitler, 10. August 1934 bis 24. Juli 1936*, Wien, Band 10, 459 s. (in German).
- Krivský, Ivan, 1999. Vliv ukrajinských emigrantů na podkarpatorusinskou komunitu, *Vznik ČSR a Podkarpatská Rus*, Praha, s. 24–25. (in Czech).
- Magidová, Marija, 1995. *Russian, Ukrainian and Belorussian emigration between world wars in Czechoslovakia*, Praha, s. 848. (in English).
- Národní archiv (NA), *Archiv Václava Roubíka-dokumentace státních hranic (AVR) (EL NAD 1580)*. (in Czech).
- Národní archiv (NA), *fond Státní pozemkový úřad-zakarpatské velkostátky (SPÚ-ZV), Schönborn-Mukačevo*, kart. 25; NA, *fond SPÚ-ZV – dodatky, neuspořádané spisy*, kart. 216; NA, SPÚ-ZV, *Teleki – Dovhe*, kart. 220; NA, SPÚ-ZV, *Schönberg – Čonak*, kart. 217. (in Czech).
- Paginae Historiae*, 2015, Praha, 23, č. 2, 368 s. (in Czech).
- Paginae Historiae*, 2017, Praha, 25, č. 1, 296 s. (in Czech).
- Paginae Historiae*, 2017, Praha, 25, č. 2, 352 s. (in Czech).
- Rauscher, Walter (Hrsg.), 2014. *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918 – 1938. Österreich im Banne Faschismus. 24. Februar 1933 bis 6. August 1934*, Wien, Band 9, 490 s. (in German).
- Rychlík, Jan, 2007. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a Československu 1848 – 1989*, Praha, 259 s. (in Czech).
- Rychlík, Jan, Rychlíková, Magdaléna, 2013. *Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919 – 1939*, Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 183 s. (in Czech).
- Stryapko, I. O., 2012. *Tovarystvo «Prosvita» v hromads'ko-politychnomu ta kul'turnomu zhytti Zakarpattya (1920 – 1939)*, [Enlightenment Society in the socio-political and cultural life of Transcarpathia (1920 – 1939)], Uzhhorod, 328 s. (in Ukrainian).
- Svoboda, David, 2007. *Boj o cizí duši: Ukrajinství a ukrajinský nacionalismus v české reflexi 1900 – 1938*, Praha, 246 s. (in Czech).
- Švec, Michael, 2014. *Jaromír Nečas a jeho role v československo-ukrajinských vztazích, bakalářská práce Fakulty humanitních studií UK v Praze*, Praha, 92 s. (in Czech).
- Švorc, Peter, 1997. K otázce krajinskej hranice Podkarpatskej Rusi a Slovenska (1918 – 1923), *Obyvatelstvo Karpatskej kotliny*, Prešov, s. 215–240. (in Slovak).
- Švorc, Peter, 2003. *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*, Prešov, 422 s. (in Slovak).
- Tomek, Miroslav, 2011. *Ukrajinské monarchistické hnutí na území ČSR v letech 1922 – 1939*, Praha, 124 s. (in Czech).
- Tóth, Andrej, Novotný Lukaš a Stehlik Michal (ed.), 2012. *Národnostní menšiny v Československu 1918 – 1938: od státu národního ke státu národnostnímu*, Praha, 722 s. (in Czech).

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА О. Г. ЛАВЕРА

IN MEMORY OF PROFESSOR OLEKSANDR LAVER

Олашин Микола Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності,
середньовіччя та історії України домодерної доби,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: olasyn2017@gmail.com

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient, Middle
Ages and premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Колектив Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про передчасну смерть кандидата фізико-математичних наук, доцента, професора, завідувача кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін, демографа та історика **Олександра Георгійовича Лавера**, яка настала 6 березня 2021 р. на 66 році життя.

Він народився 15 червня 1955 року в Ужгороді у сім'ї вчителів. Батько Олександра – Лавер Георгій Михайлович, в минулому гравець основних складів футбольних команд «Спартак» (Ужгород), «Динамо» (Київ) та «Динамо» (Мінськ), працював вчителем історії в різних школах м. Ужгорода. Мати – Лавер (Сидоренко) Тетяна Павлівна, після закінчення механіко-математичного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка працювала вчителькою математики в середніх школах № 11 та № 3 міста Ужгорода. Отож, після закінчення в 1972 році Ужгородської СШ № 1 ім. Т. Г. Шевченка, він вступив на математичний факультет Ужгородського державного університету. У 1977 році закінчив вищезгаданий факультет і одержав дипломом із відзнакою.

Постало питання: куди піти працювати після закінчення вишу? Була можливість поступати в аспірантуру Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова до професора В. О. Треногіна, або залишитися працювати в науково-дослідній частині Ужгородського державного університету. Та Олександр обрав третій шлях: він почав трудитися інженером-програмістом на Ужгородському машинобудівному заводі, де пропрацював загалом близько 2,5 років. Іншого варіанту на той час Олександр собі навіть і не уявляв, адже його дідусь і дядько по маминій лінії були робітниками на заводах та підприємствах міста Києва.

Думка продовжити навчання в аспірантурі з'явилася в 1979 році, і 1 грудня того ж року Олександр вступив до аспірантури УжДУ за спеціальністю «Диференціальні рівняння і математична фізика» (науковий керівник – доктор фізико-математичних наук, професор І. І. Маркуш). Проте, з метою інтенсифікації досліджень з обраної тематики, з 1980 року Олександр прикомандирується в місто Київ, в Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка на кафедру інтегральних та диференціальних рівнянь, де ним згодився керувати член-кореспондент АН УРСР (тепер академік НАН України), доктор фізико-математичних наук, професор Анатолій Михайлович Самойленко.

Київський період свого життя Олександр згадував з особливою теплотою: активні наукові дослідження, праця в спеціалізованих бібліотеках, численні знайомства та дискусії з колегами-аспірантами. Особливо вдалим виявилось наукове співробітництво зі старшим науковим співробітником Інституту математики АН УРСР, кандидатом фізико-математичних наук Миколою Романовичем Сіденком, спільні праці з яким були опубліковані в центральних математичних журналах, і якого Олександр вважав своїм «мікрошефом». До останніх днів свого земного життя Олександр зберігав теплі спогади про спілкування з колегами-аспірантами поляком Богданом Вуйтовичем, казахами Маратом Ахметовим, Кенжегалі Кенжебаєвим, Світланою Басковою, Буранбаєм Турбаєвим, туркменом Худайберди Овездурдієвим, каракалпаком Кулахметом Ільясовим, та багатьма іншими.

Всі вони, вже майже 30 років є громадянами незалежних держав, а тоді були єдиною родиною з різних місць колишнього СРСР. Проте дні аспірантури збігали досить швидко і потрібно було вкотре визначитися: де і ким працювати далі. В Олександра була можливість залишитись в Києві, в Інституті електродинаміки АН УРСР, але його тягло в рідні Карпати, де його чекала дівчина на ім'я Катерина.

З 1 грудня 1982 року Олександр починає працювати науковим співробітником Науково-дослідницького сектору УжДУ при кафедрі кібернетики і прикладної математики. Близько 7 років О. Г. Лавер пропрацював разом з такими відомими на тепер вченими, як Ю. А. Василенко, Ф. Е. Гече., Й. Г. Головач та багато інших. 16 березня 1987 року в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка Олександр Лавер успішно захистив кандидатську дисертацію «Асимптотика решений периодических краевых задач для параболических уравнений второго порядка с малым параметром при производной поврємени» зі спеціальності 01.01.02 – «диференціальні рівняння і математична фізика» на здобуття наукового ступеня кандидата фізико-математичних наук. Цей захист засвідчив появу нового талановитого дослідника.

З 2 жовтня 1989 року він переходить працювати на кафедру обчислювальної математики математичного факультету УжДУ, де працює асистентом, старшим викладачем, доцентом. Вчене звання доцента по кафедрі обчислювальної математики Олександру Лаверу було присвоєно 20 лютого 1996 року.

З відкриттям у 1995 році нового вищого навчального закладу – Ужгородського інституту інформатики, економіки та права (статус Державного отримав у 1997 р.) з підготовкою фахівців з напрямку «Комп'ютерні науки», Олександр Георгійович з липня 1996 року переводиться в новостворений виш. З великим ентузіазмом він включається в роботу з розробки робочих програм з навчальних дисциплін, викладає основні лекційні курси, працює над методичними посібниками для студентів, прикладає максимум зусиль для забезпечення факультету інформатики та очолюваної ним кафедри кваліфікованим викладацьким складом. В УжДПЕП (з жовтня 2004 року – Закарпатський державний університет) Олександр працює спочатку доцентом, з 1 січня 1999 року – завідувачем кафедри фізико-математичних дисциплін, у 2003 – 2006 роках – деканом факультету інформатики. З 2003 року О. Г. Лавера призначено на посаду професора кафедри. 17 жовтня 2005 року йому було присвоєно звання «Відмінник освіти України».

Педагогічну і науково-методичну роботу Олександр Георгійович успішно поєднував з організаційною. Під час роботи в ЗакДУ був членом Вчених рад ЗакДУ, факультету інформатики, головою методичної комісії факультету інформатики. На базі очолюваної ним кафедри в 2005 році було проведено ліцензування та акредитацію нової спеціальності «Програмне забезпечення систем» за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавр, спеціаліст, магістр, у зв'язку з чим кафедра одержала назву «Кафедра програмного забезпечення автоматизованих систем та фізико-математичних дисциплін». З 17 жовтня 2011 р., в зв'язку з реорганізацією факультету інформатики в факультет інформаційних технологій ЗакДУ, вона носить назву «Кафедра інформатики та фізико-математичних дисциплін». З 27 червня 2013 року, у зв'язку з об'єднанням Закарпатського державного університету з ДВНЗ «Ужгородський національний університет», кафедра інформатики та фізико-математичних дисциплін та увесь факультет інформаційних технологій перебувають у складі ДВНЗ «Ужгородський національний університет». В УжНУ О. Г. Лавер був членом Вченої ради та Методичної ради університету, очолював методичну комісію факультету інформаційних технологій. В 2013 – 2014 роках на базі кафедри проведено ліцензування нової спеціальності «Інформатика» за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавр.

Так сталося, що в творчому житті Олександра Лавера математика та історія завжди йшли поряд. Він досліджував не тільки актуальні проблеми математики, але також присвячував багато часу вивченню проблем історичної статистики та пов'язаних з цим демографічних питань, головним чином у царині визначення втрат у війнах та конфліктах ХХ – ХХІ століть, в етнічних та релігійних конфліктах. Все почалося з того, що після ознайомлення з монографією професора Б. Ц. Урланіса «Войны и народонаселение Европы», яка вийшла друком у 1960 році, і де були проаналізовані втрати армій європейських держав у 1600 – 1945 роках, у Олександра з'явилася ідея її результати узагальнити. Як наслідок – у 2002 році ним була видана монографія «Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті». Розвиток електронних засобів інформації, розвинута мережа Інтернет – все це стимулювало вченого до постійної творчої праці, позаяк нові статистичні дані з досліджуваних питань призводили до необхідності регулярного коригування вже складених статистичних таблиць. У цьому напрямку дослідник активно співпрацював з ученими Інституту історії України НАН України та колегами-істориками з історичного факультету УжНУ. Через вісімнадцять років він перевидає перероблене і розширене видання під назвою «Війни та народонаселення країн світу у ХХ – ХХІ століттях (1900 – 2016 рр.)» (Ужгород: РІК-У, 2018. 760 с.).

Він був автором понад 100 наукових та навчально-методичних публікацій, серед яких 2 монографії, 3 посібники з грифом МОН України, та 31 стаття у фахових часописах. Звичайно, його науковий потенціал був значним і, якби не коронавірусна інфекція, здобутки були б ще кращими. Ми переконані, що колега став би доктором наук, професором і займав би важливі посади в організації навчально-виховного процесу у виші.

Важливою підпорою у творчій та організаційній роботі Олександра Георгійовича була його сім'я. Дружина, Катерина Михайлівна, походить із старовинного вчительського роду Владимирів і є педагогом в шостому поколінні. Вона усе своє життя пропрацювала вчителькою російської та української мов в угорськомовній СШ № 10 та в угорськомовній гімназії м. Ужгорода. Подружжя Лаверів виростило і виховало сина і доньку. Син Василь пішов стежкою батька, він кандидат фізико-математичних наук, працює доцентом на факультеті

інформаційних технологій та донька Катерина, яка закінчила медичний факультет ДВНЗ УжНУ і здобула фах лікаря.

Висловлюємо щире співчуття родині Олександра Георгійовича Лавера – дружині, сину і доньці. Сумуємо разом з вами. Нехай рідна закарпатська земля буде йому пером, а пам'ять надовго збережеться в серцях і думках рідних, колег, студентів, друзів, усіх тих, хто знав вченого, педагога, організатора навчального процесу у виші і просто непересічну людину.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «Автор – Назва статті. doc».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису** – від **12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) або сумісного редактора;
- **формат аркуша** – A4 (210x297), орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: зліва, зверху та знизу по 2,5 см., справа – 2 см. Абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**; - не використовувати Caps Lock для набору назви статті.
- **ім'я, по-батькові, прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **анотація** українською та англійською мовами, **кожна обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті:** У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходять до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...
- **ключові слова** українською та англійською мовами;
- **текст статті**.
- **Список використаних джерел.** Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті.

Приклади оформлення:

- Пап, С., 2003. *Історія Закарпаття*, том III, Івано-Франківськ: Нова Зоря, 648 с.
  - Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
  - *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
  - *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
  - Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
  - Волковъ, Л., 1913. Русские въ Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
  - Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/1407-vikhovanny> (дата звернення: 23.05.2018).
  - Соловейчик, В. *Янош Кадар: трагедія комуніста*. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019).
  - Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.
  - ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.
- **References.** Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в **списку** на латинському шрифті, тоді **References** не **потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Pernu, R., 2006. *Krestonoscy* [Crusaders], Moskva, 320 s. (in Russian).
- Riley-Smith, J. 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York, 126 p. (in English).
- Rua Zh., Misho Zh., 2007. *Istoriya rycarstva* [The History of Chivalry], Moskva, 448 s. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blink i vbogist' serebn'ovichchja* [Glitter and Wretchedness of the Middle Age], L'viv, 512 s. (in Ukrainian).

Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови слід застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови – застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26. Онлайн-сервіси для транслітерації: для джерел українською мовою – «Стандартна українська транслітерація в режимі паспортний стандарт» (<http://translit.kh.ua/?passport>); для джерел російською мовою – «ТРАНСЛИТ.СС» (<http://translit.cc>).

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3-4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ' ;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 рр., 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);
- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);
- у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Публікація здійснюється **на платній основі** – 50 грн. за 1 сторінку (анотації і список літератури включаються до загального обсягу статті). Якщо авторові не потрібен друкований варіант, а влаштовує електронний, що розташований у розділі Архів, то редакційний внесок складає 40 грн. за 1 сторінку. Для викладачів ДВНЗ "УжНУ" редакційний внесок складає 10 грн. за 1 сторінку (надсилається електронний варіант). За необхідності автор може замовити паперовий варіант, додатково сплативши його вартість. Для іноземних авторів, аспірантів та докторантів ДВНЗ "УжНУ" публікація безкоштовна (надсилається електронний варіант). Оплата проводиться лише після отримання від редколегії підтвердження про прийняття статті до друку. Кожен з авторів отримує один екземпляр видання. У випадку, якщо потрібна більша кількість екземплярів, необхідно заздалегідь попередити редакцію та сплатити вартість додаткових екземплярів.

15. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
- **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
- formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
- **an outline of the main research material with** a full substantiation of the scientific results obtained;
- **conclusion** from this study and prospects for further research.

Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of: a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows (version 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) or a compatible editor;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: 2.5 cm left, top and bottom, 2 cm right.

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters.**
- **Phrases recommended for writing an abstract to a scientific article:** This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article.**
- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list.

Examples:

- Пап, С., 2003. Історія Закарпаття, том III, Івано-Франківськ: *Нова Зоря*, 648 с.

- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
- Волковъ, Л., 1913. Русские въ Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/1407-vikhovanny> (дата звернення: 23.05. 2018).
- Соловейчик, В. Янош Кадар: трагедия коммуниста. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019)
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 11.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian) or (in Russian). Transliteration needs to be made according to the source language: for the Ukrainian language, the official transliteration, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine as of January 27, 2010, No. 55, should be applied; for the Russian language – use transliteration in accordance with the requirements of the order of the Federal Migration Service of Russia of February 3, 2010, No. 26. There are online services for transliteration: for sources in Ukrainian – "Standard Ukrainian transliteration in the passport standard" (<http://translit.kh.ua/?passport>); for sources in Russian – "TRANSLIT.CC" (<http://translit.cc>) Foreign literature and sources stay unchanged.

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas: («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 1 (44)

Верстка та макетування – Тополянський С. І.

Дизайн обкладинки – Кустрьо М. Д.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. Вип. 1 (44). 292 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. **Умов. друк. арк. 34. Зам. № 19.** Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
e-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції –
Серія 3т № 32*